

**פועלו הציבורי של הרב אפרים אשרי וחשיבות חיבורו
שו"ת ממעמקים לגיבוש נרטיב היסטוריוגרפי-דתי
לתולדות השואה**

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

משה טרשנסקי

המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו

על שם ישראל וגולדה קושיצקי

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר אילן

כסלו תשע"ז

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

פרופ' גרשון בקון

מן המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו

על שם ישראל וגולדה קושיצקי

של אוניברסיטת בר אילן

תוכן העניינים

א-ג	תקציר
1	ראשית דבר ומבוא מתודולוגי
9	שער ראשון: פעילותו הציבורית של הרב אפרים אשרי
10	מבוא: הרב אפרים אשרי עשורים ראשונים - מלידתו בקופישוק ועד כליאתו בגיטו קובנה
10	1. ילדותו
12	2. לימודיו
14	3. הידבק בתלמידי חכמים
15	4. הסמכה לרבנות
15	5. בשדה הרבנות
17	6. מעמד אישי
18	פרק ראשון: בגיטו קובנה - "בין בית המרחץ לבית המדרש"
18	מבוא היסטורי
19	1. הרב אשרי נכלא בגיטו
20	2. עבודת כפייה
24	3. תפארת בחורים
33	4. פעילות מגוונת בתחום הרבנות
38	5. הסתתרות במלינה
41	פרק שני: ברבנות קהילת שורדי קובנה
41	מבוא: קהילת השורדים
42	1. רבנות הקהילה
43	2. קבורת המתים
44	3. בית כנסת הויסמאן קלויז
47	4. הצלת ילדים
49	5. ברחבי ליטא

52	6. קשר ל"עולם החופשי"
53	7. החיים הרוחניים של קהילת השורדים בקובנה
55	8. היציאה מליטא
57	פרק שלישי: בראש ישיבת מאור הגולה
57	מבוא: הרב אשרי מגיע לרומא
57	1. ישיבת מאור הגולה רומא
58	1.1 ייסוד הישיבה
59	1.2 מבקרים ראשונים- חיילים יהודים
61	1.3 מסייעים לישיבה
62	1.4 סדרי הישיבה ופעילותה
63	1.5 ביקורי רבנים
64	1.6 סניף סנט צוריה
66	1.7 תלמידים מרומא עולים לארץ ישראל
67	2. ביקור בארצות הברית
74	3. ביקור בדרום אפריקה
76	4. ביקור נוסף בארצות הברית והעתקת מקום הישיבה
80	5. מאור הגולה במונטריאול
86	5.1. אש המחלוקת
90	פרק רביעי: רב בית המדרש הגדול בניו יורק
90	1. בראש בית המדרש הגדול
94	2. בשדה הרבנות הרחב
95	3. על סדר היום הציבורי
96	3.1 התנגדות לתנועה הרפורמית והקונסרבטיבית
98	3.2 מדינת ישראל
100	3.3 כבוד הרבנות

101	3.4 חינוך ותלמוד תורה
103	4. איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית
105	5. שימור המבנה והקהילה
105	6. קשר עם פוליטיקאים
106	7. עניינים משפחתיים הנגזרים ממעמד ציבורי
107	8. מותו של הרב אשרי
110	9. אחרית בית המדרש הגדול
111	שער שני: מורשתו הספרותית של הרב אשרי
112	פרק חמישי: הרב אפרים אשרי מחבר תורני
112	1. מאמרים תורניים ופסקי הלכה
114	2. דברי אפרים
117	3. סיכומי שיעורים ודרשות
118	פרק שישי: הנצחה היסטורית דתית
118	1. עולם התורה קודם המלחמה
120	2. החיים הדתיים בליטא תחת הכיבוש הנאצי
120	2.1 מאמרי הנצחה ראשונים
125	2.2 הספר חורבן ליטע
129	2.2.1 גיטו קובנה
133	2.2.2 ערים ועיירות
139	2.3 מאמרי הנצחה נוספים
140	2.4 רשימת הרבנים הנרצחים
147	פרק שביעי: הנצחה תורנית היסטורית והחיבור שו"ת ממעמקים
147	1. חיבורים תורניים עם ייחוס היסטורי לשואה
147	1.1 מכתבים ממקדשי השם
148	1.2 לימוד תורה ודרשות שנאמרו בגיטו

150	1.3 אוצר הפסח
151	2. חיבורים תורניים הכוללים ריאליה היסטורית
151	2.1 דברי אפרים, "קונטרס מעמק הבכא"
152	2.2 שאלות ותשובות ממעמקים
153	2.2.1 מבנה השו"ת: שאלה, תשובה, תוספת, סיומת
153	2.2.1.1 שאלה
154	2.2.1.2 תשובה
154	2.2.1.3 תוספת
155	2.2.1.4 סיומת
156	2.2.2 פרטים היסטוריים בשו"ת
156	2.2.2.1 מועד שאילת השאלות
157	2.2.2.2 מועד כתיבת התשובות ועריכתן
158	2.2.2.3 זהות השואלים
159	2.2.2.4 זהות המשיב
159	2.2.2.5 מקום ההתרחשות
159	2.2.2.6 נושאים היסטוריים מרכזיים בתולדות גיטו קובנה
160	2.2.2.7 אירועים אזוטריים בגיטו המתוארים בשו"ת
161	2.2.3 נושאים תורניים בשו"ת
162	2.2.3.1 שמירת מצוות
164	2.2.3.2 ההכרעה ההלכתית
164	2.2.3.2.1 הכרעה ברורה ולא "צריך עיון"
165	2.2.3.2.2 דקדוקים הלכתיים
165	2.2.3.2.3 מגמת הפסיקה: כוח דהתירא עדיף
167	2.2.3.2.4 התייחסות מעשית ושינוי המציאות
168	2.2.4 סוגיות יסוד הלכתיות

168	2.2.4.1 פיקוח נפש ומאכלות אסורות
169	2.2.4.2 התאבדות
170	2.2.4.3 קידוש השם
171	2.2.4.4 אמונה בבורא עולם למול המרות דת
173	2.2.4.5 שאלות בנושא עבודה זרה ותעודות מזויפות
177	2.2.4.6 שעת שמד
	2.2.4.7 סיכון נפשות תוך ניסיונות הצלה, נידונים למוות,
181	ובריחה לפרטיזנים
188	סיכום
190	שער שלישי: הערכת מורשתו הספרותית של הרב אשרי
191	פרק שמיני: "היה, או לא היה?" - שאלת האותנטיות והאורגינליות של כתבי הרב אשרי
191	1. הצגת סימני השאלה: אותנטיות ואורגינליות הכתבים
194	2. אורגינליות כתבי הרב אשרי
202	3. אותנטיות כתבי הרב אשרי
203	3.1 אי דיוקים, סתירות, ותמיהות, בכתבי הרב אשרי
206	3.1.1 תאריכים
209	3.1.2 מספרים
210	3.1.3 ניסוחים כוללניים
210	3.2 גורמים לחוסר דיוק בכתבים
211	3.2.1 שיקוף כללי של מוראות השואה
	3.2.2 הילד יהודה אדלמן- חוסר ידיעה, ו"שיפוץ" נתונים היסטוריים
214	להתאימם לדיון התורני
216	3.2.3 שאלות אותנטיות או המצאת המשיב כפלטפורמה לדיון תורני
217	3.2.4 מגמה- לתאר את קורות הרבנים ולפאר את דמותם
219	3.2.5 לפאר את גבורתם הפיסית והרוחנית של יהודים

223	3.2.6 התהדרות עצמית
228	3.2.7 התבססות על שמועות ועל עדויותיהם של אחרים
	3.2.8 סיפור שלושה עשר הקדושים- התבססות על שמועות? יצירת מיתוס
229	לשם חיזוק אמוני?
234	3.3 ניסיונות הרב אשרי ואחרים לספק תימוכין לכתביו
237	3.4 בחינת מקורות שונים : מאמרים עיתונאיים, חורבן ליטע , שו"ת מממעמקים
242	3.5 פסקי ההלכה של הרב אשרי משקפים את התנהגות שומרי המצוות בגיטו קובנה?
243	מסקנות
245	פרק תשיעי : התקבלות כתבי הרב אשרי
245	1. חורבן ליטע וחוקרי השמדת יהדות קובנה בפרט, וליטא בכלל
247	2. כתבי הרב אשרי בספרות המחקר אודות חיי הדת בשואה
254	3. כתבי הרב אשרי בקרב הרבנים
258	3.1 פולמוסים רבניים והערות על כתבי הרב אשרי
261	4. התפשטות כתבי הרב אשרי והשפעתן הציבורית
261	4.1 כתבי הרב אשרי בידי מנהיגים ציבוריים
262	4.2 כתבי הרב אשרי במוסדות אקדמיה ובמפעלי הנצחה
262	4.3 כתבי הרב אשרי מתפרסמים בציבור הרחב
263	4.4 כתבי הרב אשרי ותכניות חינוכיות
264	4.5 הכרה ציבורית לרב אשרי
265	סיכום
267	אחרית דבר ומסקנות
279	רשימת מקורות (ביבליוגרפיה)
301	נספחים
301	1. למבוא
303	2. לפרק ראשון
306	3. לפרק שני

309	4. לפרק שלישי
317	5. לפרק רביעי
325	6. לפרק שישי
326	7. לפרק שביעי
333	8. לפרק שמיני
336	9. לפרק תשיעי
340	10. לאחרית דבר
I-V	תקציר (אנגלי) Abstract

פועלו הציבורי של הרב אפרים אשרי

וחשיבות חיבורו שו"ת ממעמקים לגיבוש נרטיב היסטוריוגרפי-דתי לתולדות השואה

תקציר

הרב אפרים אשרי (1908-2003) נודע כמחבר הספר שו"ת ממעמקים המציג אוסף מקיף של שאלות הלכתיות שנשאל בשואה בהיותו כלוא בגיטו קובנה. הקוראים את חיבור השו"ת מן הסתם מדמיינים את המחבר כרב הדור שיבה, ומתקשים להאמין שהוא היה רב צעיר בשנות השלושים המוקדמות לחייו. לרבים, תולדות חייו והתכנים שיצק בהם לוטים בערפל. מחקר זה ממלא את החלל ומתאר את פעילותו הציבורית לכל אורך שנות חייו.

ציר מרכזי בפעילותו היה בתחום הספרותי. מתברר שהרב אשרי הניח אחריו מורשת ענפה של כתבים: מאמרים וספרים, תורניים והיסטוריים. שני ספריו המפורסמים יותר מתארים את השואה: שו"ת ממעמקים המתמקד בדיון ההלכתי, והספר חורבן ליטע המתמקד בתיאור ההיסטורי של האירועים. מחקר זה סוקר לרוחב את פרסומו הרבים, ובוחן לעומק סוגיות מרכזיות בספרים.

כיון שהמחקר סובב סביב דמותו של הרב אשרי, שני הנדבכים העיקריים למחקר היו: פרסומו הרבים, וארכיון מסמכיו האישיים המצוי אצל בני משפחתו בארצות הברית שחוקרים אחרים כלל לא הכירוהו. הארכיון כולל אוסף רחב מאוד של מסמכים אישיים מהתחנות השונות בחייו למן ימי השואה. המסמכים המרובים שם שפכו אור גדול על תולדות חייו ועל פעילותו.

העבודה בנויה שלושה שערים. השער הראשון "פעילותו הציבורית של הרב אשרי" מציג את פעילותו בתחנות השונות בחייו מתקופת השואה ועד מותו. השער השני "מורשתו הספרותית של הרב אשרי" סוקר ובוחן את פרסומו הרבים. השער השלישי "הערכת מורשתו הספרותית של הרב אשרי" בודק את "איכות" כתיבתו, האותנטיות והאורגינליות שלה ומידת התקבלות כתביו ברבים.

השער הראשון "פעילותו הציבורית של הרב אשרי" בנוי באופן כרונולוגי. פרק המבוא מציג את העשורים הראשונים לחייו, מלידתו בקופישוק בליטא, דרך מוסדות התורה בהן למד, ועד כליאתו בגיטו קובנה. הפרק הראשון מתאר את פעילותו בגיטו, בין בית המדרש בו לימד לבית המרחץ אותו ניהל במסגרת עבודת הכפייה לה נדרש. הפרק השני מתאר את תחומי פעילותו המגוונים כרב קבוצת השורדים בקובנה ובליטא לאחר השחרור בידי הרוסים בקיץ 1944. הפרק השלישי מציג את פעילותו בראש ישיבת מאור הגולה לבחורים ששרדו את השואה, שהתמקמה תחילה ברומא ואחר כך במונטריאול. מתוארים ביקוריו הממושכים בארצות הברית ובדרום אפריקה בתקופה זו במסגרת גיוס כספים לשיבה, וכן מחלוקת פנימית בינו לבין רבני הישיבה שהובילה לפירוקו של המוסד בתחילת שנות החמישים. משם המשיך הרב אשרי לתחנה האחרונה במסע נדודיו, לקהילת בית המדרש הגדול בניו יורק בה שימש ברבנות למעלה מיובל שנים עד מותו, המתוארת בפרק הרביעי. המחקר מציג את מגוון פעילויותיו בתקופה זו, כולל הדעות שהשמיע בנושאים שונים על סדר היום הציבורי.

השער השני סוקר ובודק את המורשת הספרותית שהותיר אחריו. שער זה מחולק לפי נושאים: הפרק החמישי עוסק בכתיבה התורנית הקלאסית ללא זיקה לשואה. מוצגים פרסומיו הראשונים עוד בהיותו תלמיד ישיבת סלובודקה, דרך מאמריו בכתבי עת תורניים שונים, וספרו **דברי אפרים** שהתפרסם בשנת תש"ט. הפרקים השישי והשביעי עוסקים בכתיבה המשויכת לשואה. פרק שישי עוסק בכתיבה היסטורית עם זיקה תורנית, תיאורים של ישיבות ליטא שחרבו בשואה, ושל החורבן שהמיטו הנאצים בקובנה וברחבי ליטא תוך הדגשת גילויי הוד של יהודים שמסרו נפשם למצוות. הדברים התפרסמו במאמרים שונים ובעיקר בספר **חורבן ליטע** שהתפרסם בשנת 1951. מתוארת הסדרה בת 24 מאמרים שפרסם בעיתון היידישי בניו יורק **דער מארגען זשורנאל** במחצית השנייה של שנת 1946 תחת הכותרת "חורבן ליטע", אשר היוותה את התשתית לספרו. פרק שביעי מתמקד בכתביו התורניים בעלי הזיקה לשואה, ובעיקר בחיבור **שו"ת ממעמקים** (5 כרכים שהתפרסמו בשנים 1959-1979) המשלב ריאליה היסטורית רחבה בדיון ההלכתי. מוזכרות גם חמש השאלות הראשונות שפרסם כבר בצמוד לספרו **דברי אפרים**. מוצגים נושאים היסטוריים שונים העולים מתוך הדיון ההלכתי והרקע לו, וגם סוגיות יסוד הלכתיות לתקופה אפלה וטראגית זו, וביניהן: התאבדות, שימוש בתעודות נוצריות מזויפות ועוד.

השער השלישי בוחן את איכות כתיבתו. פרק שמיני עוסק בשתי שאלות מרכזיות: האם הכתיבה אורגינית או שמא כפי שטענו שמועות אחדות הוא פרסם תחת שמו כתבים של רב אחר? והאם כתיבתו אותנטית ומתאימה לעובדות המוכרות לנו אודות גיטו קובנה? לצד הצגת מקרים שנכונותם ההיסטורית מוטלת בספק, מוצעים גורמים אפשריים שיכולים היו להוביל לחוסר דיוק בכתיבה. פרק תשיעי בודק את התקבלות הכתבים בקרב ציבורים שונים: חוקרי ליטא בשואה, חוקרי חיי הדת בשואה, ציבור הרבנים והציבור הרחב.

ממצאי המחקר מלמדים את הדברים הבאים:

הרב אשרי זכה למעמד חשוב ברבנות בכל תחנות חייו. בגיטו הוא מילא תפקיד חשוב בהרבצת תורה ובמתן פסקי הלכה לסובבים אותו, וכפי שהוצג הוא גם שימש גשר בין הציבור התורני לציבור הכללי. לאחר השחרור הוא התמנה באופן רשמי מטעם השלטונות לרבנות ליטא. בהמשך, מעמדו הרבני בא לידי ביטוי בתפקידים רשמיים בולטים אותם מילא: כראש ישיבה לנערים משארית הפליטה, כרב קהילה מרכזית בניו יורק, כחבר וועד רבני העיר מונטריאול, כחבר וכנשיא וועד רבני העיר ניו יורק, וכחבר וכסגן נשיא אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה.

השואה אותה חווה על בשרו הייתה מוקד לפעילותו גם בהמשך חייו. כרב השורדים טיפל בקבורת המתים ובדאגה לחיים. בין פעילויותיו הבולטות באותה תקופה: הצלת ילדים שהוסתרו אצל נוכרים ויצירת קשר עם "העולם החופשי". בישיבת מאור הגולה דאג ליתומים משארית הפליטה לצרכי קיומם הבסיסי וכן לחינוכם ולהדרכתם בדרך הישר. בארצות הברית שימש בתפקיד ראשי באיגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית. אולם פעילותו הבולטת ביותר בתחום זה שגם הקנתה לו את פרסומו הייתה בתחום הספרותי.

פרסומיו המגוונים נתגלו כמקור חשוב ללימוד אודות השואה בכלל, וחיי הדת בפרט. בדיקת ההתקבלות הוכיחה שכתביו הרחיקו להתפשט אל מעבר לתחום צר המידות של בתי המדרש והתקבלו באופן נרחב גם במוסדות אקדמיה, בשדה המחקר, ובציבור הרחב. יתרה מכך, הרב

אשרי בכתיבתו סימן את הדרך לאחרים. הוא הקדים את שאר הרבנים בפרסום שאלות הלכתיות מתקופת השואה המשלבות רקע היסטורי. גם תיאוריו המקיפים של מסירות נפש למצוות השזורים במאמריו ובספרו **חורבן ליטע** היו מהפרסומים הראשונים של הז'אנר שהתרחב והתפתח וזכה לכינוי "קידוש השם בשואה". על כן יש לראות ברב אשרי את אחד האבות המייסדים של הנרטיב ההיסטוריוגרפי-דתי של השואה המשלב תיאורים אודות חיי הדת וריאליה היסטורית.

במסגרת ניתוח כתביו נבחנו הטענות הביקורתיות בדבר ספק אורגינליות הדברים והאותנטיות שלהם. בשאלת האורגינליות לא נמצא כל יסוד לטענה שהרב אשרי פרסם תחת שמו חיבור לא לו. לעומת זאת, בשאלת האותנטיות, לצד נתונים רבים שנמצאה להם אחיזה במקורות היסטוריים הוצגו גם תיאורים שונים הנראים בלתי סבירים שיש להסתפק אודות נכונותם. אמנם, חוקרים אחרים כבר העלו את הטענה שבשואה התקיימו אירועים רבים שהיו בלתי סבירים בעליל ועל כן אין להסתפק במבחן הסבירות וחובה לחפש עדויות מוצקות שיפריכו את התיאורים, ואלה בדרך כלל לא נמצאו. ברם, סתירות שהוצגו בין כתבי הרב אשרי לתיאורים ולעדויות של אחרים מגיטו קובנה, וגם סתירות פנימיות בכתביו, העלו תמיהה רבתי. כמעט לכל אחד ואחד מהחשדות הוצע תירוץ, אך רבים מהתירוצים נראים דחוקים. נראה גם שמצבור המקרים המסופקים שהוצגו מציב סימן שאלה בולט על הדיוק ההיסטורי בכתיבתו של הרב אשרי.

פרק הסיכום "אחרית דבר ומסקנות" שוזר את פעילותו הציבורית והספרותית של הרב אשרי בחוט מרכזי מקשר אחד, והוא העיסוק בחינוך. ממצאי המחקר מדגישים את החשיבות הגדולה שראה הרב אשרי בעיסוק בתחום זה. נראה שהחינוך היה המוטו שהוביל אותו כל חייו, מהוראה בגיטו לחברי תפארת בחורים, דרך תלמידיו בישיבת מאור הגולה, לבני קהילתו בבית המדרש הגדול. גם כתיבתו לא חסרה סממנים של מפעל חינוכי השואף להנחיל גילויים של מסירות נפש למצוות ואת מורשת יהדות ליטא.

נראה שהמגמה הדתית-חינוכית, ולא היסטורית, היא ההסבר המרכזי למסקנות בדיקת אותנטיות כתביו. המטרה העיקרית שראה לנגד עיניו הייתה חינוכית-תורנית לסלול דרך לרבים להתגבר על השאלות התיאולוגיות הקשות שעוררה הטרגדיה של השואה: היכן היה הא-ל? וכיצד הוא אפשר לטרגדיה האיומה להתקיים? ההדרכות ההלכתיות והגילויים של מסירות נפש למצוות שהביא בכתביו סייעו בידו להסיט את הדיון מסימני השאלה התיאולוגיים אל סימני הקריאה של שמירת מצוות אף בתנאי התופת. בכך הוא הפך את השואה ממקור אפשרי להתרחקות מהבורא, למנוף לשמירת מצוותיו. מטרה זו הייתה חשובה דיה בעיניו להצדיק חוסר דיוק בפרטים ההיסטוריים שהיוו לדידו בעיקר תפאורת רקע.

מכאן, שאף והוא סלל את הנרטיב ההיסטוריוגרפי-דתי הרחב לשואה, כתיבתו עונה על הגדרות הכתיבה ההיסטוריוגרפית-חרדית הצרה, ויש לראות אותה חלק ממנה. אלא שהוא הוציא את הדברים תחת ידו בעט אומן ובצורה כה משכנעת בשילוב פרטים היסטוריים כה עשירים, שהוא הצליח להתרומם אל מעל לחומות המגזר ולהשתבץ בקרב הקהילייה הרחבה של רושמי קורות העיתים.

ראשית דבר

ומבוא מתודולוגי

מחקר זה עוסק בפועלו של הרב אפרים אשרי שנכלא בגיטו קובנה תחת הכיבוש הנאצי. הוא נודע בשל פרסומו אודות השואה, פרסומים בהם הבליט את חיי הדת באותו הזמן. בעיקר התפרסם בזכות חיבורו בן החמישה כרכים **שאלות ותשובות ממעמקים**,¹ בו תיאר שאלות הלכתיות שנשאל בהיותו בגיטו ואת תשובותיו עליהן. חיבור זה ממוקם על הרצף של הכתיבה הרבנית ושייך לקורפוס של ספרי שאלות ותשובות הקיים בעם ישראל כאלף וחמש מאות שנה, למן תקופת הגאונים. מעריכים כי ספרות זו כוללת כשלוש מאות אלף תשובות, והיא מנציחה את ההתייחסות ההלכתית למגוון מצבים. השאלות שנשאלו בעיתות רווחה כבעיתות צרה התעוררו בדרך כלל מ"השטח" מהציבור, והן אוצרות בתוכן פרטים היסטוריים שונים הנמסרים כ"מסיח לפי תומו".² אפשרויות השימוש בהם על ידי ההיסטוריון כבר נידונו. לצד הדגשת חשיבות השימוש בשו"ת במחקר ההיסטורי, צוינו גם מגבלות הכרוכות בכך, הנובעות בעיקר מעריכה מגמתית, העתקה וצנזורה.³ ייחודו של חיבורו של הרב אשרי הוא בתקופה המתוארת בו, וגם בשילוב של רקע היסטורי עשיר בפתיחתן של השאלות. חיבור זה, כפי שיוצג, הפך לאבן פינה לעוסקים בתחום חיי הדת בשואה.

דיון בנושא חיי הדת בשואה מחייב להציב תחילה מספר הגדרות והבחנות. יש לתת את הדעת על הגדרת "השואה" בציר הזמן, שאלת הפריודיציזה. החוקרים חלוקים בדעותיהם היכן לזהות את נקודת ההתחלה של השואה, אם בשנת 1933 בעליית הנאצים לשלטון, בשנת 1935 בתחיקה האנטי יהודית, בשנת 1939 בפרוץ המלחמה, בשנת 1941 עם תחילת ההשמדה השיטתית, ואם בנקודות זמן אחרות. המחלוקת נובעת מהשקפות שונות אודות זיהוי השורש שהצמיח את פעולת הרשע הנאצי.⁴ נראה שנקודת הסיום בשנת 1945, בתום המלחמה ועם ביטולו של השלטון הנאצי, היא מוסכמת. אמנם השלכות השואה נמשכו הלאה במחנות העקורים ובטיפול בשורדים, אולם הדיון בנושא זה כלול בדרך כלל תחת הכותרת של "שארית הפליטה".

כיון שהרב אשרי שהה בקובנה, פעילותו במרחב זה של הזמן הייתה צמודה לתקופת הכיבוש הנאצי במקום, והחלה רק בעת שפלו טורי הצבא הגרמני לליטא ביוני 1941. גם סיום תקופת השואה, לדידו, נגזרה מכך. הכיבוש הגרמני בקובנה נמשך שלוש שנים, מקיץ 1941 ועד קיץ 1944. להבדיל מרוב שורדי הגיטו שנסוגו עם הגרמנים לכיוון גרמניה ביולי 1944, הרב אשרי היה בין מתי המעט שהצליחו להסתתר בשטח הגיטו ולהשתחרר בידי הצבא האדום בראשית אוגוסט.⁵ מיד עם השחרור הפך הרב אשרי להיות פעיל בקרב השורדים. הרב אשרי נמנה, אם כן, עם הפעילים בקרב "שארית הפליטה" כבר באוגוסט 1944, שעה שרעמי התותחים עדיין הדהדו היטב

¹ אפרים אשרי, **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלקים א'-ה', ניו יורק תשי"ט-תשל"ט.

² מנחם אלון, **המשפט העברי תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, כרך ב', חלק ג', מהדורה שנייה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 1221-1225.

³ ראה: שם, עמ' 1223, הערה 39. וגם: חיים סולוביציץ, **שו"ת כמקור היסטורי**, מרכז שזר והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"א 1990. ראה גם מאמר ביקורת הספרים של פרידלנדר על ספרו של סולוביציץ: יוסף פרידלנדר, **"ערכה ההיסטורית של ספרות השאלות ותשובות"**, **הצפה**, כ"ד בשבט תשנ"א 8 בפברואר 1991, עמ' 6.

⁴ ראה למשל: דן מכמן, **השואה וחקרה המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, הוצאת מורשת בשיתוף בית לוחמי הגיטאות ויד ושם, תל אביב 1998, עמ' 16-42.

⁵ לוח זמנים מפורט לתקופת הגיטו, ראה להלן בעמ' 18-19.

על אדמת אירופה. אפשרויות הפעולה באותו הזמן היו מוגבלות, כיון שמירב המאמצים של השלטונות הוקדשו להכרעת המלחמה.

עוד יש להגדיר את מושג "חיי הדת" כקשור במערכת יחסים מול מצווה עליון, ולהבחין בינו לבין המושגים הרחבים יותר של "חיים יהודיים" ו"חיים רוחניים". שאול אש כותב:

מה היתה תגובתם הכללית של המוני היהודים ובייחוד בארצות אירופה המזרחית (ולא בהן בלבד)? התגובה היתה בעיקרה על דרך מה שניתן לקרוא בשם "קידוש החיים". מטבע זה נמסר מפי השמועה כ"אימרתו השנונה" של הרב יצחק ניסנבויס... מגיטו ורשה: "זוהי שעה של קידוש החיים ולא של קידוש השם במוות... עתה הצורך דורש את הגוף היהודי, וחובה על היהודי להגן עליו, לשמור חייו"... דבר זה מסביר לנו את הרצון הכביר לקיום- כשלעצמו... בחינת "לא אמות כי אחיה"...

ברם, תיאור "קידוש החיים" לא יהא נאמן כולו, אם נראה רק את התעוררותו של "חפץ חיים עז"....⁶ שאין לשער דוגמתו בחיים כתיקנם", בלי להוסיף שהרצון העז הזה מכונן היה במקרים רבים לחיים יהודיים,⁷ איש איש לפי הבנתו את המושג הזה. רצון זה לקיים חיים שיהא בהם צביון יהודי, למרות הגזירות ובתוך כל הסייגים, ניכר בכל חוגי הציבור היהודי, מן הקצה אל הקצה, ודבר זה מעיד על היותו רצון- הכלל.⁸

הדוגמאות שמביא אש ל"חיים יהודיים" עם צביון יהודי על פי הבנתו האישית של כל אדם, הן בעיקר מתחום המצוות שבין אדם לבורא: לימוד תורה ותפילה, נרות שבת, קידוש והבדלה, וכדומה. אולם, הוא כורך שם גם פעולות חינוך של התנועות החלוציות, והוא מזכיר ברצף אחד קביעת עתים לתורה וגם לספרות עברית.⁹

גרפונקל, סגן יושב ראש האלטסטנראט בגיטו קובנה, כתב לאחר השואה את ספרו **קובנה היהודית בחורבנה** ובו הוא הקדיש פרק ל"רוח הגיטו ו"מדיניותו".¹⁰ גם הוא נוקט בהגדרה רחבה של "חיים רוחניים", ובמסגרת "רוח הגיטו" הוא כולל פעילויות מגוונות שנועדו לרומם רוח שפלים, וביניהן: תחרויות ספורט ושחמט, וקונצרטים מוסיקליים.¹¹

גם בתוך הגדרה מצומצמת של "חיי דת" הקשורים ישירות לעבודת הא-ל, יש להבחין בין תיאולוגיה ואמונה דתית בבורא ובמצווה עליון, לבין עשייה אקטיבית דתית ושמירת מצוות. בתקופת השואה, השאלה התיאולוגית: "אֵיפֶּה?" היכן מסתתר הבורא מנהיג העולם וכיצד נבין ונצדיק את הנהגתו, וודאי הכתה בציבור באופן הקשה ביותר.¹² מאידך, ייתכן ועל רקע הגזרות הקשות היו גם שחשו שאין להם אלא להיאחז בידו הארוכה המושטת של הא-ל, בבחינת "גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי".¹³ מול המראות הנוראיים של בורות ההריגה ותאי

⁶ (...) במקור (מ.ט.).

⁷ ההדגשה במקור (מ.ט.).

⁸ שאול אש, **עיניים בחקר השואה ויהדות זמננו**, האוניברסיטה העברית יד ושם ומכון ליאו בק, ירושלים תשל"ג, עמ' 246-247.

⁹ שם, עמ' 247-248.

¹⁰ לייב גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, יד ושם, ירושלים תשי"ט (להלן: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**), פרק ארבעה עשר, עמ' 248-264.

¹¹ שם, עמ' 250-251.

¹² למאמרים שונים בנושא הפרשנויות התיאולוגיות, ראה: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית-היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 491-681.

¹³ **תהילים**, פרק כ"ג, פסוק ד'.

הגזים היו אולי שחשו נבגדים בידי בורא עולם והתחרטו על שמירת מצוותיו, ואחרים שהגיבו הפוך וב"רגעי אמת" אלו חשו קירבה לבורא וביקשו להתוודות בליבם על חטאיהם. אין זה מן ההכרח שהקושיה התיאולוגית שהתעוררה בלבבות הובילה לרפיון בקיומן המעשי של מצוות הדת.

גם בניתוח הקיום האקטיבי של מצוות הבורא, יש להבחין בין תחומים עשייה שונים. התחום ש"בין אדם לקונו" וודאי שייך למצוות הדת, אך ביחסים "בין אדם לחברו" לעיתים מיטשטשים ההבדלים בין ציוויים דתיים לבין מוסר אוניברסלי ומצפון, וקשה ההבחנה ביניהם. החדירה לנבכי הנפש של הפרט ובדיקת הרצון הפנימי המתלווה לביצוע הפעולה, אם כצו א-לוקי ואם כצו מצפוני מוסרי, היא לעיתים בלתי אפשרית. נראה להניח ששאלות מתחום "בין אדם לחברו" שהופנו לרבנים ונכללו בספרי השו"ת, מעידות על כוונה דתית של הפונים.

מכמן הצביע על שאלת הגדרת "הציבור הדתי". הנטייה היא לזהות את הציבור הדתי עם היהודים האורתודוקסים, אולם יש לתת את הדעת על כך שבייחוד במערב אירופה היהדות הליבראלית כללה חלקים רחבים של הציבור היהודי.¹⁴

בנוסף לכל אלה, יש לבדוק את מגמת הכותבים. האם מגמתם היא להציג רק את ה"יש" הרוחני, את ה"הצלחות" בשמירת הדת ובקיום חיי תרבות וכדומה, או גם את ה"אין", את הכישלונות המוסריים והדתיים. גרפונקל, לדוגמה, בדיונו על "חיי הרוח" לא מסתיר מצבים של הידרדרות מוסרית בגיטו. הוא מזכיר גילויים של אנוכיות ברוטאלית, גנבה וגזלה, ואפילו רצח לשם שוד, וגם התפוררות חיי המשפחה וירידת המוסר המיני.¹⁵ גם הרב הוברבאנד, שפעל להנצחת חיי הדת בגיטו ורשה במסגרת ארכיון רינגלבלום, משלב בתיאוריו "כישלונות" רבים. "פשוט נשכחה השבת, הנשים אף הפסיקו להדליק נרות לכבוד שבת".¹⁶ הוא מתאר ירידה מוסרית אצל נשים ובגידת נשים בבעליהן שנעלמו לזמן מה,¹⁷ לצד מסירות של נשים אחרות ומאמציהן לטבול במקווה.¹⁸ הוא מספר על יהודים שהלשינו על אחיהם,¹⁹ לעומת אחרים שהפרישו מלחמם לטובת אחיהם העניים.²⁰ להבדיל מתיאורים מקובנה על המסירות להצלת הספר היהודי,²¹ כותב הוברבאנד:

לאחר שמוכרים את חפצי הבית מוכרים האנשים לבסוף גם את הספרים. בכל קצווי הרחובות רואים עגלות מלאות ספרים, הנמכרים בזיל הזול, בפרוטות ממש... רואים בזמן האחרון הרבה שקיקי נייר עשויים מדפי חומשים, גמרות ומשל ספרים אחרים.²²

¹⁴ דן מכמן, "המחקר על אורח חייו של הציבור הדתי תחת השלטון הנאצי", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 610.

¹⁵ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 254-255.

¹⁶ הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969, עמ' 95.

¹⁷ שם, עמ' 117.

¹⁸ שם, עמ' 90.

¹⁹ שם, עמ' 121.

²⁰ שם, עמ' 83.

²¹ ראה למשל: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 129.

²² הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969, עמ' 99.

העיסוק בחקר חיי הדת בשואה מחייב גם הבחנה בין מקומות שונים. אינה דומה שמירת מצוות בגיטאות על אף כל הקשיים הכרוכים בכך, לשמירת מצוות במחנות הריכוז וההשמדה. למבקשים לשמור מצוות במחנות חסרו בדרך כלל התנאים הבסיסיים ביותר לקיומן: חסרו הפריטים הנדרשים- תפילין, סידורים וכדומה. בדרך כלל חל עליהם אחד מכללי היסוד ביהדות: "אונס רחמנא פטריה"²³, ההלכה היהודית פוטרת אדם במצבי אונס וכפייה משמירת מצוות.²⁴ במציאות הקשה שנכפתה עליהם כמעט ולא התעוררו מקרים שניתן היה להתלבט לגביהם ולא היה על מה להיוועץ ברב. ואף על פי כן, היו גם חריגים. ידועים מקרים בהם הוברחו פריטי דת שונים למחנות ויהודים סיכנו עצמם בקיום מצוות.²⁵ וגם באותם תנאי קיצון התעוררו מקרים בהם הוצגו שאלות לרבנים, ותשובותיו הבודדות של הרב מייזליש ממחנה אושוויץ הן דוגמה מפורסמת לכך.²⁶ בגיטאות, לעומת זאת, באופן יחסי התאפשרו תנאים בסיסיים לשמירת מצוות, ואנשים לא חשו פטור גורף מקיום חובות הדת. אולם, התנאים הקשים לא אפשרו לקיים את הדברים כמצוות אנשים מלומדה כבימים בתיקונם, ואז התעוררו ביתר שאת שאלות רבות לרבנים על הדרך הרצויה בקיום מצוות באותם תנאים של שעת הדחק.

בתווך הזה משתלבת כתיבתו של הרב אשרי. בשלוש שנות כליאתו בגיטו קובנה הוא נשאל עשרות שאלות הלכתיות הנוגעות לשמירת מצוות במצבים מגוונים, ואותן הוא העלה על הכתב ופרסם לאחר השואה.

מצב המחקר

פרידמאן הציג בשנת תשי"ט את האסכולה המארטרולוגית העוסקת בתיאורי הייסורים והאכזריות, למול האסכולה המתמקדת בהדגשת גילויי הגבורה והמרי. הוא הדגיש את הצורך לפתח גישה חדשה, ולעבור מן הגישה ה'נאצי- צנטרית' המתרכזת בחקר הרדיפות והתגובות עליהן, לגישה 'יודיאו- צנטרית' שתעמיד במרכז את העם היהודי כישות ציבורית שלמה על כל הגילויים השונים שבה.²⁷ הוא ראה חשיבות רבה במחקר זה.

לחקר החיים הפנימיים בתקופת השואה נודע ערך מיוחד, לא רק מן הבחינה היהודית, אלא גם מן הבחינה הכלל- אנושית. זאת הייתה הפעם הראשונה בתולדות החברה האנושית, שקיבוץ אנשים, בעל מבנה סוציולוגי מורכב ובעל חיי תרבות וחברה מפותחים, הועמד בפני בעיה של חיים בצל המוות והשאיר אחריו לא רק עדים חיים, אלא גם ידיעות רבות על מה שהתרחש במקום הסגור. אכן, ההיסטוריה הפנימית של הגיטאות והמחנות מתרקמת, כביכול, במעבדה פסיכו- סוציולוגית ענקית, שלא הייתה כדוגמתה מעולם.²⁸

²³ תלמוד בבלי, עבודה זרה, דף נ"ד, עמ' א'.

²⁴ הדין הבסיסי הוא שיש למסור את הנפש רק על ג' עברות חמורות: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים. ראה: רמב"ם, משנה תורה, ספר המדע, הלכות יסודי התורה, פרק ה', הלכות א'- ב'.

²⁵ ראה למשל עדותו של צבי פינק על הנחת תפילין באושוויץ. מופיע באתר "גנוז קידוש השם": <http://www.ganzach.org.il/?CategoryID=237&ArticleID=203>.

²⁶ הרב צבי הירש מייזליש, שו"ת מקדשי השם, חלק ראשון, שיקאגא תשט"ו, "שער מחמדים", עמ' 7-16. מהדורה שנייה של ספר זה מובא באתר:

<http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=4283&st=&pgnum=1&hilite>

²⁷ פיליפ פרידמאן, "פני חקר ההיסטוריה של תקופת השואה ובעיותיו", יד ושם קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, ג', ירושלים תשי"ט, עמ' 28-30.

²⁸ שם, עמ' 31.

אש הדגיש את הצורך לשלב בין התחומים ולבדוק את ההשפעות ההדדיות. הוא קרא לחקור את ההתנהגות היהודית על רקע מעשיהם של הגרמנים ובעלי בריתם באותו הזמן ובאותו המקום.²⁹

אליאך הדגישה את חשיבות המקורות אודות חיי הדת למחקר תחום זה שכינה פרידמאן "יודיאו צנטרית":

הניסיון להבין את תגובתו הייחודית לשואה של היהודי החי את חייו לפי ההלכה הוא היבט חשוב בהבנת ההיסטוריוגרפיה על השואה. תגובה זו היא חלק מתגובה יהודית **אותנטית**³⁰ לאסון, והיא מבוססת על מקורות יהודיים, שימיהם וחוסנם כימיו וחוסנו של העם עצמו. מן הדין שישתלב היבט זה בניתוח ההיסטורי של השואה ולא ינהגו בו, במקרה הטוב ביותר, כבנספח נפרד. חשוב שחומר זה יהיה בן-השגה ויעמוד לרשות חוקרים רבים יותר. כמו כן חשוב שיעשה מאמץ גדול יותר לאיתור החומר הזה ולהצלתו מכיליון. החומר טעון בדיקה שיטתית של חוקרים אובייקטיביים הבקיאיים במקורות יהודיים מסורתיים, חוקרים המשוחררים ממזגו הסוער של האידיאולוג. שכן מדובר כאן לא רק בחומר כשלעצמו, אלא בתכנים ובמסגרת שהוא תורם לנו להבנה משופרת יותר של תקופה, שיש לה השפעה עמוקה כל כך על מהות החיים היהודיים ועל תרבות האדם בכלל.³¹

למרות חשיבות הנושא, תחום החיים הדתיים בימי השואה הוזנח בזירת המחקר עד שנות ה-70. מכמן הציע גורמים אפשריים לכך, בעיקר הרתיעה של הציבור הדתי מלהתקרב לשאלות האמוניות-תיאולוגיות שעוררה השואה, וגם היעדר תודעה היסטורית מפותחת בחלקים מהציבור הדתי-חרדי.³² ביחס לחוקרים מחוץ למגזר הדתי ייתכן וההתרחקות מהעיסוק בנושא הייתה גם תולדה של קושי "טכני" להתמודד עם חלק מהמקורות, עקב חוסר שליטה בשפת הכתיבה הרבנית ובמינוחים התורניים.

למעשה, פרופ' מרדכי אליאב פרסם בשנת 1965 לקט "עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה", והוא התבסס על מקורות מגוונים.³³ הדברים מובאים אצלו בדרך כלל בצורת המקור ללא ניתוח נלווה. התחילו בחקר הזווית ההלכתית צימלס ורוזנבאום בשנות ה-70.³⁴ אברהם פוקס ערך סקירה היסטורית של השואה על סמך ספרות היסטורית כללית, והוא שילב שאלות ותשובות ודרשות רבניות הנוגעות למקום ולזמן ההתרחשויות.³⁵ הרבנית פרבשטין העלתה על נס מאמצע שנות ה-90 את העיסוק הרחב במסגרת הדתית בשואה.³⁶ כתיבתו של הרב אשרי,

²⁹ שאול אש, **עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו**, האוניברסיטה העברית יד ושם ומכון ליאו בק, ירושלים תשל"ג, עמ' 338.

³⁰ ההדגשה במקור (מ.ט.).

³¹ יפה אליאך, "תגובה לאסון השואה במסגרת יהודית מסורתית", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 604.

³² ראה: דן מכמן, "המחקר על אורח חייו של הציבור הדתי תחת השלטון הנאצי", שם, עמ' 605-606.

³³ מרדכי אליאב (עורך), **אני מאמין עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה.

³⁴ ראה: H. J. Zimmels, וגם, Irving J. Rosenbaum, **The Holocaust and Halakhah**, Ktav, U.S.A. 1976.

³⁵ **The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature**, Ktav, U.S.A. 1977.

³⁶ אברהם פוקס, **השואה במקורות רבניים (שו"ת ודרשות)**, ירושלים תשנ"ה.

³⁶ בין ספריה: אסתר פרבשטין, **בסתר רעם-הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ב 2002. וגם, אסתר פרבשטין, **בסתר המדרגה- היהדות האורתודוקסית בהונגריה נוכח השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ג 2013.

המבטאת את אותו תחום שאליאך הגדירה כתגובה יהודית אותנטית לאסון, צוטטה רבות על ידי כל אחד מחוקרים אלו שראו בכתביו מקור היסטורי. לא בוצעה על ידם הערכה כוללת של כתביו.

למרות הציטוטים המרובים של כתבי הרב אשרי, מעט מאוד ידוע על תולדות חייו ועל פעילותו הציבורית. ביטוי למרחב הידיעות המוגבל אודותיו ניתן למצוא בערך האנציקלופדי שכתב עליו גולדברג באנציקלופדיה של ייוו"א ליהודי מזרח אירופה. הערך מציג את תולדות חייו באופן התמציתי ביותר, ומתבסס בעיקר על כתבי הרב אשרי עצמו. רק מוזכרות התחנות שעבר בחייו: הישיבות בהן למד, גיטו קובנה, והרבנות בקהילת השורדים בקובנה, בישיבת מאור הגולה ובארצות הברית. המאמרים הרבים שפרסם אינם מצוינים כלל, ואפילו ספרו **חורבן ליטע**³⁷ בו תיאר את גיטו קובנה ואת השמדת יהדות ליטא לא מתואר. רק חיבורו **שו"ת ממעמקים** מוצג באריכות יחסית.³⁸

ראוי לציין שחוקרים שחקרו את ההיסטוריוגרפיה החרדית על השואה נמנעו בדרך כלל מלהתייחס לכתבי הרב אשרי,³⁹ ויש לתת את הדעת על כך.

מטרות המחקר

מחקר זה נועד להשלים את החסר. בחלקו הראשון תוצג ביוגרפיה של פעילותו הציבורית של הרב אשרי בתחנות השונות בחייו הבוגרים, למן תקופת השואה בה החל להתבלט כפעיל ציבור. הפרקים בחלק זה מסודרים באופן כרונולוגי ויצגו את פעילותו הציבורית בתקופת הגיטו, ולאחר מכן בקרב "שארית הפליטה". תחילה ברבנות קובנה מיד לאחר השחרור, ובהמשך כראש ישיבת מאור הגולה לבחורים ששרדו את השואה, ברומא ובהמשך במונטריאול. גם פעילותו המאוחרת יותר כרב קהילה מרכזית בניו יורק, קהילת בית מדרש הגדול, תוצג בפרק האחרון של חלק זה. ייבדקו תחומי פעילותו הרחבים, דעותיו שביטא בפומבי בעניינים ציבוריים שעמדו על הפרק, והשפעתו על הציבור האורתודוקסי ועל הציבור הרחב. ייבחן גם כיצד השפיעו חוויותו האישיות מתקופת השואה על פעילותו בהמשך דרכו, ועד כמה פעילותו הציבורית בהמשך הייתה בזיקה לשואה.

על פי הגדרות מחקר זה הוא מתמקד בפעילות הציבורית, אותה יש להגדיר. במונחים סוציולוגיים הרב אשרי היה מנהיג ציבור, בהצליחו להשפיע על אנשים אחרים ולהניע אותם למילוי יעדים. הוא הנהיג קבוצות ראשוניות, היינו קבוצות חברתיות קטנות שהקשרים בין חבריהם אישיים ומתמידים, במסגרות שונות, וביניהן: חברות הצעירים שלימד תורה בגיטו ובישיבת מאור הגולה, ובעמידתו בראש קהילת בית מדרש הגדול. גם בפעילותו הספרותית יש לראות מעין מנהיגות,

³⁷ הרב אפרים אשרי, **חורבן ליטע**, ארויסגעגעבן פון הרב א. אשרי בוך קאמיטעט, ניו יורק מונטריאול תשי"ב 1951 (להלן: אשרי, **חורבן ליטע**. מובא באתר: <http://archive.org/stream/nybc200833#page/n422/mode/2up>).

³⁸ הספר **חורבן ליטע** מוזכר רק ברשימת המקורות. ראה: Amos Goldberg, "Oshry, Ephraim", in: Gershon David Hundert (ed.), **The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe**, vol. 2, Yale Univ. Press, U.S.A. 2008, pp. 1298-1299.

המאמר מובא גם באתר: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Oshry_Ephraim.

³⁹ ראה למשל: מאיר סומפולינסקי, "המוסדות היהודיים בעולם וביישוב בראי ההיסטוריוגרפיה של היהודים החרדים על השואה", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גריף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 497-516. מנחם פרידמן, "על מה עשה השם ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית-היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 579-607. קימי קפלן, "האומנם ינצברו הרבה שקרים בספרי התולדות?" השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל", **יד ושם קובץ מחקרים**, כ"ט, ירושלים תשס"א, עמ' 249-292. יש לציין שקפלן מזכיר את הרב אשרי אגב ציון רשימת המקורות עליהם נסמכת פרבשטין. ראה: שם, עמ' 279.

בהשפיעו על קבוצה משנית, היינו, קבוצה חברתית גדולה שחבריה עוסקים בפעילות משותפת, של התעניינות בהיבט הדתי בשואה.⁴⁰ מחקר זה יעסוק בעשייה של הרב אשרי ובמעמדו הציבורי, במגוון התפקידים מנהיגותיים- ציבוריים שמילא בצמתים השונים שעבר בהם בחייו. על פי הגדרה זו, החיים האישיים- משפחתיים של הרב יזכו להתייחסות רק במידה ויש בהם השקה למעמדו הציבורי. לדוגמה, חתונתו הראשונה זמן קצר לאחר השואה,⁴¹ שבנסיבות הזמן הייתה וודאי צנועה ומעוטת משתתפים, לא תיחקר. לעומת זאת חתונתו השנייה בדצמבר 1949, אחר שכבר עמד בראש ישיבת מאור הגולה וכבר פרסם את ספרו **דברי אפרים**⁴² ובה ברכוהו גדולי הרבנים בארה"ב,⁴³ תוצג במחקר.

החלק השני של המחקר יעסוק במורשתו הספרותית. יוצגו פרסומיו הרבים, מאמרים וספרים, בנוסף לחיבור השו"ת המפורסם. הפרסומים הם בתחומים שונים: פרסומים תורניים כלליים, ופרסומים בעלי זיקה לשואה, חלקם בעלי אופי תורני ואחרים בעלי אופי היסטורי. בכתבים בעלי הזיקה לשואה הביא הרב אשרי לידי ביטוי את ייחודו כאוד מוצל מאש, והם יזכו לניתוח מעמיק. תיבחן התייחסותו ופרשנותו לאירועים שנתקל בהם. בכתבים התורניים סגנון הדברים ותוכנם הם כמקובל בספרות הרבנית. כיון שמחקר זה מתמקד בפן ההיסטורי, הפן התלמודי-תורני בכתבתו לא ינותח, ולא תבוצע למשל השוואה לפסיקה רבנית בתקופות אסון אחרות בתולדות העם היהודי. אולם, באותן נקודות זיקה בהן ההכרעה התורנית תלויה בניתוחו של הפוסק את המציאות כפי שהוא חווה ומבין אותה, שם תידון הפסיקה התורנית כבסיס לניתוח המציאות ההיסטורית. תבוצע בחינה כוללת של כתביו בעלי הזיקה לשואה, ייבדק באלו תחומים עסק ומאלו התרחק.

בהמשך לניתוח כתביו, יוצגו שתי שאלות מחקריות עיקריות בנוגע אליהם. הראשונה תעסוק בשאלת האותנטיות של הכתבים, באיזו מידה נתוני הריאליה המשולבים בהם מדויקים ומשקפים את המציאות ההיסטורית. כסעיף לאותנטיות תוצג גם שאלת האורגיניות לוודא את מקור הכתבים. השאלה השנייה תבחן את מידת ה"התקבלות" של כתבי הרב אשרי, בקרב החוקרים של חורבן ליטא, חוקרי חיי הדת בשואה, ובקרב הציבור הרחב. לבסוף, תיבחן חשיבות כתביו לגיבוש של נרטיב היסטוריוגרפי-דתי לשואה, תוך השוואה לכתביהם של אחרים שעסקו בתחום.

המחקר מבוצע על בסיס דיסציפלינות כמקובל בתחום המחקר ההיסטורי, ובמידת מה נעשה שימוש גם בדיסציפלינות מתחום המחקר התלמודי. המקורות עליהם נשען מחקר זה גם הם כמקובל במחקר ההיסטורי, מקורות כתובים ראשוניים ומחקריים, עדויות וראיונות בעל פה, וחומרים ארכיוניים.

חובה נעימה היא לי להודות למשפחת הרב אשרי, ובייחוד לבנו הרב יהודה המחזיק בארכיון המסמכים האישי של אביו. מדובר באוצר גדול של חומר שהרב אשרי אסף באדיקות. החומר נמצא בארגזים ללא כל סדר, וכולל ממצאים שונים ומגוונים. ביחס לחלק מהממצאים אין אלא

⁴⁰ ההגדרות הסוציולוגיות של מנהיג, וקבוצה ראשונית ומשנית, מבוססות על: ג'ון ג'י. משוניס, **סוציולוגיה**, תורגם על ידי יורם שדה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשנ"ט 1999, עמ' 171-173.

⁴¹ הרב אשרי נישא תחילה לגבי' אסתר פלטובסקי, אך היא נפטרה ממחלה בשנת תש"ח. ראה להלן עמ' 17.

⁴² אפרים אשרי, **דברי אפרים**, ניו יארק תש"ט (להלן: אשרי, **דברי אפרים**). מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/37161>.

⁴³ על הכתובה חתומים כעדים הרב משה פיינשטיין והרב ישראל גוסטמאן. טלגרמות לברכה הגיעו מהרב קמינצקי, מהרב ישראל רוזנברג, ומהרב רבינוביץ מיוהנסבורג. העתקי המסמכים הנ"ל מצויים בידי באדיבות ארכיון הרב אשרי (להלן: אר"א).

להתפלא שהם נשמרו. למשל, תלושי משכורות ששילם הרב אשרי לרבנים שלימדו בישיבת מאור הגולה, שלל מכתבים שקיבל, דרכונו האישי משנות החמישים, ועוד. נראה כי הרב אשרי נערך לאפשרות שיום יבוא ויחליט מאן-דהוא לעשות אודותיו מחקר. למיטב ידיעתי חוקרים אחרים לא עשו כלל שימוש בחומר זה, וכנראה לא הכירוהו. מדובר להערכתי בכאלפיים מסמכים. רוב תודות למשפחת הרב אשרי שהואילו לפתוח בפניי צוהר למקורות אלו. הביקור בארכיון המשפחתי היווה אבן פינה במחקר.

במסגרת המחקר נדרשתי לקריאה מרובה בידיש, ובהתחשב בידיעותיי המוגבלות עלי להודות לאבי מורי יצחק טרשנסקי על סבלנותו אין קץ ועזרתו הרבה בתרגום הדברים.

שמות רבים של מקומות ואנשים מובאים בחיבור זה. בשמות המקומות, פעמים יש שמות שונים למקומות זהים, שם ליטאי, גרמני, רוסי ויהודי. בדרך כלל נעשה שימוש בשם היהודי, למשל קובנה ולא Kaunas, סלובודקה ולא וויליאמפולה. תכופות יש לאותן שמות צורות כתיב שונות, כגון כתיב עברי וכתיב יידישי. לא נבחר כתיב אחיד, אלא נעשה שימוש בצורה היותר שכיחה בה מופיע שם האדם או המקום במקורות מחקר זה, תוך ניסיון להציג כל שם באופן עקבי באותה צורה.

מקורות רבים נלקחו מאתר Hebrewbooks.org, כולם הורדו בקיץ 2016. למקורות שהורדו מאתרי אינטרנט אחרים נרשם תאריך הורדה מדויק בהערות השוליים. גם מושגים תורניים וביטויים ארמיים המוזכרים בחיבור מוסברים בהערות השוליים. הביטוי היסטוריוגרפיה נרשם בכתיב מלא, אולם ברישום המקורות הוא נכתב על פי הצורה בה הוא מופיע במקור. למען נוחות הקורא לא נעשה שימוש בראשי תיבות, למעט מקרים של ראשי תיבות המופיעים שוב ושוב, כגון: שו"ת- שאלות ותשובות, ו-אר"א, ארכיון רב אשרי. עוד יש לציין שבחלקים א'-ג' של שו"ת ממעמקים הרב אשרי מכנה את התשובות סימנים, ובחלקים ד'-ה' שאלות. למען האחידות נעשה שימוש במושג סימנים ביחס לכל התשובות.

שער ראשון

פעילותו הציבורית של הרב אפרים אשרי

בפתח השער

שער זה סוקר את פעילותו הציבורית של הרב אשרי למן ימיו בגיטו קובנה. השער בנוי באופן כרונולוגי והפרקים מייצגים את התחנות השונות בפועלו הציבורי. פרק המבוא מציג את העשורים הראשונים לחייו, מלידתו בקופישוק בליטא דרך מוסדות התורה בהן למד. הפרק הראשון מתאר את פעילותו בגיטו: בית המדרש בו לימד ובית המרחץ אותו ניהל במסגרת עבודת הכפייה לה נדרש. הפרק השני מתאר את תחומי פעילותו כרב קבוצת השורדים בקובנה לאחר השחרור בידי הרוסים בקיץ 1944, במשך תקופה של כשנה. הפרק השלישי מציג את פעילותו בראש ישיבת מאור הגולה לבחורים ששרדו את השואה, שהתמקמה תחילה ברומא ואחר כך במונטריאול. והפרק הרביעי מתאר את התחנה האחרונה במסע נדודיו, קהילת בית המדרש הגדול בניו יורק בה שימש ברבנות עד מותו, למעלה מיובל שנים. ייבדקו פעילויותיו בשלל תחומים בתקופות אלו, אולם פעילותו הספרותית לא תוצג, ולה יוקדש השער השני.

מבוא

הרב אפרים אשרי עשורים ראשונים

מלידתו בקופישוק ועד כליאתו בגיטו קובנה

מחקר זה מתמקד בפעילות הציבורית של הרב אפרים אשרי, ואך טבעי הוא שיודגשו שנות הבגרות בהן היה בשיא כוחו ופעילותו. ברם, לא ניתן להתעלם מהשורשים מהם ינק אשר עיצבו את אישיותו והיוו את הבסיס לפעילותו העתידית.

הרב אשרי, שהרבה לאחוז בקסת הסופרים, הביא בספריו ובמאמריו הרבים לא יותר מאשר רסיסי ידיעות אודות ילדותו וראשית דרכו. רק בהקדמה לספרו הראשון **דברי אפרים**, שהתפרסם בשנת תש"ט, קיבץ פרטים ביוגרפיים אחדים.¹ פרטים ספורים נוספים העלה על הכתב בשתי הזדמנויות בהן נתבקש לרשום את קורות חייו. תחילה בשנת 1954 כאשר נדרש למלא שאלון לשם הצטרפות לאיגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית,² ושוב במרץ 1955 במכתב אישי לכתב עיתון בניו יורק.³ הראשון שניסה להציג ביוגרפיה תמציתית של הרב אשרי היה הרב אשר ראנד בספרו **תולדות אנשי שם** שהתפרסם בשנת תש"י, והוא חשף עוד ידיעות בודדות.⁴ ממקורות אלו, ומליקוט של מקורות נוספים, ניתן להציג את הדברים הבאים:

1. ילדותו

הרב אפרים אשרי נולד בעיירה קופישוק,⁵ הנמצאת במחוז פוניבז' בצפון מזרח ליטא,⁶ להוריו דוב בן משה וחיה בת אברהם הכהן.⁷ הבן אפרים נקרא כנראה על שם סבא רבה הרב אפרים הכהן מפוניבז', שפעל במסירות נפש לספק אוכל כשר לחיילים יהודים בצבא הצאר שחנו בסמוך לעיירה.⁸ סבתו נעכא מרגליות הייתה דור חמישי לרב משה מרגליות,⁹ מחבר הספר **פני משה**.¹⁰ על שולחן משפחת אשרי, תחת זכוכית, היה מונח מכתב עתיק שפירט ייחוס משפחתי של הרבה דורות.¹¹

¹ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה.

² העתק השאלון אותו מילא הרב אשרי ביוני 1954 לשם הצטרפות לאיגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית (להלן: שאלון לאיגוד הרבנים שורדי גרמניה), באדיבות אר"א.

³ במכתב למר ג'ורג' פרידמן, מהתאריך 16 במרץ 1955 (להלן: מכתב לפרידמן). חלק מהדברים פורסמו על ידי פרידמן בכתבה עיתונאית אודות בית המדרש הגדול (קהילה אורתודוקסית בניו יורק שהרב אשרי עמד בראשה, ראה בהרחבה להלן בפרק רביעי מעמ' 90), שהופיעה ב **East Side News**, ב-14 במאי 1955. העתקי המכתב והכתבה באדיבות אר"א.

⁴ אשר ז. ראנד (עורך), **תולדות אנשי שם**, חלק א', ניו יורק תש"י (להלן: ראנד, **תולדות אנשי שם**), עמ' 6 (מופיע גם באתר <http://www.hebrewbooks.org/2714>).

⁵ על פי העתק אישור הלידה, באדיבות אר"א, ראה: נספח מבי' 1. יש לציין שהאישור ניתן בשנת 1963.

⁶ רפאל יוליוס, "קופישוק", בתוך: דב לוי (עורך), **פנקס הקהילות ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו (להלן: לוי, **פנקס הקהילות ליטא**), עמ' 561.

⁷ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ציון לנפשות יקרות".

⁸ Rabbi Ephraim Oshry, **The Annihilation Of Lithuanian Jewry**, Leiman Y. (translator), Judaica Press, New York 1995 (hereinafter: Oshry, **The Annihilation**), p. 228. הספר נכתב במקור ביידיש, ראה: אשרי, **חורבן ליטא**.

⁹ Oshry, **The Annihilation**, p. 201.

¹⁰ פירוש לתלמוד הירושלמי, נכתב במאה השמונה עשרה.

¹¹ על פי דברים שאמר הרב אשרי באחד השיעורים. הובא על ידי: Jason (Yosl) Alpert, "Biography- Some of My Recollections of Rabbi Ephraim Oshry, zt"l", הדברים הופיעו באתר: <http://www.chelseashul.org/Oshry/OshryBio.htm> והעתק מודפס מתאריך 12 במרץ 2008 מצוי בידי. הדברים לא מופיעים עוד באתר.

שנת לידתו המדויקת של הרב אפרים אשרי לוטה בערפל. במקורות שונים מופיע שנולד בשנת תרע"ד 1914. נראה שהראשון שכתב כך היה ראנד,¹² וכך נקטו גם Amateau,¹³ Alpert,¹⁵ גולדברג,¹⁶ ופרבשטיין.¹⁷ הרב אשרי לא גילה את גילו בפרסומיו הרבים, אך במסמכים שונים מסר פרטים סותרים, פעם הציג עצמו כיליד 1915,¹⁸ ופעם כיליד 1912.¹⁹ נראה שלא יחס חשיבות גדולה לתאריך הלידה ולגילו המדויק, וגם המציאות לאחר השואה של העדר מסמכים מקוריים הרגילה את הבריות בשינויים מזדמנים בפרטים אישיים לפי צו השעה.²⁰ ברם, על פי אישור הלידה שלו הוא נולד בתאריך 1 באוגוסט 1908.²¹ אפשרות זו מקבלת חיזוק גם מהנוסח שחקקו בניו על מצבת קבורתו, שם מופיע שהוא נפטר בגיל תשעים וחמש בתשרי תשס"ד (2003).²² בדברי הספד על הרב אשרי נקט שרייבער באפשרות זו, וכתב שהוא נולד בתרס"ח.²³

למשפחת אשרי נולדו שישה ילדים, הבנים: אברהם, מרדכי, שמואל ואפרים, והבנות: איטה ובלה.²⁴ ילדותו עברה עליו בקופישוק בחיק בני משפחתו. סבו הרב משה אשרי בילה את עשרים שנותיו האחרונות בלימוד בהתמדה בבית המדרש המקומי. הוא היה הראשון מידי יום לפקוד את המקום, והאחרון לעזבו, עד לפטירתו בשנת 1928. דודו הרב נחום גרשון אשרי שימש בתפקיד דיין בעיירה.²⁵ רושם גדול עשו על הילד אפרים ההכנות לשבת. חיפזון הרוכלים המזדרזים לקנות דגים אצל יודל הדייג, ריח החלות ומטעמי השבת הנישא באוויר, וכיצד היו הוא וחבריו מסתתרים בעזרת הנשים של בית הכנסת לשמוע את הרב פלק מזמר בניגון ערב את 'שיר השירים'.²⁶

ילדי המשפחה התייתמו מאביהם דוב שנפטר בשנת תרפ"א (1921) בגיל ארבעים וחמש, עת ששהה ברוסיה. אחיו עקרו בשלב מסוים לדרום אפריקה וכך ניצלו מחורבן יהדות אירופה. אפרים שם פעמיו ללמוד תורה בישיבות ליטא. אחותו איטה נישאה לאיסר מיכעל הכהן, ונולדו להם שתי

¹² ראנד, **תולדות אנשי שם**, עמ' 6.

¹³ Martin Douglas, "Ephraim Oshry, 89, a Scholar in Secret During the Holocaust Dies", Source (downloaded May 9 2007): <http://www.nytimes.com/2003/10/05/nyregion/050SHR.html>.

¹⁴ Albert Amateau, "Rabbi Ephraim Oshry, 89, religious scholar, dies", Source (downloaded July 12 2013): http://www.downtownexpress.com/de_24/rabbiephraim.html.

¹⁵ Jason (Yosl) Alpert, "Biography- Some of My Recollections of Rabbi Ephraim Oshry, zt"l" הדברים הופיעו באתר: <http://www.chelseashul.org/Oshry/OshryBio.htm> והעתק מודפס מתאריך 12 במרץ 2008 מצוי בידי. הדברים לא מופיעים עוד באתר.

¹⁶ Amos Goldberg, "Oshry, Ephraim", in: Gershon David Hundert (ed.), **The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe**, vol. 2, published by Yale Univ. Press, U.S.A. 2008, p. 1298. (מובא באתר: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Oshry_Ephraim).

¹⁷ אסתר פרבשטיין (עורכת), **השואה בראי ההלכה עיון בשאלות ותשובות בהלכה (שו"תים) מתקופת השואה**, המרכז ללימודי השואה מכללה ירושלים, ירושלים 2009, עמ' 11.

¹⁸ במכתב לפרידמן רשם שנולד ב-2 במאי 1915. גם ב Oshry, **The Annihilation**, p. 10 משמע שנולד בשנת 1915, אך בפרק המקביל במקור ביידיש: אשרי, **חורבן ליטע**, מידע זה לא מופיע.

¹⁹ בשאלון לאיגוד הרבנים שורדי גרמניה שמילא בשנת 1954 כתב שגילו הוא 42. עוד הוא כתב שם שמקום לידתו הוא וילנה, ולא קופישוק. השאלון מצוי בידי באדיבות אר"א.

²⁰ במסמך משנת 1945 מופיע שהרב אשרי יליד 1915, אולם מסמך זה המעיד כביכול שהוא היה אסיר במאוטהאוזן הינו ודאי מזויף, וראה להלן בעמ' 56 וגם נספח 4.

²¹ העתק אישור הלידה מצוי בידי באדיבות אר"א. ראה: נספח מב' 1. מידע דומה מופיע גם באתר http://www.jewishgen.org/databases/jgdetail_2.php (הורד בתאריך 7 בספטמבר 2016). יש להירשם לאתר ולחפש לפי: (Oshry- Lithuania- Lithuania Births).

²² תמונת חזית מצבת קבורתו בחלקת הרבנים בגבעת שאול, ראה: נספח 49 ב6.

²³ א. שרייבער, "הגאון ר' אפרים אשרי זצ"ל", **דאס אידישע ווארט**, חשון כסלו תשס"ד (להלן: שרייבער, "הגאון ר' אפרים אשרי"), עמ' 14 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/50187>).

²⁴ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ציון לנפשות יקרות" ו"הבעת תודה". האחים אברהם ומרדכי מזוכרים שם כבעלי משפחות, ואילו שמואל שהיה אולי צעיר האחים מכונה אברך. באתר http://www.jewishgen.org/databases/jgdetail_2.php (הורד בתאריך 7 בספטמבר 2016), מופיעות שנות הלידה:

²⁵ איטה 1905, אברהם 1906, אפרים 1908, בלה 1910, ומרדכי 1912. שמואל לא מופיע שם ברשימה.

²⁶ Oshry, **The Annihilation**, pp. 212- 213.

Oshry, **The Annihilation**, pp. 208- 209.

בנות: דבורה ושושנה. הם המשיכו להתגורר בקופישוק, לצד אם המשפחה חיה והאחות הרווקה בילה. הנותרים בקופישוק נרצחו בידי הנאצים בתשעה באב תש"א.²⁷

2. לימודיו

הילד אפרים נשלח ללמוד ב"חדר" בקופישוק בגיל שלוש וחצי,²⁸ וכרבים מבני העיירה המשיך לשיבת פוניבז' הסמוכה, שם למד מגיל שבע ועד אחת עשרה.²⁹ אמו עודדה אותו מאוד בלימודו על אף שלא היה זה פשוט כלל וכלל. כפי שהוא כותב: "אמי מורתי היקרה... שגידלה וחינכה אותי על ברכי התורה והיראה, ובחסכה אוכל מפיה, ראתה שלא אדע מחסור כדי שאוכל לשקוד במנוחה על דלתי התורה, ובמסירות נפש ממש דאגה לכל צרכי".³⁰ אחר יום עבודה מפרך ביום חמישי, אמו הייתה קמה מיצועה באמצע הלילה ומזדרזת לאפות. השכם בבוקר הייתה שמה צעדיה בשמש ובכפור לתחנת הרכבת, מרחק שלושה קילומטרים, ומבקשת מהנוסעים למסור חבילה לבנה בשיבת פוניבז'. התענוג שלה היה לשמוע דיווח שבנה מתמיד בלימודו.³¹

בבגרותו פנה לשיבת קלם, "הבית הגדול בתורתו וחכמתו".³² אין הוא מתאר בכתביו את חוויותיו משם בגוף ראשון, אך טור עיתונאי שכתב מביע ערגה וכיסופים:

קלם- יפית בחיים וגדל עוד יפיך במיתתך! קלם! תלמוד תורה- "בית"... מלא סוד, אין סופי... בכוח מי הוא להעריך את פנים- פנימיותו של ה"בית" קלם, מי יוכל לתאר ליל שבת בו, את המנוחה והקדושה שרחפה בבית. מי יוכל לנגוע בתפילה קלמית. כמה אהבה ויראה, כמה דביקות והשתפכות הנפש היו שם. מי יוכל לנגוע ב"תורה" קלמית. איזה בור ונקיון כללה בתוכה. מי יוכל לנגוע בבן תלמוד תורה, בבן "בית"- כמה נועם, יישוב הדעת, מתינות, אמונה, שמחה, בטחון, גבורת הדעת, שקיטת הרוח, חכמה, פיקחות, יראת שמים תפגשו אצלו. מי יעזי להתבונן בעמודי הבית של ר' דניאל, ר' גרשון-³³ כמה סבר פנים יפות, כמה מסירות הנפש לתורה ומצוות, כמה אצילות, כמה קדושה וטהרה, כמה גאונות וצדקות, בסתר ובגלוי, הצנעה וענוה, כמה קידוש שם שמים, בכל פניה ופניה. מי ירצה להינתק מהם לרגע, לשכוח אותם, אם זכה פעם לראותם ולשוחח אתם שיחה קלה פנים אל פנים... של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא. קדוש קדוש... קלם! קלם! קלם! קלם! מי יוכל לשיר שיר חייד! מי יוכל לשיר שירת מותך?³⁴

²⁷ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ציון לנפשות יקרות" ו"הבעת תודה".

²⁸ מכתב לפרידמן.

²⁹ מכתב לפרידמן.

³⁰ אפרים אשרי, **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלק ב', ניו יורק תשכ"ג (להלן: אשרי, **ממעמקים**, חלק ב'), סימן ט"ז, עמ' צ"ב-צ"ג (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22145>).

³¹ Oshry, **The Annihilation**, pp. 210-211.

³² אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ראשית דבר".

³³ הרבנים דניאל מובשוביץ וגרשון מיידינק הנהיגו את הישיבה עד חיסולה בידי הנאצים. ראה: Oshry, **The Annihilation**, p. 203.

³⁴ אפרים אשרי, "מקדשי ד", טור בעמוד עיתון המצוי בידי באדיבות אר"א. בצמוד לקטע זה מופיע מכתב ששלח למערכת עיתון **שערים** באדר א' תש"ו בעניין אחר, על כן יש להניח שהקטע הודפס בעיתון **שערים** בסביבות תאריך זה. לא ניתן לאמת זאת כיוון שבמיקרופילם המתאים המצוי בבית הספרים הלאומי ישנו דילוג על רוב שנת תש"ו, וגם בבדיקה בארכיון תנועת פועלי אגודת ישראל (המוציא לאור של העיתון) לא אותרו גיליונות תקופה זו. מכל מקום, ברשימות של פייקאז' מופיע שהטור פורסם ב: **שערים**, גיליון ס"ג, ב' בניסן תש"ו 3 באפריל 1946, עמ' 2. ראה: מ. פייקאז' (עורך), **השוואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית ביבליוגרפיה**, כרך ראשון, יד ושם וייווא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 42.

בהמשך עבר לישיבת כנסת ישראל בסלובודקה,³⁵ פרבר העיר קובנה, אותה הגדיר כ"מעין התורה והחכמה אשר ממנה ישקו העדרים בכל תפוצות הגולה".³⁶ בסלובודקה פעלו בין מלחמות העולם מספר ישיבות, מהמפורסמות שבהן: עטרת צבי, עץ חיים, ואור חיים,³⁷ אך כל המזכיר את ישיבת סלובודקה מתכוון ל"פנינה שבכתר", הלא היא ישיבת כנסת ישראל.³⁸ ישיבה זו ידעה זעזועים שונים: היא נאלצה לעקור בזמן מלחמת העולם הראשונה הרחק לתוככי רוסיה לעיירה קרמנצ'וג,³⁹ ובשנת תרפ"ד התפצלה והקימה סניף בעיר חברון בארץ ישראל. למרות זאת, הישיבה המשיכה להוות מגדל אור של תורה, והתקבצו אליה לומדים רבים ממדינות שונות, ביניהן: גרמניה, אנגליה, אמריקה, שוויץ, פינלנד, צ'כוסלובקיה, הונגריה ופולין. בראש הישיבה עמדו באותה תקופה ראש הישיבה הרב יצחק אייזיק שער, והמנהל הרוחני הרב אברהם גרודזינסקי. בשנת 1938 למדו בסלובודקה מאתיים שישים ושבעה בחורים בני שבע עשרה ומעלה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה והכיבוש הרוסי בליטא, הוחרמו בנייני הישיבה, והלומדים נאלצו לעבור לבניין הסמוך ששימש את הישיבה הקטנה אוהל משה. סדרי הלימוד נשמרו במסירות עד פלישת הנאצים לליטא ב"מבצע ברברוסה", ביוני 1941.⁴⁰

על תקופת לימודיו בישיבת סלובודקה כתב הרב אשרי: "זכיתי לשאוב מים ממנה וליהנות מזיו שכינתה משך הרבה שנים".⁴¹ הוא צמח בתורה ובלט בין מאות התלמידים. הרב שפירא, רב העיר קובנה, תיאר אותו כך: "חד מבחירי הישיבה הקדושה כנסת ישראל בסלובודקה, אשר ידעתינו מכבר הימים שהוא מלא וגדוש בש"ס ובפוסקים, שוחה בים התלמוד ומעלה מרגליות לעומקה של הלכה".⁴² במאמר אודותיו בחוברת **הפרדס** בשנת תש"י, הוא מתואר במילים הבאות: "בעודנו צעיר לימים נתפרסם לעילוי עצום, לעמקן נפלא ומחדש מקוריי".⁴³ במהלך שנת תרצ"ט פרסם מאמרים בירחון **כנסת ישראל** בהוצאת הסתדרות תלמידי הישיבה. בעלון חודש כסלו פרסם את מאמרו "בענין שתי הלחם",⁴⁴ ובחודש תמוז פרסם "בדין מים שאובים".⁴⁵ לשם השוואה, בשנה זו התפרסמו בשנים עשר גיליונות הירחון שישה עשר מאמרים פרי עטם של תלמידי הישיבה, לצד מאמרים רבים של הרבנים. ארבעה עשר תלמידים זכו לפרסם מאמר אחד כל אחד, ורק הרב אשרי זכה לפרסם שני מאמרים.⁴⁶ בשנת ת"ש הוא פרסם שם מאמר נוסף "בענין טומאת גולל".⁴⁷

³⁵ במכתב לפרידמן הוא אינו מזכיר את לימודיו בישיבת קלם בה שהה אולי זמן קצר, וכותב שהגיע ללמוד בסלובודקה כבר בגיל אחת עשרה. גם ב: Oshry, *The Annihilation*, p. 10 הוא לא מזכיר את קלם, אך שם הוא כותב שהגיע לסלובודקה בשנת 1932 בגיל שבע עשרה. ייתכן ובגיל אחת עשרה למד בסלובודקה בישיבת אור ישראל או בישיבת אוהל משה שהיוו "מכילות" לקראת הלימודים בישיבת כנסת ישראל, אליה הגיע בגיל שבע עשרה. ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 11. בפרק המקביל במקור ביידיש: **חורבן ליטע**, מידע זה לא מופיע.

³⁶ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ראשית דבר".

³⁷ יוסף רוזין, "קובנה", בתוך: לוי, **פנקס הקהילות ליטא** (להלן: רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**), עמ' 538.

³⁸ Oshry, *The Annihilation*, p. 10.

³⁹ בנימה אישית אציין שסבא רבה הרב משה טרשנסקי שעל שמו אני נקרא שימש ברבנות בקרמנצ'וג באותה תקופה,

ובעזרת בנו הרב שלמה (סבא-מ.ט.) סייע רבות לפליטים.

⁴⁰ אפרים אשרי, "ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה", בתוך: שמואל ק. מירסקי (עורך), **מוסדות תורה באירופה**

בבנינם ובחורבנם, ניו יורק תש"ז 1956 (להלן: אשרי, "ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה"), עמ' 151-163.

⁴¹ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ראשית דבר".

⁴² אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "מכתבי תהלה".

⁴³ מאמר מערכת, "הרב אפרים אשרי", **הפרדס**, שנה כ"ד חוברת י"א (אב תש"י אוגוסט 1950), ברוקלין 1950, עמ' 25

(מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12137>).

⁴⁴ אפרים אשרי, "בענין שתי הלחם", בתוך: ירחון **כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ב' חוברת ג' (כסלו

תרצ"ט), קובנה 1938, עמ' כ"א-כ"ג (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12837>).

⁴⁵ אפרים אשרי, "בדין מים שאובים", בתוך: ירחון **כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ב' חוברת י" (תמוז

תרצ"ט), קובנה 1939, עמ' י"ז-כ" (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12844>).

⁴⁶ התלמיד אליעזר פלאצינסקי פרסם מפרי עטו בגיליונות שבט ואדר, אך מדובר במאמר אחד ארוך בנושא איסור

שרצים, שחולק לשני חלקים (גם גיליונות חודשים אלו מופיעים באתר <http://www.hebrewbooks.org/12839> וגם

<http://www.hebrewbooks.org/12840>).

כינויו בישיבה היה "אפרים מקופישוק", או "העילוי מקופישוק".⁴⁸ היה מי שהשמיע בפניי כינוי אחר בו כונה בישיבה: "מוסר", בשל היותו מלשין לראשי הישיבה אודות תלמידים הלומדים בהיחבא ספרי השכלה.⁴⁹ לא מצאתי שום סימוכין לכך, ומכל מקום, אם זה נכון זה מעיד על קשריו הייחודיים עם העומדים בראש הישיבה.

מעמדו בישיבה ניכר גם לאחר השואה. הוא התכבד לשאת דברים בפני כל באי כנס תלמידי סלובודקה באמריקה, בפברואר 1949.⁵⁰ מירסקי, שערך בשנות החמישים את הספר **מוסדות תורה באירופה בנינים ובחורבנם**, בחר ברב אשרי כנציג ישיבת כנסת ישראל לכתוב את המאמר על ישיבה זו.⁵¹

במכתב מזכיר הרב אשרי לימודים גם בישיבת ה"חפץ חיים" בראדין,⁵² אך ייתכן והוא רק ביקר במקום, וכפי שיובא להלן.

3. הידבק בתלמידי חכמים

הרב אשרי זכה בתקופה זו לפקוד את ביתם של רבנים שונים, והביקורים הטביעו בו רושם גדול. בין הרבנים אותם פגש היה ה"חפץ חיים", הרב ישראל מאיר הכהן מראדין. ל"חפץ חיים" לא היו שמשים שיגבילו את הבאים, והרב אשרי זכה להיכנס אליו ישירות ולשמוע ממנו דברי חיזוק על הצורך להתבסס בלימוד תורה ואמונה: "בעקבתא דמשיחא יחסר אמונה. ולכן חשוב מאוד לדעת על איזה ענף יושבים. כאשר הענף חזק ממילא הסיכויים להינצל טובים יותר, וכאשר הענף חלש, הסיכויים להינצל קלושים".⁵³

הרב אשרי תיאר גם רשמי ביקור בביתו של הרב יוסף רוזין, "הגאון הרוגצ'ובי", בשנת 1935. הוא התפעל מאוד מגאונותו ומידיעותיו הנרחבות בתחומים שונים. הוא שמע מדען שואל את הרוגצ'ובר אודות קיומם של אטומים. בתשובתו התייחס הרב להיבט הפילוסופי של קיומם של חלקיקים בלתי ניתנים לחלוקה, והוא הפנה את השואל לתלמוד במסכת הוריות, לדעת הרמב"ם **במורה נבוכים**, ולפירוש התוספות במסכת זבחים. הוא התפעל גם מכוח הזיכרון העצום של הרב. שמשו מסר לו שלושים ושנים מכתבים שהופנו אליו מכל קצוות תבל, עם שאלות שונות בתחומי ההלכה היהודית. הגאון קרא ברצף את המכתבים, תחב אותם למקומם, ואז התיישב וכתב במשך למעלה משעתיים את תשובותיו. בזמן זה הוא לא עיין שוב בשאלות, וגם לא חיפש בספרים אחר

⁴⁷ אפרים אשרי, "בענין טומאת גולל", בתוך: **ירחון כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ג' חוברת ג' (כסלו ת"ש), קובנה 1940, עמ' כ"ד-כ"ה (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12943&st=&pgnum=98>)

⁴⁸ על פי דברים שאמר הרב אשרי למשה שפיגלמן, חיל אמריקאי עימו נפגש ברומא. שפיגלמן כתב את הדברים ב-10 בפברואר 1946 (בפרסום בעיתון מופיע בטעות 1936), והם התפרסמו בעיתון **פארווערטס**. ראה: "אמעריקאנער אידישער סאלדאט באשרייבט זיינע איינדרוקען פון דער נייער ישיבה אין רויס", **פארווערטס**, 17 באפריל 1946, עמ' 7.

⁴⁹ הדברים נמסרו לי בעל פה בכנס בירושלים בשנת 2011.
⁵⁰ על פי מודעה בעיתון **דער מארגען זשורנאל**. ראה: "היינט און מארגען קאנווענשאן פון סלאבאדקער תלמידים", **דער מארגען זשורנאל**, 28 בפברואר 1949, עמ' 10. יש לציין שהזמנה זו לשאת דברים נבעה כנראה גם ממעמדו כראש ישיבה לאחר המלחמה (ראה להלן בהרחבה בפרק שלישי מעמ' 57), ולא מעידה בהכרח על מעמדו בקרב התלמידים בזמן קיומה של הישיבה.

⁵¹ אשרי, "ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה", עמ' 133-168.

⁵² מכתב לפרידמן.
⁵³ **הפרדס**, שנה ס"ד חוברת ה' (שבט תש"ן פברואר 1990), ברוקלין 1990, עמ' 27 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12411>). הרב אשרי ציטט את הדברים במסגרת קריאה להתרחק מהתנועה הרפורמית, וראה בהרחבה את התנגדותו לתנועה זו להלן עמ' 96-98.

תשובות. למשלוח התשובות הוא רשם בעצמו את כתובות השואלים, שאף אותן הוא נצר בזיכרונו.⁵⁴

עוד ביקר בביתו של הרב זעליג ראובן בענגיס, "הגאון מקלבריה". אחר ששוחחו ביניהם שעות ארוכות בדברי תורה, פנה אליו הרב בענגיס ואמר שבחור צעיר חייב לישון לאגור כוחות לעיסוק בתורה. הרב אשרי עלה על יצועו, ומשנראה היה שנרדם, הדליק הרב בענגיס מנורת נפט קטנה ולמד עד הבוקר, תוך שהוא מסתיר את האור על מנת לא להפריע לרב אשרי בשנתו.⁵⁵

4. הסמכה לרבנות

בתקופת לימודיו בישיבה הוסמך הרב אשרי לרבנות. על תעודת הסמכתו נכתב:

אני מאשר בזה שידידי הרב אפרים אשרי גמר חוק לימודיו בישיבתנו בסלובודקה-ליטא, וקבל תעודת סמיכה לרבנות מאתנו, שהוא ראוי להיות רב בכל קהילות ישראל. התעודה נתנה לו בחודש חשון שנת תרצ"ט.⁵⁶

החותם הוא ראש הישיבה הרב יצחק אייזיק שער. התעודה שלפנינו נחתמה בחודש תשרי תש"ז. נראה שהמקור אבד, ולאחר המלחמה הרב שער נתן בידו אישור חדש המעיד למפרע על הסמכתו כבר בשנת תרצ"ט.

במקורות שונים נכתב שהוסמך על ידי רבנים נוספים. הרב אשרי כתב שנסמך בגיל שמונה עשרה על ידי הרב רוזין "הגאון הרוגצ'ובי", וגם על ידי הרב שפירא מקובנה, הרב רובין מוילקומיר, והרב הורוויץ מסלובודקה.⁵⁷ ראנד מזכיר ברשימת המסמיכים גם את הרב עזרא אלטושלער הרב של ווינוטע, ואת הרב אברהם זאב הלוי העלר רבה של מאריאמפאל.⁵⁸ שטיין כותב שנבחן לרבנות גם אצל הרב בענגיס.⁵⁹ במקור אחר נטען שהוסמך גם על ידי הרב חיים עוזר גרודזינסקי.⁶⁰ קשה מאוד להכריע בין מסורות אלו ולברר אצל מי בדיוק הוא נבחן ונסמך לרבנות, מלבד ההסמכה מאת הרב שער המצויה לפנינו.

5. בשדה הרבנות

כתב העיתון היידישי פארווערטס, ח. וויטאל, פרסם ראיון עמו בתום המלחמה, וכתב ששימש ברבנות באבא יחזקאלס קלויז בסלובודקה.⁶¹ גם הרב אשרי כתב:

מנחם אב שנת תש"א ואני יושב בבית ה' בבית מדרשי קלויז אבא יחזקאל בסלובודקה ומרביץ תורה ברבים לפני חברים מקשיבים לקולי, מנכבדי העדה שהייתי נוהג להורות את דרכי ה' ולנחותם באורח מישור מאז ומתמיד.⁶²

⁵⁴ Oshry, *The Annihilation*, pp. 190-191.

⁵⁵ א. ברי"ש שטיין, "90 שנות רבנו מרן הגז"ר בנגיס זצ"ל נשיא האיחוד", **האחד קובץ מוקדש לתורה, וחינוך, וכל ענייני היהדות החרדית**, יוצא לאור על ידי אחוד הישיבות בארץ ישראל, חוברת ב' (טבת תשי"ד), ירושלים תשי"ד (להלן: שטיין, "90 שנות רבנו מרן הגז"ר בנגיס"), עמ' כ"א (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22863>).

⁵⁶ העתק אשרור ההסמכה באדיבות אר"א, ראה: נספח מב' 2.

⁵⁷ מכתב לפרידמן.

⁵⁸ ראנד, **תולדות אנשי שם**, עמ' 6.

⁵⁹ שטיין, "90 שנות רבנו מרן הגז"ר בנגיס", עמ' כ"א.

⁶⁰ ש. בערסאן, "איינציגער לעבענגעבליבענער רב אין ליטע גיט איבער שוידערליכע פאקטען", **דער מארגען זשורנאל**, 10 במאי 1946, עמ' 7.

⁶¹ ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", **פארווערטס**, 18 במאי 1946, עמ' 3 (המשך הריאיון בעמ' 8).

בשאלון רשם הרב אשרי ששימש ברבנות בסלובודקה משנת תרצ"ט.⁶³

על פי מקורות שונים כיהן כרב גם בקהילות אחרות. בקורות חיים כתב שתפקידו הראשון ברבנות היה בעיירה דרשונישוק.⁶⁴ בראיון טען שקודם שהיה רב בסלובודקה שימש בעיירה פושלוט ליד פוניבוז'.⁶⁵ במכתב רשם שלאחר ששימש ברבנות בסלובודקה כיהן בעיירה סרהי.⁶⁶ לא מצאתי סימוכין לתפקידים אלו. בערכים "דרשונישוק", "פושלוט", ו"סרהי" **פנקס הקהילות ליטא**, נמנים שמותיהם של רבנים שונים שכיהנו בעיירות, ושמו של הרב אשרי כלל לא מופיע.⁶⁷ ייתכן והוא מסר שיעורים באופן זמני ולא התמנה למינוי קבוע, ואולי הוא הרחיב בקורות חייו וברשימת הרבנים שהסמיכוהו לרבנות למען האדרת שמו.⁶⁸

בהיותו בסלובודקה הרב אשרי גם הגיד שיעור בישיבת אבן ישראל המקומית. פגישה מרגשת התקיימה ברומא בשנת 1946 בין החייל האמריקאי משה שפיגלמן תלמיד לשעבר בישיבת אבן ישראל, לבין מגיד השיעור אותו הוא כינה "רבי שלי".⁶⁹

ראנד כותב שבשנת תרצ"ח⁷⁰ כיהן הרב אשרי כיושב ראש חברת מרביצי תורה ששמה לה למטרה לייסד ישיבות קטנות, ושימש גם כחבר הועד הפועל של ארגון תפארת בחורים בליטא.⁷¹ ארגון זה הוקם על מנת לספק מסגרת תורנית לימודית בשעות הערב לבחורים העובדים ביום, והיו לו קודם המלחמה למעלה ממאה סניפים בליטא, וכשלושת אלפים חברים.⁷² בהספד שנשא הרב אשרי על הרב יעקב קמינצקי סיפר כיצד "בהיותו פעם בשליחות רבנית בעיירה שבה עמד רבי יעקב לקבל את כהונת הרבנות, נתבקש אז מהמשגיח הרוחני דסלובודקה הגאון הצדיק ר' אברהם גרודזינסקי זצ"ל למסור לראשי הקהל, על שלוש מעלות של רבי יעקב...".⁷³ הרב קמינצקי שימש ברבנות בעיירה ציטווין בליטא משנת 1926, ועד שעקר לארצות הברית.⁷⁴ אם כוונתו של הרב אשרי הייתה למינוי זה של הרב קמינצקי, אזי כבר בשנת 1926, בהיותו בן שמונה עשרה בלבד, שימש הרב אשרי בשליחות רבנית וכשליח של הרב גרודזינסקי.

⁶² אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן ג', עמ' כ"ה.

⁶³ שאלון לאיגוד הרבנים שורדי גרמניה.

⁶⁴ שם, וגם במכתב לפרידמן.

⁶⁵ ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", **פארווערטס**, 18 במאי 1946, מופיע בסימות הראיון בעמ' 8 (הראיון מתחיל בעמ' 3).

⁶⁶ מכתב לפרידמן.

⁶⁷ דב לוין, "דרשונישוק", בתוך: לוין, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 212-213. יוסף רוזין, "סרהי" וגם "פושלוט", שם, עמ' 444-447, 475-476.

⁶⁸ עוד בנדון זה ראה להלן בפרק שמיני עמ' 223-228.

⁶⁹ מכתבו של משה שפיגלמן שנכתב ברומא ב-10 בפברואר 1946 (בפרסום בעיתון מופיע בטעות 1936), התפרסם בעיתון **פארווערטס**. ראה: "אמעריקאנער אידישער סאלדאט באשרייבט זיינע איינדרוקען פון דער נייער ישיבה אין רויס", **פארווערטס**, 17 באפריל 1946, עמ' 7.

⁷⁰ 1938.

⁷¹ ראנד, **תולדות אנשי שם**, עמ' 6. תפקידו בראש ארגון מרביצי תורה מופיע גם במכתב לפרידמן, ותפקידו בתפארת בחורים מופיע גם אצל שרייבער, "הגאון ר' אפרים אשרי", עמ' 14.

⁷² Oshry, **The Annihilation**, p. 88. על פעילותו בהרבצת תורה בגיטו קובנה במסגרת ארגון זה, ראה להלן בהרחבה בעמ' 24-33.

⁷³ **הפרדס**, שנה ס' חוברת ח' (אייר תשמ"ו מאי 1986), ברוקלין 1986, עמ' 25 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12561>).

⁷⁴ יוסף רוזין, "ציטווין", בתוך: לוין, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 509. בראשית 1936 כתב הרב קמינצקי תשובה הלכתית לרב אשרי, ממקום כהונתו בציטווין, ובו הוא כינה את הרב אשרי: "ידידי מאוד נעלה מר אפרים... אשרי". בהמשך המכתב הוא התנצל על החיפזון בו נרשמו הדברים, וכתב: "ועם כבודו הסליחה ולא מפני שחש ושלוש מזלזל אנכי בכבודו כי יקר לי הוד כבודו". ראה: אפרים אשרי, **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלק ה', ניו יורק תשל"ט (להלן: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה'), סימן ט"ז, עמ' ק"מ, קמ"ו (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22293>).

הרב אשרי הזכיר גם ביקורו שערך בשנת 1939 בעיירה הליטאית טאווריק, במסע גיוס כספים ועזרה למען יהודי פולין הסובלים תחת עול הנאצים. יהודי המקום נתנו מרכושם ביד נדיבה.⁷⁵

בתקופה זו הרב אשרי גם כתב את ספרו **דברי אפרים - חידושי הלכות וביאורי סוגיות בש"ס**, ומסר אותו להדפסה בדפוס בילגוריי בפולין בשנת תרצ"ט. המלחמה שפרצה מנעה את הדפסת הספר.⁷⁶

6. מעמד אישי

במשך העשורים הראשונים לחייו הרב אשרי לא נשא אישה. אמנם במסמכים שונים נטען אחרת. וויטאל כתב: "הרב אשרי עבר הרבה בשנות המלחמה... **כבעל ואב**"⁷⁷ הוא עבר את החוויות האישיות הכי עמוקות, הוא עצמו איבד את כל משפחתו. על זה הוא לא מדבר..."⁷⁸ גם Amateau הזכיר בדברי הספד שהרב אשרי איבד במחנות את אשתו הראשונה ואת ילדיו לפני תום המלחמה.⁷⁹ ברם, לא ניתן לקבל זאת. בהקדמה לספרו הראשון **דברי אפרים** הוא הקפיד להזכיר בשמותיהם את כל בני משפחתו "שנרצחו על ידי הזדים הארורים יימח שמם": אמו, אחיותיו, גיסו ואחייניותיו. הוא ביקש ש"תהא נשמתם צרורה בצרור החיים והשם ינקום את דמם השפוך".⁸⁰ אין הוא מזכיר אישה וילדים. הבלבול אולי נובע מהתאלמנותו מאשתו הראשונה, הרבנית אסתר פלטובסקי, שנפטרה בדרום אפריקה בשנת תש"ח במהלך ביקור שלה שם לצד הרב אשרי.⁸¹ לפי דברי ר' משה וולברשטיין ששרד יחד עם הרב אשרי את אימי השואה בגיטו קובנה, הרב אשרי נשא אותה רק לאחר המלחמה.⁸²

⁷⁵ Oshry, *The Annihilation*, p. 254

⁷⁶ וראה בהרחבה להלן עמ' 114-117.

⁷⁷ ההדגשה שלי (מ.ט.)

⁷⁸ ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", **פארווערטס**, 18

במאי 1946, עמ' 3 (המשך הריאיון בעמ' 8).

⁷⁹ Albert Amateau, "Rabbi Ephraim Oshry, 89, religious scholar, dies", Source: (downloaded July 12 2013) http://www.downtownexpress.com/de_24/rabbiEphraim.html.

⁸⁰ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ציון לנפשות יקרות".

⁸¹ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ציון לנפשות יקרות". וראה להלן בפרק שלישי בהרחבה עמ' 74-76.

⁸² ר' משה וולברשטיין בשיחה עימי בירושלים בשנת תשס"ח. וראה עוד להלן בפרק שלישי בעמ' 74.

פרק ראשון

בגיטו קובנה - "בין בית המרוחץ לבית המדרש"

מבוא היסטורי

יהודים יחידים החלו להגיע לקובנה בסוף המאה הארבע עשרה, אך היתר רשמי לשיבת יהודים בעיר ניתן רק בראשית המאה השמונה עשרה.¹ במחצית השנייה של המאה התשע עשרה התפתחה העיר מאוד, ועימה גם הקהילה היהודית. בשנת 1937 מנו יהודי קובנה כעשרים ושמונה אלף איש, מתוך אוכלוסייה של כמאה ושמונה אלף (כעשרים וחמישה אחוזים מכלל האוכלוסייה).² עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הצטרפו אליהם אלפי פליטים מפולין,³ ובשנת 1940 מנו יהודי העיר כשלושים ושבעה אלף איש.⁴ בעקבות הסכם "ריבנטרופ מולוטוב" נכבשה ליטא בשנת 1940 בידי ברית המועצות, והפכה להיות רפובליקה סובייטית.⁵ כארבעת אלפים יהודים שנחשבו "בלתי לויאלים" או חסרי "הכרה קומוניסטית" נאסרו והוגלו לסיביר.⁶ בתקופה זו פעל בעיר הקונסול היפני סמפו סוגיהרה שחילק אלפי "אשרות מעבר" דרך יפן, ובעזרתן נמלטו אלפי יהודים מזרחה.⁷ בפרוץ "מבצע ברברוסה" ב-22 ביוני 1941 היו בעיר כשלושים אלף יהודים. הגרמנים החלו מיד בהפצצה על קובנה, והיא נכבשה בידיהם תוך שלושה ימים בלבד, ב-25 בחודש.⁸ יהודי קובנה נכלאו בגיטו ב-15 באוגוסט.

הנאצים דרשו שבראש הגיטו תעמוד מועצת זקנים יהודים, אלטסטנראט, וליושב ראש נבחר דוקטור אלחנן אלקס. לייב גרפונקל שימש כסגנו, והוא כתב לאחר השואה ספר מקיף המתאר את נוראות הגיטו.⁹ בתפקיד מזכיר שימש אברהם גולוב תורי שכתב יומן תוך כדי ימי הגיטו, אותו פרסם כארבעים שנה לאחר המלחמה.¹⁰ ספרים אלו הם מקורות היסטוריים "מונומנטאליים" ללימוד אודות גיטו קובנה.

את תקופת גיטו קובנה מחלקים ההיסטוריונים לשלושה חלקים, אשר גרפונקל מכנה כך:

מיוני עד אוקטובר 1941 - תקופה ראשונה: "רצח המונים".

מנובמבר 1941 עד סתיו 1943 - תקופה שנייה: "תקופת השקט".

מסתיו 1943 עד ראשית 1945 - תקופה שלישית: "מחנה ריכוז קובנה".¹¹

לוח זמנים מפורט יותר ניתן למצוא בהקדמה ליומנו של תורי. בין התאריכים המצויינים שם: 22 ביוני 1941 - גרמניה פלשה לליטא.

¹ רוזין, "קובנה", פנקס הקהילות, עמ' 513.

² שם, עמ' 512.

³ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 15.

⁴ רוזין, "קובנה", פנקס הקהילות, עמ' 512.

⁵ שם, עמ' 542.

⁶ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 26.

⁷ ראה: מרדכי פלדיאל, "סוגיהרה, סמפוי", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך רביעי, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב תש"ן 1990, עמ' 847. אציין כי בין מקבלי האשרות היו סבי וסבתי שלמה ופרל טרשנסקי, ואבי יצחק.

⁸ רוזין, "קובנה", פנקס הקהילות, עמ' 543.

⁹ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה.

¹⁰ אברהם תורי (עריכה מדעית: דינה פורת), גיטו יום יום ומסמכים מגיטו קובנה, מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים תשמ"ח 1988 (להלן: תורי, גיטו יום יום). לפלא בעיניי שהוא התעכב כה הרבה בפרסום היומן. פרופסור פורת הציעה, בשיחה עימי בשנת 2014, שההתמהמהות בפרסום נבעה אולי מתפקידו באלטסטנראט ומהביקורת הציבורית שנשמעה במדינת ישראל בעשורים הראשונים אודות האלטסטנראטים.

¹¹ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 1 (תוכן העניינים). יש להעיר כי קביעת סיום התקופה השלישית בראשית 1945, אף שהצבא האדום שחרר את קובנה כבר באוגוסט 1944, נובעת מכך שגרפונקל מתאר בפרק זה גם את סבלם של יהודי קובנה שנלקחו למחנות בגרמניה ואשר שוחררו רק ב 1945.

25 ביוני 1941 - קובנה נכבשה בידי הנאצים.

4 באוגוסט 1941 - באסיפת פעילי הקהילה נבחר ד"ר אלחנן אלקס לתפקיד "ראש היהודים".

15 באוגוסט 1941 - שלושים אלף יהודי קובנה נכלאו בגיטו.

28 באוקטובר 1941 - "האקציה הגדולה" - לאחר סלקציה בכיכר הדמוקרטים הובלו תשעת אלפים איש לפורט התשיעי, ושם נרצחו ביום המחרת.

נובמבר 1941 - חובת עבודת כפייה הוטלה על כלואי הגיטו.¹²

18 בפברואר 1942 - "אקציית הספרים" - כמאה אלף כרכים הוחרמו בידי הגרמנים.¹³

25 באוגוסט 1942 - הגרמנים פקדו: "את כל בתי הספר הקיימים יש לסגור מיד... מתן שיעורים, קיום תפילות וטכסים דתיים - אסורים מרגע זה".¹⁴

נובמבר 1943 - הגיטו כונה רשמית "מחנה ריכוז", וחלק מאנשיו הועברו למחנות כפייה בסביבה תוך הפרדת משפחות.

מסתיו 1943 ואילך - נבנו "מלינות" (מחבואים למסתור), וגברו גם הבריחות לפרטיזנים.

מ-27 ועד 28 במרץ 1944 - "אקציית הילדים" - בימים אלה חטפו הגרמנים כאלף ושלוש מאות ילדים וזקנים מהגיטו, והוציאו אותם להורג. אקציה זו לא הייתה הגדולה ביותר לפי מדד מספר הנרצחים, "אבל היא עלתה על כל קודמיה באכזריותה, במוראותיה ובאופייה הטורפני... ילדי הגיטו הנחמדים היו קרן האור היחידה בחיים האפלים שבגיטו".¹⁵

5 באפריל 1944 - מועצת הזקנים חדלה להתקיים.

מ-8 ועד 11 ביולי 1944 - רוב הנותרים בגיטו ובסביבתו, כשמונת אלפים איש, הוצאו ממחבואיהם ונשלחו לגרמניה, והגיטו עצמו הועלה באש.

על תקופת חיסול הגיטו כתב רוזין:

מ-8 ועד 12 ביולי 1944 - הגרמנים שרפו את הגיטו שהיה בנוי ברובו עץ, ופוצצו את מבני הבטון. נספו יותר מאלף וחמש מאות איש. שרדו במלינות רק כתשעים מסתתרים.

1 באוגוסט 1944 - קובנה שוחררה בידי הצבא האדום.¹⁶

1. הרב אשרי נכלא בגיטו¹⁷

הרב אשרי נכלא בגיטו יחד עם שאר יהודי קובנה. המשטרה היהודית הנפיקה תעודות זיהוי לכלל הכלואים בקיץ 1942,¹⁸ וגם לרב אשרי הונפקה תעודה שכזו.¹⁹ על פי המופיע בה הוא החליף שלוש כתובות בגיטו. כתובתו הראשונה הייתה רחוב Jesiboto (רחוב הישיבה) 21, בקצה הדרומי של

¹² תורי, גיטו יום יום, עמ' 21-22.

¹³ בהקדמה ליומן של תורי מופיע שהוחרמו כעשרת אלפים ספרים, ראה: שם, עמ' 22. אך נראה שזו פליטת קולמוס כיוון שבמקורות אחרים נוקטים במספר של כמאה אלף ספרים. ראה: גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 129, וגם: רוזין, "קובנה", פנקס הקהילות, עמ' 549. גם ביחס לתאריך המדויק קיימת חוסר זהות אם ב 18 בפברואר, ואם ב 27 בו.

¹⁴ הוראת השטאדטקומיסר (ראש הממשל העירוני הגרמני) בקובנה, מספר 2, סעיף 4. ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 523-525, וגם לוח המונחים שם בעמ' 24.

¹⁵ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 181-182. נוספים טענו שהייתה זו האקציה הקשה ביותר בתולדות הגיטו. לדוגמה, הרבנית רבקה וולבה כתבה: "נדמה לי כי יום זה היה המר והאיום ביותר בימי הגיטו, שכולם היו מרים וקשים". ראה: רבקה וולבה, ואמונתך בלילות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 94.

¹⁶ רוזין, "קובנה", פנקס הקהילות, עמ' 554.

¹⁷ בפרק זה יידונו רק אירועים בגיטו בהם נטל הרב אשרי חלק פעיל. אירועים שתיאר בכתביו בהם נכח רק כצופה מן הצד, יידונו בשער הדין בפעילותו הספרותית.

¹⁸ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 238.

¹⁹ ראה נספח 19 א, ב. התעודה באדיבות אר"א. העתק מופיע גם ב: Oshry, *The Annihilation*, p. 44. תעודה זו מצאתי בתיקיה שהכילה ערבוביה של מסמכים מתקופה מאוחרת, ופלא בעיניי שהרב אשרי שהייתה לו תודעה היסטורית לא שמר עליה בהקפדה גדולה יותר.

הגיטו בסמוך לשער הראשי. בחודש נובמבר 1943 מופיעה הכתובת רחוב Margio 25 במרכז הגיטו, וכתובתו השלישית מפברואר 1944 היא בלוק C.²⁰

2. עבודת כפייה

הנאצים דרשו מהאלטסטנראט לספק ידיים עובדות במספר גדל והולך, עד שחובת העבודה הוטלה על כל הגברים בגילאי חמש עשרה ועד שישים וחמש, ועל כל הנשים בנות שש עשרה ועד שישים.²¹ העבודה הקשה ביותר לה נדרשו הייתה בבניין שדה התעופה, וכדברי גרפונקל: "אפשר לומר בלי כל הגזמה שתשעה קבין מן התוכחה שניתכה על הגיטו נטלו עובדי שדה התעופה".²²

כשאר כלואי הגיטו נדרש גם הרב אשרי למלאכת כפייה. פעמים מספר נחטף באקראי לעבודה. בסוף אוקטובר 1941 בשעה שהתפלל שחרית בקלויז לוויית המת, נחטף לעבודת סבלות רהיטים,²³ ופעם נדרש לפרוק שקי מלט.²⁴ בפורים שנת תשי"ב,²⁵ לאחר שיצאה משמרת היום לעבודה המפרכת בשדה התעופה, פרצו הגרמנים לגיטו וחטפו אנשים נוספים לעבודה במקום. גם הרב אשרי נלקח עימם.²⁶ מקרה דומה אירע כעבור חודשים אחדים בליל תשעה באב.²⁷ בזמן שהרב אשרי ויהודים נוספים נאספו לתפילה ולאמירת קינות, פרצו הגרמנים בצעקות איומות וטענו שמספר היוצאים למשמרת הלילה בשדה התעופה היה קטן מהנדרש, ועל כן הם חטפו את כל המתפללים והכריחום להצטרף לעובדים. הם הגדילו לעשות ודרשו מהם להמשיך ולעבוד ברצף במשך כל יום המחרת, לצד עובדי משמרת היום שהצטרפו למלאכה.²⁸

הרב אשרי עבד בעבודות מזדמנות שונות. בראיונות עימו טען ששימש בתפקיד חשמלאי ונגר,²⁹ מטאטא רחובות ומתקן מכונות.³⁰ אך נראה והיו לרב אשרי גם שתי עבודות "קבועות" שהחזיק בהן זמן מה, במחסן הספרים, ובייחוד בבית המרוץ. הספרייה הוקמה לקראת סוף שנת 1941 וכללה אלפי ספרים בידיש ובעברית, והרב אשרי שימש כספרן לצידו של גערשטיין.³¹

הרב אשרי מרחיב וכותב:

בשקט הכנסנו ספרי תורה, ספרי קודש וחול לגיטו. בגורלי היה שנבחרתי להיות הספרן והמשגיח על אוצר הספרים. הגרמנים יימח שמם וזכרם לא הרשו לכנות אוצר ספרים זה בשם ספרייה, אלא "ביכער לאגער",³² ומטרתם לכך הייתה בכדי להשפיל את כבודנו וחיינו הרוחניים.

²⁰ בלוק זה הוא חלק ממתחם של מספר בנייני בטון גדולים שבנו הרוסים לשיכון פועלים, ראה: Oshry, *The Annihilation*, pp. 93, 135. ולמפת הגיטו, ראה: גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 85.

²¹ גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 85.

²² שם, עמ' 90.

²³ Oshry, *The Annihilation*, pp. 56- 58.

²⁴ Oshry, *The Annihilation*, p. 91.

²⁵ 3 במרץ 1942.

²⁶ אשרי, *ממעמקים*, חלק ה', סימן ה', עמ' נ"ט- ס'.

²⁷ 23 ביולי 1942.

²⁸ אשרי, *ממעמקים*, חלק ה', סימן ח', עמ' ע"ח- ע"ט.

²⁹ ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", *פארווערטס*, 18 במאי 1946, עמ' 3 (המשך הריאיון בעמ' 8).

³⁰ א.צ. ראמאנאווסקי "די שיינ פון קידוש השם", *די צייט*, לאנדאן, vol. 33, no. 9750. גזיר עיתון ללא תאריך, ובאדיבות אר"א.

³¹ יוסף גאר, *אומקום פון דער יידישער קאוונע*, מינכען 1948, עמ' 384.

³² מחנה ספרים

והשמחה הייתה במעונה, יהודים באו לאוצר הספרים לקבל תפילין, טליות,³³ סדורים, ציציות ועוד. גם הפעוטים והצעירים באו בכדי לקחת ספרי קודש וחול.³⁴

ברם, הנאצים לא אפשרו את קיומה של הספרייה זמן רב, וב"אקציית הספרים" בפברואר 1942 הוחרמו הספרים שבה.³⁵ כאשר באו הנאצים להחרים את מחסן הספרים הם דרשו מהרב אשרי לקרוא בפניהם מדברי התלמוד ולהסביר להם את הגהותיו של הרב יצחק אלחנן³⁶ לדברים. הוא גם נדרש לקרוא בספרי התורה,³⁷ ולהציג לפנייהם את הספר העתיק ביותר במקום.³⁸

גרפונקל מרחיב בתיאור אקציה זו ומטרתה. הנאצים הקימו את "המכון לחקר השאלה היהודית" במרץ 1941, ובראשו עמד ה"רייכסלייטר" אלפרד רוזנברג. מטרת המכון הייתה לספק ביסוס מדעי לתוכנית נגד היהודים. על יד המכון נאספו אוספים רבים של ספרים יהודיים ומתוכם ניסו לגלות את "הפרצוף האמיתי" של היהודים. בתחילת 1942 נודע לסוכני המכון כי בסלובודקה התקיימה ישיבה גדולה ועל ידה אוסף ספרים דתיים בעלי ערך רב, והם החליטו להחרים את הספרים.³⁹ ב-27 בפברואר פורסמה הפקודה: "כל תושבי הגיטו חייבים למסור את כל ספריהם-יהיו ענייניהם ולשונותיהם אשר יהיו".⁴⁰ במסירות נפש גדולה העבירו היהודים בזמנו את הספרים לגיטו, ובמסירות נפש גדולה לא פחות ניסו עתה להציל את שניתן מידי הגרמנים. הנוער הציוני הסתיר מספר לא מבוטל של ספרים במחבואים שונים, והעגלונים שעבדו אצל האלטסטנראט הצליחו תוך הסתכנות גדולה להסתיר בלילה אחד את כל ספרי התורה. עם זאת, למעלה ממאה אלף ספרים הוטענו על מכוניות והוצאו על ידי הגרמנים מן הגיטו.⁴¹ כמה ימים אחר האקציה גילו הגרמנים ספרים מספרי הישיבה שהוסתרו באורווה, וסכנה גדולה ריחפה על הגיטו. רק בנס הצליחו ל"השתיק" את הדבר, והנאצים הסתפקו בהחרמת הספרים הנוספים.⁴²

לשם מיון מספר הספרים העצום נזקקו הגרמנים לעזרת היהודים. לפי דרישתם שלח אליהם האלטסטנראט עשרים יהודים משכילים אותם הם בחנו בשאלות ותשובות בנושאים מגוונים, ומתוכם נבחרו ארבעה לפלוגת מיון הספרים. הם עבדו במלאכה זו חודשים אחדים.⁴³ הרב אשרי כתב, כאמור, שהוא היה ממונה על מחסן הספרים,⁴⁴ ולא ברור אם כוונתו גם לשלב שאחר החרמת הספרים, זמן המיון.

נראה כי עבודתו העיקרית של הרב אשרי הייתה בהיותו איש צוות המחלקה הרפואית. גרפונקל מונה אותו בסוף רשימת עשרת פעילי מחלקת הרפואה שבראשם עמד דוקטור זאכארין, ולצידו פעלו עוד שמונה רופאים. הרב אשרי הוא היחיד ברשימה שלא היה בעל הסמכה בתחום

³³ כך במקור, והכוונה לטליות.

³⁴ הרב אפרים אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", בתוך: **ברקאי**, השנה השש עשרה גליון קכ"ט (כסלו תשי"ח נובמבר 1947), יוהניסבורג 1947 (להלן: אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**), עמ' 13. למאמר דומה, אך בהיקף מצומצם, ראה: **קול ישראל**, ב' בשבת תשי"ז 23 בינואר 1947.

³⁵ יוסף גאר, **אומקום פון דער יידישער קאוונע**, מינכען 1948, עמ' 384. וגם: אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13.

³⁶ הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.

³⁷ הרב אפרים אשרי, **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלק א', ניו יורק תשי"ט (להלן: אשרי, **ממעמקים**, חלק א'), סימן י"ד, עמ' צ"ג, ק"א (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22097>). בתשובה זו הוא מזכיר גם את הספרן השני הרב גערשטיין.

³⁸ הוא הראה להם קונקורדנציה מודפסת בת כשלוש מאות שנה, ראה: Oshry, **The Annihilation**, p. 73.

³⁹ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 128.

⁴⁰ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 512.

⁴¹ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 128-129.

⁴² שם, עמ' 129, הערה 19.

⁴³ שם, עמ' 129.

⁴⁴ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13. וגם: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ד, עמ' צ"ג.

הרפואה.⁴⁵ תורי כותב שהיה מנהל המחלקה לביעור כינים.⁴⁶ חשוב להדגיש את הסיכון שנטל הרב אשרי על עצמו בקבלו תפקיד זה. לאחר שהגרמנים העלו באש את בית החולים למחלות מידבקות בגיטו הקטן בתחילת אוקטובר 1941, העדיפו רופאים ואחיות לטשטש את משלוח ידם ולשמש פועלים פשוטים, במחשבה שכך יגדילו את סיכוייהם להישאר בחיים. ידועה הייתה שנאתם של הגרמנים לבעלי מקצועות חופשיים והעדפתם את בעלי המלאכה.⁴⁷ סכנה יתירה הייתה בעבודה במוסד לפילוי כינים בגלל החשש להידבקות במחלות. יהודים אחדים שעבדו בעיר קובנה במוסד לפילוי ששימש את הצבא הגרמני נדבקו בטיפוס הבהרות.⁴⁸

בבית המרחץ בראשו עמד הרב אשרי היה חדר רחצה ששימש את המתרחצים, וחדר נוסף בו מסרו את הבגדים לחיטוי. בית המרחץ היה אמור לפי הוראות הגרמנים לפעול בכל ימות השבוע, אך הרב אשרי סגר את שעריו בימי שבת ומועד תוך סיכון עצמי רב.⁴⁹ התירוץ שהיה מוכן אצלו למקרה ויישאל על כך היה שחסרים לו עצים להסקה.⁵⁰

תפקידו של הרב אשרי כבלן הממונה על בית המרחץ היווה נושא לשיחה בינו לבין ד"ר אלקס יושב ראש האלטסטנראט. ד"ר אלקס טען בפניו שמלאכת הבלנות אינה לפי כבודו של רב בישראל, ועל כן הציע לו עבודה אחרת מכובדת הימנה. הרב אשרי אמר בתגובה שהוא שמח בחלקו, והוא רואה זאת זכות לעצמו לטהר את בני ישראל מזוהמתם ולהצילם על ידי כך מנגע ומחלה. ידידו הרב לוויןסון, נכד רבי ישראל הכהן מראדין ה"חפץ חיים", אמר לו שהוא מקנא בו על עבודתו הנותנת לכלואים חיות ורצון לחיים.⁵¹

בבית המרחץ הייתה גם חשיבות מרובה כ"מקום מקלט" במצבים ייחודיים. תשושים שהתקשו לצאת לעבודה או אנשים שאיחרו להתייצב במקום עבודתם, היו באים לבית המרחץ ומקבלים אישור על כך, ואישור זה סייע בידם להתחמק מעונש.⁵² כאשר אסרו הנאצים הריונות בגיטו,⁵³ נשים הרות הסתתרו במחבוא תחת בית המרחץ עד אחר הלידה.⁵⁴ בבית המרחץ התקיימו גם ישיבות של פרטיזנים והוסתר נשק.⁵⁵

פרשייה מרתקת בתולדות הגיטו הקשורה לבית המרחץ, אירעה בחג המולד הנוצרי, ב-25 בדצמבר 1943. הגרמנים חשו כנראה שלא ירחק היום וייאלצו לתת דין וחשבון על מעשיהם, ועל כן הם ניסו לטשטש את עקבות הפשע הנורא שביצעו. בפורט התשיעי הועסקו עשרות יהודים, וביניהם גם שבויים יהודים מהצבא האדום, בשריפת גופות הנרצחים. סרן ואסילינקו מהחיילים היהודים השבויים, תכנן עם נוספים בריחה נועזת משטח הפורט. במשך שבועות של עבודה מאומצת

⁴⁵ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 234.

⁴⁶ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 304.

⁴⁷ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 109.

⁴⁸ שם, עמ' 111.

⁴⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י"ד, עמ' קכ"ט-ק"ל.

⁵⁰ יצחק אלחנן גיברלטר, **יסור יסרני**, חלק ב', בני ברק תשע"ג (להלן: גיברלטר, **יסור יסרני**), עמ' 350.

⁵¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י"ד, עמ' קכ"ט-ק"ל. גם תורי כתב ביומנו ביחס לתפקידו של הרב אשרי כמנהל המחלקה לביעור כינים: "זוהי אחת התופעות המוזרות בראי העקום של חיי הגיטו". ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 304.

⁵² ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", **פארווערטס**, 18 במאי 1946, עמ' 3 (המשך הראיון בעמ' 8). וראה גם: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י"ד, עמ' ק"ל, שם משמע שהפטור מעבודה שניתן למתרחצים היה לפי תור שנקבע מראש.

⁵³ ההוראה פורסמה בתאריך 7 במאי 1942. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 22.

⁵⁴ על פי ראיון עיתונאי עם הרב אשרי, ראה: **The Evening**, "Rabbi Tells How Nazis Let Dogs Kill Women", **Sun**, Baltimore, May 24 1946 (הכתבה מתחילה בעמ' 46). באדיבות אר"א.

⁵⁵ ראה: "הרב אשרי האט געזען ווי מ'האט די קאוונער אידן געפירט צו דער שחיטה", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 15 באוגוסט 1947. באדיבות אר"א.

הצליחו לפתוח פתח למנהרה שהובילה אל החומה החיצונית. מועד הבריחה נקבע לליל חג המולד עת שהשומרים מבוסמים ביין. עשרות הבורחים התפצלו לארבע קבוצות, וקבוצה אחת של חמישה עשר נמלטים ובראשם סרן ואסילינקו, הסתננה לגיטו. האלטסטנראט צריך היה למצוא להם מקום מקלט, ויחד עם זאת לשמור על סודיות מוחלטת מחשש שהגרמנים יגלו את עקבות הבריחה לגיטו. בגדיהם וגופם של הבורחים הדיפו ריח עז של ריקבון ושריפת גופות, והיוו בעיה סניטרית וביטחונית כאחת, שמא הסוד יתגלה. לשם כך פנו לרב אשרי שיפעיל את בית המרחץ בשעות הלילה, בניגוד לנהלים.⁵⁶ את הבגדים שרפו תיכף ומיד,⁵⁷ ואת הגוף הם רחצו ושפשו היטב בבית המרחץ עד שנעלם מהם ריח המוות.⁵⁸ סכנה גדולה ריחפה על מנהל בית המרחץ אם היו הנמלטים מתגלים בתחומו, אך הוא נכון היה לסכן עצמו למען האחרים.⁵⁹ למעשה, לגיסטפו לא נודע דבר על הנמלטים המסתתרים בגיטו, וכעבור ימים אחדים הם הצליחו לברוח ולהצטרף לפרטיזנים.⁶⁰ את אחד הנמלטים שלא זכה לכך מזכיר הרב אשרי בפרוטרוט:

בעיירה קושדר לא רחוק מקובנה, התקיים מחנה לעבדים יהודים שהובאו לשם לעבודת פרך מגיטו קובנה... וביניהם היה גם הרב גבריאל שוסטרמן... היה ידוע בתור ה"ראבינר" של המחנה בקושדר... הוא ערך שלוש סעודות בכל יום שבת... דיבר דברי תורה ברבים, דרש דרשות נפלאות והרים את רוחם של עדת היהודים בקושדר... והנה קרה מקרה ששני יהודים נמלטו אל הפרטיזנים. נאצים מהגיסטפו באו אל המחנה ויקחו איתם את ה"ראבינר" בתור משכון... הביאוהו אל ה"פורט" התשיעי... כשארגנו את ההתקוממות בין עבדי ה"פורט" התשיעי... היה ר' גבריאל שוסטרמן בין מארגני המרד... בבואו אלינו היו רגליו קפואות, כי נאלץ היה לישון תחת כפת השמים ביערות באמצע החורף עד הגיעו אלינו. לקחתנו על זרועותיי והכנסתנו לבית הרחצה והחלפתי את בגדיו, ואז הבאתי אותו תחת שם אחר לבית החולים... דוקטור זאכארין, רופא הגיטו, מצא שהוא חולה מסוכן ולא יוכל לברוח הלאה. אנו החבאנו אותו ושמרנו עליו, אף מצאנו בשבילו סמי מרפא, אבל שום דבר לא הועיל. הוא נפטר בכ"ב שבט. לפני פטירתו אמר אלי: רבים התרו בי שלא אעבוד את בוראי כראוי כי הנאצים יירו בי. אבל הנאצים לא ירו בי... אני מת על המטה...⁶¹ ויביאו אותי לקבר ישראל... הובא לקבורה על בית העולם של הגיטו והקמנו מצבת קרש... פ.נ.⁶² הרב גבריאל... שוסטרמן לחם מלחמת ה' ונפל בגבורים.⁶³

בזמן "אקציית הילדים" שערכו הנאצים בסוף מרץ 1944, נעשו ניסיונות נואשים להסתיר את הילדים והזקנים. הרב גרודזינסקי מנהלה הרוחני של ישיבת כנסת ישראל הסתתר במחבוא בבית המרחץ.⁶⁴ בנוסף אליו הסתתרו עוד עשרים ושלושה ילדים במקום. הרוצח הנאצי קייטל חשד שמסתתרים שם ילדים, ואיים על הבלן באקדחו שיגלה את מקומם. למעשה, הילדים לא נתגלו

⁵⁶ גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 582.

⁵⁷ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 158-162.

⁵⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י"ד, עמ' קל"א. אלכס פייטלסון, אחד הבורחים, מתאר את חווית הרחיצה במים החמים. ראה: Alex Faitelson, **The Truth and Nothing but the Truth Jewish Resistance in Lithuania**, Jerusalem 2006, pp. 233-234.

⁵⁹ Oshry, **The Annihilation**, pp. 114-115.

⁶⁰ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 162.

⁶¹ (...) כך במקור.

⁶² פה נקבר.

⁶³ הרב אפרים אשרי, "מגיד" שהיה גבור המרד, **ברקאי**, השנה השש עשרה גליון קל"ט (סיון תש"ח יוני 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 5. וגם: Oshry, **The Annihilation**, pp. 107-109. גם פייטלסון מזכיר זאת בספרו, ראה: Alex Faitelson, **The Truth and Nothing but the Truth Jewish Resistance in Lithuania**, Jerusalem 2006, p. 284.

⁶⁴ Oshry, **The Annihilation**, pp. 124-125. וראה עוד להלן בפרק שמיני עמ' 223.

והרב אשרי לא נורה.⁶⁵ אף שכלואי הגיטו עמדו בסכנת חיים מתמדת, נראה שזו הייתה הסכנה המוחשית ביותר בפניה ניצב הרב אשרי.⁶⁶

לקראת סוף ימי הגיטו נחפרה מלינה תחת בית המרחץ, ובזמן הנסיגה הנאצית הסתתרו שם הרב אשרי ועוד כמה עשרות יהודים, וכפי שיתואר להלן בסוף פרק זה.

3. תפארת בחורים

תורי כותב ביומנו אודות "חיי הרוח" בגיטו:

אצל המסתכל מן הצד יכול להתעורר רושם, כי החיים בגיטו מתרכזים רק בפלוגות העבודה, בקבלת מנות מזון. אפשר לחשוב, כי האנשים חיים כאן בפחד מתמיד מפני האויב שישים קץ לחייהם. אכן כזה היה המצב בתקופה הראשונה של הגיטו, בעת החיפושים בבתיים והאקציות, עד ליום 28.10.41. החיים בעת ההיא היו שוממים, אפורים וריקים מכל תוכן, כמו בבית סוהר, כמו בקבר.

אך מעט-מעט, בהדרגה, השתנה הלך הרוח. האנשים התרגלו במקצת לשער הגיטו, לעבודתם, לאי הצדק. הם השתדלו לשכוח את כל הדברים הבלתי נעימים, את הסכנות ואת העול הרובץ על שכמם... חיפשו פורקן בלימודים, בכתיבה, במתן הרצאות, בחיבור שירים וכדומה. החיים בגיטו נעשו, במרוצת הזמן, רב-צדדיים ורבוניים. בכל אלה מצאו האנשים הקלה מסוימת מחיי שעה.

מבחינת החוק היו הדברים האלה אסורים בתכלית האיסור. אסור היה ללמוד, אסור היה לכנס אספות או להשמיע הרצאות, אסור היה גם להתפלל...⁶⁷

אולם מים גנובים ימתקו...⁶⁸ ככל שגובר לחצו של השלטון, ככל שחוקיו הם אכזריים יותר- רבה יותר התשוקה לדעת, למזון רוחני. סלובודקה הייתה, מדורי דורות, מרכז של לימוד תורה, של ישיבות, של פולחן הדת היהודית. לא פעם רציתי לדעת, כיצד נראית סלובודקה בימים טרופים אלה, בימי הגיטו? היכן הם כיום תלמידי הישיבות, המתמידים והרבנים? חלקם הגדול ניספה- כמו רבבות יהודים אחרים- על קידוש השם. רק קומץ קטן נשאר בחיים. הם מתכנסים בלילות, לאחר גמר עבודתם, בתפארת בחורים, אגודה לטיפוח החיים הדתיים, וכן במסגרת של קבוצות קטנות אחרות, ולומדים תורה ומתפללים. הם ממשיכים. הם שומרים על הגחלת שלא תיכבה.⁶⁹

והוא ממשיך ומתאר את פעילותו האישית של הרב אשרי בתחום זה:

⁶⁵ ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", פארווערטס, 18 במאי 1946, עמ' 3 (המשך הריאיון בעמ' 8). וראה עוד להלן בפרק שמיני בעמ' 238.

⁶⁶ בכתבה עיתונאית נטען שהרב אשרי ניצל ממות תשע עשרה פעמים. ראה: "גרואסער עולם באוויינט חורבן ליטא ביי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן-געבליבענעם ליטווישען רב", פארווערטס, 28 ביוני 1946, עמ' 7. באדיבות אר"א. בבדיקה בעיתון מתאריך זה לא נמצאה הכתבה, ונראה ששיבוש נפל בתאריך. הכתבה מתארת קבלת פנים שנערכה לרב אשרי בשיקגו ואולי שם התפרסמה מהדורה מקומית של העיתון. וראה נספח 2 19.

⁶⁷ הוראת השטאדטקומיסר בקובנה ב-25 באוגוסט 1942: "מתן שיעורים, קיום תפילות וטכסים דתיים- אסורים מרגע זה". תורי, גיטו יום יום, עמ' 523-525 (הוראה מספר 2, סעיף 4).

⁶⁸ (...)- כך במקור.

⁶⁹ תורי, גיטו יום יום, עמ' 303-304.

אושרי- בחור ישיבת סלובודקה לשעבר- עוסק עתה בכל העניינים הללו... הוא קורא לפני הבחורים והמבוגרים עמוד בתלמוד ומבקר בתפארת בחורים. בקיצור, הוא עושה דברים רבים בתחום החינוך הדתי ולמען אורח החיים הדתי. אילו היו הגרמנים מודעים לכך- היה אושרי חייב מיתה.

אושרי הוא פקיד במנגנון המינהל בגיטו. הוא מנהל המחלקה לביעור כינים... תפקידו הרשמי אינו מפריע לו בעיסוקו העיקרי- דאגה ללומדי תורה.

... כאשר ביקר אצלי בימים אלה, בעניינים שהוא עוסק בהם, שאלתי אותו כמו תמיד: "תגיד לי בבקשה, אושרי: מה שלומם של בחורי הישיבות?" אושרי עונה לי בנימוס, בתוספת חיוך: "הכול אצלם בסדר גמור. הדף היומי- הוא דף יומי, בחורי הישיבות – לומדים תורה, ואותו הדבר בתפארת בחורים".⁷⁰

נראה כי במסגרת עיסוקיו הרבים של הרב אשרי בדאגתו לאורח החיים הדתי, תפס ארגון תפארת בחורים את המקום המרכזי.

על הרקע להפעלת הארגון בגיטו תיאורים שונים. בספר זיכרון לרב מרדכי פגרמנסקי מופיע שהיוזמה הייתה של רב העיר, הרב שפירא, והמוציא לפועל היה הרב שמעון סגל.⁷¹ הרב יצחק אלחנן גיברלטר אחד מתלמידי תפארת בחורים, כותב, שהמארגנים היו: "בחור בשם ר' שמעון סגל ועוד שני אחים בשם אבלס, בנים של רב מפורסם בליטא".⁷² גם הרב אשרי מתאר את יוזמת הבחורים: "נוער הגיטו החלו להידבר על דבר לימודים. באו אלי חברי תפארת בחורים ובקשו ללמוד אתם גם אחרי עבודת הפרך שלהם".⁷³ אך במקור אחר מציג הרב אשרי את עצמו כמארגן החבורה.

כשהיינו בעמק הבכא בגיא ההריגה נוכחנו לדעת שכל עיקר כוונת הגרמנים הארורים יימח שמם הייתה למחות מאתנו את צלם א-לקים... הם התאמצו להכניס לתוך לבות כלואי הגיטו יושבי חושך וצלמות, רוח עוועים ויאושו ולדכא אצל הכלואים כל רגש של תוחלת ותקווה להצלה... לזאת קבלתי על עצמי לאזור כגבר חלצי, לחזק רוח נדכאים ונשברים ולחבש עצבותם, לעודדם ולאמצם ולהפיח בהם זיק של בטחון שה' א-לקי ישראל ישוב מחרון אפן... ארגנתי לזאת תפארת בחורים ואספתי בחורי חמד גדולים וקטנים, כדי ללמדם בינה ודעת תורה ויראה טהורה.⁷⁴

⁷⁰ תורי, גיטו יום יום, עמ' 304.

⁷¹ הרב מיכאל יעקב ביטון, רבי מרדכי פגרמנסקי, ירושלים תשע"ג (להלן: ביטון, רבי מרדכי פגרמנסקי), עמ' 134.

⁷² גיברלטר, יסור יסרני, עמ' 340. שם בעמ' 433 מופיע שם האחים: אבלוב, ולא אבלס.

⁷³ הרב אפרים אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", קול ישראל, ב' בשבט תש"ז 23 בינואר 1947. וגם: אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", ברקאי, עמ' 12. הרב אלחנן פרסון כותב: "שמעון סגל יחד עם הרב אשרי יסדו חברת תפארת בחורים הצעיר והרב אשרי היה מדריכם. רבות עזרו לעבודת תפארת בחורים האחים אבאלוב". ראה: הרב אלחנן פרסון, "חיי הדת בגיטו", בתוך: לייב גרפונקל (עורך), יהדות ליטא, כרך רביעי, תל אביב תשד"מ (להלן: פרסון חיי הדת), עמ' 142. ובמאמר המקורי ביידיש: הרב אלחנן פערסאן, "דאס רעליגיעזע לעבן אין קאוונער געטא", פון לעצטען חורבן, גליון 9 (ספטמבר 1948), מינכען 1948 (להלן: פערסאן, "דאס רעליגיעזע לעבן"), עמ' 41. שם הוא מאיית את שמם: אבעלאוו.

⁷⁴ אשרי, ממעמקים, חלק ה', סימן י', עמ' צ"ד. ניסוח דומה המציג את הרב אשרי כמארגן החבורה הופיע בכתבה עיתונאית מוקדמת, ראה: "הרב אשרי האט געזען ווי מ'האט די קאוונער אידן געפירט צו דער שחיטה", אפריקאנער אידישע צייטונג, 15 באוגוסט 1947. העתק בידי באדיבות אר"א.

הרב אשרי לימד את חבורת הצעירים, והרב שמואל מארוק לימד את הבחורים הבוגרים.⁷⁵ מדי פעם זכו לשמוע דברים גם מפי הרב מרדכי פגרמנסקי.⁷⁶ הרב גיברלטר מתאר את המלמדים השונים:

הגאון הצדיק רבי מרדכי פגרמנסקי היה דורש לפנינו, ולמען האמת, לא הבנו כלום מדבריו הנשגבים. הוא התעלה אז לדרגה של מלאך, וכמה שניסה לפשט את דבריו כדי להסביר- לא הבנו כלום, אבל כולנו הסתכלנו עליו וראינו פני מלאך צדיק יסוד עולם. כמה נחמה ואמונה קבלנו מכך!⁷⁷

הגאון רבי שמואל מארוק לימד אותנו בערב שעתיים וחצי גמרא עם תוספות. היה לו כושר הסבר נפלא, הוא הכניס בנו את כל נשמתו ולימד אותנו את דרכי הלימוד בעומק הסוגיא עד כמה שיכולנו להבין. כשהוא לימד אותנו, שכחנו מהרעב ומהפחד מהגרמנים, עד כדי כך הוא הכניס אותנו לעולם אחר- עולם של תורה, יראת שמים, אמונה וביטחון.⁷⁸

הגאון רבי אפרים אשרי התמסר אלינו בכל ליבו ונפשו וראה זכות גדולה בהצלת שארית הפליטה בגיטו- הילדים והנערים. הרב היה אומר שיעור כל יום בין שתיים לשלוש בצהריים... למדנו גמרא בסדר נזיקין.⁷⁹

רבי אפרים אשרי הכניס אותנו למסגרת ישיבתית והרים את הלימודים לרמה גבוהה ביותר. הרב אשרי לימד אותנו בעמקות רבה. הוא אמר לנו שיעורים כמו בישיבה גדולה והתאמץ בכל כוחו שנבין. הוא פתח לפנינו הבנה ועומק בלימוד, וכמו כן לימד אותנו ספר דניאל ואיוב בבהירות נפלאה.⁸⁰

הרב אשרי מזכיר ברשימת הספרים הנלמדים, בנוסף לתלמוד, גם נביאים וכתובים וספר קיצור שולחן ערוך. הוא למד עם בחורים שלוש- ארבע שעות מידי יום.⁸¹ גיברלטר למד במקביל אצל הרב אשרי ואצל הרב מארוק, כחמש שעות מידי יום, והלימוד כלל גם דברי מוסר.⁸²

הלימוד היה מיועד לנערים מגיל שתים עשרה ועד גיל חמש עשרה.⁸³ לטענת גיברלטר תחילה הצטרפו מאות לחבורת הלומדים, אך רבים נשרו, והתמידו בלימוד רק עשרות.⁸⁴ אף שבצוק העיתים אין לצפות לראות תמונת מחזור או לגלות רשימת תלמידים מלאה, ניתן ללקט רשימה חלקית של הלומדים. ביניהם, הנרצחים: מאיר אבעלאו,⁸⁵ ומנחם שרשבסקי שהיה מסביר בשכלו העילוי גמרא עם פירוש תוספות, ונרצח ב"אקציית הילדים" חודשים ספורים קודם הגיעו לגיל

⁷⁵ Oshry, *The Annihilation*, pp. 87- 88. הרב פרסון כותב שלעיתים בשבתות היה הרב אשרי דורש בפני החבורה הבוגרת. ראה: פרסון, חיי הדת, עמ' 142.

⁷⁶ גיברלטר, *יסוד יסרני*, עמ' 414.

⁷⁷ שם, עמ' 341.

⁷⁸ שם, עמ' 346.

⁷⁹ סיכומי שיעורים אלו מסדר נזיקין הדפיס הרב אשרי ב"קונטרס מעמק הבכא". ראה: אשרי, *ממעמקים*, חלק ב',

"קונטרס מעמק הבכא", עמ' רס"ד- של"ט. מופיע שם גם סיכום שיעור אחד מסדר נשים שלימד בשנת תשי"ג, ראה

שם: עמ' ש"מ- שמ"ו. וראה עוד להלן בפרק שביעי עמ' 150.

⁸⁰ גיברלטר, *יסוד יסרני*, עמ' 348.

⁸¹ Oshry, *The Annihilation*, p. 87.

⁸² גיברלטר, *יסוד יסרני*, עמ' 326, 426.

⁸³ שם, עמ' 340.

⁸⁴ שם, עמ' 210, 341, 346.

⁸⁵ אשרי, *ממעמקים*, חלק א', סימן י"ב, עמ' ע"ז. הוא כנראה היה אחד משני האחים אבלוב שיזמו את ארגון

החבורה, וכמתואר לעיל בעמ' 25.

שלוש עשרה.⁸⁶ בין השורדים: שמעון סגל, הירש לופיאנסקי, בנציון לופיאנסקי, הירש באגאצאק, רפאל פין, דב ליפשיץ, האחים קובלסקי, זאב מורשציק, ויצחק גיברלטר.⁸⁷

הקבוצה התאספה מידי יום לא רק ללימוד תורה, אלא גם לשלוש תפילות בסגנון ישיבתי.⁸⁸ תהילים נאמרו מידי ערב בבכיות ובתחנונים.⁸⁹ התקיימו גם עצרות תפילה וזעקה לקונן על מצבם הקשה. הרב גיברלטר מזכיר עצרת שכזו שנערכה כחצי שנה קודם "אקציית הילדים", והשתתפו בה מאות ילדים מגיל שלוש ומעלה, לצד בחורי תפארת בחורים. הרב מארוק פתח בדברים ואמר שאבינו בשמים ממש יושב ומצפה לתפילתם של ילדים קדושים וטהורים, ורק צריך להתחנן ולבקש על נפשנו. אחר כך פתחו את ארון הקודש ובבכי נורא הוביל הרב מארוק את הילדים באמירת "אבינו מלכנו".⁹⁰ המילים נאמרו בכוונה עצומה ובבכי גדול: "אבינו מלכנו בטל מעלינו כל גזרות קשות... כלה דבר וחרב... קרע רוע גזר דיננו... עשה למען הרוגים על שם קדשך... עשה עמנו צדקה וחסד והושיענו". לבסוף קבלו על עצמם עול מלכות שמים באמירת "שמע ישראל".⁹¹

אופי מיוחד לבשו ימי שבת ומועד בקרב בני החבורה. בלילות החורף הארוכים היו מתאספים בליל שבת בשעה שבע בערב, ושרים יחדיו שירי אמונה וביטחון במשך מספר שעות. בין השירים שהיו להם כהמנון: "אבינו מלכנו, חננו ועננו כי אין בנו מעשים, עשה עמנו צדקה וחסד והושיענו", וגם "עוצו עצה ותופר, דברו דבר ולא יקום, כי עמנו א-ל".⁹² ימי השבת היו מוקדשים כמעט כל כולם ללימוד, כיוון שהרב אשרי במסירות נפש נשאר בבית המדרש ולא הלך למקום עבודתו בבית המרחץ.⁹³ גם "סעודות שלישיות" התקיימו בשבת, וברוב רושם, אף שבמיעוט מצרכי מזון.⁹⁴

הרב אשרי כותב, מי יכול לשכוח את ה"סעודה השלישית" מידי שבת מלווה בשירת הבחורים, את מסיבות החגים שלהם, את ה"שמחת תורה"⁹⁵ שלהם? הוא מזכיר את ההתלהבות, השירה והששון ב"שמחת בית השואבה",⁹⁷ ואת שמחתם כאשר זכו לקיים מצוות נטילת "ארבעת המינים" בחג סוכות בגיטו.⁹⁸ הרב גיברלטר מרחיב בתיאור חג "שמחת תורה" בתפארת בחורים:

את חג הסוכות חגגנו ביחד ושיאה של השמחה היה בשמחת תורה... הרב שמעון סגל לימד את השירים של בית המוסר בקובנה... וכל הזמן רקד עם כולם בכל כוחו... שיר... שהושר בהתלהבות זמן רב בהקפות הגיע מבית המדרש של קלם:

⁸⁶ Oshry, *The Annihilation*, p. 121. וגם: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י', עמ' צ"ד- צ"ה, צ"ח. על מותו של מנחם מסופר שהוא ואחיו הבכור בן הארבע עשרה נתפסו ב"אקציית הילדים", ואימם רצה אחר החוטפים בבקשה לשחררם. המרצח הציע לה הצעה שטנית, לבחור ילד אחד מביניהם ולקחתו. לבה לא נתן לה להציל את האחד ובכך לגרום למות השני, ותוך רגעים אחדים נלקחו שניהם. ראה: אהרן וגשל, **יחיד ודורו**, חלק ראשון, ירושלים תשע"א (להלן: וגשל, יחיד ודורו), עמ' 323-324. סיפור זה מופיע גם אצל גרפונקל, ללא הזכרת שם משפחת הילדים. ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 179.

⁸⁷ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13.

⁸⁸ גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 426.

⁸⁹ Oshry, *The Annihilation*, p. 122.

⁹⁰ תפילת "אבינו מלכנו" נאמרת בימי תענית ובתקופת "הימים הנוראים", לאחר "תפילת העמידה" ולאחר אמירת "סליחות".

⁹¹ גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 483-485. הרב אשרי לא מזכיר בכתביו תפילה זו של הילדים ובני הנוער, אך הוא כותב שפעמים רבות התקיימו כינוסים להתעוררות לתשובה, והיו מתרכזים בחצות לאמירת תהילים. ראה: אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13. הוא מזכיר גם שנקבעו ימי תענית ותפילה. ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 91.

⁹² גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 439-441.

⁹³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י"ד, עמ' ק"ל- קל"א. וגם גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 432.

⁹⁴ גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 341.

⁹⁵ הכוונה היא לחג "שמחת תורה" הנחוג בחודש תשרי.

⁹⁶ Oshry, *The Annihilation*, p. 122.

⁹⁷ "שמחת בית השואבה" כינוי לשמחה יתרה הנוהגת בימי חול המועד סוכות.

⁹⁸ הרב אפרים אשרי, **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלק ד', נוא יארק תשל"ו (להלן: אשרי, **ממעמקים**, חלק ד'), סימן ה', עמ' מ"ז- מ"ח (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22144>).

”אשרינו מה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו ומה יפה ירושתנו,

אבא אני מודה לך, אבא אני משבח אותך,

מפני שאני יהודי,

אבא אני מודה לך, אבא אני אוהב אותך,

מפני שאני אוהב אותך.”⁹⁹

לפתע, באמצע השירה והשמחה האמיתית, נכנס מפקד המשטרה היהודי האזורי עם חבריו השוטרים והוכה בהלם- איך יכולה להיות כזו שמחה בגיטו...? הרב שמעון סגל לקח את השוטרים והכניס אותם למעגל סביב הבימה, המפקד התחיל לרקוד בכל כוחו ולא עזב אותנו.¹⁰⁰

התלמיד דב ליפשיץ כתב לרב אשרי בשנת תשי”ג, ונזכר בפורים בתפארת בחורים.

בעוד פחות מעשרה ימים נחוג את חג הפורים. האם נזכר אתה בחג הפורים האחרון בגיטו קובנה, במקדש המעט אשר בראשו עמדת, ולמרות אותות הרעב בגיטו, ולמרות שהאויב צר סביבו הרי קוימה אז סעודת פורים כדת וכדין במובנו המצומצם.¹⁰¹

הרב גיברלטר מתאר את תפילת ראש השנה תשי”ד:

לנערי תפארת בחורים היה מנין ישיבתי בנפרד... הרב ר' שמואל מארוק השם יקום דמו, היה השליח ציבור במוסף... התפילה נאמרה מתוך שברון לב וכל כולה תחנונים ובקשת רחמים להצלת החיים. הוא התפלל בקול נעים, מלא רגש ובעיקר דמעות. לתפילה שכזו לא זכיתי בחיי.¹⁰²

ליפשיץ מזכיר לרב אשרי את תפילת יום הכיפורים: ”אזכור את תפילת יום הכיפורים בתפארת בחורים, עת עברת לפני התיבה בתפילת שחרית, ואולי בזכות זה נגאלנו?”¹⁰³

התלמידים גם פנו אל הרב אשרי בשאלות הלכתיות שונות. מאיר אבעלאוו שאל האם אפשר לקיים מצוות ציצית בצמר שנגנב מידי הגרמנים, כיוון שהציציות בכנפות בגדיהם בלו ו”כלתה ואיוותה נפשם להיות גופם עטוף ציצית בכל עת ובכל שעה, כדי שאם חס ושלוש יוצאו להורג שיזכו להיקבר כשהם עטופים ציצית כמנהג ישראל מדור דור.”¹⁰⁴ תלמידים שאלוהו האם אפשר במציאות של מחסור בין בגיטו לצאת ידי חובת מצוות ”ארבע כוסות” ב”ליל הסדר” במשקה תה

⁹⁹ המקור ביידיש, ראה: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 434.

¹⁰⁰ שם, עמ' 432-438.

¹⁰¹ דב ליפשיץ במכתב אישי לרב אשרי, מהתאריך ד' באדר (במקור מופיע בטעות טבת) תשי”ג 19 בפברואר 1953. באדיבות אר”א. גם הרב פרסון מזכיר את סעודת פורים בתפארת בחורים, ראה: פרסון, חיי הדת בגיטו, עמ' 142.

¹⁰² גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 487.

¹⁰³ דב ליפשיץ במכתב איש לרב אשרי, מהתאריך ד' באדר (במקור מופיע בטעות טבת) תשי”ג 19 בפברואר 1953. באדיבות אר”א.

¹⁰⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י”ב, עמ' ע”ז- ע”ח. משהתיר הרב אשרי שימוש בצמר זה טווח ממנו אימו הרבנית של מאיר אבעלאוו ציצית בשביל כל חברי תפארת בחורים ועוד יהודים, וגדולה הייתה שמחתם בקיום מצווה זו. שם, עמ' פ”ד- פ”ז.

ממותק בסכרין?¹⁰⁵ בן משפחת שרשבסקי שאל האם מותר לו להניח תפילין קודם הגיעו לגיל מצוות, כיוון שהוא חושש שיוציאוהו להורג מבלי שיזכה להניח תפילין?¹⁰⁶

פרשייה מיוחדת התפתחה סביב הצורך להכשיר מקום לימוד ראוי לחבורת הלומדים. תחילה למדו בביתו של הרב משה בענדעט, רבה הראשון של החבורה, שהוצא להורג ב"אקציה הגדולה".¹⁰⁷ בהמשך עברו לביתו של הירשל לופיאנסקי ברחוב לינקובה 57, אך המקום היה צר מלהכיל את כל הבאים.¹⁰⁸ ואז, כפי שמתאר הרב אשרי:

בא שמעון סגל ותכנית בידו. היות שנמצא בית בלתי נגמר אצל ה' זינגר רחוב קוקלע 8, והבית הוא רק עם קירות וגג מבלי דלתות וחלונות, ומבלי מרצפת. יש לבקש רשות מה' זינגר שירשה לנו ללמוד שם, אומר ועושה. וכרבה של תפארת בחורים הלכתי אצל ה' זינגר לקבל את הסכמתו למסור לנו כמה חדרים. בפנים הבית היה מלא לכלוך וזבל. אולם לכך כבר הורגלנו. והחברים החלו לנקות את המקום ולמלאותו בעפר נקי, כדי להכשירו כמקום לימוד... הם לא הסתפקו בבית בלי דלתות וחלונות ובעזרתו של ר' דב פרידמן... תקנו דלתות וחלונות והמקום סויד. חשמל מסר ר' אפרים גוטמאן, וכך הפך המקום לבית תפארת בחורים החדש...

בט"ו מנחם אב תש"ב¹⁰⁹ חגגנו ברוב פאר והדר את חנוכת הבית של תפארת בחורים. דומה, שלא ראינו שמחה כזאת ברגעים כאלו. האלטסטנראט שלחו צירים לברך אותנו... והם: דוקטור גרינהויז, אברהם גולוב (המזכיר),¹¹⁰ ויעקב אליסקי. הנואמים היו: הרב שמואל מארוק, הרב משה סקארוטע ועוד. אני נאמתי על ערך היום, על שמחת ט"ו באב שבו פסקו מלמות מתי המדבר. קשרתי את שתי התקופות, והשמחה הייתה במעונה של הבנים הבונים.¹¹¹

הרב פרסון מוסיף פרטים בעניין זה. לטענתו את החגיגה הנעימו בעלי נגינה.¹¹² הייתה זו,

הפגנה לכבוד התורה... ר' שקארוטא הזכיר שביום זה נגמר דור המדבר והיהודים החלו להתכונן לעליה לארץ ישראל. גם יום זה ישמש סימן למפנה, לחיים חדשים לגאולה מהצרות והסבל... עד שעת לילה מאוחרת נמשכה חנוכת הבית שגרמה עונג רוחני רב למשתתפים. חגיגה זו שימשה מקור חיים ותקווה בגיטו וקירבה רבים לתורה.¹¹³

הבחורים לא הסתפקו בהכשרת המבנה, הם גם בנו שולחנות וספסלים ואצטבאות לספרים, וגם ארון קודש לספר תורה. מאחורי ארון הקודש הכשירו מקום מחבוא, למען יוכלו להסתתר בו הצעירים עת שישמעו את הקלגסים הנאציים נכנסים בשער הראשי הסמוך,¹¹⁴ בבואם לחטוף

¹⁰⁵ הרב אפרים אשרי, **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלק ג', נוא יארק תשכ"ט (להלן: אשרי, **מעמקים**, חלק ג'), סימן ה', עמ' נ"א-נ"ה (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22143>).
¹⁰⁶ שם, חלק ה', סימן י', עמ' צ"ד-צ"ט. הכוונה כנראה למנחם שרשבסקי שהוזכר לעיל בעמ' 26.
¹⁰⁷ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 12, ופרסון, "חיי הדת בגיטו", עמ' 142.
¹⁰⁸ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 12.
¹⁰⁹ יש גורסים תש"ג. למשל: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 258. וגם פערסאן, "דאס רעליגיעזע לעבן", עמ' 41. עוד על סתירה זו בתאריכים ועל משמעותה, ראה להלן בפרק שמיני עמ' 207-209.
¹¹⁰ אברהם גולוב תורי לא הזכיר אירוע זה ביומנו.
¹¹¹ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13. וראה גם: Oshry, **The Annihilation**, p. 88. גיברלטר כותב שהבניין לא היה שייך לזינגר, כי אם למר אזינסקי. ראה: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 342.
¹¹² פערסאן, "דאס רעליגיעזע לעבן", עמ' 42.
¹¹³ פרסון, "חיי הדת", עמ' 142.
¹¹⁴ למפת הגיטו ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 330.

עובדים. מסתור זה עורר שאלה הלכתית שהוצגה לרב אשרי: האם המסתתרים יכולים להצטרף לתפילה במניין של הזקנים והחלשים שנשארו להתפלל בציבור בבית המדרש?¹¹⁵

עם צמצום שטח הגיטו בנובמבר 1943 נמצא בנין בית המדרש ברחוב קוקליו מחוץ לגיטו, אך הלימודים נמשכו בבניין בלוק c, בחדר שתוקן לכך.¹¹⁶

בצוק העיתים והצרות, עת שהורכבה חבורת הלומדים מיתומים ומיראים מה ילד יום, חשיבות מיוחדת נודעה לחיזוק הרוח אצל התלמידים. רב העיר הרב שפירא עודד מאוד את הרב אשרי בעבודת הקודש בהנהלת תפארת בחורים, והדגיש בפניו: "יש להכניס בטחון בלבבות היהודים, רק בטחון. זה חשוב עד מאוד".¹¹⁷ הרב אשרי השתדל לקיים הנחייה זו ולהנחיל ביטחון ותקווה בקרב התלמידים.

לפני שעובדי הכפייה היו יוצאים לעבודה, היו הגרמנים יימח שמם עורכים מפקד של העובדים לראות ולדעת אם לא נעדר איש ממכסת העובדים הקבועה. במפקד זה שהיה ידוע בשם "אפיל" היה על העובדים לעמוד בלי כובע ואסור היה להם לברך בברכת צפרא טבא¹¹⁸ את נוגשיהם הגרמנים, כי איך זה יוכל עבד להעיז לדרוש בשלום אדונו...

בעת הלימוד עם תלמידי בתפארת בחורים אחרי שהזכרתי להם את החובה הגדולה המוטלת על כל אחד ואחד לעורר את חברו ואיש לרעהו יאמר חזק, כדי שלא ייפול רוחנו כתוצאה מהמצב הקשה בו אנו נמצאים... אמרתי להם אז, שאחת מפעולות החיזוק היא, להתייחס איש אל רעהו בכבוד ולברכו בברכת שלום כשהוא נפגש אתו, דבר זה יעורר אותנו ויחזק אצלנו את רצון החיים...

וגם כשאנו באים בכל בוקר לעבודת הכפייה, אף על פי שאנו מפתדים לברך את חברו מפני פחד הנוגש הגרמני פן יחשוב שהברכה פנויה אליו, בכל זאת עלינו לומר איש לרעהו בלשון הקודש "שלום", ודבר זה הלא הגרמנים לא יבינו שהיא ברכה.¹¹⁹

דיון זה עורר את התלמיד מאיר אבעלאו לשאלה הלכתית: "הלא 'שלום' הוא שמו של הקדוש ברוך הוא, אם כן היאך מותר לנו להזכיר שמו של הקדוש ברוך הוא כשאנו עומדים בגילוי ראש בעת ה'אפיל'?"¹²⁰

דוגמה נוספת לניסיון עידוד הרוח באה בעקבות מחזה שראה הרב אשרי בעת עבודת הכפייה.

כותב הטורים האלה היה עד ראייה למחזה מחריד שאירע בשדה התעופה בקובנה, שבה העבידו את היהודים עבודת פרך. גרמני אחד קרא אליו קבוצת ילדים יהודים, עייפים עד מוות ורעבים. לאט לאט התחיל לחתוך תפוח אדמה וזרק את החתיכות לעבר הילדים.

¹¹⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ד', עמ' ל"א- ל"ד. גם גיברלטר מזכיר פתח מילוט ברצפה מאחורי ארון הקודש, ראה: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 351, 482.

¹¹⁶ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13. וגם Oshry, **The Annihilation**, p. 90. וראה גם: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 535.

¹¹⁷ אפרים אשרי, "רבה של קובנה הי"ד", **קול ישראל**, כ"א אדר תש"ז 13 במרץ 1947 (להלן: אשרי, "רבה של קובנה", **קול ישראל**), עמ' ג'- ד'. מאמר זה התפרסם שוב בתוספות אחדות **בהצפה** (תש"ח), **ברקאי** (תש"ח), ו**הפרדס** (תש"א), לפירוט מלא ראה בשער השני ה' בכתבתו של הרב אשרי. תוכן דומה ראה גם: Oshry, **The Annihilation**, p. 118.

¹¹⁸ בוקר טוב (בארמית).

¹¹⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ז', עמ' ע"י- ע"א.

¹²⁰ שם, עמ' ע"א.

והוא עמד ונהנה למחזה, כיצד הילדים הרעבים, שלא יכלו להתגבר על יצרם, התנפלו כולם על חתיכות התפוחים המפוזרות, כי זו הייתה התוכנית: להפכם לחיות ההולכות על שתיים. באותו ערב אחרי המאורע המעציב, כאשר הילדים התפרעו והתקוטטו על חתיכת תפוח אדמה, פגשתי את הילדים בתפארת בחורים ששם הייתי מלמד. הסברתי להם את מטרת הרוצחים בזרקם מצרכי מזון לפני ילדים יהודים. הסברתי להם, כי הנאצים רוצים לגזול מאתנו את הדבר היקר ביותר, את צלם הא-לוקים, ופניתי אליהם בקריאה: ילדי ישראל היקרים, יודעני שאתם רעבים מאוד, אולם עליכם לזכור, כי אסור לנו להראות לאכזרים שאנו מוכשרים להשפיל את עצמנו ולאבד את צלם הא-לוקים שבנו. גם כאשר הרעב מציק לנו ויורד עד חדרי בטננו, גם אז אנו חייבים להראות להם, שאין אנו יורדים למדרגת החיה שלהם.¹²¹

הרב אשרי הביא גם את דבריו של מי מהנערים שביטא בקול רם את רחשי ליבו, את הקושי לעמוד ברף הרוחני הגבוה שהציב הרב לתלמידיו.

זכורני, שנער צעיר, צהוב מתלאות, מרעב ומכפן, קם ואמר בקול חנוק: רבי, החושב הוא שאין אנו עצמנו יודעים זאת? אבל מה לעשות ואנו רעבים? והזכיר לי הנער את הגמרא בבבא בתרא האומרת ש"רעב קשה מחרב".¹²²

ברם, לעיתים היו אלה התלמידים שעודדו את רוחו של רבם, וריגשוהו עד מאוד, בגילויים מפעימים של מסירות נפש לשמירת מצוות. כששמע הרב את שאלתו של בן משפחת שרשבסקי שחשקה נפשו להניח תפילין קודם גיל מצוות, נזלו עיניו דמעות.¹²³ הוא התפעל מעצם נכונותם לסכן את עצמם בהתכנסות ללימוד בניגוד לפקודה הגרמנית שאסרה זאת.¹²⁴ בייחוד התפעל מתלמידיו בעת "אקציית הספרים". הוא שטח בפניהם את הקושי שלא יהיה להם עוד ספרים ללמוד בהם, ותשובתם הייתה: "אל תדאג רבי, כל אחד מאתנו יסתיר חומש או גמרא ללימוד". נזלו עיניו דמעות למשמע הדברים, וחשב לעצמו איזה עם קדוש אנו. על הסתרת ספר יהודי העונש הוא מוות, ואף על פי כן מוכן כל אחד מהילדים לסכן עצמו. משהבהיר להם הרב את הסכנה הרבה, ענו לו: "רבי, אם יירו בנו יחד עם הגמרות, לפחות נקדש בכך שם שמים".¹²⁵

ניתן להעריך את חשיבות הפעילות בתפארת בחורים בעזרת מכתבים שקיבל הרב מתלמידיו לאחר שנים. עצם שמירת הקשר עם רבם לאחר פרידה של שנים, ולאחר שזכו להיפגש מן הסתם עם דמויות תורניות אחרות, מלמדת על קשר מיוחד שנרקם ביניהם. אך גם תוכן המכתבים מגלה את

¹²¹ אשרי, "ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה", עמ' 166.
¹²² אשרי, "ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה", עמ' 166. וראה גם: Oshry, *The Annihilation*, pp. 39-41, שם מופיע שהאמירה יצאה מפיו של מאיר אבעלאוו. דברי חכמים: "רעב קשה מחרב", מבוססים על **תלמוד בבלי, בבא בתרא**, דף ח', עמ' ב'.

¹²³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י', עמ' צ"ה.
¹²⁴ שם, חלק ב', סימן י"א, עמ' ס"ח. נוסח הפקודה הגרמנית מיום 25 באוגוסט 1942, ראה לעיל בעמ' 19.
¹²⁵ Oshry, *The Annihilation*, p. 75. וראה גם: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 367. הדברים הופיעו גם במאמר עיתונאי, ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, גיליון ערב ראש השנה. ציון השנה אינו מופיע בגזיר העיתון המצוי בידי באדיבות אר"א. בהרצאה בשיקגו בשנת 1946 ציטט הרב אשרי את הילדים כאומרים שאם יובילו אותם לקרמטוריומים הם יעטפו סביבם את הספרים בהם למדו עימם. ראה: "גרויסער עולם באוויינט חורבן ליטע ביי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן-געבליבענעם ליטווישען רב", **פארוערטס**, 28 ביוני 1946, עמ' 7. העתק באדיבות אר"א. בבדיקה בעיתון מתאריך זה לא נמצאה הכתבה, וראה נספח 19 2. ראוי להזכיר גם את שיחתו של תלמיד מהחבורה, בן למשפחת שוב, שלאחר שיעור של הרב אשרי אמר לילדיו יצחק גיברלטר: "אין לי חוצפה ועזות לבקש מהשם שיתן לנו חיים, עם ישראל נהרגים ונשחטים לרבבות כל שעה, מה אני יחסן יותר מכולם... אבל שלא אזכה ללמוד תורה בישיבה קדושה? ריבוננו של עולם, על זה אני לא יכול לוותר". ראה: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 348.

עוצמת הרגשות. באייר תשי"ג כתב לו תלמידו יצחק גיברלטר ובישר לו שתי בשורות טובות: שנשמך לרבנות, ושזכה להתארס עם כלה שסיימה את סמינריון בית יעקב, "דתית מאוד, בעלת מידות יקרות ומאוד אצילית". את המכתב שפתח במילים: "לכבוד מורי ורבי הרב הגאון ר' אפרים אשרי! אחר דרישת שלומו הטוב באהבה רבה!". חתם במילים: "מתלמידו המסור לו בלב ונפש".¹²⁶

מרגשים ביותר המכתבים שכתב תלמידו דב ליפשיץ. דב קיבל מכתב מאת הרב אשרי בסוף תשרי תש"ז, והתיישב להשיב כעבור ימים אחדים, בה' במרחשוון.

את מכתבך הראשון קבלתי... מה רבה הייתה השמחה בקוראי מכתב זה, ומה רב המרץ אשר ייפח על ידי זה בי... רוצה אני לענות לך על אחת משאלותיך... נאמן נשארתי לרוחך- למידת היהדות אותה זרעת בינינו בימי הגיטו. לדאבוני אין אני לומד גמרא- ועונה בזה לשלילה לשאלתך היות והתנאים בארץ לא מאפשרים את זה בכל אופן לי... בזמן כתיבת מכתב זה נזכר אני בנאומך האחרון שנאמת בתפארת בחורים בגיטו, אשר צריך היה לשמש לנאום פרידה "ללא יודעים" על עזיבתך. ובאותה הדמות המלאה אמונה מרץ ותקווה בימים קודרים בפניהם עמדת- נשארתי בזיכרוני. רבינו ר' אפרים!¹²⁷

כעבור שש שנים כותב לו דב מכתב נוסף, באדר תשי"ג.

לרבי ומורי מר אפרים אשרי... אזכור היטב את פועלך וברגש של גאווה אסקור ימים עברו. וללא צל של ספק קובע אני כי המעט הטוב אשר בי לא נחלתים אלא מהחברה אשר בראשה עמדת, ומאותן ד' על ד' אמות אשר ביוזמתך ובהשתדלותך לבית השם נקבע. ולמרות ומלא אני דאגות כרימון נושא אני עמדי את מעט המוסר אשר הנחלת לי, ואראה בזה נחמה פורתא... אזכור את נועם הליכותיך וכל פרט ופרט הקשור אתך... וכפי שאתה רואה באם רוצה אני להנעים את ההווה אסקור את העבר, את אותה התקופה אשר בפתחה אתה עומד בראש. אכן שא תודה מורי היקר- תודת תלמיד לרבו מוקירו. יישר כוחך!¹²⁸

במכתבו האחרון מטבת תש"ך, הוא כתב:

לכבוד מורי ורבי אפרים אשרי... קובנאים שעברו את ימי השואה יחד אתי, ויחד אתי נהינו מקרן האור היחידה... בתפארת בחורים, מקדש המעט שבראשו עמדת משך זמן קיומו. רק היום ניתן להעריך את פועלך דימים¹²⁹ עברו, וברטט של קדושה אזכיר את שמך, שרק הודות לאמונה הרבה בצור ישראל הצלחת לעמוד זקוף קומה בסערת מלחמת גוג ומגוג זו.¹³⁰

נדמה כי מילים אלו מבטאות באופן נחרץ את הערך המוסף ואת החשיבות המיוחדת, רוחנית ומורלית, של ההוראה במסגרת תפארת בחורים בגיטו. הרב אשרי שילב הרבצת תורה בגיא

¹²⁶ מכתב אישי של הרב יצחק גיברלטר לרב אשרי, מחודש אייר תשי"ג. באדיבות אר"א.

¹²⁷ מכתב אישי מדב ליפשיץ לרב אשרי, מתאריך ה' במרחשוון תשי"ז. באדיבות אר"א.

¹²⁸ מכתב אישי מדב ליפשיץ לרב אשרי, מתאריך ד' באדר (במקור נכתב בטעות טבת) תשי"ג 19 בפברואר 1953. באדיבות אר"א. במכתב זה הוא גם מודה לרב אשרי על תמיכה כלכלית ששלח לו, והוא מוסיף: "איני ראוי ליהנות מזה עת גדולי תורה זקוקים לזה".

¹²⁹ של ימים.

¹³⁰ מכתב אישי מדב ליפשיץ לרב אשרי, מתאריך י' בטבת תש"ך. באדיבות אר"א.

צלמוות עם השמעת מילות עידוד וחיזוק לבני החבורה. התכנים והמסרים שיצאו מפיו של בעל הסמכות הדתית נסכו ביטחון אצל הצעירים וסייעו בידם לעמוד בסערות הזמן. אין ספק שנדרשו לשם כך כוחות נפש גדולים מצד בני החבורה ולא פחות מכך מצד העומד בראשם.

4. פעילות מגוונת בתחום הרבנות

הרב אשרי לימד תורה לא רק במסגרת תפארת בחורים. הוא המשיך בשגרת שיעוריו גם בבית המדרש קלויז אבא יחזקאל, והקשיבו לו שם "מנכבדי העדה שהייתי נוהג להורותם את דרכי השם ולנחותם באורח מישור מאז ומתמיד".¹³¹ הוא לימד שם שיעור יומי קבוע במשנה, ובימים הראשונים בגיטו, בכ"ב בתמוז תש"א, זכו לערוך "סיום" על שישה סדרי משנה.¹³² בעקבות "האקציה הגדולה" השתלטו הגרמנים על בית מדרש זה והפכוהו לבית כלא.¹³³ באותו הזמן פנה לרב אשרי בערציק הזגג, ואמר כך: "רבי! לפני המיתה לא צריכים ללמוד - כל הזמן למדנו ועתה לא? ... בקשתי אליו שיבוא ללמוד בקלויז הלווית המת".¹³⁴ על פי בקשתו החל הרב אשרי ללמד ולדרוש בבית מדרש זה. תחילה למדו **בעין יעקב** כי התקשו להתרכז בלימוד תורני מעמיק,¹³⁵ אך בהמשך הגיד שם הרב אשרי שיעור בגמרא.¹³⁶ הוא לימד גם בבית הכנסת של חיים שאפיר ברחוב ווארענא, ובבית כנסת גאפינוביץ ברחוב וויטנא.¹³⁷

הרב אשרי היה חבר בוועדה שקמה בראשית ימי הגיטו לאתר מקומות אפשריים לתפילה בציבור. הוא מתאר כיצד הסתובב בגיטו טרוד בניסיון למצוא עליית גג או מרתף מתאימים, ולפתע בא מולו פייבל גאפינוביץ ובשמחה הציע להפוך את חדרו למקום תפילה ולימוד.¹³⁸ גאפינוביץ זה היה חייט שהתגורר בגיטו עם אשתו ובתו בחדר קטן וצר, ועם זאת הוא נתן את החדר שישמש מקום תורה ותפילה מידי יום.¹³⁹ הוא נאלץ לשם כך להוציא את חפציו לחצר.¹⁴⁰ הרב אשרי העביר שם שיעורים קבועים **בעין יעקב**, משניות **חיי אדם**.¹⁴¹ בערב היה מלמד שיעור קבוע של "דף יומי" בתלמוד, ותלמידי חכמים באו ללמוד ולשאוב כוח.¹⁴² אחר תפילות שחרית ומנחה היו כולם אומרים את מזמורי תהילים ק"ל וקמ"ב. "ממעמקים קראתיך השם... תהיינה אזניך קשבות לקול תחנוני... יחל ישראל אל השם כי עם השם החסד והרבה עמו פדות".¹⁴³ "קולי אל השם אזעק... הבט ימין וראה ואין לי מכיר אבד מנוס ממני... אמרתי אתה מחסי חלקי בארץ החיים... הצילני מרדפי כי אמצו ממני".¹⁴⁴ לסיום היו חותמים בתחינה: "אחינו כל בית ישראל הנתונים

¹³¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן ג', עמ' כ"ה. וראה גם אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 12, שם כותב ששימש כרב בבית מדרש זה "שנים רבות".

¹³² אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", הדרך על משניות, עמ' רי"א, רכ"ה.

¹³³ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 12.

¹³⁴ שם, עמ' 12, וגם: Oshry, *The Annihilation*, pp. 64-65.

¹³⁵ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 12, וגם: Oshry, *The Annihilation*, pp. 64-65.

¹³⁶ "הרב אשרי האט געזען ווי מ'האט די קאוונער אידן געפירט צו דער שחיטה", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 15 באוגוסט 1947. באדיבות אר"א.

¹³⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י"א, עמ' נ"ט.

¹³⁸ הרב אפרים אשרי, "ראש השנה אין קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, יום שישי 19 בספטמבר 1952, עמ' 8.

וגם: Oshry, *The Annihilation*, p. 43.

¹³⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ג', עמ' כ"ט.

¹⁴⁰ הרב אפרים אשרי, "ראש השנה אין קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, יום שישי 19 בספטמבר 1952, עמ' 8.

וגם: Oshry, *The Annihilation*, p. 43.

¹⁴¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ג', עמ' כ"ט. וגם: Oshry, *The Annihilation*, p. 86.

¹⁴² אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 12-13. בין הלומדים היו: לייב אינטרליגטר, מרדכי יפה, נפתלי ויינטרויב, משה ניימן, שמעון ארונובסקי ואחרים.

¹⁴³ **תהילים**, מזמור ק"ל.

¹⁴⁴ שם, מזמור קמ"ב.

בצרה ובשביה... המקום ירחם עליהם ויוציאם מצרה לרווחה ומאפלה לאורה ומשעבוד לגאולה".¹⁴⁵

לימוד תורה התקיים גם בקרב נשות הגיטו. בנות בית יעקב היו מתאספות מדי שבת בחדרה הצר של גברת רבקה שטינבך- צירט, ושומעות הרצאות מפיו של הרב הגאון מרדכי פגרמנסקי או מפיו של הרב אשרי.¹⁴⁶

עם הקמת הגיטו התאמץ הרב אשרי להציל ספרי תורה וספרים נדירים אחרים, והעביר אותם לתחומי הגיטו.¹⁴⁷ במהלך פעילות זו נאסר ונכלא על ידי הגרמנים, אך שוחרר ביום המחרת.¹⁴⁸ הנאצים השתדלו לחלל את קודשי ישראל והשחיתו כחמש מאות ספרי תורה, אך ספר תורה אחד הצליח הרב אשרי לשמור עימו במשך כל ימי הגיטו ועד לשחרור.¹⁴⁹

בתחילת ימי הכיבוש עת שנחטפו יהודים ונלקחו להתעללות והרג, נשלח הרב אשרי על ידי הרב גרודזינסקי מנהלה הרוחני של ישיבת סלובודקה, אל הרב דוד איצקוביץ מזכיר אגודת הרבנים בליטא. בקשתו הייתה שהרב איצקוביץ ישתדל ויפעל אצל מכיריו הליטאיים ויביא לשחרורם של בני ישיבה חטופים. הרב איצקוביץ פעל במסירות נפש, והצליח במשימתו.¹⁵⁰

חברת "מזהירי שבת" התארגנה בגיטו לעורר את הבריות לשמירת קדושת השבת, והתקיים גם כינוס בנושא בו דרשו בפני הבאים: הרב סנייג, הרב מארוק, והרב אשרי.¹⁵¹ הרב אשרי גם פעל לשחרר בחורים דתיים מעבודה בשבתות ובחגים, על ידי שיבוצם במקומות עבודה מתאימים.¹⁵² הוא היה פעיל באפיית מצות לחג הפסח.¹⁵³

שאלות הלכתיות רבות הופנו לרב אשרי על ידי תלמידיו בתפארת בחורים ובבתי המדרש השונים בהם הגיד שיעורים, וכן על ידי יהודים שונים עימם בא במגע. עם רב העיר הרב שפירא עמד הרב אשרי בקשר קרוב, והיה אצלו "ממש כבן בית".¹⁵⁴ לעיתים היה הרב שפירא מפנה אליו שאלות שנשאל והתקשה לענות עליהן מפאת מחלתו.¹⁵⁵ הרב אשרי היה מתייעץ עם רב העיר אודות שאלות שונות שנשאל, ותשובותיו עליהן.¹⁵⁶ דוגמה לכך הייתה השאלה בדבר אכילת מרק הפיגולים המוגש לעובדי הכפייה, במציאות בה הם עדיין לא במצב של פיקוח נפש, אך ברור

¹⁴⁵ תחינה הנאמרת לפי מנהג אשכנז בימים שני וחמישי אחר קריאת התורה. ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 91.

¹⁴⁶ אפרים אשרי, "קורות בית יעקב" בגיטו קובנו", בתוך: **בית יעקב**, גיליון 13 (סיון תש"ד), ירושלים תש"ד, עמ' 7 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27739&st=&pgnum=7&hilite>).

¹⁴⁷ "הרב אשרי האט געזען ווי מ'האט די קאוונער אידן געפירט צו דער שחיטה", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 15 באוגוסט 1947. באדיבות אר"א.

¹⁴⁸ Oshry, *The Annihilation*, pp. 33-34.

¹⁴⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י"א, עמ' פ"ד. וגם: Oshry, *The Annihilation*, p. 77.

¹⁵⁰ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן א', עמ' ז'-ט"ו, וגם: Oshry, *The Annihilation*, pp. 17-19. עוד על הרב איצקוביץ ראה: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 94-97, 469. על השאלה ההלכתית שהייתה כרוכה בכך, ראה להלן בפרק שביעי עמ' 181.

¹⁵¹ אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13. וגם: Oshry, *The Annihilation*, p. 89.

¹⁵² תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 304.

¹⁵³ Oshry, *The Annihilation*, p. 84.

¹⁵⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', "הקדמת המחבר".

¹⁵⁵ שם, "הקדמת המחבר", וגם סימנים א', ד'.

¹⁵⁶ אשרי, "רבה של קובנה", **קול ישראל**, עמ' ג'-ד'.

שהימנעות מאכילה תוביל לרעב ולסכנת נפשות. הרב אשרי התיר את האכילה, והרב שפירא הסכים עימו על כך.¹⁵⁷ בהמשך לכך אמר לו הרב שפירא:

הגיע זמן, שיש להתעמק בהלכות ולהבינן לעומקן, במיוחד כשהדבר נוגע לעניינים של פיקוח נפש. בפיקוח נפש נפגשים היום על כל צעד ושעל, והיה זה דבר בעיתו אילו היה ר' אפרים מסדר איזה ספר קטן עם דיני פיקוח נפש. חשוב שיישאר מסמך כזה.¹⁵⁸

בשעה שהרב שפירא כבר שכב על ערש דווי, הוא ביקש מהרב אשרי לסייע לו בכתיבת החלק השלישי של ספרו **דבר אברהם**, וגם בעת ייסוריו הגדולים הייתה דעתו צלולה בהכתבת הדברים. ביום שישי האחרון לחייו¹⁵⁹ הוא דיבר עם הרב אשרי על היתר עגונות, והביע לפניו את דעתו אודות בעיית העגונות לכשישחררו מן הגיטו.¹⁶⁰ חודשים אחדים לאחר מכן, ביוני 1943, הדגיש הרב אשרי את בעיית העגונות בפני מזכיר האלטסטנראט, והציע להקים בית דין מיוחד שיעסוק בגביית עדויות ובשחרור נשים מעגונות.¹⁶¹

הרב אשרי עמד בקשר בגיטו גם עם ציבור שלא שמר תורה ומצוות, ובמידת מה ניתן לומר שהיווה גשר בין הציבורים השונים. כנראה בגלל השתייכותו למנגנון המנהל בגיטו ותפקידו בוועדת התברואה, התפתח קשר בינו לבין דוקטור זאכארין מנהל מחלקת הבריאות¹⁶² שהיה מתבולל ורוחוק מיהדות.¹⁶³ דוקטור זאכארין הפנה אל הרב אשרי שאלה בערב יום הכיפורים תשי"ב, בעניין חולים המתכוונים לצום ביום הכיפורים. חולים דתיים וגם שאינם שומרי תורה ומצוות קיוו שבזכות תענית יום הכיפורים ירחם בורא עולם על עמו. הרופא חשש לחייהם אם יתענו, וביקש מהרב אשרי לשכנעם שבמצבם אסור להם להתענות. הרב אשרי הסביר להם שאם יחמירו על עצמם לא ייחשב להם הדבר למידת חסידות, ואדרבה לעבירה חמורה זה ייחשב. דבריו נכנסו ללב החולים וכולם הבטיחו לשמוע לעצת הרופא, למעט אחד שהיה ידוע מאז ומתמיד ל"חופשי" בדעותיו, שהתעקש לצום. במהלך יום הכיפורים התפלל אותו האיש והתוודה בבכיות גדולות, ובמוצאי יום הכיפורים כוחו לא עמד לו ונפטר בתשובה.¹⁶⁴ בימי ראש השנה ויום הכיפורים של שנת תשי"ג סידר דוקטור זאכארין בבית החולים מניינים לתפילה בציבור. הרב אשרי התפלל עימם לביל יום הכיפורים ודרש לאחר תפילת "כל נדרי".¹⁶⁵

גרפונקל כתב אודות כלואי הגיטו שאף וחיו באופן מתמיד בצל המוות, ברוב הימים לא נתפסו לייאוש ולדיכאון. אדרבה, בדרך כלל שרתה עליהם רוח של אופטימיות. בקרב הכלואים קיים היה

¹⁵⁷ שם. וגם: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ב', עמ' י"ג-ט"ז. לטענת גיברלטר היתר זה של הרב שפירא היה רק להמון העם, ואילו ל"בני עלייה" הוא הורה להחמיר בדבר. ראה: גיברלטר, **יסוד יסדני**, עמ' 215-216, וגם להלן בפרק שמיני עמ' 242-243.

¹⁵⁸ אשרי, "רבה של קובנה", **קול ישראל**, עמ' ג'. וגם: Oshry, **The Annihilation**, p. 118. הרב שפירא נפטר ביום המחרת, בשבת, כ"ב באדר א' תשי"ג. ראה: הרב אפרים אשרי, "הגאון רבי אברהם דובער כהנא שפירא רבה האחרון של קובנה", בתוך: הרב שמחה עלברג (עורך), **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א, עמ' 335 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=3153&st=&pgnum=342&hilite>).

¹⁶⁰ אשרי, "רבה של קובנה", **קול ישראל**, עמ' ד'. וגם: Oshry, **The Annihilation**, p. 119. הרב מרדכי צוקרמן עסק גם הוא בעריכת כתבי הרב שפירא, ואף בטיפול אישי בו. ראה: וגשל, **יחיד דורו**, עמ' 308-311.

¹⁶¹ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 303-305.

¹⁶² שם, עמ' 185.

¹⁶³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן י', עמ' פ"ב.

¹⁶⁴ שם, חלק ה', סימן ד', עמ' נ"א-נ"ח. וגם: Oshry, **The Annihilation**, pp. 45-46.

¹⁶⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן י', עמ' פ"א-פ"ב, פ"ו. וראה גם: חלק ב', סימן י"א, עמ' ס"ח, שם מזכיר הרב אשרי את תפילת ראש השנה בבית החולים. גם גרפונקל מציין במיוחד את המניין בבית החולים, ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 257. מעניין תיאורו של פרסון אודות אשר אירע בתפילה בבוקר יום הכיפורים, באמצע תפילת מוסף. זוהו שני פקידים גרמניים בדרכס לבית החולים, ועל כן בין רגע הופסקה התפילה והמתפללים התפזרו בחדרים השונים. הגרמנים נכנסו לבניין אך לא מצאו שום דבר חשוד, וחזרו כלעומת שבאו. אחר הסתלקותם חזרו הכול למקומם והמשיכו בתפילה. ראה: פרסון, "יחיי הדת בגיטו", עמ' 143, וגם, תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 112.

צימאון גדול לחיי רוח ולפעילות תרבותית. נישאו הרצאות על נושאים חברתיים, ספרותיים ומדעיים, שמשכו אליהן מספר ניכר למדי של שומעים.¹⁶⁶ גרינהויז מונה רשימה של למעלה מעשרה מרצים שהרצו במגוון נושאים, חמישה מהם בעלי תואר דוקטור או פרופסור. תואר רב מופיע אצל מרצה אחד בלבד, הרב אשרי. נושא הרצאתו היה: "מדעי הטבע בתלמוד".¹⁶⁷

מזכיר האלטסטנראט אברהם תורי עמד בקשר עם הרב אשרי. על אף היותו של אברהם אפיקורס,¹⁶⁸ התפתחה ביניהם מערכת יחסים חמה והוא תיאר אותו במילים: "אושרי הוא ידידי הנאמן ואני חסידו. וזאת- בגלל יושרו ואמונתו".¹⁶⁹ בשבת קודש פרשת במדבר, ביוני 1943, התלווה תורי אל הרב אשרי ויחדיו יצאו בשעת בין הערביים לשמוע שיחת מוסר מפי הרב אברהם גרודזינסקי. את החוויה תיאר תורי כך:

לא מזמן נסתיימה העבודה בפלוגת העבודה, והסמטה מלאה אנשים... פה ושם נראים בחורי ישיבה לבושים בגדי שבת. שבת וחול משמשים כאן בערבוביה... אושרי הולך בראש... ואני אחריו... על השולחן ערימה של ספרי גמרא וחומשים. ליד השולחן יושב הרב אברהם גרודזינסקי, אדם זקן, בעל זקן שיבה ופנים חיוורים וחולניים. הוא לבוש בגדי שבת... רבי אברהם אומר דברי תורה. סביבו, בחדר הזה ובחדר השני עומדים בחורי ישיבה... מבטיהם מופנים למקום שבו יושב הרב הזקן. הם בולעים כל מילה היוצאת מפיו. בחדר צפוף ומחניק. בחוץ חם. כאשר נכנסנו לחדר, היה הרב גרודזינסקי באמצע דבריו. הוא הושיט לי האורח את ידו. ישבתי והייתי מוכן להקשיב לדברי המוסר מפיו של רבי אברהם.¹⁷⁰

לא רק המעמד הרשים אותו, אלא גם תוכן הדברים שנחרת בליבו.

קיימת רק גדולה אחת בעולם, והיא גדולתה של התורה... היהודים קיבלו את התורה, ועוד לפני שידעו מה נאמר בה, הזדרזו ואמרו: נעשה ונשמע... היהודים האמינו בריבוננו של עולם, ולכן היו בטוחים, כי תורתו טובה לכלל ישראל...

אומות העולם רואות גדולה ותפארת בספרות ובאמנות... גם רבים מבני ישראל נכשלו בהעדפה בלתי נכונה, וזאת כיון שלא הבינו כי הגדולה האמיתית גלומה בתורה. התורה אינה תובעת מן היהודי דברים שהם למעלה מיכולתו, היא תובעת ממנו להיות מה שהוא באמת...

האדם הוא טוב מטבעו, והוא חייב להקפיד שלא יורידו אותו מן הדרך הישרה...

שלוש מידות יסוד קיימות אצל עם ישראל: יראה, רחמים וגמילות חסדים. יראה אין פירושה פחד סתם מפני א-לוקים שבשמים. יראה היא תוצאה של רוממות הבורא... מידת הרחמים, אין גבול לרחמיהם של יהודים... וגמילות חסדים- היא היחס של איש לרעהו.

¹⁶⁶ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 249-250.

¹⁶⁷ שמואל גרינהויז, "דאס קולטור לעבן אין קאוונער געטא", בתוך: מענדל סודארסקי, אוריה קאצענעלנבאגן, י. קיסין (עורכים), **ליטע**, ניו יורק 1951, עמ' 1753.

¹⁶⁸ כך לטענת אשתו פנינה, בשיחה עימי בשנת 2008.

¹⁶⁹ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 304.

¹⁷⁰ שם, עמ' 305.

בכוחן של כל המידות האלו יכול היה עם ישראל לשאת בכל הצרות שפקדו אותו במשך דורות רבים. הצרות שהן מנת חלקו עתה- כבר ידע העם בימי עברו...¹⁷¹

בעלי אמונה, בעלי מידות טובות, יכולים להיות בטוחים, כי יתגברו על כל המצוקות. כלל ישראל יתגבר על כל צרות זמננו.

בכך סיים היום הרב גרודזינסקי את שיעור המוסר שלו. הודינו לרבי אברהם על שיעורו המאלף, ונפרדנו ממנו.¹⁷²

פעילות נוספת של הרב אשרי קשורה בקיום התא המשפחתי. קשה היה בתנאי צפיפות הדיור בגיטו לשמור על הזוגיות המשפחתית. בנוסף לכך, בפרעות הראשונות בגיטו נפגעו בעיקר גברים ונוצר עודף מספרי של נשים, שחלקן לא ידעו את גורל בן הזוג ונשארו כעגונות. נשים גלמודות אלו נאלצו להיאבק במלחמת קיום אכזרית והשתדלו להתקשר עם גבר שיהיה להן לעזר.¹⁷³ הילכו גם שמועות בגיטו על כך שנשים בודדות תוצאנה להורג.¹⁷⁴ מציאות זו בגיטו הובילה ללא מעט נישואין פיקטיביים בלי חופה וקידושין, והונהגו גם "נישואין אזרחיים".¹⁷⁵ על רקע זה עלתה השאלה לפני הרב שפירא האם מותר לרבנים לסדר חופה וקידושין בגיטו? השאלה התחדדה עקב היעדר מקווה טהרה ראוי במקום.¹⁷⁶ רב העיר העביר את השאלה לרב אשרי שידון בה, ותשובת הרב אשרי הייתה להתיר נישואין אלו.¹⁷⁷

הרב אשרי לא הסתפק בנושא זה בתשובה ההלכתית, אלא היה גם בבחינת "נאה מקיים" וסידר בעצמו קידושין בגיטו. וכפי שסיפרה הכלה הגברת לוטה סידרר, ביום ראשון בשבוע בו לא נדרשו למלאכת כפייה, ב-4 ביוני 1944, נישאה בגיטו לבעלה ליובה. החתונה נערכה בדירת הוריה, בנוכחות מצומצמת מאוד של קרובים וידידים. שלוש אחיותיה וגיטתה פרושו מפת שולחן לבנה כחופה מעל ראשי בני הזוג. מסדר הקידושין היה הרב אפרים אשרי אותו לא הכירה, וכנראה אביה הוא שזימן אותו לערוך את החופה. היא התקדשה בטבעת כסף שהכין בגיטו צורף ידיד הורי בעלה. את הכתובה שנמסרה לידיה איבדה בטלטולי הדרך בין הגיטו לבין מחנה שטוטהוף בגרמניה, אך על הטבעת היא הצליחה לשמור. היא ובעלה שרדו שניהם את מחנות הכפייה

¹⁷¹ השוואה בין צרות השואה לבין צרות העבר הוצגה גם בדרשתו של הרב שפירא, האדמו"ר מפיסצנה, בגיטו וורשה, בחנוכה תש"ב: "כהצרות שהיו עד שלהי דשנת תש"ב היו כבר". ראה: הרב קלונמוס קלמיש שפירא, **אש קודש**, ירושלים תש"ך, עמ' קל"ט. שני הרבנים טענו שהמציאות הקשה בגיטו דומה לתקופות קודרות קודמות בתולדות העם היהודי. נראה שרצו לשדר בכך חיזוק לשומעי לקחם, שעם ישראל ישרוד תקופה קשה זו כפי ששרד את צרות העבר. ברם, האדמו"ר מפיסצנה הצביע בהמשך הדרשה, שם, על שינוי שחל בשלהי שנת תש"ב: "אבל כהצרות משונות... שחידשו הרשעים הרוצחים... משלהי תש"ב, לפי ידיעתי בדברי חז"ל ובדברי הימים אשר לישראל בכלל, לא הי' כמותם". נראה שהתכוון לגירושם הגדולים של יהודים מגיטו ורשה בחודשים יולי ועד ספטמבר 1942. ראה: ישראל גוטמן, "ורשה", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך שני, יד ושם וספרית פועלים, תל אביב תש"ן 1990, עמ' 474-475.

¹⁷² תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 306. מובא גם ב: Oshry, **The Annihilation**, pp. 129-130.

¹⁷³ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 255.

¹⁷⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ד', עמ' כ"ב.

¹⁷⁵ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 255.

¹⁷⁶ על פי ההלכה היהודית אישה חייבת לטבול במים במקווה טהרה קודם נישואיה, וגם בזמנים תקופתיים במשך חיי האישות עם בעלה. הרב אשרי כותב שלמרות ניסיונות רבים לא הצליחו לבנות מקווה טהרה בגיטו. ראה: אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13.

¹⁷⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ד', עמ' כ"ב-ל"ח. עדות על כך שגם הרב אברהם גרודזינסקי סידר קידושין בגיטו, ראה: רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 130.

בגרמניה והתאחדו במחנה העקורים בלנדסברג, שם שהו כחמש שנים. בידיה אישור נישואין שניתן לה מאת בית הדין הרבני בלנדסברג.¹⁷⁸

5. הסתתרות במלינה

עם התקרבות הצבא האדום בראשית חודש יולי 1944, הודיעו הגרמנים לדוקטור אלקס על חיסול הגיטו ועל העברת הכלואים למחנות בגרמניה. מיד החלה בהלה. הכלואים קיוו שהצבא האדום יגיע לקובנה תוך יום יומיים, אך שינוי כיוון והתקדמותם לכיוון גרודנה וביאליסטוק הותיר לגרמנים שבועות אחדים לחיסול הגיטו. יהודים רבים החליטו לא להישמע להוראות הגרמנים להצטרף אליהם בנסיגתם, ותחת זאת להסתתר ב"מלינות", בונקרים תת-קרקעיים. החלו מריבות על הזכות להשתמש במקלטים. אנשים התפרצו בכוח למקלטים שלא השתתפו בבנייתם, והמקלטים נתמלאו אנשים פי כמה מאשר יכלו לקלוט. החום והמחנק היו גדולים. היו שביקשו לצאת, אך האפשרות נמנעה מהם בגלל שהכניסות נחסמו כבר על ידי אנשים מבחוץ לפי בקשת המסתתרים.¹⁷⁹

בין המסתתרים הרבים היה גם הרב אפרים אשרי. הוא הצטרף למלינה שנבנתה מתחת לבלוק C, הבלוק שבו היו בתי המלאכה הקטנים וגם בית המרחץ אותו ניהל. רעיון בניית המלינה שם היה של משפחת ליפמן, מעובדי בית המרחץ. הם רתמו את פיבל גולדשמיט, ממנהלי בתי המלאכה הקטנים, שיכול היה לספק חומרי בנייה. התכנון הוטל על המהנדס אינודרסקי. לרב אשרי נאלצו לפנות כדי לקבל את אישורו לפעול מתחת לבית המרחץ בהנהלתו. תוכנן בונקר בגודל של כעשרה מטר רבוע, ובגובה כחמישה מטר, שיכיל כמה עשרות אנשים. את מחסן העצים ליד בית המרחץ רוקנו, וחפרו תחתיו. החפירה ארכה שבועיים, ואת האדמה שהוציאו סילקו לבור סיד בבית המלאכה הסמוך. גולדשמיט סיפק קורות עץ שהיוו רצפה, קירות, ותקרה שמעליה הונח עפר בגובה של כשני מטרים. הכניסה הראשית הייתה בזחילה תחת חדר השירותים של בית המרחץ. מחילה נחפרה לכיוון בתי המלאכה כיציאת חירום. חובר חשמל, הובאו מקלט רדיו ומצרכי מזון, הותקנו מחילות אוורור ומאווררים, ונחפרה באר.¹⁸⁰

בימים 10 ועד 12 ביולי הלכו הגרמנים מבית לבית, הוציאו את היהודים, וריכזו אותם לקראת העברתם לגרמניה. באותם ימים טרופים פנה דוקטור אלקס למפקד הגרמני גקה, ובפיו בקשה נועזת. הוא אמר לו שהוצאת השורדים לגרמניה לא תציל את מולדתו, והוא ביקש מגקה להשהות את הפינוי. הוא הבטיח שהיהודים יגמלו לו טובה, ולא יאונה לו כל רע. גקה ענה לו בזעם: "אני קצין בס"ס ואינני עושה דברים מעין אלה". הגרמנים ערכו ציד על המקלטים ולשם כך השתמשו בקרדומות ברזל, ולעיתים אף זרקו רימונים.¹⁸¹ כשמונת אלפים איש התרכזו מרצונם או נתפסו בידי הגרמנים, ונשלחו לגרמניה.¹⁸² הגרמנים חיטבו שכארבעת אלפים יהודים עדיין מסתתרים.

¹⁷⁸ גברת סידרר סיפרה את הדברים בשיחה עימי בשנת 2008. אישור בית הדין הרבני משנת 1949, ראה: נספח 3. באישור מופיע שהם ילידי גרודנה בפולין, וזה שגוי, שהרי שניהם קובנאים. היא הסבירה שבאותו רגע נתון עדיף היה להם להיות פליטי פולין, ועל כן מסרו בעניין זה מידע שקרי. שאר הפרטים באישור נכונים.

¹⁷⁹ גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, 190-194.

¹⁸⁰ Oshry, *The Annihilation*, pp. 135-138.

¹⁸¹ גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 194-197.

¹⁸² תורי, *גיטו יום יום*, עמ' 23. הרב אשרי נוקט במספר של עשרת אלפים שנלקחו, ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 140.

מ-12 ועד 14 ביולי ערכו הגרמנים חיפוש מדוקדק בתחומי הגיטו. הגיטו שהיה בנוי ברובו עץ הועלה באש, ובתי אבן בודדים שהיו בו פוצצו.¹⁸³

שלושים וארבעה גברים, נשים וילדים, נכנסו למסתור בו התחבא הרב אשרי. הם שכבו בדממה מחשש שיישמע קולם. הם שמעו את צעקות הגרמנים הקוראים לכל היהודים לצאת, ואחר כך נשמעו הדי התפוצצויות. פיצוץ עז החריד את הבונקר, האדמה הזדעזעה והקירות רעדו. החשמל נותק, והרדיו והמאווררים חדלו לפעול. החשש קינן בלבבות שייקברו חיים, עקב קריסת התקרה וחוסר אספקת חמצן. אש שריפת הגיטו יצרה חום בלתי נסבל. אידה שלנסקי, אחת המסתתרות, קראה לילדיה משה ונחיקע שיבואו לצידה על מנת שימותו זה לצד זה. יאשע הקצב ביקש מהרב אשרי לומר עימו וידוי. איטלה גרבר ביקשה מהיושב במרומים שימותו בעדינות וללא סבל.¹⁸⁴ אחר מספר ימים החלו כולם לסבול מפצעים בגוף, והיחיד שלא פיתח פצעים היה הרב אשרי. היו שאמרו שהטלית שהתעטף בה בתפילתו היא שהגינה על גופו.¹⁸⁵

כעבור עשרה ימים של גיהנום קשה מנשוא, נעשה ניסיון ראשון לצאת בזהירות לבחון את הנעשה בחוץ. נשמעו קולות בגרמנית שגרמו לבריחה חפוזה ולסגירה נוספת של המסתור. בניסיונות נוספים בימים הבאים נשמעו קולות גרמניים, ובהמשך ליטאיים, ושוב חזרו למסתור. כעבור חמישה ימים נשמעו קולות ירי, וחזרו למסתור.¹⁸⁶

כעבור יומיים נוספים, בשלישי באוגוסט, יצא דניאל, אחד המסתתרים, לבחון את הנעשה בחוץ. הוא שמע קולות ברוסית והתקרב בזהירות לבדוק אם מדובר בשבויים בידי הגרמנים, או בחיילי הצבא האדום. כאשר הבחין שמדובר בלוחמי הצבא האדום קם ממקום מרבצו, ורץ אליהם בבכיות ובזעקות: "אני עברי, אני יהודי". ואז סב על עקבו וחזר להודיע לאחיו ולאחיותיו שהם חופשיים. המסתתרים לא הגיבו בחיבוקים ובקולות צחוק. הם התקשו להאמין, ועדיין חששו מכל קול ומכל צללית. הרגליים רעדו, והעיניים נדרשו להסתגל לאור המסנוור. שני קצינים רוסים ניגשו אליהם והביטו בהם בתדהמה. מהרוסים הם שמעו שהעיר שוחררה כבר לפני יומיים, ב-1 באוגוסט. הם שרדו בבונקר שלושים ושמונה ימים.¹⁸⁷

באוגוסט שנת 1908 הגיח הרב אשרי לראשונה לעולם,¹⁸⁸ ובאוגוסט שנת 1944, בהגיעו לגיל שלושים ושש, הגיח שנית לעולם מהמלינה בה הסתתר. עולם חרב ראו עיניו, בתים שרופים וגוויות חרוכות. בזה תמו שלוש שנות כיבוש, דיכוי ורצח גרמני בקובנה. שלוש שנים בהן נכרת לחלוטין הגזע העתיק של הקהילה היהודית המפוארת ממנה נותרו רק זרעים בודדים. ב-4 באוגוסט

¹⁸³ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 196-197.

¹⁸⁴ Oshry, **The Annihilation**, pp. 140-141.

¹⁸⁵ Ibid., p. 145.

¹⁸⁶ Ibid., pp. 142-150.

¹⁸⁷ Ibid., pp. 150-153. בעמ' 139 שם מופיע שנכנסו למלינה ב-18 ביולי. לפי זה הם הסתתרו במשך שבעה עשר יום "בלבד", ולא שלושים ושמונה ימים. קשה לקבל אפשרות זאת שנכנסו למסתור בשלב כל כך מאוחר, אחרי סדרת חיפושים אינטנסיבית של הגרמנים אחר מסתתרים יהודיים, ושריפת הגיטו. מאידך, אם נקבל את המופיע בעמ' 153 אודות הסתתרות במשך שלושים ושמונה ימים, נסיק שנכנסו למסתור כבר בסוף חודש יוני, עוד קודם הודעת הגרמנים על חיסול הגיטו, וגם זה לא סביר. יש לציין שגם במקור ביידיש **חורבן ליטע**, בעמ' 371, נוקב הרב אשרי במספר של שלושים ושמונה ימים. נראה שזקנים וילדים הקדימו להיכנס, ובוגרים התעכבו בכניסתם, כפי שהוא מתאר שם בעמ' 138. והיו אולי גם שלבים ראשוניים של כניסה ויציאה, ובימי חיסול הגיטו, סביב ה-10 ביולי, נכנסו כולם סופית למלינה.

¹⁸⁸ הרב אשרי נולד ב-1 באוגוסט שנת 1908, כמופיע בפרק המבוא המציג את העשורים הראשונים בחיי הרב.

התאספו כמאתיים שישים וחמישה יהודים מהמסתתרים במלינות ובכפרים הסמוכים,¹⁸⁹ אודים מוצלים מאש. מעט מזעיר מכשלושים אלף היהודים¹⁹⁰ שהיו בה בראשית הכיבוש הנאצי.

¹⁸⁹ רוזין, "קובנה", פנקס הקהילות, עמ' 554. להערכת רוזין, שם, שרדו בסביבות קובנה כחמש מאות יהודים, וביניהם גם יהודים שברחו לפרטיזנים. עוד נותרו בחיים כאלפיים וחמש מאות איש ששרדו את מחנות גרמניה.
¹⁹⁰ ראה לעיל בעמ' 18.

פרק שני

ברבנות קהילת שורדי קובנה

מבוא: קהילת השורדים

עם זחילת השורדים אל מחוץ למקומות המסתור, מחזה אימים נתגלה לעיניהם.

נתגלתה לעינינו תמונה מחרידה, שלדי אדם, גולגולות, עצמות ואברי אדם היו מוטלים מושלכים בכל פנה ועבר... מתחת לחורבות הבתים השרופים שהגרמנים הציתו כדי שהיהודים שהיו מתחבאים תחתייהם במחילות עפר ומרתפים יומתו באש ותמרות עשן, בלטו פה ושם ידי ורגלי אדם חרוכים... האומללים המתחבאים נידונו במיתת שריפה וחקק כאחת.¹

השורדים התקבצו לחצר בית הכנסת המקהלה של קובנה, ביום חמישי ה-4 באוגוסט 1944. פעם ראשונה מזה זמן רב שהם התקבצו כאנשים חופשיים. מאתיים שישים וחמישה איש נאספו יחדיו ביום זה.² היה זה מפגש קורע לב, לצד פגישה מחודשת, נשיקות ובכיות. כל אחד חשב שנשאר אך הוא לבדו, והנה לפתע אב מוצא את בנו, אחים ואחיות נפגשים.³

צריך היה למנות וועד פעולה שיפעל לטובת קהילת השורדים. נבחרו: עורך דין דינר, הלל בירגר, אברהם שפירא והרב אשרי.⁴ הוועד היה צריך לדאוג לצורכי הקיום הבסיסיים של השורדים. החזית הייתה במרחק קילומטרים בודדים, ורבים מאוכלוסיית העיר ברחו לכפרים, ומזון לא ניתן היה לקנות אפילו בכסף. מעט מזון התקבל מאת הצלב האדום, והוועד פתח מטבח על מנת לספק קצת אוכל מבושל.⁵

תוך ימים אחדים התקבצו למעלה משש מאות יהודים ובעיית המזון החמירה. הרב אשרי החליט ללא הסכמת הוועד לפנות למוסד של עזרה סוציאלית. הוא הלך לשם בליווי של מר לוריא מממל שהכיר אישית את מנהל המוסד. לוריא הציגו בפני המנהל מר פטרייטיס, שהביע שמחה על שרב נשאר בחיים. הוא ועוזריו לחצו לו יד ובירכוהו. הרב אשרי ניגש ישר לעניין וביקש לחם עבור הילדים והחולים. פטרייטיס הסביר שהלחם מיועד רק לעניי העיר בעלי אישורים המעידים על עניותם, וכיוון שהיהודים חסרי תעודות מעין אלה אין הוא יכול לספק להם מזון. הרב אשרי ענה מיד שהוא חשב שישנם ליטאים ספורים המזדהים עם סבלם של שכניהם היהודים, אך עתה הוא שוכנע שהם כולם חפצים לראות במו עיניהם את השורדים היהודים מתים ברעב. מבלי להיפרד

¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ג, עמ' קל"א.

² רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**, עמ' 554.

³ הרב אפרים אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען", **דער מארגען זשורנאל**, 13 בפברואר 1949, עמ' 5 (להלן: אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען"). תיאורים דומים ומורחבים הופיעו שוב ב: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 161-179, ובתרגום: Oshry, **The Annihilation**, pp. 154-168. חלק מהדברים הוא פרסם גם במאמר עיתונאי: Rabbi Oshry, "Kovno After Liberation", **East Side News**, January 22 1955 (להלן: Ephraim Oshry, "Kovno After Liberation"). המאמר באדיבות אר"א.

⁴ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען". בחירת ועד זה מופיעה גם אצל לוי. ראה: דב לוי, "שרידי היהודים בארצות הבלטיות בין התבססות ליציאה (1944-1946)", בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), **שארית הפליטה 1944-1948 השיקום והמאבק הפוליטי הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"א, עמ' 23, הערה 24.

⁵ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".

הסתובב הרב אשרי ויצא. פטרייטיס רדף אחריו והתנצל, ומסר בידו מאתיים ליברות לחם. נוצרה שמחה בקהילה גם בקבלת כמות מוגבלת זו של "כזית" לחם לכל אחד.⁶

1. רבנות הקהילה

ב-10 באוגוסט פנו אל הרב אשרי בעלי בתים משורדי העיר, אפרים בונים והלל בירגר,⁷ וביקשו לקבל על עצמו את הרבנות. הרב אשרי לא רצה בתפקיד הקשה של בניין קהילה חיה על יסודות של חורבן ובית קברות. ברם, הפונים לא הרפו, והדגישו בפניו שדווקא לעת כזאת יש צורך במנהיג רוחני, ולבסוף נעתר הרב אשרי לבקשתם.⁸ לטענת פנינה תורי גם הכומר פאוקשטיס⁹ היה שותף במאמצי השכנוע. הוא דחק ברב אשרי לא להשאיר את האנשים עם ספקותיהם, ודברי הכומר הם שהיטו את הכף בקבלת ההחלטה.¹⁰

ראוי להזכיר שהיו עוד "מתמודדים" מעטים ראויים למשרת הרבנות, והבולט ביניהם היה הרב מרדכי פגרמנסקי. הרב פגרמנסקי היה מבוגר מהרב אשרי,¹¹ ונדע כעילוי עצום וכמדקדק באופן בלתי רגיל במצוות.¹² קודם המלחמה הוא שימש כרב בישיבות.¹³ בזמן הנסיגה הנאצית הוא הצליח להסתתר, ולברוח אל היער.¹⁴ ב-4 באוגוסט הוא חזר לעיר קובנה.¹⁵ אין לדעת מדוע לא קיבל הרב פגרמנסקי את המינוי לרבנות. אולי הועדף הרב אשרי בזכות התפקיד הציבורי שמילא בגיטו בוועדת התברואה והקשרים שפיתח עם נציגי הציבור, ואולי נדחה הרב פגרמנסקי בגלל אופיו הנחבא אל הכלים,¹⁶ ושמה הוא סירב לתפקיד מרוב ענוותנותו.¹⁷

המינוי של הרב אשרי לרבנות קיבל את אישור וועד הקהילה. המינוי הוכר רשמית גם על ידי השלטונות הסובייטיים, ומסמכים רשמיים מעידים על כך.¹⁸

עוד באותו יום, ב-10 באוגוסט 1944, ערך הרב טקס קידושין של אברהם ופנינה תורי. אברהם מתאר זאת כך:

⁶ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".
⁷ Oshry, "Kovno After Liberation".
⁸ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".
⁹ הוכר על ידי יד ושם כ"חסיד אומות העולם", ביוזמתו של אברהם תורי. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 34.
¹⁰ פנינה תורי בראיון עימי בשנת 2008. לטענתה שמעה זאת מבעלה אברהם, או ממר שולגר.
¹¹ הרב פגרמנסקי נולד בין השנים 1903-1905. ראה: ביטון, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, עמ' 17.
¹² הספר אודותיו רצוף עדויות על כך, ראה שם, עמ' 101. גם בראיונות שערכתי עם אנשים שונים שהכירוהו כולם הללו את דמותו. לדוגמה, עורך דין יוסף מלמד, יושב ראש איגוד יוצאי ליטא בישראל, ציין את דקדקנותו היתרה במצוות שעטנו בראיון עימי בשנת 2008.
¹³ שימש ברבנות בישיבת תומכי תמימים בריגה, ואחר כך בישיבת עץ חיים בהיידה בבליגה. ראה: ביטון, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, עמ' 87-102.
¹⁴ ראה: שם, עמ' 172-189, שם מתוארים הדברים בפרוטרוט ומוצגים כניסים גלויים. לתיאור דומה ראה גם: וגשל, **יחיד דורו**, עמ' 359-370.
¹⁵ ביטון, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, עמ' 193.
¹⁶ מסופר על הרב פגרמנסקי שבגיטו הוא נמנע מלהירשם במשרדי האלטסטנראט, כיוון שהוא סבר שהרשימות נועדו רק להקל על הגרמנים את השמדת היהודים. בגלל שלא נרשם הוא חשש לצאת החוצה, והסתגר בחדרו אף בשעת "האקציה הגדולה", וגם בשעת הלווייתו של הרב שפירא. ראה: שם, עמ' 148-151. התנהגות כזאת מתאימה ליחידים ולא להדרכה ציבורית.
¹⁷ הרב גיברלטר טוען שהרב פגרמנסקי נמנע מלהשתתף בהלווייתו של הרב שפירא בגיטו כיוון שחשש שליד הקבר יכריזו עליו כרבה של קובנה, ומרוב ענוותנותו לא הסכים לכך. ראה: גיברלטר, **יסור יסרני**, עמ' 450-451.
¹⁸ אלטשולר מציין את המקור הארכיוני המדויק: גאר"ף (הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית), חט' 6991, רש' S3, תיק 95, דף 50. ראה: מרדכי אלטשולר, **יהדות במכבש הסובייטי**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ח, עמ' 210-211, 513. יש לציין שפניתי לארכיון בבקשה לקבל העתק של המסמך, והתשובה שהתקבלה הייתה שהמסמך לא אותר שם.

היו אלה הנישואין הראשונים שנערכו בקובנה לאחר שחרורה, וערך אותם הרב אפרים אשרי, שהחל לכהן בתפקידו כרב. קלף או כתובה מודפסת לא היו אז בנמצא, והרב כתב במו ידיו את הנוסח המלא של הכתובה, על דף ממחברת ועל פי זכרונו.¹⁹

על הכתובה של בני הזוג תורי חתומים כעדים דב שולגסר ורפאל קולזיניצקי. מופיעה גם חותמת רשמית של הרב אשרי כרב הראשי של קובנה.²⁰ למיטב זיכרונה של הגברת פנינה תורי החותמת הוחתמה ביום מסירת הכתובה, ולא הוספה בשלב מאוחר יותר.²¹ לפי זה, עוד באותו יום בו מונה הרב אשרי כרב הקהילה הוא הזדרז להשיג חותמת רשמית המעידה על תפקידו.

מעמסה כבדה הוטלה על כתפיו של הרב, להשתדל למען קיומם של החיים, ולפעול לקבורתם של המתים הרבים, לצד התפקידים המסורתיים של הרבנות. מונו בעלי תפקידים לסייע בידו: הרב מרדכי צוקרמן שימש כשוחט,²² ובהמשך ר' יצחק עזרת. ח. מ. שולמן היה המזכיר. ל"חברה קדישא" נתמנו אפרים גוטמאן ומשה וולברשטיין. וכגבאי בית הכנסת שימש עורך דין נחום לעוויטאן.²³

2. קבורת המתים

מלאכת קבורת המתים הייתה קשה. בכל אשר פנו ראו חלקי גופות והמראות עוררו חלחלה. תמונה אחת נחרתה במיוחד אצל העוסקים במלאכה.

מצאנו בין שרידי העצמות גופת אישה, אם רחמנייה החובקת בזרועותיה את שני עולליה, הנאהבים והנעימים עליה שבחייה ובמותה לא נפרדה מהם באמצע אותם אל לבה. קשה להעלות על הכתב את מראה האימים והזוועה שראו עינינו בשעת ליקוט עצמות זו. עוד היום תרעדנה הידיים הכותבות שורות אלו.²⁴

ה"חברה קדישא" של הקהילה התקשתה לקבור כל כך הרבה גופות, עקב חולשה פיסית ומחסור בכוח אדם ובאמצעים. אחרי מאמצים רבים הם קבלו כמאה שבויים גרמניים לעזרה. גם חברי הקהילה הצטרפו ליטול חלק במצווה חשובה זו. מרבית הגופות היו אכולות ושרופות באש, ולא ניתנו לזיהוי. הן נקברו בבורות ארוכים בקברי אחים בבית העלמין של הגיטו. ראשים שהיו בנפרד מהגופות, נקברו יחדיו. גופות אחדות זוהו על ידי המקברים, וביניהם: חיים ווינטרויב שזיהה את הוריו ואת אחותו וגיסו, ודוקטור רבינוביץ שהכיר את הוריו. באזור הפורט התשיעי שם רצחו הגרמנים קרוב למאה אלף יהודים, ניסו הנאצים לקראת נסיגתם לשרוף את הגופות. עצמות רבות נתגלגלו שם על פני האדמה. העצמות לוקטו, והועברו לקבורה בבית העלמין של הגיטו. לוחות עץ

¹⁹ תורי, גיטו יום יום, עמ' 34. צילום הכתובה המקורית נמסר לידי בשנת 2008 באדיבותה של הגברת פנינה תורי, וראה: נספח 2פ. יש לציין שהכלה פנינה הייתה אלמנה ועל כן נוסח הכתובה שונה במקצת מהנוסח הרגיל. בדיקה מעלה שעל אף שהרב אשרי כתב את נוסח הכתובה על פי זכרונו, הוא דייק בנוסח, גם בשינויים המתחייבים בכתובת אלמנה (השווה לנוסח המופיע אצל: הרב בנימין אדלר, ספר הנישואין כהלכתם, כרך ב', ירושלים [שנת ההוצאה לא מופיעה], עמ' תקנ"ב-תקנ"ג, תר"ו-תר"ז).

²⁰ ראה: נספח 2פ.1. גברת פנינה תורי בשיחה עימי בשנת 2008. היא הוסיפה ואמרה ששולגסר הנזכר נשא אישה ביום המחרת ואברהם תורי שימש כאחד העדים, והרב אשרי ערך גם את קידושין אלו.

²¹ על הכשרתו של הרב צוקרמן למקצוע השחיטה, ראה: וגשל, יחיד ודורו, עמ' 375.

²² אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".

²³ אשרי, ממעמקים, חלק ב', סימן כ"א, עמ' קכ"א.

הורכבו על קברי האחים ושימשו כמצבות לנספים.²⁵ בתקופה של שישה שבועות, מט"ו מנחם אב ועד כ"ח באלול,²⁶ הובאו לקבורה כשלושת אלפים גוויות.²⁷

3. בית כנסת הויסמאן קלויז

השורדים נזקקו למקום שישמש להם בית תפילה. השלטון הסובייטי הכיר רשמית בוועד הקהילה שהתגבש, ומסר לרשותו את כל בתי הכנסת ובתי המדרש.²⁸ ברם, מראה המבנים היה קשה.

בנין הישיבה הגדולה כנסת ישראל... מרכז תורה עולמי, תל תלפיות שהכל פונים אליו ותורה ומוסר יבקשו ממנו... כשהגיעה שעת השחרור, ראינו לזוועתנו הגדולה את בנין הישיבה בחורבנו, הבנין כולו היה הרוס ואפילו מקום ההיכל, מקום ארון הקודש בו היו ספרי התורה מונחים, לא היה ניכר... כנראה שהרשעים הארורים שפכו את זעמם על המקום הזה יותר מעל מקומות קדושה אחרים, כי בנין הישיבה היה כקוץ מכאיב בעיניהם הטמאות, שראו בו עדות נאמנה על קיום התורה בארץ ליטא במשך של למעלה משבע מאות שנה. לכן הם שקדו להרוס עד בלי הכיר עדות זו...

משם נשאונו רגלינו לבקר בהיכלי קודש אחרים מקומות תורה ותפילה, בתי כנסיות ובתי מדרשות... ראו עינינו וכלו למראה ההרס והשממה שנגלה לעינינו, רבים מבתי כנסיות אלו נהפכו לאורוות סוסים ורפתי בקר, שערי הבניינים הוכו בשאיה, חלונותיהם ודלתותיהם היו פרוצים והקירות רק הם נשארו על עמדם.²⁹

בית כנסת המקהלה היה במצב הטוב ביותר באופן יחסי, אך עקב ריחוקו מהמקום בו התגוררו השורדים היהודים הוחלט לא לשוב להתפלל בו. בית הכנסת הויסמאן הוא שנבחר למקום תפילה, והחלה מלאכת ניקיונו ושיקומו. המלאכה לא הייתה קלה כיוון שהנאצים השתמשו במקום כאורוות סוסים, והיו חסרות דלתות וחלונות. גם ארון הקודש נותץ. במרץ רב ניגשו לעבודה ותוך מספר ימים הושלמה המלאכה. בשבת פרשת "עקב", כ"ג במנחם אב תש"ד,³⁰ התכנסו בבית הכנסת לתפילה בציבור, ובירכו את חודש אלול³¹ בתפילה ובתקווה שקהילת השורדים תלך ותגדל.³²

לקריאה בתורה נזקקו לספר תורה כשר, והרב אשרי סיפק את המבוקש.

אחרי השחרור לא היה בנמצא אף ספר תורה אחד מלבד ספר התורה שלי שלא משתי ממנו אף רגע וקוים בו עמו אנכי בצרה, כי בכל מה שעבר עלי ובכל המקומות שנאלצתי לעבור שמרתי את הספר הזה כבבת בת עין.³³

חסרה הייתה פרוכת לכסות על ארון הקודש בו הונח ספר התורה.

²⁵ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".

²⁶ מ-4 באוגוסט ועד 16 בספטמבר 1944.

²⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ג, עמ' קל"ו.

²⁸ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".

²⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י"ז, עמ' צ"ו-צ"ז.

³⁰ 12 באוגוסט 1944.

³¹ תפילה הנאמרת בשבת שלפני ראש חודש עברי.

³² אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען". אותה תפילה ראשונה בציבור בשבת פרשת "עקב", מוזכרת גם ב: אשרי,

חורבן ליטע, עמ' 166.

³³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י"ד, עמ' פ"ד. ספר התורה שהציל הרב אשרי הוזכר כבר ב: "איכה נרצחו רבני

ואז בא אחד וסיפר לי כי ראה אצל גוי אחד פרוכת שהיה שייך לבית הכנסת של הסוחרים, והגוי משתמש בו ככיסוי למיטתו. ונשאלתי על ידי הקהל אם מותר לקחת את הפרוכת הזה... ולהחזירו לתשמישו ולקדושתו... האם לא נתחלל... על ידי התשמיש שהגוי השתמש בו?³⁴

הרב אשרי התיר את השימוש בפרוכת זו.³⁵

ספרי קודש לא ניתן היה להשיג. "בכל העיר קובנה אי אפשר היה להשיג בשום אופן לא גמרא ולא סידור לא חומש ולא נ"ך בשעת השחרור".³⁶ השורדים נברו בבתים וחיפשו בעליות הגג, ועלה בידם למצוא מספר לא מבוטל של ספרים.³⁷ כעבור מספר שבועות מצא הרב אשרי במחסן בית המכס ארגזים מלאים בספרים, שהיו שייכים ליהודי המבורג. הנאצים אמרו להם שהם נלקחים ליישוב מחדש במזרח, ושעליהם לקחת עימם את כל מטלטליהם. למעשה, הם נשלחו למותם במבצר התשיעי הסמוך לקובנה.³⁸ הספרים שנמצאו בשנים עשר הארגזים חלקם היו רבי ערך, עתיקות היסטוריות מהמאה השש עשרה. רוב הספרים נשאו את חותמת בית המדרש הישן של המבורג, והיו גם ספרים מספרייתו האישית של הנדיב רוטשילד. כל הספרים סודרו בבית הכנסת הויסמאן.³⁹

מיד עם תחילת הפעלת בית הכנסת החלו ההכנות לתפילות הימים הנוראים תש"ה, שחלו כעבור שבועות ספורים.⁴⁰

חיפשנו אז אחר איש שיוכל לעבור לפני התיבה בימים הנוראים שיהיה הגון וקולו ערב וכו' כנהוג... אחרי הרבה חיפושים הובא אלינו האיש הזה כדי שימונה להיות שליח ציבור... ונוכחנו לדעת כי מכל הבחינות הוא ראוי ומתאים למשרה כבודה זאת לעמוד ולהתחנן על עמו ישראל. אלא שנמצאו עליו עוררים לאמור, שפסול הוא להיות שליח ציבור כדין הורג את הנפש, ונשאלתי אז אם מותר האיש להיות שליח ציבור.⁴¹

השואלים במקרה זה לא הסתפקו בהצגת השאלה באופן "נייטרלי", אלא הם הגדירו מראש את פסק ההלכה שהם מעוניינים לשמוע: "מכיוון שקשה היה למצוא אז חזן אחר, והיה שעת הדחק ממש, נתבקשתי על ידי המתפללים לנחות לעומקא דדינא ולדלות מרגניתא דהיתירא".⁴²

הסיפור ההיסטורי שעמד בבסיס השאלה נגע בתקופת הכיבוש הנאצי, שעה שהוצעו הכלואים לעבודת הכפייה.

אחד מהצועדים האומללים הללו שנפשו מרתה עליו עד מאוד ורוחו נפלה בקרבו... קרא למרעהו האיש הצועד אחריו- אנא אחא, אם נא מצאתי חן בעיניך, ועשית עמדי חסד ואמת, אנא, אמץ את כל כוחך ותן לי דחיפה עצומה עד שאפול לארץ, ואנא, תחזור עוד

³⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן כ"ג, עמ' קל"ד-קל"ה.

³⁵ שם

³⁶ שם, חלק א', סימן ל', עמ' קע"ב.

³⁷ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".

³⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ל', עמ' קע"ב-קע"ג.

³⁹ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".

⁴⁰ ראש השנה תש"ה חל ב-18 בספטמבר 1944.

⁴¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן ז', עמ' ס"א-ס"ב.

⁴² לרדת לעומק הדין ולדלות מרגלית של היתר. שם, עמ' ס"א.

דחיפותיך פעם ושתים, אולי על ידי כך יאפס כוחו⁴³ ואשאר לבסוף מוטל על הארץ אין
אונים ונפשי תצא מקרבי, כי... טוב לי מותי מחיי.

ויהי מדי דברו ככה אל רעהו פעם ופעמיים, נכמרו רחמי האיש אליו, כי אמר בליבו... הלא
באמת טוב המוות מהחיים כאלו, ומכיוון שהאיש הזה מציק לו בבקשתו אני רואה כי
היטב חרה לו, וכי באמת חסד ואמת... אם אמלא בקשתו, ולכן החליט האיש למלא את
בקשתו, וידחוף אותו בחוזקה בכל כוחו פעם ופעמיים, וכל פעם האיש נופל ארצה מלוא
קומתו מחמת הדחיפות הללו, עד שלבסוף כשבאו למקום העבודה היה האיש חלוש כל כך
ואין אונים עד שצנח ארצה ונשאר מוטל ללא רוח חיים.⁴⁴

הרב אשרי הורה שאדם זה חייב לקבל על עצמו לחזור בתשובה שלימה ולטבול במקווה טהרה.
ואחר שעשה כן,

התפלל בימים הקדושים בבכיות גדולות ואנחות, ובין המתפללים היו הרבה חיילים
יהודים מרוסיה שבאו לבית הכנסת להתפלל יחד עם אחיהם... וגם הם נתעוררו הרבה על
ידי תפילתו של השליח ציבור הזה שהתפלל בלב נשבר ורוח נכאה ובקול ערב.⁴⁵

בין החיילים הרוסים שהשתתפו בתפילה היה גם פרופסור רבלסקי,⁴⁶ מחיל הרפואה.⁴⁷ לרבים
מחיילי הצבא האדום הייתה זו פעם ראשונה מזה שנים רבות שהתפללו בבית כנסת, מוקפים
בציבור של יהודים.⁴⁸

בין כותלי בית הכנסת התעוררו שאלות נוספות שהועברו לעיונו של הרב אשרי. שוטר יהודי שהיה
נוגש בשרות הגרמנים והכביד ידו על עובדי הכפייה בגיטו, אמר שהוא מתחרט ורוצה לחזור
בתשובה שלימה, ושאל אם יוכל לשמש שליח ציבור בבית הכנסת?⁴⁹ אחד המתפללים שאל האם
כהן שהרג גזלן ליטאי במסגרת הגנה עצמית, יכול לעלות לדוכן⁵⁰ ולברך את הציבור?⁵¹ עורך דין
יהודי שקיבל על עצמו תמורת שכר להגן בבית משפט על שני רוצחים ליטאים שהואשמו ברצח
כעשרים יהודים, ביקש לשמש שליח ציבור ביום הזיכרון של אחד מקרוביו. היהודים שהפצירו בו
לא להגן על רוצחי עמם הזדעזעו מרוב חוצפתו. ראובן השמש דחף אותו מעמוד החזן, וכל הציבור
יצא בהפגנתיות והתפלל בחדר הסמוך. הרב אשרי שלא נכח במקום באותה שעה נשאל על כך,
ואמר שראובן השמש וציבור המתפללים נהגו כדן. לאחר מכן פנה הרב יחד עם מספר בעלי בתים
למשרד עורך הדין.

⁴³ כך במקור.

⁴⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן ז', עמ' ס'.

⁴⁵ שם, עמ' ס"ח.

⁴⁶ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 166. לתמונתו של פרופסור רבלסקי לצידו של הרב אשרי, ראה:
<http://archive.org/stream/nybc200833#page/n426/mode/2up>

⁴⁷ Oshry, **The Annihilation**, p. 157.

⁴⁸ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 166.

⁴⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן י"ד, עמ' ק"י-ק"ד. הרב אשרי פסק במקרה זה שאין למנותו לשליח ציבור. יש
להעיר שבשאלה זו לא מופיע בפירוש שהיא נשאלה בבית כנסת הויסמאן, אך יש להניח שהיא נשאלה שם כיוון שהרב
אשרי כותב שהוא לבדו נשאר פעיל מכל בתי הכנסת שהיו בקובנה. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ט"ו, עמ'
צ"ג.

⁵⁰ כהן שהרג נפש, נאסר עליו לעלות לדוכן ולברך "ברכת כהנים". ראה: רבי יוסף קארו, **שולחן ערוך**, **אורח חיים**,
סימן קכ"ח, סעיף ל"ה.

⁵¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן כ"ד, עמ' קכ"ט-קל"ד. הרב אשרי התיר לכהן זה לברך את הציבור.

דיברתי אל ליבו שישתלק מלהיות סניגור לרוצחים הללו והסברתי לו את החילול השם הגדול שיהיה... למה יאמרו הגויים שהיהודים מוכנים לעשות את הכל בעד בצע כסף...

וברוך השם שדברי שיצאו מן הלב נכנסו לליבו של עורך דין הלוח, הוא הסתלק מלהיות סניגור לרוצחים הליטאיים, ומאז והלאה הוא התחיל לבוא להתפלל בכל יום לבית הכנסת באין מכלים.⁵²

בנוסף לתפילה בציבור התקיימו בבית הכנסת גם שיעורי תורה. הרב אשרי העביר שם שיעור "דף יומי" בתלמוד הבבלי.⁵³ הרב אשרי כתב בחודש מאי 1945 שמידי יום נלמד דף גמרא עם פירוש תוספות.⁵⁴

בית הכנסת שימש לא רק לתפילה וללימוד, אלא גם כמוקד לפעילות קהילתית. הוא שימש כמקום התכנסות לראשי הקהל, ולמפגש לכל השורדים. היו במקום מחזות מרגשים של קרובים שגילו זה את זה. חבילות שיועדו ליהודים עם כתובת לא ידועה הועברו לשם, וכן מכתבים מאת קרובים מעבר לים שניסו להתחקות אחר גורל יקיריהם.⁵⁵ הודעות שונות רוכזו בבית הכנסת, רשימות של ניצולים ופניות לקבלת מידע על נעדרים. נתלו הודעות על מיקומם של ילדים שהוסתרו אצל נוכרים, והיו שגילו כך את ילדיהם.⁵⁶

4. הצלת ילדים

הרב אשרי מתאר:

הדבר הראשון שהיהודים המשוחררים התחילו לעסוק בו, היה לחפש אחרי עוללים ויונקים... שבימי הרעה והזעם נמסרו לגויים כדי שינצלו ממחנות ההשמדה ומכבשני המשרפות, כדי להשיבם לחיק ברית אבותיהם ולצור מחצבתם.⁵⁷

תחילה פנה לאוטוריטה הקתולית העליונה בליטא, לבישוף אדמוביציוס. הפנייה באה מהאוטוריטה היהודית העליונה המוכרת על ידי השלטונות, והוא התקבל בכבוד אצל הבישוף. בשם היושר ובשם הכוח העליון בפניו נדרשים כולם ליתן דין וחשבון, ביקש הרב אשרי שיפעיל את השפעתו האישית למען יוחזרו הילדים היהודים לחיק עמם. הפנייה נפלה על אזניים ערלות והרב אשרי עזבו באכזבה. הרב אשרי הוסיף ושלח פניות בשם הקהילה היהודית לכל הכמרים, בבקשה לפנות לקהל מאמיניהם בדרשותיהם ביום ראשון ולהביע את תודתה של הקהילה היהודית על כל אשר עשו יחידים ומוסדות למען הצלת ילדים יהודים. ובנוסף, בקשה שיפעלו להשלמת המעשה הטוב על ידי שידוחו לקהילה אודות ילדים הנמצאים עדיין בידם, ויחזירו לעמם. לפניות אלו

⁵² שם, סימן ט"ו, עמ' צ"ג- צ"ח.

⁵³ שם, סימן כ"ד, עמ' קכ"ט.

⁵⁴ המכתב נכתב בל"ב בעומר תש"ה (30 במאי 1945), והתפרסם בעיתון **שערים**, כ"ד בתמוז תש"ה 5 ביולי 1945.

⁵⁵ אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען".

⁵⁶ ראה: סולומון אברמוביץ ויעקב זילברג (עורכים), **ילדי המסתור חמישים סיפורים של ילדי גיטו קובנה**, תל אביב 2013 (להלן: **אברמוביץ וזילברג (עורכים), ילדי המסתור**), עמ' 32. ובייחוד סיפורה של חסיה ארונאיטה גיטלין, שם, עמ' 205.

⁵⁷ אשרי, **מעמקים**, חלק ד', סימן י"ח, עמ' ק"ו. בהקשר הרחב של הוצאת ילדים מבתי נכרים ראוי לציין מספר מקורות, ראה: אמונה נחמני גפני, **לבבות חצויים הוצאת ילדים יהודים מבתי נוצרים בפולין לאחר השואה**, יד ושם, ירושלים תשס"ו. וגם, שמואל בורנשטיין (עורך), **פרקי עיון: גאולת ילדים יהודים מידי הנוצרים בפולין אחרי השואה**, בית לוחמי הגיטאות תשמ"ט. על פעילותו של הרב הרצוג, ראה: [ללא ציון שם מחבר], **מסע ההצלה (שבט תש"ו- תשרי תש"ז)**, ירושלים תש"ז. וגם, שאול מייזליש, **רבנות בסערת הימים חיינו ומשנתו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל, הרב הראשי לישראל**, מרחב, [ללא ציון מקום ההוצאה] תשנ"א 1991, עמ' 68- 85. וגם הסרט "רכבת ההצלה", בקישור: http://reshet.tv/Shows/Documentary_Films/videomarklist,238755.

הייתה השפעה מעטה בלבד, כיון שרק כמרים בודדים מסרו את הדברים לצאן מרעיתם. למעשה, לא נמצא אף לא נוצרי אחד או מוסד נוצרי כלשהוא שדיווחו לקהילה היהודית אודות ילדים הנמצאים אצלם.⁵⁸

לחוסר שיתוף הפעולה מצד נציגי הדת הנוצרית, סיפק הרב אשרי הסבר תיאולוגי.

כהני "דת האהבה" כביכול, הכמרים ואחוזת מרעיהם הנזירים והנזירות, גם אלה שלא שפשו את ידיהם מהנאת נקמה ביהודים בראותם את שבר היהודים והשמדתם כנקם ושילם בעד דם "התלוי" שהוצלב כביכול באשמת היהודים, אלא שרחמיהם נכמרו על ילדי היהודים ועל עולליהם... גם הם עיקר רצונם היה לצוד את הנפשות התמימות הללו בחרמם, לנתקם מצור מחצבתם ומדת אבותיהם ולהשכיח מהם כל זכר שהם יהודים.

ולכן קשה היה מאוד למצוא את הילדים היהודיים שמצאו להם מפלט ומחסה במנזרי הגויים ובבתיהם, כי הם ראו את הילדים הללו כקניין דתם שחטא לא יכופר הוא להחזירם לידי היהודים החוטאים שאינם מוכנים להיגאל ולגאול את נפשם על ידי "גואלם התלוי".⁵⁹

מבצע הצלת הילדים היה מורכב. צריך היה מידע מוקדם היכן הילדים נמצאים, וצריך היה אמצעי שכנוע להביא להוצאתם של הילדים מידי הנוכרים. לעיתים נדרשו אמצעי שכנוע כלפי המסתירים, ובדרך כלל היה זה בדמות סכום כסף הגון שבאותו זמן לא היה מצוי בשפע בכיסיהם של השורדים.⁶⁰ ולעיתים צריך היה לשכנע את הילדים להצטרף, כיוון שהללו בכו וזעקו והתנגדו לעזוב את המקום שהכירו כביתם.⁶¹ הרב אשרי ואחרים לא נרתעו מהקשיים המרובים, ויצאו לתור אחר ילדים ניצולים.

לקהילה נודע על ילדים המוחזקים במוסדות נוצריים בתנאים לא ראויים. הרופאים אברמוביץ וגורביץ נשלחו לברר את מצבם. בבית יתומים "לפסלס" הסמוך לבית העלמין הישן של סלובודקה, הם ראו ילדים הסובלים מתת-תזונה, חיוורון ופצעים. הוחלט לייסד בית יתומים יהודי, ואז להציע שהילדים יועברו לבית יתומים זה. בסיועו של קצין הרפואה הסובייטי היהודי, פרופסור רבלסקי, הוקם בית היתומים בבניין בית הספר היהודי, וזכה להכרת השלטונות הסובייטיים. ארבעת הילדים שסבלו מפצעים, וארבעה ילדים חולים נוספים הועברו אליהם מבית היתומים "לפסלס". בהמשך, לאחר הפצרות ותחינות הועברו שבעה עשר ילדים נוספים, ובית היתומים כלל עשרים וחמישה ילדים סך הכל.⁶²

הרב אשרי שמע שכומר מסוים מחזיק במידע אודות שתי ילדות: עדינה שער נכדתו של הרב אייזיק שער ראש ישיבת כנסת ישראל, ושולמית פרידמן בתו של הרב מלכיאל פרידמן. הרב אשרי פנה לכומר שוב ושוב במשך מספר שבועות, עד שלבסוף העביר לו הכומר כתובת של בית יתומים

⁵⁸ Oshry, *The Annihilation*, p. 164

⁵⁹ אשרי, *ממעמקים*, חלק ב', סימן כ"ה, עמ' קמ"ג.

⁶⁰ ראה למשל: אברמוביץ וזילברג (עורכים), *ילדי המסתור*, עמ' 191, 426-427. היו גם מצילים שלא ביקשו דבר, ראה למשל: שם, עמ' 385, 409.

⁶¹ ראה למשל: אברמוביץ וזילברג (עורכים), *ילדי המסתור*, עמ' 119, 158, 265, 311.

⁶² Oshry, *The Annihilation*, pp. 164-165

המנוהל על ידי נזירות מחוץ לקובנה. הרב אשרי שלח למשימה את בת שבע ברקמן ואת רחל דויטש, והן הצליחו להוציא את הבנות.⁶³

לרב אשרי נודע על ילד נוסף בשם יהודה אדלמן, והוא פנה לאישה הנוצרייה אצלה שהה. בראות הילד את הרב אשרי החל מיד לקונן שרוצה הוא לחזור אל עמו. "אימו" הנוצרייה באה מידי יום לקהילה וביקשה דברים שונים עבור הילד, והקהילה השתדלה לסייע. לבסוף, בסיועה של דודתו הרבנית סולובייציק מניו יורק,⁶⁴ הילד הועבר לחזקת הדודה.⁶⁵

במסגרת ניסיונותיו לתור אחר ילדים ביקר הרב אשרי גם בעיירות אחרות.

5. ברחבי ליטא

עם השחרור מידי הנאצים באוגוסט 1944, המלחמה התנהלה עדיין במלוא עוזה במרחק לא גדול, ומסוכן היה לנוע בדרכים. אף על פי כן היו שיצאו לכפרים ולעיירות לחפש אחר ילדים שהוסתרו, והיו ששילמו על כך בחייהם.⁶⁶ גם הרב אשרי יצא לסייר בערים ובערי השדה, ונעזר לשם כך במעמדו הרשמי כרב הקהילה היהודית בליטא, וכן בידידו רבלסקי, קצין בכיר בצבא הרוסי.⁶⁷ המשימה העיקרית שעמדה לנגד עיניו הייתה הדאגה לחיים: "אחרי אשר עזר לנו א-להי ישענו... והוציאנו מיגון לשמחה... יצאתי לנדוד בערים החרבות של מדינת ליטא לחפש ולבקש את שרידי אחי ואחיותי שנשארו כאודים מוצלים מאש".⁶⁸ בעיקר רצה בהצלת הילדים, וכפי שכתב:

וגם אני מיד עם צאתי ממכלאת הגיטו שמתי את פני לבקש את אחי הקטנים שנשארו בחיים שנטמעו שלא באשמתם בין הגויים ושבמקרים רבים לא ידעו אפילו שהם יהודים, ולמרות סכנת הדרכים ששררה אז, כי רבים היו עוד הגויים שכל אחד מהם היה מוכן למהר כשור פר לשפוך דם יהודי... בכל זאת נסעתי מעיר לעיר וממקום למקום לראות אם יש תקווה... ובכל מקום בואי לא הפסקתי מלשאול אצל הגויים: אם ידעו או שמעו על ילדים יהודיים הנמצאים בין גויים.⁶⁹

מטרה נוספת הייתה לו, לדאוג ככל הניתן לקבורה ראויה למתים.

לאחר שנמלאה סאת היגון והייסורים של כלואי עמק הבכא... בנפול שונאינו אויבינו... אז יצאתי לנדוד בערים החרבות של מדינת ליטא מקום קהילות הקודש של חסידים ישרים ותמימים שמסרו נפשם על קדושת השם, כדי לחפש ולגלות את מקום קבורת אחינו ואחיותינו הקדושים.⁷⁰

⁶³ Ibid., p. 166. וראה עוד להלן בפרק שמיני עמ' 227.

⁶⁴ אשת הרב יוסף דב הלוי סולובייציק מספרינג ואלי ניו יורק (להבדיל מהרב סולובייציק מבוסטון).

⁶⁵ 166-165. Oshry, *The Annihilation*, pp. 165-166. וראה בהרחבה להלן בפרק שמיני עמ' 214-216.

⁶⁶ שמואל פייפרט, קצין יהודי בצבא האדום שעבר ברחבי ליטא ופדה בכספו ילדים יהודים, נרצח בידי לאומנים ליטאים. ראה אודותיו ב: אברמוביץ וזילברג (עורכים), **ילדי המסתור**, עמ' 32, 94, 468.

⁶⁷ "הרב היחידי שניצל בקובנה הגיע לאפריקה", **ברקאי**, השנה החמש עשרה גיליון קכ"ז (ערב ראש השנה תש"ח ספטמבר 1947), יוהניסבורג 1947, עמ' 22.

⁶⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ח, עמ' קנ"ז.

⁶⁹ שם, חלק ב', סימן כ"ה, עמ' קמ"ד.

⁷⁰ שם, חלק א', סימן כ"ט, עמ' קס"א.

מחוויות שונות שתיאר במסלול נדודיו ניתן ללמוד שהגיע למחוז פוניבז' בצפון, וביקר שם בעיירת הולדתו קופישוק,⁷¹ וגם בשאדאווע.⁷² בצפון-מערב הגיע לשאבל,⁷³ במזרח הגיע לזאסלי,⁷⁴ ובדרום-מזרח לפרען.⁷⁵

אף שאין לדעת את המסלול המדויק בו צעד, יש לשער שפנה תחילה לקופישוק לחפש אחר בני משפחתו. את תחושותיו ואת התרגשותו שם תיאר בהרחבה.

רק שממה וחורבן מצאתי, תלי חרבות וגלי הרס, קברי קדושים בלתי מצוינים נעדרי גדר וסייג נתונים למרמס לרגלי בהמות וחיות השדה...

וברוב שרעפי בקרבי מחשבות יבהלו נפשי, על חיי אנוש שהוצמתו בידי אויב... מעי חמרמרו לבי נהפך בקרבי, אולי נמצאות בין העצמות הללו עצמות אמי מורתי היקרה... אולי נמצאות בין העצמות הללו עצמות אחיותי היקרות ועצמות יתר בני משפחתי שנהרגו על קידוש השם ביחד עם למעלה משלושת אלפים קדושים וטהורים שנהרגו בידי הצר הצורר...

הייתי כאיש שיד השם נגעה בו כשרגלי היו עומדות בשערי מקום ההרג של עיירה זו שהגרמנים קבעוהו בבית הקברות של בני בלי דת, אטאיסטים בלע"ז.⁷⁶

שאלה הלכתית התעוררה אז, האם מותר לפנות את קברי הקדושים מבית הקברות של האטאיסטים אל בית הקברות היהודי, וחשש שמא יתערבו גם עצמות של גויים בתהליך ההעברה.⁷⁷

גם בבית העלמין היהודי המראה היה קשה.

כמעט בכל ערי ליטא ציון שדה תחרש, ציוני הקברים נעקרו ממקומן ואבני הקודש של המצבות תשתפכנה בראש כל חוצות, כך עשה האויב כמעט בכל ערי ליטא. הוא עקר את המצבות והרס את הקברים עד שלא נודע מקומם אל נכון. כמו בעיר קופישוק עיר מולדתי מקום מנוחתו של הגאון ר' אלכסנדר סנדר... שקברו נהרס ולא נודע מקומו, וכן ביתר הערים כמו פוניבז'.⁷⁸

מר סגל, אחד השורדים, פנה אל הרב אשרי בשאלה אודות בית הקברות היהודי בפוניבז', שם נקברו הוריו קודם המלחמה. הצוררים עקרו את המצבות והרסו את הקברים, והוא לא הצליח אפילו לזהות את מקום קבורתם. גם פנקס ה"חברה קדישא" אבד. שאלתו הייתה אם מותר להקים מצבה בשטח בית הקברות, אף אם אין זה במקום הקבורה המדויק.⁷⁹

⁷¹ שם, חלק ב', סימן ט"ז, עמ' צ"ב.

⁷² שם, חלק ה', סימן י"ב, עמ' קי"א.

⁷³ שם, עמ' קי"ג.

⁷⁴ שם, חלק ב', סימן כ"ה, עמ' קמ"ד.

⁷⁵ שם, חלק ד', סימן י"ג, עמ' פ"ח.

⁷⁶ שם, חלק ב', סימן ט"ז, עמ' צ"ב- צ"ג.

⁷⁷ שם, עמ' צ"ג. מסקנתו הייתה להתיר את העברת עצמות הקדושים, והוא הורה לקבור אותם בבית הקברות היהודי במקום מיוחד ולהעמיד שם מצבה.

⁷⁸ שם, חלק א', סימן כ"ח, עמ' קנ"ז- קנ"ח.

⁷⁹ שם, עמ' קנ"ח. הרב אשרי פסק שיקים מצבה ועליה יכתוב: "בבית הקברות הזה נטמנו אבי ואמי...". שם, עמ' קנ"ט.

בשהותו בשאדאווע נודע לו על נערה יהודייה הנמצאת באחד הכפרים בסביבה. הוא הצליח לגלות את מיקומה ונפגש עימה. היא סיפרה לו שמוצאה ממשפחה הגונה של עשירים ומלומדים, ורק היא נשארה לפליטה בעזרת גוי שאסף אותה לביתו. בנו של בעל הבית חשק בה, אך היא לא נעתרה לחיזוריו. ברם, באחד הימים בהיותם לבד אנס אותה הבן, והיא הרתה. היא הוסיפה שעזרונה לשוב לעם היהודי, אך היא חוששת מהתגובות להריונה. הרב אשרי עודד אותה והבטיח למצוא לה משפחה מאמצת שם תתקבל באהבה.⁸⁰ ואמנם,

אחרי קושיים רבים של מתן מתת ושוחד לגויים הללו שהייתה ביניהם, עלה בידי להביאה לשאבל ולסדר אותה אצל משפחה יהודית חשובה... וכעבור זמן מה עברה משפחה זו ביחד אתה לקובנה, שם בקובנה היא כרעה ללדת ונולד לה בן.⁸¹

בכפר סמוך לזאסלי שמע הרב אשרי סיפור דומה. הוא פגש בנערה יהודייה בת למשפחה קובנאית חשובה של עשירים ולמדנים שהרב אשרי הכיר. היא סיפרה לו על הצלתה בידי בן שומר ביתם הליטאי, שהסתיר אותה וסיפק לה את כל מחסורה, אך גם ניצל את רגשי התודה שלה והתקרב אליה, והיא הרתה לו וילדה בן. אבי בנה עזב אותה כעת ועבר לגרמניה, והיא נותרה לבדה ולא חזרה לחיות בקרב בני עמה, מחשש שלא יקבלו את בנה. הרב אשרי עודד אותה והסביר לה שבנה נחשב יהודי, והתחייב לדאוג לסידור ברית מילה. הרב היה נוכח אישית באותה ברית, וציווה לערוך גם שמחה גדולה של "פדיון הבן".⁸²

מפגש מרגש ציפה לו לרב אשרי גם בכפר סמוך לעיר פרען.

מצאתי... נער בן י"ד כשהוא ענוד שתי וערב⁸³ על צווארו. כשאך ראה אותי נבהל ונשתומם והוריד את השתי וערב מעל צווארו וזרקו ארצה ושאל אותי, הנשאר עוד יהודים בקובנה? והוא הצהיר לפני שהוא יהודי ואמר לי את שמו ושם משפחתו.

שאלתי אותו אם הוא רוצה ללכת אתי אל אחיו היהודים כדי לחיות אתם, והוא ענה לי בחיוב ומיד רץ הביתה לקחת כמה דברים אישיים ויצאנו יחדיו לקובנה כשלבי פחד ורחב על שהצלחתי להציל נפש אחת מישראל מציפורני השמד.⁸⁴

אותו נער נולד להורים "חופשיים" בדעותיהם רחוקים מדת ישראל, ולא קיבל שום חינוך יהודי בילדותו. בקובנה מסר אותו הרב אשרי למשפחה מאמצת והם החדירו בו את יסודות הדת.⁸⁵

במסגרת נדודיו ברחבי ליטא הראו לו הליטאים את בורות ההריגה לתוכם הושלכו גופות הנרצחים.

ראיתי שרוב קברי הקדושים נמצאים בשדות מרעה ותבואה, וכדי שבעלי השדה לא יחרשו את הקברים כשיצאו לזרוע את שדותיהם... עד כי לא יוכר ויוודע במשך הזמן מקומם, וגם בשדות המרעה כדי שלא ישלחו בהן את רגל השור והחמור שירמסו על

⁸⁰ שם, חלק ה', סימן י"ב, עמ' קי"א-קי"ב.

⁸¹ שם, עמ' קי"ג.

⁸² שם, חלק ב', סימן כ"ה, עמ' קמ"ב-קס"ד. מסיבות הלכתיות המפורטות שם פסק הרב אשרי שלכשיגדל אותו הבן יפדה עצמו שוב. בתשובה שם שהתפרסמה בשנת תשכ"ג, הוסיף הרב אשרי וכתב שהאישה נישאה ליהודי אדוק שומר מצוות, ושאותו הבן נמצא בארץ ישראל באחת הישיבות הגדולות ולומד בהתמדה.

⁸³ צורת צלב.

⁸⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן י"ג, עמ' פ"ח.

⁸⁵ שם, עמ' פ"ט.

הקברים... רציתי לגדור את הקברים הללו בכל מקום שהם בגדר של עץ כדי שמקומם יישאר ניכר לבל יורעו ויושחתו ומנוחת קודשינו תהיה כבוד.⁸⁶

הרב אשרי נשאל שאלה הלכתית אודות שימוש בעצים הגדלים בבתי העלמין היהודיים, לעשות מהם קרשים ולהשתמש בהם לגידור בורות ההריגה. הוא התיר את הדבר.⁸⁷

וכפי פסק הדין הזה שפסקתי עשו בכמה וכמה עיירות שבמדינת ליטא...

אולם כל זאת לא עמד לנו כי באו פריצים וחללום, הליטאים האכזרים שגם ידם הייתה במעל הזה של רצח אחינו ואחיותינו בהיותם עוזרים על ידי רבי הטבחים הגרמנים יימח שם, הם הרוצחים הללו הרסו שברו והחריבו את הגדרים הללו שהוקמו ברוב עמל ויגיעה על קברות קדושינו הפזורים על פני השדות כדי למחות את זכר מעשיהם הרעים והמתועבים שעוללו לעמנו.⁸⁸

6. קשר ל"עולם החופשי"

במקביל לפעילות המרובה בקובנה וברחבי ליטא, היה חשוב לקהילת השורדים ליצור קשר עם ה"עולם החופשי". רצונם היה ליידע אותם שנותרו עוד יהודים בליטא, לשתף אותם במה שעבר עליהם, ולבקש סיוע. הרב אשרי מילא תפקיד חשוב גם בתחום זה, ושלח ידיעה למוסקבה לוועד היהודי האנטי-פשיסטי, ומשם היא הגיעה לארצות הברית ולישראל. הדברים פורסמו תוך שבועות בודדים מהשחרור, בסוף אוגוסט ובראשית ספטמבר 1944, בעיתון **אייניקייט** של הוועד היהודי האנטי-פשיסטי בברית המועצות,⁸⁹ בעיתון **דער מארגען זשורנאל** בניו יורק,⁹⁰ ובעיתון **הארץ** בארץ ישראל.⁹¹ בפרסומים אלו מכונה הרב אשרי הרב היחידי מרבני ליטא שנותר בחיים, ואין לדעת אם הוא הכתיר עצמו כך, או שהייתה זו פעולת העורכים. ברור שתואר זה מתייחס לרבנים ששרדו בליטא, ולא לרבנים שנלקחו מליטא למחנות בגרמניה שהיו אז עדיין תחת הכיבוש הנאצי, ולא היה ידוע גורלם.⁹² מכל מקום, כפי שכבר הוזכר בראשית פרק זה, גם בקובנה עצמה נותרו לצד הרב אשרי הרבנים פגרמנסקי וצוקרמן.⁹³ בתוכן הדברים מתאר הרב אשרי את רציחתם של רבני קובנה בראשית הכיבוש הנאצי, ובפירוט את רציחתו המזעזעת של הרב אוסובסקי רבה של סלובודקה. הוא מזכיר גם את רציחתם של הרב שרגא הורוויץ מרבני ישיבת סלובודקה, ושל הרב אלחנן ווסרמן ורבנים אחרים עימו.⁹⁴ התמקדותו של הרב אשרי במכתביו הראשונים במתים, ולא במצבם של החיים, נובעת כנראה מכך, שבעיניו, מצבם של הרבנים מורי

⁸⁶ שם, חלק א', סימן כ"ט, עמ' קס"א-קס"ב.

⁸⁷ שם, עמ' ק"ע.

⁸⁸ שם

⁸⁹ "דער אומקום פונ די ליטווישע ראבאנימ", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2.

⁹⁰ "שילדערט ווי נאצי חיות האבען געמארדעט רבנים אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 8 בספטמבר 1944, עמ' 1.

⁹¹ "איכה נרצחו רבני ליטא", **הארץ**, כ"ד באלול תש"ד 12 בספטמבר 1944, עמ' 1.

⁹² בעיתון **שערים** של פועלי אגודת ישראל התפרסמו כשנה מאוחר יותר שני מכתבים, מאת הרב שלפוברסקי ומאת הרב סניעג, שהועברו מקובנה למחנות בגרמניה ושוחררו שם. הרב שלפוברסקי כונה על ידי העורכים: "מורה צדק וחבר הרבנות בקובנה, היחידי מרבני ליטא ששימש בקודש שנשאר בחיים". הרב סניעג תואר על ידי העורכים: "הרב הצבאי הראשי בליטא, חבר מועצת היהודים ונציג החרדים בגיטו קובנה". ראה: "מכתבים משרידי יהדות ליטא", **שערים**, ערב ראש השנה תש"ו 7 בספטמבר 1945, עמ' 10.

⁹³ במכתב שכתב באפריל 1945, והתפרסם בעיתון **שערים** ביולי, מתאר הרב אשרי שישנם בקובנה שני רבנים, והוא מזכיר את הרב פגרמנסקי בשמו. ראה: "שרידינו בליטא קמים לתחייה", **שערים**, כ"ד בתמוז תש"ה 5 ביולי 1945, עמ' 1.

⁹⁴ בעיתונים **אייניקייט** ו**דער מארגען זשורנאל**. בעיתון **אייניקייט** מופיע בטעות שמו של רב ישיבת סלובודקה: גורעוויטש, במקום הורוויץ. במאמרים אלו מכונה הרב הורוויץ ראש ישיבת סלובודקה, אך במקור אחר מתאר אותו הרב אשרי כר"מ בישיבה זו. ראה: אשרי, **דברי אפרים**, "מוזכרת נצח", עמ' 116.

הדרך של העדה משקף את מצב העדה כולה. תיאור רציחתם של הרבנים שידר את אומללותם של השורדים, לצד האחריות העצומה שהוטלה על הרב שנותר בחיים.

גם לעיתון **שערים** של תנועת פועלי אגודת ישראל הגיעו מכתבים מקובנה, אך רק כעבור חודשים רבים. ביוני 1945 התפרסם מכתב מאת "אחד מבני הישיבה הידועים שניצלו",⁹⁵ ולא צוין שמו. הוא הזכיר במכתבו את מותם של הרבנים הרב אלחנן ווסרמן ואחרים. על הרב אברהם גרודזינסקי ונוספים הוא כתב: "הגיטו הוצת ואין אני יודע איפה הם כל היקרים...".⁹⁶ ביחס לשורדים בקובנה הוא רשם: "מידידינו נשארו בחיים רק ר' מרדכי פגרמנסקי, מרדכי צוקרמן, משה וולברשטיין ור' אפרים אשרי".⁹⁷

ביולי 1945 התפרסם בעיתון זה מכתב מאת הרב אשרי,⁹⁸ ומכתב נוסף באוגוסט 1945.⁹⁹ במכתבים מאוחרים אלו מסכם הרב אשרי את התנהלותה הרוחנית-דתית של קהילת השורדים בקובנה.

הפניות לעזרה ששלחו השורדים לא חזרו ריקם. התקבלו בגדים ותשמישי קדושה עבור רבנים ובני ישיבה.¹⁰⁰ התקבלה גם תרומה על סך אלף דולר מאת איגוד יהודי ליטא בשיקגו.¹⁰¹

הרב אשרי שלח מכתב גם לרב אליעזר סילבר בארצות הברית. בתשובתו של הרב סילבר שנכתבה רק בדצמבר 1945, הוא כותב לו את הדברים הבאים:

קורא אני את מכתבך בגיל ובצער. זהו הקשר הראשון שקבלתי מליטא הטובלת בדם... אין אני יודע בשלב זה דבר אודות רעיי, עמיתי ובני משפחתי בליטא מי הם בין החיים. ניסינו ליצור קשר עם הניצולים ללא הצלחה... אנו חוששים שיהודי ליטא יחוש שאנו שכחנו אותם...¹⁰²

בשמחה עמוקה כותב אני לך כיוון שאתה זכית לשרוד כרב בליטא. אתה עתה המנהיג הרוחני של השורדים בקובנה... הודע לי בבקשה כיצד ניתן לעזור לאחינו בליטא. הודע לנו גם כיצד ניתן להציל את היתומים שהושארו בידי גויים.¹⁰³

7. החיים הרוחניים של קהילת השורדים בקובנה

בספרו **חורבן ליטע** תיאר הרב אשרי את החיים הרוחניים של קהילת השורדים. בנוסף לקבורת המתים ולהצלת הילדים, עסקו בני הקהילה במצוות נוספות. בנים שנולדו ולא נימולו, אם בגלל קושי בהשגת מוהל בזמן המלחמה ואם בגלל הרצון להעלים את יהדותם של הילדים, הובאו

⁹⁵ "מות הקדושים של רבי אלחנן ווסרמן, הי"ד!", **שערים**, 7 ביוני 1945, עמ' 1. המכתב שהתפרסם נכתב בז' בניסן תש"ה, 21 במרץ 1945.

⁹⁶ (...)- כך במקור. ראה: "מות הקדושים של רבי אלחנן ווסרמן, הי"ד!", **שערים**, 7 ביוני 1945, עמ' 1.

⁹⁷ שם

⁹⁸ "שרידינו בליטא קמים לתחייה", **שערים**, 5 ביולי 1945, עמ' 1. מכתבו של הרב אשרי נכתב בל"ב בעומר תש"ה, 30 באפריל 1945. בהערת מערכת הצמודה למכתבו של הרב אשרי מופיע: "לפי הידיעות האחרונות נתאשר הרב אשרי לרב ראשי בליטא, ואישור זה על ידי השלטונות, פורסם בעיתון הרשמי".

⁹⁹ "בקהילות הגולה ידיעות מקובנה", **שערים**, 16 באוגוסט 1945, עמ' 1. מכתב זה נכתב על ידי הרב אשרי בכ"ה בסיון 6 ביוני 1945, ונשלח לרב מיישקובסקי.

¹⁰⁰ הרב אשרי מאשר את קבלתם במכתבו לרב מיישקובסקי שנשלח בכ"ה בסיון תש"ה, והתפרסם בעיתון **שערים**. ראה: שם.

¹⁰¹ על פי דברים שאמר הרב אשרי בנאום בפני מאות יהודי שיקגו ביוני 1946. ראה: "גרזיסער עולם באוויינט חורבן ליטא ביי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן-געבליבענעם ליטווישען רבי", **פארווערטס**, 28 ביוני 1946, עמ' 7. העתק באדיבות אר"א. בבדיקה בעיתון מתאריך זה לא נמצאה הכתבה, וראה נספח 19.

¹⁰² (...)- כך במקור.

¹⁰³ Aaron Rakeffet- Rothkoff, **The Silver Era**, Jerusalem New York 1981, p. 229. נראה מהמכתב שהרב סילבר לא ידע בעת כתיבת הדברים שהרב אשרי כבר שהה מחוץ לליטא.

בבריתו של אברהם אבינו. לצורך כך הובא מסביבות וילנה הרב נח בוקוב, שמל חמישה עשר בניס. תחת מקוואות הטהרה שנהרסו נבנה מקווה בבית כנסת המקלה. בט' בחשוון תש"ה¹⁰⁴ צוין יום הוצאתם להורג של הנרצחים ב"אקציה הגדולה", ונערכה אזכרה לנרצחים. יהודי קובנה הצטופפו בבית כנסת הויסמאן, ואליהם הצטרפו גם חיילים וקצינים יהודים מהצבא הרוסי. תפילת ה"קדיש" נאמרה במשותף על ידי כל הנוכחים, שהרי כולם התייתמו מקרוביהם. החזן מישה אלכסנדרוביץ ממוסקבה אמר את התפילה לזכר הנרצחים. רב הקהילה הרב אשרי דרש בפני הציבור ואמר מילות נחמה, ונאמו גם פרופסור רבלסקי מהצבא האדום ואחרים.¹⁰⁵ באחד הימים נערכה אזכרה גם בשטח המבצר התשיעי, מקום ההוצאה להורג.¹⁰⁶

חג הפסח חייב היערכות מראש בכל הנוגע לאפיית מצות. קמח ניתן היה להשיג רק ב"שוק השחור" ובמחירים מופקעים, ויהודי קובנה מסרו לצורך כך את פרוטותיהם האחרונות. מכונה לאפיית מצות לא הייתה בנמצא. חיפשו בין החורבות של מאפיות המצות הישנות, ובעזרת שברי מכונות שנמצאו והורכבו יחדיו, נבנתה מכונה ראויה. שבועיים לפני החג נאפו המצות שסופקו גם לחסרי-כל, לילדי בית היתומים, ולחיילים יהודים פצועים מהצבא האדום ששכבו בבית החולים. נערך סדר ליל פסח ציבורי לכל המעוניינים, והצטרפו גם חיילים וקצינים מהצבא האדום.¹⁰⁷

בשני המכתבים המאוחרים שהתפרסמו בעיתון **שערים**, תיאר הרב אשרי את החיים הרוחניים של השורדים במילים הבאות:

הקהילה בקובנה יש בה כבר שלושת אלפים יהודים כן ירבו. אנו לומדים דף גמרא כל יום, גם תוספות. כבר עשינו את הסיום הראשון והדרך על ברכות.¹⁰⁸ אפינו מצות במכונות, ארבע מאות קילוגרם מצות מעות חטים. עכשיו עלה לי בעמל רב לגמור את בניית המקווה. גם יש לנו קביעות ללמוד יום יום מוסר לפני הדף. בכ"ט בשבט (יום פטירתו של הסבא מסלובודקה זכר צדיק לברכה...) ¹⁰⁹ התאספנו יחד ואני אמרתי וגם ר' מרדכי פגרמנסקי אמר.¹¹⁰ יש לנו בקובנה שני רבנים, שני שוחטים, מוהל, חזן, שני מניינים בכל יום. על פי השמחה שלנו אפשר לראות עד כמה אנו עניים ביהודים.¹¹¹

במכתב השני נכתב:

הקהילה היחידה בליטא הנה עתה בקובנה. נמצאים בה כארבעת אלפים יהודים ביניהם כאלף וחמש מאות שנתרו מהגיטו ומערי השדה והשאר ממחנות בגרמניה ומאלה אשר שבו מרוסיה. למרות הלחץ והדוחק הגדול אורגנה קהילה סדירה עם אב"ד,¹¹² מו"ץ,¹¹³ שוחט, חברה קדישא וכו'.¹¹⁴ בית המדרש הנו יפה ומתוקן וגם המקווה הנו בסדר. אוי

¹⁰⁴ במקור מופיע ט' בחשוון תש"ה. ראה: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 179. בתרגום האנגלי נרשם בטעות ט' בחשוון 1945, במקום 1944. ראה: Oshry, **The Annihilation**, p. 168.

¹⁰⁵ Oshry, **The Annihilation**, pp. 166-168.

¹⁰⁶ ראה תמונה ב: Ibid., p. 162.

¹⁰⁷ Ibid., p. 167.

¹⁰⁸ סעודת מצווה לכבוד שמחת סיום לימוד מסכת **ברכות**, המסכת הראשונה בתלמוד הבבלי.

¹⁰⁹ ההערה בסוגריים מופיעה כך במקור.

¹¹⁰ כוונת הדברים היא שהרבנים אשרי ופגרמנסקי דרשו בפני הקהל.

¹¹¹ "שרידינו בליטא קמים לתחייה", **שערים**, 5 ביולי 1945, עמ' 1. מכתבו של הרב אשרי נכתב בל"ב בעומר תש"ה, 30

באפריל 1945.

¹¹² אב בית דין.

¹¹³ מורה צדק.

¹¹⁴ וכו'- כך במקור.

ואבוי לקובנה שצריכה להתהלל בזה... נמצאים הרבה ספרים וביניהם גם יקרי המציאות ומצד זה אפשר היה לייסד ישיבה שלמה, אך במקום נמצאים רק מועטים ונער קטן יכתבם. מובן שרצון היחיד הוא להצטרף אל הכלל.¹¹⁵

במכתב זה מאשר הרב אשרי קבלת תשמישי קדושה, ומבקש שישלחו אליהם תפילין.

8. היציאה מליטא

התאריך המאוחר ביותר בו ידוע שהרב אשרי היה עדיין בקובנה הוא 19 ביוני 1945. ביום זה קיבל אישור חתום מוועד הקהילה על התפקיד אותו מילא ברבנות, בזו הלשון:

האי גברא רבא¹¹⁶ הרב הגאון המפורסם רב פעלים לתורה ויהדות במסירת נפש אמתית, אוד מוצל מאש. גאון היחידי באירופה הי"ה¹¹⁷ מורנו ורבנו אפרים אשרי שליט"א¹¹⁸ הגאב"ד¹¹⁹ דק"ק¹²⁰ קאוונא וכל הפלך.

הוא הוא ציר נאמן לקהילתנו ולעדתנו ברוחניות ובגשמיות, הוא הוא הבא כח לכל עדת קאוונא והפלך.

ועזבעהח¹²¹ ח' תמוז תש"ה.¹²²

הרב אשרי מילא את תפקיד הרב של קובנה במשך שנה בלבד, מקיץ 1944 ועד קיץ 1945, אך תואר הרבנות של קובנה ליווה אותו עד יום מותו, ואף על מצבת קבורתו נחקק תואר זה.¹²³ הרב אשרי פרסם שמועה שהוא יוצא לריגה בענייני הקהילה, ולמעשה יצא לפולין.¹²⁴ הרב מרדכי צוקרמן מילא את מקומו ברבנות קובנה במשך חודשים אחדים, עד שיצא גם הוא לפולין מיד לאחר חג סוכות תש"ו.¹²⁵

קשה לדעת את המסלול המדויק בו הלך הרב אשרי, אך אפשר ללקט פרטים שונים. נראה שעבר בפולין, סלובקיה, הונגריה ואוסטריה.¹²⁶ את התיאור הרחב ביותר מספק ליפמן. לטענתו, מסלול הנדודים של הרב אשרי היה מקובנה דרך ביאליסטוק, ורשה, קרקוב, צ'כוסלובקיה, הונגריה, וינה, סאלצבורג, ואינסברוק,¹²⁷ בואכה איטליה.

¹¹⁵ מכתב של הרב אשרי שנכתב בכ"ה בסיון והתקבל אצל הרב מישקובסקי. ראה: "בקהילות הגולה ידיעות מקובנה", **שערים**, 16 באוגוסט 1945, עמ' 1.

¹¹⁶ זה האדם הגדול.

¹¹⁷ הרב הגדול, או הרי הוא.

¹¹⁸ שיזכה לאורך ימים טובים אמן.

¹¹⁹ הגאון אב בית דין.

¹²⁰ דקהילת קודש, של קהילת קודש.

¹²¹ ועל זה באנו על החתום.

¹²² 19 ביוני 1945. על המסמך חתומים: מרדכי צוקרמן מו"ץ (מורה צדק) קאוונא, יצחק עזרת שו"ב (שוחט ובודק) קאוונא, והמזכיר ר. לעווי. באדיבות אר"א, וראה: נספח 29.

¹²³ הרב אשרי נקבר בחלקת הרבנים בהר המנוחות בירושלים, ראה: נספח 49 א מצבת קבר הרב אשרי. אין אני יודע אם הנוסח שנחקק היה ביוזמת בני המשפחה, או על פי בקשת הנפטר.

¹²⁴ על פי עדותו של הרב משה וולברשטיין בשיחה עימי בפברואר 2009.

¹²⁵ ראשית אוקטובר 1945. ראה: וגשל, **יחיד ודורו**, עמ' 376, שם מופיע כתב סמיכה לרבנות של הרב זריצקי מאלול תש"ה, עליו חתום הרב צוקרמן כרב קהילת קובנה. וראה: שם, עמ' 388-390 תיאור יציאתו לפולין.

¹²⁶ ראה למשל: מ. גינזבורג, "ישיבה מאור הגולה וועט טראנספערירט ווערען קיין מאנטרעאל", **קענעדער אדלער**, 30 ביוני 1949. באדיבות אר"א.

¹²⁷ "Holocaust questions and rabbi's answers preserved". Steve Lipman. מאמר עיתונאי שהתפרסם בעיתון לא ידוע תחת הכותרת FOCUS. מועד הפרסום המדויק לא צוין, אך נכתב שהמאמר מופיע בסמיכות לפרסום התרגום לאנגלית של **שאלות ותשובות ממעמקים**, שהודפס ב-1983 בהוצאת Judaica Press. העתק המאמר באדיבות

מסמכים אחדים מעידים על נקודות ציון שונות במסלול זה. ממשד מרכז אגודת ישראל
בבודפשט הונגריה, קיבל הרב אשרי מכתב בזה הלשון:

חברים נכבדים הי"ן.¹²⁸

נוסע אל מדינתכם הרה"ג¹²⁹ מהור¹³⁰ ר' אפרים אשרי שליט"א והוא ציר נאמן נשלח
מאתנו לארגן ולחזק את אגודת ישראל שם ולהיות ממנהלי הסתדרותינו שם.

על כן אנו מבקשים את כל חברי האגודת ישראל שם להיות לו לסיוע שיוכל למלא תפקידו
לטובת הכלל ולטובת הסתדרותינו.

ואנו נותנים לו רשות לבוא בקשר עם ההסתדרויות היהודיות בשם אגודת ישראל
בהסכמתכם.

בברכת צלח וכל טוב כוחט"ן.¹³¹

במסמך אחר בחתימת מנהל הוועדה האוסטרית של אסירים פוליטיים לשעבר בסאלצבורג, מופיע
אישור שאפרים אשרי התגורר במחנה ריכוז מאוטהאוזן בין התאריכים 5 בנובמבר 1941 ועד 6
במאי 1945, תחת המספר 33567. החותם מבקש מהשלטונות האמריקאים לסייע לו בכל
הנדרש.¹³² מסמך זה הוא ללא ספק שקרי, שהרי לא חסרות עדויות על כך שהרב אשרי היה בגיטו
קובנה בכל מהלך הכיבוש הנאצי בליטא. אין זאת אלא שבעברו באוסטריה הצטייד הרב אשרי
באישור פיקטיבי על מנת לנסות ולשפר את מצבו מול השלטונות.¹³³

הרב אשרי עצמו מזכיר שעבר באוסטריה וייסד ישיבה במחנה הפליטים בעיר וועלס הסמוכה
לסאלצבורג.¹³⁴ לא מצאתי סימוכין לייסוד ישיבה זו.

בני הזוג תורי שיצאו אף הם מליטא, הגיעו לרומא ביולי 1945. לטענת גברת תורי הרב אשרי הגיע
לרומא זמן קצר אחריהם.¹³⁵

אר"א. במאמר זה הופיע שהרב אשרי המשיך מאינסברוק למונטריאול ולניו יורק, ללא התייחסות לרומא. ברם,
הנוכחות שלו ברומא מבוססת על מקורות רבים, וראה בהרחבה להלן בפרק שלישי מעמ' 57.

¹²⁸ השם יחיהו וישמרהו, או ישמרהו ויצילהו.

¹²⁹ הרב הגאון.

¹³⁰ הכוונה כנראה למוה"ר, מורנו הרב.

¹³¹ כתיבה וחתומה טובה. חתומים על המכתב שנים, ונראה ששמותיהם משה ואברהם אך לא ניתן לזהות את
החתומות באופן מלא. אין תאריך על המכתב, אך כיוון שלא ידוע על מועד אחר בו עבר הרב אשרי בבודפשט עד אותה
תקופה, יש לשער שהמכתב הוא מתקופת הנודים בין קובנה לרומא. גם החתימה באיחולי כתיבה וחתומה טובה
מתאימה לתקופת הקיץ, לקראת הימים הנוראים. המכתב באדיבות אר"א, וראה: נספח 29.3.

¹³² באדיבות אר"א, וראה: נספח 29.4.

¹³³ בארכיון יד ושם מופיע שבמחנה מאוטהאוזן היה אסיר אחר תחת המספר 33567, בשם סוויארזינסקי ונזל. ראה:
I.T.S., MAU, 1.1.26.5, וגם: נספח 29.5.

¹³⁴ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ראשית דבר".

¹³⁵ פנינה תורי בראיון עימי בינואר 2008.

פרק שלישי

בראש ישיבת מאור הגולה

מבוא: הרב אשרי מגיע לרומא

הרב אשרי הגיע לרומא בסמוך ליולי 1945.¹ קשה לתאר את פעילותו שם בחודשים הראשונים. ניתן רק להצביע על שני מכתבים ששלח לאיגוד יוצאי ליטא בארץ ישראל בבקשה שיסייעו בידו להשיג רישיון עלייה לארץ ישראל. המכתבים נכתבו בסוף אוקטובר ובתחילת נובמבר, והתשובה נשלחה לרב אשרי כעבור שבועות אחדים. לרב לא הייתה כנראה כתובת קבועה, ולכן התשובה נשלחה באמצעות כתובתו של הרב ברמן, הרב הצבאי הבכיר במפקדת כוחות הברית ברומא.² בדברי תשובתם כתבו לו ראשי האיגוד כך:

בעניין רישיון עלייה בשביל הרב אנו התקשרנו כבר עם הסוכנות היהודית לארץ ישראל בירושלים, העברנו לה את מכתבו יחד עם בקשה נמרצת והמלצה מצדנו ובקשנו שישתדלו ויעשו כל המאמצים בכדי לשלוח לכבודו רישיון עלייה לארץ ישראל. כשנקבל איזו שהיא תשובה לבקשתנו נודיע לכבוד הרב בלי כל דיחוי. פנינו גם לרבנות הראשית בתל אביב בעניין זה אך מסבת חוסר רישיונות עלייה אין באפשרות הרבנות הראשית הרבה לפעול.³

1. ישיבת מאור הגולה רומא

ב-16 בדצמבר 1945 התפרסמה בסוכנות הטלגרפית היהודית הידיעה הבאה:

לראשונה מזה מאתיים שנה נוסדה ישיבה ברומא להכשיר צעירים יהודים אורתודוקסים לרבנות.

הישיבה הנקראת מאור הגולה אורגנה על ידי הרב אשרי, לשעבר הרב הראשי של קובנה, ליטא. יהודי איטלקי נתן בניין משמעותי לאכלוס המוסד אליו נרשמו כבר מאה ושלושים תלמידים. התלמידים הם צעירים יהודים מליטא, פולין, הונגריה, רומניה, וצ'כוסלובקיה.⁴

ידיעה דומה התפרסמה באותו היום בעיתון הלונדוני **די צייט The Jewish Times**, בתוספת פנייה של הרב אשרי ליהודים לסייע לישיבה בכספים ובספרים. מתואר שם שהרב אשרי שוהה באותו הזמן באנגליה בענייני הישיבה, ושהוא עומד לחזור מיד לרומא.⁵ הוא השתתף בכנסיית אגודת ישראל שהתקיימה בלונדון, במסגרתה הדגיש הרב יחזקאל אברמסקי את חשיבות לימוד התורה וייסוד ישיבות בעת הזאת. הרב אברמסקי הכריז על ייסוד "קרן התורה" שנועדה "להפיץ

¹ הגברת פנינה תורי בשיחה עימי בינואר 2008, כפי שהובא לעיל בעמ' 56.

² מכתב התשובה של האיגוד באדיבות אר"א.

³ מכתב התשובה מתאריך 30 בנובמבר 1945, בחתימתם של י. ליכטנשטיין ויובש ראש איגוד יוצאי ליטא בארץ ישראל, ועורך דין ד. ויטנשטיין המזכיר הכללי של האיגוד. באדיבות אר"א.

⁴ "Nas First Yeshiva in 200 Years; 130 Students to Receive Rabbinical Training", December 16, 1945 (Downloaded July 29 2014, <http://www.jta.org/1945/12/16/archive/nas-first-yeshiva-in-200-years-130-students-to-receive-rabbinical-training>).

⁵ "א ישיבה אין רוים", **די צייט The Jewish Times**, לונדון, 16 בדצמבר 1945. באדיבות אר"א.

תורה, לעזור למוסדות התורה אשר נתיסדו, וליסוד מוסדות התורה במקומות אשר איננו...
ובזכות תורה הקדושה עם ישראל חיי".⁶

1.1 ייסוד הישיבה

על חלקו של הרב אשרי בייסוד הישיבה המצוטט במקורות רבים,⁷ יש גם חולקים. בעיתון **שערים** הופיע בראשית דצמבר 1945 שהרב אשרי הועמד בראש הישיבה.⁸ כעבור חודשים אחדים הופיע באותו עיתון ביתר פירוט:

ברומא נתייסדה ישיבה בשם מאור הגולה. נמצאת בוויולה נהדרה, באחד מפרברי העיר ועומד בראשה הרב ר"א אשרי. ועל ידו שלשה מנהלים רוחניים, שהם היו מייסדי הישיבה לפני בואו של הרב אשרי (ר' בנימין ברזיקובסקי מצ'נסטוכוב... ר' יעקב לאכוביצקי... ור' אייזיק מאשקאוויטש מהונגריה).⁹

גם על מועד הקמת הישיבה מופיעים תאריכים שונים בקיץ- סתיו 1945. יש נוקטים בסוף תש"ה,¹⁰ ויש נוקטים אחר סוכות תש"ו.¹¹ תלמיד הישיבה מרדכי פרידמאן הסביר שהרבנים ברזיקובסקי, לאכוביצקי ומאשקאוויטש התגלגלו לאחר המלחמה למחנה פליטים בפאדאווא (פדובה) באיטליה, ושם דאגו לענייני הדת ובכלל זאת למטבח כשר ויסודות לישיבה. משם עברו לרומא בה הצטרף אליהם הרב אשרי.¹²

נראה שהתיאור המפורט ביותר על ייסוד הישיבה מופיע בדברי הרב מאשקאוויטש.

הגיבורים אנשי השם, אשר על ידם נתגלגלה זכות על ידי זכאי, לרומם את בית א-לוקינו בבית הגדול הזה שמגדלין בו תורה ותפילה, הלא בראש ובראשונה, אשר לו מגיע תודתנו הוא רבי יעקב לאכוביצקי נרו יאיר, אשר הוא היה הראשון אשר מסר נפשו על זה, ונסע בחולשת גופו בחול המועד סוכות בשנת תש"ו מפאדאווא לרומא, לקנות ולבנות הבית הגדול הזה, והיה נראה בחוש איך מפקיר את עצמו לגמרי לטובת הישיבה...

רבי יעקב שליט"א אשר נסע... באמצע החג בחול המועד סוכות, בעירום ובחוסר כל, רק במאה לירות אשר נתתי לו מקופת המטבח, ויבן לו בית הוא הבית הגדול הזה שמגדלין בו תורה ותפילה...

⁶ הפרדס, שנה י"ט חוברת י"א (שבט תש"ו פברואר 1946), 1946 שיקאגא, עמ' 18-19 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12354&st=&pgnum=20&hilite>).

⁷ כגון מאמרים עיתונאיים בעיתונים: פארווערטס, דער מארגען זשורנאל, קענעדער אדלער ואחרים. העתקי המאמרים באדיבות אר"א.

⁸ "דיון וחשבון על מצב השארית באיטליה ביחוד על היהדות החרדית", **שערים**, 7 בדצמבר 1945, עמ' 3.

⁹ "עם שרידינו באיטליה", **שערים**, 28 במרץ 1946, עמ' 4. גם במאמר מאוחר מופיעים הרבנים: מאשקאוויטש, ברזיקובסקי ולאכוביצקי כמייסדי הישיבה, ראה: צבי מאיר ליכטיג, "שארית הפליטה אידן אין איטאליע", **דאס אידישע ווארט**, אדר א' תשנ"ז, עמ' 155 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=50143&st=&pgnum=157&hilite>).

¹⁰ סוף אוגוסט- תחילת ספטמבר 1945. ראה: צבי מאיר ליכטיג, "שארית הפליטה אידן אין איטאליע", **דאס אידישע ווארט**, אדר א' תשנ"ז, עמ' 155.

¹¹ ש.ב., "אין רויס געפינט זיך א ישיבה וואו עס לערנען 300 יונגעלייט", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביוני 1946. עמ' 4.

¹² ראה: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**, חלק ב', ברוקלין תשע"א, "פתח דבר" מאת מרדכי פרידמאן יושב ראש התאחדות התלמידים.

ועולה על גביהן הוא ראש ישיבתנו הרב הגאון הרב אשרי שליט"א, אשר נטפל לדבר מצווה רבה גדולה זו במסירות נפש עד אין לשער, ומגלגלין זכות על ידי זכאי כי הוא מקור החיים של ישיבתנו הן בגשמיות הן ברוחניות.¹³

נראה שהישיבה אכן נוסדה על ידי שלושת הרבנים הנזכרים כבר בסוף הקיץ בפאדאווא, ולאחר סוכות עברה לרומא. באותה שעה היה הרב אשרי נחוש להמשיך בדרכו לארץ ישראל. ייתכן ורק משהבין שאישור עלייה לארץ ישראל לא יתקבל בעתיד הקרוב,¹⁴ הסכים בסביבות חודש דצמבר לקבל על עצמו את ראשות הישיבה. הרב אשרי גילה בקיאות בתחום יחסי הציבור, וניצל את שהותו באנגליה כדי לפרסם את הישיבה ולבקש סיוע בשביל החזקתה.

מיקום הישיבה ברומא ענה על הצרכים של הפליטים הרבים שהתרכזו שם וביניהם בחורי ישיבה, אך הייתה בכך גם סמליות רבה. כפי שכתב קראניק: "רומא שהייתה פעם הסמל של חורבן העם היהודי, הפכה דרך ישיבת מאור הגולה לסמל של תחייה רוחנית".¹⁵ השם הסמלי מאור הגולה ביטא את שאיפתה של הישיבה לשמש קרן אור לגלות הקשה באירופה, ויחד עם זאת את היותה של רומא גלות, ואת השאיפה לגאולה בארץ ישראל.¹⁶

1.2 מבקרים ראשונים - חיילים יהודים

בישיבה ביקרו במשך שנות קיומה מבקרים שונים שתיארו את רשמיהם מהמקום. נראה שהראשון שעשה זאת היה החייל היהודי האמריקאי יוסף ר. קארל, ששלח מכתב לעורך העיתון **פארווערטס**, שהתפרסם כבר ב-6 בדצמבר 1945.¹⁷ חייל זה היה כנראה הראשון שפרסם את דבר קיומה של הישיבה, והוא שיתף את הקוראים בפעילותו של הרב אשרי בקרב הפליטים, לצד פעילותו במוסד החינוכי. הוא כתב כך:

אני נמצא עכשיו ברומא. אני שמעתי דיבורים בין הרבנים הצבאיים והחיילים היהודים, שברומא בין הפליטים גם נמצא אורח חשוב, הרב של קובנה הרב הגאון אפרים אשרי... זה עורך בי עניין ואני עשיתי הכרה עם הרב...

אני רוצה לספר אפיזודה אחת שקרתה בנוכחותי: מגיעה בחורה פליטה ואומרת: סליחה, האם אתה הרב של קובנה? הרב עונה: כן, אני יהודי מקובנה. והבחורה מתחילה לדבר: שמי רוזה איינבינדר, אני נמצאת עכשיו כפליטה בהכשרה. קוטע הרב את דיבורה: האם את מקופישוק? כן עונה הבחורה. האם את יודעת שאבא שלך זליג איינבינדר ואימך ואחותך בחיים? ופה בכי נורא. הבחורה כבר חשבה שהוריה ואחותה מתים...¹⁸

... אנו נוסעים ביחד לישיבה שקמה עם בואו לרומא של הרב של קובנה. לומדים פה חמישים בחורים תלמידי חכמים מפולין, רומניה, הונגריה, כולם פליטים. הרב של קובנה הוזמן להיות ראש ישיבה, והרב מגיד שיעור. וכאן הוא מראה את גאוניותו הגדולה

¹³ מתוך דברי הרב מאשקאוויטש באולם הישיבה, בפתחת "זמן חורף" ("סמסטר" חורף) בראש חודש חשוון תשי"ז (אוקטובר 1946). ראה: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**, חלק א', ברוקלין תשנ"ג (להלן: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**), עמ' שכ"א-שכ"ג. לתיאור מורחב של ראשית ייסודה של הישיבה, ראה: ברוך לב, **תחייה העצמות האלה**, גנזך קידוש השם, ישראל תשנ"ח (להלן: ברוך לב, **תחייה העצמות האלה**), עמ' 345-359.

¹⁴ ראה לעיל בעמ' 57 את התכתובת בינו לבין איגוד יוצאי ליטא בארץ ישראל, מהחודשים אוקטובר-נובמבר 1945.

¹⁵ אליעזר קראניק, "די נייע היגע ישיבה מאור הגולה", **קענעדיער אדלער**. גזיר העיתון באדיבות אר"א, ולא מופיע בו תאריך, אך ברור שמדובר במאמר מאוחר מתקופת מעבר הישיבה למונטריאל.

¹⁶ כפי שהציע ש.ב. במאמרו אודות הישיבה, ראה: ש.ב. "אין רוים געפינט זיך א ישיבה וואו עס לערנען 300 יונגעלייט", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביוני 1946, עמ' 4.

¹⁷ המכתב מובא ב: חיים ליבערמאן, "גן עדן אינמיטען גיהנום", **פארווערטס**, 6 בדצמבר 1945, עמ' 2.

¹⁸ (...) כך במקור.

בלימוד ואת מוחו המחודד. אחר כך הוא מדבר לפני הבעלי בתים. זו שמחה, ישיבה חדשה, ועוד ברומא! דרשתו המצוינת מעוררת את רוח הציבור. הוא יצר גן עדן קטן בעולם הגיהנום הגדול.¹⁹

כעבור מספר שבועות ביקר במקום חייל יהודי אמריקאי אחר, משה שפיגלמן מפיטסבורג, שתיאר ביתר פירוט את הנעשה בין כותלי הישיבה.

רומא, 10 בפברואר 1946.

עורך חשוב מאוד של **פארווערטס**,

אני מרשה לעצמי לכתוב את רשמיי מביקור בישיבת מאור הגולה ברומא. אני בעצמי חייל בצבא האמריקאי ונמצא עכשיו באותה העיר. מקולגות שלי שמעתי כבר הרבה זמן על ישיבה חדשה ברומא...

ממרחק רואים את שלט הישיבה ושומעים את קול התורה. אני נכנס לוויולה יפה. בחור עם פאות מסתלסלות מקבל את פניי, ומכניס אותי לאולם גדול בו יושב ציבור גדול של בחורים צעירים ולומדים.

הם למדו **בבא מציעא**.²⁰ כל אחד החזיק ביד דף של הגמרא. אני פעם למדתי בגמרא שלמה. מהי השיטה ללמוד מדפים? המלווה שלי עונה מיד: שאין מספיק גמרות. בישיבה לומדים 134 בחורים וגמרות יש מספיק רק ל-39. משום כך צריך לקרוע את הגמרות לדפים ולחלק את הדפים. והרבה גם לומדים בעל פה.²¹

מיד נכנס פנימה ראש הישיבה להגיד שיעור. גם הוא החזיק דף ביד. אחר השיעור אני עולה עם ראש הישיבה אליו לחדרו. החדר קטן. נמצאים שם: מיטה, שולחן קטן, ספסל, וכמה ספרים. תוך השיחה מספר אני לו שהורי הם מוילקומיר ליטא, ואני עצמי למדתי בישיבת אבן ישראל בסלובודקה.

אני שואל את ראש הישיבה מה שמו? והוא עונה: אפרים אשרי, אבל בבית הישן בקובנה סלובודקה, נודעתי כאפרים קופישקר. או העילוי מקופישוק. כשאני שומע את השם אני נשאר רועד וצועק: "אתה הרי הרבי שלי". כשאני למדתי באבן ישראל בסלובודקה, הוא שם הגיד שיעור. והוא עוד פעם הושיט לי יד עם "שלום עליכם" ועם שאלה: "מה שלומך משה ווילקומירר?"

ראש הישיבה אחר כך הוביל אותי לראות את החדרים בהם בחורי הישיבה ישנים. בכל חדר ישנים שישה עד שמונה בחורים, על מיטות צבאיות, עם מזרני קש, עם סדין ושמיכה...

והנה מדבר אלי הצעיר מבין בחורי הישיבה, אלקנה, בחור נמוך קומה עם זוג פיאות ארוכות ועם מגבעת שחורה על הראש. הוא מקורו מהונגריה. דמעה נראית אצלו כשהוא מספר לי שהוא את כולם איבד. אבל הוא תופס את עצמו: "אבל יש לי אבא, הרבי הוא אבא שלי".

הבחורים אומרים לי שראש הישיבה הוא קשוח, שהוא מרשה להם ללמוד רק עד אחת בלילה. הוא אומר שהם חייבים לשמור על הבריאות כיוון שהגיעו מוחלשים מהקרמטוריומים. גם היה מעניין לי לראות מה הבחורים אוכלים, ארוחת צהריים היא:

¹⁹ המכתב מובא ב: חיים ליבערמאן, "גן עדן אינמיטען גיהנום", פארווערטס, 6 בדצמבר 1945, עמ' 2.

²⁰ מסכת בתלמוד בסדר נזיקין.

²¹ על חווית הלימוד בעל פה ועל ההתרשמות הגדולה של התלמידים מזיכרונו של הרב מאשקאוויטש, ראה: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, בית יצחק, בהקדמה "קווים לדמות של רבינו המחבר זכר צדיק לברכה".

מרק, לחם ודייסה מאורז. בערב לומדים הם מוסר, כמו פעם בסלובודקה. ראש הישיבה אומר פרקים מ**מסילת ישרים**,²² וגם על מידות טובות מדבר הרבי. הוא אומר: אנו חייבים ללמוד גם מידות טובות, כיוון שבשש שנים לימדו אותנו לעשות את ההיפך. השרישו בנו קנאה ושנאה מאחד לשני, מאח לאח, מאב לילד, ולהיפך. איך מוציאים עכשיו את אותה השנאה?

בבוקר ראיתי בישיבה פנים חדשות. המשגיח על הישיבה הרב ברזיקובסקי, אמר לי, שאילו בחורים שברחו מפולין. הם באים ככה כמעט בכל יום. אני שוב מנהל שיחה עם הרבי שלי, מה הוא חושב לעשות הלאה. הרי הישיבה לא יכולה להישאר ברומא. זה הרי לא יותר מתחנה- לנסוע הלאה. והרבי לי עונה: אני מקווה לקבל סרטיפיקטים לנסוע עם כל הישיבה לארץ ישראל.²³

תיאור זה מצביע על החשיבות הייחודית של ישיבה זו. מוסד חינוכי המעניק ללומדים בו גם את המסגרת ההשרדותית ואת בסיס הקיום. צוות רבנים ובראשם הרב אשרי, שלצד מלאכת ההוראה מעניק לתלמידים היתומים את החום והליטוף האימהי ואת ההדרכה האבהית שכה חסרה להם.

1.3 מסייעים לישיבה

דברים מחמיאים על בני הישיבה, בניסוח ייחודי, הופיעו בעיתון **שערים** במרץ 1946: "לומדים טוב, תורתם אומנותם, ואינם מסתובבים על שוק השחור כמו אחרים".²⁴ ברם, ההצלחה בשדה הרוחני לא העידה על המצב הגשמי. הימים הראשונים של הישיבה היו מאוד לא פשוטים. במאמר עיתונאי מיוני 1946 תואר כך:

לא היה להם גג לראשם באופן מילולי, נדדו ברחובות, בבגדים קרועים. הישיבה אוכסנה זמנית בבית הכנסת בבלבו 33. לא היה קל להחזיק שם את הישיבה והבחורים בזמן הראשון. השמש האיטלקי לא היה לו חשק להשאיר אותם שם.²⁵ אמנם, בעזרתם של אנשים שונים הצליחו להתגבר על המכשולים והישיבה פתחה שעריה למצטרפים רבים.

תודות לעזרה של הרב הצבאי בצבא האנגלי, הרב ברמן, נמנעו קשיים רבים, ובכלל הצליחו לעזור לבחורי הישיבה. עזרה גדולה עזרו לרב אשרי להחזיק את הישיבה מאור הגולה המנהיגים של הקהילה האשכנזית ברומא: קיכלמכר ושיידהולץ. אותם מנהיגים של הקהילה האשכנזית והרב ברמן עזרו ליצור את הדירה הקבועה הראשונה של הישיבה מאור הגולה. אבל מספר בחורי הישיבה גדל, והיה צורך במקומות חדשים. בסוף הצליחו לקבל עבור הישיבה בניין בשכונה יפה על פאריאקטו ווילה סרנהלה. שם באותו הבניין נמצאת הישיבה עכשיו. מעניין שאותו הבניין היה קודם המפקדה של הפשיסטים. עכשיו הישיבה שם ובה לומדים בסביבות 300 תלמידים.²⁶

²² ספר מוסר מאת רבי משה חיים לוצאטו.

²³ "אמריקאנער אידישער סאלדאט באשרייבט זיינע איינדרוקען פון דער נייער ישיבה אין רויס", **פארווערטס**, 17 באפריל 1946, עמ' 7. על המחשבה לעבור לארץ ישראל ראה עוד להלן עמ' 63-64, 67, 78.

²⁴ "עם שרידינו באיטליה", **שערים**, 28 במרץ 1946, עמ' 4.

²⁵ ש.ב., "אין רויס געפינט זיך א ישיבה וואו עס לערנען 300 יונגעלייט", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביוני 1946. עמ' 4.

²⁶ שם. וראה: נספח 39 1 תמונת התלמידים ורבותיהם בחזית הישיבה. בשורה השנייה יושב שני מימין הרב מאשקאוויטש, ואחרי הרב הצבאי אייזאקס, הרב אשרי, הרב הצבאי ברמן, הרב ברזיקובסקי, והרב לאכוביצקי. התמונה התפרסמה בעיתון **פארווערטס**, 26 בינואר 1947, עמ' 17.

הבניין נמסר לטובת הישיבה על ידי יהודי איטלקי, עורך דין פיפרנה,²⁷ או על ידי הנדבן הידוע חזקיהו קאסטלניאובה.²⁸ עזרה נוספת קיבלה הישיבה מחייל יהודי אמריקאי צעיר ששלח משאיות מזון להזנת התלמידים.²⁹ משלהי 1946 ברור שהישיבה זכתה גם לתמיכתם של הארגונים אוניברסיטאיים והגיוניטי,³⁰ אך גם תמיכה חשובה זו לא הספיקה לכיסוי צורכיהם.³¹ תרומתו החשובה של הרב אשרי בתחום הכלכלי של החזקת הישיבה, תוארה על ידי הרב מאשקאוויטש באופן מוחשי.

ראש ישיבתנו הרב הגאון הרב אשרי שליט"א... אשר מאז בואו לישיבתנו הקדושה נתאפשר לנו לזון את התלמידים במאכלים הראויים להעלות על שולחן מלכים, בלחם הנמשח בחמאה דבר שכמעט אינו נמצא בשאר הקיבוצים שבכל מדינת איטליה, ובשאר מאכלים משובחים.³²

1.4 סדרי הישיבה ופעילותה

בעלי התפקידים בישיבה היו: הרב אפרים אשרי ראש הישיבה. הרב יצחק אייזיק מאשקאוויטש ר"מ.³³ הרב בנימין ברזיקובסקי מצינסטוכוב משגיח רוחני. הרב יעקב לאכוביצקי מנהל. בנימין פעלטייט מזכיר. ורבי הירשל זולדין שחינך את הצעירים מגיל שש.³⁴ סדר היום של התלמידים היה עמוס. הוא התחיל בשיעור בשעה 05:30, לאחריו תפילה, לימוד הלכה וארוחת בוקר. מ 10:00 שיעור עד 13:00, ולאחריו ארוחת צהריים ושיעור בעברית. ב 15:30 תפילת מנחה ושיעור עד 17:00. ארוחת פירות קלה, ושיעור מוסר. בשעה 20:00 ארוחת ערב ושיעור עד 22:00. השיעורים היו בגפ"ת³⁵ ופוסקים. תלמידים המשיכו ללמוד בחדרים אף לאחר חצות. בצמוד לישיבה הוקם גם מוסד הכשרה לשוחטים להכשיר את התלמידים לעיסוק זה.³⁶ הישיבה הקרינה לא רק על תלמידיה אלא גם על כלל קהילת הפליטים ברומא. במסגרת פעילות זו הישיבה הוציאה חוברת המיועדת בעיקר לנשים בענייני טהרת המשפחה, ונוספו בה גם הלכות מליחת בשר והכשרתו, הפרשת חלה והדלקת נרות שבת.³⁷ בפתחה לחוברת מאת הנהלת הישיבה נכתב:

החוברת המונחת לפניכם היא זיכרון לאימהות ולאחיות הקדושות שלנו שנספו. בשנים עברו האימהות לימדו את הבנות איך לנהוג לקראת החתונה. אבל היום לצערנו כאשר

²⁷ "די ישיבה מאור הגולה אין רויס", עיתון יהודי איטלקי ביידיש. גזיר עיתון ללא שם העיתון ותאריך, ובאדיבות אר"א.

²⁸ דוד אייזנברג, "מבצר התורה באיטליה", **שערים**, ראש חודש שבט תש"ז, עמ' 6. באדיבות אר"א.
²⁹ ניסן גארדאו, "נייעס וועגען מענשען און פאסירונגען אין דער ארטאדאקסישער אידשער וועלט", **דער טאג**, 15 באוגוסט 1949, עמ' 3. מתואר שם שהרב אשרי נפגש בארצות הברית עם החייל והודה לו בפומבי על עזרתו. נראה שהכוונה לרב הצבאי האמריקאי אהרן פיפרמן, שגיברלטר מציין כמי שסיפק מזון לישיבה מתוך האספקה של מאכלים כשרים שעמדה לרשותו. ראה: יצחק אלחנן גיברלטר, **יסוד יסרני**, חלק ג', בני ברק תשע"ו, עמ' 397.
³⁰ ארכיון הגיוניט, מסמך: J.D.C., AR 45/54-660 (0718). בהמשך, תמיכת אוניברסיטת התחלפה בתמיכת הארגון איר"א (International Refugee Organization). איר"א סיפק את צורכי הקיום הבסיסי, והגיוניט סיפק את הצרכים הדתיים: בשר כשר, ספרים, ופריטי דת. ראה מכתבו של שלמה טרשנסקי (סבי-מ.ט.) ממחלקת התרבות והדת בגיוניט מתאריך 11 ביוני 1948: J.D.C., AR 45/54-660 (0707).

³¹ פרטיכל החלטות כינוס הפליטים היהודים ברומא חברי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, מיום י"ב באדר א' תש"ו 13 בפברואר 1946. החלטה מספר 2 ברשימת החלטות הפנימיות קבעה כך: "תמיכת 'אוניברסיטה' ו'גיוניט' אינה מספיקה לחיים אנושיים נורמליים. תמיכה נוספת היא חיונית, ומובן מאליו שגם תשמישי קדושה". מתוך: ארכיון אגודת ישראל בניו יורק, אוסף רוזנהיים, ארגו E51, תיקייה איטליה 2.
³² מתוך דברי הרב מאשקאוויטש באולם הישיבה, בפתחת זמן חורף ("סמסטר" חורף) בראש חודש חשוון תש"ז (אוקטובר 1946). ראה: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**, עמ' שכ"ג.

³³ רב מחנך.
³⁴ "מבצר התורה באיטליה", **ברקאי**, השנה השש עשרה גליון קל"ב (אדר א' תש"ח פברואר 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 15.

³⁵ גמרא עם פירוש רש"י ותוספות.
³⁶ דוד אייזנברג, "מבצר התורה באיטליה", **שערים**, ראש חודש שבט תש"ז, עמ' 6. באדיבות אר"א.
³⁷ **בראשור די יודישע פרוי געוויזמעט דער הייליקייט פון יודישען פאמיליען לעבן (טהרת המשפחה)**, וזאמענגעשטעלט און רעדאגירט דורך הנהלת ישיבת "מאור הגולה" אין רויס, רויס תש"ו 1946. שער החוברת ראה נספח 39 2.

הבנות היהודיות יתומות ואין להן אימהות, החוברת הזו תהיה עבורן, עבור הבנות היהודיות שניצלו, ספר לימוד ומורה דרך לחיים, וגם זיכרון לאימהות שלנו שבלכתן לתאי הגזים על קידוש השם הן בדקה האחרונה של חייהן קיוו והתפללו שילדיהם ימשיכו ללכת בדרך היהודית ולחיות לפי הציוויים של הדין היהודי ובהסכם עם המוסר והאתיקה של התורה וטהרת המשפחה הקדושה שלנו.³⁸

ציבור שומרי התורה הכיר בחשיבות פעילותה של הישיבה ופעילות העומד בראשה, ובכינוס של הפליטים היהודים באיטליה חברי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל בפברואר 1946, התקבלה ההחלטה הבאה:

להרב הגאון ראש ישיבת מאור הגולה ברומא ר' אפרים אשרי שליט"א שלוחה בזה הכרת התודה עבור פעילותו הנמרצת בשדה הפצת התורה, בארגון את החלק החלוצי המסוגל להכשיר את עצמו לתורה וליראת שמים. הכינוס מכתיר אותו כפטרון על כל מוסדות התורה שבאיטליה, ומתבקש לכונן תיכף סניף בברי.³⁹

הכתרתו כ"פטרון על כל מוסדות התורה שבאיטליה" מלמדת על ההכרה הציבורית בהצלחתו היתרה בשדה ההוראה ובתחום האדמניסטרציה והארגון. בהמשך לכך, חבורת בני תורה בסנט צזריה, הסמוכה לברי, בקצה "ארץ המגף", הוכרה כסניף של ישיבת מאור הגולה.⁴⁰ לפעילות שלו בתוככי העיר ברי לא מצאתי סימוכין.⁴¹

1.5 ביקורי רבנים

רבנים בולטים התארחו בישיבה במשך שנות קיומה. הרב אליעזר סילבר התרגש מאוד ועבר בין התלמידים הצעירים ונישק כל אחד מהם כנושקו ספר תורה. הוא הכריז על פרס של חמישים דולר לכל תלמיד שיגלה בקיאות בעשרים וחמישה דפי תלמוד. אחד מצעירי החבורה פנה אליו ואמר שהוא צעיר מכדי ללמוד גמרא, אך הוא יודע עשרים וחמישה מזמורי תהילים. גם הוא זכה בסכום הפרס מאת הרב סילבר.⁴²

הרב הראשי הרב הרצוג היה אף הוא מהמבקרים, ואת רשמי ביקורו העלה על הכתב.

לתעודה בישראל שבהיותי באיטליה בכרך גדול של רומי ביקרתי את הישיבה מאור הגולה שם מפליטי הגולה תחת ראשותו של הרב הגאון ר' אפרים אשרי שליט"א, ומצאתי בה מספר גדול של בחורים ששקדו על התורה בעיון, וגם הגדתי שיעור לפניהם. ומאוד מאוד התרשמתי משקידתם על התורה ומיראתם הטהורה וכן מהתעניינותם הפעילה בחיזוק דת קדשנו בין הפליטים. רעיון נאדר הוא זה של הרב, הר"מ, והרבנים חברי ההנהלה שליט"א להעביר את הישיבה הזאת בתור חטיבה מיוחדת לארצנו הקדושה תיבנה ותיכונן תיכף כשתינתן האפשרות לכך, ולבנות לה בית נכון עם פנימייה על אדמת הקודש.⁴³

גם הרב מאיר קרליץ מירושלים הביע התפעלות גדולה בעקבות ביקורו בישיבה, וכתב:

³⁸ שם, עמ' 3.

³⁹ פרטיכל החלטות כינוס הפליטים היהודים באיטליה חברי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, מיום י"ב באדר א' תש"ו 13 בפברואר 1946. החלטה מספר 4 ברשימת ההחלטות הפנימיות. ראה: ארכיון אגודת ישראל בניו יורק, אוסף רוזנהיים, ארגז E51, תיקייה איטליה 2.

⁴⁰ ראה להלן עמ' 64-66.

⁴¹ יש לציין שבמחנה פליטים בברי פעל הרב אליעזר אשכנזי. ראה: חיים שלם, **אי של אפשר: סיפור חייו של בנימין מינץ**, ירושלים תשע"ג 2012 (להלן: חיים שלם, **אי של אפשר**), עמ' 243, 253.

⁴² Aaron Rakeffet-Rothkoff, **The Silver Era**, Jerusalem New York 1981, p. 243.

⁴³ מכתבו של הרב הרצוג הוא מתאריך ד' בכסלו תש"ז 27 בנובמבר 1946. באדיבות אר"א. בעניין הכוונה להעביר את הישיבה לארץ ישראל ראה עוד להלן עמ' 67, 78.

הוד כבוד ידידי הרב הגאון המפורסם עסקן מסור לעמוד התורה והיראה מו"ה⁴⁴ אפרים שליט"א אשרי המייסד וראש המתבתא הקדושה מאור הגולה ברומי.

בעברי דרך רומי ובשמעי את שמעה של הישיבה הנ"ל ותהילתה מפי כל בני שארית הפליטה שמה, בקרתי בעצמי בהישיבה ואמרתי שחובה עלי לחזק ולעודד את ידי כתר"ה⁴⁵ שליט"א ולהודיעו כי ברוך השם נהייתי מאוד בראותי כוחו הגדול של כתר"ה לקבל מספר גדול של שארית פליטת סופרינו רצוצים ושבורים השם עליהם יחיו ולהשיבם לדרכם בקודש דרך לימוד התורה בשקדנות כנהוג בכל הישיבות הקדושות במלוא הטהרה והקדושה. ואני מברכו מקרב לב שיזכה במהרה בקרוב לבססה למען יוכל להעבירה ולנוטעה בארצנו הקדושה.⁴⁶

גם הרב מפוניבז', הרב יוסף כהנמן, ביקר בישיבה. הוא שהה במקום יום שלם, הגיד שיעור בפני התלמידים ועודד את רוחם. במסיבה לכבודו נתקבל בדברי ברכה חמים מפי הרב אשרי שהיה תלמידו בפוניבז'.⁴⁷

נראה כי ראשון הרבנים שהגיע לבקר היה הרב מישקובסקי, שיצא מארץ ישראל יחד עם הרב בנימין מינץ בינואר 1946 לבקר את "שארית הפליטה".⁴⁸ בעקבות ביקורו הוא כתב כך:

מדי היותי בעיר רומא, תבנה ירושלים, בעת ביקורי באיטליא, בחודש אדר⁴⁹ העבר, התענגתי לבקר את הישיבה... מאור הגולה... כשישים בחורים שרידי כבשנות ופליטי חרב, שוקדים על התורה... ונתקיים בהם: לולא תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי. אמתית לא מאמין ישנו גם בדור יתום כזה. ואתקנאה לרבותא⁵⁰ לידידי הרב הגאון ר' אפרים אשרי שליט"א אשר הקים עולה של תורה במחשכים, ברומא העיר אשר שרפה את התורה בדורות קודמים.⁵¹

1.6 סניף סנט צזריה⁵²

הרב מישקובסקי שהפליג מכיוון ארץ ישראל נחת בחופי דרום איטליה, ובשבת הראשונה שהה במחנה הפליטים בסנט צזריה.⁵³ במחנה זה התקיימה ישיבה שהוגדרה כסניף של ישיבת מאור הגולה ברומא. הרב מישקובסקי בהמשך מכתבו התייחס גם אליה.

גם מדי ביקורי במחנה הפליטים בעיר סנט צזריה מצאתי שם סניף לישיבת רומא. ראיתי עשרות צעירים שוקדים על התורה... ברוכים יהיו מקימי תורה, כפי שהובטח לנו ברוך אשר יקים את התורה.⁵⁴

⁴⁴ מורנו הרב או מעלת וכבוד הרבני.

⁴⁵ כבוד תורתו הרמה.

⁴⁶ מכתבו של הרב קרליץ הוא מתאריך ו' במר חשון תש"ז 31 באוקטובר 1946. באדיבות אר"א.

⁴⁷ ידיעה בגזיר עיתון באדיבות אר"א, ללא שם עיתון או תאריך. נראה שזה מעיתון **שערים**. באותה ידיעה מופיע שישיבת מאור הגולה "נוסדה על ידי פועלי אגודת ישראל", אלא שעל מילים אלו מתוח קו. נראה שהרב אשרי מחק מילים אלו שידע שאינן נכונות, מתוך רצון להדגיש את חלקו בייסוד הישיבה.

⁴⁸ חיים שלם, **אי של אפשר**, עמ' 247.

⁴⁹ שנת תש"ו הייתה שנה מעוברת, והחודשים אדר א' ואדר ב' מקבילים לערך לחודשים פברואר ומרץ 1946. וקנאתי לגדולה וליתרון.

⁵¹ מכתבו של הרב חזקיה יוסף מישקובסקי מתאריך י"ח בסיון תש"ו 17 ביוני 1946. באדיבות אר"א.

⁵² על החבורה שישבה בסנט צזריה ראה בהרחבה ב: ברוך לב, **תחייה העצמות האלה**.

⁵³ חיים שלם, **אי של אפשר**, עמ' 249.

⁵⁴ מכתבו של הרב חזקיה יוסף מישקובסקי מתאריך י"ח בסיון תש"ו 17 ביוני 1946. באדיבות אר"א.

הסניף בסנט צזריה זכה לתמיכתה של הישיבה ברומא. במסמך מחודש מרץ 1946 מאשר מנהל הסניף שם קבלת סכום של מאה ארבעים וחמישה אלף לירות מאת המנהלים של הישיבה ברומא.⁵⁵ נשלחו מרומא ספרים, וגם תפילין שלא נמצאו בידי בני הקבוצה קודם לכן.⁵⁶ בין התלמידים שם היו יוסף זלמן קליינמן שלימים העיד במשפט אייכמן, ואחיו שלמה. יוסף מתאר את תפילות "הימים הנוראים" תש"ו.⁵⁷

אנשי חסידות גור שהיו עימנו ארגנו תפילה חגיגית ואפילו הקימו מקהלה מאולתרת כדי לתת אוירה מיוחדת לתפילה. היו אלה רגעים של התעלות נפש. נזכרנו היכן היינו ביום הכיפורים בשנה שעברה והיכן אנו כעת. שמחה גדולה מילאה את ליבנו מחד גיסא, ומאידך גיסא הייתה עצבות גדולה על כל מה שקרה לנו ועל כל מי שלא נמצא איתנו כעת. במיוחד זכורה לי אותה תפילת "יזכור"⁵⁸ במעמד זה, הייתה זו תפילת "יזכור" ראשונה של כולנו לאחר השואה וכולנו בכינו בכי גדול.⁵⁹

בתמונת המחזור של תלמידי ישיבת מאור הגולה משנת תש"ו הכוללת את תמונותיהם של למעלה ממאה ועשרה תלמידים,⁶⁰ משולבים גם תמונותיהם של תלמידי סניף זה. כובעים לא היו להם בסנט צזריה, והצלם העביר מראש לראש כובע אחד שהיה ברשותו.⁶¹

המיקום של סניף זה בקצה הדרומי של איטליה, לחוף הים האדריאטי, רחוקים מכל יישוב, הביא לכך שלא זכו לביקורים של אישים שונים. הרבנים מישקובסקי ומינץ היו חריגים.⁶² למיטב זיכרונו של יוסף קליינמן גם הרב אשרי לא הגיע לבקרו.⁶³ בסמיכות להם התגוררו רק ניצולי שואה, שחיכו כמותם לאפשרות עלייה לארץ ישראל. בתגובה לסגירת שערי הארץ בידי הבריטים אורגנה הפגנה במקום, והשתתפו בה גם בני הישיבה. הם הניפו שלטים בקריאה ל: "שערים פתוחים", "הלאה הספר הלבן" ו"חיסול הגלות".⁶⁴

בראשית יולי 1946 הועברו בני קבוצה זו לצפון איטליה, וב-22 באוגוסט 1946 עלו על אניית מעפילים לארץ ישראל. הבריטים זיהו את הספינה והעלו אותם בחיפה על אניית גירוש לקפריסין, אליה הגיעו בראשית ספטמבר 1946. הבריטים חילקו אישורי עלייה במשורה, ורק כעבור שישה חודשים בפברואר 1947, הועלו בני הקבוצה על ספינה בריטית לארץ ישראל.⁶⁵

גם בשהותם בקפריסין המשיך הרב אשרי לדאוג לתלמידיו. בסוף דצמבר 1946 הוא הזמין עבורם חבילות גדושות במצרכי יסוד: תה, קפה, דבש, סרדינים ועוד, שנשלחו אליהם מארץ ישראל.⁶⁶ החבילות נשלחו אל לייבל קוטנר ואבא היילפרן מראשי הקבוצה. אבא היילפרן שלח לרב אשרי מכתב באמצע ינואר 1947.

⁵⁵ העתק המסמך באדיבות אר"א.

⁵⁶ יוסף זלמן קליינמן, **חלצת נפשי ממות**, ירושלים תשע"א (להלן: יוסף זלמן קליינמן, **חלצת נפשי ממות**), עמ' 141.

⁵⁷ ספטמבר 1945.

⁵⁸ תפילה הנאמרת במועדים מסוימים ובה מזכירים את הנפטרים.

⁵⁹ יוסף זלמן קליינמן, **חלצת נפשי ממות**, עמ' 141.

⁶⁰ ראה: נספח פ 3. התמונה התפרסמה במאמר: ש.ב., "אין רויס געפינט זיך א ישיבה וואו עס לערנען 300 יונגעלייט", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביוני 1946. עמ' 4.

⁶¹ יוסף זלמן קליינמן, **חלצת נפשי ממות**, עמ' 141.

⁶² שם, עמ' 143.

⁶³ יוסף זלמן קליינמן בשיחה עימי בשנת תשע"ג.

⁶⁴ יוסף זלמן קליינמן, **חלצת נפשי ממות**, עמ' 144. וראה תמונה שם.

⁶⁵ שם, עמ' 145-161.

⁶⁶ הזמנות מיום 25 בדצמבר 1946 מחברת האחים גורארי את קמזון, בשדרות רוטשילד 17 בתל אביב. עלות החבילות חמישים ושמונה דולר. טופסי ההזמנות באדיבות אר"א.

לכבוד הרב הגאון עוקר הרים איש האשכולות אביר המעש וגדול המחשבה והביטוי,
לוחם מלחמתה של תורה עומד בפרץ וגודר גדר ר' אפרים אשרי שליט"א,

אחדשה"ט וכט"ס,⁶⁷

ראשית כל מוכרחים אנו להצטדק לכבודו על שלא כתבנו עד עכשיו כי לא ידענו את
כתובתו. ובכן כבודו מבין שלא כל האשמה בנו.

מכתבו מתאריך ד' וישלח⁶⁸ קבלנו לנכון, אנו מביעים שמכתבו נתן לנו חיזוק ועידוד
בעבודתנו הקדושה. ת"ל⁶⁹ תלמידים היקרים שיחיו עלו עשר מעלות בתורה וביראת
שמיים. לולא התנאים הקשים כגון דחק הספרים היינו יכולים להגביר את לימודנו
ועבודתנו ביתר מרץ.

אנו מוכרחים לשאת על שכמנו את העול של עבודה הזו וגם לעמוד על שדה המערכה. כל
אחד מאתנו ממלא את התפקיד והתפקיד הוא חשוב מאוד מאוד. מי יכול להעריך את זה
כמונו... הרבה סבלנו עד עכשיו בל תתואר "ועד בכלל", אבל ת"ל כבר הגיע התור שלנו
לעלות ארצה. אומרים שבעוד שבוע נעלה. מלא תקוה אנו שהשם השוכן בציון יעזור לנו
שנוכל להמשיך את עבודתנו הקדושה הלאה...

החבילות שהרב הגאון שלח לנו לעת עתה לא קבלנו...⁷⁰

מה נשמע אצלו? האם יש איזה סיכוי לייסד ישיבה על שם מאור הגולה בארצנו הקדושה?
נא לכתוב הכול בפרוטרוט.

בזה אני גומר את המכתב. יתן השם ונזכה בקרוב לקבל את פניו הטהורים על הרי ציון.

ידידו המחכה ומצפה לישועת השם ולהרמת קרן התורה ועם ישראל, ומחכה לתשובתו
המהירה,

אבא היילפרן

דרישת שלום חמה ונלהבה מתלמידי הישיבה שיחיו.⁷¹

1.7 תלמידים מרומא עולים לארץ ישראל

גם מתלמידי הישיבה ברומא היו שהצליחו לעלות לארץ ישראל. ביוני 1946 נשלח מכתב לרב אשרי
מאת תשעה תלמידים שעלו ארצה. בנוסף לאיחולי הצלחה ובקשה לקבל ידיעות אודות הנעשה
בישיבה ברומא, הם כתבו לו את הדברים הבאים על מעשיהם בארץ ישראל:

בברכת שהחיינו והגיענו לזמן הזה, ולכתוב אגרת הראשונה מפה עיר הקודש...

להרב הגאון הצדיק... אפרים אשרי שליט"א... לעת עתה עדיין לא נתישבנו. אבל

⁶⁷ אחר דרישת שלומו הטוב וכל טוב סלה.

⁶⁸ 4 בדצמבר 1946.

⁶⁹ תודה לאל.

⁷⁰ החבילות הוזמנו בתאריך 25 בדצמבר 1946, וביום כתיבת המכתב כעבור כשבועיים וחצי עדיין לא הגיעו ליעדן.

⁷¹ מכתבו של אבא היילפרן לרב אשרי מתאריך 13 בינואר 1947, נשלח מקפריסין. באדיבות אר"א.

רובם ככולם מקדישים הזמן⁷² בעזרת השם יתברך כמו שרצונכם הטוב, וגם רצון שמים. ואחת שאלתי מאת השם! שבתי בבית השם כל ימי חי! והשם יעזרנו שנוכל לעבדו בשמחה ומתוך נחת והרווחה.⁷³

התלמידים הגיעו לארץ ישראל, חלקם התפורו, וחלקם ניסו להישאר יחדיו. לפי מקור אחד הם פתחו בארץ סניף של מאור הגולה שבו למדו חצי יום ועבדו חצי יום,⁷⁴ ולפי מקור אחר נרכש שטח אדמה בכפר אתא ליד חיפה כדי להקים שם בנין לשיבה.⁷⁵ היה זה רבי יעקב לאכוביצקי שמסר נפשו על ראשית ייסוד הישיבה ברומא, שנסע לארץ ישראל רכש את הקרקע ואף החל לגבש תכניות בנייה.⁷⁶ אולם, למעשה, לא התממשה התקווה לפתוח סניף של הישיבה בארץ ישראל.

2. ביקור בארצות הברית

הרב אשרי יצא לארצות הברית לגייס תמיכה בישיבה ובאפשרות העתקתה לארץ ישראל. הוא נע בדרכים בעזרת דרכון פולני שהונפק לו בקונסוליה הפולנית בלונדון בנובמבר 1945. את הוויזה לארצות הברית קיבל בשגרירות ארצות הברית ברומא במרץ 1946.⁷⁷

לקראת צאתו הוא הצטייד במכתב מאת רבני הישיבה המפרט את תכנית הקמת הישיבה בארץ ישראל, וקורא לסייע בידי ראש הישיבה "שנוכל לבצע זממינו הטוב הרעיון הנשגב והקדוש כזה".⁷⁸ הוא גם לקח עימו אישור מאת איחוד הקהילות היהודיות באיטליה שהוא משמש כרב וכראש ישיבת מאור הגולה ברומא,⁷⁹ וכן מספר תמונות של בחורי הישיבה.⁸⁰

בראשית בואו התארח בחג הפסח תש"ו⁸¹ אצל הרב אליעזר סילבר בסינסנטי. יהודי העיר עשו לכבודו קבלת פנים נלהבת. במהלך ימי החג התקבלה טלגרמה מאת מר יעקב גריפל שליח וועד ההצלה במחנות, ובה הוא מסר שמאה וחמישים נערים מעוניינים לבוא לאיטליה ולהצטרף לשיבת מאור הגולה, אלא שנחוץ לשם כך סכום כסף גדול. וועד ההצלה קיבל על עצמו לאסוף את הדרוש להם וגם לכלל הפליטים, והכריז על מגבית של חמישה מיליון דולר,⁸² סכום עצום באותם ימים.

⁷² הכוונה היא להקדשת הזמן ללימוד תורה ולמצוות.
⁷³ מכתבו של יואל שימאנאוויטש בשם החברים, נכתב ביוני 1946 ונשלח לרב אשרי. למכתב צורפה גם תמונת התלמידים שצולמה בארץ ישראל, ראה: נספח פ 39. באדיבות אר"א.
⁷⁴ "די פליטים ישיבה מאור הגולה אין רויס איבערגעפלאנצט אין מאנטריאל", **זער אמריקאנער Jewish American**, 26 באוגוסט 1949. באדיבות אר"א. יש לציין שבמכתב אישי לרב אשרי מחשוו תש"ז, כותב לו תלמידו דב ליפשיץ שהוא נמצא בקיבוץ יבנה ועובד חצי יום ולומד חצי יום. ברם, דב היה תלמידו בתפארת בחורים בגיטו, ולא ידוע לי שהיה קשור לשיבת מאור הגולה. המכתב באדיבות אר"א.
⁷⁵ "הרב היחידי שניצל בקובנה הגיע לאפריקה", **ברקאי**, השנה החמש עשרה גיליון קכ"ז (ערב ראש השנה תש"ח ספטמבר 1947), יוהניסבורג 1947, עמ' 22.
⁷⁶ ברוך לב, **תחייה העצמות האלה**, עמ' 364.
⁷⁷ העתק הדרכון באדיבות אר"א, וראה: נספח פ 5 א-ג.
⁷⁸ על המכתב מתאריך 21 במרץ 1946 חתומים הרבנים מאסקאוויטש, ברזיקובסקי ולאכוביצקי. באדיבות אר"א.
⁷⁹ המסמך נחתם ב-22 בפברואר 1946, ותורגם בניו יורק לאנגלית בחתימת נוטריון ב-31 בדצמבר 1946. באדיבות אר"א.
⁸⁰ ראה: נספח פ 39, התמונה פורסמה בעיתון **פארווערטס**, 26 בינואר 1947. ראה גם התמונות המופיעות בנספח פ 39 א-6, מגזירי עיתון באדיבות אר"א, ללא שם עיתון או תאריך.
⁸¹ אפריל 1946.
⁸² **הפרדס**, שנה כ' חוברת ב' (אייר תש"ו מאי 1946), שיקאגא 1946, עמ' 3-5 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12388&st=&pgnum=5>).

לאחר הפסח עבר לנו יורק וגם שם נתקבל בכבוד על ידי אגודת הרבנים, אגודת ישראל, ווועד ההצלה.⁸³ הוא זכה לסיקור תקשורתי בדמות שני ראיונות עיתונאיים שהתפרסמו בחודש מאי, בדער מארגען זשורנאל ובפארווערטס.⁸⁴

הרב אשרי פרסם קריאה ליהודי אמריקה לתמוך בישיבה.

אחינו בית ישראל שמעו ותחי נפשכם!

זכור את אשר עשה לך עמלק! החריב ושרף כל מחמדנו, הפיל מיליונים מבני עמנו... מנער ועד זקן טף ונשים, ארזי הלבנון אדירי התורה...

אבל נצח ישראל לא ישקר בעזר השם יתברך התחזקנו מעט מעט, וראינו שעלינו הנשאים המעטים הוטל החוב הקדוש לבנות את בית השם הנהרס...

זהו כחצי שנה יסדנו בחסדי השם פה בעיר רומא באיטליא ישיבה גדולה וקדושה בשם מאור הגולה שבה התאספו שרידי הבחורי חמד... הישיבה מאור הגולה כשמה וכמטרתה כן היא, מאירה באורה של תורה בתוך החושך בלבנות אחינו בני ישראל בגולה, נותנת חיים והתעודדות לכל לבבות הנשברים והנדכאים, ומחזקת לשוב להשם לתורתו ולעמו.

כן בסאנטי צעזארי אצל בארי בדרום איטליא יסדנו סניף לישיבתנו אשר גם בה לומדים שבעים בחורי חמד, תלמידי חכמים פליטי יבנה חכמיה, ורצוננו להרחיב ולהוסיף עוד מבצרי התורה...

אבל אל תחטאו בילד, אלו התלמידי חכמים הצעירים האלו שקבלו עליהם עול התורה והיראה, אשר קול התורה לא ימוש מפייהם... עוד בהיום חרפת רעב וערום, בחוסר כל, בלי מלבושים וספרי קודש, אחינו איכם!!!

גם רעיון נשגב ומאוד קדוש נגשנו להגשים להעתיק חלק מישיבתנו בארץ ישראל, למען הקים מצבת עולם- מצבת חיים- לכבוד נשמות הקדושים והטהורים...

לכן אחינו בני ישראל! קול דמי אחינו ובני עמנו צועקים אלינו מהאדמה להחיש עזרה וסעד לישיבתנו, וכולכם תבינו נחיצות הדברים העומדים ברומה של אומה הישראלית, תעשו בכל לבבכם ונפשכם ומאודכם לעזור.⁸⁵

הרב אשרי גם פרסם רשימה של למעלה ממאה תלמידי הישיבה, שמם ומקום מוצאם, שאפשרה לקרובי משפחה ליצור קשר עם יקיריהם.⁸⁶

אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה הצטרפה לקריאה של הרב אשרי, ומסרה בידו מכתב המלצה בזו הלשון:

⁸³ שם, עמ' 10.
⁸⁴ ש. בערסאן, "איינציגער לעבענגעבליבענער רב אין ליטע גיט איבער שוידערליכע פאקטען", דער מארגען זשורנאל, 10 במאי 1946, עמ' 7. וגם: ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", פארווערטס, 18 במאי 1946, עמ' 3 (המשך הריאיון בעמ' 8).
⁸⁵ הפרדס, שנה כ' חוברת ב' (אייר תש"ן מאי 1946), שיקאגא 1946, עמ' 11 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12388&st=&pgnum=13&hilite>).
⁸⁶ שם, עמ' 10-13.

הנה הרב הגאון וכו',⁸⁷ מורנו הרב אפרים אשרי שליט"א, ראש הישיבה מאור הגולה ברומא, איטאליא, הוא אחד משירי הרבנים בליטא אשר ניצול בחסד השם מגיא ההריגה עם רבים מתלמידי הישיבה אשר הציל במסירות נפש ממש והביאם לרומא, ושם נלוו אליו פליטים רבים מבחורי הישיבות מפולין, רומניא ואונגרו, אשר מספרם מגיע בערך לשלוש מאות כן ירבו. הודות להרב הנ"ל נתיסדה הישיבה מאור הגולה הנ"ל ברומא מבחורי חמד הנ"ל, השמים לילות כימים להגות בתורת השם וללמוד אותה בטהרה וקדושה ובלב שמח אשר לא יאומן כי יסופר. הרב הראשי לארץ ישראל הגאון מהרי"א הרצוג שליט"א, אשר ביקר את הישיבה, הרבה בשבחה מאוד במכתבו אלינו.

הננו חייבים תודה והכרת טובה להרב הגאון הנ"ל, אשר איננו חס על בריאותו ועל ענייניו הפרטיים ומסר את עצמו כולו קודש להישיבה הקדושה הנ"ל לסעדה ולקיימה ולהפיק זממו וזממת בני הישיבה להעתיקה לארצנו הקדושה וכולנו מחויבים לקחת חבל בעבודה הקדושה הזאת, הן בעזרה רוחנית והן גשמית.⁸⁸

הרב אשרי נדד בריכוזים היהודיים השונים בארצות הברית במשך כשנה, ומסלול נדודיו תועד בעיתונות היהודית המקומית. בחודש מאי 1946 היה בניו יורק ובניו ג'רזי. בניו יורק השתתף בכנסיה של אגודת ישראל שהתקיימה בימים כ"ו- כ"ח באייר.⁸⁹ ביוני היה בבולטימור ובשיקגו, באוגוסט בדיטרויט, בנובמבר בבוסטון ושוב בבולטימור, ובמרץ 1947 בניו ג'רזי.⁹⁰ בינואר 1947 ביקר במקסיקו.⁹¹ הוא ביקר גם בדנוור, וושינגטון, לקסינגטון ומולדין.⁹²

בכל מקום הוא הוצג כאוד מוצל מאש מהרבנים היחידים שנותרו בחיים, והוא הוזמן לשאת דברים ולתאר את השמדת יהדות ליטא.

הרב אשרי בנאומיו השאיר רושם גדול. כפי שכתב קאמייקא מהאיגוד הליטאי בשיקגו בעקבות הרצאתו של הרב אשרי בפני הציבור.

זה לא היה יכול להיות יותר מרגש, יותר מרשים, מהפגישה של הרב אפרים אשרי עם יהודי בני ארץ ליטא המקומיים... גם חס ולבבי היה איך מרכז הרבנים המקומי קיבל את חברים הגדול צעיר בשנים, אבל באופן סמלי בן אלף שנה לפי הצרות הסבל והכאב שהוא סבל בידי הנאצים... רצו לשמוע מילת נחמה מהאורח הגדול הרב אפרים אשרי. הם קיוו אפשר הוא יביא להם דרישת שלום מיקרים ואהובים שהגורל אולי הציל מהכבשנים הבורעים... אה, קשה ומר עבור המנהיג הרוחני שלא היה לו אפשרות להביא חדשות

⁸⁷ כך במקור.

⁸⁸ מכתב מאת אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה, מהתאריך י"ג בסיון התש"ו 12 ביוני 1946, בחתימת הרב יהודא ליב זעלצער. באדיבות אר"א. קריאה דומה מאת אגודת הרבנים מובאת ב: ש.ב., "אין רוים געפינט זיך א ישיבה וואו עס לערנען 300 יונגעלייט", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביוני 1946, עמ' 4. וגם ב: **הפרדס**, שנה כ' חוברת ד' (תמוז תש"ו יולי 1946), שיקאגא 1946, עמ' 41 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12389&st=&pgnum=43&hilit>).

⁸⁹ 27-29 במאי 1946.

⁹⁰ על פי גזרי העיתונים: **פארווערטס**, **דער מארגען זשורנאל** ונוספים, באדיבות אר"א.

⁹¹ על פי החותמת בדרכונו, באדיבות אר"א. ביקורו הוזכר גם בעיתונות היהודית במקסיקו, וגזרי עיתונים אלו אף הם באדיבות אר"א.

⁹² על פי דין וחשבון ההכנסות וההוצאות שחיבר בעקבות ביקורו. באדיבות אר"א.

טובות... הביקור של הרב אשרי בשיקגו הרבה זמן ייזכר על ידנו. יהדות אמריקה בכלל
תדע איך להעריך את הפעילות שלו למען התורה.⁹³

הרב אשרי בנאומיו תיאר את החורבן הנורא. בנאום בבולטימור הוא הזכיר את דברי חכמינו
שאמרו על ירמיהו הנביא שבזמן החורבן הלך ברחובות ירושלים ואסף את הגפיים החתוכות
המדממות של העם שלו, נשק אותם ושם אותם בשק. ואני, צעק עם כבי הרב אשרי, לא יכולתי
לעשות זאת, מפני שלא יכולתי למצוא שק כה גדול שיוכל להכיל את הגפיים החתוכות של קדושי
ליטא.⁹⁴

שני נושאים שוזרו בהרצאותיו בהבלטה, הצלת ילדים ומסירות נפש למצוות ולקידוש השם. הוא
תיאר את הסתרת הילדים בידי גויים בניסיון להצילם, ואת המאמצים המרובים שעשו הוא
ואחרים לאחר המלחמה בניסיונות לאתרם ולהשיבם לחיק עמם. הוא תיאר את מסירות הנפש של
הילדים היהודים ללמוד תורה, ואת הנכונות לקדש שם שמים.⁹⁵ הוא סיפר על יהודי שהתנכר
לדתו שכאשר הובילו את הבן שלו למות קרא אחריו: "תזכור ליובקה, תצעק שמע ישראל בקול
רם!"⁹⁶

למרות הדברים הקשים ששמעו מפיו, תחושת השומעים הייתה שהוא מצא את המסילה לחדור
ללב כל אחד מהשומעים ולעורר אמונה וביטחון ולהביא תקווה וחיזוק.⁹⁷ המאזינים לתיאוריו
אודות הלהבות והחורבן יצאו מחוזקים ויותר אנושיים.⁹⁸

עדות לרושם החיובי שעשה על שומעיו ניתן למצוא בחוזה העסקה שנחתם בשיקגו, בין קהילת
עדת בני ישראל המקומית לבין הרב אשרי. על פי חוזה זה התקבל הרב אשרי לשמש כרב הקהילה
מתאריך 25 בספטמבר 1946, לתקופה של שנתיים, עם אפשרות לחידוש החוזה באופן אוטומטי.
תמורת שירותי הדת הובטח לו שכר של מאתיים דולר לחודש. על החוזה חתומים נשיא הקהילה,
המזכיר, והרב אשרי.⁹⁹ אין לדעת מה גרם לו לחתום על חוזה זה, כפי שאין לדעת מה גרם לו
לוותר על המינוי ולדבוק בתפקידו בראשות הישיבה ברומא. מכל מקום, בביקור מאוחר יותר שלו
בארצות הברית בשנת 1948, הוא הוצג בעיתונות כמי שוויתר על האפשרות לשבת באמריקה
והעדיף לדבוק בבחורים ובילדים אותם חנך ברוח יהודית בישיבה ברומא.¹⁰⁰

⁹³ ז.ב. קאמייקא, "אט אזא וועלט האבען מיר", גזיר עיתון באדיבות אר"א, ללא שם העיתון או תאריך. יש לשער
שקאמייקא מתייחס להרצאתו של הרב אשרי לפני קהל גדול בשיקגו שתוארה בהרחבה בעיתון **פארווערטס**, ושם
מוזכרת נוכחותו של קאמייקא, לשעבר סגן יושב ראש של כבוד של האיגוד הליטאי בשיקגו. ראה: "גרויסער עולם
באוויינט חורבן ליטא ביי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן-געבליבענעם ליטווישען רב", **פארווערטס**, 28 ביוני 1946,
עמ' 7. העתק בידי באדיבות אר"א. בבדיקה בעיתון מתאריך זה לא נמצאה הכתבה, וראה נספח 19.
⁹⁴ "באלטימאר טרויערט אויף דעם חורבן ליטע". גזיר עיתון ללא שם העיתון או תאריך, באדיבות אר"א.
⁹⁵ ראה למשל: "גרויסער עולם באוויינט חורבן ליטא ביי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן-געבליבענעם ליטווישען רב",
פארווערטס, 28 ביוני 1946, עמ' 7. באדיבות אר"א. כאמור, בבדיקה בעיתון מתאריך זה לא נמצאה הכתבה, וראה
נספח 19.

⁹⁶ מתוך מודעה המזמינה את יהודי שיקגו לבוא לשמוע את הרב אשרי ב-26 ביוני 1946. המודעה כוללת רשמים של
אלה שכבר שמעו את הרצאותיו של הרב אשרי במקומות אחרים. באדיבות אר"א.
⁹⁷ ז.ב. קאמייקא, "אט אזא וועלט האבען מיר", גזיר עיתון באדיבות אר"א, ללא שם העיתון או תאריך. יש לשער
שקאמייקא מתייחס להרצאתו של הרב אשרי לפני קהל גדול בשיקגו שתוארה בהרחבה בעיתון **פארווערטס**, ושם
מוזכרת נוכחותו של קאמייקא, לשעבר סגן יושב ראש של כבוד של האיגוד הליטאי בשיקגו. ראה: "גרויסער עולם
באוויינט חורבן ליטא ביי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן-געבליבענעם ליטווישען רב", **פארווערטס**, 28 ביוני 1946,
עמ' 7. באדיבות אר"א. כאמור, בבדיקה בעיתון מתאריך זה לא נמצאה הכתבה, וראה נספח 19.
⁹⁸ מתוך מודעה המזמינה את יהודי שיקגו לבוא לשמוע את הרב אשרי ב-26 ביוני 1946. המודעה כוללת רשמים של
אלה שכבר שמעו את הרצאותיו של הרב אשרי במקומות אחרים. באדיבות אר"א.
⁹⁹ העתק החוזה באדיבות אר"א.

¹⁰⁰ "הרב אשרי, ראש ישיבה פון מאור הגולה אין רוים געקומען אויף באזוך קיין ניו יארק", **דער מארגען זשורנאל**, 24
באוגוסט 1948, עמ' 10.

בזמן שהותו בארצות הברית הוא גם פרסם סדרת מאמרים בעיתון **דער מארגען זשורנאל**, תחת הכותרת: "חורבן ליטע". התפרסמו עשרים וארבעה מאמרים, מאמר מידי יום ראשון בשבוע, ממאי ועד נובמבר 1946. מאמרים אלו היו את התשתית לספרו **חורבן ליטע**.¹⁰¹

באותו הזמן הוא גם חתם לצד שמונה עשר רבנים נוספים שבאו לאמריקה כשליחי "שארית הפליטה" לוועידת אגודת ישראל, על קריאה נרגשת ונוקבת ליהודי ארצות הברית לתרום ככל יכולתם לשיקום הפליטים.

אנו עדי הראיה אשר עלינו עברו כל גלי הצרות וחבלי משיח הכי נוראים מעת היה ישראל לגוי...

הננו מרגישים לחוב קדוש לפנות בקריאתנו זו אליכם היהודים באמריקה ולדרוש הרהור תשובה וחשבון הנפש.

... בהיותנו במחנות המוות והגיטאות בגיהנום הנאצי... אז אולי לא היה ביכולתכם לשמוע ולענות נאקתנו.

עתה נתגלה האמת המרה¹⁰² ושברנו הגדול... ואחרי כל ייסורי המוות שסובל עדיין הקומץ הקטן שנשאר- מדוע לא תתנו לנו היום את האפשרות לנוס מפני חרב השנא האורבת לנפשנו...

... אגודת ישראל... ביוזמתה נתייסד ה"קרן העלייה" שהציל אלפי אחינו ובעזרתה ובעזרת שלוחיה הובאו למדינות שונות לרבות אמריקה- יודעים ומעידים שקיימת בעזרת השם אפשרות להציל עשרות אלפי יהודים מארצות המשטמה, ורק האמצעים הכספיים המה המעכבים את "קרן העלייה" מלהוציא את המפעל הזה לפועל.
אחינו באמריקה!

איכה תוכלו שבת במנוחה בבתיכם, בעת אשר דם אחיכם נשפך באירופה ושארית היהדות הכי אומללה גועה ברעב, קור, מחלות ופחד מוות!

האם אינה מוטלת עליכם החובה להעביר אפילו כל הונכם בכדי להציל את השאריות הקטנטנות הללו אשר נשארו לנו לפליטה בנסי ניסים?

שמעו נא קריאתנו ותגובתנו! קריאתנו זו אינה בקשה לחוד, כי אם גם "דרישה" הרימו עצמכם אל האחריות הגדולה אשר השם בעצמו שם בידכם יהודי אמריקה!...

עתה הגיע הזמן אשר תוכלו לקנות עולמכם על ידי עזרתכם ל"קרן העלייה" בהצלת בני מיליוני הקדושים אחיהם ואחיותיהם.¹⁰³

¹⁰¹ מאמרים אלו יידונו בהרחבה להלן בפרק שישי עמ' 120-123.

¹⁰² במקור מופיע בטעות: המה.

¹⁰³ ראה: **הפרדס**, שנה כ"א חוברת ה' (שבט תש"ז פברואר 1947), שיקאגא 1947, עמ' 6-7 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12524&st=&pgnum=9>).

להבדיל מהרצאותיו ודרשותיו שזכו לתגובות נלהבות, בתחום איסוף הכספים נחל הרב אשרי אכזבה. תחושה זו הוא ביטא במכתב לידידו מגיטו קובנה אברהם גולוב תורי. אברהם השיב בדברים הבאים:

שורותיך המעטות על המצב הרוחות בין אחינו באמריקה למפעל ההצלה ולענייני השרידים היו לי להפתעה רבה. האם באמת לא חדרה הקריאה האחרונה של אחינו המעונים לעזרה טרם שירדו שאולה לליבות הוריהם, אחיהם ואחיותיהם, בניהם ובנותיהם באמריקה?...?

אני רוצה בכל זאת להאמין שזיק היהדות הטהורה זיק האחריות עודנו ער בליבות אלפי עמנו גם באמריקה של המיליונים. עוד ישנם יהודים גם שם שלמדו וטרם שכחו שישראל ערב זה בעד זה. קל וחומר קבוץ ישראל אחד ערב בעד קבוץ ישראל שני, ולא כל שכן חלקי ישראל הבריאים בגוף ערבים בעד חלקי ישראל שניצלו מהכבשנים מגיהנום עלי אדמות, ערבים בעד האודים המוצלים מאש.¹⁰⁴

עם זאת, מסע גיוס הכספים לא נכשל לחלוטין והוא הצליח לאסוף כספים למען תלמידי הישיבה. הוא חיבר דין וחשבון מפורט בו הוא כתב את הסכום המדויק שקיבל בכל מקום. מוועד ההצלה התקבלו 2000 דולר, בניו יורק אסף 2185 דולר, בבולטימור 5500, בשיקגו 10865, בדיטרויט 7689, ובמקסיקו 3000 דולר. בערים אחרות קיבל סכומים של פחות מאלפיים דולר. סך ההכנסות היה 40539 דולר. הוא פירט גם את הוצאותיו ואת מחויבויותיו הכלכליות הספציפיות בנוגע לחלק מהסכום שנאסף, והסך הסופי שנשאר בידו לטובת הישיבה ברומא היה 26179 דולר. כספים הועברו לרומא באמצעות שליחים שונים ובאמצעות אמריקן אקספרס. הרב אשרי שמר דיווח מדויק על כל ההתנהלות הכספית.¹⁰⁵ הוא גם החתים את רבני הישיבה על קבלת הסכומים השונים.¹⁰⁶

במקורות שונים מופיע שהוצע לרב אשרי על ידי נדבן אחד להקים קרן להעברת הישיבה לאמריקה. ברם, מששמעו על כך בני הישיבה ברומא הם ניהלו אסיפה בעניין והחליטו פה אחד שאינם נוסעים אלא לארץ ישראל. מכתב בחתימות כולם נשלח לרב אשרי לארצות הברית.¹⁰⁷

ניסיונות גיוס הכספים עוררו פקפוקים ואולי גם מאבקים על גיוסי תרומות, שבאו לידי ביטוי בחליפת מכתבים בין ארצות הברית לרומא. אברהם גולוב תורי הזהיר את הרב אשרי כבר ביוני 1946,

נדע לי שכמה מאנשינו כאן המתקנאים להצלחת פעולתך החשובה, מצאו בשפלותם לנחוץ להריץ מכתבי הסתה ורחילה¹⁰⁸ לאמריקה בקשר עם נסיעתך, וזה כנראה הרעילה את האווירה. אני כותב לך זאת מה ששמעתי למען תדע. בטח יחטיאו את המטרה כי אנשים כאלה הם על פי רוב בלי שם ובלי שלט ואני תקווה שתמשיך בשליחותך למען

¹⁰⁴ מכתבו של אברהם גולוב תורי לרב אשרי נכתב ברומא בתאריך 10 ביוני 1946, ונשלח לכתובת בניו יורק. באדיבות אר"א.

¹⁰⁵ דין וחשבון כספי מהמגבית בארצות הברית, באדיבות אר"א.

¹⁰⁶ הקבלות באדיבות אר"א.

¹⁰⁷ "הרב אשרי האט געזען ווי מ'האט די קאוונער אידן געפירט צו דער שחיטה", אפריקאנער אידישע צייטונג, 15 באוגוסט 1947. באדיבות אר"א. ושוב ב: "הרב היחידי שניצל בקובנה הגיע לאפריקה", ברקאי, השנה החמש עשרה גיליון קכ"ז (ערב ראש השנה תש"ח ספטמבר 1947), יוהניסבורג 1947, עמ' 22.

¹⁰⁸ כך במקור.

ילדינו ושרידינו השרויים בסבל ובעוני בגלות ליטא ובפזורות נדודים כיד השם הטובה עליך, תמצא חן ושכל טוב בעיני א-לוקים ואדם, כי הן אמרו חכמים- שלוחי מצווה אינן ניזוקין.¹⁰⁹

ייתכן ודברי האזהרה של תורי קשורים לפנייה שהגיעה מאת איגוד יהודי ליטא בארצות הברית, שביקשה לברר באיטליה אם הישיבה שהרב אשרי מייצג מיועדת באופן בלעדי לפליטים ליטאיים. איגוד יהודי ליטא באיטליה פנה בעניין לארגון הפליטים המרכזי במקום, והם השיבו באוקטובר 1946 שאין ישיבה נפרדת ליוצאי ליטא, ושהרב אשרי לא פועל מטעמים.¹¹⁰ בינואר 1947 ננקט ניסוח מעודן במקצת, וארגון הפליטים באיטליה הביע עמדה ניטרלית ביחס לפעילותו של הרב אשרי בארצות הברית.¹¹¹ גם במשרדי הגיוינט התעסקו בכך, ומהמשרד ברומא יצא מכתב להנהלה בארצות הברית בו נטען שכספי הסיוע של אונר"א והגיוינט מספיקים לצורכי המוסד, ושאינן צורך בגיוס כספים נוספים. באותו מכתב מתוארת הישיבה כישיבה ליטאית טיפוסית בה הלומדים מקדישים את כל כולם ללימוד תורה, ללא לימודים כלליים.¹¹²

בזמן שהותו בארצות הברית הצטייד הרב אשרי באישור מאגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה המעיד על מעמדו הרבני.

הריני מאשר בזאת שהרב אפרים אשרי מוסמך לרבנות. הוא שימש ברבנות במספר קהילות בליטא. מאז הכיבוש הנאצי ועד יציאתו את ליטא בשנת 1945 הוא שימש כרב וכמנהיג רוחני של יהודי גיטו קובנה. כעת הוא משמש כרב ברומא איטליה וכראש ישיבת מאור הגולה שם.¹¹³

עם שובו של הרב אשרי לאירופה במרץ 1947, לאחר שהייה של כשנה בארצות הברית, שלחו רבני ישיבת מאור הגולה מכתב תודה לרב ישראל רוזנברג נשיא אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה.

הננו בזה להביע להדרת גאונו שליט"א את תודתנו הרבה והגדולה עבור התעניינותו וסייעתו לראש ישיבתנו הרב הגאון המפורסם כתרה של תורה מורנו הרב אפרים אשרי שליט"א, אשר מסר נפשו וגופו לטובת הישיבה כשנה שלמה בארצות הברית. ובפרט תודתנו עבור עמוד תמיד על ימינו להיות לו לעזר ולסעד בכל הכבוד הראוי לראש ישיבתנו שליט"א. ובזה נתן האפשרות לו לקבץ סכום הגון עבור טובת קיום הישיבה גם בהעתיד ואין לשער גודל המצוה וזכותה כי רבה היא, ישלם השם פעלו ותהי משכורתו שלימה. ויהיו נא דברינו מועטים האלו הנאמרים באמת לרצון בעיניו, ובטח יעמוד הלאה תמיד על ימינינו למען חזק התורה והתעודה בתוך עם ישראל הנשאר לפליטה.¹¹⁴

במהלך ביקורו קיבל הרב אשרי מכתב עדכון מהרב מאשקאוויטש על הנעשה ברומא. במכתב הוא הודה לרב אשרי בהתרגשות על תפילין ששלח לו. הוא תיאר שבני הישיבה שלווים ושקטים, לומדים בהתמדה בשיעורים וגם התפילות כסדרן. אך בראשית מכתבו מעלה הרב מאשקאוויטש

¹⁰⁹ מכתבו של אברהם גולוב תורי לרב אשרי נכתב ברומא בתאריך 10 ביוני 1946, ונשלח לכתובת בניו יורק. באדיבות אר"א.
¹¹⁰ מכתב של ארגון הפליטים באיטליה בחתימתם ל. גרפונקל, מתאריך 24 באוקטובר 1946. באדיבות אר"א.
¹¹¹ מכתב של ארגון הפליטים באיטליה בחתימתם של ל. גרפונקל וצ. בריק, מתאריך 20 בינואר 1947. באדיבות אר"א.
¹¹² מכתבו של יעקב טרוב מתאריך 25 בנובמבר 1946. ראה: J.D.C., AR 45/54-660 (0718).
¹¹³ המכתב מתאריך 17 בספטמבר 1946, בחתימת הרב זלצר. באדיבות אר"א.
¹¹⁴ מכתבם של הרבנים מאשקאוויטש וברזיקובסקי לרב ישראל רוזנברג, מיום כ"ה בניסן תש"ז 15 באפריל 1947. מתוך ארכיון J.T.S., אוסף רוזנברג, ARC 98 4/62.

דבר נוסף המלמד שהרב אשרי ניצל את זמן שהותו בארצות הברית לנושא אישי חשוב. הרב מאשקאוויטש בירך את הרב אשרי לרגל הבשורה הטובה לפיה הרב אשרי בא בקשרי החיתון בשעה טובה: "יהי רצון שזיווגו יעלה לטוב לאורך ימים טובים ושנים בעושר ובאושר. יראה זרע בך השם עם האישה הבאה לביתו".¹¹⁵

הרב אשרי נשא לאישה את אסתר בת הרב בנימין פלטובסקי.¹¹⁶ בני משפחת פלטובסקי מוצאם מפוניבז', והם הוגלו לסיביר על ידי הרוסים קודם הכיבוש הנאצי.¹¹⁷ חתונתם נערכה ביום ראשון, כ"ז בסיון תש"ז.¹¹⁸ כך ניתן להסיק ממכתבו של ראש ישיבת סלובודקה הרב יצחק אייזיק שער, שכתב לרב אשרי ביום שני, כ"ח בסיון: "אתמול קיבלנו הזמנה לכלולותיך לבו ביום".¹¹⁹ הרב שער המשיך ובירכו במילים חמות:

שהבית שהשם יתברך בונה לך יהיה בית מלא ברכת השם בתורה ובגדולה. ואתה ורעייתך הרבנית הכבודה תצליחו בחיים, ברוב אושר ועושר, עונג ונחת נועם ושלווה כלבבכם, ותהיו לגאון ולתפארת בישראל, ונשמח תמיד באשרכם. כי יהי השם עימך גיבור החיל בכל אשר תעשה.¹²⁰

בדין וחשבון כספי שכתב הרב אשרי מופיעה שורה המתארת הוצאות של 1100 דולר ששימשו אותו לנסיעה מרומא לפריז, לצורכי חתונתו, ולצורך וויזה צרפתית.¹²¹ ייתכן וזה מלמד שהחתונה נערכה בפריז.

3. ביקור בדרום אפריקה

שהותו של הרב אשרי ברומא הייתה קצרה, כחמישה חודשים בלבד, והוא יצא שוב לנדוד בדרכים. מחשבה עלתה לפניו לנסוע לדרום אפריקה כבר בסוף 1945, אך הוא לא הצליח להשיג וויזה. הוא פנה לעזרה בעניין לרב יצחק קוסובסקי מיוהניסבורג, והלה ביקש את עזרת מגבית המלחמה היהודית שתפעיל את השפעתה בנדון,¹²² אך ללא תוצאות. אולם, במרץ 1947 בהיותו בניו יורק קיבל וויזה לדרום אפריקה, והוא נכנס בשערי קייפטאון ב-8 באוגוסט באותה שנה.¹²³ הוא שהה שם כעשרה חודשים עד מאי 1948.¹²⁴

עם בואו הוא זכה לסיקור תקשורתי, וכבר ב-15 באוגוסט התפרסם ראיון עיתונאי עימו ב**אפריקאנער אידישע צייטונג**.¹²⁵ הוא ביקר בקייפטאון, בפורט אליזבת וביוהניסבורג, ממנה יצא באוקטובר לביקור ממושך בערי השדה. הוא ביקר ביישובים רבים: קינראס, לעזלי, קרונשטאד, ויטבנק, בעטאל, ג'רמיסטאן, ועוד.¹²⁶ הרב אשרי פעל לגיוס כספים גם למען ישיבת מאור הגולה,

¹¹⁵ מכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מיום כ"ח בכסלו תש"ז 21 בדצמבר 1946. באדיבות אר"א.

¹¹⁶ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ציון לנפשות יקרות". וראה עוד לעיל בסוף פרק המבוא בעמ' 17.

¹¹⁷ על פי דברי ר' משה וולברשטיין משורדי גיטו קובנה, בשיחה עימי בשנת תשס"ח.

¹¹⁸ 15 ביוני 1947.

¹¹⁹ מכתבו של הרב יצחק אייזיק שער לרב אשרי, מיום שני, כ"ח בסיון תש"ז. באדיבות אר"א.

¹²⁰ שם

¹²¹ דין וחשבון כספי שחיבר הרב אשרי בנוגע לכספי המגבית בארצות הברית. באדיבות אר"א.

¹²² מכתבי הרב קוסובסקי מנובמבר 1945 ומינואר 1946, בתשובה לפנייתו של הרב אשרי. באדיבות אר"א.

¹²³ על פי המופיע בדרכונו. באדיבות אר"א.

¹²⁴ על פי כתבות שהופיעו בעיתונות היהודית של דרום אפריקה נערכה מסיבת פרידה לכבודו ב-18 במאי. העתקי

הכתבות שהתפרסמו בידיש ובאנגלית באדיבות אר"א.

¹²⁵ "הרב אשרי האט געזען ווי מ'האט די קאוונער אידן געפירט צו דער שחיטה", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 15

באוגוסט 1947. באדיבות אר"א.

¹²⁶ על פי כתבות שונות בעיתונות היהודית הדרום אפריקאית: **אפריקאנער אידישע צייטונג**, S.A. Jewish

Chronicle, **Reconstruction - Official Organ of the South African Jewish Appeal**. העתקי הכתבות

באדיבות אר"א.

וגם למען מגבית המלחמה היהודית הדרום אפריקאית.¹²⁷ במסעותיו נלוו אליו אישים שונים, וביניהם: מר ספיץ יושב ראש מגבית המלחמה, מר פלדמן חבר הנהלת המגבית, מר פרנק גובר המגבית, ואחרים.¹²⁸ בהזמנות השונות שפורסמו לקראת נאומו הוא הוצג כרב האחרון של קובנה וכרב הליטאי היחידי ששרד. במקרה חריג הוזכרה בהזמנה גם אשתו של הרב אשרי שנלוותה אליו.¹²⁹

בנאומו תיאר הרב אשרי ברטט ובהתרגשות את החורבן הנורא של יהודי ליטא בשואה, ובד בבד הוא גם הדגיש את הרצון העז של השורדים לבנות חיים חדשים.

אנחנו לא זקוקים למצבות או לאנדרטאות, אנו רק חייבים לדאוג ששארית הפליטה של עם ישראל תישאר בחיים לעולם... זהו חובתנו הקדוש לעזור לאחינו ולאחיותינו בצורך הגדול שלהם. שארית הפליטה שלנו תתגבר על כל אבני הנגף ותגיע לארץ ישראל דרך ימים ויבשות, הם יבואו ויפדו את המולדת האהובה שלנו.¹³⁰

מבצע גיוס הכספים הוכתר בהצלחה. באירוע פרידה לכבודו של הרב אשרי ב-18 במאי הודו לו על פעילותו למען המגבית שהביאה לתוצאות מצוינות. גם כיבדו אותו בשעון זהב בהוקרה על פעילותו.¹³¹ הרב אשרי בנאום הפרידה הודה לכל המסייעים בידו, והוסיף:

הגעתי מיואש ועייף... באתי מאנשים הרגילים לפתוח את מכתביהם במילים "אני היחידי". אבל כעת אני עוזב את דרום אפריקה מעודד בגלל שאני יכול לחזור לאותם האנשים, ובעיקר לילדים, במחנות, ולהגיד להם אתם לא יחידים, יש לכם בדרום אפריקה הרחוקה אחים ואחיות, ויותר מכך אבות ואימהות, הדואגים לכם באותה אהבה שהם מפגינים כלפי ילדיהם שלהם.¹³²

הוא חתם בדברי איחולים שייפגשו כולם במולדת בארץ ישראל.¹³³

דברי העידוד הנזכרים שהופנו לשורדי המחנות, שאינם לבד כי יש להם אחים אוהבים בדרום אפריקה, ייתכן וכוונו גם אל עצמו. את הרב אשרי פקד אבל אישי בתקופת ביקורו בדרום אפריקה. אשתו הרבנית אסתר נפטרה, "נגדעה עוד טרם ראתה עולמה בחייה",¹³⁴ והובאה למנוחת עולמים ביוהניסבורג ביום כ"ה אדר ב', תש"ח.¹³⁵ קודם מותה הספיקה ללדת בת, חנה.¹³⁶ חנה טופלה בידי בני המשפחה בדרום אפריקה בזמן נסיעותיו של הרב.¹³⁷

¹²⁷ South African Jewish War Appeal.

¹²⁸ על פי כתבות שונות בעיתונות היהודית הדרום אפריקאית. באדיבות אר"א.

¹²⁹ הזמנה לקבלת פנים שנערכה ב-1 באוקטובר 1947 בערטראמס, לכבוד הרב אשרי ואשתו "האורחים החשובים היחידים שנתרו בחיים מאנשי קופישוק מגיטו קובנה". באדיבות אר"א.

¹³⁰ "הרב אשרי אדרעסירט מאסנמיטינג פון פעדעראציע פון ליטווישע אידן", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, מתאריך לא ידוע. באדיבות אר"א.

¹³¹ "Glowing Tributes to Rabbi Oshry at S.A. Jewish Appeal Farewell Reception", כתבה עיתונאית מעיתון לא ידוע, באדיבות אר"א.

¹³² שם

¹³³ שם

¹³⁴ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ציון לנפשות יקרות".

¹³⁵ שם

¹³⁶ חנה נשואה לרב יהושע וויינשטאק, והוא הזכיר את מותו בתרומה שהקדיש לעילוי נשמת אביו ולעילוי נשמת מותו אסתר רחל בת בנימין להוצאת הספר **שאלות ותשובות בית ישראל**. ראה: הרב ישראל אברהם אלטר לאנדא, **שאלות ותשובות בית ישראל**, הוצאה שנייה, ברוקלין תשנ"ד, עמ' ע"ח (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=630&st=&pgnum=548>).

¹³⁷ מסמך באדיבות אר"א.

הפעילות המקבילה של הרב אשרי, למען מגבית המלחמה ולמען ישיבת מאור הגולה, הצריכה מחשבה כיצד לחלק את הסכום שנאסף. היו גם מגבלות על הוצאת כספים מדרום אפריקה. בית הדין הרבני ביוהניסבורג התערב בכך ומצא פתרון, וכפי שתיאר הרב יצחק קוסובסקי מיוהניסבורג במכתבו לאגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה:

הרב אשרי שליט"א פעל פה הרבה מאוד לא רק למען ישיבתו, כי אם למען טובת אחינו הפליטים האומללים שבאירופה, ובדבריו החוצבים להבות אש השפיע על אחינו פה לנדב הרבה לטובת וועד העזרה לנגועי המלחמה פה (וואר אפיל), העובד יחד עם הגיונט באמריקה, ובכדי שלא יהיו שני "קאמפינס" נפרדים, שלו ושל וועד העזרה מתנהלים כאחד, שזה היה גורם הפסד לשניהם, השתדל הבית דין שלנו להביא לידי פשרה ביניהם ובאו לידי הסכם שוועד העזרה יתן מכספי הקאמפיין שלהם להרב אשרי שליט"א סך של עשרת אלפים לירות שטרלינג, לאחר שתועבר הישיבה ידו¹³⁸ או לארצנו הקדושה או לאחת מערי אמריקה או קנדה.¹³⁹ מהסך הזה נתנו לו עד עתה שתי אלפים לירות להוצאותיו פה¹⁴⁰ ולטובת הישיבה שברומי, ויתר הסך שמונת אלפים לירות שמור תחת יד הבית דין שלנו לטובת ישיבת מאור הגולה על מנת למסור לה כאשר תועבר למקומה החדש...

והנה לפי חוקי מדינתנו פה אי אפשר לעת עתה להוציא מכאן כסף לאמריקה בלי רישיון מיוחד, ולכן מצאתי לי לחובה להודיע מזה לכבוד תורתם שליט"א בשם הבית דין דפה¹⁴¹ בכדי שבאם יצטרך הרב אשרי שליט"א לאיזה סכום כסף להשגת הוויזות הנחוצות בעד התלמידים וראשי הישיבה ומשפחותיהם ולהעבירם למקומם החדש, תיטיב נא הנהלת אגודת הרבנים שלכם להשתדל לטובתו להשיג למענו עזרה כספית, וכאשר רק נקבל מהוועד שלכם ידיעה נכונה על דבר בואה של הישיבה לשלום אל מקומה ועל דבר התיסדותה בעזרת השם לנכון במקומה החדש, אז תיכף נשתדל להשיג בעזרת השם את הרישיון הדרוש להעברת הכסף ונעביר לידי הוועד שלכם את הכסף שתחת ידינו.¹⁴²

4. ביקור נוסף בארצות הברית והעתקת מקום הישיבה

הרב אשרי יצא את דרום אפריקה במאי 1948, ושב לרומא בה שהה זמן קצר בלבד. ב-8 באוגוסט 1948 נחת שוב בארצות הברית.¹⁴³ יש לשער שמטרת בואו הייתה גיוס כספים נוספים להחזקת הישיבה, בייחוד בהתחשב בהודעותיהם של איר"א¹⁴⁴ והגיונט בדבר צמצום התמיכה בישיבה.¹⁴⁵

¹³⁸ כך במקור, והכוונה כנראה ל: על ידו.

¹³⁹ ההסכם בדבר העברת עשרת אלפים לירות שטרלינג לידי הישיבה נקבע כבר בנובמבר 1947, ותמורת סכום זה התחייב הרב אשרי להעניק את מלוא מאמציו למגבית המלחמה הדרום אפריקאית לתקופה של שישה חודשים. בהסכם המקורי נקבע שהסכום יועבר עם העתקת הישיבה לארץ ישראל, ולא מוזכרת אופציה של מעבר ליבשת אמריקה. ראה מכתבו של מזכיר מגבית המלחמה היהודית הדרום אפריקאית לישיבת מאור הגולה, מתאריך 20 בנובמבר 1947. באדיבות אר"א.

¹⁴⁰ בדו"ח כספי הנוגע לכספי הישיבה כותב הרב אשרי שהוצאותיו בדרום אפריקה הסתכמו ב 2443.49 דולר, ו"נוסף על זה הוציא עוד מכיסו עשרות מרובים דולר". בפירוט ההוצאות נכללו: השגת הוויזות, כרטיס הנסיעה, הוצאות השהייה באפריקה, והוצאות הטיפול במחלת אשתו. המסמך באדיבות אר"א.

¹⁴¹ של פה, יוהניסבורג.

¹⁴² מכתבו של הרב יצחק קוסובסקי רב אגודת הקהילות מיוהניסבורג לאגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה, מיום שישי ערב שבת קודש פרשת אמור תשי"ח. באדיבות אר"א. מעניין לשים לב לתאריך המופיע במכתב: "יום שישי ערב שבת קודש אמור תשי"ח", היינו, ה' באייר תשי"ח 14 במאי 1948, יום הכרזת המדינה. איני יודע אם בשעת כתיבת המכתב היה הרב קוסובסקי מודע לדרמה המתחוללת בארץ ישראל.

¹⁴³ על פי החותמת בדרכונו. באדיבות אר"א.

באותם ימים מספר התלמידים בישיבה הצטמצם מעט, והיה קושי לגייס תלמידים נוספים.¹⁴⁶ התפתחה גם אווירה טעונה בין תלמידים בודדים לבין הנהלת הישיבה. כלפי עזיבתו של תלמיד מסוים את הישיבה התבטא הרב מאשקאוויטש: "ברוך שפטרני מעונשו של זה".¹⁴⁷ כלפי שני תלמידים אחרים שעזבו הציע הרב מאשקאוויטש שהרב אשרי יעמוד עימם בקשר, וימשוך "בדבריו היקרים והנעימים את שניהם באיזה אופן שישארו יהודים נאמנים".¹⁴⁸ לאחר עזיבתם של כמה תלמידים פורצי גדר, אמר הרב מאשקאוויטש לנשארם שיחת מוסר וחזוק.

ושתי רעות נעשו כאן, בדברים שבין אדם לחברו להרבות בפירוד לבבות ובזיון הראשי ישיבה, ובדברים שבין אדם למקום בביטול תורה ותפילה בציבור...

וכל זה התחיל בביטול ועקירת משטר יסודות הישיבה בביטול התקנות והסדר של תפילה בציבור וכיוצא בזה והלעה מהר"מים ולבטל שיעוריהם וכיוצא בזה אשר הוא בכלל מבזה תלמידי חכמים, וליצנות אחת דוחה מאה תוכחות, וכל זה היה בגרמא לבטל היראה מתלמידי הישיבה, וממנו תוצאות מוות, ביטול תורה שהוא חיים לכל מוצאיהם.¹⁴⁹

להבדיל מהיחס הנוקשה שגילה הרב מאשקאוויטש כלפי פורצי גדר בסדרי הישיבה, הוא גילה הבנה כלפי בעלי ספקות באמונתם בבורא. וכפי שהוא כתב לרב אשרי, אל יפלא על אמונתם של הבחורים, "כי באמת כבר עבר עליהם דברים קשים כגידין".¹⁵⁰ אך טבעי היה שבחורים יתומים ששרדו לבדם את השואה, יתעוררו בקרבם שאלות וספקות באמונה.

מכל מקום, במרץ 1949 יכול היה הרב מאשקאוויטש להצביע על שיפור באווירה בישיבה, ועל הצטרפותם של תלמידים חדשים.

מעט שניסתופפו ספסלי בני מדרשא הוא ממש לעונג נפש לנו כי רובם ככולם מתמידים ועולים מידי יום ביומו. גם החדשים המה מתמידים.¹⁵¹

קודם צאתו לארצות הברית ניהל הרב אשרי משא ומתן עם משרדי הגיוינט ברומא בבקשה לא לצמצם, ואף להגדיל, את התמיכה בישיבה. נימוק מרכזי שלו היה שהכספים המרובים שנאספו במסעו בדרום אפריקה נשארו בידי מגבית המלחמה הדרום אפריקאית, והישיבה קיבלה רק הבטחה להעברת כספים עתידית עם מעבר הישיבה אל מחוץ לגבולות איטליה.¹⁵² בסיכום המשא ומתן הסכימו במשרדי הגיוינט ברומא להגדיל את התמיכה בישיבה.¹⁵³ בעקבות הצלחה זו ניצל

International Refugee Organization¹⁴⁴

מכתב הרב מזכירות הישיבה לרב אשרי מתאריך 6 באוגוסט 1948. באדיבות אר"א.¹⁴⁵

ראה מכתבים שנשלחו לרב אשרי, ממזכירות הישיבה מתאריכים 6 באוגוסט 1948 ו-24 בדצמבר 1948, ומהרב מאשקאוויטש מתאריך 31 בינואר 1949. באדיבות אר"א.¹⁴⁶

ראה מכתב הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מיום 31 בינואר 1949, באדיבות אר"א. האווירה הטעונה עלתה בשיחות הרב מאשקאוויטש לתלמידים עוד קודם לכן, באייר תש"ז, ובחשון תש"ח. המחלוקת נבעה מרצונם של תלמידים אחדים לחרוג מהסדרים שקבעה ההנהלה בענייני הלימוד והתפילה בציבור. ראה: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**, עמ' שכ"ז-ש"יט.

מכתב הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך 7 באפריל 1949. באדיבות אר"א.¹⁴⁸

לא מצוין התאריך בו נאמרה שיחה זו, אך מסדר הבאת הדברים בספר **בית יצחק** יש ללמוד שהיה זה לאחר חשון תש"ח. ראה: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**, עמ' של"ט-ש"יב.¹⁴⁹

מכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך 7 באפריל 1949. באדיבות אר"א.¹⁵⁰

מכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך 9 במרץ 1949. באדיבות אר"א.¹⁵¹

הובא לעיל, בעמ' 76, מכתבו של הרב קוסובסקי בנדון.¹⁵²

ראה: מכתבו של מר לואיס הורביץ ממשרדי הגיוינט ברומא, למר שלמה טרנסקי במשרדים בניו יורק, מתאריך 3 ביולי 1948. J.D.C., AR 45/54- 660- (0705).¹⁵³

הרב אשרי את שהותו בארצות הברית לפנות למשרד הארגון בניו יורק, בבקשה שיפעילו את השפעתם ויבקשו גם מארגון איר"א להתמיד בתמיכה בישיבה.¹⁵⁴

בדין וחשבון המסכם את תמיכת הג'וינט בישיבה במשך ששת החודשים הראשונים של שנת 1948, מתוארת תמיכה במגוון תחומים: כספים, מזון, עצי הסקה, ביגוד ומוצרי היגיינה. אספקה נשלחה מידי שבוע במשאית שלושה טון.¹⁵⁵

ברם, למרות ההבטחה להמשך סיוע הג'וינט לישיבה, עלה הצורך להעתיק את הישיבה אל מקום אחר. רומא לא הייתה "מקום תורה", כפי שהתבטא הרב אשרי בריאיון עיתונאי.¹⁵⁶ נראה שהתכוון להיעדרה של קהילה מקומית דתית חזקה שתוכל לתמוך בישיבה ולהשפיע עליה. גם שאר הפליטים שהתרכזו תחילה באיטליה, ראו בה לא יותר מאשר תחנת ביניים בדרכם אל ארץ ישראל או אל יעד אחר.

לכל אורך קיומה של הישיבה תוכנן להעביר אותה לארץ ישראל.¹⁵⁷ בנובמבר 1948 הופיע לראשונה מסמך בעניין העברת הישיבה לקנדה, עם קבלתן של עשרים וחמש אשורות כניסה לתלמידי מאור הגולה.¹⁵⁸ מה גרם לשינוי היעד מארץ ישראל לקנדה?

קשה להציע דברים מוחלטים, אך נראה שמלחמת העצמאות והחשש מפני גיוס התלמידים השפיעו,¹⁵⁹ כמו גם המצב הכלכלי הקשה בארץ שהיה מסכן את המשך קיומה של הישיבה. ויזות לאמריקה לא התקבלו,¹⁶⁰ ואילו קנדה עם הקהילה היהודית-אורתודוקסית המשמעותית שבה פתחה במקצת את שעריה, ועל כן הפנה הרב אשרי את מאמציו לבדיקת אפשרות העתקת הישיבה למונטריאל. בקרב התלמידים הדעות היו חלוקות. הרוב תמך במעבר לקנדה "מטעמים גשמיים ורוחניים", מיעוט רצה לעבור דווקא לארץ ישראל, ומיעוט נוסף סמך ידו על כל אשר תחליט הנהלת הישיבה.¹⁶¹ תחושתו של הרב מאשקאוויטש הייתה שרצונם של החפצים בארץ ישראל נובע "מחיבת הקודש לרובם ככולם, ולא... מחמת חסרון אמונה".¹⁶² במצב זה הוחלט לנסות ולהעביר שאלה בנדון ל"חזון אי"ש",¹⁶³ ולהתייעץ עימו.¹⁶⁴ אין לדעת אם השאלה הגיעה אליו ומה הייתה תשובתו, אפשר רק להניח שהחלטה הסופית לעבור לקנדה לא הייתה בניגוד לדעתו.

¹⁵⁴ ראה מכתבו של הרב אשרי למר שלמה טרשנסקי במשרד הג'וינט בניו יורק, מתאריך 15 בספטמבר 1948. J.D.C., AR 45/54- 660- (0695).

¹⁵⁵ הדין וחשבון הוא מפורט ביותר וכולל כמויות מדויקות של פריטים. ראה: J.D.C., AR 45/54- 660- (0700- 0702).

¹⁵⁶ מ. גינבורג, "ישיבה מאור הגולה וועט טראנספערירט ווערען קיין מאנטרעאל", **קענעדר אדלער**, 30 ביוני 1949.

¹⁵⁷ באדיבות אר"א.
¹⁵⁸ מסמכים רבים מעידים על כך, למשל: המכתב של רבני הישיבה מתאריך 21 במרץ 1946 שניתן לרב אשרי לקראת צאתו לאמריקה, ומכתביהם של הרב הרצוג ושל הרב מאיר קרליץ משנת תש"ז שהובאו לעיל בעמ' 63- 64, 67.

¹⁵⁹ באדיבות אר"א. עוד על יחסו האישי של הרב אשרי לתקומת מדינת ישראל, ראה להלן עמ' 99-100.
¹⁵⁸ מסמך בארכיון הג'וינט מתאריך 10 בנובמבר 1948. במסמך מתואר שיינתנו חמישים אשורות כניסה לתלמידי ישיבות, מחציתן לתלמידים מצ'וסלוברק שיעברו לישיבה בטורונטו, ומחציתן לתלמידי מאור הגולה. ראה: J.D.C., AR 45/54- 182- (0293).

יש לציין שאופציית המעבר לישיבת אמריקה הוזכרה כבר במכתבו של הרב קוסובסקי מתאריך 14 במאי 1948 שהובא לעיל בעמ' 76. המכתב באדיבות אר"א.

¹⁵⁹ במכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך א' בשבט תש"ט 31 בינואר 1949, מופיע שיש לכמה מבחורי הישיבה קרובי משפחה בארץ הקודש, "ובאם יהיה רק אופן אפשרי להתפטר מגיוס אז בלתי ספק יסעו לארץ הקודש". בתאריך 9 במרץ 1949 כתב הרב מאשקאוויטש שהוטב המצב בארץ ישראל וקבוצת תלמידים מתעקשת לעבור רק לשם. באדיבות אר"א. יש לציין שבאותה תקופה החל להתגבש ההסכם הפוסט בני ישיבות מגיוס, ראה: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%99%D7%95%D7%A1_%D7%A0%D7%99_%D7%A9%D7%99%D7%91%D7%95%D7%AA.

¹⁶⁰ מ. לוריע, "בריו אין רעדאקציע", **קענעדר אדלער**, 24 במרץ 1950. באדיבות אר"א.

¹⁶¹ מכתב הנהלת הישיבה לרב אשרי מתאריך 22 במרץ 1949. באדיבות אר"א.

¹⁶² מכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך 7 באפריל 1949. באדיבות אר"א.

¹⁶³ הרב אברהם ישעיהו קרליץ ישב בבני ברק, והיה מגדולי הרבנים באותה תקופה.

¹⁶⁴ מכתב הנהלת הישיבה לרב אשרי מתאריך 22 במרץ 1949. באדיבות אר"א.

הרב אשרי עמד בקשר שוטף עם הנהלת הישיבה בכל הנוגע לנעשה ברומא ולהכנות לקראת אפשרות היציאה לקנדה. כבר בערב ראש השנה תשי"ט¹⁶⁵ כתב לו הרב מאשקאוויטש ש"איר"א" קבעו את מועד נסיעתם ל-30 ביוני, "אמנם הדבר כעת בהשקט, אפשר שתתהפך כחומר צורה מאיזה צד אחר".¹⁶⁶ היו בחורים שהתלבטו בין ארץ ישראל לקנדה, והיו שחזרו בהם מהחלטתם הראשונית. מצב זה גרם לקושי בהוצאת האשרות על שמות הבחורים, כיוון שהיה צריך להכין רשימות מדויקות של שמות הנוסעים לקנדה. בשלב מסוים עלתה מחשבה שיהיה מי שישע עם אשרה שהוכנה כבר על שם חברו.¹⁶⁷

לצורך קבלת הוויזות לקנדה נדרש סיוע של הקונגרס היהודי הקנדי. הם מצדם תלו את תמיכתם במצב כלכלי איתן של הישיבה שלא תיפול למעמסה על יהודי קנדה. בשלב זה היה צורך לממש את הבטחת בית הדין בדרום אפריקה להעביר את שמות אלפים הלירות שטרלינג שהובטחו לישיבה.¹⁶⁸ אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה פנתה לדרום אפריקה בעניין, ובינתיים ביקשה מהקונגרס היהודי הקנדי לראות סכום זה כמובטח, ולא להתעכב בהוצאת הוויזות.¹⁶⁹ הקונגרס הקנדי טיפל בעניין הוויזות שהגיעו בחודש יוני 1949.¹⁷⁰ ברם, הקונגרס הקנדי התנה את האישור הסופי בהעברת הכספים למעשה מדרום אפריקה. הם כתבו לרב אשרי בתחילת חודש יוני שהם ממתניים מספר שבועות להבטחתו שהעברת הכספים סודרה, ומשתיקתו הם מבינים שאין לו עניין בשלב זה לזרז את העברת הישיבה לקנדה. הם הבהירו לו שלאור התחייבויותיהם הנרחבות בנוגע לשיקום פליטי המלחמה, אין הם מסוגלים לאשר את בואה של הישיבה ללא הבטחת עתידה הכלכלי.¹⁷¹ בסוף יולי 1949 מסר הרב אשרי לקונגרס היהודי הקנדי התחייבות חתומה שהישיבה לא תיפול למעמסה על כתפי יהדות קנדה, ושכל הכספים הדרושים להחזקת הישיבה יגויסו על ידו.¹⁷² בזה נסללה הדרך למעבר ישיבת מאור הגולה מרומא למונטריאול.

ישיבת מאור הגולה התקיימה ברומא במשך קרוב לארבע שנים, מסתיו 1945 ועד קיץ 1949. דין וחשבון שפרסם הגוינט מעת לעת בעניין התמיכה בישיבה מלמד על ייחודיותה של ישיבה זו. היא לא הייתה ישיבה גרידא, מקום לימוד והתגדלות בתורה, אלא היא שימשה גם מוסד סוציאלי, בית לפליטים יתומים חסרי כל.¹⁷³ הישיבה סיפקה להם את כל צרכיהם הגשמיים, ממסרק, מברשת שיניים, ממחטה ופיגימה, ועד ביגוד, מזון ומקום לינה.¹⁷⁴ בעלי התפקידים השתדלו להיות להם כאב ואם. הם גילו אוזן קשבת כלפי התלמידים ונתנו להם תמיכה נפשית שהייתה כה דרושה להם לאחר האסונות שפקדו אותם. לבחורים שנישאו התאפשר לקיים את חתונתם בישיבה.¹⁷⁵

¹⁶⁵ 3 באוקטובר 1948.

¹⁶⁶ מכתב הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מערב ראש השנה תשי"ט. באדיבות אר"א.

¹⁶⁷ מכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך 3 במאי 1949. באדיבות אר"א.

¹⁶⁸ ראה המכתב מאת הרב יצחק קוסובסקי לאגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה, מיום שישי ערב שבת קודש פרשת אמור תשי"ח, שהובא לעיל בעמ' 76. באדיבות אר"א.

¹⁶⁹ מכתב אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה לקונגרס היהודי הקנדי מתאריך 10 במרץ 1949. באדיבות אר"א.

¹⁷⁰ מכתב הנהלת הישיבה לרב אשרי מתאריך 12 ביוני 1949. באדיבות אר"א.

¹⁷¹ מכתב הקונגרס היהודי הקנדי לרב אשרי מתאריך 7 ביוני 1949. באדיבות אר"א.

¹⁷² מכתב הרב אשרי לקונגרס היהודי הקנדי מתאריך 28 ביולי 1949. באדיבות אר"א, וראה נספח פ 7.

¹⁷³ ברשימת התלמידים היתומים ניתן למצוא את ישראל מילקוב מפולין, וראה ברכת שנה טובה ששלח מהישיבה בשנת 1948, בנספח פ 8. לקוח מארכיון התצלומים של יד ושם 5307/12.

¹⁷⁴ בדין וחשבון של הגוינט מראשית יולי 1948 מתואר שבששת החודשים הקודמים סופקו לישיבה מוצרים מגוונים, לפי חשבון של כמאה איש. רשימת הפריטים שסופקו כוללת: 40 גופיות, 20 חליפות פיגימה, 75 זוגות גרביים, 25 ממחטות, 61 חולצות, 47 מסרקים, ועוד. ראה: (0705, 0702, 0700) 660-45/54. J.D.C., AR 45/54-660.

¹⁷⁵ ראה מכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך 31 בינואר 1949. באדיבות אר"א.

הרב אשרי עמד בראש הישיבה מדצמבר 1945, אך למעשה נכח ברומא רק קצת למעלה משנה, שהתפצלה על פני שלוש תקופות. מדצמבר 1945 ועד אפריל 1946, אז יצא לארצות הברית לראשונה. ממרץ ועד אוגוסט 1947, אז יצא לדרום אפריקה. וממאי ועד אוגוסט 1948, אז יצא לארצות הברית שנית. הוא קבע את סדרי הלימוד ופיקח על הנעשה,¹⁷⁶ אך עיקר עיסוקו הוקדש לדאגה להחזקתה הכלכלית של הישיבה ותלמידיה.

במהלך שהותו השנייה בארצות הברית התמקד הרב אשרי בהערכת הישיבה למקום חדש, אך הוא גם השתתף בכנס תלמידי וידידי ישיבת סלובודקה שאורגן על ידי הסתדרות תלמידי הישיבה. הכנס התקיים בניו יורק בפברואר 1949. שיעורים נשמעו מפי הרב פינקעל ראש ישיבת מיר, הרב גארדאן ראש ישיבת לומז'ה, ורבנים בודדים נוספים שכובדו לשאת דברים וביניהם הרב אשרי.¹⁷⁷ הרב אשרי גם פרסם את ספרו הראשון **דברי אפרים** בניו יורק בתקופה זו.¹⁷⁸

5. מאור הגולה במונטריאול

הקבוצה הראשונה הפליגה מנאפולי, איטליה, ב-12 ביולי 1949,¹⁷⁹ ונחתה בקנדה ביום שישי ה-22 ביולי. הקבוצה מנתה שלושים וחמישה איש, וכללה את הרבנים מאשקאוויטש וברזיקובסקי עם משפחותיהם, ותלמידים.¹⁸⁰ כבר בסוף יוני התראיין הרב אשרי לעיתון **קענעדער אדלער** והציג את הישיבה, והדגיש בפני הקוראים את החוב המוסרי לעזור לבחורים שאיבדו את כל משפחתם ונשארו רק עם אמונתם בבורא.¹⁸¹ ביום בואם התפרסמו בעיתון זה ברכות קבלת פנים מאת ועד הרבנים של מונטריאול וועד העיר.¹⁸²

הם נחתו ביום שישי בנמל הליפקס, ומיד ביום ראשון יצאו בדרכם למונטריאול. ביום שני ה-25 ביולי התפרסמה בעיתונות היהודית המקומית קריאה לציבור להגיע בשבע בערב לתחנת הרכבת וינזור על מנת לקדם את פני הבאים.¹⁸³ סצנות מרגשות אירעו בתחנת הרכבת, נשיקות הרב אשרי לרבנים ולתלמידים להם הוא משמש כאב רוחני. בין מקבלי הפנים היו הרב וואכטפאגעל, הרב הירשפרונג, הרבי מטולנה, ובחורי ישיבות.¹⁸⁴ הידיעה על בואם התפרסמה גם בעיתונות הכללית, ושם צוטטו דברי הערכה של הרב אשרי לרשויות ההגירה הקנדיים.¹⁸⁵

קבוצה נוספת של עשרים תלמידים היו צפויים להגיע תוך שישה שבועות, וקבוצה שלישית בהמשך. הרב אשרי הצהיר על כל פנים שהישיבה ברומא לא תיסגר לחלוטין כל זמן שיהיו פליטים

¹⁷⁶ במכתבו של הרב מאשקאוויטש לרב אשרי מתאריך 31 בינואר 1949, הוא כתב כך: "לדעתנו כאן היה מן הטוב ללמוד מסכת **נדרים** לזמן הקיץ הבא עלינו לטובה, יותר ממסכת **בבא קמא**... אף על פי כן נעשה כפקודתו ועצתו". באדיבות אר"א.

¹⁷⁷ על פי ידיעה בעיתון **דער מארגען זשורנאל**. ראה: "היינט און מארגען קאנווענשאן פון סלאבאדקער תלמידים", **דער מארגען זשורנאל**, 28 בפברואר 1949, עמ' 10.

¹⁷⁸ אשרי, **דברי אפרים**. ראה בהרחבה בשער העוסק ביצירתו הספרותית.

¹⁷⁹ ראה: J.D.C., AR 45/54-660 (0676).

¹⁸⁰ "בואכם לשלום תלמידי ישיבה מאור הגולה עם ראשי הישיבה!", **קענעדער אדלער**, 22 ביולי 1949. באדיבות אר"א.

¹⁸¹ מ. גינזבורג, "ישיבה מאור הגולה וועט טראנספערירט ווערען קיין מאנטרעאל", **קענעדער אדלער**, 30 ביוני 1949. באדיבות אר"א.

¹⁸² "ועד הרבנים באגריסט די ניי-אנגעקומענע תלמידים און ראשי ישיבה", וגם "בואכם לשלום תלמידי ישיבה מאור הגולה עם ראשי הישיבה!", **קענעדער אדלער**, 22 ביולי 1949. באדיבות אר"א.

¹⁸³ "ערשטע גרופע פון ישיבת מאור הגולה פון רוים, קומט היינט אין", גזיר עיתון ללא שם העיתון, מתאריך 25 ביולי 1949. באדיבות אר"א. יש לשער שזהו העיתון **קענעדער אדלער**.

¹⁸⁴ מ. גינזבורג, "איבער דרייסיג פערזאן, תלמידים און ראשי ישיבות פון מאור הגולה, נעכטען אנגעקומען אין מאנטרעאל", **קענעדער אדלער**, 26 ביולי 1949. באדיבות אר"א.

¹⁸⁵ Plan Seminary For Montreal, **The Montreal Daily Star**, July 26 1949. ידיעה על בואם הופיעה גם ב: Group Of Rabbis Will Study Here", **The Gazette**, July 23 1949. גזירי העיתונים באדיבות אר"א.

יהודים ברומא.¹⁸⁶ בעניין זה התקבל מכתב במשרדי הגיוינט בניו יורק מאת הרב שניאורסאהן, האדמו"ר מחב"ד. הוא כתב שהוא מודע למעבר של חלק מהישיבה לקנדה, לצד המשך פעילותה של הישיבה ברומא. הוא תיאר את חשיבות המוסד ברומא בהיותו מוסד ייחודי המשרת גם את הפליטים במחנות העקורים. הוא ביקש הבהרות בנוגע להמשך תמיכת הגיוינט במוסד לאור ידיעות מדאיוגות ששמע בעניין.¹⁸⁷

הקבוצה השלישית הגיעה רק בסוף דצמבר 1949. עם בואם נוצר מחסור בחדרים, ושני תלמידים נצרכו להתארח באופן זמני אצל בעלי בתים.¹⁸⁸

הישיבה התמקמה במבנה יפה שהכין הרב אשרי ברחוב סנט אורבין במונטריאול, שכלל גם פנימייה וחדר אוכל. כעבור ימי התארגנות בודדים נתן הרב אשרי שיעור פתיחה על מסכת נדרים, ביום ראשון ה' באב,¹⁸⁹ וציבור גדול התאסף להאזין לשיעור זה.¹⁹⁰

כתבה אודות הישיבה התפרסמה בעיתונות היהודית המקומית, ובה תואר הרב אשרי במילים המבטאות את הרושם הגדול שעשה:

הרב אשרי אינו גיבור של אופרטה היסטורית. הוא בפירוש מפחד מכעס ובפירוש מפחד ממוות, אבל בשבילו כמו בשביל כל אדם מאמין באמת, אפילו בצל המוות לא הפסיק להאיר אור האמונה, המחבר את ניצוץ החיים הזמני עם אש החיים הנצחית.¹⁹¹

על מנת לתמוך בישיבה התקיימה אסיפה בסוף אוגוסט 1949. הרב אשרי הסביר לנוכחים הרבים שבמשך שהותה של הישיבה באיטליה הוא נטל על עצמו את כל הדאגה למצבה הכספי של המוסד. הוא ביקש שעם המעבר לקנדה האוכלוסייה היהודית המקומית תיקח על עצמה את האחריות הפיננסית. נבחרה וועדה ציבורית לדאוג לענייני הישיבה.¹⁹² בעלי התפקידים היו: יושב ראש מר מרוביץ, סגן יושב ראש מר וינטרוב, וגזבר מר לוריא.¹⁹³ התפרסמה קריאה בעיתונות לא להתעסק בשאלת הצורך ב"עוד ישיבה", אלא להתעסק בקבלת פני התלמידים החדשים ובדאגה להם.¹⁹⁴ הוקם גם "ארגון אימהות", ארגון נשים שקיבלו על עצמן לסייע ככל הניתן.¹⁹⁵ לקראת ראש השנה תש"י התפרסמה קריאה להקדיש את מגבית בתי הכנסת ביום השני של ראש השנה לסיוע לישיבה.¹⁹⁶ קריאה דומה לעזרה התפרסמה בחג סוכות תש"י.¹⁹⁷

¹⁸⁶ 35 בחורים פון ישיבה מאור הגולה אין איטאליע געקומען קיין קאנאדע, "דער מארגען זשורנאל", 26 ביולי 1949, עמ' 10.

¹⁸⁷ מכתב הרב שניאורסאהן למשרדי הגיוינט בניו יורק, מתאריך 13 בספטמבר 1949. ראה: J.D.C., AR 45/54-660 (0668).

¹⁸⁸ "דריטע גרופע פון ישיבה בחורים פון מאור הגולה אנגעקומען פון רוים", "קענעזער אדלער", 30 בדצמבר 1949. באדיבות אר"א.

¹⁸⁹ 31 ביולי 1949. "ערשטע גרופע ישיבה בחורים פון מאור הגולה איצט אין קאנאדע", "דער מארגען זשורנאל", 12 באוגוסט 1949, עמ' 2.

¹⁹⁰ גזיר עיתון חסר שם ותאריך, באדיבות אר"א. "ערשטער גרינדונגס מיטינג פון דער ישיבה מאור הגולה", גזיר עיתון ללא שם, מתאריך 28 באוגוסט 1949.

¹⁹¹ באדיבות אר"א. "ישיבה ומתיבתא גבוה מאור הגולה האט אפגעהאלטען וויכטיגען מיטינג", "קענעזער אדלער", 2 בספטמבר 1949. באדיבות אר"א.

¹⁹² י.ר., "טאג-איין, טאג-אויס", טור עיתונאי ללא ציון שם העיתון (כנראה העיתון "קענעזער אדלער"), מתאריך 28 באוגוסט 1949. באדיבות אר"א.

¹⁹³ על פי גזיר עיתון ללא שם ותאריך באדיבות אר"א. כותרת הכתבה מטושטשת וכנראה יש לקרוא: "מוטער פארבאנד געשאפן ביי מתיבתא מאור הגולה".

¹⁹⁴ משה ליב, "מאור הגולה", "קענעזער אדלער", 22 בספטמבר 1949. באדיבות אר"א.

הוחלט לקיים חנוכת בית חגיגית לישיבה שתהווה גם מנוף לאיסוף כספים. החגיגה נקבעה ל-15 בדצמבר 1949, והתקיימה בבית כנסת חברה קדישא. ההיענות הייתה למעלה מהמצופה והיו שנאלצו לצאת בגלל דוחק המקום. בשולחן הראשי ישב יושב ראש האירוע מר שטרנטל, ולצדו ישבו רבני העיר. הרב עפשטיין שיבח מאוד את הרב אשרי והוסיף שזה כבוד עבור מונטריאול שהרב אשרי נמצא בה. סכום משמעותי נאסף וזו הייתה הצלחה מוראלית גבוהה.¹⁹⁸

וועד הרבנים של מונטריאול יצא בקריאה לתמוך בישיבה. למחרת חנוכת בית המדרש של הישיבה פרסם הרב צבי כהן יושב ראש וועד הרבנים את הקריאה:

מיליוני אחינו נספו על קידוש השם... בתי המדרש הישיבות יחד עם הלומדים וראשי הישיבות. נשארו בודדים... נוסדה הישיבה מאור הגולה...

החלק הגדול של המתיבתא מאור הגולה עבר לפני חודשים אחדים אלינו למונטריאול, וזה כבוד ופאר לעירנו ולכל קנדה.

החשיבות של מתיבתא מאור הגולה מאושרת גם על ידי הרב הראשי הרצוג שליט"א שביקר בישיבה והתפעל מכוחם של הבחורים...

משום כך אני פונה אליכם, קול דמי אחינו צועק אלינו, לעזור לישיבה מאור הגולה המונומנט החי לקדושים. עזרו לתלמידי חכמים הנשארים הממשיכים עבודת הקודש שלהם.¹⁹⁹

התפרסמו רשמים של מבקרים בישיבה. אצל י. גלעדי געלפארב הביקור הציף זיכרונות מהעבר. הוא העיד על עצמו שהוא חניך ישיבות לצד עולם האקדמיה, מספר זהה של שנות לימוד בכל מוסד. מהאקדמיה נותרו לו זיכרונות בודדים, ואילו הישיבה מלווה אותו כל חייו. הוא עדיין נוצר בליבו את שיחותיו של ראש הישיבה, את דרשותיו בעיניים עצומות. הוא התייחס באופן כללי לחשיבות לימוד תורה אותה תיאר לא כהכנה לחיים, כי אם כחיים עצמם. מתיאור חוויותיו בישיבות נעוריו, עבר לתאר את ישיבת מונטריאול. אווירה טובה בישיבה, אווירה של צניעות וטהרה. קול התורה נשמע יומם ולילה. הוא כתב שמילותיו של הרב אשרי בצמוד לתפילת "כל נדרי"²⁰⁰ גרמו לו לבכות כילד. הוא האזין לשעת לימוד תורה שהנחיל הרב אשרי לתלמידים, והייתה זו שעה של עונג רב. הרב אשרי סיפר לו שוויתר על משרת רבנות באמריקה²⁰¹ כיוון שנטל על עצמו את התפקיד לשמש כאב ליתומים, ואב לא נוטש את ילדיו. הרב אשרי גם אמר לו שהילדים היתומים שראו את הוריהם נשרפים בלהבות האש ושמעו את זעקותיהם, יכולים לגדול עם רגשות נקם ושנאה או חלילה לאבד את שפיות הדעת. תחת זאת הם בחרו בלימוד התורה

¹⁹⁷ גזיר עיתון באדיבות אר"א, כנראה המשך של המאמר: י. גלעדי- געלפארב, "וועגן ישיבות און אקאדעמיעס", **קענעזער אדלער**, 13 באוקטובר 1949. באדיבות אר"א.

¹⁹⁸ "מתיבתא מאור הגולה האט אפגעהאלטען איהר חנוכת הבית באנקעט", בגזיר עיתון ללא שם וללא תאריך. באדיבות אר"א.

¹⁹⁹ "הגאון ר' צבי כהן שליט"א יושב ראש פון ועד הרבנים אין מאנטרעאל פאדערט אויף קאנאדער אידען צו העלפען די ישיבה ומתיבתא מאור הגולה פון שארית הפליטה אין מאנטרעאל", **קענעזער אדלער**, 16 בדצמבר 1949. באדיבות אר"א.

²⁰⁰ תפילה הנאמרת בליל יום הכיפורים.
²⁰¹ על משרת רבנות שהוצעה לו בקהילה בשיקגו בשנת 1946, ראה לעיל בעמ' 70.

יומם וליל. חבל שהקהילה היהודית במונטריאול לא מגלה התעניינות בישיבה, ולא מבינה שהישיבה היא לכבוד ולברכה לקהילה.²⁰²

יוסף געלמאן שביקר בישיבה כתב:

נפגשתי עם התלמידים היתומים, עם הלימוד שלהם והדרך ארץ, לא אשכח את הרושם היוצא מהכלל שעשו עלי. יש להתפלל מההתמדה שלהם ומהבנתם בתורה, מהלימוד שלהם ממוקדם בבוקר ועד מאוחר בלילה, וגם מהאווירה החמה האבהית השולטת שם.²⁰³

אליעזר קראניק התפעל מאוד מהלימוד ומהאווירה, אך ציין במיוחד את התענוג הרוחני שהיה לו בביקורו בישיבה בשבת. סביב שולחנות ערוכים התקבצו התלמידים לצד בעלי בתים מהעיר, יחד עם הרבנים, ושרו באופן לבבי זמירות שבת. במיוחד נתפס לפנינים שיצאו מפיו של ראש הישיבה על פרשת השבוע. היה זה "עונג שבת" אמיתי.²⁰⁴

לקראת פסח תש"י התפרסמו קריאות להעניק את כספי "מעות חיטין"²⁰⁵ לטובת הישיבה. הנהלת הישיבה פרסמה את הקריאה הבאה:

עם התקרבות יום טוב פסח כל יהודי חייב באופן מסורתי לתת מעות חיטים לעניי העיר. מבקשים אנו מכל היהודים המקומיים לדאוג ליתומים מאב ומאם תלמידי הישיבה, עם הדרוש ביותר לפסח. שהם לא יצטרכו חלילה לרעוב ביום טוב בו אנו אומרים "כל דכפין ייתי וייכול", כל שרעב יבוא ויאכל. אנו קוראים לכל היהודים לכלול עצמם בפנייה של וועד הרבנים המקומי לתמוך במוסד הגדול והקדוש שלנו. אנו מאחלים לכל היהודים פסח שמח וכשר.²⁰⁶

התפרסמו גם פניות אישיות כגון זו של מ. לוריע.²⁰⁷

קריאות אלו עוררו דיון ציבורי פנימי בקהילת יהודי מונטריאול. הדיון נסוב סביב שלוש נקודות עיקריות: האם מוצדק לתמוך בישיבת מאור הגולה בכספי 'מעות חיטין' שיועדו עד כה לתמיכה בעניים מעבר לים, בעיקר בארץ ישראל? האם מוצדק לתמוך בישיבת מאור הגולה שכניסתה לקנדה אושרה רק לאחר שהרב אשרי התחייב לקונגרס היהודי הקנדי שהיא לא תיפול למעמסה על הקהילה המקומית?²⁰⁸ האם מוצדק לתמוך בבחורי ישיבה שבחרו להתרכז רק בלימוד תורה, ולא בהכשרה מקצועית שתאפשר להם להשתלב בהמשך במעגל העבודה?

²⁰² י. גלעדי- געלפארב, "וועגען ישיבות און אקאדעמיעס", **קענעזער אדלער**, 13 באוקטובר 1949. באדיבות אר"א. הופיע גם בתרגום לאנגלית: J. Giladi- Gelbfarb, "A Spark Of Slabodka In Montreal", **The Canadian Jewish Review**. גזיר עיתון ללא תאריך, באדיבות אר"א.

²⁰³ יוסף געלמאן, "פאלקס טריבונל- א גרוס פון דער ישיבה מאור הגולה אין מאנטרעאל", **דער טאג**, 6 בינואר 1950, עמ' 4.

²⁰⁴ אליזר קראניק, "די נייע היגע ישיבה מאור הגולה", **קענעזער אדלער**. גזיר עיתון ללא תאריך. באדיבות אר"א.

²⁰⁵ מגבית צדקה מיוחדת הנערכת לקראת חג הפסח, המיועדת לסייע לעניים להצטייד במצות ובשאר מוצרים לחג.

²⁰⁶ "ריהרענדער רוף פון ישיבת מאור הגולה", מודעה בעיתון. גזיר העיתון ללא שם העיתון וללא תאריך. באדיבות אר"א.

²⁰⁷ מ. לוריע, "בריוו אין רעדאקציע- "כל דיכפין ייתי וייכול", **קענעזער אדלער**, 24 במרץ 1950. באדיבות אר"א.

²⁰⁸ ראה נספח 39.7.

יושב ראש וועד הפליטים המאוחד, מר ס. הארווי, ייצג במכתב לעיתון את המתנגדים לתמיכה בישיבה מהסיבות שהוצגו לעיל. הוא חתם דבריו בכך שראוי לעזור לבחורים כבודדים, אך על המשך קיומה של הישיבה כקבוצה יש להטיל ספק ועל כך הרב אשרי לבדו צריך להחליט.²⁰⁹

חברים מהנהלת הישיבה ענו למכתבו בדברים הבאים:

המכתב באופן כללי טוב ונכון, אבל השאלה היא האם הוא ישר וקונסטרוקטיבי, משום שאי אפשר לעשות איתו פסח, ואפילו לא שבת.²¹⁰

בקשר לחתימות של ראש הישיבה הרב אפרים אשרי.

1) אמת שהרב אשרי חתם לקונגרס על התנאים המפלים בין אחד לשני,²¹¹ רק מפני שהאחד לומד תורה בישיבה ורוצה להמשיך. הקונגרס צריך לדעת שהחתימה ניתנה כעזרה דחופה ופיקוח נפש של הצלת נפשות, כמו שעשו כל פעילי הציבור האמיתיים במקרים כאלה.

2) העיקרון של הקונגרס לתמוך ביתומים כיחידים, כפועלים, לא כמו בחורי ישיבה, הוא לא נכון, וזה לא בסמכותו להיות פוסקים שהילדים היתומים שתחת התנאים הכי קשים בקרמטוריום מסרו נפשם ללמוד תורה, דווקא מתחת לשמי קנדה יפסיקו ללמוד תורה. למה? היתום לא התחיל ללמוד תורה בגלל הקונגרס ולא יפסיק בגללו. כל זמן שיש אפילו יתום אחד הרוצה ללמוד תורה, הקונגרס לא יכול להפלותו.

3) דעתנו היא, ואנו מאמינים שזאת גם דעת כל האנשים החושבים נכון, שהקונגרס חייב לתמוך ביתומים תלמידי ישיבה בדיוק כמו בכל היתומים הפליטים, עד שנעשים מסודרים ועצמאיים. הפעם "כלי קודש" גם זה מקצוע, וזה לא פחות שימושי ומכובד ממלאכות אחרות.

4) ביחס לכסף מדרום אפריקה, זו הייתה תמיכה חד פעמית בישיבה, לעזרה בהתארגנות כאשר תצטרך לעזוב את איטליה ולקנות בית ומלאי. הכסף ניתן מפני שהרב אשרי עזר שם לנהל קמפיין עבור הגויינט. באמת לא ניתן לצפות שיהדות דרום אפריקה תמשיך הלאה לתמוך בישיבת יתומים בקנדה, במקומה של יהדות קנדה.²¹²

היו שהדגישו את הטיעון שלימוד בישיבה אכן ראוי שייחשב כהכשרה מקצועית לתפקידים של "כלי קודש", כגון: רבנים, שוחטים, חזנים, מלמדים וכדומה. הרב אשרי הזכיר בהקשר זה שארבעה מתלמידיו מצויים בהליכי השתלבות בתפקידי שחיטה, הוראה וחזנות בקהילות שונות בקנדה.²¹³

²⁰⁹ ס. הארווי, "בריו אין רעדאקציע- ענטפער אויף קאלום אין שייכות מיט מעות חיטים פאר ישיבות", **קענעדער אדלער**, 5 באפריל 1950. באדיבות אר"א.

²¹⁰ כוונת הדברים היא שאף אם טענותיו של מר הארווי צודקות, מדיבוריו התיאורטיים יש לעבור לקו קונסטרוקטיבי של מציאת מקורות למימון הוצאות הקיום של הבחורים.

²¹¹ הפליה בין פליטים לומדי תורה שלא זכאים לתמיכת הקונגרס היהודי הקנדי, לבין פליטים המכשירים עצמם לעבודה הראויים לתמיכתה.

²¹² יעקב לעווט ואחרים, "בריו אין רעדאקציע- ענטפער פון ישיבת מאור הגולה אויף בריו פון ס. הארווי", **קענעדער אדלער**, 7 באפריל 1950. באדיבות אר"א.

²¹³ מ. לוריע, "בריו אין רעדאקציע- "כל דיכפין ייתי וייכול", **קענעדער אדלער**, 24 במרץ 1950. באדיבות אר"א.

א. קראניק קונן על כך שרק בודדים מתעניינים ביתומי הישיבה, והציבור הרחב עומד למרחוק. כלפי נותני העצות שילכו התלמידים לעבוד, הוא אמר שאכן עצה טובה לכאורה, ברם, אינה מעשית. במאמץ גדול התאפשר לבחורים בודדים לקבל עבודה בשכר של שבעה עשר דולר לשבוע. הילדים היקרים החפצים בשמירת השבת מוגבלים מאוד באפשרויות מציאת מקומות עבודה שלא דורשים עבודה בשבת. האם ניתן לראות ביציאה לעבודה ישועה לכל היתומים?²¹⁴

לאחר חג הפסח התקיימה אסיפה שנתית ראשונה של הישיבה, ונבחרו חברי הנהלה חדשים. לנשיא נבחר מר יעקב לויט. הם דנו בדרכי פעולה להמשך קיומה של הישיבה, והתחושה הייתה שהקונגרס היהודי הקנדי לא יוכל להמשיך לעמוד מנגד למול בחורים יתומים שאין להם עוזר, ויאלץ לתמוך בישיבה.²¹⁵

למעשה, הקושי הכלכלי ליווה את הישיבה גם בהמשך דרכה. במסמך מנובמבר 1950 אישרו נשיא הישיבה והגזבר את קיומו של חוב על סך שלושת אלפים דולר שחייבת הישיבה לרב אשרי אישית. כפי שנטען שם, קופת הישיבה ריקה ואין באפשרותם לשלם חוב זה, והם ביקשו מהרב אשרי להתאזר בסבלנות לצד הבטחה שלכשיהיו כספים הם יועברו אליו.²¹⁶ בפברואר 1951 פרסם וועד הרבנים של מונטריאול את הדברים הבאים:

כבר מזמן מסוים שאצלנו בעיר קיימת ישיבת מאור הגולה בה מספר יפה של תלמידים יתומים שהובאו מאיטליה לומדים תורה ומתחנכים עם יראת שמים. וועד הרבנים משוכנע שהישיבה באמת עושה עבודה טובה בנושא תורה כבימים מקדם, והחליט למשוך תשומת לב מהיהודים המקומיים לדוחק ששולט בישיבה... זו חובה לנו לכולנו שהמספר המשמעותי של תלמידים יתומים יקבלו עזרה שלנו. ובזכות זה נושע בישיבה שלימה.²¹⁷

במקביל לעבודתו בראשות הישיבה התמנה הרב אשרי לכהן ברבנות בבתי כנסת מקומיים. ביוני 1950 התקיימה הכתרתו לרב בתי הכנסת תפארת ישראל ופינסקר- קנין תורה. הרב אשרי בנאומו הדגיש את חובתו של הרב להסיר הצידה את האינטרסים האישיים המפריעים לו בתפקידו כמנהיג רוחני, ואת חובת בעלי הבתים לשתף פעולה עם הרב. "כאשר הענפים טובים והענבים טובים, יוצא יין משובח המשמח א-לוקים ואדם".²¹⁸

בחוברת התורנית הפרדס התפרסם דבר מינויו של הרב אשרי בקהילות אלו, בתוספת תיאור מעלותיו האישיות לצד מעלותיה של ישיבת מאור הגולה שעמד בראשה.

הרב אשרי הוא לא פנים חדשות בעולם התורה ובעולם הרבנות. בעודנו צעיר לימים נתפרסם לעילוי עצום, לעמקן נפלא ומחדש מקורי. פרשת חייו ומעשיו הכבירים בשדה הצלה והרבצת התורה ידועים למדי. במרצו הרב ובכישרונותיו הנעלים יסד לאחר המלחמה את הישיבה המפורסמת מאור הגולה ברומא, איטליה, שנעשתה למגדל אור

²¹⁴ א. קראניק, "בריו אין רעדאקציע- וועגען ענין מעות חיטים", קענעזער אדלער, ללא תאריך. באדיבות אר"א.
²¹⁵ "דער ערשטער יעהרליכער מיטינג פון מתיבתא מאור הגולה", קענעזער אדלער, 17 באפריל 1950. באדיבות אר"א.
²¹⁶ מכתב לרב אשרי מתאריך 8 בנובמבר 1950, בחתימתם של נשיא הישיבה מר לויט והגזבר מר לוריא. באדיבות אר"א.
²¹⁷ "דער ועד הרבנים פון מאנטרעאל רופט צו שטיצען די ישיבה מאור הגולה", קריאה מתאריך 27 בפברואר 1951, עליה חתומים הרבנים הירשאהרן, אפרימאויטש, גאלדצווייג והירשפרונג. באדיבות אר"א.
²¹⁸ "אינסטאליישאן באנקעט לכבוד הרב אפרים אשרי", קענעזער אדלער, 18 ביוני 1950. וביתר פירוט: דוד ק-י, "שעהנער אינסטאליישאן באנקעט לכבוד הרב אפרים אשרי", קענעזער אדלער, 22 ביוני 1950. גזירי העיתונים באדיבות אר"א.

ביבשת אירופה. זה שנתיים שהשיבה הועברה למונטריאול, וכבר יד ושם לה בין הישיבות הגדולות. מפורסמת הישיבה בשיטת הלימוד שהיא על פי דרך ההבנה והעמקה כנהוג בישיבות ליטא, והרב אשרי משמש כהן פאר בה ראש הישיבה.²¹⁹

ברם, החוזה שנחתם בין הרב אשרי לבין קהילת תפארת ישראל הדגיש את מעמדו המוגבל. הוא התחייב להנהיג רוחנית את הקהילה ולהשתתף בתפילות בשבתות ובמועדים, אך לא להתערב במדיניות הקהילה בעניינים שאינם במישור הדתי. תמורת עבודתו לא הובטח לו שכר כלל, אך נכתב שאם מי מחברי הקהילה יחליט מרצונו לתרום לו או לישיבת מאור הגולה, מותר לרב לקבל את התרומה.²²⁰

באותה תקופה הוזמן הרב אשרי להצטרף לוועדת החינוך של הקונגרס היהודי הקנדי. בהודעה שקיבל על כך נכתב שהעניין שלו בחינוך והניסיון שלו בתחום זה יהיו וודאי לעזרה גדולה לוועדה.²²¹

כבר בראשית כהונתו במונטריאול, יצא הרב אשרי לניו יורק לצורך עניין אישי חשוב ביותר. הוא נשא לאישה את הגברת פריידה בת הרב משה גרינצווייג, ניצולת אושוויץ.²²² פריידה, צעירה בהרבה מהרב אשרי, נולדה בציכוסלובקיה בשנת 1926.²²³ החתונה נערכה בברוקלין בט"ו בכסלו תש"י,²²⁴ ועל הכתובה חתמו הרב משה פיינשטיין והרב ישראל זאב גוסטמאן.²²⁵ אגרות ברכה רבות הגיעו לברך את בני הזוג. בין המברכים היו גדולי הרבנים: הרב קמינצקי, הרב ישראל רוזנברג, והרב זלצר מאגודת הרבנים של אמריקה. מיוהניסבורג הגיעה ברכה מאת הרב רבינוביץ. מארץ ישראל הגיעה ברכתו של הרב שער ראש ישיבת סלובודקה. ממונטריאול הגיעו ברכות מהנהלת הישיבה ומהתלמידים שחתמו: "בניו תלמידי".²²⁶

5.1 אש המחלוקת

להבדיל מתקופת רומא בה הרב אשרי נעדר במרבית הזמן מהישיבה²²⁷ עקב מסעותיו לגיוס כספים להחזקתה, בתקופת מונטריאול נוכחותו הייתה סדירה. נוכחות זו הייתה אמורה לחזק את הרבנים ואת הישיבה, אך למעשה הייתה גם לרועץ. התפתחה מחלוקת בין הרב אשרי לרבנים מאשקאוויטש וברזיקובסקי שהיו רגילים לפעול במידה רבה של עצמאות. אף שאין לדעת מה בדיוק עורר את הפולמוס, נראה שהמחלוקת התמקדה במעמד האישי ובשליטה בישיבה, בשאלה: מיהו "בעל הבית"? האם הרב אשרי שנשא בתואר "ראש הישיבה" וניווט את פעילותה וטרח ודאג לקיומו החומרי של המוסד במשך שנות קיומו, או שמא הרבנים שעמלו בהתמדה ובמסירות בחינוכם של הבחורים?

²¹⁹ הפרדס, שנה כ"ד חוברת י"א (אב תש"י אוגוסט 1950), ניו יורק שיקאגא 1950, עמ' 25 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12137&st=&pgnum=27&hilite>).

²²⁰ העתק החוזה שנחתם במאי 1950 בין קהילת תפארת ישראל לבין הרב אשרי. באדיבות אר"א.
²²¹ העתק המסמך מתאריך 15 ביוני 1950, ובחתימת מר בקר יושב ראש וועדת החינוך של הקונגרס היהודי הקנדי, באדיבות אר"א.

²²² אשרי, ממעמקים, חלק א', בהקדמה "ברכת הודאה".

²²³ על פי מסמך רשויות ההגירה הקנדיים מתאריך 26 בפברואר 1952. באדיבות אר"א.

²²⁴ 7 בדצמבר 1949.

²²⁵ הכתובה באדיבות אר"א, וראה: נספח 39.

²²⁶ הטלגרמות ואגרות הברכה באדיבות אר"א.

²²⁷ ראה לעיל בעמ' 80.

ההדים הראשונים למחלוקת נתגלו באוגוסט 1950. במסמך קצר מופיע: "אנחנו החתומים מטה מקבלים עלינו את ההחלטות של הוועד בעניין הסכסוך שלנו".²²⁸ על המסמך חתומים הרב אשרי וחברי הוועדה הציבורית של הישיבה וביניהם מר לוויט הנשיא. בשורה נפרדת שם מופיע שהרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש סירבו לחתום.²²⁹ בתגובה לכך התכנסו מיד כל חברי הוועדה הציבורית של הישיבה, ונשלח מכתב לרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש הדורש מהם להעביר את כל הכספים וספרי הקבלות המצויים בידם לידי מר לוויט.²³⁰ בתחילת ספטמבר נשלחו מכתבים נוספים לרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש בזו הלשון:

בהוראת מועצת המנהלים נתבקשנו להורות לכם להימנע משימוש בשטח הישיבה למטרה כלשהיא.

אנו משוכנעים שלא ניאליץ לנקוט באמצעים נוספים על מנת להרחיקכם מהשטח.²³¹

במקביל ננקטה פעילות משפטית. כבר ביוני 1950 העביר הרב אשרי לרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש, באמצעות נוטריון, שליש לכל אחד בבעלות על הנכס המשמש את הישיבה, כך שהבעלות על הנכס התחלקה בשווה בין שלושת הרבנים. בישיבה נוספת אצל נוטריון נדרשו שלושת הרבנים להעביר את חלקם בנכס לבעלותה של הוועדה הציבורית של הישיבה, עד לתאריך 8 בספטמבר 1950.²³²

המחלוקת עברה לבית דין רבני. הועלו טענות מצד מר לוויט נגד הרבנים, וטענות של הרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש נגד הרב אשרי.²³³ שני הצדדים התקשו במשך תקופה ארוכה להגיע להסכמה אודות הרכב הדיינים הבוררים, וועד הרבנים היה צריך להחליט על זהות בורר מתאים.²³⁴

בתחילת סיון תשי"א²³⁵ דרש הרב מאשקאוויטש בפני התלמידים ודיבר על שתי צורות הנהגה שונות, של הרבי מויז'ניץ ושל הרבי ממונקאטש. האחד היה תקיף ועמד כחומת ברזל, ואילו השני התנהג ברכות. הרב מאשקאוויטש המשיך ואמר,

התלמידים של ב' המחנות היושבים כעת במסיבה זו צריכים כל אחד ואחד לאחוז בדרכי רבותיהם הקדושים... דרכיהם של צדיקים כל אחד לפי דרכו חביב הוא לפני הקדוש ברוך הוא, כי הלא מטרתם אחת הוא לאחדות הבורא יתברך שמו, ולשניהם הצורך בשמים, וכל אחד צריך להמשיך בדרך רבו הקדוש.²³⁶

²²⁸ מסמך בכתב יד מתאריך ב' באלול תשי"א 15 באוגוסט 1950. באדיבות אר"א.

²²⁹ שם

²³⁰ מכתבו של מר לוויט לרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש מתאריך 17 באוגוסט 1950. באדיבות אר"א.

²³¹ מכתבים מתאריך 5 בספטמבר 1950 בחתימותיהם של האדונים לוויט, לוריא, ווינטרוב, באדיבות אר"א. ראוי לשים לב לכך שלהבדיל מהמכתב מתאריך 17 באוגוסט 1950 שם מופיע לצד השמות מאשקאוויטש וברזיקובסקי התואר Rev., היינו איש דת, במכתבים מתאריך 5 בספטמבר 1950 מופיע התואר Mr., היינו אדון.

²³² העתק המסמך הנוטריוני באדיבות אר"א.

²³³ ראה מכתב של הרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש לרב הירשפרונג מתאריך 30 באוקטובר 1950. מופיע שם שהתלמידים הצטרפו להנהלת הישיבה בתביעה לדין תורה נגד הרב אשרי. באדיבות אר"א.

²³⁴ על פי מכתב וועד הרבנים דמונטריאול לרבנים מאשקאוויטש, ברזיקובסקי ואשרי מתאריך 20 בפברואר 1951. באדיבות אר"א.

²³⁵ יוני 1951.

²³⁶ הדרך לסיום משניות בישיבת מאור הגולה ביום ב' בסיון תשי"א. ראה: יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**, עמי ש"י- ש"ב.

נראה שדברים אלו היו מכוונים לא רק כלפי דרכיהם השונות של האדמו"רים מוויז'ניץ וממונקאטש, אלא גם מסר לתלמידים בעניין המחלוקת הפנימית בישיבת מאור הגולה, שלשני הצדדים כוונות חיוביות.

מחלוקת זו הכתה גלים גם בדפי העיתונות היהודית המקומית. בדצמבר 1950 התפרסם מאמר בעיתון **קענעדער אדלער** תחת הכותרת: "א ישיבה אדער א סקאנדאל?".²³⁷ מאמר זה נטה לטובתו של הרב אשרי והציג את הרבנים האחרים כבעלי חוצפה ונצלנים המשתלטים על נכס שנקנה בכספי ציבור שאסף הרב אשרי. לטענת הכותב, הוועדה הציבורית בנשיאותו של מר לוויט תומכת ברב אשרי, ואם הרבנים אינם חפצים לעבוד תחתיו עומדת להם האפשרות להתפטר. במאמר מאוחר יותר באותו עיתון מיוני 1951 נקט הכותב עמדה ניטראלית, ורק ביקש מבעלי הבתים של מונטריאול להתערב במחלוקת ולמנות בוררים על מנת לשים סוף לחילול השם שנגרם.²³⁸ ביולי 1951 תבע הרב אשרי את שני הרבנים בבית משפט כללי בעוון הוצאת דיבה עליו בעלון שפרסמו שנשלח לחברי וועד העיר.²³⁹

בסופו של דבר נעשתה חלוקה של שווי הנכס בין המעורבים בפרשה. במסמך מסוף אוגוסט 1951 התחייב הרב אשרי להעביר לידי הרבנים ברזיקובסקי ומאשקאוויטש את חלקו בבעלות על מבנה הישיבה, תמורת סכום של אלף וחמש מאות דולר.²⁴⁰ בזה נחתמה תקופתו של הרב אשרי בישיבה, וגם הישיבה הגיעה לסוף דרכה.

הישיבה התקיימה במשך תקופה של למעלה מחמש שנים. למדו בה בשנות קיומה כחמש מאות תלמידים.²⁴¹ הישיבה מילאה תפקיד חשוב בדאגה קיומית לבחורים יתומים חסרי כל, לצד הוראה תורנית וחיזוק אמוני ונפשי. משבגרו התלמידים הם עזבו את ה"חממה" שהכירו בין כותלי הישיבה ויצאו לעמול לפרנסתם. למי מהם שבחר לעבוד בתחומים שונים במרחב התורני: בשחיטה, בהוראה וכדומה, שימשה הישיבה גם כמקום הכשרה מקצועי. הישיבה נשאה את דגל הדאגה לבחורים יתומים שורדי השואה, ומשלא הצליחה למשוך אליה גם בחורים אחרים הלך מספר התלמידים והצטמצם. המחלוקת בין העומדים בראשה הכריעה את הישיבה סופית.

הרב אשרי צורף בספטמבר 1951 לוועד הרבנים של מונטריאול. בהודעת וועד העיר נטען שבגלל שמספר חברי הוועד הצטמצם בשנים האחרונות, ומשום שהגיעו לעיר רבנים פליטי האסון באירופה, הוחלט לצרף לארבעת הרבנים המכהנים (הרבנים: הירשהארן, אפרימאוויטש, גאלדצווייג והירשפרונג) שבעה רבנים חדשים, וביניהם הרב אשרי. הרבנים ברזיקובסקי

²³⁷ ישיבה או סקנדל? ראה: י.ר., "טאג-איין, טאג-אויס - א ישיבה אדער א סקאנדאל?", **קענעדער אדלער**, 10 בדצמבר 1950. באדיבות אר"א.

²³⁸ י.ר., "טאג-איין, טאג-אויס - ס'איז א חילול השם!", **קענעדער אדלער**, 15 ביוני 1951. באדיבות אר"א.

²³⁹ "צוויי ראשי-ישיבה ערשיינען אין געריכט; אנגעקלאגט אין פארלוימדונג", **קענעדער אדלער**, 19 ביולי 1951. באדיבות אר"א.

²⁴⁰ המסמך מתאריך 30 באוגוסט 1951 עליו חתום הרב אשרי, באדיבות אר"א. בהתחשב בכך שהבניין נקנה בסכום של 12500 דולר (על פי חשבון הוצאות מפורט שהגיש הרב אשרי. באדיבות אר"א) הסכום שקיבל הרב אשרי נראה נמוך. אך ייתכן והסכום הנקוב של 1500 דולר היווה רק השלמה לסכום אחר שכבר קיבל. ייתכן גם והסכום שחולק חושב רק לאחר תשלום חובות שעמדו לחובתה של הישיבה, ועל כן היה נמוך מערך הנכס.

²⁴¹ יצחק אייזיק מאשקאוויטש, **בית יצחק**, חלק ב', ברוקלין תשע"א, "פתח דבר" מאת מרדכי פרידמאן יושב ראש התאחדות התלמידים.

ומאשקאוויטש לא צורפו לוועד הרבנים.²⁴² על רקע המחלוקת הקשה שהייתה בין הרבנים, נראה שמיוני זה היווה הבעת אמון ברורה של וועד הרבנים העירוני ברב אשרי.

אולם, סגירת שערי הישיבה ומשרתו המצומצמת בקהילות מונטריאול הובילו את הרב אשרי לחפש משרה אחרת. בשנת 1952 הוא התמנה לרב בית המדרש הגדול בניו יורק.²⁴³ לקראת צאתו לשם נערכה לכבודו סעודת פרידה "צאתך לשלום" באודיטוריום בית כנסת תפארת ישראל.²⁴⁴ בסעודה השתתפו חברי קהילות תפארת ישראל ופינסקר, וחברי האיגוד הליטאי. הרב אשרי בדברי הפרידה שלו הדגיש את הידידות שגילו כלפיו חברי בתי הכנסת, ואת הוקרתו הרבה לקהילות על שקיבלוהו כרב שלהם.²⁴⁵

²⁴² "ועד העיר פארגרעסערט ועד הרבנים מיט נאך זיבען מיטגלידער", **קענעזער אדלער**, 28 בספטמבר 1951. באדיבות אר"א.

²⁴³ ראה בהרחבה להלן בפרק רביעי מעמ' 90.

²⁴⁴ להעתק הזמנה לאירוע, ראה: נספח פ' 10. באדיבות אר"א.

²⁴⁵ "דער צאתך לשלום פאר הרב אפרים אשרי", **קענעזער אדלער**, 5 בנובמבר 1952. באדיבות אר"א.

פרק רביעי

רב בית המדרש הגדול בניו יורק

1. בראש בית המדרש הגדול

קהילת בית המדרש הגדול נוסדה בשנת 1852, והיתה הקהילה האורתודוקסית הותיקה ביותר בארצות הברית של אשכנזים יוצאי רוסיה. בשנת 1885 הקהילה קנתה מבנה רחב ידיים ששימש כנסייה ברחוב נורפולק ב-Lower East Side של מנהטן, והסבה אותו לשמש כבית כנסת.¹ באסיפת הנהלה של בית הכנסת ב-13 ביולי 1952 הודיע נשיא הקהילה מר אברהם גרינוואלד, שהרב המכהן, הרב פליישר, התפטר מתפקידו עקב מחלה. הוקמה וועדת איתור בראשותו של נשיא הקהילה לבחינת מועמדים חדשים לתפקיד. נקבע שמבחן הקבלה יכלול ריאיון, ודרשה לדוגמה בפני הקהילה. הוצעה אפשרות לקבל לתפקיד את הרב דוד ליפשיץ מורה הוראה בישיבת הרב יצחק אלחנן,² אך האפשרות נדחתה עקב חוסר הנכונות של הרב ליפשיץ לעזוב את משרתו בישיבה, ורצון בית הכנסת ברב במשרה מלאה.³

בישיבת הנהלה ב-19 באוקטובר 1952 נמסר רשמית שבישיבה מיוחדת שהתקיימה קודם לכן התקבלה מועמדותו של הרב אשרי לתפקיד רב הקהילה. הוא הוצג כאישיות עולמית ידועה, מחבר הספר **חורבן ליטע**,⁴ ו**דברי אפרים**.⁵ המלצות אודותיו התקבלו מהרב אייזנבאך הרב של חברת ש"ס, ומהרב פייבלזון מנהל משרד וועד הרבנים של ניו יורק. הרב אשרי דרש בפני הציבור בשבת פרשת "עקב",⁶ והתגלה כנואם מצוין.⁷ למעשה, כבר ב-11 באוגוסט נערך ונחתם חוזה בין הרב אשרי לבין חברי הוועדה לאיתור רב, וסעיפיו העיקריים כדלקמן:

1. הקהילה תעסיק את הרב אשרי כרב לתקופה של שנה, מאמצע ספטמבר 1952 ועד אמצע ספטמבר 1953, וזאת תמורת משכורת שנתית של אלפיים ושמונים דולר.⁸
2. הרב אשרי מתחייב למתן השירותים הבאים:
 - א. לדרוש בכל שבת אחר הצהריים.
 - ב. לדרוש מידי יום ראשון בין תפילת מנחה לתפילת ערבית.
 - ג. לדרוש בצמוד לכל תפילת "יזכור"⁹ במועדים.
 - ד. לדרוש ביום טוב ראשון של כל חג, ובצמוד לתפילות "כל נדרי" ו"נעילה"¹⁰ ביום הכיפורים.

¹ ראה: Joyce Mendelsohn, **The Lower East Side Remembered and Revisited**, revised edition 2009 (first edition 2001), Columbia University Press, New York 2009, pp. 115-116. וסבתא רבה מצד אמי, הארי לושר ומיני האפט, נישאו בבית כנסת זה בשנת 1890.

² ישיבה אוניברסיטה
³ על פי פרטיכל ישיבת הנהלת בית המדרש הגדול מתאריך 13 ביולי 1952. באדיבותו של הרב גרינבאום, חתנו של הרב אשרי, שניהן כרב בית הכנסת.

⁴ אשרי, **חורבן ליטע**.
⁵ אשרי, **דברי אפרים**.

⁶ 9 באוגוסט 1952.
⁷ פרטיכל ישיבת הנהלת בית המדרש הגדול מתאריך 19 באוקטובר 1952. באדיבותו של הרב גרינבאום, חתנו של הרב אשרי.

⁸ לשם השוואה, באותה ישיבת הנהלה הוחלט להעסיק את החזן יהודה יחזקאל שוגארמאן שיעבור לפני התיבה בימים הנוראים' ובשבת אחת לחודש, וזאת תמורת משכורת שנתית של אלפיים ומאתיים דולר. ראה: פרטיכל ישיבת הנהלת בית המדרש הגדול מתאריך 19 באוקטובר 1952. באדיבותו של הרב גרינבאום, חתנו של הרב אשרי. בהקשר זה ראוי לציין את מאמרו של קפלן: Kimmy Caplan, "In God We Trust: Salaries and Income of American Orthodox Rabbis, 1881-1924", **American Jewish History**, 86(1) (1998), pp. 77-106.
⁹ תפילה הנאמרת במועדים שונים ובה מזכירים את הנפטרים.

- ה. לסייע במגביות לטובת בית הכנסת.
- ו. לענות על שאלות הלכתיות של מי מבני הקהילה.
- ז. להיות נוכח בתפילות מידי יום במידת האפשר.
- ח. להיות נוכח בתפילות שבת ומועדים.
- ט. להשתתף ב"קידושים" שייערכו ולדרוש כפי שיידרש.
- י. לקיים הדרשות והנאומים בהתאם לאמונה יהודית אורתודוקסית מחמירה.
- יא. להספיד את מי מחברי הקהילה שימות, וללא תשלום נוסף במידה ומשפחתו חסרת אמצעים.
3. הרב יזכה לכבוד הראוי כמקובל ביהדות האורתודוקסית, ויכבד את הנהגת הקהילה, חברי הקהילה ורבנים ואורחים, ובלבד שהללו לא יפגעו בכבודו.
4. בתום תקופת החוזה ייחתם חוזה חדש בהסכמת שני הצדדים.
5. הרב מתחייב לפעול על פי חוקי הקהילה ותקנותיה.
6. כל הנזכר הוא בהסכמת שני הצדדים ואין הסכמות נוספות שנוסחו על פה.
- על כל הנזכר חותמים שני הצדדים ב-11 באוגוסט 1952.

אברהם גרינוולד, נשיא.

אפרים אשרי, הרב.¹¹

בתחילת ספטמבר 1952 פרסמה הנהלת בית הכנסת מודעות בעיתונים המבשרות את בחירתו של הרב אשרי לשמש כרב הקהילה, והמזמינות את הציבור לבוא לבית הכנסת ולשמוע דרשה מפיו בשבת פרשת "נצבים- וילך".¹² הדברים פורסמו תחת הכותרת: "חדשות מרעישות ליהודי ניו יורק ובכלל".¹³ כעבור כשבועיים פורסמה הידיעה הבאה:

ניו יורק היהודית קבלה בשמחה ובציפייה את ההודעה שהרב אפרים אשרי נעשה מרא דאתרא של בית המדרש הגדול ברחוב נורפולק, בלב האיסט סייד היהודי.... בית המדרש הגדול הוא לא רק אחד מבתי הכנסת הוותיקים בניו יורק שלאחרונה חגג את יובל מאה שנה שלו, אבל הוא היה ונשאר מצודה של יהדות נאמנה לתורה ומורה דרך לבתי כנסת אחרים בניו יורק ובכל הארץ... הרב אשרי עוד צעיר בשנים, בא לבית המדרש הגדול עם מטען רוחני גדול ועשיר. למדן גדול ודרשן מחונן, הרב אשרי נודע בליטא שלפני החורבן כעליו.... לאחרונה הוא הוציא ספר ביידיש **חורבן ליטא** שבקושי יש לו שווה¹⁴ בספרות החורבן. בית המדרש הגדול לא היה יכול לעשות בחירה טובה יותר מלקבל את הרב אשרי למנהיג הרוחני.¹⁵

התפרסמו בעיתונות גם מודעות ברכה לרגל המינוי. מטעם אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה התפרסם הנוסח הבא:

¹⁰ תפילת "כל נדרי" נאמרת בתחילת יום הכיפורים, ו"נעילה" בסופה.

¹¹ העתק החוזה באדיבות אר"א, ראה: נספח 49 א-ג. נוסח החוזה מופיע גם בפרטיכל ישיבת הנהלת בית המדרש הגדול מתאריך 19 באוקטובר 1952. באדיבותו של הרב גרינבאום, חתנו של הרב אשרי.

¹² 13 בספטמבר 1952, שבת שלפני ראש השנה.

¹³ "איבעראשענדע נייעס פאר די אידען פון ניו יארק און איבעראל!" **דער מארגען זשורנאל**, 2 בספטמבר 1952, עמ' 8.

¹⁴ ספר המשתווה לו בחשיבותו.

¹⁵ "הרב אשרי אין בית המדרש הגדול", **דער מארגען זשורנאל**, 16 בספטמבר 1952, עמ' 6.

שמחים אנו לדעת כי ידידינו וחברנו הרב הגאון המפורסם לתהילה, מרביץ תורה ברבים, רב פעלים לתעודה, מורנו הרב רבי אפרים אשרי שליט"א, נתקבל לרב ומנהיג רוחני בבית המדרש הגדול... אשרי העדה שזכתה לרב גדול כמוהו בתורה, אשר קנה לו שם בין בהרבצת תורה, ובין כרב ומנהיג ועסקן חרוץ בכלל, ובעד שארית הפליטה בפרט. יהא רעוא¹⁶ שיצליח במשרתו החדשה, וינהל את עדתו על מבועי התורה והיהדות המסורתית הצרופה.¹⁷

ברכות נוספות למינוי התפרסמו מטעמים של הסתדרות תלמידי ישיבת סלובודקה בארצות הברית וקנדה, איגוד יוצאי ליטא בקנדה, בית כנסת פינסקר קנין תורה במונטריאול, ובית כנסת תפארת ישראל במונטריאול.¹⁸ גם מערכת החוברת התורנית **המאור** פרסמה ברכה.¹⁹

בישיבת הנהלה נוספת ב-23 בנובמבר 1952 הוחלט לקיים טקס הכתרה של הרב החדש בבית הכנסת, ושהכניסה תהיה חינם לכל.²⁰

ההכתרה נקבעה ליום ראשון ג' בטבת תשי"ג, 21 בדצמבר 1952, בשעה 18:00 בבית הכנסת. מטעם בית הכנסת נשלחו הזמנות אישיות,²¹ וגם התפרסמו מודעות בעיתונים בזו הלשון:

יום טוב גדול באיסט סייד

... ההכתרה החגיגית של הרב והמנהיג הרוחני הממונה החדש שלנו, הגאון הצעיר אשר קנה לעצמו שם בעבודתו במקצועות של הרבצת תורה והצלת נפשות, אחד מהרבנים הספורים של ליטא שניצלו, שאת זיכרונם הוא הנציח בעבודה מונומנטאלית, הרב הגאון מורנו הרב ר' אפרים אשרי שליט"א.

הוכנה לכבוד שמחת התורה הגדולה תכנית עשירה יוצאת מן הכלל וכל היהודים חובבי תורה מוזמנים לבוא בהמוניהם לכבוד התורה ולכבוד מקדש המעט שלנו, בית הכנסת האורתודוקסי האשכנזי הכי ישן באמריקה,²² שעל כיסא הרבנות שלו ישבו הרבנים הכי גדולים, ביניהם הרב הכולל הגאון ר' יעקב יוסף זצ"ל.²³

בטקס ההכתרה השתתפו למעלה מאלפיים איש. ברכות השמיעו הרבנים הבאים: הרב משה פיינשטיין, הרב אברהם יצחק פייבלזון מוועד הרבנים של ניו יורק רבתי, הרב מאיר כהן מאגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה, הרב משה דן שיינקופף סגן נשיא אגודת הרבנים, הרב ניסן וקסמן מהסתדרות תלמידי סלובודקה, הרב אבא אייזנבאך הרב של חברת ש"ס, הרבי מטומישוב הרב פרישרמן גיסו של הרב אשרי, והרב יוסף אליהו הענקין מנהל עזרת תורה. הוקראו דברי ברכה

¹⁶ יהי רצון (בארמית).

¹⁷ המודעה מיום ד', כ"ז באלול תשי"ב 17 בספטמבר 1952, חתומה בידי הרב מאיר כהן מנהל אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה. המודעה התפרסמה ב: **דער מארגען זשורנאל**, 18 בספטמבר 1952, עמ' 12.

¹⁸ **דער מארגען זשורנאל**, 18 בספטמבר 1952, עמ' 12.

¹⁹ **המאור**, שנה רביעית חוברת א' (כ"ז) (תשרי תשי"ג אוקטובר 1952), ברוקלין 1952, עמ' 25 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=28018&st=&pgnum=25&hilite>).

²⁰ פרטיכל ישיבת הנהלת בית המדרש הגדול מתאריך 23 בנובמבר 1952. באדיבותו של הרב גרינבאום, חתנו של הרב אשרי.

²¹ העתק ההזמנה באדיבות אר"א, וראה: נספח 2.4.

²² כפי שהובא לעיל בעמ' 90, זו הייתה הקהילה האורתודוקסית הוותיקה ביותר בארצות הברית של אשכנזים יוצאי רוסיה.

²³ ההזמנה פורסמה ב: **דער מארגען זשורנאל**, 19 בדצמבר 1952, עמ' 9. נוסח זהה כמעט לחלוטין התפרסם באותו יום גם בעיתון **דער טאג**, בעמ' 7. מעניין שבהזמנות אלו מופיעה שעת ההתחלה של הטקס בשעה 16:00, ואילו בהזמנה האישית שנשלחה מופיעה השעה 18:00.

שנשלחו מהרב טייץ יושב ראש הנהלת אגודת הרבנים, ומהרבנות הראשית ומבית הדין של ירושלים. החגיגה נעלה בנאום של הרב אשרי שהודה לבורא עולם על נס הצלתו מידי הנאצים, ועל הזכות לשמש בקודש בקהילה יהודית כה יפה.²⁴ הרב אשרי הוסיף ותיאר כיצד בתקופה בה רבים פורצים גדר ומשתקעים בעניינים טמאים חובתו של הרב לא להסתפק באמירת דברים המוצאים חן בעיני הציבור הרחב, אלא עליו להציג באופן ברור את מערכת הכללים של המותר והאסור.

עליו ללמד דיני טומאה וטהרה, לא להתחבא אך ורק בד' אמותיהם של נאומים ודרשות תפלים ושל מה בכך, אבל להשמיע בכל זמן ובכל מקום את דיני טומאה וטהרה למען ידע הציבור להבחין בין טוב לרע. וזוהי כוונת רבי יוחנן בן בון בירושלמי: בתחילה הייתי סובר שטהור אחד מזה על טמא אחד, כשנכנסתי לכרם שביבנה ראיתי שטהור אחד מזה על כמה וכמה טמאים.²⁵ ומחובתו של הרב להזות על הרבה טמאים ולהדליק נרות בכל המבואות האפלות.²⁶

הרב אשרי אכן השתדל בדרשותיו ובהנהגתו את הקהילה להדליק הרבה נרות ולהפיץ את דרך הישר על פי התורה. רושם רב עשה בנאומיו. שומע מזדמן כתב לו כך:

נזדמנתי אתמול בשבת קודש פרשת "לך לך" אחרי הצהריים לבית המדרש הגדול ושמעתי את דרשתו הנפלאה על פרשת השבוע ונהייתי מאוד. קולו הצלול, מבטאו הבהיר והסברו המלא השרה רוח של קדושה על הנוכחים. והנני אומר לכבוד תורתו חילך לאוריתא, חזק ואמץ.²⁷

הרבנות הטילה עליו משימות מגוונות בנוסף לדרשות: בוררות בין בעלי דין, ענייני קידושין, גיטין, וחליצה,²⁸ תיקון שטרי פרוזבול בשנת השמיטה,²⁹ וצדקה וחסד לנוקמים.³⁰

מיקומו המרכזי של בית המדרש הגדול ומימדיו הגדולים העמידו את הרב אשרי במרכז של עשייה ציבורית שחרגה מעבר לגבולות קהילתו. בית המדרש הגדול נבחר לארח אירועים ציבוריים שונים של היהדות האורתודוקסית בניו יורק, והעמידה בראש הקהילה מיקמה את הרב אשרי במרכז הבמה באירועים אלו. התקיימו למשל עצרות זיכרון מטעם אגודת הרבנים. בעצרת זיכרון לרב איסר זלמן מלצר נכחו כחמש מאות איש, והרב אשרי פתח כ'מרא דאתרא'³¹ ואמר דברי הספד חוצבים.³² בהספד לרב זיידל סמיטיצקי מנהל מועצת גדולי התורה באירופה נכחו כאלף

²⁴ "איבער צוויי טויזענט פערזאן באטייליגען זיך אין אינסטאלישאן פון הרב אשרי אין בית מדרש הגדול", **דער מארגען זשורנאל**, 25 בדצמבר 1952, עמ' 2. וגם: "הרב אשרי ווערט אינסטאלירט מרא דאתרא אין בית המדרש הגדול", שם, עמ' 8. ידיעה דומה התפרסמה באותו היום גם בעיתון **דער טאג**, בעמ' 3.
²⁵ נראה שהכוונה לסוגיה בתלמוד **הירושלמי**, **מסכת דמאי**, פרק ג', הלכה ד', שם מובאים הדברים בשם רבי יהושע בן קבסוי.

²⁶ **המאור**, שנה רביעית חוברת ד' (ל') (טבת תשי"ג ינואר 1953), ברוקלין 1953, עמ' 21 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=28022&st=&pgnum=21&hilite>).

²⁷ מכתבו של הרב נחום בן חורים לרב אשרי מתאריך י"א בחשוון תשט"ו 7 בנובמבר 1954. באדיבות אר"א.
²⁸ על פי דין תורה אישה שהתאלמנה ואין לה ילדים תינשא לאחי בעלה, או שתעשה הליך הכולל את חליצת נעלו ובעקבותיו תותר להינשא לכל אדם.

²⁹ על פי דין תורה שנת השמיטה מבטלת את החובות הכספיים בין הבריות. על פי תקנת חז"ל ניתן בעזרת שטר "פרוזבול" להעביר את החוב לרשות בית דין, וזה מאפשר לגבות את החוב בהמשך.

³⁰ העתקי מסמכים בכל התחומים הנזכרים באדיבות אר"א.
³¹ אדון המקום (בארמית), המנהיג הרוחני של הקהילה.

³² **הפרדס**, שנה כ"ח חוברת ה' (שבט תשי"ד פברואר 1954), ברוקלין 1954, עמ' 55 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12606&st=&pgnum=57&hilite>).

איש, והרב אשרי היה ראשון המספידים. אחריו הספידו הרבנים: סילבר, קלמנוביץ וליפשיץ.³³ גם בעצרת הספד לרב אליעזר סילבר בנוכחות כאלף משתתפים היה הרב אשרי ראשון המספידים. הוא התעכב במיוחד על מעשיו הכבירים של הנפטר בשטח ההצלה בשנות הזעם בשואה.³⁴

2. בשדה הרבנות הרחב

הרב אשרי התכבד להופיע ברשימת הנואמים גם באירועים מחוץ לבית המדרש הגדול, וזה מלמד על מעמדו בקרב האורתודוקסיה היהודית בניו יורק. בהלוויית הרבנית הענקין הספיד הרב אשרי לצידם של הרבנים: הרב משה פיינשטיין, הרב יעקב קמינצקי, הרב שניאור קאטלער, הרב דוד ליפשיץ, בעלה של המנוחה הרב יוסף אליהו הענקין, ואחרים.³⁵ גם בהלווייתו ההמונית של הרב הענקין בנוכחות כשלושים אלף איש הספיד הרב אשרי, לצידם של הרבנים: הרב משה פיינשטיין, הרב יעקב קמינצקי, הרב שניאור קאטלער, הרב דוד ליפשיץ ואחרים.³⁶ בעצרת הספד מרכזית לרב משה פיינשטיין שנערכה בניו יורק הספידו כתריסר רבנים וביניהם הרב אשרי.³⁷ גם בעצרת זיכרון לרב יעקב קמינצקי היה הרב אשרי בין המספידים.³⁸

הרב אשרי מילא תפקיד בשני ארגונים מרכזיים של הרבנים האורתודוקסיים: בוועד הרבנים של ניו יורק, ובאגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה. סביב השנים תשכ"ט–תשל"ב הוא שימש כנשיא וועד הרבנים,³⁹ ובהמשך היה סגן נשיא הוועד.⁴⁰ באגודת הרבנים היה חבר כבר משנת תשי"ג,⁴¹ וסביב השנים תשכ"ג–תשמ"א שימש כסגן נשיא האגודה.⁴² במסגרת פעילותו באגודת הרבנים השתתף הרב אשרי בקבלות פנים לכבודם של רבנים שונים, וביניהם: הרב פישמן רבה של מוסקבה,⁴³ הרב זילטי רבה של ירושלים,⁴⁴ האדמו"ר מויז'ניץ,⁴⁵ והרב פנחס מנחם אלטר הרבי

³³ הפרדס, שנה ל"א חוברת ב' (חשון תשי"ז נובמבר 1956), ברוקלין 1956, עמ' 35, 37 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12502&st=&pgnum=37&hilite>).

³⁴ הפרדס, שנה מ"ב חוברת ו' (אדר תשכ"ח מרץ 1968), ברוקלין 1968, עמ' 29 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12556&st=&pgnum=31&hilite>).

³⁵ בית יעקב, שנה ה' קובץ ו' (גיליון 60) (אייר תשכ"ד), ירושלים תשכ"ד, עמ' 28 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27774&st=&pgnum=28>).

³⁶ הפרדס, שנה מ"ח חוברת א' (תשרי תשל"ד אוקטובר 1973), ברוקלין 1973, עמ' 39 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12284&st=&pgnum=41&hilite>).

³⁷ הפרדס, שנה ס' חוברת ח' (אייר תשמ"ו מאי 1986), ברוקלין 1986, עמ' 24 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12561&st=&pgnum=26&hilite>).

³⁸ הפרדס, שנה ס' חוברת ח' (אייר תשמ"ו מאי 1986), ברוקלין 1986, עמ' 25 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12561&st=&pgnum=27&hilite>).

³⁹ הרב ש. אהרונזון, "ספר ממעמקים", הפרדס, שנה מ"ג חוברת ז' (אייר תשכ"ט מאי 1969), ברוקלין 1969, עמ' 37 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12337&st=&pgnum=39&hilite>). וגם: הפרדס, שנה מ"ו חוברת ב' (חשון תשל"ב נובמבר 1971), ברוקלין 1971, עמ' 23 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12325&st=&pgnum=25&hilite>).

⁴⁰ המאור, שנה כ"ו קונטרס ב' (רט"ו) (כסלו-טבת תשל"ד דצמבר 1973), ברוקלין 1973, עמ' 40 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27938&st=&pgnum=40&hilite>). וגם: המאור, שנה כ"ח קונטרס ה' (רל"ב) (סיון-תמוז תשל"ו מאי-יוני 1976), ברוקלין 1976, עמ' 34 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27950&st=&pgnum=34&hilite>).

⁴¹ הפרדס, שנה כ"ז חוברת ד' (טבת תשי"ג ינואר 1953), ברוקלין 1953, עמ' 50 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12635&st=&pgnum=52&hilite>).

⁴² הפרדס, שנה ל"ז חוברת ד' (טבת תשכ"ג ינואר 1963), ברוקלין 1963, עמ' 34 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12218&st=&pgnum=36&hilite>). וגם: הפרדס, שנה ל"ט חוברת ד' (טבת תשכ"ה ינואר 1965), ברוקלין 1965, עמ' 39 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12500&st=&pgnum=41&hilite>). וגם: הפרדס, שנה מ"ג חוברת ד' (טבת תשכ"ט ינואר 1969), ברוקלין 1969, עמ' 41 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12333&st=&pgnum=43&hilite>). וגם: הפרדס, שנה נ"ה חוברת ד' (טבת תשמ"א ינואר 1981), ברוקלין 1981, עמ' 29 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12538&st=&pgnum=31&hilite>).

⁴³ הפרדס, שנה נ" חוברת י" (תמוז תשל"ו יולי 1976), ברוקלין 1976, עמ' 27-28 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12275&st=&pgnum=29&hilite>).

⁴⁴ הפרדס, שנה נ"ו חוברת ג' (כסלו תשמ"ב דצמבר 1981), ברוקלין 1981, עמ' 27 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12676&st=&pgnum=29&hilite>).

מגור.⁴⁶ הוא גם היה חבר במשלחת רבני האגודה שנפגשה עם הרב שניאורסון ראש ישיבת טשעבין בארץ ישראל.⁴⁷ בשנת תשי"ד הוא נבחר להיות חבר וועד בארגון נוסף, במרכז הרבנים מאירופה באמריקה,⁴⁸ ובשנת 1969 הוא הוזמן להשתתף בוועידה הארצית של אגודת ישראל באמריקה. בהזמנה נכתב כך:

וועידה זו תדון על כל בעיות הזמן העומדות על הפרק בחיי כלל ישראל, ותפקידה תהיה לגייס את היהדות התורנית לקראת המשימות הגבוהות שתקופה הרת עולם זו מטילות עלינו...

בהתאם לאמור רצוי מאוד שחשובי הרבנים ורמי"ם דארצות הברית וקנדה שליטי"א ישתתפו בוועידה זו. השתתפות מעלת כבוד תורתו תשמש מקור חיזוק ועידוד לעסקני וחברי אגודת ישראל שיבואו בהמוניהם לוועידה זו.⁴⁹

3. על סדר היום הציבורי

הרב אשרי נהג להתבטא בצורה נחרצת וברורה ולא להסתיר את השקפת עולמו אודות עניינים שונים על סדר היום הציבורי. לעיתים הביע את דעתו על ידי צירוף חתימתו לעצומות רבנים בעניינים שונים. הרב אשרי חתם למשל על כתב מחאה נגד ההולכים לערכאות,⁵⁰ "מצוה לפרסם הרבנים המחנפים ונותנים עצות... ללכת לערכאות, ומתירין איסורים חמורין והקולר תלוי בצווארם על חילול השם הגדול... הם שקץ ומעשיהם תועבה".⁵¹ הוא חתם גם על עצומה נגד התקנת עירוב ברובע מנהטן,⁵² ועל אזהרה למוהלים לא למול תינוק ירוק.⁵³ בעצומה אחרת ביטא את גישתו השמרנית בהצטרפותו לקריאת תמיכה באגודת ישראל ובביסוס חיי העם על יסודותיו המקוריים.

כיום שהננו חיים בזמן של ירידה רוחנית נוראה. רבים מאחינו בני ישראל שבחיהם ובהשקפותיהם הם מנותקים ומרוחקים מתורה ואמונה- מתיימרים להריק את חיי בית ישראל מתוכנו... ולבנות ככל הגויים בית ישראל, חס ושלום. עלינו המאמינים בהשם

⁴⁵ הפרדס, שנה נ"ו חוברת י" (תמוז תשמ"ב יולי 1982), ברוקלין 1982, עמ' 28 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12468&st=&pgnum=30&hilite>).

⁴⁶ הפרדס, שנה נ"ו חוברת ה' (שבט- אדר תשמ"ב פברואר 1982), ברוקלין 1982, עמ' 23-24 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12550&st=&pgnum=25&hilite>).

⁴⁷ הפרדס, שנה ס"א חוברת ד' (טבת תשמ"ז ינואר 1987), ברוקלין 1987, עמ' 22 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12488&st=&pgnum=24&hilite>).

⁴⁸ מכתב לרב אשרי ממוצאי שבת פרשת "שמיני" תשי"ד 27 במרץ 1954, בחתימת הרב רובין נשיא מרכז הרבנים מאירופה באמריקה והרב פארהאנד מנהל המרכז. באדיבות אר"א.

⁴⁹ מכתב לרב אשרי בחתימת הרב משה פיינשטיין והרב משה הלוי הורוויץ, מתאריך 13 באוקטובר 1969. באדיבות אר"א.

⁵⁰ בתי דין השופטים על פי משפט האומות ולא על פי דין תורה.

⁵¹ הרב מנשה קליין (הקטן, אב"ד אוגוואר), מגיד משנה משנה הלכות על התורה ספר במדבר, ניו יורק תשנ"ט, עמ' תל"ג- תל"ד (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=33666&st=&pgnum=434>). על העצומה חתומים עשרות רבנים.

⁵² אוצרות ירושלים- מאסף וקובץ רבני, חלק רצ"ה, ירושלים תשמ"ב, עמ' תתש"י (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=13333&st=&pgnum=230&hilite>). על העצומה חתומים עשרות רבנים ובראשם הרב משה פיינשטיין. וראה עצומה דומה משנת תשל"ט עליה חתומים כעשרים רבנים, מובא ב: משה יצחק ווייסמאן, יציאות השבת, ברוקלין תשס"ג, ללא ציון מספר עמ' (מובא באתר http://www.hebrewbooks.org/pagefeed/hebrewbooks_org_48204_300.pdf).

⁵³ חנניא יום טוב ליפא דייטש, משניות מקוואות וטהרת יום טוב, חלק שישי, ברוקלין תשל"ז, ללא ציון מספר עמ' (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=50765&st=&pgnum=4&hilite>). עצומה זו היא משנת תשל"ז ועליה חתומים כשלושים רבנים.

ותורתו, להקהל ולעמוד על נפשנו, להציל את בית ישראל מחורבן ומהירוס⁵⁴ ולחזק ולבסס את חיי העם על יסודותיו המקוריים, יסודות התורה והאמונה הכתובה...

הננו קוראים לכן לכל אחד ואחד משומרי תורה ומצוות... להתאחד יחד עם כל יראי השם תחת דגל אגודת ישראל- והנוער שלה צעירי אגודת ישראל- אשר מטרתה לעמוד על משמר החזקת קדושת חיי ישראל בכל מקומות מושבותיהם, ואשר פתרון הבעיות והשאלות החשובות העולות על הפרק הוא בסמכות חכמי התורה, ודעת תורה היא הקובעת.⁵⁵

הוא ביטא את שמרנותו ואת התנגדותו לחידושים גם במכתב אישי שפרסם בו יצא נגד מנהגם של רבנים שונים להכריז את עמודי המחזור בחזרת הש"ץ,⁵⁶ "המנהג הרע הזה אינו נהוג כלל בבתי כנסיות חרדים שאינם זקוקים כלל לאותו דבר, והוא מנהג של המתחדשים".⁵⁷ הוא גם הקפיד שבעצרות שנערכו בבית המדרש הגדול הדרשות והנאומים ייאמרו רק בלשון הקודש וביידיש, ולא באנגלית.⁵⁸

הרבנים הקדישו תשומת לב לנושאים מובהקים של הרבנות כדוגמת השבת. בדיון בנושא בשנת תשט"ו היה הרב אשרי בין הדוברים.⁵⁹ גם בוועידה השנתית של וועד הרבנים של ניו יורק רבתי בשנת תשט"ו, התריע הרב אשרי ב"נאום נרגש" על חילולי שבת הנעשים על ידי חנויות המוכרות מוצרי מזון כשרים, ועל ידי העברת נפטרים בשבת מבתיהם לחדרי מתים. הוא גם יצא בחריפות נגד ארגוני עזרה יהודיים המחללים שבת ועורכים מסיבות בהן מוגשות טרפות.⁶⁰ בוועידה השנתית של וועד הרבנים בשנת תש"ך, התקבלה הצעתו של הרב אשרי לנהל תעמולה בעד שמירת השבת בעזרת חלוקת עלונים.⁶¹

3.1 התנגדות לתנועה הרפורמית והקונסרבטיבית

את התנגדותו לחידושים בדמות הרפורמה והקונסרבטיזם ביטא הרב אשרי בצורה חדה. בוועידה הארצית של אגודת הרבנים שנערכה בחודש כסלו תשט"ו, נשא הרב אשרי נאום חריף בדיון שהתמקד בסכנת הקונסרבטיזם.⁶² גם בוועידה שנערכה בכסלו תשי"ז נאם הרב אשרי בדיון שהוקדש לנושא זה, והטיל אחריות על ראשי הישיבות המתייחסים בסלחנות לעניין.

⁵⁴ כך במקור, והכוונה היא להצלה מחורבן ומהרס.
⁵⁵ "גדולי ישראל פאר אגודת ישראל", דאס אידישע ווארט, טבת תשי"ט, עמ' 16-19 (מובא באתר חתומים מאות רבנים. <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=46353&st=&pgnum=18&hilite>). על עצומה זו משנת תשי"ט.
⁵⁶ הכרזת מספרי העמודים בחלק התפילה בו חוזר שליח הציבור על "תפילת העמידה", תפילה בה אסור להפסיק בעניינים אחרים.
⁵⁷ המאור, שנה ששית חוברת ב' (מ"ח) (חשון תשט"ו נובמבר 1954), ברוקלין 1954, עמ' 20 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=28155&st=&pgnum=20&hilite>). באותו מכתב יצא גם נגד הנוהגים להתפלל תפילת מנחה עד לאחר צאת הכוכבים.
⁵⁸ ניסן גארדאן, "ארטאדאקסישע רבנים פאדערען זייערע רעכט", דער טאג מארגען זשורנאל, 3 בנובמבר 1955, עמ' 5.
⁵⁹ הפרדס, שנה כ"ט חוברת ד' (טבת תשט"ו ינואר 1955), ברוקלין 1955, עמ' 40 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12534&st=&pgnum=42&hilite>).
⁶⁰ הפרדס, שנה כ"ט חוברת י"ב (אלול תשט"ו ספטמבר 1955), ברוקלין 1955, עמ' 16 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12521&st=&pgnum=18&hilite>).
⁶¹ הפרדס, שנה ל"ד חוברת ה' (שבט תש"ך פברואר 1960), ברוקלין 1960, עמ' 37 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12210&st=&pgnum=39>).
⁶² הפרדס, שנה כ"ט חוברת ד' (טבת תשט"ו ינואר 1955), ברוקלין 1955, עמ' 36 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12534&st=&pgnum=38&hilite>).

לאמיתו של דבר אין בכלל במציאות מין מתפללים "קונסרבטיביים". ישנם רק ראבאים⁶³ קונסרבטיבים, והמתפללים הנספחים אליהם הלא המה בעיקרם ויסודם מהשכבות האורתודוקסיות... סכנת הקונסרבטיזם בעיקרה מתחילה בשיבות, כל זמן שראשי הישיבות מתירים לתלמידיהם לקבל משרות בבתי כנסיות מעורבים.⁶⁴

בוועידה שהתקיימה בטבת תשכ"ה מחה הרב אשרי נמרצות נגד בית המדרש לתורה בשיקגו על שמונה רב קונסרבטיבי לעמוד בראשו.⁶⁵ הממונה החדש הכחיש את השתייכותו לזרם הקונסרבטיבי וטען שברצונו דווקא לרומם את קרן התורה בבית המדרש. אולם, כעבור חודשים בודדים הוא פיטר מתפקידו את הרב צימערמאן האורתודוקסי, על שמחה נגד פילוסוף שהלעיט את התלמידים בדעות נפסדות הסוטות מהדת.⁶⁶

בשנת תשמ"ג מחתה אגודת הרבנים על הסכם שנחתם בין ממשלת פולין לבין הקהילה הרפורמית בארצות הברית, ובו הוענקה לרפורמים גישה לכל כתבי היד היהודיים שבפולין וגם הפיקוח על בתי העלמין היהודיים במדינה. הרב עלבערג אמר שגרמניה הביאה שואה על יהודים חיים, ופולין מביאה שואה על היהודים המתים. הרבנים מתחו ביקורת גם על התנועה הרפורמית ועל חוצפתה, בטענה שאין קשר בין פולין לרפורמים שהרי הרפורמה לא התפשטה בפולין. בין המבקרים היה גם הרב אשרי.⁶⁷

ככנס שהתקיים בשנת תש"ן הודגשה התנגדות אגודת הרבנים לוועידה בנושא גירות בה מתוכננים להשתתף רבנים משלושת הזרמים: אורתודוקסים, רפורמים וקונסרבטיבים. הרב אשרי אמר דברים חריפים:

הרפורמים והקונסרבטיבים הינם מחריבי הדת, ולכן חובה גדולה עלינו להתייחס לעניין ברצינות יתר.

אנו חיים בארצות הברית, שאף אחד אינו יודע מה הוא מה, יש ערוב יוצרות, אך באשר לרפורמים יש תחילה ויש סוף. בתחילה שותקים ואין עושים דבר. נזכרים בסוף, כאשר באו מים עד נפש.⁶⁸

הרב אשרי התייחס גם לחוסר הרצון של מספר רבנים לחתום על כרוז נגד הרפורמים. הוא הסביר זאת בכך שהם מקבלים כספים מהרפורמים ומהקונסרבטיבים, ו"זה מה שחייב להדאיג היום את הציבור בכללנו".⁶⁹

⁶³ מתוך זלזול בהם נמנע הרב אשרי מלכנותם רבנים.
⁶⁴ הפרדס, שנה ל"א חוברת ד' (טבת תשי"ז ינואר 1957), ברוקלין 1957, עמ' 43-44 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12424&st=&pgnum=45&hilite>).
⁶⁵ הפרדס, שנה ל"ט חוברת ד' (טבת תשכ"ה ינואר 1965), ברוקלין 1965, עמ' 31-32 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12500&st=&pgnum=33&hilite>).
⁶⁶ המאור, שנה ט"ז קונטרס ו' (קני"ב) (ניסן תשכ"ה אפריל 1965), ברוקלין 1965, עמ' 19-20 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27869&st=&pgnum=19&hilite>). יש לציין שהרב צימערמאן שימש כראש הישיבה בשנים 1947-1966, והנשיא בשנים 1964-1970 היה הרב שמעון ג. קרמר. הרב אליעזר ברקוביץ שימש באותם שנים כראש החוג לפילוסופיה ומחשבת ישראל, וייתכן והתיאור של "פילוסוף המלעיט את התלמידים" כיון אליו. ראה: https://en.wikipedia.org/wiki/Hebrew_Theological_College.
⁶⁷ הפרדס, שנה נ"ז חוברת ג' (כסלו תשמ"ג דצמבר 1982), ברוקלין 1982, עמ' 26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12458&st=&pgnum=28&hilite>).
⁶⁸ הפרדס, שנה ס"ד חוברת ה' (שבט תש"ן פברואר 1990), ברוקלין 1990, עמ' 24-25 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12411&st=&pgnum=26&hilite>).
⁶⁹ שם, עמ' 27.

גישתו האורתודוקסית שמרנית באה לידי ביטוי גם באירועים אחרים. בכינוס מחאה של אגודת הרבנים בשנת תשי"ז נגד החלטת ה"רבניקל אסמבלי" ⁷⁰ להתיר נישואין על תנאי ונישואי גרושה לכהן, ⁷¹ התפתח דיון סוער. הרב אשרי היה בין המדברים. ⁷² בכנס אחר בשנת תשכ"ז שמחה נגד דיאלוגים עם ראשי הכנסייה שהתפשטו באותה תקופה, אמר הרב פיינשטיין שההשתתפות בדיאלוגים אלו היא סיוע גמור לעבודה זרה. הרב אשרי יצא אף הוא ב"דברים חוצבים להבת אש" בעניין זה. ⁷³

את התנגדותו החריפה ביותר לרפורמים הביע במכתב מחאה ששלח לעיתון **פארווערטס**, ובו תקף את תכנית התנועה הרפורמית לבנות "טמפל" בירושלים.

יהדות רפורמית זו כנסייה בלי צלם... רפורמה זה לעשות צחוק לפני הגויים מהעם היהודי ותורתו, וכתוצאה מכך זה הוביל את הרפורמים לשמד... עשו אותנו לבושה וללעג בפני הגויים, מחקו מהסידור שלנו את הארץ שלנו, ואת תקוותינו למשיח. עכשיו כשהם הרפורמים רוצים את מופע הצחוק שלהם להביא לעיר הקודש שלנו, ולעשות צחוק מהעם היהודי בעיני העולם בארץ שלנו ובעיר הקדושה ביותר- ירושלים... להחליש את הכבוד של העם שלנו - עד כאן! ⁷⁴

3.2 מדינת ישראל

אגודת הרבנים הייתה ערה מאוד לנעשה במדינת ישראל, ולא היססה למתוח ביקורת על החלטות קברניטיה המדיניים. בשנת תשכ"ז באסיפת רבנים סוערת נגד ניתוחי מתים בישראל, אמר הרב עלבערג שבכל ההיסטוריה היהודית נטפלו שונאי ישראל לחיים, ורק בישראל נטפלים למתים. הרב אשרי הציע לנקוט בצעד החריף של הפסקת התמיכה במגבית. ⁷⁵ מספר דיונים התקיימו באגודת הרבנים בנושא חוק "מיהו יהודי?". ⁷⁶ בדיון בשנת תש"ל היה הרב אשרי בין המשמיעים קולם. ⁷⁷ בשנת תשל"ב התקיימה עצרת מטעם אגודת הרבנים בבית המדרש הגדול בהשתתפות למעלה מאלפיים איש, בקריאה לשינוי החוק ולהוספת המילה גיור "כהלכה". הרב פיינשטיין נשיא אגודת הרבנים קרא לשרי המפד"ל לעזוב את הממשלה. ⁷⁸ הרב אשרי הופיע כרב בית המדרש הגדול, "ונשא נאום נפלא על גודל הסכנה הכרוכה בחוק... וקרא ליהדות הנאמנה לשמוע בקולה הטהור של אגודת הרבנים העומדת על משמר היהדות זה יותר משישים שנה

⁷⁰ "כנסת הרבנים"- ארגון הרבנים הקונסרבטיבים.

⁷¹ בנישואין על תנאי החשש הוא שיתברר ברבות הימים שהתנאי לא התקיים והנישואין בטליו למפרע, ועלול לצאת מכשול מתקופת חייהם המשותפים של בני הזוג. ונישואי גרושה לכהן אסורים על פי דין תורה.

⁷² הפרדס, שנה ל"א חוברת י' (תמוז תשי"ז יולי 1957), ברוקלין 1957, עמ' 27 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12598&st=&pgnum=29&hilite>).

⁷³ הפרדס, שנה מ"א חוברת ז' (ניסן תשכ"ז אפריל 1967), ברוקלין 1967, עמ' 35 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12314&st=&pgnum=37&hilite>).

⁷⁴ הרב אפרים אשרי, "דער קאמף פון די "פרומע" אידען געגען בויען א רעפארם טעמפעל אין ירושלים", פארווערטס, 26 בספטמבר 1956, עמ' 5.

⁷⁵ הפרדס, שנה מ"א חוברת ז' (ניסן תשכ"ז אפריל 1967), ברוקלין 1967, עמ' 29 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12314&st=&pgnum=31&hilite>).

השתתפותו של הרב אשרי בעצרת מחאה בניו יורק נגד ניתוחי מתים מוזכרת גם ב: בית יעקב, שנה ח' קובץ א' גיליון 89 (תשרי תשכ"ז), ירושלים תשכ"ז, עמ' 29 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=28367&st=&pgnum=29&hilite>).

⁷⁶ חוק המגדיר מיהו יהודי לענין חוק השבות וקבלת אזרחות ישראלית. הרבנים דרשו שההגדרה תהיה על פי ההלכה האורתודוקסית, ולא יכירו בגיורים רפורמיים וקונסרבטיביים ובנישואי תערובת.

⁷⁷ הפרדס, שנה מ"ד חוברת ו' (אדר א-ב תש"ל מרץ 1970), ברוקלין 1970, עמ' 22 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12297&st=&pgnum=24>).

⁷⁸ הפרדס, שנה מ"ו חוברת ה' (שבת תשל"ב פברואר 1972), ברוקלין 1972, עמ' 26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12327&st=&pgnum=27>).

והאוצרת בקרבה את כל גדולי הדור היותר מובהקים".⁷⁹ בכינוס נוסף כעבור חודשים אחדים הדגישו הרבנים שיש להמשיך ולפעול לתיקון החוק, והרב אשרי העיר שבמילים בלבד אין די.⁸⁰ ובכינוס בשנת תשל"ג שדן בשינוי החוק וגם בהתנגדות לגיוס בני ישיבות ולגיוס בנות, אמר הרב אשרי דברים חריפים והשווה את המהלכים הנעשים לכפירה בבורא עולם ולמינות.⁸¹

בפגישה של רבני האגודה עם האדמו"ר מוויז'ניץ מחה הרב אשרי על המשך טיסות חברת "אל על" בשבת, ועל חילול השבת ההמוני הנגרם עקב הפעלת הטלוויזיה בארץ בשבת.⁸² אגודת הרבנים התכנסה גם בעקבות המשפט שנערך לראש עיריית בני ברק בגין גרימת מותו של נהג שהתנגש במחסום שהוצב בכניסה לעיר לקראת שבת. הרבנים וביניהם הרב אשרי גינו בחריפות את ההאשמות.⁸³ הם מחו נגד החוק שתוכנן בישראל להתיר הפלות מלאכותיות, ובעצרת המונית בעניין התכבד הרב אשרי לפתוח באמירת פרקי תהילים.⁸⁴ לכיבוד דומה זכה גם בכינוס שיזמה האגודה למול איומו של שליט עירק על ישראל, ובהזדמנות זו הוביל את אמירת התהילים "בדביקות מיוחדת ובבכייה".⁸⁵ באותו כינוס דנו גם בעלייתם ארצה של יהודי רוסיה והחשש שביניהם ישנם גויים רבים, ועל כך אמר הרב אשרי שיהדות רוסיה הורחקה מהיהדות עשרות שנים, ובכדי להצליח לקרבם עלינו להתחזק תחילה בעצמנו ולחזור בתשובה.⁸⁶

ברם, לצד המחאות על החלטות מסוימות של קברניטי ישראל, בדרך כלל הביעה אגודת הרבנים תמיכה במדינה. רבני האגודה מחו באופן חריף נגד דברי הרב יעקובוביץ הרב הראשי של אנגליה, שעל רקע שיחות השלום בין ישראל למצרים הביע את הסכמתו למדינה פלשתינאית שבירתה במזרח ירושלים. הרב עלבערג אמר שהואיל והרב יעקובוביץ התיימר לדבר בשם הדת על כן אסור לשתוק. הרב אשרי הזהיר מפני דברי הרב יעקובוביץ וכינה אותם "דברי בטלה".⁸⁷ אגודת הרבנים גם שלחה מברק לנשיא ארצות הברית קרטור בבקשה לחדול מהלחץ על מדינת ישראל לוותרים על המקומות הקדושים בירושלים. הרב אשרי ואחרים הזכירו בכינוס את הרעדה האוחזת בכלל ישראל כאשר שומעים שירושלים חלילה בסכנה.⁸⁸

דברי אהדה בולטים למדינת ישראל אותה יש להחשיב כהתגשמות חזון גאולת העם היהודי, הוא פרסם אגב מאמר שלו שעסק בפסח חג החירות.

⁷⁹ שם
⁸⁰ הפרדס, שנה מ"ו חוברת י" (תמוז תשל"ב יולי 1972), ברוקלין 1972, עמ' 24 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12330&st=&pgnum=26&hilite>).
⁸¹ הפרדס, שנה מ"ז חוברת ז' (ניסן תשל"ג אפריל 1973), ברוקלין 1973, עמ' 22-26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12700&st=&pgnum=28>).
⁸² הפרדס, שנה נ"ו חוברת י" (תמוז תשמ"ב יולי 1982), ברוקלין 1982, עמ' 28 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12468&st=&pgnum=30&hilite>).
⁸³ הפרדס, שנה נ"ד חוברת ו'-ז' (אדר ניסן תש"ם מרץ אפריל 1980), ברוקלין 1980, עמ' 25 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12547&st=&pgnum=27&hilite>).
⁸⁴ הפרדס, שנה נ" חוברת ט' (סיון תשל"ו יוני 1976), ברוקלין 1976, עמ' 25 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12274&st=&pgnum=27&hilite>).
⁸⁵ הפרדס, שנה ס"ה חוברת ב' (חשוון תשנ"א נובמבר 1990), ברוקלין 1990, עמ' 24 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12713&st=&pgnum=26&hilite>).
⁸⁶ באותה הזדמנות הרב אשרי גם הציע שאגודת הרבנים תיזום מפגש שבועי של רבנים לדון בבעיות השעה, ראה: שם. האם הצעתו נבעה מכך שבאותה תקופה (1990) יהודים רבים עזבו את האיסט-סייד וקהילתו הידלדלה, והוא חיזר אחר פעילות רבנית?
⁸⁷ הפרדס, שנה נ"ד חוברת ו'-ז' (אדר-ניסן תש"ם מרץ-אפריל 1980), ברוקלין 1980, עמ' 26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12547&st=&pgnum=28>).
⁸⁸ הפרדס, שנה נ"ג חוברת ג' (כסלו תשל"ט דצמבר 1978), ברוקלין 1978, עמ' 26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12678&st=&pgnum=28&hilite>).

כאשר אנחנו חוגגים היום את חג הפסח שלנו זה הזמן של **אתחלתא דגאולה**⁸⁹ כאשר זכינו להיכנס לארץ שלנו והרגשנו בממשות את המושג של חירות ואצל הסדר יושבים בישראל יהודים מארבע כנפות הארץ, אנחנו חייבים בכל התפוצות לחגוג את הפסח עם עוד יותר ששון ושמחה. אבל באותו הזמן אנחנו חייבים שיהיה בדעתנו את החובות שלנו לילדים שלנו,⁹⁰ ובעיקר החובה הגדולה של חינוך בשביל הדור החדש, ושהם ירגישו יותר עמוק את הטעם של חירות ולא חלילה רק את הטעם של הקניידאלך.

בל נשכח שחג האביב קשור באדיקות עם פסח.

אנחנו בסדר של פסח זה נברך ונשבח את השם יתברך על שזכינו לגאולת הארץ ולמדינת ישראל, השם עשה עימנו הרבה ניסים והוא עושה אותם כל יום במדינת ישראל. הוא נותן כוח וגבורה ללוחמינו הצעירים שיישאו בתוכם את אש האמונה.⁹¹

דברים ברוח דומה השמיע הרב אשרי בבית כנסת פינסקר במונטריאול בשנת 1950, שם הוא דרש במסיבת חנוכה על משמעות החג בזמן הזה בו זוכים לראות בהתגשמות חלום אלפיים השנה של שיבת ציון.⁹²

חיזוק נוסף ומעניין ליחסו האוהד לישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל ניתן להביא מציור הקיר ב'כותל המזרח'⁹³ בבית המדרש הגדול. להבדיל מהנוהג המקובל לעטר כותלי בתי כנסת בציורי קיר של אתרי קודש כדוגמת: ירושלים, חברון, קבר רחל וכדומה, לצד ארון הקודש בבית המדרש הגדול הופיע ציור קיר של העיר העברית הראשונה, תל אביב.⁹⁴

במקביל לאהדה שלו למדינת ישראל גילה הרב אשרי אחריות גם כלפי אחיו במדינות הערביות. בעקבות הסבל עימו התמודדו לאחר מלחמת ששת הימים שיגר הרב אשרי מברק למר הוברט הומפרי, סגן נשיא ארצות הברית, בבקשה לדאוג ליהודים שם. במכתב תשובה הודה לו סגן הנשיא על פנייתו, והבטיח שבקשתו נשמעה וכי הממשל יעשה כל מאמץ אפשרי על מנת לדאוג ליהודים במדינות ערב.⁹⁵

3.3 כבוד הרבנות

⁸⁹ ההדגשה שלי- מ.ט., ו"אתחלתא דגאולה" היינו התחלת הגאולה. מושג זה הוא בשימוש רווח בקרב חלקים רחבים של הציבור הציוני-דתי, הרואים את התנועה הציונית ואת ייסוד מדינת ישראל כתחילת תהליך של גאולה בו מוביל הבורא את עמו. על פי תפיסה זו אנו מצויים בעיצומו של מהלך שיוביל לגאולה השלמה ולביאת המשיח, אף אם יופיעו בדרך מהמורות ונחווה נפילות. הציבור החרדי, לעומת זאת, נמנע בדרך כלל משימוש במושג זה, כיוון שלדעתם קשה לראות בציונות ובמדינת ישראל המובלים על ידי קברניטים הרחוקים מתורה וממצוות חלק מתהליך א-לוקי, וגם אין וודאות שהוא יוביל לגאולה לה מצפים. הרב אשרי שהשתייך למחנה החרדי-שמרני נקט כאן בלשון חריגה.

⁹⁰ דברים דומים מופיעים ב: הרב אפרים אשרי, "דער יום טוב פון פריהלינג און באפרייאונג", **דער מארגען זשורנאל**, 9 באפריל 1952. המאמר מתחיל בעמ' 9, והדברים המצוטטים לעיל מופיעים בסיומת המאמר בעמ' 2. המשך המאמר לא פורסם בעיתון זה.

⁹¹ הרב אפרים אשרי, "דער יום טוב פון פריהלינג און באפרייאונג", גזיר עיתון ללא שם העיתון, 9 באפריל 1952, עמ' 9. באדיבות אר"א.

⁹² "הרב אשרי געעהרט ביי חנוכה פייערונג פון דער פינסקער שוהל", **קענעדר אדלער**, 12 בדצמבר 1950. באדיבות אר"א.

⁹³ בכל בתי הכנסת בעולם מתפללים לכיוון ארץ ישראל ועל כן ברוב ארצות אירופה ובאמריקה מתפללים לכיוון מזרח. בכותל זה קבוע גם ארון הקודש המכיל את ספרי התורה.

⁹⁴ אף שאין לדעת מי יום ציור זה, ואם בתקופת הרב אשרי בראש הקהילה או בתקופת מי מקודמיו, אין ספק שהרב אשרי לא גילה התנגדות לשימורו של ציור זה. ראה: נספח 43-א.ג.

⁹⁵ מכתב סגן הנשיא מר Hubert H. Humphrey לרב אשרי, מתאריך 24 בנובמבר 1967. באדיבות אר"א, וראה: נספח 44.

נושא אחר שהטריד את הרבנים ואת הרב אשרי היה הרמת כבוד הרבנים בעיני הציבור, ומידה מסוימת של תחרות בין רבני הקהילות לבין ראשי הישיבות והאדמו"רים החסידיים על הנהגת הציבור. וועידת הרבנים של ניו יורק הקדישה בשנת תשי"ך דיון לנושא, שנוהל על ידי הרב אשרי.⁹⁶

בכינוס של אגודת הרבנים בשנת תשמ"ב אמר הרב אשרי שיש להצטער על כך שיש ראשי ישיבות שאינם מעודדים את תלמידיהם לקבל על עצמם תפקידי רבנות קהילות. אילו התלמידים היו רואים אצל ראשי הישיבות יחס חם יותר לרבנות היו מכבדים יותר את הרבנים.⁹⁷ ניתוח מעניין הציג הרב עלבערג שאמר פעם הכוח היה בידי הרבנים, והוא עבר לראשי ישיבות, וכיום הוא אצל האדמו"רים.⁹⁸ באסיפה אחרת בהמשך אותה שנה הסעיר הרב אשרי את הנוכחים כאשר הזכיר ארגונים שונים שאינם יודעים להעריך את כבוד הרבנות.⁹⁹ בכינוס בשנת תשי"ן שעסק בחדירת הרפורמים לתחום הגיור בארץ ישראל אמר הרב אשרי שבעבר השתלבו ראשי הישיבות באגודת הרבנים, ואילו עתה הם אינם משתפים פעולה עם האגודה ועל כן קשה להוציא את בני הישיבות למאבקים.¹⁰⁰

בכינוס בשנת תשנ"א קבעו הרבנים וביניהם הרב אשרי שאם הרבנים יהיו עסוקים לחלוטין בתלמוד תורה הם יעוררו בכך הוקרה.¹⁰¹ בכינוס נוסף בהמשך אותה שנה עודד הרב אשרי את רוחם של הרבנים, ואמר:

אגודת הרבנים צריכה להיות גאה שממלאת תפקידים כל כך גדולים והיא היא הממשיך הישיר של הרבנות האמתית, בצביונה ההיסטורי ללא נסיגה קלה מהשקפת התורה המסורה לנו מדור דור, ללא חת ובעוז.¹⁰²

3.4 חינוך ותלמוד תורה

בכל שנות פעילותו הציבורית הרב אשרי מאוד החשיב את החינוך ולימוד התורה, בארגון תפארת בחורים,¹⁰³ בישיבת מאור הגולה,¹⁰⁴ וגם בפעילותו בארצות הברית. הוא הדגיש את הלימוד של הכלל, ולא התרכז בעילויים בעלי הכישרונות המיוחדים. בוועידה הארצית של אגודת הרבנים בשנת תשי"ז הציע הרב אשרי לייסד סדר לימוד ידוע לחיזוק תלמידים העתידים לסיים את לימודם בהגיעם לגיל י"ג.¹⁰⁵ מתוך מחשבה שהם לא ימשיכו בלימודיהם התורניים רצה הרב אשרי שתגובש תכנית לימודים שתכשיר אותם באופן המיטבי לכוון את המשך חייהם בדרך התורה. בוועידת אגודת הרבנים בשנת תשכ"ג הוא הציע לערוך מגבית מיוחדת שתאפשר לילדים נזקקים

⁹⁶ הפרדס, שנה ל"ד חוברת ה' (שבט תשי"ך פברואר 1960), ברוקלין 1960, עמ' 37 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12210&st=&pgnum=39&hilite>).

⁹⁷ הפרדס, שנה נ"ו חוברת ד' (טבת תשמ"ב ינואר 1982), ברוקלין 1982, עמ' 27 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12465&st=&pgnum=29&hilite>).

⁹⁸ שם, עמ' 28.
⁹⁹ הפרדס, שנה נ"ו חוברת ה' (שבט- אדר תשמ"ב פברואר 1982), ברוקלין 1982, עמ' 24 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12550&st=&pgnum=26&hilite>).

¹⁰⁰ הפרדס, שנה ס"ד חוברת ב' (חשוון תשי"ן נובמבר 1989), ברוקלין 1989, עמ' 26-27 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12564&st=&pgnum=28&hilite>).

¹⁰¹ הפרדס, שנה ס"ה חוברת ג' (כסלו תשנ"א דצמבר 1990), ברוקלין 1990, עמ' 26-27 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12714&st=&pgnum=28>).

¹⁰² הפרדס, שנה ס"ה חוברת ט' (סיון תשנ"א יוני 1991), ברוקלין 1991, עמ' 29 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12409&st=&pgnum=31&hilite>).

¹⁰³ על פעילותו בארגון זה בגיטו ראה לעיל בפרק ראשון, בעמ' 24-33.
¹⁰⁴ על פעילותו בראש ישיבה זו ראה לעיל בפרק שלישי, מעמ' 57.

¹⁰⁵ הפרדס, שנה ל"א חוברת ד' (טבת תשי"ז ינואר 1957), ברוקלין 1957, עמ' 48 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12424&st=&pgnum=50>).

ללמוד במוסדות תורניים.¹⁰⁶ בוועידה בשנת תשכ"ט הוא הציע ב"נאום נלהב" שבחורי ישיבה מבוגרים יישבו תלמידים צעירים בלימוד בישיבות ללא צורך בתשלום שכר לימוד.¹⁰⁷ בשנת תשל"ח הוא השתתף בכינוס בו עלתה הקריאה לפתוח את בתי המדרש בשעות הערב לעידוד הלומדים,¹⁰⁸ ובשנת תש"ס קרא לאגודת הרבנים לפעול בקרבם של יהודי רוסיה שהגיעו לאחרונה לאמריקה.¹⁰⁹ הוא הדגיש את החינוך גם במאמרים שפרסם.¹¹⁰

הרב אשרי לא היה רק נאה דורש, כי אם גם נאה מקיים. הוא פעל בקרב שכבות האוכלוסייה החלשות בשכונת הברונקס ועמד שם בראש ישיבת תורה ואמונה.¹¹¹ במוסד קטן זה ששימש כ-day school בו לומדים את כל מקצועות הלימוד היו שמונה כיתות לימוד א'-ח', ולמדו בו סך הכל כמאה תלמידים בנים ובנות. הישיבה שאפה לקרב רחוקים ולא הקפידה לקבל תלמידים שומרי מצוות, אך בין כותלי בית הספר התחנכו התלמידים והתנהגו באופן אורתודוקסי. בין התלמידים בלט אחד, שחום עור, שאמרו עליו שהוא צאצא של עבד כושי¹¹² שבעקבות השחרור מעבדות הוכר כיהודי.¹¹³

הרב אשרי הציג את בית הספר בוועידת אגודת הרבנים בשנת תשכ"ה. הוא תיאר שבמוסד מתחנכים מאה עשרים וארבעה תלמידים, והוא הדגיש שזו הצלה משמד רוחני כיוון שהם לומדים בחינם, וילדים רבים עוזבים מוסדות תורניים למוסדות לימוד קונסרבטיביים בגלל מגבלות כספיות. יושב ראש המושב שיבח ברבים את פעילותו של הרב אשרי בשדה החינוך התורני, וציין שהוא מתגורר במורד העיר ונוסע מידי יום לשכונת הברונקס.¹¹⁴

במכתב שצורף לתרומה שנשלחה לבית הספר מבית הכנסת תפארת משה בברונקס, כתב רב הקהילה הרב טבצניק:

אין להעריך על הגיליון את החשיבות הגדולה... להחזיק את שערי התורה פתוחים לתלמידים עצמם שמהם תצא תורה, ובטוח אני כי הזכות הגדולה של רבותינו הקדושים שהוציאו את האזהרה החשובה "היזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה"¹¹⁵ יעמוד להזרת גאונו ולכל העוזרים על ידו בזה להתברך ממקור הברכות.¹¹⁶

על האווירה במקום ועל תכנית הלימודים, ניתן ללמוד ממכתבן של בנות כיתות ו'-ח' שנשלח לרב אשרי בעת מחלתו.

¹⁰⁶ הפרדס, שנה ל"ז חוברת ד' (טבת תשכ"ג ינואר 1963), ברוקלין 1963, עמ' 31 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12218&st=&pgnum=33&hilite>).

¹⁰⁷ הפרדס, שנה מ"ג חוברת ד' (טבת תשכ"ט ינואר 1969), ברוקלין 1969, עמ' 38 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12333&st=&pgnum=40&hilite>).

¹⁰⁸ הפרדס, שנה נ"ב חוברת ח' (אייר תשל"ח מאי 1978), ברוקלין 1978, עמ' 24 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12692&st=&pgnum=26&hilite>).

¹⁰⁹ הפרדס, שנה נ"ד חוברת י' (תמוז תש"ס יולי 1980), ברוקלין 1980, עמ' 22 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12665&st=&pgnum=24&hilite>).

¹¹⁰ ראה: הרב אפרים אשרי, "דער יום טוב פון פריהלינג און באפרייאונג", גזיר עיתון ללא שם העיתון, 9 באפריל 1952, עמ' 9. באדיבות אר"א.

¹¹¹ הישיבה פעלה בכתובת: 1779 E 172 st. Bronx, ראה: <http://www.nonprofitfacts.com/NY/Yeshivah-Torah-Vemunah-Of-East-Bronx-Inc.html> (הורד באוגוסט 2016).

¹¹² על פי דברי הרב דוד ולדר ששימש כמורה ומחנך בבית הספר בשנת 1974, בראיון עימי בירושלים בשנת 2014.

¹¹³ עבד כנעני העובד אצל יהודי חייב בחלק מהמצוות כאישה, ועם שחרורו חייב בכל המצוות כגר. ראה: רמב"ם, משנה תורה, ספר קדושה, הלכות איסורי ביאה, פרק י"ד, הלכות ט', י"ט. וכן נפסק בשולחן ערוך יורה דעה, סימן רס"ז, סעיפים ג', ז'.

¹¹⁴ הפרדס, שנה ל"ט חוברת ד' (טבת תשכ"ה ינואר 1965), ברוקלין 1965, עמ' 31-32 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12500&st=&pgnum=33>).

¹¹⁵ ראה: תלמוד בבלי, נדרים, דף פ"א, עמ' א'.
¹¹⁶ מכתב הרב טבצניק לרב אשרי מתאריך 7 בדצמבר 1961. באדיבות אר"א.

היינו עצבות כאשר שמענו שהרב אשרי חולה. אנו מקווים שהשם ישלח לך רפואה שלמה במהרה. אנו חפצות שרב אשרי ישוב לבית הספר בבריאות כדי שתוכל לנהל את הישיבה שלנו.

בשבוע הזה אנו גמרנו פרשת "חוקת". אם ירצה השם אנו נגמור בסוף השנה את כל הספר של "במדבר". בנביא "מלכים א'" סיימנו פרק י"ד. גם למדנו דיני פורים ו"מגילת אסתר".¹¹⁷

בשנת 1959 נערכה הסעודה השנתית השש עשרה של הישיבה שהוקדשה "לכבוד ראש הישיבה החשוב שלנו הרב הגאון המפורסם ר' אפרים אשרי שליט"א... כביטוי של הכרה בעבודתו במסירות נפש למען הישיבה שתחת מנהיגותו צמחה לרוחב ולעומק".¹¹⁸

בעקבות התמעטות האוכלוסייה היהודית באזור הישיבה הוחלט בשנת תשל"ג להעביר את המוסד למיקום מרכזי יותר. לצורך כך קיבלו תרומה משמעותית של ארבעים אלף דולר מבית הכנסת עמנואל באיסט ברונקס שנסגרו שעריה. כאשר מוסד בית יעקב בא בדברים לנסות ולקבל את כספי בית הכנסת, פסק הרב פיינשטיין לטובת ישיבת תורה ואמונה שאין לפגוע בסכום שהובטח להם.¹¹⁹

בקיץ 1975 עלתה המחשבה לפתוח סניף של ישיבת תורה ואמונה בירושלים שיכלול מבנה עם פנימייה, ויאפשר לתלמידים מארצות הברית ללמוד בארץ ישראל. ייתכן וגם כאן הכוונה הייתה לאפשר לתלמידים מעוטי יכולת את אופציית הלימודים בישיבה בארץ ישראל. הרב אשרי הצטייד במכתבים מאת וועד הרבנים של ניו יורק רבתי ומאת הנהלת הישיבה. במכתבים הם תיארו את המוסד הקיים שלושים וחמש שנה, מהן עשרים שנה בהנהלת הרב אשרי, שהצמיח בוגרים מכובדים רבים. במכתב הם פנו לעזרתם של כל היכולים לסייע למטרה חשובה זו.¹²⁰ נראה שתכנית זו לא הגיעה לכדי מימוש.

4. איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית¹²¹

הרב אשרי היה פעיל גם באיגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית. כבר ביוני 1954 הוא פנה לישראל גולדשטיין נשיא הקונגרס היהודי האמריקאי, בבקשה להיפגש עימו לדון בנושא חלוקת הכספים הניתנים על ידי וועידת התביעות. גולדשטיין נמנע מפגישה וכתב שוועידת התביעות בעיצומה של בניית תכנית סיוע לרבנים יוצאי מחנות הנאצים.¹²² בחודש ספטמבר פנה הרב אשרי שנית לגולדשטיין, והלה הבהיר שהנושא לא בתחום פעילותו של הקונגרס היהודי האמריקאי כי אם באחריותה של וועידת התביעות, והוא המליץ לפנות לנחום גולדמן יושב ראש

¹¹⁷ מכתב בחתימת המורה הגברת פרישמאן ושש עשרה תלמידות כיתות וי"ח' לרב אשרי, מתאריך ג' באדר תשכ"ו. באדיבות אר"א.

¹¹⁸ על פי הזמנה שפרסמה הנהלת הישיבה בעיתון, ראה: "דער 16טער יערליכער דינער פון ישיבה ומתיבתא תורה ואמונה", דער טאג מארגען זשורנאל, 27 במרץ 1959, עמ' 11.

¹¹⁹ מכתב בכתב ידו של הרב פיינשטיין למנהלי בית יעקב, מתאריך כ"א באייר תשל"ג. באדיבות אר"א.

¹²⁰ מכתב מאת וועד הרבנים דניו יורק רבתי מתאריך 23 ביוני 1975, ומכתב מאת הנהלת ישיבת תורה ואמונה מתאריך 24 ביוני 1975. המכתבים באדיבות אר"א.

¹²¹ רבנים קאצעטלער פארבאנד אין אמעריקע. Association of Rabbis Survivors of Nazi Persecution of

America.

¹²² מכתב תשובה של ישראל גולדשטיין לרב אשרי מתאריך 15 ביוני 1954. באדיבות אר"א.

הוועידה.¹²³ מלשכתו של גולדמן הפנו אותם לשאול קגן הממונה על ההקצבות.¹²⁴ בנובמבר 1954 קיבלו הרבנים אשרי ואיזרעל הזמנה לפגישה עם יהודה שפירא מנהל מחלקת השיקום בתחום התרבותי והחינוכי של וועידת התביעות. בהזמנה הובהר שתכנית הסיוע לשנת 1954 לא ניתנת לשינוי, אך הם הוזמנו להעלות את רעיונותיהם בנוגע לשנת 1955.¹²⁵

בפברואר 1955 פנו שני הרבנים אל הרב לוי מתנועת אגודת ישראל, בבקשה שייצג למעלה ממאה חברי איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית בעבודתו עם וועידת התביעות.¹²⁶ במקביל, המשיך הרב אשרי בפעילותו באיגוד. במהלך השנים 1954-1955 פנו מספר רבנים אל הרב אשרי בבקשה שיסייע בידם לקבל תמיכה מוגדלת תוך התחשבות במצבם הקשה.¹²⁷ במרץ 1955 חתם לצד הרב הענקין על מכתב לוועידת התביעות המבקש לברר מדוע ארבעה רבנים מוכרים על ידם לא קבלו את הסיוע המקובל.¹²⁸ לקראת שנת 1956 פנה איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית אל וועידת התביעות, במכתב ארוך המפרט את בקשתם לסיוע לרבנים לשנת 1956. הם הסבירו שרבים מהרבנים שהגיעו ממזרח אירופה אינם מצליחים להשתלב במשרות באמריקה בתחום הרבנות, בגלל הפער הגדול בין הרבנים האורתודוקסים לבין מרבית הקהילות בארצות הברית הכוללות רפורמים וקונסרבטיבים. הם ביקשו תמיכה של חמישים דולר לשבוע לכמאתיים וחמישים הרבנים המיוצגים באיגוד, בסכום כולל של שש מאות עשרים וחמישה אלף דולר לשנה. הם ביקשו עשרים וחמישה אלף דולר נוספים לכיסוי פעילות תרבותית לחברי האיגוד. במכתב הם מחו על פרטים שונים במדיניותה של וועידת התביעות, וביקשו שבעתיד תוזמן משלחת של האיגוד לייצג את חבריה בישיבות הוועידה.¹²⁹

בשנים מאוחרות יותר קשה לעקוב אחר פעילויות האיגוד והן כנראה הצטמצמו בהיקפן, אולם גם בשנת 1975 הצטייד הרב אשרי במכתב המסמיך אותו לפעול בשם איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית.¹³⁰

הרבנים אשרי ואיזרעל לא עסקו רק בטובה החומרית של חברי האיגוד אותו ייצגו. בנובמבר 1954 הם פנו במחאה אל קאנצלר אוסטריה:

ברצוננו להביא לידיעתך שאיגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית... מביע צער עמוק על התנהלות ממשלת אוסטריה בנוגע לשיקום יהדות אוסטריה שסבלה קשות.

אנו מביעים גם מרירות קשה כלפי ממשלתכם על שאננותה בנוגע לייסודם מחדש של בתי הכנסת הרבים שהוחרבו בברוטאליות בידי הנאצים, בה בשעה שממשלתכם פועלת כה הרבה בשיקומם של נאצים לשעבר.¹³¹

¹²³ מכתב תשובה של ישראל גודלשטיין לרב אשרי ולרב איזרעל מאגודת הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית, מתאריך 4 באוקטובר 1954. באדיבות אר"א.

¹²⁴ מכתב מאת דוקטור טלר בשם דוקטור נחום גולדמן לרבנים אשרי ואיזרעל מאגודת הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית, מתאריך 26 באוקטובר 1954. באדיבות אר"א.

¹²⁵ מכתב מאת יהודה שפירא מנהל מחלקת השיקום בתחום התרבותי והחינוכי של וועידת התביעות לרבנים אשרי ואיזרעל, מתאריך 19 בנובמבר 1954. באדיבות אר"א.

¹²⁶ מכתב הרבנים אשרי ואיזרעל אל הרב לוי מתאריך 4 בפברואר 1955. באדיבות אר"א.

¹²⁷ המכתבים באדיבות אר"א.

¹²⁸ מכתב הרב הענקין בחתימתו ובחתימת הרב אשרי, אל מר קגן מוועידת התביעות, מתאריך 11 במרץ 1955. באדיבות אר"א.

¹²⁹ מכתב איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית אל וועידת התביעות, לקראת שנת 1956 (תאריך מדויק לא מופיע). באדיבות אר"א.

¹³⁰ מכתב בחתימת הרב איזרעל סגן נשיא איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית מתאריך 23 ביוני 1975. באדיבות אר"א.

5. שימור המבנה והקהילה

לבית המדרש הגדול נודעה משמעות אף מעבר לקהילה המקומית בפרט, ולקהילה האורתודוקסית של ניו יורק בכלל. בשנת 1967 קיבל הרב אשרי מכתב מלשכת ראש העיר ניו יורק, המבשר לו כי וועדת שימור האתרים העירונית הכריזה על בית המדרש הגדול כאבן דרך בנוף העיר וכאתר לשימור. וכפי שנכתב שם "המבנה ההיסטורי תורם תרומה משמעותית לזיכרון של ניו יורק, והעיר גאה לכבד אותה".¹³² בשנת 1972 פנו שנית אל הרב אשרי מוועדת שימור האתרים בבקשה לקבוע לוח מתכת על חזית בית הכנסת שינציח בקצרה את הסיפור הארכיטקטוני וההיסטורי של המבנה המיוחד.¹³³ קבוצות שונות ביקשו לסייר במקום וללמוד אודות המבנה והקהילה העומדת מאחוריו.¹³⁴

ברם, למרות ההבטחות לשימור הפיסי של המבנה ניצב איום חדש על הקהילה. תכנית להקמת שיכון מגורים לאוכלוסייה סוציאקונומית חלשה מול בית הכנסת¹³⁵ עוררה חששות בלבות המתפללים. כפי שהרב אשרי כתב בשנת 1968 למר ריצ'ארד ניקסון, אז מועמד לנשיאות,¹³⁶ "כבר הוכח שדיירי שיכונים בפרויקטים למעוטי הכנסה אינם האוכלוסייה המתאימה ביותר להתגורר ישירות מול בית כנסת".¹³⁷ הרב אשרי ביקש את התערבותו מול גורמים בעירייה להביא להעתקת השיכון המתוכנן למקום אחר, וטען שזה וודאי יזכה להערכה ויסייע לו בבחירות.¹³⁸ פנייה זו באה בהמשך לפנייה של הרב אשרי לנשיא המכהן, שמלשכתו התקבלה התשובה שהממשל הפדראלי אינו מתערב בהחלטות השלטונות המקומיים ועל כן עליו להגיש את מחאתו לרשויות העירוניות.¹³⁹ התכנית התקדמה בעצלתיים, ובשנת 1972 הוזמן הרב אשרי להשתתף בישיבה של וועדה מייצעת לפרויקט שתסייע ליזמים לשמור על ההרמוניה בשכונה.¹⁴⁰ מכתב נוסף בנושא נשלח לראש העיר מר אד קוץ' בשנת 1979.¹⁴¹

6. קשר עם פוליטיקאים

הרב אשרי הבין את חשיבות השמירה על מידה מסוימת של קשר עם פוליטיקאים, ופעל בהתאם במשך השנים. הוא תמך במועמדותו של מר לאונרד פרבשטיין חבר המפלגה הדמוקרטית מניו יורק לקונגרס,¹⁴² והלה הודה לו על כך.¹⁴³ בסוף שנת 1969 הוא הוזמן לפגישה עם ראש עיריית ניו

¹³¹ מכתבם של הרבנים אשרי ואיזרעל אל יוליוס ראאב קאנצלר אוסטריה, מתאריך 23 בנובמבר 1954. באדיבות אר"א.

¹³² מכתב של פרנק גילברט מזכיר וועדת שימור האתרים של עיריית ניו יורק לרב אשרי, מתאריך 3 במרץ 1967. באדיבות אר"א.

¹³³ מכתב של הרמון גולדסטון יושב ראש וועדת שימור האתרים של עיריית ניו יורק לרב אשרי, מתאריך 29 באוגוסט 1972. באדיבות אר"א.

¹³⁴ מכתב לרב אשרי מאת נציג אוניברסיטת ניו יורק המבקש לערוך סיור בבית המדרש, מתאריך 17 בינואר 1974. ומכתב ממכללת הונטר עם דברי תודה על סיור במקום, מתאריך 10 ביוני 1979. באדיבות אר"א.

¹³⁵ Seward Park Extension urban renewal project.

¹³⁶ Richard M. Nixon כיהן כנשיא ה-37 של ארצות הברית בשנים 1969-1974.

¹³⁷ מכתב הרב אשרי למר ניקסון מתאריך 25 בספטמבר 1968, באדיבות אר"א.

¹³⁸ שם

¹³⁹ מכתב לרב אשרי מלשכת הנשיא, בחתימתו של מר Robert C. Weaver, מתאריך 22 ביוני 1967. באדיבות אר"א.

¹⁴⁰ מכתב לרב אשרי ממושרד Hegeman- Harris Company, בחתימת מר Arnold H. Kagan, מתאריך 28 בפברואר 1972. באדיבות אר"א.

¹⁴¹ מכתב לראש העיר ניו יורק מר Edward Koch מוועד הרבנים של ניו יורק רבתי, בחתימת המנהל הרב לייבס, מתאריך 16 ביולי 1979. באדיבות אר"א.

¹⁴² לאונרד פרבשטיין שימש כחבר הקונגרס בשנים 1957-1970. ראה:

¹⁴³ https://www.govtrack.us/congress/members/leonard_farbstein/403977 (הורד בינואר 2015).

¹⁴⁴ מכתב תודה ממר לאונרד פרבשטיין מתאריך 17 בספטמבר 1962. במכתב נוסף, מתאריך 7 באוקטובר 1965, הוא הודה לרב אשרי על איחוליו לשנה החדשה ואיחל גם לו שנה טובה. העתקי המכתבים באדיבות אר"א.

יורק, לדיון כללי בבעיות השעה של העיר ושל המדינה.¹⁴⁴ בשנת 1973 הוא שיגר מכתב ברכה למר יהודה גריבץ עם התמנותו לסגן ראש עיריית ניו יורק.¹⁴⁵ התכתובת הבולטת ביותר שלו מול אישיות פוליטית הייתה במכתב לנשיא ניקסון בזמן משבר "ווטרגיטי",¹⁴⁶ בו כתב הרב אשרי שהוא ובני קהילתו מתפללים למענו. במכתב תשובה כתב לו הנשיא :

בימים מאתגרים אלו אנשי הדת באמריקה ומוסדותיהם הם מצודה של כוח לכלל האומה. אני מודה לך ולכל אחד מחברי קהילת בית המדרש הגדול על שאתם מזכירים אותי בקביעות בתפילותיכם בשבת, וברצוני שתדע שהתחשבותך בכתיבת המכתב הייתה מאוד משמעותית בשבילי.¹⁴⁷

7. עניינים משפחתיים הנגזרים ממעמד ציבורי

אף שמחקר זה מתמקד בפעילותו הציבורית של הרב אשרי, פרסומים של עניינים משפחתיים נגזרו לעיתים ממעמדו הציבורי. לא כל אחד זוכה לאיחולים פומביים לרגל הולדת בן,¹⁴⁸ כניסתו בעול מצוות,¹⁴⁹ חתונה בן,¹⁵⁰ או לידת נכד.¹⁵¹ תשומת לב מיוחדת תפס הרב אשרי שהיה אחד מסמלי הישיבות הליטאיות, כאשר השיא את בנו יעקב ברוך עם בתו של החסיד הרב עמרם טובי, האדמו"ר מבריד. וכפי שנכתב אודות חתונה זו :

חתונה נפלאה מיוחדת במינה של רב אדמו"ר ורב מתנגד הרבי מבריד והרב מקאוונא.

הרב הגאון... עמרם טובי... האדמו"ר מבריד... השיא את בתו... החתן... יעקב ברוך... בן הרב הגאון... אפרים אשרי... קהל גדול רב ומגוון... כולם הזדרזו לבוא לשמחה... למען כבודם של שני המחוננים המפורסמים... ולמען כבודם של החתן והכלה... שכולם הראו לדעת שכן החסידות וכן ההתנגדות יסודתם בקודש, ואפשר לחברם ולמזגם למזיגה אחת בכל האהבה והחיבה.¹⁵²

יש לציין שעל אף היותו של הרב אשרי ליטאי שורשי, ילדיו התחנכו על ברכי החסידות.¹⁵³ נראה שזה היה בהשפעת אימם שהייתה בת למשפחה חסידית, משפחת הרב יעקב פראנקפורטר האדמו"ר מקאשו.¹⁵⁴ יש מי שטען ששמע מהרב אשרי שהחינוך החסידי נבע מרצונו שיוצאי

¹⁴⁴ מכתב לרב אשרי ממר John Lindsay ראש עיריית ניו יורק, מתאריך 5 בדצמבר 1969. במכתב הוזמן הרב אשרי לפגישה עם ראש העיר ב-17 בדצמבר. באדיבות אר"א.

¹⁴⁵ מר יהודה גריבץ הודה לו על מכתבו, במכתב לרב אשרי מתאריך 28 בדצמבר 1973. באדיבות אר"א.
¹⁴⁶ "משבר ווטרגיטי" הוא כינוי להאשמה שהוטלה על הנשיא ניקסון, לפיה במהלך קמפיין הבחירות לנשיאות בשנת 1972 פרצו אנשי לשכתו למשרדי המתחרה מולו לנשיאות. בעקבות האשמות אלו אולץ הנשיא להתפטר באוגוסט 1974. ראה: <http://www.whitehouse.gov/1600/presidents/richardnixon> (הורד בינואר 2015).

¹⁴⁷ מכתב הנשיא ניקסון לרב אשרי, מתאריך 28 בנובמבר 1973. באדיבות אר"א. וראה: נספח פ' 5.

¹⁴⁸ ראה למשל: **המאור**, שנה שביעית חוברת ד' (ס') (טבת-שבט תשט"ז ינואר-פברואר 1956), ברוקלין 1956, עמ' 30 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=28179&st=&pgnum=30&hilite>).

¹⁴⁹ ראה למשל: "מזל טוב", **זאס אידישע ווארט**, גיליון 108, אדר-ניסן תשכ"ו, עמ' 34 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=33338&st=&pgnum=34&hilite>).

¹⁵⁰ ראה למשל: **המאור**, שנה כ"ד קונטרס ה' (ר"ד) (אייר-סיון תשל"ב אפריל-מאי 1972), ברוקלין 1972, עמ' 34 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27928&st=&pgnum=34&hilite>).

¹⁵¹ ראה למשל: **המאור**, שנה ל"ב קונטרס ב' (רנ"ג) (כסלו-טבת תש"ס נובמבר-דצמבר 1979), ברוקלין 1979, עמ' 33 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27980&st=&pgnum=33&hilite>).

¹⁵² **המאור**, שנה כ"ח קונטרס ה' (רל"ב) (סיון-תמוז תשל"ו מאי-יוני 1976), ברוקלין 1976, עמ' 34 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27950&st=&pgnum=34&hilite>).

¹⁵³ בניו משתייכים לחסידויות שונות: גור, בעלו ועוד.

¹⁵⁴ **המאור**, שנה כ"ח קונטרס ה' (רל"ב) (סיון-תמוז תשל"ו מאי-יוני 1976), ברוקלין 1976, עמ' 34 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27950&st=&pgnum=34&hilite>).

חלציו ישתמשו בשפת היום יום בידיש המסמלת שמרנות, ומתוך הבנה שרק בקרב החסידים היידיש תשתמר.¹⁵⁵

8. מותו של הרב אשרי

הרב עמד בראש קהילת בית המדרש הגדול למעלה מחמישים שנה. הוא ליווה אותה בימים בהם הייתה קהילה גדולה ומשגשגת, והוא ראה גם בהצטמקות הקהילה עם התרחקות האוכלוסייה היהודית מהאזור. ביום ב' של ראש השנה תשס"ד, 28 בספטמבר 2003, נפטר הרב אפרים אשרי בניו יורק. מסע הלוויה התחיל את דרכו בבית המדרש הגדול, ורשימת המספידים כללה את הרבנים: הרב ראובן פיינשטיין,¹⁵⁶ הרב רוזנבלום ראש ישיבת שערי יושר, הרב יחזקאל ראטה הרב מקארלסבורג, הרב משה לייב הורוויץ הרב מסטריושב, הרב צבי מאיר גינזבורג מנהל אגודת הרבנים, הרב יצחק אייזיק הורוויץ הרב מספינקא, הרב שמואל דוד אונגאר הרב מנייטרא ואחרים. ארונו הובא לארץ ישראל ובבית הלוויות שמגר בירושלים הספידוהו: הרב משה סופר אב בית דין פאפא, הרב יוסף ליבערמאן ראש ישיבת שומרי החומות, הרב מרדכי צוקרמן הישיש משרידי תלמידי ה"חפץ חיים" שהיה בגיטו קובנה עם הרב אשרי,¹⁵⁷ הרב בעריש פאנעטה הרב מדעעש, הרב שמעון לעמבערגער אב בית דין מאקעווע, הרב שלמה גרינבוים בשם אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה, והרב לייב היימאן מבית מדרש הגר"א. ציבור גדול ליווה את הארון עד הר המנוחות שם הוא נטמן.¹⁵⁸

על המצבה בחלקת הרבנים בהר המנוחות נחקקו דברים, הן מלמעלה והן מהחזית. מלמעלה נחקק:

אבינו עטרת ראשנו אפרים מעוז ראשי¹⁵⁹,

פי"נ¹⁶⁰

הגאון הגדול והמפורסם

משרידי הדור הקודם

הרב אפרים בן מוה"ר¹⁶¹ דוב זצ"ל¹⁶²

אשרי

אב"ד¹⁶³ קאוונא- ליטא

¹⁵⁵ "I, Jason (Yosl) Alpert, "Biography- Some of My Recollections of Rabbi Ephraim Oshry, zt'l", הופיעו באתר: <http://www.chelseashul.org/Oshry/OshryBio.htm> והעתק מודפס מתאריך 12 במרץ 2008 מצוי בידי הדברים לא מופיעים עוד באתר. על קנאותו ללשון הקודש ולשפת היידיש בין כותלי בית המדרש הגדול, ראה לעיל בעמ' 96.

¹⁵⁶ בנו של הרב משה פיינשטיין.

¹⁵⁷ הרב צוקרמן פעל לצד הרב אשרי בקהילת השורדים הקטנה שהתפתחה לאחר השחרור, ראה לעיל בעמ' 43. הרב צוקרמן חתום כנציג ועד הקהילה על אישור שהרב אשרי משמש כרב קהילת השורדים, ראה: נספח 2 פ 2.

¹⁵⁸ א. שרייבער, "הגאון ר' אפרים אשרי זצ"ל", **דאס אידישע ווארט**, גיליון 380, חשון-כסלו תשס"ד, עמ' 16 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=50187&st=&pgnum=16&hilite>).

¹⁵⁹ הביטוי "אפרים מעוז ראשי" לקוח מ**תהילים**, פרק ס', פסוק ט'. המרכאות במילה ראשיי כנראה אין משמעותן ראשי תיבות, כי אם משחק אותיות עם שם המשפחה אשרי.

¹⁶⁰ פה נקבר.

¹⁶¹ מורנו הרב, או מעלת וכבוד הרבני.

¹⁶² זכר צדיק לברכה.

וראש ישיבת "מאור הגולה" ברומא¹⁶⁴

רב ביהמ"ד¹⁶⁵ הגדול דניו יארק רבתי

למעלה מיובל שנים

חבר ביד"צ¹⁶⁶ "ועד הרבנים" דניו יארק

מחבר ספרי שו"ת "ממעמקים" ה' חלקים

"דברי אפרים" ו"אמרי אפרים" על הש"ס

נפטר בשם טוב

יום ב' דר"ה¹⁶⁷ תשס"ד לפ"ק¹⁶⁸

ת.נ.צ.ב.ה.¹⁶⁹

על חזית המצבה תוארה ביתר פירוט פעילותו בתחנות השונות בחייו, תוך הבלטת פועלו בתקופת השואה ובעקבותיה.

אבינו עטרת ראשנו אפרים מעוז ראש"י

פ"נ

הגאון הגדול והמפורסם משרידי הדור הקודם

הרב אפרים בן מוה"ר דוב זצ"ל

אשרי

אב"ד קאוונא - ליטא

את נפשו השליך מנגד

להרביץ תורה במצור כמה שנים

פסק שאלות שעלו במעמקים

והיה לאחיו משען איתנים

רבות פעל לקומם הדת על תילה

¹⁶³ אב בית דין.
¹⁶⁴ נראה שהדילוג על מונטריאול נבע מכך שתקופת רומא נתפסה כתקופה המשמעותית יותר בתולדות ישיבת מאור הגולה, התקופה בה חשו כעוסקים בהצלה ממשית של התלמידים בני "שארית הפליטה", להבדיל מתקופת מונטריאול בה הישיבה התבססה והתקרבה להיות ככל הישיבות. ייתכן וגם לא רצו לעורר את זכרונות המחלוקת שהתגלעה בין ראש הישיבה לר"מים בתקופת מונטריאול.
¹⁶⁵ בית המדרש.
¹⁶⁶ בית דין צדק.
¹⁶⁷ דראש השנה, של ראש השנה.
¹⁶⁸ לפרט קטן.
¹⁶⁹ תהי נפשו צרורה בצרור החיים.

בקרב אודים עשנים

ילדים רבים משמד הציל

שבבתי נכרים היו טמונים

מאות תלמידים השיב למקורם

ולהם היה כאב לבנים

בטחון עז ואמונה צרופה בה¹⁷⁰

ליו את דרכו הישרה

נעימות דרכו ויקרת מידותיו

היו לראשו עטרה

דרש במקהלות בכל עת

וחן הוצק בשפתותיו

ולהיטיב לכלל ולפרט

שם עשתונותיו

ברכה לתפארת

דורות תלמידי חכמים ומרביצי תורה המה פארותיו

זכה לצ"ה שנים בפטירתו

ליחו¹⁷¹ ודעתו לא נסו מאתו

נפטר בשם טוב יום ב' דר"ה תשס"ד לפ"ק

ת.נ.צ.ב.ה.¹⁷²

מערכת המאור פרסמה לאחר מותו את השורות הבאות :

מכה קשה הוכתה עולם התורה בראש השנה השתא¹⁷³ בהסתלקות אחד משארית זקני

הרבנים האי גברא רבא ויקירא¹⁷⁴ כבוד ידידנו הרב הגאון הגדול המפורסם מורנו הרב

אפרים אשרי זצ"ל.¹⁷⁵

¹⁷⁰ בהשם, בבורא עולם.

¹⁷¹ שילוב האותיות המודגשות על חזית המצבה יוצרות את המילים אפרים בן דוב זצ"ל.

¹⁷² תמונות המצבה מלמעלה ומהחזית, ראה : נספח 49 א, ב.

¹⁷³ עתה, היינו ראש השנה האחרון.

¹⁷⁴ האדון הגדול והמכובד.

דברים לזכרו התפרסמו במקומות שונים: בניו יורק טיימס,¹⁷⁶ בדאון טאון אקספרס,¹⁷⁷ בדאס אידישע ווארט,¹⁷⁸ ובאתרי אינטרנט.¹⁷⁹

9. אחרית בית המדרש הגדול

לאחר מותו של הרב אשרי נתמנה חתנו הרב מנדל גרינבאום לעמוד בראש קהילת בית המדרש הגדול. ציבור המתפללים הלך והידלדל, ובית המדרש שהיה לאבן פינה בחיים האורתודוקסיים בניו יורק חדל לתפקד כמקום תפילה קבוע. בביקורי במקום בליווי של הרב גרינבאום בשנת 2009 ראיתי חלונות מנותצים, נברשות תקרה מנופצות וספסלים שבורים, ולא נותר אלא לדמיין את בית הכנסת העמוס מתפללים. הרב גרינבאום ציין שנדרשים כספים רבים למימוש תכניות שיקום של בית הכנסת.¹⁸⁰ המקורות הכספיים לא נמצאו, ובשנת 2012 הגיש הרב גרינבאום בקשה לעירייה לקבלת אישור פירוק של המבנה והקמת פרויקט מגורים במקומו.¹⁸¹

¹⁷⁵ **המאור**, שנה נ"ז קונטרס א' (שצ"ו) (תשרי-חשוון תשס"ד נובמבר-דצמבר 2003), ברוקלין 2003, עמ' 24 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=28136&st=&pgnum=24&hilite>).

¹⁷⁶ Douglas Martin, "Ephraim Oshry, 89, a Scholar in Secret During the Holocaust, Dies", **New York Times**, October 5 2003, Source (Downloaded January 25 2015): <http://www.nytimes.com/2003/10/05/nyregion/ephrain-oshry-89-a-scholar-in-secret-during-the-holocaust.html>

¹⁷⁷ Albert Amateau, "Rabbi Ephraim Oshry, 89, religious scholar, dies", Source (downloaded July 12 2013): http://www.downtownexpress.com/de_24/rabbiephraim.html.

¹⁷⁸ א. שרייבער, "הגאון ר' אפרים אשרי זצ"ל", **דאס אידישע ווארט**, חשוון-כסלו תשס"ד, עמ' 14-16 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=50187&st=&pgnum=14&hilite>).

¹⁷⁹ Jason (Yosl) Alpert, "Biography- Some of My Recollections of Rabbi Ephraim Oshry, zt"l", הופיעו באתר: <http://www.chelseashul.org/Oshry/OshryBio.htm> והעתק מודפס מתאריך 12 במרץ 2008 מצוי בידי הדברים לא מופיעים עוד באתר.

¹⁸⁰ חזית בית הכנסת על פי השיפוץ המתוכנן, ראה: נספח 4פ.7

¹⁸¹ "Beth Hamedrash Hagodol", Wikipedia, Source (downloaded January 27 2015): http://en.wikipedia.org/wiki/Beth_Hamedrash_Hagodol#refUngar-Sargon2013. ראוי לציין שבית הכנסת הסמוך Eldridge Street Synagogue שנוסד בשנת 1887 על ידי קבוצה שכללה פורשים מבית המדרש הגדול, זכה לעדנה ועבר תהליך שימור בעלות של 20 מיליון דולר. הוא משמש היום כמוזיאון וכמקום תפילה פעיל. ראה: שם, וגם: https://en.wikipedia.org/wiki/Eldridge_Street_Synagogue.

שער שני

מורשתו הספרותית של הרב אשרי

בפתח השער

בהמשך לשער הקודם שסקר את פעילותו הציבורית של הרב אשרי בתחנות השונות בחייו, פרק זה משלים את הנושא ומוקדש לתחום פעילות מרכזי שעסק בו, וזהו התחום הספרותי. הרב אשרי אחז בקולמוס הסופרים כבר בהיותו תלמיד בישיבת סלובודקה, ולא השמיטו מידי עד מותו. פרסומיו הרבים מעידים על כך.

שער זה מחולק לפי נושאי תוכן ובנוי שלושה פרקים. הפרק הראשון (פרק חמישי) סוקר את הפרסומים התורניים ה"קלאסיים" של הרב אשרי משוללי זיקה לשואה. הפרק השני (פרק שישי) סוקר את הפרסומים שנכתבו באוריינטציה היסטורית ובדרך כלל מדגישים את החיים הדתיים. הפרק השלישי (פרק שביעי) מציג את פרסומיו התורניים בעלי הייחוס לשואה, ובעיקר את חיבורו המקיף **שו"ת ממעמקים**. לצד סקירה של נושאים היסטוריים ותורניים בחיבור זה, מוצגות גם סוגיות יסוד תורניות שדן בהן בנוגע לתקופה אפלה זו.

פרק חמישי

הרב אפרים אשרי

מחבר תורני

הרב אשרי פרסם בימי חייו מאמרים רבים, וגם מספר ספרים. פרסומו הראשוניים היו מאמרים תורניים כמקובל בעולם הישיבות, וללא כל זיקה היסטורית. לאחר המלחמה, עסקו מרבית פרסומו בתיאור החיים הדתיים בליטא בתקופת השואה. חלקם היו חיבורים בעלי אופי תורני-למדני עם נגיעה היסטורית בתקופה הייחודית,¹ ואחרים היו בעלי אופי היסטוריוגרפי כללי והתמקדו בסיפור ההיסטורי של חיי הדת באותה תקופה.²

1. מאמרים תורניים ופסקי הלכה

הרב אשרי החל לאחוז בקסת הסופרים עת היה תלמיד בישיבת כנסת ישראל בסלובודקה. בחודש כסלו תרצ"ט התפרסם מאמר ראשון מפרי עטו, "בענין שתי הלחם". המאמר הופיע בעלון **כנסת ישראל** בהוצאת הסתדרות תלמידי הישיבה.³ בחודשים הבאים הוא פרסם באותו עלון שני מאמרים נוספים: "בדין מים שאובים",⁴ ו"בענין טומאת גולל".⁵ מאמרים אלו עוסקים בתחומי לימוד מעמיקים של ענייני קדשים וקורבנות בבית המקדש, ושל טומאה וטהרה, וספק פסול במקוואות,⁶ שבימינו בהעדר בית מקדש הם נושאי עיון תיאורטיים בלבד ובדרך כלל עוסקים בהם רק תלמידי חכמים נבחרים. השוואה למאמרים האחרים בעלונים אלו מלמדת אף היא על רמת למדנותו של הכותב. בשלושה גיליונות אלה של הירחון **כנסת ישראל** התפרסמו שלושים ואחד מאמרים, עשרים ושבעה מהם נכתבו בידי רבנים, ורק שלושת המאמרים של אשרי, ואחד של תלמיד נוסף,⁷ נכתבו בידי תלמידים.

הרב אשרי פרסם עוד מאמרים רבים בתחומים אלה. בתשי"ו הוא פרסם מאמר בנושא פסול דם קדוש שיצא מחוץ למקום הקודש הראוי לו.⁸ בתשי"א הוא פרסם שלושה מאמרים: בשאלה כיצד חלה בקרבן קדושת תמורה,⁹ בנושא קרבן שלמים,¹⁰ ובעניין "קרבן חביתין" של הכהן הגדול.¹¹

¹ ראה בהרחבה להלן בפרק שביעי מעמ' 147.

² ראה בהרחבה להלן בפרק שישי מעמ' 118.

³ אפרים אשרי, "בענין שתי הלחם", ירחון **כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה שנייה חוברת ג' (כסלו תרצ"ט), קובנה תרצ"ט, עמ' כ"א-כ"ג (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12837>).

⁴ אפרים אשרי, "בדין מים שאובים", ירחון **כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה שנייה חוברת י" (תמוז תרצ"ט), קובנה תרצ"ט, עמ' י"ז-כ" (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12844>).

⁵ אפרים אשרי, "בענין טומאת גולל", ירחון **כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה שלישית חוברת ג' (כסלו ת"ש), קובנה ת"ש, עמ' כ"ד-כ"ה (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12943&st=&pgnum=73&hilite>).

⁶ המאמר לא עוסק בשאלה למעשה של מקווה שהוא ספק פסול, אלא בדיון מעמיק בסוגים שונים של ספקות הפוסלים מקוואות.

⁷ שלמה בערמאן, "בדין איסור בבת אחת", ירחון **כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה שנייה חוברת י" (תמוז תרצ"ט), קובנה תרצ"ט, עמ' כ"ב-כ"ג (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12844>).

⁸ המאמר צוטט וזכה לתגובה מאת הרב ראזין. ראה: משה ראזין, "פסול יוצא בדם", **הפרדס**, שנה כ"א חוברת ג' (כסלו תשי"ז דצמבר 1946), שיקאגא 1946, עמ' 26-27 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12522>).

ולתגובה נוספת מאת הרב אתרוג, ראה: יצחק דוד אתרוג, "בדין פסול יוצא בקדשים", **הפרדס**, שנה כ"א חוברת ה' (שבת תשי"ז פברואר 1947), שיקאגא 1947, עמ' 35-36 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12524>).

⁹ כאשר אדם מנסה להמיר קדושת בהמת קרבן בבהמה אחרת, הקדושה תופסת בשתי הבהמות, כמאמר הכתוב: "והיה הוא ותמורתו יהיה קודש", ראה: **ויקרא**, פרק כ"ז, פסוק י'. למאמר ראה: הרב אפרים אשרי, "בדיני תמורה", **הפוסק ירחון לעניני הלכה ואגדה**, שנה י"ב חוברת קל"ה (תמוז תשי"א), תל אביב תשי"א, מאמר תתרי"ג, עמ' פ"ה-פ"ו (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=23389&st=&pgnum=454&hilite>).

¹⁰ הרב אפרים אשרי, "שלמים ששחטן בהיכל", **כרם ירחון להלכה ולמדע היהדות**, אדר א' תשי"א, ניו יארק תשי"א, עמ' 55 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/28715>).

בשנת תשי"ב הוא פרסם מאמר שעסק בקרבן פסח,¹² ובתשי"ט מאמר בו עסק בדין מלקות,¹³ ומאמר נוסף בנושא קרבן פסח.¹⁴ בשנת תשל"ט הוא פרסם מאמר "בענין איסור אינה זבוחה".¹⁵

לצד העיסוק בנושאים אלו הקשורים לתחום בית המקדש, קורבנות, טומאה וטהרה, עסק הרב גם בנושאים הקרובים לחיי היום יום כמקובל בקרב רבני קהילות. כבר בשנת תשי"ו הוא פרסם מאמר בעניין קידוש והבדלה בשבת.¹⁶ בשנת תשי"ב התפרסם מכתב קצר שלו בדין מהלכות אבלות.¹⁷ באותו הזמן התפרסם גם מאמר שלו בנושא חג הפסח ובו הוא הדגיש את חשיבות מצוות חינוך הדור הצעיר.¹⁸

במשך יובל השנים בהן כיהן ברבנות בראש קהילת בית המדרש הגדול¹⁹ פורסמו מספר מאמרים ותשובות שלו בנושאים הקשורים לבתי כנסת ולתפילה בציבור. בשנת תשט"ו הוא פרסם מכתב מחאה נגד שני מנהגים הקיימים בבתי כנסת שונים: שהרב מכריז בקול את מספרי העמודים בקטעים שונים בתפילה בהם אסור להפסיק בדיבור, ואי הקפדה על זמן תפילת מנחה.²⁰

פסיקותיו של הרב אשרי צוטטו גם בידי אחרים. בשנת תשכ"ב פרסם הרב קרויז אב בית דין בבואנוס איירס את ספרו **בירור הלכה**. בספר מובאת תשובה שקיבל בתשכ"א מאת הרב אשרי, בה הוא פוסק שאסור להתפלל בסידורי תפילה שנדפסו בשבת או שנדפסו על ידי גוים.²¹

הרב אמסעל דן במאמר בשנת תשל"ד בשאלה כיצד לנהוג בבית כנסת בו מכרו בטעות את עליית כהן לשני כוהנים. במאמר מצוטט הרב אשרי שפסק במקרה זה שאחד הכוהנים יעלה לעליית ה"שביעי".²²

¹¹ הרב אפרים אשרי, "בדין חביתי כהן גדול", בתוך: הרב שמחה עלבערג (עורך), **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א 1951, עמ' 28-29 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/3153>).

¹² הרב אפרים אשרי, "בדין קרבן פסח", **המאור**, שנה שלישית חוברת א' (י"ז) (תשרי תשי"ב אוקטובר 1951), ברוקלין 1951, עמ' 5-6 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/27959>).

¹³ המאמר צוטט וזכה לתגובה מאת הרב וויינברג. ראה: יחיאל יעקב וויינברג, "שתי הערות לשני מאמרים בהפרדס", **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ד' (טבת תשי"ט ינואר 1959), ברוקלין 1959, עמ' 9-11 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12748>). ולתגובה נוספת: הרב יעקב אביגדור, "בענין גלות", **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ה' (שבט תשי"ט פברואר 1959), ברוקלין 1959, עמ' 15-19 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12750>).

¹⁴ הרב אפרים אשרי, "ברכת פסח וחגיגה", **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ה' (שבט תשי"ט פברואר 1959), ברוקלין 1959, עמ' 22-25 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12750>).

¹⁵ הרב אפרים אשרי, "בענין איסור אינה זבוחה", **הפרדס**, שנה נ"ג חוברת ד' (טבת תשל"ט ינואר 1979), ברוקלין 1979, עמ' 9-10 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12679>). מאמר זה הוא חזרה כמעט מילה במילה על דברים שכתב בספרו **דברי אפרים** בתש"ט, ראה: אשרי, **דברי אפרים**, סימן י"ב, עמ' 37-38. במאמר המאוחר לא מופיעה הפנייה לפרסום המקורי.

¹⁶ הרב אפרים אשרי, "קידוש והבדלה", **הפרדס**, שנה כ" חוברת ב' (אייר תשי"ו מאי 1946), שיקאגו תשי"ו, עמ' 26-28 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/12388>).

¹⁷ הרב אפרים אשרי, "במת הקורא", **המאור**, שנה שלישית חוברת ז' (ניסן תשי"ב אפריל 1952), ברוקלין תשי"ב, עמ' 10-11 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/27966>).

¹⁸ הרב אפרים אשרי, "דער יום טוב פון פריהלינג און באפרייאונג", **דער מארגען זשורנאל**, 9 באפריל 1952, עמ' 9. נראה שבאותו יום הופיע נוסח מורחב של מאמר זה בעיתון אחר, אך בעותק שבידי לא מופיע שם העיתון בו התפרסמו הדברים. מאמר דומה התפרסם שוב כעבור שנתיים: הרב אפרים אשרי, "דער יום טוב פון באפרייאונג", **דער איד**, 16 באפריל 1954, עמ' 4. המאמרים הנוספים באדיבות אר"א. וראה עוד בענין מאמרים אלו לעיל בפרק רביעי, עמ' 99-100.

¹⁹ ראה לעיל בפרק רביעי מעמ' 90.

²⁰ ראוי להתפלל מנחה עד שקיעת החמה, והיו שרצו להתיר להתפלל תפילה זו עד לאחר צאת הכוכבים. למאמרו של הרב אשרי ראה: הרב אפרים אשרי, "תרי תמיהות מדכרי אינשי", **המאור**, שנה ששית חוברת ב' (חשון תשט"ו נובמבר 1954), ברוקלין תשט"ו, עמ' 20 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/28155>).

²¹ הרב אשר אנשיל קרויז, **בירור הלכה**, וויליאמסבורג תשכ"ב, בחלק "השמטות, תיקונים והוספות" (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=40319&st=&pgnum=276&hilite>).

²² בשבת עולים לתורה שבעה עולים, ראשון עולה כהן, אחריו לוי, וחמישה ישראלים. וראה: הרב מאיר אמסעל, "בירור השיטות דכהן אחר כהן", **המאור**, שנה כ"ו חוברת א' (תשרי-חשון תשל"ד אוקטובר-נובמבר 1973), ברוקלין

בשנת תש"ע התפרסם מאמר הדן באורך זמן "בין השמשות".²³ הרב אשרי שם צוטט כמצדד בשיטה שהזמן הוא ארבעים וחמש דקות בהתבסס על מדידות חיל הים.²⁴

הרב ליעבעס דן באריכות בשאלה שהציג לו הרב אשרי בתחום הממונות, אודות פועל שבזמן מלאכתו פגע בשגגה בחפץ של בעל הבית, אם בעל הבית חייב למחול לו על הנזק ואולי אף לשלם לו את מלוא שכרו.²⁵

2. דברי אפרים

הספר הראשון שפרסם הרב אשרי היה **דברי אפרים חדושי הלכות וביאורי סוגיות בש"ס**, שהתפרסם בניו יורק בשנת תש"ט.²⁶

חיבור זה נכתב על ידו קודם המלחמה, וכפי שתיאר הרב אשרי :

התחלתי להדפיס חלק מספרי זה בדפוס בילגוריי מחוז לובלין פולין, בשנת תרצ"ט, כירחים²⁷ אחדים קודם החורבן הנורא, ואז נאבד הכל והוכרתי לסדרו מחדש מתוך העתקות שנשארו תחת ידי. אחרי רוב עמל ויגיעה שהשקעתי בו מחדש הצלחתי להצילו עוד הפעם על ידי שהפקדתי אותו ברשותו של כומר נוצרי בשנת תש"א טו"ב סיון²⁸ מטעם ידוע,²⁹ והחזירו לי אחרי השחרור בכ"ב אלול תש"ד,³⁰ וזכות אבותי ורבותי זכר צדיקים לברכה עמדה לי שניצל המתבר עם חברו.³¹

בהקדמה "ראשית דבר" מביא הרב אשרי פרטים ביוגרפיים בסיסיים אודות עצמו,³² ופרטים הנוגעים לחיבורו. הוא כותב שהספר מכיל :

דברי אשר הגיתי ודברתי בפני רבותי וכמה מגאוני הדור כמו הגאון מרן ר' חיים עוזר גרודזנסקי זכר צדיק לברכה מווילנא, והגאון מרן ר' אברהם דובער שפירא אב בית דין קאוונא זכר צדיק לברכה, ובדיבוק חברי בישיבות.³³

הספר כולל דיון למדני מפולפל בכשלושים סוגיות מתחומים שונים: ענייני טומאה וטהרה וקורבנות, מאכלות אסורות, מועדים, נשים, נזיקין וציצית. בספר מובאות גם שתי סוגיות

1973, עמ' 17 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27937&st=&pgnum=17&hilite>).

²³ פרק הזמן שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים. זמן זה קובע לעניינים שונים בהלכה, כגון סוף זמן תפילת מנחה ותחילת זמן תפילת ערבית.

²⁴ הרב זלמן לייב הורוויץ, "בירור הוראת רבותינו בזמן של ע"ב מינוט ונגד המתחכמים בזה", בתוך: הרב יונתן בנימין בוכינגער ואחרים (עורכים), **קובץ בית ועד לחכמים**, מבצר הכוללים קרית יואל סאטמאר, ניו יורק תש"ע, עמ' של"ט-ש"מ (מופיע באתר

<http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=49834&st=&pgnum=337&hilite>).

²⁵ הרב יצחק אייזיק ליעבעס, **שו"ת בית אב"י**, חלק רביעי, נוא יארק תשמ"ה, סימן קפ"ו, עמ' שפ"ז-ש"צ (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=893&st=&pgnum=369&hilite>).

²⁶ הרב אפרים אשרי, **דברי אפרים חדושי הלכות וביאורי סוגיות בש"ס**, ניו יארק תש"ט (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/37161>).

²⁷ חודשים

²⁸ "תש"א טו"ב סיון" היינו י"ז בסיון תש"א, 12 ביוני 1941, עשרה ימים קודם הפלישה הגרמנית לליטא.

²⁹ לא ברור מה גרם לרב אשרי לחשוש לגורל כתב היד עשרה ימים קודם לפלישה הנאצית. ייתכן וההגליה לסיביר של יהודים רבים שנחשדו כ"יסודות אנטי סובייטיים", יחד עם התגברות האנטישמיות בקרב הליטאים שזיהו את היהודים עם המשטר הקומוניסטי הכובש, הם שהובילו לאווירה הקשה ולמסירת כתב היד. עוד בעניין זה ראה: דב

לויך, "תחת השלטון הסובייטי (1940-1941)", בתוך: לויך, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 82.

³⁰ 10 בספטמבר 1944, כחמישה שבועות לאחר השחרור.

³¹ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ראשית דבר".

³² ראה לעיל בפרק המבוא מעמ' 10.

³³ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ראשית דבר".

שהתפרסמו על ידו קודם לכן כמאמרים: "בענין טומאת גולל" שהתפרסם בירחון **כנסת ישראל** בשנת ת"ש,³⁴ ו"קידוש והבדלה" שהתפרסם ב**הפרדס** בשנת תש"ו.³⁵

בסוף הספר נדפסו פרקים שנוספו לאחר השואה: "קונטרס מעמק הבכא",³⁶ ו"מזכרת נצח".³⁷ בתחילת הספר מופיעות שתי הקדשות: "ציון לנפשות יקרות" בה הוא מזכיר את אביו זכרונו לברכה, את אמו, אחיותיו ובני משפחתו שנרצחו בשואה, ואת אשתו שנפטרה בתש"ח.³⁸ וגם "הבעת תודה" בה הוא מודה לאחיו אברהם, מרדכי ושמואל על תמיכתם בו, ולאגוד יוצאי קופישאק ביוהניסבורג על שסייעו בידו בהוצאת הספר.³⁹ עוד מוזכרים כמסייעים בהוצאת הספר משפחות שטערענפעלד ומן מיוצאי קופישאק, ותלמיד הרב אשרי הבחור שלמה בויס המשמש בתפקיד שוחט בניו יורק.⁴⁰ הוא מוסיף שם תודה וברכה לרבנים מאשקאוויטש וברזיקובסקי המסייעים בידו בהרבצת תורה ברבים בישיבת מאור הגולה.⁴¹

בהקדמה לספר מופיעים גם דברי שבח והלל מגדולי הרבנים.

הרב חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה כתב:

הוד כבוד הרב הגאון קנקן חדש מלא ישן עתיק חריף ובקי סיני ועוקר הרים... אפרים אשרי... מחיבורו **דברי אפרים** הגיעוני ובקשנו לעיין בו ולהודיע הסכמתי. עיינתי בשים לב בכמה עניינים, והם בנויים על אדני השכל בחריפות ובקיאות בש"ס ובדברי גדולי הראשונים ועשה ציצים ופרחים לתורה בשכל ישר ובסברא נכונה... חפץ השם יצליח בידו... ויהיה לשם ולתפארת בכרם בית ישראל.⁴²

הרב אברהם דובער שפירא מקובנה כתב:

הנני בזה להכיר ולהוקיר את אברך הרב הגאון... אפרים אשרי... חד מבחירי הישיבה הקדושה כנסת ישראל בסלאבאדקא, אשר ידעתיו מכבר הימים שהוא מלא וגדוש בש"ס ובפוסקים, שוחה בים התלמוד ומעלה מרגליות לעומקה של הלכה. וגם הראה לי תכריך קונטרסים מספרו היקר **דברי אפרים** ההולך ונדפס, וטעמתי מדבשו, והוא דעת זקנים, כי הוא מעמיק וצולל לעומקא, ומעלה פנינים בכשרון נפלא ורב תבונה. על כן גם ידי תכון עמו, וברכתי תלונו כי יצליחו השם וירימיהו למעלה מעלה והיה לגאון ותפארת בכרם חכמי התורה.⁴³

³⁴ שם, סימן י"ג, וראה לעיל בעמ' 112. בספר מופיעה הערה שהדברים הודפסו כבר שם.

³⁵ שם, סימן ח', וראה לעיל בעמ' 113. בספר מופיעה הערה שהדברים הודפסו כבר שם.

³⁶ הקונטרס כולל חמש שאלות ותשובות מתקופת השואה, ראה: אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 93-103. יידון להלן בפרק שביעי עמ' 151-152.

³⁷ רשימת רבנים מליטא שנרצחו בשואה, ראה: אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 105-116. יידון להלן בהרחבה בפרק שישי עמ' 140-146.

³⁸ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה. וראה לעיל בפרק המבוא בעמ' 10-12, 17.

³⁹ שם.

⁴⁰ שם. תלמיד בשם שלמה בויס מופיע ברשימת תלמידי ישיבת מאור הגולה בפרסום מתש"ו. ראה: "רשימת בני הישיבה מאור הגולה ברומה", **הפרדס**, שנה כ' חוברת ב' (אייר תש"ו מאי 1946), שיקאגא תש"ו, עמ' 10 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12388>). ברם, ברשימה שם מופיע שהוא מלודז', ואילו בהקדמה לספר **דברי אפרים** משמע שהוא מדראהיצשין, ואולי חוסר דיוק נפל ברשימה.

⁴¹ אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "ראשית דבר". על ישיבה זו ראה לעיל בפרק שלישי, עמ' 57.

⁴² מכתב הרב חיים עוזר גרודזנסקי מתאריך י"ב בסיון תרצ"ט, מאי 1939. מובא ב: אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "מכתבי תהלה".

⁴³ מכתבו של הרב אברהם דובער שפירא מקובנה מתאריך ז' בניסן תרצ"ט, מרץ 1939. מובא ב: אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "מכתבי תהלה".

חייל אמריקאי, יוסף ר. קארל, שפגש את הרב אשרי ברומא לאחר המלחמה, העיד שראה מכתב המלצה גם מאת הגאון הרוגצ'ובי הרב יוסף רוזין.⁴⁴ תמוה שמכתב זה לא הודפס בספר, ואולי החייל התבלבל בין הרב רוזין למכתב של אחד הרבנים האחרים.

לאחר המלחמה קיבל הרב אשרי הסכמות נוספות. הרב אליעזר סילבר כתב:

ראיתי... מהחידושי תורה של ידידי חביבי... הרב הגאון הנפלא מרביץ תורה ויראה... הרב אפרים אשרי... האחד המיוחד מרבני ליטא אשר הצילו השם, אחר ראה כל החורבן הנורא... ונפלאתי בהתעמקותו בהחידושי תורה, כי מצאתי בהם עמקות ובינה יתרה בש"ס ופוסקים, מלאים פנינים יקרים... נפלאתי על מנוחת הנפש המבצבצת מתוך דברי החידושי תורה אשר נכתבו ונרשמו תוך החורבן הנורא תוך הסכנה.⁴⁵ נפלאתי על הסברות הישרות בענייני טומאה, קדשים ועניינים רבים, כראוי לאחד המיוחד מרבני ליטא... עולה הרים ויורד תהומות... יתן השם להרב הגאון המתבר מנוחת הנפש, כח ועוז להגדיל תורה ויראה בין תלמידיו הרבים בישיבת מאור הגולה.⁴⁶

הרב הראשי הרצוג כתב:

את הרב הגאון הנעלה... אפרים אשרי... אני מכיר מימי שהותו ברומא, בקשר למאמציו למען גאולת ילדי ישראל מידי זרים, והנה רבות פעל למען התורה וחיזוק דת קדשנו בליטא אחרי השואה האיומה וכן בעיר רומא לאחר שנדד לשם. והנה עתה לשמחתי הרבה הוא מוציא ספר חשוב בשם **דברי אפרים** שבו הוא מראה חיליה לאורייתא⁴⁷ והוא מפלפל בחכמה ומחדש חידושים נעימים וישרים. יפוצו מעיינותיו חוצה להגדיל תורה ולהאדירה.⁴⁸

מכתב המלצה נוסף הגיע מהרב איסר זלמן מלצר מירושלים.⁴⁹

הספר התפרסם בקהילת הלומדים ועורר רושם. במאמר ביקורת ספרים נכתב:

הספר **דברי אפרים** מהווה במידה ידועה "מצבת זכרון" לישיבת סלובודקה... המחבר, הרב אשרי, הוא כמעט ה"בן היחידי" שניצל...

מעטים הם המחברים בשדה ספרות-הלכה, אשר דבריהם מצאו מסילות ללב הלומדים האמתיים שרכשו להם שיטה יסודית ועיקרית.

⁴⁴ יוסף ר. קארל במכתב לעורך העיתון פארווערטס, התפרסם בטור העיתונאי: חיים ליבערמאן, "גן עדן אינמיטען גיהנום", פארווערטס, 6 בדצמבר 1945, עמ' 2.

⁴⁵ נראה שהרב סילבר חשב שחידושי התורה נכתבו במהלך הכיבוש הנאצי, ואילו מדברי הרב אשרי בהקדמה "ראשית דברי" עולה שהדברים נכתבו ועמדו להתפרסם עוד קודם המלחמה. ואולי הרב סילבר התייחס במשפט זה ל"קונטרס מעמק הבכא" הצמוד לספר, הכולל חמש תשובות שהשיב הרב אשרי בגטו קובנה.

⁴⁶ מכתבו של הרב אליעזר סילבר מתאריך י"א בסיון תש"ו, יוני 1946, מובא ב: אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "מכתבי תהלה".

⁴⁷ כוחו בתורה
⁴⁸ מכתבו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג הרב הראשי לארץ ישראל, מתאריך כ"א בשבט תש"ט, פברואר 1949, מובא ב: אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה "מכתבי תהלה".

⁴⁹ ככל הידוע הרב אשרי לא נפגש עם הרב מלצר עד תאריך כתיבת המכתב, וההמלצה ניתנה רק על סמך העיון בכתבים. מכתבו של הרב איסר זלמן מלצר מתאריך כ"ד בשבט תש"ט, פברואר 1949, מובא ב: אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה: "מכתבי תהלה".

הספר **דברי אפרים** הוא יוצא מן הכלל. בשוק הספרים, באמריקה, הספר **דברי אפרים** מהווה תופעה חדשה, מחזיר הוא עטרת הלמדנות הליטאית. אין המחבר בונה פלפולים ארוכים על יסוד רעוע. מאמריו קצרים ומלוטשים, בנויים הם על אדני השכל הזך והניתוח החודר.⁵⁰

המחבר וספרו קיבלו הסכמות ושבחים מרבנים שונים. בצמוד לחלק ד' של ספרו **שאלות ותשובות ממעמקים** פרסם הרב אשרי שלושה מכתבי תהילה לספר **דברי אפרים**, מאת הרבנים: הרב יצחק אייזיק שער ראש ישיבת סלובודקה, הרב זעליג ראובן בענגיס רב העדה החרדית בירושלים, והרב אליהו מאיר בלאך ראש ישיבת טעלו בקליוולאנד.⁵¹ המכתבים הם מהשנים תש"ט ותשי"ב.⁵²

ספר זה התפרסם בשנת תשל"ט במהדורה שנייה ומורחבת.⁵³

3. סיכומי שיעורים ודרשות

הרב אשרי פרסם שני קבצים ובהם סיכומי שיעורים תורניים שלימד לתלמידים עת עמד בראש ישיבת מאור הגולה ברומא ובמונטריאל.⁵⁴ שני הקבצים הודפסו בצמוד לחיבורו **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלקים ג' וד'. הקובץ הראשון התפרסם בשנת תשכ"ט תחת הכותרת: **אמרי אפרים**.⁵⁵ והקובץ השני התפרסם בשנת תשל"ו תחת השם: **חסדי אפרים**.⁵⁶ בהקדמה הזוהה לקבצים אלו הוא הדגיש:

שיעורים שהרציתי לפני התלמידים מאלה שנשארו בחיים אחד מעיר ושנים ממשפחה... השיעורים הללו נאמרו בזמן שלא היו לנו אפילו גמרות וכמעט שלמדו בעל פה מדפי הגמרא בודדים שעברו מיד ליד... לזאת חביבים עלי הדברים הללו שנאמרו מתוך הזיכרון, בדיבוק חברים המקשיבים לקולי, כי את השיעורים הללו יש לראות כשייכים למראה הכללי של חורבן יהדות התורה באירופה.⁵⁷

אמרי אפרים כולל סיכומי שיעורים שמסר בסדר **נזיקין**, במסכתות **בבא קמא**, **בבא מציעא** ו**בבא בתרא**. **חסדי אפרים** כולל סיכומי שיעורים בסדרים **מועד** ו**נזיקין**, במסכתות: **שבת**, **פסחים**, **בבא מציעא**, **עבודה זרה**, ו**מכות**. מסכתות אלו הן מסכתות לימוד מקובלות בעולם הישיבות.

תוכן השיעורים והדרשות בקבצים אלו מתבסס על לימוד מעמיק ומפולפל, כיאה למי שרואה את עצמו כאחד מנושאי הגחלת של ישיבות ליטא המעטירות. גם הסגנון הוא כמקובל בישיבות הליטאיות, תוך התמקדות מוחלטת בדיון הלמדני, ונראה שאין למצוא בדברים דרשות ורמיזות למאורעות הקשים שעברו על הלומדים ועל מגיד השיעור בזמן המלחמה.

⁵⁰ הפרדס, שנה כ"ד חוברת ז' (ניסן תשי"א אפריל 1950), ניו יורק שיקאגו תשי"א, עמ' 30-31 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12429>).

⁵¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', "מכתבי תהילה על ספרי **דברי אפרים** נדפס תשי"ט", עמ' רע"ז-רפ"ד.
⁵² מכתבי הרב שער והרב בלאך משנת תשי"ט, ומכתב הרב בענגיס מתשי"ב. אין לדעת מה גרם לו לפרסם מכתבים אלו בצמוד לחלק ד' של **שאלות ותשובות ממעמקים** שהתפרסם בשנת תשל"ו, ולא בצמוד לאחד החלקים הקודמים, כגון חלק א' שהתפרסם כבר בשנת תשי"ט.

⁵³ הרב אפרים אשרי, **דברי אפרים חדושי הלכות ובניאורי סוגיות הש"ס**, הוצאה שנייה עם הוספות, נוא יארק תשל"ט. התפרסם כנספח ל: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה'. מהדורה זו כוללת שלוש סוגיות שלא הופיעו במהדורה הראשונה.

⁵⁴ על פעילותו בראש ישיבה זו ראה לעיל בפרק שלישי, מעמ' 57.

⁵⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', "אמרי אפרים", עמ' ק"ה-של"ט.

⁵⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', "חסדי אפרים", עמ' קל"ה-רע"ג.

⁵⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', "אמרי אפרים", עמ' ק"ה. וגם: אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', "חסדי אפרים", עמ' קל"ז.

פרק שישי

הנצחה

היסטורית דתית

הרב אשרי חיבר פרסומים רבים שעסקו בהיסטוריוגרפיה הדתית. הוא הנציח את עולם התורה קודם המלחמה, ובעיקר את החיים הדתיים בתקופת השואה.

1. עולם התורה קודם המלחמה

הרב אשרי הנציח את עולם הישיבות ואת גדולי התורה אותם הכיר קודם המלחמה. בטור עיתונאי קצר בעיתון **שערים** בשנת 1946, הוא תיאר בערגה ובכיסופים ובהתפעלות גדולה את ישיבת קלם. הוא הזכיר את אווירת הקדושה בליל שבת, את האהבה והיראה ואת השתפכות הנפש בתפילה, ואת תכונות בני המקום: יישוב הדעת, מתינות, אמונה, שמחה, בטחון, גבורת הדעת, חכמה, פיקחות ויראת שמים. לראשי הישיבה הוא ייחס אצילות, קדושה, צניעות וענווה, גאונות וצדקות, ומסירות נפש לתורה ולמצוות.¹ במאמר נוסף אודות ישיבה זו "אזוי זיינען אומגעקומען די אידן אין קעלם",² שהתפרסם בדרום אפריקה בשנת 1950, הוא סקר את תולדות הישיבה ואת השמדתה בימי השואה.³

הוא הנציח גם את ישיבת כנסת ישראל בסלובודקה אותה הכיר מקרוב מתקופת לימודיו בה, במספר מאמרים. המאמר הראשון, "די סלאבאדקער ישיבה און איהרע תלמידים אין אמעריקע",⁴ התפרסם בעיתון **דער מארגען זשורנאל** בפברואר 1952,⁵ לקראת הכנס השנתי ה-22 של תלמידי הישיבה באמריקה. כעבור שנה, לקראת הכנס השנתי ה-23, הוא פרסם את המאמר "סלאבאדקע- דער סימבאל פון תורה און קידוש השם".⁶ המאמרים כללו סקירה קצרה של תולדות הישיבה ושל פעילותו של הרב גרודזנסקי בגיטו.

בהמשך למאמרים אלו הוא פרסם מאמר מקיף אודות ישיבת כנסת ישראל בספר **מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם** שהתפרסם בשנת 1956.⁷ המאמר התבסס על ידיעותיו האישיות וגם על כתבי אחרים.⁸ הוא סקר את תולדות הישיבה למן היווסדה בשנת תרמ"ב על ידי הרב נתן צבי

¹ אפרים אשרי, "מקדשי ד", טור בעמוד עיתון המצוי בידי באדיבות אר"א. בצמוד לקטע זה מופיע מכתב שהוא שלח למערכת עיתון **שערים** באדר א' תש"ו בעניין אחר. על כן יש להניח שהקטע הודפס בעיתון **שערים** בסביבות תאריך זה. לא ניתן לאמת זאת כיוון שבמיקרופילם המתאים המצוי בבית הספרים הלאומי ישנו דילוג על רוב שנת תש"ו, וגם בבדיקה בארכיון תנועת פועלי אגודת ישראל (המוציא לאור של העיתון) לא אותרו גיליונות תקופה זו. מכל מקום, ברשימות של פייקאז' מופיע שהטור פורסם ב: **שערים**, גיליון ס"ג, ב' בניסן תש"ו 3 באפריל 1946, עמ' 2. ראה: מ. פייקאז' (עורך), **השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית ביבליוגרפיה**, כרך ראשון, יד ושם וייווא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 42. וראה עוד לעיל בעמ' 12.

² כך ניספו היהודים בקלם.
³ הרב אפרים אשרי, "אזוי זיינען אומגעקומען די אידן אין קעלם", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 8 בספטמבר 1950. באדיבות אר"א. במאמר מופיע שזהו פרק מתוך הספר **חורבן ליטע** העומד להתפרסם בקרוב, וראה להלן בהרחבה אודות ספר זה מעמ' 125.

⁴ ישיבת סלובודקה ותלמידיה באמריקה.
⁵ אפרים אשרי, "די סלאבאדקער ישיבה און איהרע תלמידים אין אמעריקע", **דער מארגען זשורנאל**, 24 בפברואר 1952, עמ' 11.

⁶ סלובודקה- סמל של תורה וקידוש השם. ראה: אפרים אשרי, "סלאבאדקע- דער סימבאל פון תורה און קידוש השם", **דער טאג מארגען זשורנאל**, 11 פברואר 1953, עמ' 6.

⁷ הרב אפרים אשרי, "ישיבת כנסת ישראל" בסלובודקה", בתוך: שמואל ק. מירסקי (עורך), **מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם**, ניו יורק תשט"ז 1956, עמ' 133-168 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/2923>).

⁸ רשימה ביבליוגרפית מפורטת מופיעה בסוף המאמר, ראה: שם, עמ' 168.

פינקל, ה"סבא מסלובודקה", ועד ימי הגיטו. הוא הציג את היסודות הרעיוניים הייחודיים עליהם הושתתו הלימוד והחינוך, לצד אירועים מרכזיים בתולדות הישיבה.

הישיבה נקראה כנסת ישראל על שמו של הרב ישראל מסלנט מייסד "תנועת המוסר". להבדיל מאסכולת ישיבת נובארדוק שהדגישה את שפלות הרוח הנדרשת מהאדם וחינכה לגיבורים מוסריים המתנזרים מן הנאות העולם הזה, האסכולה אותה הנהיגה ישיבת כנסת ישראל חינכה לרוממות האדם, להתנהגות ולהליכות מופתיים תוך מעורבות עם הבריות ועיסוק ביישובו של עולם.⁹ סדרי הלימוד בישיבה כללו לימוד קבוע של "תורת המוסר" בין תפילות מנחה וערבית.¹⁰ לימוד זה גרר מחלוקת, כי היו שחשבו שיש להתרכז רק בלימוד התלמוד והפוסקים וראו בלימוד מוסר ביטול תורה. המחלוקת התלהטה, וקרה "מקרה נבלה"¹¹ בו שני "בני בליעל"¹² השליכו כמה ספרי מוסר לבית הכסא.¹³

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלצה הישיבה להתרחק מאזורי הקרבות, והיא גלתה לעיירה קרמנצ'וג בתוככי אוקראינה. יהודי העיירה סיפקו לבדם את כל צורכי הישיבה במסירות גדולה.¹⁴

בתום המלחמה, עם חזרתם של התלמידים מקרמנצ'וג, זכתה הישיבה לפריחה ולשגשוג. ה"סבא" העמיד בראש הישיבה את חתנו הרב יצחק אייזיק שער.¹⁵ לצד הרב שער עמד הרב אברהם גרודזנסקי ששימש כמנהל הרוחני. הוא הקדיש תשומת לב רבה ללימוד המוסר, והטביע על תחום זה את חותמו המיוחד. את הלימוד הוא השתית על יסודות ההלכה, והוא השתדל למצוא לכל רעיון מוסרי נקודת אחיזה ושורש בסוגיה תלמודית הלכתית.¹⁶

בשנת תרפ"ד הקימה הישיבה סניף בארץ ישראל, בעיר האבות בחברון. הנימוקים לכך היו שלאחר הצהרת בלפור החלו יהודים לעלות לארץ ישראל, ולצד בניינה הגשמי של ארץ הקודש אין להזניח גם את הנדבך הרוחני שהיא התשתית לבניינה של הארץ הקדושה. סיבה נוספת הייתה התנאי שהציבו השלטונות הליטאיים, שתלמידי ישיבות ישוחררו מחובת השירות הצבאי רק אם ילמדו גם השכלה כללית. התערבות זאת בתכני הלימוד בישיבה נתפסה כאיום ממשי על צביונה ועל המשך קיומה. הסניף בחברון שגשג, אולם פרעות תרפ"ט המיטו כליה על הישוב היהודי בחברון והביאו לסגירת סניף הישיבה שם.¹⁷

בסיום המאמר הרב אשרי תיאר את שנעשה בזמן המלחמה, עם הישיבה, רבניה ותלמידיה. הרבנים ובחורי הישיבה שנותרו בחיים המשיכו ללמוד בביתו הפרטי של הרב אברהם גרודזנסקי, שהפך לאכסניה של תורה. במשך שלוש שנות קיום הגיטו המשיך הרב גרודזנסקי להרביץ תורה ברבים ולהגיד שיחות מוסר, עד שהנאצים הוציאוהו להורג בזמן חיסול הגיטו.¹⁸

⁹ שם, עמ' 133-135.

¹⁰ שם, עמ' 140.

¹¹ כך במקור.

¹² כך במקור.

¹³ אשרי, "ישיבת כנסת ישראל" בסלובודקה", עמ' 149.

¹⁴ שם, עמ' 151-152. בנימה אישית אציין, שסבא רבה, הרב משה טרשנסקי שעל שמו אני נקרא, שימש באותה תקופה ברבנות בקרמנצ'וג וסייע רבות לפליטים. סבא, הרב שלמה טרשנסקי, סייע ביד אביו והחל אז את דרכו בעיסוק מתמיד בצורכי ציבור.

¹⁵ שם, עמ' 153-154.

¹⁶ שם, עמ' 155.

¹⁷ שם, עמ' 156-160.

¹⁸ שם, עמ' 167.

יש לשים לב לכך שהרב אשרי בחר להתעלם מאפיזודה שזכתה להתייחסותם של רושמי קורות העיתים בגיטו. גרפונקל מזכיר את התזמורת היהודית שהוקמה ביוזמת האלטסטנראט, ואת בנין הישיבה הישן שנמסר להם לשמש כאולם קונצרטים.¹⁹ מעשה זה גרר ביקורת של מספר אנשי ציבור בגיטו:

איך מעיזים להעלות על הדעת את הרעיון הנפשע של עריכת קונצרטים על קברי קדושינו בימי השואה הנוראה בתולדות עם ישראל? הרי יש בכך משום חילול זכר הקדושים!²⁰

אחרים הדגישו בנוסף לפגיעה בזכר הקדושים, גם את חילול המקום הקדוש. שיר שחיבר דיסקאנט, "בבית הישיבה", מבטא זאת היטב:

את בית הישיבה, שם שולי א-לוקים מלאים,

שם בחורי ישיבה עשו לילותיהם כימים,

הפכתם אתם לאולם קונצרטים טמאים...

מן הקירות המשופצים, ראו והביטו!

מגיחות ידי קדושים וטהורים

ומורות לכם בקול ענות גבורה:

"צאו מבית א-לוקים, צאו,

מבית הישיבה הטהורה,

בה מסרנו את נפשנו...

אל תפריעו את שלום עפרנו!"²¹

התעלמותו של הרב אשרי מאפיזודה זו, אין לדעת ממה היא נובעת. האם ממחשבה שללא קול התורה של הלומדים איבדו הקירות מערכם ומחשיבותם, או שמא הוא בחר להצניע מחלוקת פנים-יהודית ואת חילול המקום הקדוש בידיים יהודיות.

2. החיים הדתיים בליטא תחת הכיבוש הנאצי

עיקר פרסומיו של הרב אשרי עסקו בהנצחה היסטורית של החיים הדתיים בליטא בזמן הכיבוש הנאצי.

2.1 מאמרי הנצחה ראשונים

¹⁹ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 251.

²⁰ שם.

²¹ דיסקאנט, תורגם על ידי יהושע טן פי, מובא: שם, עמ' 296-299. לנוסח המלא, ראה: נספח פ' 1.

נראה שהרב אשרי החל לקנות את פרסומו בסדרה של מאמרים שפרסם במחצית השנייה של שנת 1946, בעיתון **דער מארגען זשורנאל**. המאמרים פורסמו מדי שבוע, מתאריך 26 במאי ועד ה-3 בנובמבר. רשימת המאמרים כוללת את המאמרים הבאים:

1. "חורבן ליטע די שחיטה אויף אידען אין סלאבאדקע".²²
2. "חורבן ליטע אידען געהען צו דער שחיטה אין טלית און תפילין".²³
3. "חורבן ליטע ווי מ'האט אויסגעשאכטען אידען אין שאוועל",²⁴
4. "חורבן ליטע קאוונער אידען ווערען פארטריבען אין דער געטא".²⁵
5. "חורבן ליטע די מערדערייען אין דער קאוונער געטא".²⁶
6. "חורבן ליטע דער לעצטער שיעור אין דער סלאבאדקער ישיבה".²⁷
7. "חורבן ליטע דער טראגישער טויט פון סלאבאדקער מוסר'ניק".²⁸
8. "חורבן ליטע די ליקוידאציע פון קליינער געטא".²⁹
9. "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע".³⁰
10. "חורבן ליטע א "רוהיגער" טאג אין קאוונער געטא".³¹
11. "חורבן ליטע די מאסען שחיטה אין קאוונע".³²
12. "חורבן ליטע קאוונע- שלאכט הויז פאר דייטשע אידען".³³
13. "חורבן ליטע דער געהיימער ברית אין קאוונער געטא".³⁴
14. "חורבן ליטע דער אידישער קדוש השם אין געטא".³⁵
15. "חורבן ליטע די באהאלטענע ספרי תורה אין קאוונע".³⁶
16. "חורבן ליטע צוגרייטונג פאר אויפשטאנד געגען נאציס".³⁷
17. "חורבן ליטע די ראל פון פינקע קראקאנאווסקי".³⁸

²² חורבן ליטע שחיטת יהודים בסלובודקה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע די שחיטה אויף אידען אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 26 במאי 1946, עמ' 5.

²³ חורבן ליטע יהודים הולכים לשחיטה בטלית ותפילין. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע אידען געהען צו דער שחיטה אין טלית און תפילין", **דער מארגען זשורנאל**, 2 ביוני 1946, עמ' 5.

²⁴ חורבן ליטע כיצד שחטו יהודים בשאוועל. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע ווי מ'האט אויסגעשאכטען אידען אין שאוועל", **דער מארגען זשורנאל**, 9 ביוני 1946, עמ' 5.

²⁵ חורבן ליטע יהודי קובנה מובלים לגיטו. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע קאוונער אידען ווערען פארטריבען אין דער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 16 ביוני 1946, עמ' 5.

²⁶ חורבן ליטע הרציחות בגיטו קובנה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע די מערדערייען אין דער קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 23 ביוני 1946, עמ' 6.

²⁷ חורבן ליטע השיעור האחרון בישיבת סלובודקה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער לעצטער שיעור אין דער סלאבאדקער ישיבה", **דער מארגען זשורנאל**, 30 ביוני 1946, עמ' 6. ראוי לציין שבצמוד למאמר זה הופיעה רשימה של שלוש טעויות שנפלו במאמרים קודמים, עם התיקון הראוי.

²⁸ חורבן ליטע מותו הטראגי של איש המוסר של סלובודקה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער טראגישער טויט פון סלאבאדקער מוסר'ניק", **דער מארגען זשורנאל**, 7 ביולי 1946, עמ' 6.

²⁹ חורבן ליטע חיסולו של הגיטו הקטן. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע די ליקוידאציע פון קליינער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 14 ביולי 1946, עמ' 6.

³⁰ חורבן ליטע קידוש השם בסלובודקה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6.

³¹ חורבן ליטע יום "שקט" בגיטו קובנה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע א "רוהיגער" טאג אין קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 28 ביולי 1946, עמ' 6.

³² חורבן ליטע השחיטה ההמונית בקובנה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע די מאסען שחיטה אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 4 באוגוסט 1946, עמ' 6.

³³ חורבן ליטע קובנה- בית המטבחים עבור יהודי גרמניה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע קאוונע- שלאכט הויז פאר דייטשע אידען", **דער מארגען זשורנאל**, 11 באוגוסט 1946, עמ' 6.

³⁴ חורבן ליטע הברית הסודית בגיטו קובנה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער געהיימער ברית אין קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 18 באוגוסט 1946, עמ' 6.

³⁵ חורבן ליטע קידוש השם היהודי בגיטו. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער אידישער קדוש השם אין געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 25 באוגוסט 1946, עמ' 6.

³⁶ חורבן ליטע ספרי התורה המוסתרים בקובנה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע די באהאלטענע ספרי תורה אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 1 בספטמבר 1946, עמ' 6.

³⁷ חורבן ליטע הכנות למרד נגד הנאצים. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע צוגרייטונג פאר אויפשטאנד געגען נאציס", **דער מארגען זשורנאל**, 8 בספטמבר 1946, עמ' 6.

18. "חורבן ליטע דער רעוואלט געגען די נאציס".³⁹
19. "חורבן ליטע א מגיד ווערט העלד פון ווידערשטאנד".⁴⁰
20. "חורבן ליטע ווי אידען אין זאגער זיינען אומגעקומען".⁴¹
21. "חורבן ליטע אונטערגאנג פון ליטווישע שטעטלאך".⁴²
22. "חורבן ליטע ווי דער שאוולער רב איז אומגעקומען".⁴³
23. "חורבן ליטע ווי מ'האט אומגעבראכט אידישע קינדער".⁴⁴
24. "חורבן ליטע די פטירה פון קאוונער רב".⁴⁵

בכל המאמרים מופיע שהם נערכו על ידי ש. בערסאן. במאמרים 1-5 מתואר הרב אשרי כחיד מרבני ליטא ששרדו.⁴⁶ במאמרים 6-24 הוא מתואר כרב ליטאי ששרד.⁴⁷ בתחילת המאמר הראשון מופיע שהרב אשרי כתב יומן בתקופת הגיטו, ושסדרת המאמרים מבוססת על יומן זה.⁴⁸ כל המאמרים פורסמו בעיתון יום ראשון, יום שבתון בארצות הברית בו מתפרסם עיתון מורחב עם מוספים. נראה שמאמרו של הרב אשרי נתפסו כ"מקדמי מכירות" שראוי ויפיעו ביום זה.

רוב המאמרים מתרכזים בנעשה בגיטו קובנה, בדברים שהרב אשרי הכיר מקרוב. אך ישנם גם מאמרים אחדים העוסקים במקומות אחרים בליטא, אודותם נאלץ הרב אשרי ללמוד מפי אחרים. שני מאמרים מתייחסים לגיטו שאוולי,⁴⁹ אחד לזאגער,⁵⁰ ואחד לעיירות ליטא השונות.⁵¹

במאמרים על קובנה ניתן לזהות פרסום על פי סדר כרונולוגי של רצף האירועים המתוארים:⁵² הפוגרום שערכו ליטאים ביהודי העיר בימים הראשונים של פלישת הגרמנים,⁵³ הכניסה לגיטו,⁵⁴ חיסול הגיטו הקטן,⁵⁵ "האקציה הגדולה",⁵⁶ קובנה מקום השחיטה של יהודי גרמניה,⁵⁷ הבריחה של יהודים מהפורט התשיעי,⁵⁸ "אקציית הילדים".⁵⁹ עם זאת, סדר זה לא נשמר בקפידה. המאמר על השיעור האחרון בישיבת סלובודקה⁶⁰ שנלמד בראשית ימי הכיבוש הנאצי, מופיע לאחר

³⁸ חורבן ליטא תפקידו של פינקע קרקנובסקי. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע די ראל פון פינקע קראקאנאווסקי", **דער מארגען זשורנאל**, 15 בספטמבר 1946, עמ' 6.

³⁹ חורבן ליטא המרד נגד הנאצים. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער רעוואלט געגען די נאציס", **דער מארגען זשורנאל**, 22 בספטמבר 1946, עמ' 6.

⁴⁰ חורבן ליטא מגיד הופך גיבור המרד. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע א מגיד ווערט העלד פון ווידערשטאנד", **דער מארגען זשורנאל**, 29 בספטמבר 1946, עמ' 6.

⁴¹ חורבן ליטא כיצד נספו יהודי זאגער. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע ווי אידען אין זאגער זיינען אומגעקומען", **דער מארגען זשורנאל**, 6 באוקטובר 1946, עמ' 12.

⁴² חורבן ליטא שקיעתן של עיירות ליטא. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע אונטערגאנג פון ליטווישע שטעטלאך", **דער מארגען זשורנאל**, 13 באוקטובר 1946, עמ' 9.

⁴³ חורבן ליטא כיצד נספה הרב של שאוועל. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע ווי דער שאוולער רב איז אומגעקומען", **דער מארגען זשורנאל**, 20 באוקטובר 1946, עמ' 9.

⁴⁴ חורבן ליטא כיצד נרצחו ילדים יהודים. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע ווי מ'האט אומגעבראכט אידישע קינדער", **דער מארגען זשורנאל**, 27 באוקטובר 1946, עמ' 9.

⁴⁵ חורבן ליטא פטירתו של הרב של קובנה. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע די פטירה פון קאוונער רב", **דער מארגען זשורנאל**, 3 בנובמבר 1946, עמ' 9.

⁴⁶ איינציג לעבענגעבליבענער רב אין ליטע.

⁴⁷ לעבענגעבליבענער רב פון ליטע.

⁴⁸ ראה מאמר מספר 1, וראה עוד להלן בהרחבה בפרק שמיני עמ' 234-237.

⁴⁹ מאמרים מספר 3, 22.

⁵⁰ מאמר מספר 20.

⁵¹ מאמר מספר 21.

⁵² ללוח זמנים מפורט לאירועי הגיטו, ראה: תורי, **גיטו יום יום**, בהקדמה, עמ' 21-23.

⁵³ מאמרים מספר 1, 2.

⁵⁴ מאמר מספר 4.

⁵⁵ מאמר מספר 8.

⁵⁶ מאמר מספר 11.

⁵⁷ מאמר מספר 12.

⁵⁸ מאמרים מספר 16-19.

⁵⁹ מאמר מספר 23.

⁶⁰ מאמר מספר 6.

המאמר המתאר את הכניסה לגיטו.⁶¹ המאמר על מותו הטראגי של איש המוסר של קובנה הרב אברהם גרודזינסקי שאירע בסוף ימי הגיטו, הופיע בין המאמרים הראשונים.⁶² ופטירתו של הרב שפירא באמצע ימי הגיטו, מתואר במאמר האחרון.⁶³

המאמרים על מקומות מחוץ לקובנה מפורזים: מאמר אחד על שאוועל הופיע בראשית הסדרה,⁶⁴ והמאמרים האחרים מרוכזים בסוף הסדרה.⁶⁵

בנוסף לתיאור האירועים ההיסטוריים המרכזיים, כגון: "האקציה הגדולה",⁶⁶ ו"אקציית הילדים",⁶⁷ המאמרים מדגישים קידוש שם שמים ומסירות נפש לשמירת תורה ומצוות. שני מאמרים מוקדשים לביטויים כלליים לכך,⁶⁸ ומאמרים אחרים מתמקדים באירועים ספציפיים של מסירות נפש לתפילה,⁶⁹ להסתרת ספרי תורה,⁷⁰ ולברית מילה.⁷¹ מתוארת גבורת הנפש של רבנים שונים: הרב גרודזינסקי,⁷² הרב שפירא,⁷³ הרב ווסרמן,⁷⁴ הרב אוסובסקי,⁷⁵ הרב ריף מזאגער,⁷⁶ הרב באקשט משאוועל,⁷⁷ ואחרים.⁷⁸ מתוארים גם מעשי ההוד של יהודים פשוטים כדוגמת איטשע משה הסנדלר.⁷⁹

חשיבות מיוחדת הוקדשה לגבורה היהודית שבאה לידי ביטוי בבריחה ההרואית מהפורט התשיעי. ארבעה מאמרים התפרסמו בנושא זה.⁸⁰ הודגשו חלקם של פינקע קראקאנאווסקי הנפח, ושל ה"מגיד" הרב גבריאל שוסטרמן.⁸¹

חשוב לציין שבחלק מהמאמרים כותרת המאמר לא משקפת את כל הנושאים המפורטים. לדוגמה, במאמר שכותרתו איש המוסר הרב גרודזינסקי, מתוארת אפיזודה בנוגע לנערי תפארת בחורים,⁸² ובמאמר על עיירות ליטא ישנה התייחסות לא מבוטלת לרבנים בקובנה.⁸³

המאמרים יצרו הד, וחלקם פורסמו תוך זמן קצר בפרסומים נוספים. כבר בספטמבר 1946 התפרסמה כתבה בעיתון הצפה המתבססת על מאמרי הרב אשרי, ובה הודגש קידוש השם של יהודי ליטא, ובעיקר מצוטט הנאום שדרש הרב אלחנן ווסרמן עת הוצא להורג יחד עם רבנים

⁶¹ מאמר מספר 4.
⁶² מאמר מספר 7.
⁶³ מאמר מספר 24.
⁶⁴ מאמר מספר 3.
⁶⁵ מאמרים מספר 20-22.
⁶⁶ מאמר מספר 11.
⁶⁷ מאמר מספר 23.
⁶⁸ מאמרים מספר 9, 14.
⁶⁹ מאמר מספר 2.
⁷⁰ מאמר מספר 15.
⁷¹ מאמר מספר 13.
⁷² מאמרים מספר 6, 7.
⁷³ מאמר מספר 24.
⁷⁴ מאמר מספר 9.
⁷⁵ מאמר מספר 1.
⁷⁶ מאמר מספר 20.
⁷⁷ מאמרים מספר 3, 22.
⁷⁸ מאמרים מספר 6, 21, 22.
⁷⁹ הנאצים תפסוהו עם טלית ותפילין והולוכוהו ברחובות, והוא צעד בראש מורם בגאון ובלי פחד. ראה מאמר מספר 9.
⁸⁰ מאמרים מספר 16-19.
⁸¹ מאמר מספר 19.
⁸² מאמר מספר 7.
⁸³ מאמר מספר 21.

נוספים.⁸⁴ כעבור מספר חודשים התפרסם מאמר נוסף בעיתון זה המתאר את מותם על קידוש השם של "החוט המשולש", רבני העיירות מאזשיק, ווקשנה ואקמיאן, ובני קהילותיהם. הרב הישיש של ווקשנה, הרב קלמן מגיד, פנה לקהל בקול רם:

יהודים! חס לנו ליפול לזרועות הייאוש והעצבות. יראו הם השונאים כי בגאון אנו צועדים לקראת המוות. יהודים, חזקו ואמצו, אל יפול רוחכם ואל ירד לבבכם. אם הוטל עלינו למות מות קדושים בידי מרצחים נקבל את הדבר מאת השם באהבה, כיאות למקדשי שם השם בקרב העמים...

"שמע ישראל השם א-לוקינו" הדהד קולו של הרב מגיד, ומעדת הקדושים עלה הקול:
"השם אחד".⁸⁵

בעיתון הפריזאי **די וואך**, הופיע בינואר 1947 מאמר של הרב אשרי המתאר את רציחתם של רבנים שונים בליטא, וביניהם רבני קובנה ו"החוט המשולש".⁸⁶ במאמר נוסף בעיתון **הצפה** הובאו סיפורים נוספים המתארים קידוש שם שמים, ובמוקד הדברים רציחתו של המנהל הרוחני של ישיבת סלובודקה הרב גרודזינסקי.⁸⁷

באותו הזמן פרסם הרב אשרי גם מאמר מסכם אודות החיים הרוחניים בגיטו קובנה, בעיתון **קול ישראל** של היהדות החרדית בארץ ישראל. במאמר הוא הציג את לימוד התורה של הנוער ובחורי הישיבה, את שמירת השבת והמועדים, אפיית מצות ועוד.⁸⁸ חלק מהפרטים כבר הופיעו במאמריו הקודמים. כעבור שבועות אחדים התפרסם שם מאמר נוסף על השמדת ילדי ישראל בליטא.⁸⁹ במרץ 1947 הוא פרסם באותו עיתון מאמר על חייו ומותו של רב העיר הרב שפירא בגיטו קובנה.⁹⁰ מאמר זה התפרסם עוד פעמים אחדות, בניסוחים דומים, במקורות שונים.⁹¹ בכל הפרסומים הודגשה תחושת האחריות שחש הרב שפירא כלפי כל בני עירו והשתתפותו בסבלותיהם, "וייסורי אב על סבלות הבן עולים לפעמים... על ייסורי הסובל עצמו".⁹² והודגשה גם האהבה וההערצה של בני העיר לרבם, שהתבטאה בכבוד הרב שחלקו לו בלווייה ההמונית שנערכה לו בגיטו.⁹³ בחלק מהפרסומים הופיעו שני פרטים מעניינים. האחד, שבשנת 1941 קיבל הרב וויזות לאמריקה

⁸⁴ "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז אלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2. מבוסס על מאמר מספר 9. יידון בהרחבה להלן בפרק שמיני עמ' 229-234.

⁸⁵ "הרב ר' קלמן מגיד הי"ד רבה של ווקשנה", **הצפה**, ט' בטבת תש"ז 1 בינואר 1947, עמ' 2. מבוסס על מאמר מספר 21.

⁸⁶ הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע", **די וואך**, 22 בינואר 1947. באדיבות אר"א.

⁸⁷ הרב אפרים אשרי, "על המוקד איכה היה לשריפת אש חכם המוסר מסלובודקה הגאון ר' אברהם גרודזינסקי הי"ד", **הצפה**, ח' בשבט תש"ז 29 בינואר 1947. מבוסס על מאמר מספר 7. בסוף הכתבה בעיתון **הצפה** מופיע בסוגריים: **די אידישע וועלט**, משמע שהדברים פורסמו גם שם.

⁸⁸ הרב אפרים אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", **קול ישראל**, ב' בשבט תש"ז 23 בינואר 1947. הופיע שוב בניסוח דומה: הרב אפרים אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", **ברקאי**, השנה השש עשרה גיליון קכ"ט (כסלו תש"ח נובמבר 1947), יוהניסבורג 1947, עמ' 12-13. ושוב: הרב אפרים אשרי, "דאס גייטיקע לעבן אין קאוונער געטא", **אפריקאנער אידישע צייטונג**. בעותק שבידי מופיע התאריך ערב ראש השנה, אך לא מצוינת השנה. המאמרים באדיבות אר"א.

⁸⁹ הרב אפרים אשרי, "כיצד השמידו את ילדי ישראל בליטא", **קול ישראל**, ט"ז בשבט תש"ז 6 בפברואר 1947. מבוסס על מאמר מספר 23.

⁹⁰ הרב אפרים אשרי, "רבה של קובנה הי"ד", **קול ישראל**, כ"א באדר תש"ז 13 במרץ 1947, עמ' ג-ד. מבוסס על מאמר מספר 24.

⁹¹ הרב אפרים אשרי, "רבה של קובנה זצ"ל", **ברקאי**, השנה השש עשרה גיליון קל"א (שבט תש"ח ינואר 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 10-11. ושוב, הרב אפרים אשרי, "רבה של קובנה", **הצפה**, כ"ד באדר א' תש"ח 5 במרץ 1948. ושוב, הרב אפרים אשרי, "הגאון רבי אברהם דובער כהנא שפירא רבה האחרון של קובנה", בתוך: הרב שמחה עלבערג (עורך), **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א, עמ' 334-335.

⁹² ראה למשל: הרב אפרים אשרי, "רבה של קובנה הי"ד", **קול ישראל**, כ"א באדר תש"ז 13 במרץ 1947, עמ' ג.
⁹³ שם, עמ' ד.

בשבילו ובשביל בני משפחתו, אך הוא סירב לצאת, ואמר: "רוצה אני להישאר עד יומי האחרון עם בני עדתי".⁹⁴ והאחר, שבראשית הכיבוש הנאצי פנו אל הרב שפירא מהגיסטאפו, וציוו אותו לשלוח נציגים שירכיבו את האלטסטנראט. הרב פנה בעיקר אל נציגים ממחנה "השמאל" שהיו רחוקים ממצוות, והוא הסביר זאת בכך שיהודים אדוקים אינם שייכים בתחום זה ולא מבינים בו.⁹⁵ כוונתו כנראה הייתה שיהודים אדוקים פחות מכירים את הגינונים הראויים ואת השפה המקובלת בין נציגי שלטון, הנחוצים בניסיונות ההשתדלות מול הגרמנים.

בירחון הדרום אפריקאי **ברקאי**, הופיע ביוני 1948 מאמר על ה"מגיד" הרב גבריאל שוסטרמן שהיה בין מנהיגי המרד והבריחה מהפורט התשיעי.⁹⁶ במאמר אחר שהתפרסם בעיתון יהודי דרום אפריקאי תיאר את השיעור האחרון בישיבת סלובודקה.⁹⁷ בסוף תשי"א הוא פרסם בעיתון **המודיע** מאמר על יהודי קובנה שהלכו לעקדה עטופים בטליתות.⁹⁸

במאמר נוסף "מיר זיינען באפרייט געווארען"⁹⁹ שהתפרסם בעיתון **דער מארגען זשורנאל** בפברואר 1949, הוא תיאר תקופה עליה לא כתב קודם לכן, תקופת השחרור בידי הצבא הרוסי.¹⁰⁰ במאמר זה הוא תיאר את היווצרותה של קהילת השורדים הקטנה לאחר השחרור, את הדאגה לחיים ואת קבורת המתים.

מאמריו הרבים היוו תשתית ראויה לחיבור מקיף שיאחד את התיאורים השונים.

2.2 הספר חורבן ליטע

בשנת 1951 פרסם הרב אשרי את ספרו **חורבן ליטע**.¹⁰¹ ספר זה מתבסס על המאמרים שהופיעו בעיתון **דער מארגען זשורנאל** תחת אותה כותרת, אך מרחיב מאוד בפרטים, וכולל גם פרקים שלא נדונו כלל במאמרים הראשוניים. ביוזמתו של הרב אשרי¹⁰² הספר תורגם לאנגלית, אך זה היה רק כעבור עשרות שנים, בשנת 1995.¹⁰³

למהדורה ביידיש מצורפות שתי הקדמות. האחת מאת העיתונאי חיים ליבערמאן,¹⁰⁴ מוקדשת לדמותו של הרב אשרי. הוא מתואר כמי שהיה במרכז האש שכלתה את יהדות ליטא, אך בדומה לסנה המקראי הוא לא אכל. תכונותיו, סקרנות וערנות לסביבה, הובילו אותו לבקר במקומות השונים ולהכיר את הדמויות מהן הורכב הפסיפס של ליטא היהודית. השכלתו הרבנית הביאה להיכרות קרובה שלו עם עולם התורה המקומי. לאחר השחרור, להבדיל מאחרים הוא לא ניסה

⁹⁴ הרב אפרים אשרי, "רבה של קובנה זצ"ל", **ברקאי**, השנה השש עשרה גיליון קל"א (שבת תשי"ח ינואר 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 10. וגם, הרב אפרים אשרי, "הגאון רבי אברהם דובער כהנא שפירא רבה האחרון של קובנה", בתוך: הרב שמחה עלבערג (עורך), **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א, עמ' 334.

⁹⁵ שם, עמ' 10. וגם, שם, **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א, עמ' 334-335. הציטוט שמביא הרב אשרי: "די זאך געהערט ניט צו פרומע אידן... וואס קען מען טאן, אז זיי פארשטייען ניט?".

⁹⁶ הרב אפרים אשרי, "מגיד" שהיה גיבור המרד", **ברקאי**, השנה השש עשרה גיליון קל"ט (סיון תשי"ח יוני 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 5. מבוסס על מאמר מספר 19. את סיפור המקרה בפרוטרוט ראה לעיל בפרק ראשון, עמ' 23.

⁹⁷ Ephraim Oshry, "Last "Shiur" At Slabodka Yeshivah", **The Zionist Record**, August 29 1947. באדיבות אר"א. מבוסס על מאמר מספר 6.

⁹⁸ אפרים אשרי, "עטופים בטליתות הלכו יהודים לעקדה בקובנה", **המודיע**, כ"ז באלול תשי"א. באדיבות אר"א. מבוסס על מאמר מספר 2.

⁹⁹ שוחרנו

¹⁰⁰ הרב אפרים אשרי, "מיר זיינען באפרייט געווארען", **דער מארגען זשורנאל**, 13 בפברואר 1949, עמ' 5.

¹⁰¹ הרב אפרים אשרי, **חורבן ליטע**, ארויסגעגעבן פון הרב א. אשרי בוך קאמיטעט, ניו יארק מאנטרעאל, תשי"ב 1951. (מובא באתר <http://archive.org/stream/nybc200833#page/n4/mode/2up>).

¹⁰² Oshry, **The Annihilation**, Author's Introduction, p. iii.

¹⁰³ Rabbi Ephraim Oshry, **The Annihilation of Lithuanian Jewry**, Translated by Y. Leiman, Judaica Press, New York 1995.

¹⁰⁴ עיתונאי בעיתון **פארווערטס**.

להימלט מהזיכרונות הכואבים. הוא ביקר בקהילות החרבות וחוזה באפר שנותר מהשריפה שכילתה הכול. את כל שראה ולמד העלה על הכתב. נראה שיד ההשגחה הצילה אותו מהאש, על מנת שירשום את הכרוניקה של החורבן הנורא. ספרו זה ימצא את מקומו הראוי באוצר הנצח של מקדשי שם הבורא מקרב עם ישראל.¹⁰⁵

בהקדמת המחבר כתב הרב אשרי:

בפרסום ספר זה אני מבקש להקים מצבה ליהדות ליטא החרבה, לקדושים ולטהורים... כאשר הטרגדיה הנוראה נחתה על העם היהודי ואני בעזרת השם ניצלתי מהגיהנום... ראו עיני את הקריאה "נקמה" כתובה בדם, ואוזני שמעו... את צוואת הקדושים "השורדים חייבים לספר לעולם את מה שהעמלק הנאצי עשה לנו". החלטתי למלא צוואה קדושה זו של הקדושים ולספר לעולם... את שראו עיני ואת ששמעתי מעדי ראייה, על מנת שיישמר לזיכרון עולם.¹⁰⁶

בראש הספר מופיעה הקדשה בה הרב אשרי מקדיש את החיבור לאשתו, שורדת אושוויץ, הרבנית פריידה.¹⁰⁷

בהקדמה למהדורה האנגלית המאוחרת הרב אשרי הרחיב בדבריו. הוא הוסיף הסבר לציווי התורני: "זכור את אשר עשה לך עמלק... לא תשכח".¹⁰⁸ מה פשר הכפילות, לזכור, וגם לא לשכוח? הסביר הרב אשרי שהדברים מכוונים כנגד אירועי תקופתו. בבתי הספר היהודיים ובישיבות נמנעים מלשמוע עדויות של שורדי השואה, ולשורדים לא ניתנת ההזדמנות לספר לדור הצעיר את אשר אירע. זה נובע מכך שאנשים מעדיפים לשכוח את הזוועות. על זה בא הציווי לזכור, ולא לשכוח, ומי שיבחר לנסות ולשכוח, בורא עולם לא יאפשר לו לשכוח.¹⁰⁹ הוא הוסיף שלהבדיל מספרים אחרים על גיטו קובנה, ייחודו של ספרו הוא בכך שהוא מתמקד בציבור הדתי ובהתמסרות המוחלטת של ציבור זה לתורה למצוות ולקידוש שם שמים.¹¹⁰ בכך הוא גם שרטט את תכלית כתיבתו, להנציח את מסירות הנפש למצוות בגיטו.

חשוב להדגיש שהמהדורה האנגלית אינה תרגום גרידא של החומר המקורי. ישנם אירועים המתוארים במהדורה זו ולא במהדורה הראשונה. במהדורה האנגלית מתואר למשל מקרה הרואי שאירע בימים הראשונים של הכיבוש הנאצי, בו הרב אשרי ואחרים התאספו לתפילה במניין בשבת בקלויז הסנדלרים. בזמן קריאת התורה נכנסו ארבעה לאומנים ליטאיים, והעמידו אותם בשורה לצעוד אל הלא נודע. מיד עם צאתם מהקלויז החל אחד המתפללים, ירחמיאל הסבל, להכות בליטאים, תוך שהוא צועק לאחיו לברוח. המתפללים הצליחו כולם לברוח אך את ירחמיאל קרעו הליטאים לגזרים. באותו לילה הוא הובא לקבורה ועל קברו נכתב "פה נקבר הקדוש ירחמיאל הסבל".¹¹¹ בפרקים המקבילים **בחורבן ליטע**¹¹² חסר תיאור זה. במהדורה המתורגמת נוספו גם שאלות הלכתיות שנשאל הרב אשרי שהתפרסמו קודם לכן בשו"ת

¹⁰⁵ אשרי, **חורבן ליטע**, "פארווארט פון חיים ליבערמאן", עמ' 9-13 (במהדורה המקורית בידיש הקדמה זו הופיעה גם מתורגמת לאנגלית: שם, עמ' 467-468). במהדורה המאוחרת בשפה האנגלית חסרה הקדמה זו.

¹⁰⁶ אשרי, **חורבן ליטע**, "א ווארט פון מחבר", עמ' 15-16.

¹⁰⁷ שם, בראש הספר. על חתונתם בסוף שנת 1949 ראה לעיל בעמ' 86.

¹⁰⁸ **דברים**, פרק כ"ה, פסוקים י"ז-י"ט.

¹⁰⁹ Oshry, **The Annihilation**, Author's Introduction, p. ii.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid., pp. 21-22.

¹¹² פרקים 2, 4.

ממעמקים, כגון: האם מותר להתגלח בתער על מנת להינצל מההתעללות הנאצית בבעלי זקנים?¹¹³ האם בתי הגיטו חייבים במזוזה?¹¹⁴ ועוד, בצירוף התשובה ההלכתית המתומצתת. מאידך, במהדורת המקור מוזכרת פעילות מחתרתית ציונית בגיטו: ישיבות והרצאות בנושא ופרסום חוברת ה**ניצוץ**,¹¹⁵ ואילו בפרק המקביל במהדורה המתורגמת זה חסר.¹¹⁶ ייתכן והמהדורה המאוחרת היא עדות לתהליך הקצנה מגדרית¹¹⁷ שעבר המחבר, בעטיו הוא הרחיב בחומר בעל אופי דתי וצמצם בקטעים בעלי אופי כללי. גם חלוקת החומר המופיע בפרקים השונים אינה אחידה. בפרק על הרב שפירא **בחורבן ליטע** מופיע שאנשי האלטסטראט התייעצו עימו בנוגע לדרישת הגרמנים לפרסם את הצו המורה להתייצב בכיכר למה שהתברר לבסוף כ"אקציה הגדולה", והוא פסק לפרסם את ההוראה.¹¹⁸ בפרק המקביל במהדורה האנגלית חסר פרט זה,¹¹⁹ אך הוא מופיע בפרק הדן באקציה הגדולה.¹²⁰

על אף מרחק השנים בין המאורעות לבין הוצאת המהדורה האנגלית, המחבר עצמו סמך שתי ידיו על המהדורה המתורגמת וראה בה את המהדורה המעודכנת והמורחבת. וכפי שהוא ציין בהקדמתו: "מהדורה זו כוללת עדכונים נצרכים של החומר. גם סדר הפרקים נערך מחדש בצורה המתאימה יותר לסיפור המעשה".¹²¹ העדכונים במהדורה זו נוגעים גם לדברים שאירעו שנים רבות לאחר המלחמה. לדוגמה, מופיע שם שראוקה, המפקד הגרמני שהוביל את הסלקציה ב"אקציה הגדולה", נתגלה בקנדה בשנת 1982 והוסגר לגרמניה, ושם נפטר כעבור שנה.¹²²

את הספר הוא פותח בהקדמה כללית על תולדות ליטא והקהילה היהודית בה. הוא פונה לליטא היהודית בביטוי של אוהב לאהובתו, וממשיך ושואל "כיצד אוכל לשכוח אותך? כיצד אחיה בשלום כאשר חורבנך הנורא לנגד עיניי?"¹²³ הוא מקונן בציטוט דברי הנביא ירמיהו: "מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי".¹²⁴

הוא מתאר את קהילת יהודי ליטא כקהילה שורשית בת למעלה משבע מאות שנה, שסבלה מאנטישמיות מועטה יחסית. כבר במאה השש עשרה היא הוכרה בעולם היהודי כמרכז תורני. המנהיג הרוחני הבולט ביותר שצמח בה היה הגאון רבי אליהו מווילנה שפעל במחצית המאה השמונה עשרה. תלמידו המובהק הרב חיים מוולוז'ין המשיך בדרכו, וייסד את ישיבת "עץ חיים" בוולוז'ין שהפכה להיות אב טיפוס לישיבות הליטאיות. ישיבות אלו היו גאוותה של יהדות ליטא ובזכותן היא הוכרה כ"ערש הישיבות". הרב ישראל מסלנט מייסד "תנועת המוסר" ורבנים בולטים אחרים פעלו בה. משאת נפשם של כל אב ואם מיהודי ליטא היה לגדל את בניהם לחיי

¹¹³ Oshry, *The Annihilation*, p. 38. וראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ט. הרב אשרי התיר זאת.

¹¹⁴ Ibid., p. 90. וראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ג. הרב אשרי פסק שאין חיוב במזוזה כיון שבתי הגיטו נחשבים דירת ארעי שפטורה ממזוזה.

¹¹⁵ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 111. גרפונקל מרחיב אודות פעילות זו של מצו"ק, מרכז ציוני ויליאמפולה קובנה, ואודות העיתון המחתרתי העברי ה**ניצוץ**. ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 258-259.

¹¹⁶ במהדורת המקור הופיעו הדברים בפרק הדן בחיי הרוח בגיטו, ובמהדורה המתורגמת זה חסר. ראה: Oshry, *The Annihilation*, pp. 85-91.

¹¹⁷ איזנברג מתארת בהרחבה תהליך הקצנה מגדרי דומה שעבר פראגר, ראה: מלי איזנברג, **מחוויה אישית למפעל חיים: השואה כמוטיב מכונן בדרכו הפרטית והציבורית של משה פראגר - דמות מפתח חרדית ביישוב ובישראל**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע, עמ' 151-169.

¹¹⁸ אשרי, **חורבן ליטע**, פרק 20, עמ' 142. פסק הלכה זה יידון בהרחבה להלן בפרק שביעי עמ' 182-187.

¹¹⁹ פרק 26.

¹²⁰ Oshry, *The Annihilation*, p. 61, 13, פרק 13.

¹²¹ Oshry, *The Annihilation*, Author's Introduction, p. iii.

¹²² Ibid., p. 65.

¹²³ Ibid., Author's Introduction, p. v.

¹²⁴ ירמיהו, פרק ח', פסוק כ"ג.

תורה. התכונות שבלטו בקרב יהודי ליטא היו צניעות, נדיבות, ואהבת הזולת מישראל. מידת הכנסת האורחים שאפיינה אותם עמדה יפה במבחן מורכב, עת קיבלו את פני הפליטים היהודיים מפולין השכנה עם כיבושה בידי הנאצים. את כל אלה עקרו הנאצים ועוזריהם הליטאים.¹²⁵

לאחר תום מלחמת העולם הראשונה זכתה ליטא בעצמאות, ויהודי המקום השקיעו בה את מאמציהם ותרמו תרומה ניכרת לפיתוחה. היה נראה ששכניהם הנוכרים מעריכים זאת, ונוצרו קשרים טובים בין נוכרים ליהודים. יהודי ליטא זכו לקהילות אוטונומיות, ומערכת החינוך היהודית נתמכה בידי המדינה. ליטא הייתה יכולה לשמש מודל למדינות אחרות בנוגע להתייחסות למיעוטים. ברם, אידיליה זאת לא החזיקה מעמד ויסודות אנטישמיים בממשל הליטאי דחקו את רגלי היהודים. המתח הגיע לשיאו עם כיבוש ליטא בידי הנאצים.¹²⁶

הרב אשרי ממשיך ומתאר את עצמו כמי שחזה בחורבן יהדות ליטא, חורבן שאין דומה לו בתולדות העם היהודי. תודה לא-ל הוא זכה להיות ממתי המעט שניצלו מהגיהנום. ואכן היה זה גיהנום שמי שלא חווה אותו אינו מסוגל לדמיין ולהבין אותו. גיהנום זה נמשך שלוש שנים, בהן יהדות ליטא הפורחת, על קהילותיה וישיבותיה, ומוסדות הסעד והתרבות שלה, נמחקה. השורדים המועטים נותרו בחיים על מנת לשתול מחדש את תורת הישיבות הליטאיות במקום אחר, וכדי לספר לדורות הבאים את אשר אירע.¹²⁷ הוא חותם במילים: "אני חש שזאת חובתי לקרוא בקול רם את מגילת החורבן הנורא של יהדות ליטא".¹²⁸

בחינה כוללת של החומר מלמדת שהספר בנוי משני חלקים עיקריים. החלק הראשון מספר את סיפורו של גיטו קובנה באופן כרונולוגי, מראשית ימי הכיבוש הנאצי ועד השחרור בידי הרוסים. החלק השני מתאר את הערים והעיירות בהן התקיימו קהילות יהודי ליטא,¹²⁹ פריחתן, וחורבןן בידי הנאצים. חלק זה בנוי פרקים פרקים, כל פרק מוקדש לעיירה אחרת והן מסודרות על פי סדר הא"ב.¹³⁰

כדוגמה בולטת לסידור הפרקים מחדש במהדורה האנגלית, אפשר להביא את הפרקים המתארים את הסתתרותם של הרב אשרי ואחרים בבונקר בזמן הנסיגה הנאצית. פרקים אלו השייכים לתיאור גיטו קובנה, הופיעו משום מה במהדורה ביידיש בסוף החלק השני הנוגע לערים ולעיירות השונות בליטא.¹³¹ במהדורה האנגלית הם שובצו במקומם הראוי, בחלק הראשון המתאר את קובנה.¹³²

בתוך בין שני החלקים מופיע פרק המוקדש לרבנות של קובנה.¹³³ פרק זה מתמקד בדמותו של "ראש כל בני הגולה",¹³⁴ הרב יצחק אלחנן ספקטור, שכיהן ברבנות בקובנה למעלה משלושים

Oshry, *The Annihilation*, Author's Introduction, pp. v- ix.¹²⁵

.Ibid., p. ix.¹²⁶

.Ibid., p. x.¹²⁷

Ibid.¹²⁸

הרב אשרי מתייחס לגבולות ליטא העצמאית שבין מלחמות העולם, ועל כן הוא מתעלם מווילנה וסביבותיה שהיו אז תחת שלטון פולין. ראה מפה: Oshry, *The Annihilation*, p. 176. באופן מפתיע הוא כולל בחיבורו את העיירה דווינסק הנמצאת בשטח לטביה, ואולי זה בגלל רצונו להציג את גדולי ישראל שכיהנו בה: הרב מאיר שמחה הכהן, והגאון הרוגאצ'ובר. ראה: Oshry, *The Annihilation*, pp. 189- 193.

בתרגום לאנגלית הסדר הוא על פי הא"ב האנגלי, ועל כן חלוקת הפרקים בתרגום האנגלי לא מקבילה לפרקים במקור ביידיש.¹³⁰

אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 345- 372.¹³¹

Oshry, *The Annihilation*, pp. 134- 153.¹³²

בתרגום האנגלי פרק זה מופיע בסוף החלק הראשון, ובמהדורה ביידיש בתחילת החלק השני.¹³³

הרב אשרי מכתו כך, ראה: אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 183.¹³⁴

שנה, משנת 1862 ועד פטירתו בשנת 1896. מובאים מספר פסקי הלכה בולטים שלו, וביניהם היתר מכירת קרקעות ארץ ישראל לנכרים בשנת השמיטה על מנת לאפשר את המשך עבודת הקרקע במושבות היהודיות בשנה זו. מתוארת גם פעילותו הציבורית הרחבה למען יהודים בצרה במקומות שונים בעולם, בצרפת, ברוסיה, בפרס ועוד.¹³⁵

לאחר פרקי התוכן והמפתחות מופיעים דברי תודה למסייעים ביד הרב אשרי בהוצאת הספר,¹³⁶ רבים מהם מיהודי מונטריאול שבקרבתם כיהן הרב אשרי ברבנות באותו הזמן.¹³⁷ חלק מהתורמים הציבו זיכרון לקרובי משפחה, ובולטת ההקדשה של מר וגברת איטקין שביקשו להנציח את בנם אברהם, קצין בחיל האוויר הקנדי, שנפל בקרב בטוניס באפריל 1943.¹³⁸

בסוף המהדורה ביידיש מופיע חלק שלישי המביא את חורבן ליטא בתמונות. בחלק זה מובאות למעלה ממאה וארבעים תמונות, המתארות את רבני ליטא, ישיבותיה ובתי הכנסת שבה לפני המלחמה, גיטו קובנה, ותמונות מרחבי ליטא לאחר השחרור.¹³⁹ במהדורה האנגלית שולבו התמונות בפרקים הרלוונטיים.

2.2.1 גיטו קובנה

עיון בחלק הראשון מלמד שהוא עוסק בשלוש שנות קיומו של גיטו קובנה. התקופה של ארבעת חודשי הכיבוש הראשונים שכונתה תקופת "רצח המונים",¹⁴⁰ תוארה על פני שלושה עשר פרקים.¹⁴¹ התיאור המפורט מעיד על האינטנסיביות של תקופה זו. תקופת הביניים "תקופת השקט" שנמשכה כשנה וחצי מתוארת בעשרה פרקים.¹⁴² תקופת "מחנה ריכוז קובנה" שנמשכה כשנה מתוארת באחד עשר פרקים,¹⁴³ הכוללים חמישה פרקים המתארים את ההסתתרות של הרב אשרי ואחרים בבונקר בזמן הנסיגה הנאצית.¹⁴⁴ פרקים בודדים מוקדשים לתקופה שלאחר השחרור בידי הרוסים.¹⁴⁵ הפרק החותם את החלק הראשון מוקדש לציווי לזכור את אשר עשה לנו עמלק.¹⁴⁶

כותרות הפרקים מציגות את האירועים ההיסטוריים המרכזיים: "הפוגרום בסלובודקה", "יהודי קובנה נכלאים בגיטו", "חיסול הגיטו הקטן", "היום השחור", וכן הלאה. כותרות אחרות מלמדות על מגמת הכתיבה, להעלות על נס את שמירת הגחלת היהודית, את שמירת המצוות גם במצוקת הגיטו. כותרת אחת היא "יהודים הולכים אל מותם עטופים בטליתות ובתפילין",

¹³⁵ Oshry, *The Annihilation*, pp. 169-170.

¹³⁶ אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 389-395.

¹³⁷ ראה לעיל עמ' 85-86.

¹³⁸ אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 394. בן עשרים ושתים היה אברהם במותו.

¹³⁹ אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 397-466 (מעמ' 392 מספרי העמודים לא מופיעים במקור). יש לציין שעותקים אחדים המצויים בספרייה הלאומית בירושלים אינם כוללים חלק זה. באותם עותקים חסר גם עמוד השער האחורי באנגלית, והתרגום האנגלי של הקדמתו של חיים ליבערמאן. מעיון בקטלוג לא ניתן להבחין בין המהדורות השונות, וגם עיון בשער ביידיש, בעמוד הפנימי, ובתוכן הפרקים, לא מגלה אם הוא כולל את התמונות. נראה שמגבלות תקציב גרמו למהדורה המצומצמת, כי בעמ' 398 של המהדורה המורחבת מופיעה תודה לתורמים שאפשרו את הוספת התמונות. אציין שבספרייה הלאומית העותק המקוטלג: S 53A354 הוא מהעותקים המצומצמים, ועותק המקוטלג: 53A354 הוא עותק מורחב. אוסיף ואציין שהמהדורה האלקטרונית אליה מפנה קטלוג הספרייה כולל את אוסף התמונות, ראה: <http://archive.org/stream/nybc200833#page/n312/mode/2up>.

¹⁴⁰ על חלוקת התקופות בתולדות גיטו קובנה ראה לעיל בעמ' 18.

¹⁴¹ פרקים 1-13, ב: Oshry, *The Annihilation*.

¹⁴² פרקים 14-23, שם.

¹⁴³ פרקים 24-34, שם.

¹⁴⁴ פרקים 30-34, שם.

¹⁴⁵ פרקים 35-38, שם.

¹⁴⁶ פרק 40, שם.

וכותרת אחרת: "קידוש השם". כותרות נוספות עוסקות במועדי השנה: "ראש השנה", "יום כיפור", "כיצד בנינו סוכה", "חנוכה הראשון", "פורים", "כיצד אפינו מצות". כותרת אחת מרכזת את "חיי הדת", ואחרת דנה ב"ברית בסתר".¹⁴⁷

תיאור תקופת "רצח המונים" פותח בפוגרום שביצעו לאומנים ליטאים בראשית הכיבוש הנאצי, בליל ה-25 ביוני 1941. היהודים נדהמו מהיחס שגילו כלפיהם שכניהם. הפרק מתאר את הרציחות המזוויעות של עשרות יהודים שבוצעו באמצעות גרזנים ומסורים. התיאור הקשה ביותר נוגע לרב זלמן אוסובסקי רב שכונת סלובודקה, שישב בשולחן ולמד בתלמוד עת פרצו הליטאים¹⁴⁸ לביתו. את ראשו הם כרתו בגרזן והדם ניגר על דף התלמוד. את הראש הם הציבו בחלון ורשמו: "כך נעשה לכל היהודים".¹⁴⁹ יהודי אחר רשם בדמו על הקיר: "אידן נקמה!".¹⁵⁰

למחרת, היו יהודים שהתאספו לתפילה וללימוד תורה בבית המדרש הישן של קובנה. נאצים עם עוזריהם הליטאיים, וביניהם ה"גוי של שבת" המוכר היטב ליהודים, נכנסו לבית המדרש ופקדו להפסיק להתפלל. המתפללים לא נפלו לרגלי שוביהם בתחנונים, תחת זאת הם עמדו בראש מורם והמשיכו למלמל חרישית את מילות התפילה ווידוי.¹⁵¹ עטופים בטליתות ובתפילין הם הוצעדו לעבר הנהר, שם נדרשו לחפור את קברותיהם, ושם נרצחו. הרב אשרי הדגיש את עמידתם האיתנה, את חוסר התרפסותם לפני רוצחיהם ואת שמירת הכבוד היהודי. בצורה דומה התנהג בחור ישיבת כנסת ישראל חיים לופט. שני ליטאים לאומנים פרצו לחדרו ומצאו אותו עומד ומתפלל עטור בטלית ובתפילין. הם פקדו עליו לבוא עימם, והוא ביקש שימתינו עד שיסיים את תפילתו. הם לא המתינו וגררו אותו מיד החוצה, והוליכוהו אל הפורט התשיעי שם רצחו אותו. במשך כל הזמן הזה הוא התעלם מהכאבים שהונחתו עליו והמשיך להתפלל בקול רם.¹⁵² בתיאורים אלה ואחרים אודות גיטו קובנה, קשה לדעת אלו דברים מביא הרב אשרי כעדות אישית והיכן הוא מסתמך על דברים ששמע מאחרים.¹⁵³

לקראת ה-15 באוגוסט נדרשו כל יהודי קובנה להתרכז בשטח הגיטו שהוכרז בסלובודקה. רב העיר, הרב שפירא, יזם את העברת ספרי התורה וספרי הקודש מבתי הכנסת השונים, ובכללם ספריית הענק של הרב יצחק אלחנן ספקטור, אל תוככי הגיטו.¹⁵⁴ הרב אשרי מונה רשמית לאחראי אוצר הספרים, ולמרות תפקידו הרשמי הוא נכלא יום אחד בשעת טיפולו בספרים, מסיבות לא מובנות. למחרת שוחרר, גם כן בלי סיבה נראית לעין.¹⁵⁵

הכניסה לגיטו לוותה בחששות כבדים, אך התעוררה גם תחושת הקלה וציפייה שהשתוללות הכנופיות הליטאיות כבר לא תחזור על עצמה. החיים נכנסו למסלול מסוים, ושומרי המצוות שחששו קודם לצאת, התפללו במניין מידי יום בבית כנסת הלווית המת. המחשבה הייתה

¹⁴⁷ Oshry, *The Annihilation*, Table of Contents

¹⁴⁸ במהדורה האנגלית מופיע גרמנים, אך במקור ביידיש מופיע שהפוגרום בוצע על ידי ליטאים, וכך טוען גם גרפונקל. ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 2; לעומת, אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 22-23, וגם גרפונקל, *קובנה היהודית*

בחורבנה, עמ' 31.

¹⁴⁹ Oshry, *The Annihilation*, pp. 2-3

¹⁵⁰ Ibid., p. 3

¹⁵¹ תפילת הווידוי נאמרת בתפילות שונות וגם על סף המוות.

¹⁵² Oshry, *The Annihilation*, p. 17

¹⁵³ עוד על מקורות המידע של הרב אשרי ואמינות כתביו ראה בהרחבה להלן בפרק שמיני מעמ' 202.

¹⁵⁴ Oshry, *The Annihilation*, pp. 29, 33

¹⁵⁵ Ibid., p. 34

שתקופות אפלות בהיסטוריה היהודית היו כבר בעבר, וגם תקופה זו תחלוף.¹⁵⁶ ברם, מהר מאוד חוו היהודים את הברוטליות הנאצית יוצאת הדופן. כבר ב-27 באוגוסט רוכזו כלבים וחתולים מרחבי הגיטו בבית הכנסת נייע קלויז, ושם הם נורו. יהודים אולצו לקרוע יריעות מספרי התורה ולכסות את הנבלות.¹⁵⁷ בתחילת אוקטובר העלו הגרמנים באש את בית החולים למחלות מדבקות, עם החולים והצוות הרפואי בתוכו.¹⁵⁸

במסגרת התיאורים ההיסטוריים הכלליים, של העבודה הקשה בהקמת שדה התעופה,¹⁵⁹ חיסול הגיטו הקטן,¹⁶⁰ וכדומה, משולבים בספר גם סיפורים של יחידים, ודוגמאות רבות לכך. אישה שהוצעה למותה לאחר הסלקציה ב"אקציה הגדולה" ניסתה להציל את תינוקה על ידי השלכתו ל"חוף מבטחים" לתוך הגיטו, אך כוחותיה לא עמדו במשימה והתינוק נחת על גדר התיל המקיף את הגיטו. בכי התינוק עורר את תשומת ליבו של חייל גרמני שירה בו מיד.¹⁶¹ צדוק בליימן בנה רדיו בסתר בעזרתו שמעו ידיעות מהנעשה מחוץ לגיטו.¹⁶² אימהות השתדלו להסתיר את ילדיהם בזמן "אקציית הילדים" בשנת 1943. אחת השתיקה את ילדה בעזרת סם הרדמה, אך טעתה במינון וגרמה למותו. אחרת השכיבה את ילדה במיטה וכיסתה אותו בכרים ובשמיכות, ולאחר תום החיפושים גילתה שהוא נחנק.¹⁶³

מתוארים גם מקרים של התנגדות לדרישות הנאצים. מקרב יהודי גרמניה שהובאו להשמדה בפורט התשיעי היו שסירבו להתפשט, ונרצחו בבגדיהם.¹⁶⁴ שני יהודים ניסו לברוח מהגיטו בנובמבר 1942. הראשון שיצא זוהה על ידי שומר גרמני, והבורח שהחזיק באקדח ירה לעברו מספר פעמים, אך לא פגע בגרמני, ונתפס. חברו שב מיד לאחור, ונמלט לגיטו. אנשי המשטרה היהודית נצטוו לאסור מיד את חברי האלטסטנראט ועוד עשרים יהודים כבני ערובה, עד שיימצא השותף הנמלט. השוטרים אסרו שוטים וחולים¹⁶⁵ ככל שמצאו, על מנת לא לסכן אחרים. הבורח הוצא להורג בתלייה בגיטו, ובני הערובה שוחררו לבסוף אף שהנמלט לא הוסגר לידיהם.¹⁶⁶ התיאור המפורט והנועז ביותר הוא של בריחת עובדי הכפייה מהפורט התשיעי בדצמבר 1943.¹⁶⁷ בנוסף לתיאור המפורט הוא מונה את שמותיהם של חלק מהבורחים ששרדו את המלחמה: קרקינובסקי, גימפל וגלבטרונק. את פרטי הבריחה הוא שמע מקרקינובסקי שהיה מנעולן מומחה והכין את הכלים ששימשו את הבריחה.¹⁶⁸ מתוארת גם אוירת ההתנגדות שפשטה באפריל 1943, לאחר שנודע על חיסולו של גיטו ווילנה ושמעו גם על המרד ההרואי בגיטו וורשה ועל חיסולו,

¹⁵⁶ Ibid., p. 35

¹⁵⁷ Ibid. הדברים מתוארים גם באשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן א'. תורי מתאר גזרה גרמנית מאוחרת יותר בה נדרשו היהודים לרכז כלבים וחתולים בבית כנסת אחר, ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 511.

¹⁵⁸ Oshry, **The Annihilation**, pp. 48-49

¹⁵⁹ Ibid., p. 37

¹⁶⁰ Ibid., pp. 49-50

¹⁶¹ Ibid., p. 64. מופיע גם במקורות נוספים, ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 77. וגם, תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 73.

¹⁶² Ibid., p. 10

¹⁶³ Ibid., p. 123

¹⁶⁴ Ibid., p. 68

¹⁶⁵ גרפונקל כותב שנאסרו: "זונות, גנבים, חסרי דעה וחולים אחדים, שהיו נוטים למות, אחד מהם מת באותו ערב

בבית הסוהר של הגיטו". ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 136.

¹⁶⁶ Oshry, **The Annihilation**, pp. 97-98. הרב אשרי מתעלם בחיבורו זה וגם בספרו **שו"ת ממעמקים**, מהשאלה

ההלכתית הקשה האם מותר היה במציאות מעין זו לאסור שוטים וחולים מתוך כוונה להציל את הבריאים שטובים

סיכוייהם לשרוד. ייתכן ובגלל שהם שוחררו לבסוף, ולא הוצאו להורג, הוא לא נדרש לכך. מכל מקום ראוי להזכיר

בעניין זה את פסיקתו של הרב מאזוז שאסר מכל וכל למסור שוטה תחת פיקח, ראה: הרב מצליח מאזוז, **שו"ת איש**

מצליח, חלק א', יורה דעה, סימן י"ח.

¹⁶⁷ Oshry, **The Annihilation**, pp. 110-115

¹⁶⁸ Ibid., pp. 113, 115

והתפשטה התחושה שסופם קרוב. באווירה זו נחפרו בונקרים להסתתרות, וצעירים ברחו מהגיטו וניסו להצטרף לפרטיזנים.¹⁶⁹ הרב אשרי מתאר באופן מפורט את הבונקר בו הסתתר עם עוד עשרות אנשים בזמן הנסיגה הנאצית, את בנייתו, את ההסתתרות בו, ואת השחרור בידי הרוסים.¹⁷⁰

הרב אשרי מדגיש את הניסיונות החוזרים ונשנים לא לאבד תקווה. במסגרת תיאורים אלו הוא מביא את דבריו של אדם בשם וולפוביץ שפנה שוב ושוב לרעיו ואמר שעזרה קרובה לבוא. הוא נימק את דבריו בכך שללא ספק בנו הנמצא באמריקה, יחד עם כל יהדות ארצות הברית, וודאי מפגינים בווינגטון מול הבית הלבן בדרישה לסייע למשפחותיהם הנמצאים תחת הכיבוש הנאצי.¹⁷¹ במקום אחר כותב הרב אשרי שהם האמינו שהעולם לא מודע למצבם, שהרי אחרת לא ניתן להעלות את הדעת כיצד להבין את שתיקת העולם. הוא מוסיף שבשעת כתיבת הדברים הוא מבין את הטעות, ושהעולם פשוט גילה חוסר רגישות לסבלם.¹⁷²

הספר רצוף בתיאורים של שמירת מצוות בגיטו. בחירוף נפש בנו היהודים סוכה מקרשים שלקחו ללא רשות מבתי המלאכה בהם עבדו עבודת כפייה.¹⁷³ הדין בחג סוכות הביא לחריגה מהסדר הכרונולוגי, ומבניית הסוכה בשנת 1941 דילג הרב אשרי לתיאור קיום מצוות נטילת ארבעת המינים בחג סוכות בשנת 1943.¹⁷⁴ נרות חנוכה הודלקו על ידי תלמידי תפארת בחורים, בנרות שעווה אותם תרמה אישה לזכר בעלה, בנותיה ונכדיה שנרצחו ב"אקציה הגדולה".¹⁷⁵ בפורים קראו במגילה השכם בבוקר קודם היציאה לעבודת הכפייה, וקיימו גם מצוות משלוח מנות על ידי החלפת מנות המזון ביניהם.¹⁷⁶ לפסח אפו מצות בקמח שהצליחו לאסוף, ובהקשר זה מזכיר הרב אשרי גם מתנה של חמישה עשר קילוגרם קמח שהתקבלה מליטאי ששימש לפני המלחמה "גוי של שבת" אצל היהודים.¹⁷⁷ בפסח שנת 1944 היה מחסור חמור, ויהודי שלא השיג כזית¹⁷⁸ מצה אמר: "כל חיי קיימתי מצוות אכילת מצה, ועתה, קודם מותי, לא מתאפשר לי הדבר. אנא השם סלח לי".¹⁷⁹

מסירות הנפש למצוות עמדה במבחן יום יום, ולא רק בשבתות ובמועדים, ודוגמאות שונות לכך. לבני הזוג בלוך נולד בן לאחר חמש שנות נישואים, אך היה זה גם לאחר הגזרה הנאצית האוסרת הריונות ולידות בגיטו.¹⁸⁰ הלידה הייתה בהיחבא, והיה צריך לקיים גם את ברית המילה בסתר. אולם, בשעה שהמוהל נערך לערוך את הברית, התקרבה למקום מכונית וממנה יצאו גרמנים. באותם רגעים התפשטה תחושת סכנה איומה, והאם דחקה במוהל שיזדרז וימול, "אם נגזר על כולנו למות לפחות ימות בני כיהודי!".¹⁸¹ בזמן "אקציית הספרים" בפברואר 1942 בה נדרשו

¹⁶⁹ Ibid., p. 103

¹⁷⁰ Ibid., pp. 134-153

¹⁷¹ Ibid., p. 60

¹⁷² Ibid., p. 99

¹⁷³ Ibid., p. 52

¹⁷⁴ Ibid., pp. 52-53

¹⁷⁵ Ibid., p. 70

¹⁷⁶ Ibid., p. 78

¹⁷⁷ Ibid., pp. 80-81

¹⁷⁸ שיעור המינימום הנדרש לקיום מצוות אכילת מצה.

¹⁷⁹ Oshry, *The Annihilation*, p. 84

¹⁸⁰ פקודה גרמנית מ-24 ביולי 1942: "הריונות ולידות בגיטו-אסורים. הריונות חייבים להפסיק. נשים הרות-

תיירנה". ראה: תוריק, גיטו יום יום, עמ' 522.

¹⁸¹ Oshry, *The Annihilation*, p. 93

למסור את כל הספרים "יהיו ענייניהם ולשונוותיהם אשר יהיו",¹⁸² פעלו המוני יהודים, צעירים וזקנים, פשוטים ואנשי מעלה, והסתירו בחירוף נפש את ספרי התורה ואת ספרי הקודש בגיטו.¹⁸³ תיאורים מפורטים ואף פרקים שלמים מוקדשים לגדולי תורה שונים שסיכנו עצמם למען שמירת מצוות: הרב אלחנן ווסרמן,¹⁸⁴ הרב שוסטרמן שנודע בכינויו ה"בן משה ידבר",¹⁸⁵ הרב שפירא,¹⁸⁶ הרב אברהם גרודזינסקי,¹⁸⁷ והרב פגרמנסקי.¹⁸⁸

הפרקים האחרונים בחלק זה המתמקד בגיטו קובנה מוקדשים לחיים בקובנה לאחר השחרור תחת הרוסים. הדאגה לחיים למזון, לקהילה, ולשירותי דת, דאגה ליתומים, וקבורת המתים.¹⁸⁹

2.2.2 ערים ועיירות

חלק זה של הספר מתאר את הקהילות היהודיות בעיירות ליטא, פריחתן והשמדתן.

רשימת העיירות במהדורה בידיש כוללת ארבעים וארבע עיירות: אוטיאן, אליטע, אניקסט, בוטרימאנץ, בירז, גארזד, דראביאן, דווינסק, ווילקאמיר, ווילקאווישק, וויזשון, ווארנע, זאגער, טעלז, טאווריק, יורבורג, יאנישאק, יאנאווע, מאריאמפאל, מאזשייק, מערעטש, מאלאט, ניישטאט-קודירקא,¹⁹⁰ סעריי, סאלאנט, עזשערענע, פאנעוועזש, פאסוואל, פלונגיאן, קידאן, קרעטינגע, קאלוואריע, קופישאק, קעלם, ראסיין, ראקישאק, ראדווילישאק, ריטעווע, שאוול, שאדאווע, שקוד, שקודוויל, שוועקסנע, שירווינט.¹⁹¹ במהדורה האנגלית נוספו עוד שלוש עיירות: אקמיאן, ווקשנה, וקמי.¹⁹²

תיאור הקהילות היהודיות בעיירות השונות כולל את הפרטים הבאים: שמות העיירה בשפות שונות,¹⁹³ המיקום הגיאוגרפי שלה, היקף האוכלוסייה היהודית במקום בשנת 1939, ההיסטוריה של הקהילה המקומית, מאפיינים כלכליים של היהודים, מוסדות הקהילה, המנהיגים הרוחניים, ותיאור שנות המלחמה 1939-1945.

בהקדמה למהדורה האנגלית כותב הרב אשרי שהוא מעלה על הכתב את שראו עיניו ואת ששמע מעדים אחרים.¹⁹⁴ אם בחלק הראשון בו מתואר גיטו קובנה קשה להבחין בין מה שראה בעיניו לבין מה ששמע מאחרים, ביחס לעיירות ליטא המתוארות בחלק השני ברור שהרב אשרי לא יכול להעיד על אשר אירע בשנות הכיבוש הנאצי מחוץ לגיטו קובנה, והוא ודאי מסתמך על עדויותיהם של אחרים. בחלק מהמקרים הוא מפרט את המקורות, למשל: בתיאור העיירה דווינסק הוא נשען

¹⁸² תורי, גיטו יום יום, עמ' 512.

¹⁸³ Oshry, *The Annihilation*, pp. 72-77.

¹⁸⁴ Ibid., pp. 25-26.

¹⁸⁵ Ibid., pp. 106-109.

¹⁸⁶ Ibid., pp. 116-120.

¹⁸⁷ Ibid., pp. 126-130.

¹⁸⁸ Ibid., pp. 131-133.

¹⁸⁹ Ibid., pp. 154-168.

¹⁹⁰ במהדורה האנגלית מופיע שם אחר לאותה עיירה: Neishtot- Shaki. ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 221.

¹⁹¹ אשרי, *חורבן ליטע*, "אינהאלט".

¹⁹² Oshry, *The Annihilation*, "Table of Contents". ייתכן והעיירות אקמיאן וווקשנה לא זכו לתיאור נפרד במהדורה בידיש, כיון שאת שלושת העיירות: מאזשייק, ווקשנה ואקמיאן השמידו הנאצים יחדיו (כפי שתיאר הרב אשרי במאמר מספר 21 בסדרת המאמרים "חורבן ליטע" בעיתון *דער מארגען זשורנאל*. וראה לעיל בעמ' 124, ועל כן הוא הסתפק בהבאת הדברים אגב העיירה מאזשייק. אין אני יודע להסביר את היעדרה של העיירה קמי במהדורת היידיש.

¹⁹³ יידיש, ליטאית ורוסית.

¹⁹⁴ Oshry, *The Annihilation*, Author's Introduction, p. ii.

על דברים שפורסמו בעיתון *the South African Jewish Zeitung*,¹⁹⁵ ובתיאור פוניבוז' מצוטטים דברים שהתפרסמו בוילנה בביטאון הליטאי קומוניסטי **Tieso**.¹⁹⁶ בתיאור מריאמפאל מצוטט העיתונאי הליטאי וונצלובה¹⁹⁷ ובתיאור פלונגיאן הוא הביא דברים ששמע מליטאי בשם אדמוביציוס.¹⁹⁸ בתיאורן של עיירות רבות הוא מצוטט יהודים ששרדו: בקיידאן,¹⁹⁹ שקודוויל,²⁰⁰ טעלו,²⁰¹ ווילקאווישק,²⁰² שירווינט,²⁰³ ובאוטיאן.²⁰⁴

הנתונים הדמוגרפיים של האוכלוסייה היהודית בעיירות בשנת 1939, נשענים על מקורות מגוונים המפורטים בדברי ההקדמה של המחבר לחלק זה של הספר.²⁰⁵

בתיאור הגיאוגרפי הוא מרחיב לעיתים מעבר לציון המיקום במפת ליטא, ומוסיף פרטים אודות הנוף המקומי. לדוגמה, העיירה מערעטש מתוארת כעיירת ספא,²⁰⁶ ווויזשון מתוארת כעיירה ציורית השוכנת בבקעה מוקפת הרים ובסמיכות ליער ולאגם.²⁰⁷ בעזשערענע מתוארים תנאי החורף הקשים והאגמים הסמוכים ששימשו להחלקה על הקרח,²⁰⁸ ועל בירו הוא מביא דברי אגדה המספרת שמתחת למבצר העיר נמצאת מערה ובה חבוי אוצר.²⁰⁹

בתיאור ההיסטורי של הקהילות היהודיות בליטא הוא מזכיר קהילות עתיקות ביותר שנוסדו כבר במאה הארבע עשרה: פאנעוועזש²¹⁰ וראסיין,²¹¹ ואת קהילות קיידאן ושאדאווע שנוסדו במאה החמש עשרה.²¹² לעיתים הוא מרחיב אודות סיבת בואם של היהודים: קהילת בירו נוסדה במאה השש עשרה בתמיכתו של הנסיך רדזיויל שקיבל את היהודים יפה והגן עליהם,²¹³ ולגארזד הגיעו יהודים במאה השבע עשרה שמצאו בה מפלט מפרעות חמלניצקי.²¹⁴

בתיאור הקהילות הוא מציין יהודים בולטים מבני המקום. לדוגמה, הגנרל שמושקוביץ טייס הקרב הרוסי הנודע בן העיירה ראקישאק,²¹⁵ וסידני הילמן מזאגער שהיה ממנהיגי הפועלים בארצות הברית ושימש יועץ לנשיא רוזוולט.²¹⁶ הוא מזכיר גם קהילות של קראים שהיו בליטא, למשל בפאסוואל,²¹⁷ וגם מקרה חריג בו כארבעים יהודים מעיירה סמוכה לפאסוואל התנצרו.²¹⁸

¹⁹⁵ Ibid., pp. 191-193

¹⁹⁶ Ibid., pp. 229-230

¹⁹⁷ Ibid., pp. 217-218

¹⁹⁸ Ibid., p. 224

¹⁹⁹ Ibid., p. 202

²⁰⁰ Ibid., p. 253

יכול היה להעיד על האירועים שהיו בזמן הכיבוש הנאצי. את הפרטים על עיירת הולדתו שקודוויל הוא ליקט לאחר

השואה מאחריים. ראה: אסתר פרבשטיין (עורכת), **מטלז עד טלז יומנו של הרב חיים שטיין ת"ש- תש"ד 1939-**

1944, ירושלים תשע"ה, עמ' 7-13.

²⁰¹ Oshry, **The Annihilation**, pp. 260-265

²⁰² Ibid., p. 277

²⁰³ Ibid., pp. 249-251

²⁰⁴ Ibid., pp. 268-271

²⁰⁵ Ibid., Preface, p. 177

²⁰⁶ Ibid., p. 219

²⁰⁷ Ibid., p. 277

²⁰⁸ Ibid., p. 194

²⁰⁹ Ibid., p. 184

²¹⁰ Ibid., p. 225

²¹¹ Ibid., p. 235

²¹² Ibid., pp. 199, 244

²¹³ Ibid., p. 184

²¹⁴ Ibid., p. 194

²¹⁵ Ibid., p. 233

²¹⁶ Ibid., p. 289

²¹⁷ Ibid., p. 231

²¹⁸ Ibid., p. 232

מוזכרת גם תנועת ההשכלה שלטענתו חדרה לליטא מכיוון גרמניה, ועל כן התפשטה תחילה בעיירות הסמוכות לגבול: קרעטינגע²¹⁹ וווילקאווישק.²²⁰

בתחום הכלכלי הוא כתב שרבים מהיהודים התפרנסו ממסחר וממלאכה, אך הוא הזכיר גם עיסוקים בולטים. לדוגמה, בעיירה שאוול פעל יצרן העור חיים פרנקל שתרים ביד נדיבה וייסד את התלמוד תורה בעיירה.²²¹ בוויזשון היה מפעל לייצור ברנדי בבעלות יהודית, בו הועסקו רבים מבני המקום.²²² יהודי יאנאווע נודעו כיצרני רהיטים, כמשיטי רפסודות להעברת סחורות בנהרות, וכעגלונים,²²³ וגם ביורבורג היושבת לחוף נהר היו יהודים שהחזיקו בספינות קיטור ובמעבורות.²²⁴ בשאדאווע היו יהודים שהתפרנסו מחקלאות.²²⁵ יהודי ראדווילישאק היו יותר מבוססים באופן יחסי, בזכות בתי מסחר שהחזיקו ששירתו את הנוסעים הרבים שעברו בצומת הרכבות הסמוכה.²²⁶ יהודי בוטרימאנץ לעומת זאת היו מאוד עניים, ונהגו להתבדח על כך. הם סיפרו על מוטקה, בן המקום, שפגש יהודי וילנאי עשיר והציע לו שאם ברצונו לחיות לעד שיעקור מוילנה לבוטרימאנץ שאל אותו העשיר וכי נאסרה על מלאך המוות הכניסה לעיירתכם? ענה מוטקה: "מסורת של דורות אומרת שמעולם לא נפטר יהודי עשיר בבוטרימאנץ".²²⁷

התיאור הגיאוגרפי וההיסטורי והניסיון לשרטט את האווירה של המקומות, מלמדים על החיבור העמוק של הרב אשרי לליטא ועל רצונו להנציח אותה באופן מלא, ולא רק את הרבנים והשואה. עם זאת, עיקר כתיבתו מוקדש להנצחת הפן הדתי.

הוא מתאר בתי כנסת שבלטו ביופיים. בבית הכנסת בשקוד הייתה נברשת ייחודית עם 366 אורות, אחת כנגד כל יום מימות שנת החמה, ואחת נוספת לזיכרון הקדושים.²²⁸ בית המדרש הישן בקיידאן קירותיו ותקרתו היו מעוטרים בציורים וארון הקודש בו היה מעשה אומנות,²²⁹ וגם בית הכנסת בוויזשון התפרסם בזכות ארון הקודש הייחודי.²³⁰ בבית הכנסת המרכזי בקלם ניצב שעון ייחודי שהצביע בנוסף לשעות ולדקות גם על היום בשבוע, התאריך בחודש, השנה, וסדרי לימוד קבועים ליום זה. בבית הכנסת הישן שם היה ארון קודש יפהפה, עם גילופי עץ מעשה אומנות של אומן נודע.²³¹ גם בבית הכנסת ביורבורג ניצב ארון קודש ייחודי עם גילופי ציפורים, פרחים ושעונים. ארון קודש זה צולם והתפרסם, ולעיתים קרובות תיירים שביקרו בליטא באו לראותו.²³²

אודות רשימת הרבנים מציין הרב אשרי שאין הוא יכול לתאר את כל רבני ליטא, ושהוא נאלץ להסתפק בהזכרתם של רבנים בולטים שנרצחו, כולם גדולים בתורה ובמידות.²³³ מתוכם אציין שתי דמויות שנודעו כבעלי מופתים. בקלם היה הרב לייב זיגלר שעל אף שהיה ליטאי מתנגד

²¹⁹ Ibid., p. 207

²²⁰ Ibid., p. 275

²²¹ Ibid., p. 246

²²² Ibid., p. 279

²²³ Ibid., p. 283

²²⁴ Ibid., p. 285

²²⁵ Ibid., p. 245

²²⁶ Ibid., p. 232

²²⁷ Ibid., p. 186

²²⁸ Ibid., p. 251

²²⁹ Ibid., p. 199

²³⁰ Ibid., p. 279. עוד מצויין שם שבכניסה לבית כנסת זה הייתה קבועה שרשרת ברזל, שריד לתקופה בה וועד הקהילה היה מעניש את החוטאים מבני המקום ואוסר אותם.

²³¹ Ibid., pp. 203-205

²³² Ibid., pp. 285-287

²³³ Ibid., Preface, p. 177

לחסידות כונה "החסיד" ו"הצדיק". כינויו בא לו בגלל צניעותו המופלגת, מנהגו להתבודד ביערות, ובגלל סיפורים שסופרו אודותיו. סיפרו למשל שיום אחד, תוך שהיה שקוע בלימוד, נכנס בלי כוונה לשדה של גוי, והלה החל להכותו על שרמס את גידוליו. הרב לייב פנה אליו ואמר שלא יבזבז את זמנו, אלא יפנה מהר לביתו ויציל את משפחתו הנמצאת בסכנה. הגוי נרתע, ואף מיד לביתו אותו מצא בוער בלהבות, ובקושי רב עלה בידו לחלץ את אשתו ואת ילדיו.²³⁴ מנגד, דמות נוספת שהתפרסמה, הרב אייזנשטאט מאוטיאן. סיפורים רבים סיפרו אודותיו, וביניהם, על שיום אחד פנתה אליו אישה בוכייה וביקשה לדעת היכן בעלה אותו היא מחפשת לשובא כבר שנה. הרב השתתף בצערה, אך השיב שאינו יודע היכן האיש. האישה התעקשה לא לעזוב מבלי לקבל תשובה ברורה, ולאחר זמן הרב הרים עיניו ואמר לה לנסוע לקובנה, שם תמצא את בעלה. ואכן, כעבור זמן קצר נסעה האישה ושבה עם בעלה. מיד החלו לספר כולם על הרבי מחולל הניסים. באותה שבת קם הרב לדרוש בבית הכנסת, למרות שלא היה מתוכנן לשאת דברים. הוא הכריז שהוא קם לדרוש רק כדי להזים את השמועה אודותיו שהוא בעל מופתים. הוא הסביר לכולם שהוא לא ידע היכן האיש, הוא רק שמע שהצאר הרוסי מעביד רבים בבניית מבצרים סביבות קובנה, והוא ניחש שהיהודי שם. עוד סיפרו עליו שהוא סירב להצעה לכהן ברבנות בעיירה פוניבז' תמורת שכר שבועי של עשרים וחמישה רובלים, ונשאר בכהונתו באוטיאן תמורת שכר של 3 רובלים, וזאת בגלל חששו שהכהונה בעיירה גדולה תגזול מזמנו בלימוד תורה.²³⁵

לא רק רבנים מוסמכים מתוארים בספר, אלא גם שאר בני עלייה. העיירה שקודוויל מתוארת כשיבה אחת גדולה, וכל מפגש עם מי מבעלי המלאכה המקומיים היה מתפתח לדיון למדני מעמיק. לייבצ'יק השען המקומי היה מעביר שיעור קבוע בתלמוד.²³⁶ בקיידאן היה הרוקח מנהל שיחה למדנית ערה עם הלוקחות במהלך הכנת התרופות, והתפעלו כל כך מידיעותיו המפליגות עד שמינהו לבסוף לרב הקהילה.²³⁷ בוילקאווישק התפרסם רווק מבוגר בשם יוסל רבינוביץ שהקדיש את כל חייו לעזרה לעניים ולחולים.²³⁸ בראסיין התפרסם ר' אשר שהשקיע עצמו בלימוד תורה, והוא נודע בזכות עצותיו הטובות והכנסת האורחים לביתו. בליל שבת אחד אשתו העירה אותו כששמעה צעדים של האורח שנשמע לוקח מכלי הכסף. הוא אמר לה בתגובה: "מי שזקוק, שייקח את הדרוש לוי".²³⁹

הזוועות שעוללו הגרמנים ובעלי בריתם הליטאים ביהודי העיירות השונות,²⁴⁰ מצוירות בצבעים עזים. למשל, את הרב של קרעטינגע קשרו לסוס רתום לעגלה והריצו את הסוס דרך אדמת ביצה, והרב נגרר אחריו. לאחר מספר ימים השליכו אותו לאש עם שאר בני עדתו.²⁴¹ בפוניבז' מספר יהודים הושלכו אל תוך בורות סיד מבעבעים ונצטוו "לשחות". הסיד הרוחח עיכל את העור מעל גופם. תינוקות נזרקו באוויר ושימשו לרוצחים כמטרות באימוני קליעה.²⁴² בוילקאמיר הצמידו צינורות לפיות הקורבנות והזרימו מים עד כדי פקיעת האיברים, ואחרים נשרפו חיים.²⁴³ בטלז

²³⁴ Ibid., p. 205

²³⁵ Ibid., pp. 265-267

²³⁶ Ibid., p. 252

²³⁷ Ibid., p. 201

²³⁸ Ibid., p. 275

²³⁹ Ibid., pp. 237-238

²⁴⁰ חריגה היא העיירה סלנט שביחס אליה הרב אשרי נמנע מלהביא תיאור של תקופת הכיבוש הנאצי. כנראה הוא לא מצא מקורות לכך. ראה: Oshry, *The Annihilation*, pp. 241-243.

²⁴¹ Ibid., p. 208

²⁴² Ibid., pp. 229-230

²⁴³ Ibid., p. 274

אולצו יהודים לקבור זה את זה בעודם בחיים, וביחס לזוועות נוספות אומר הרב אשרי שלא ניתן לתארן.²⁴⁴ גם את ההתעללות בכארבעים יהודים קומוניסטים מפלונגיין שהיו חלק מכוח המגן של הכוחות הרוסיים, מתאר הרב אשרי כ"ניסויים" ש"הוא לא מסוגל להעלות על הכתב".²⁴⁵

גם הנשים לא נפקד מקומן בזוועות, והן נלקחו בידי הנאצים והליטאים להתעללות בגופן. בפלונגיין, למשל, בחר גרמני את שלושים הנשים היפות ביותר ל"עבודה" ממנה לא שבו,²⁴⁶ ובטאווריק נלקחו שישים נערות.²⁴⁷ בפאסוואל דרשו ליטאים וגרמנים לקבל לידיהם נערות יהודיות, אך בעזרת שוחד רב בוטלה הגזירה.²⁴⁸ אינוס נשים מוזכר בוילקאמיר,²⁴⁹ אניקסט,²⁵⁰ סעריי,²⁵¹ ושירווינט.²⁵²

הרבנים סבלו באופן מיוחד בידי הגרמנים, ודוגמאות רבות לכך. באוטיאן נצטווה הרב ליימן לשיר ולרקוד בבית הכנסת תוך כדי שהוא קורע את ספרי התורה. משסירב, גזזו את זקנו וירו בו.²⁵³ בריטעווע נצטווה הרב פונדילר לקרוע את ספרי התורה, ולשמע הדברים הוא לקה בליבו ומת.²⁵⁴ בטאווריק נצטווה הרב שפיץ למסור את שמות היהודים הקומוניסטים, ומשסירב, היכוהו עד כדי השחתה מוחלטת של פניו. אחר כך פקדו עליו לרוץ, וירו בו ברגלו, ולבסוף שרפו אותו.²⁵⁵ בבוטרימאנץ הבעירו הגרמנים את ראשו של הרב, ובעוד ראשו בוער נצטווה לרוץ ברחוב, תוך שנשמעות צעקות כך "ייעשה לכל הרבנים".²⁵⁶ בזאגער פקדו על היהודים לירק בפניו של רבם הרב ריף. אחדים סירבו, ונורו למוות. הרב ריף ציווה מיד את בני עדתו לא למסור את נפשם על כך, ולירק בפניו.²⁵⁷

תגובות שונות מתוארות למול ההתעללות הגרמנית. היו שבחרו להתאבד, ובין הבוחרים בכך מזכיר הרב אשרי את הרשל לובטקין מקיידאן,²⁵⁸ וקבוצת יהודים משירווינט.²⁵⁹ אחרים בחרו בדרכו של שמשון "תמות נפשי עם פלישתים",²⁶⁰ ודוגמאות מספר לכך. יוסל ציחר מווילקאווישק שהיכה את אחד הליטאים שהיכוהו, ונורה מיד.²⁶¹ צדוק בליימן וקלמן כץ שבעומדם מול בורות ההריגה באוטיאן ניסו לרוץ לעבר הגרמנים ולתקוף אותם, אך נורו בדרכם.²⁶² והמקרה הבולט ביותר של צדוק שליפוברסקי בקיידאן, שהצליח לשסף את גרונו של אחד הרוצחים הליטאים, וגם לגרור את המפקד הגרמני עימו לבור.²⁶³

.Ibid., pp. 260- 261²⁴⁴
.Ibid., p. 224²⁴⁵
.Ibid., pp. 224- 225²⁴⁶
.Ibid., p. 257²⁴⁷
.Ibid., p. 231²⁴⁸
.Ibid., p. 274²⁴⁹
.Ibid., p. 183²⁵⁰
.Ibid., p. 244²⁵¹
.Ibid., p. 250²⁵²
.Ibid., p. 268²⁵³
.Ibid., p. 239²⁵⁴
.Ibid., p. 257²⁵⁵
.Ibid., p. 187²⁵⁶
.Ibid., p. 291²⁵⁷
.Ibid., p. 202²⁵⁸
.Ibid., p. 250²⁵⁹
שופטים, פרק ט"ז, פסוק ל'.²⁶⁰
Oshry, *The Annihilation*, p. 277²⁶¹
.Ibid., p. 271²⁶²
.Ibid., p. 202²⁶³

מתוארות גם תגובות של מסירות נפש למצוות ורצון לקדש שם שמים, ובולטת הדוגמה לכך בטלו. כאשר יהודי העיירה רוכזו בידי הגרמנים, עודד אותם רבם הרב בלוך בדברי חיזוק וקרא לכולם לעשות תשובה ולקבל על עצמם שלוש מצוות: כשרות, שבת וטהרת המשפחה. כולם הסכימו ללא היסוס, והיו שחשו כבקבלת התורה במעמד הר סיני. לאחר מכן הופרדו הגברים מהנשים, ואף שהוצע לרב בלוך לשוב לעיירה עם הנשים הוא התעקש להישאר עם בני עדתו. בהמשך סיכנה אשת הרב את עצמה והעבירה לגברים ספר תורה. כעבור שבועיים נלקחו כולם לבורות ההריגה. קודם מותו ביקש הרב ליטול ידיו, ואז נשא אותם למרום והכריז: "ריבוננו של עולם, אתה צדק ומעשיך צדק". כאשר החלו היריות קרא הרב את קריאת "שמע ישראל".²⁶⁴ גם הרב גרוסברד בשירווינט זעק "שמע ישראל" עת הושלך לאש.²⁶⁵ בגארזד צעק הרב לוין לבני עדתו על סף בורות ההריגה: "אנו נהרגים משום היותנו יהודים, הבה נקדש שם שמים".²⁶⁶ גם במאריאמפאל שם צעד הרב הלר בראש המובלים להריגה, הוא דרש את דרשתו האחרונה אודות מוות בצורה ראויה תוך קידוש שם שמים בשמחה.²⁶⁷ בקלם צעדו היהודים אל מותם בראש מורס, והרב ובני הישיבה הובילו את הציבור תוך שירת מזמורי תהילים והפיוט "אדון עולם".²⁶⁸ במערעטש דרשו הגרמנים שהרב הישיש הרב שטופל, שהסתתר אצל גויים, יסגיר עצמו, ונלקחו חמישים יהודים כבני ערובה. בהמשך הם איימו להוציא להורג את כל בני העיירה. הגוי שהסתיר את הרב סיפר לו על כך, ובתגובה לבש הרב את ה"קיטל" כבימים נוראים, ואמר לבני משפחתו שהוא יוצא לקיים את המצווה הגדולה של קידוש שם שמים.²⁶⁹

הרב אשרי מספר בחלק מתיאוריו על דמויות שונות. לעיתים אלו הם הרוצחים הליטאים. בטלו הוביל את הטבח הרופא המקומי דוקטור מיקולסקאס, שהיו לו קשרים קרובים עם רבים מיהודי העיירה ואף ידע לדבר ביידיש.²⁷⁰ בדווינסק ראש העיר המקומי הוביל את הטבח.²⁷¹ בפאסוואל מופיעים שמותיהם של תשעה רוצחים ליטאים.²⁷² מאידך, מוזכר שם גם חסיד אומות העולם אחד בשם בניוליס, שהסתיר שלוש נערות יהודיות באסם במשך שלוש שנים ודאג למחסורן.²⁷³ בבוטרימאנץ מפקד המשטרה המקומי נעל את הרופא היהודי ואשתו בבית באחד הכפרים הסמוכים, וכך הרופא ניצל.²⁷⁴ בקופישוק הרופא פרנצקביץ הסתיר קבוצת יהודים במשך שישה שבועות, עד שהם נתגלו.²⁷⁵ שמותיהם של ניצולים יהודים מופיע ביחס לעיירות שונות, וביניהן: ראקישאק,²⁷⁶ וילקאווישק,²⁷⁷ גארזד,²⁷⁸ ראסיין,²⁷⁹ ויורבורג.²⁸⁰ הרב אשרי מזכיר באופן חריג גם זוג מיוצאי טאווריק שהתגוררו בארצות הברית, ולאחר המלחמה סייעו רבות במשלוח חבילות

²⁶⁴ Ibid., pp. 261-264

²⁶⁵ Ibid., p. 250

²⁶⁶ Ibid., p. 195

²⁶⁷ Ibid., p. 218

²⁶⁸ Ibid., p. 206

²⁶⁹ Ibid., p. 221

²⁷⁰ Ibid., p. 261

²⁷¹ Ibid., p. 192

²⁷² Ibid., p. 232

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ Ibid., p. 187

²⁷⁵ Ibid., p. 214

²⁷⁶ Ibid., p. 235

²⁷⁷ Ibid., p. 277

²⁷⁸ Ibid., p. 196

²⁷⁹ Ibid., p. 238

²⁸⁰ Ibid., p. 288

לשורדי המחנות ולעולים לארץ ישראל.²⁸¹ הוא מתאר גם את העלאת עצמותיהם של הרב פונדילר מריטעווע ושל השוחט המקומי לקבורה בירושלים, בשנת 1994.²⁸²

חלק זה בו הרב אשרי תיאר את עיירות ליטא מעיד על כך שהמחבר לא הסתפק בהעלאת חוויותיו האישיות על הכתב. כבן נאמן של יהדות ליטא הוא טרח ואסף עדויות מפי אחרים על מנת לשרטט תיאור מקיף של קהילות יהדות זו, בפריחתן ובחורבן.²⁸³

2.3 מאמרי הנצחה נוספים

הרב אשרי המשיך ופרסם מאמרים המנציחים את חייהם ומותם של יהודי ליטא. מספר מאמרים מתארים את חגי תשרי תחת הכיבוש הנאצי. לקראת ראש השנה תשי"ב הוא פרסם בעיתון **אפריקאנער אידישע צייטונג** את המאמר "דער לעצטער כל נדרי אין זאגער".²⁸⁴ בשנת תשי"ג הוא פרסם שני מאמרים בעיתון **דער מארגען זשורנאל**, "ראש השנה אין קאוונער געטא"²⁸⁵ וגם "סוכות אין דער קאוונער געטא".²⁸⁶ מאמרים אלו התבססו על דברים שפרסם במאמרו המוקדמים ובספרו **חורבן ליטע**. בשנת 1954 הוא פרסם בעיתון החרדי בארצות הברית **דער איד** מאמר הדן בחשיבות הזיכרון של מעשי עמלק ובצורך לקבוע יום תענית ולנסח סליחות שינציחו את השואה.²⁸⁷

בסדרת הספרים **אלה אזכרה** המנציחה את הרבנים קדושי השואה התפרסמו שישה מאמרים שלו. בשנת תשט"ז כתב אודות הרבנים באקשט²⁸⁸ וריף,²⁸⁹ ובשנת תשי"ז, בכרך השני של אותו קובץ, פרסם ארבעה מאמרים אודות הרבנים שטופל,²⁹⁰ גינצבורג,²⁹¹ מגיד,²⁹² ופיניזילבר.²⁹³ מאמרים אלו התבססו על הדברים שכתב בספרו **חורבן ליטע**.

בשנת תש"ך הוא פרסם בירחון **בית יעקב** מאמר על פעילותה של תנועת בית יעקב בגיטו, נושא שכמעט ולא נגע בו בפרסומים קודמים.²⁹⁴ במאמרו הוא העלה על נס את פעילותה של הגברת אלה שמואלוביץ שהייתה משמיעה לבנות שיחות בענייני אמונה וביטחון ומצוות קידוש השם. היא הנהיגה את בנות החבורה עד יום שישי ה-26 בספטמבר 1941, היום בו אספו הגרמנים כאלף יהודים מאזור הרובע העתיק של הגיטו. המגורשים עמדו במגרש פתוח, וביניהם הגברת

²⁸¹ Ibid., p. 255

²⁸² Ibid., p. 240

²⁸³ על חשיבות וראשוניות תיאור זה של העיירות השונות ראה להלן בעמ' 246.

²⁸⁴ כל נדרי האחרון בזאגער. ראה: הרב אפרים אשרי, "דער לעצטער כל נדרי אין זאגער", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 28 בספטמבר 1951, עמ' 66. באדיבות אר"א. בראש המאמר מופיע שזהו פרק מתוך ספרו **חורבן ליטע** שהופיע לאחרונה.

²⁸⁵ הרב אפרים אשרי, "ראש השנה אין קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 19 בספטמבר 1952, עמ' 7. מאמר זה התפרסם שוב ב: הרב אפרים אשרי, "דער ערשטער ראש השנה אין קאוונער געטא", **דער איד**, 24 בספטמבר 1954, עמ' 7. באדיבות אר"א.

²⁸⁶ הרב אפרים אשרי, "סוכות אין דער קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 3 באוקטובר 1952, עמ' 9.

²⁸⁷ הרב אפרים אשרי, "זכור את אשר עשה לך עמלק", **דער איד**, 24 בדצמבר 1954, עמ' 3. באדיבות אר"א.

²⁸⁸ אפרים אשרי, "הרב ר' אהרן באקשט- שאוולי", בתוך: **אלה אזכרה אוסף תולדות קדושי ת"ש- תש"ה**, כרך ראשון, הוצאת המכון לחקר בעיות היהדות החרדית, ניו יורק תשט"ז, עמ' 72-76.

²⁸⁹ אפרים אשרי, "הרב ר' ישראל ריף- זאגרי", שם, עמ' 318-321.

²⁹⁰ אפרים אשרי, "הרב ר' מיכל דוד שטופל- מיריטש", שם, כרך שני, ניו יורק תשי"ז, עמ' 29-31.

²⁹¹ אפרים אשרי, "הרב ר' נחום ברוך גינצבורג- ינובה", שם, עמ' 149-152.

²⁹² אפרים אשרי, "הרב ר' קלמן מגיד- ווקשנה", שם, עמ' 208-209.

²⁹³ אפרים אשרי, "הרב ר' שלמה פיניזילבר- קיידן", שם, עמ' 232-235.

²⁹⁴ הרב אפרים אשרי, "קורות "בית יעקב" בגיטו קובנ", **בית יעקב ירחון לענייני חינוך, ספרות ומחשבה**, גיליון 13 (סיון תש"ך), ירושלים תש"ך, עמ' 7.

שמואלביץ. למרות מכות הגרמנים היא אחזה בעוז בפמוטות השבת שלקחה עימה, והדליקה נרות ובירכה, והתפללה שהקדושים העומדים להירצח יתקבלו תחת כנפי השכינה.²⁹⁵

הוא המשיך וסיפר על פעילותה של הגברת רבקה שטינבך צירט, שבחדרה היו מתאספות הבנות בשבתות לשמוע שיעורים מפי הרב פגרמנסקי והרב אשרי.²⁹⁶ סיפור מיוחד קשור לגברת שטינבך צירט.

מיד... לאחר שהגרמנים עשו הסגר על הגיטו... באה אליה צעירה אחת מחברות בית יעקב וגילתה לה סוד כמוס ונפשה בשאלתה, היות שאחד מהנוצרים הציע לה את... נכונותו לעזור לה להיחבא בין הגויים, האם עליה לקבל את הצעתו... קשה היה לה לגברת שטינבך צירט להשיא לה עצה... היא אמרה לה... לבוא בעוד ימים מספר...

וגברת שטינבך צירט... נתהפכה על משכבה בלילה והשינה נדדה מעיניה בחשבה על גורלן של בנות ישראל הכשרות ועל הסכנות האורבות להן בין הגויים. והנה כשבאשמורת הבוקר כשסוף כל סוף עיניה נאחזו בחבלי תנומה, היא רואה בחלומה שאחיה הרב ר' מאיר שטינבך... שנספה במות קדושים על קידוש השם, בא אליה, ופניו מאירות בזוהר רקיע מסנוור עיניים, והוא אומר לה: תדעי לך אחותי, שמלאכי מעלה שרפים ואופנים וחיות הקודש אינם זוכים להיכנס למחיצתנו- מחיצת קדושים שמסרו נפשם על קידוש השם...²⁹⁷

וכשהצעירה באה אליה למחרת... סיפרה לה את דבר החלום הזה... נפלה הצעירה על צווארה... ואמרה לה... לא אעזוב את אחי ואחיותי הנשארים בגיטו, אינני יוצאת אינני יוצאת.²⁹⁸

2.4 רשימת הרבנים הנרצחים

כבר במכתבו הראשון שהתפרסם לאחר השחרור במוסקבה, תיאר הרב אשרי את רצח הרבנים בראשית הכיבוש הנאצי.²⁹⁹ גם במאמריו "חורבן ליטע" בעיתון **דער מארגען זשורנאל**, הרחיב על הירצחם של רבנים שונים.³⁰⁰ ברם, הרב אשרי לא הסתפק בכך והוא שאף להציב זיכרון אישי, יד ושם, לכל אחד מרבני ליטא שנרצחו בשואה. על כן הוא ריכז רשימה כוללת של הנרצחים.

לספרו **דברי אפרים** הוא הוסיף רשימה של: "שמות הרבנים הגאונים ראשי הישיבות הקדושים והטהורים ממדינת ליטא שנהרגו על קידוש השם".³⁰¹ בהקדמה לרשימה הוא כותב כך:

²⁹⁵ שם
²⁹⁶ שם
²⁹⁷ (...)- כך במקור.
²⁹⁸ שם

²⁹⁹ המכתב התפרסם בעיתון **אייניקייט** של הוועד היהודי האנטי- פשיסטי בברית המועצות בסוף באוגוסט 1944 (ראה: "דער אומקום פון די ליטווישע ראבאנימ", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2), ומשם התפשטה הידיעה לארצות הברית ולארץ ישראל במחצית הראשונה של חודש ספטמבר. וראה לעיל בעמ' 52-53.

³⁰⁰ ראה לעיל עמ' 120-122.
³⁰¹ אשרי, **דברי אפרים**, "שמות הרבנים הגאונים ראשי הישיבות הקדושים והטהורים ממדינת ליטא שנהרגו על קידוש השם", עמ' 105-116.

בדור יתום זה שבעונותינו הרבים נאבד רוב בנין ורוב מנין של אחינו באירופה וכמעט שזכרם הולך ונשכח אמרתי... עלי להקים לפחות מצבת זיכרון בספרי לזיכרון גדולנו, מאורנו, ומנהיגנו, קדושי עליון שמסרו נפשם על קידוש השם.³⁰²

הרשימה כוללת את פרטיהם של מאתיים ותשעה רבנים. ברשימה מופיעים: שם הרב, תפקידו האחרון ברבנות, שנת לידתו ומקום לידתו, ספרים שחיבר, המקומות השונים בהם כיהן ברבנות, ותאריך ומקום הירצחו. הרשימה פותחת בשלושה מהרבנים שנרצחו, או נפטרו, בגיטו קובנה:

הגאון מרן ר' אברהם דובער כהנא שפירא, נשיא אגודת הרבנים דליטא, הגאב"ד³⁰³ דקובנא. נולד תרל"א, קוברין. בשנת תרנ"ו נתקבל לרב בסמאלעוויטש ובשנת תרע"ג נתקבל לאב"ד דקובנא. בעל מחבר ספר **דבר אברהם** ג' חלקים ועוד. נפטר בגיטו קובנא, כ"ב אדר א', תש"ג.

הרב ר' אלחנן וואסערמאן, ר"מ ישיבת אוהל תורה בבאראנאוויץ. נולד תרל"ז, בירזש. מחבר הספרים: **שו"ת הרשב"א** מלוקטים מתוך ספרי השו"ת... היה ר"מ באמטשילאו ויאהר כך למד בכולל קדשים בראדין, והיה ר"מ בריסק, סמילאוויטש באראנאוויץ. נהרג י"א תמוז תש"א ביחד עם י"ב רבנים ובני הישיבה.

מורי ורבי הרב ר' אברהם גרודזינסקי, מנהל רוחני ישיבת כנסת ישראל סלובודקה. נולד תרמ"ג, ווארשא. בעל המחבר ספר **חכמת המוסר**. נשרף בבית החולים בגיטו, כ"ב תמוז תש"ד.³⁰⁴

קשה לזהות את הסדר על פיו הובאו הרבנים ברשימה. הרשימה אינה מסודרת לפי סדר הא"ב של שמות המשפחה שהרי היא פותחת ברב שפירא. גם לא לפי מועד הרצח שהרי הרב שפירא נפטר רק בתש"ג, כשנה וחצי לאחר הירצחו של הרב ווסרמן. בדיקה מעלה שהרבנים לא מסודרים לפי מקומות כהונתם או מקומות הירצחם. ניכר שהרב אשרי בחר לפתוח בשלושת הרבנים אותם החשיב לגדולי ומאורי הדור, אך המשך הרשימה היא לא לפי סדר חשיבות הרבנים.³⁰⁵ נראה שהסדר נקבע לפי סדר אותיות הא"ב של השמות הפרטיים, והוא פתח בגדולי הדור ששמותיהם הפרטיים מתחילים באות א': הרב אברהם שפירא, הרב אלחנן ווסרמן, והרב אברהם גרודזינסקי. יש לציין שהסדר הפנימי בתוך כל אות לא נשמר.³⁰⁶

הרב אשרי קיצר בפרטים היכן שנדרש לכך עקב חוסר ידיעות,³⁰⁷ והרחיב היכן שיכול היה. במסגרת ההרחבות הוא הוסיף פרטים שונים, ולעיתים פרטים הנוגעים לא רק לרבנים. למשל, על הרב גראסבארד אב בית דין בשירווינט מופיע שנשרף בכ"ז בסיון תש"א,³⁰⁸ בבית הכנסת שם.³⁰⁹ על הרב ר' גרשון מיאדניק מנהל תלמוד תורה קלם מופיע שנהרג בחודש מנחם אב תש"א עם

³⁰² שם, עמ' 105.

³⁰³ הגאון אב בית דין.

³⁰⁴ אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 107.

³⁰⁵ לדוגמה, הרבנים גינזבורג ופיינזילבער שכיהנו שניהם כיושבי ראש אגודת הרבנים של ליטא וכאבות בתי דין במקומות מגוריהם, מופיעים במרחק זה מזה ברשימה. ראה: שם, עמ' 109, 115.

³⁰⁶ אלחנן לפני אברהם, אליהו לפני אהרן, וכדומה, ראה: שם, עמ' 107.

³⁰⁷ לדוגמה: אודות הרבנים סטעפנער, אייזענשטיין ודודמאן מופיע רק שם המקום בו כיהנו כאבות בתי דין, וחודש הירצחם. ראה: שם, עמ' 109.

³⁰⁸ 22 ביוני 1941, יום הפלישה הגרמנית לליטא. וראה עוד להלן בפרק שמיני עמ' 238.

³⁰⁹ אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 108.

נחמה ליבה בתו של הגאון ר' שמחה זיסל.³¹⁰ על הרב אוסובסקי הרב של סלובודקה מופיע שנהרג בכ"ח בסיון תש"א, עם בנו הרב ר' יהודה ושמונה מאות יהודים נוספים.³¹¹ על הרב יחזקאל בערנשטיין ר"מ בישיבת אור ישראל בסלובודקה, מופיע שנהרג בט' במרחשון תש"ב עם משפחתו ועשרת אלפים איש עימו.³¹²

הרשימה כוללת רבנים שנרצחו גם מחוץ לליטא. לדוגמה, הרב ברוידע הרב של קארמעליטע בקובנה נהרג בתמוז תש"ד בריגע,³¹³ והרב פערמוט מנהל כולל קובנה נהרג ב"ג במרחשון תש"ד בדאכאו.³¹⁴

ראוי לציין שמתוך מאתיים ותשעה הרבנים המפורטים, מאה שמונים ואחד מהם נרצחו בשנת תש"א, וחמישה עשר נרצחו בראשית שנת תש"ב בחודשים תשרי-חשוון.³¹⁵ לפי זה מאה תשעים ושישה מהרבנים הנרצחים (כתשעים וארבעה אחוזים) נרצחו בחמשת החודשים הראשונים של הכיבוש הנאצי בליטא, וזה עולה בקנה אחד עם הרצון הנאצי להשמיד תחילה את המנהיגות היהודית ובכללם הרבנים.³¹⁶

עוד יש לציין שהרשימה כוללת רב אחד ששרד את השואה, הרב קאפלאן אב בית דין בסאקאט, שנפטר ב"ח בטבת תש"ו,³¹⁷ במחנה פעלדאפינג.³¹⁸ אולם, הפרטים בספר אודות פטירתו של הרב קאפלאן מופיעים על גבי נייר שהודבק על העמוד, כתיקון כנראה למופיע בדפוס המקורי. לפי זה ייתכן והוא צורף לרשימה בגלל מידע שגוי לפיו הוא נרצח בזמן השואה, ולאחר ההדפסה הראשונית תוקנו הפרטים.³¹⁹ לחילופין, ייתכן וישומו כלול ברשימה כיון שמותו בפעלדאפינג נתפס כתוצאה ישירה של הייסורים שעברו עליו בשואה.

רשימה זו עשתה הד בציבור היהודי הרחב. הרב שוחאטאוויץ כתב לו בתש"ד:

ודבר גדול עשה כת"ר³²⁰ בזכרו שמות הקדושים והטהורים. רעדה ופלצות תאחו בקראך שמות אלו... ובאמת פלא גדול איך אסף כל השמות וביחוד זמן היפרדם³²¹ במצב ההוא? השם ישלם אותו בעד פעלו.³²²

מכתב מאוד מרגש הגיע מורזבולובסקי מבני ברק בשנת 1964:

אני החתום מטה בן הרב הגאון ר' מאיר ורזבולובסקי זצוק"ל³²³ רבה האחרון של העיירה קרוק... מחוז שאבלי. הוא היה גאון בתורה וצדיק ובקי נפלא... נרצח בזמן השואה

³¹⁰ שם, עמ' 109.

³¹¹ שם, עמ' 110.

³¹² שם, עמ' 111.

³¹³ שם, עמ' 108.

³¹⁴ שם, עמ' 110.

³¹⁵ על הרב שניידער ר"מ בישיבת עטרת צבי בקובנה מופיע שנהרג בתשרי תש"א, ראה: שם, עמ' 115. כיון שתשרי תש"א, אוקטובר 1940, חל תשעה חודשים קודם לפלישה הנאצית לליטא, נראה שזאת פליטת קולמוס והכוונה היא לתשרי תש"ב.

³¹⁶ אחוז הנרצחים היהודים בליטא בחודשים אלו מתוך כלל האוכלוסייה היהודית, היה כשמונים אחוזים. ראה:

ליון, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 92.

³¹⁷ 22 בדצמבר 1945.

³¹⁸ ראה: אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 109.

³¹⁹ יש לציין שגם בהדפסה חוזרת של הספר **דברי אפרים** שהופיע כנספח ל**שו"ת ממעמקים**, חלק ה', מובאת רשימת הרבנים, ושמו של הרב קאפלאן מופיע בה. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', "שמות הרבנים הגאונים" (מספרי עמודים לא מופיעים בחלק זה של הספר).

³²⁰ כבוד תורתו.

³²¹ מועד רציחתם.

³²² הרב אהרן שוחאטאוויץ מקונטיקט בארצות הברית במכתב אישי לרב אשרי משנת תש"ד, באדיבות אר"א.

הי"ד,³²⁴ את הקבר אני נושא בלבי...³²⁵ אבל באיזה שנה- חודש עלה על המוקד לא ידוע לי. לכן אני פונה לכבודו הרב המעש מ"שארית הפליטה" של ארץ ליטא להודיע לי את הפרטים של אבי מורי ורבי, כי זה לפני כמה שנים ראיתי בישיבת פוניבז' ספר ההלכה מכבודו שנדפס בארצות הברית, ובסוף היה רשימה של כל הרבנים מליטא מתי הם נרצחו הי"ד על ידי הנאצים והליטאים יש"ו,³²⁶ אפילו באיזה שנה הקדושים נולדו היה ברשימתך, וביניהם היה רשום אדוני אבי מורי ורבי... התרשמתי מאוד והתרגשתי ולא רשמתי את התאריכים, לא הזמן הלידה של אבא שלי ולא הזמן האחרון של חייו, כי זה וזה אני לא יודע, אני כבר בארץ עשרים ותשע שנים.³²⁷

היו גם שביקשו להעיר, להוסיף או לתקן. הרב שוחאטאוויץ התייחס עוד במכתבו לרב אלתר ברוידא מוילקומיר שהופיע ברשימתו של הרב אשרי, וכתב: "הרב אלתר ברוידא... היה מצוין בחריפות ובחסידות, וכמוהו היה לו אח שלא נזכר ברשימתו- חבל, חבל!"³²⁸

הרב אשרי ראה חשיבות גדולה בהנצחה זו, וגם כעבור עשרות שנים ביקש להגיה ולברר את הפרטים, ופנה בעניין לרב אהראנזאהן מברוקלין. אהראנזאהן ענה לו בדברים הבאים:

מכתבו... הגיעני לנכון... לצערי לא אוכל למלאות בקשתו להגיה את רשימת שמות הרבנים הקדושים שנרצחו בליטא הי"ד, ולהעמידו בדיוק על שנות תולדתם, כי ספרו **דברי אפרים**... לא נמצא תחת ידי... לא אוכל לעשות מאומה, כי מה שמונח בזיכרון הוא מי גדול ממי בגיל, אבל שנות תולדתם בדיוק אין ידוע לי.³²⁹

מתוך הכרה בחשיבות הדבר החליט הרב אשרי לפעול להרחבת רשימת המונצחים, ולשם כך הוא פנה לציבור הרחב. בעקבות פנייה זו הגיע מכתב מהרב שווארצמאן מקנדה:

ראיתי במארגען **זשורנאל** שאתם מכינים ספר "אלון בכות" ובטח תכניסו בו שמות הרבנים שנהרגו על ידי הנאצים... היות שאחי הרב ר' שמעון... נהרג הוא ואשתו וילדיהם בטרבלינקה, רצוני לדעת אם מוכנים אתם להכניס ולהדפיס גם את שמו? לכן תודיעוני אם לכתוב רק שמו ושם הקהילה ולא יותר, או מעט מקורות חייו.³³⁰

רשימה מורחבת התפרסמה בשנת תשי"ט בצמוד לספרו **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלק א'. רשימה זו כוללת שבע מאות חמישים ושמונה "שמות מרנן ראשי הישיבות ותלמידי הישיבות הקדושות, הקדושים והטהורים ממדינת ליטא, שנהרגו על קידוש השם".³³¹ בפתחה הוא כתב:

הישירים והתמימים, ארזי הלבנון, אדירי התורה, אשר המיתו עצמם באהלה של תורה ושמו לילות כימים בלימודה... שנהרגו, נטבחו ונשרפו על קדושת שמו יתברך. בדור יתום זה... אמרתי אני שהייתי ביניהם וכפשע היה ביני וביניהם... עלי להקים לפחות מצבת

³²³ זכר צדיק וקדוש לברכה.

³²⁴ השם יקום דמו.

³²⁵ (...)- כך במקור.

³²⁶ ימח שמם וזכרם.

³²⁷ מכתב אישי של יצחק אייזיק ורזבולובסקי מבני ברק לרב אשרי, מחודש יוני 1964. באדיבות אר"א. על פי המופיע

ב: אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 114, הרב מאיר ורזבולובסקי נולד בשנת תרמ"א, ונרצח במנחם אב תש"א.

³²⁸ הרב אהרן שוחאטאוויץ מקונטיקט בארצות הברית, במכתב אישי לרב אשרי משנת תשי"ד, באדיבות אר"א.

³²⁹ הרב יוסף צבי אהראנזאהן מברוקלין, במכתב אישי לרב אשרי, מתאריך ח' באדר א' תשל"ח. באדיבות אר"א.

³³⁰ מכתב אישי של הרב מאיר שווארצמאן מקנדה לרב אשרי, משנת תשט"ז. באדיבות אר"א.

³³¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמ' רי"ז- ש'.

זיכרון בספרי לזיכרון גדולינו, מאורינו ותלמידינו, קדושי עליון שמסרו נפשם על קידוש השם.³³²

הרשימה מפולחת לפי ישיבות ליטא, וכלולות בה: ישיבת כנסת ישראל שלובודקה, כולל קובנה, ישיבת טלז, כולל טלז, ישיבת פוניבז', ותלמוד תורה קלם. בסוף הרשימה מופיעה הערת הסבר והתנצלות:

רשימת השמות היא רק של ישיבות ליטא, ואם כי גם הישיבות של ליטא הפולנית נמלטו לליטא בחודשים האחרונים שלפני החורבן הגדול, כגון: ישיבות מיר, ראדין, קאמיניעץ, קלעצק וישיבות נאואהראדוק, וחלק ממנהליהן ותלמידיהן נספו בליטא, בכל זאת לא הכנסתי את שמותיהם, כי לצערי הרב לא הייתה לי האפשרות להשיג רשימה מלאה של שמות הקדושים הללו וכן פרטי תולדותיהם. תקוותי היא שאלה ששמותיהם ותולדותיהם ידועים להם בוודאי ינצחו את שמם וזכרם במצבת זיכרון מתאימה וראויה.³³³

עוד חשוב להדגיש שרשימה זו אינה הרשימה הראשונה שהופיעה בספרו **דברי אפרים** בתשי"ט בתוספת הרחבה של שמות תלמידים, אלא זו רשימה ממוקדת של ראשי ישיבות ותלמידים בלבד. רבנים ששימשו ברבנות קהילות ולא מילאו תפקיד רשמי בעולם הישיבות לא נכללו בה. על כן חסרים בה שמות בולטים כדוגמת הרב שפירא רבה של קובנה. ולמשל הרב אוסובסקי רב שכונת שלובודקה שהופיע ברשימה הראשונה, ותחת שמו נכתב שנרצח בתמוז תש"א יחד עם בנו הרב יהודה ואחרים,³³⁴ נפקד מקומו מהרשימה המאוחרת. ואילו בנו הרב יהודה מופיע ברשימה השנייה כתלמיד בכולל קובנה.³³⁵

מספירה מדוקדקת עולה שבישיבת כנסת ישראל מופיעים ארבעה רבנים ומאתיים ושניים תלמידים.³³⁶ מכולל קובנה מוזכרים שלושה עשר רבנים.³³⁷ מישיבת טלז מופיעים שישה רבנים ושלוש מאות ארבעים ושישה תלמידים.³³⁸ בכולל טלז רשומים שנים עשר רבנים.³³⁹ בישיבת פוניבז' מופיעים שני רבנים ומאה עשרים ושישה תלמידים.³⁴⁰ מתלמוד תורה קלם מופיעים שני רבנים, וארבעים וחמישה תלמידים.³⁴¹

הפרטים המופיעים הם: שם פרטי ומשפחה, מקום לידה, גיל, ומועד הרצח. ביחס לבעלי התפקידים בישיבות מופיע גם התפקיד אותו מילאו, כגון: מנהל, ר"מ,³⁴² מזכיר, משגיח.³⁴³

מן הרשימה אפשר ללמוד פרטים שונים אודות אוכלוסיית הלומדים בישיבות השונות, על חייהם ועל מותם. מקומות הלידה של הלומדים הם בדרך כלל עיירות במזרח אירופה, אך היו גם

³³² שם, עמ' רי"ז.

³³³ שם, עמ' ש'.

³³⁴ אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 110.

³³⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמ' רמ"ב.

³³⁶ שם, עמ' רכ"א- רמ"א.

³³⁷ שם, עמ' רמ"ב- רמ"ג.

³³⁸ שם, עמ' רמ"ד- רע"ט.

³³⁹ שם, עמ' ר"פ- רפ"א.

³⁴⁰ שם, עמ' רפ"ב- רצ"ה.

³⁴¹ שם, עמ' רצ"ו- ש'.

³⁴² רב מחנך.

³⁴³ ראה למשל: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמ' רכ"א, רמ"ד.

תלמידים בודדים ממרכזה וממערבה. בישיבת טלוז היו שבעה תלמידים מגרמניה,³⁴⁴ אחד מצ'כוסלובקיה,³⁴⁵ אחד מבלגיה,³⁴⁶ ואחד מצרפת.³⁴⁷ גם בפוניבז' היה תלמיד בודד מגרמניה,³⁴⁸ וכך גם בקלם.³⁴⁹

בחינת הגילאים מלמדת שממאתיים ושניים תלמידי ישיבת כנסת ישראל שני הצעירים ביותר היו בני ט"ז,³⁵⁰ ומבוגרים מגיל שלושים ומעלה היו ארבעים ותשעה (24%),³⁵¹ מהם ארבעה שהיו בני למעלה מארבעים.³⁵² בישיבת פוניבז' טווח הגילאים צעיר במקצת.³⁵³ ישיבת טלוז על שלוש מאות ארבעים ושישה תלמידיה בולטת בחתך הגילאים הצעיר. עשרים ושלושה בלבד היו בני שלושים ומעלה (6%),³⁵⁴ מהם אחד שהיה בן ארבעים ושנים.³⁵⁵ ואילו רבים היו בני שש עשרה,³⁵⁶ עשרים ושנים היו בני חמש עשרה,³⁵⁷ חמישה היו בני ארבע עשרה,³⁵⁸ ואחד בן שלוש עשרה.³⁵⁹ תלמוד תורה קלם בלט לעומת זאת בגיל המבוגר של הלומדים בה. מתוך ארבעים וחמישה תלמידים המונצחים ברשימה עשרים וחמישה היו בני שלושים ומעלה (55%),³⁶⁰ מהם שמונה מעל גיל ארבעים,³⁶¹ ושניים בני שישים ומעלה.³⁶² התלמיד הצעיר ביותר שם היה בן עשרים ואחד.³⁶³ הכוללים של קובנה וטלוז נועדו לבוגרי ישיבות, וטווח הגילאים של הלומדים בהם היה מבוגר בהתאם. במקרים בודדים הרב אשרי לא ידע לציין את גיל הנרצחים.³⁶⁴

מועד הרצח הוא בדרך כלל בחודשים הראשונים של הפלישה הנאצית לליטא.³⁶⁵ מישיבות פוניבז' וקלם לא שרד אף לא אחד מהמונצחים ברשימה את חודש אלול תש"א.³⁶⁶ בקובנה שם התקיים גיטו עד קיץ תש"ד, היו ששרדו את אותם חודשים ראשונים ונרצחו מאוחר יותר.³⁶⁷ רובם המוחלט נרצח על אדמת ליטא אך היו שנלקחו לדכאו בגרמניה ומצאו שם את מותם.³⁶⁸ גם מישיבת טלוז נרצח הרוב המוחלט בחודשים הראשונים של הכיבוש הנאצי,³⁶⁹ אך בקבוצת תלמידים זו בולטים גם היוצאים מן הכלל. שישה תלמידים נהרגו כלוחמים בדיוויזיה הליטאית

³⁴⁴ שם, עמי רמ"ח-רע"ה.

³⁴⁵ שם, עמי ר"ע.

³⁴⁶ שם, עמי רס"ד.

³⁴⁷ שם, עמי רע"ח.

³⁴⁸ שם, עמי רצ"ג.

³⁴⁹ שם, עמי רצ"ז.

³⁵⁰ שם, עמי רכ"ב, רכ"ה.

³⁵¹ שם, עמי רכ"א-רמ"א.

³⁵² שם, עמי רל"ח-רמ"א.

³⁵³ שם, עמי רפ"ב-רצ"ה.

³⁵⁴ שם, עמי רמ"ו-רע"ט.

³⁵⁵ שם, עמי רמ"ט.

³⁵⁶ שם, עמי רמ"ה-רע"ח.

³⁵⁷ שם, עמי ר"נ-רע"ב.

³⁵⁸ שם, עמי רנ"א-רנ"ח.

³⁵⁹ שם, עמי רס"ה.

³⁶⁰ שם, עמי רצ"ו-ש"י.

³⁶¹ שם, עמי רצ"ח-ש"י.

³⁶² שם, עמי רצ"ח.

³⁶³ שם, עמי רצ"ז.

³⁶⁴ ראה למשל: שם, עמי רנ"ב, רס"ה, רס"ח, רע"ז, ר"צ.

³⁶⁵ אחוז היהודים שנרצחו בתקופה זו בליטא עמד על כשמונים אחוזים. ברם, בעיירות השדה החיסול היה כמעט מוחלט. יהודים נותרו רק בגיטאות בודדים, בעיקר בקובנה, שוול ווילנה. ראה: לוין, **פנקס הקהילות ליטא**, עמי 92-97.

³⁶⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמי רפ"ב-ש"י.

³⁶⁷ שם, עמי רכ"א-רמ"ג.

³⁶⁸ ראה למשל: שם, עמי רל"ג, רמ"ב, רמ"ג.

³⁶⁹ שם, עמי רמ"ד-רפ"א.

שפעלה במסגרת הצבא האדום.³⁷⁰ שלושה עשר מתו כפליטים על אדמת רוסיה.³⁷¹ ארבעה נרצחו במחנות בגרמניה.³⁷² אחד נהרג במלחמה על אדמת הולנד,³⁷³ ואחר שימש כקצין בצבא המחותרת בצרפת ונהרג במסגרת פעילותו בזמן הפלישה של בעלות הברית.³⁷⁴ ביחס לשבעה עשר חסרים פרטים ומופיע רק שאבדו או נהרגו במלחמה.³⁷⁵

רשימה זו שהרב אשרי ליקט בעמל רב ובמסירות גדולה מהווה יד ושם והנצחה ייחודית לכל הנרצחים הנזכרים בה.

³⁷⁰ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמ' רמ"ט, ר"נ, רנ"ד, רנ"ו, רע"ד. עוד על דיוויזיה זו ראה: לוין, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 85-88.
³⁷¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמ' רמ"ט-רע"ב.
³⁷² שם, עמ' רמ"ה, רנ"ז, רס"ב, רס"ד.
³⁷³ שם, עמ' רע"ג.
³⁷⁴ שם, עמ' רע"ח.
³⁷⁵ ראה למשל: שם, עמ' רנ"ב, רנ"ו, רס"ד-רע"א, רע"ו-רע"ח.

פרק שביעי

הנצחה תורנית היסטורית

והחיבור שו"ת ממעמקים

לאחר המלחמה פרסם הרב אשרי פרסומים רבים שעסקו בהנצחה תורנית היסטורית של תקופת השואה. חלק מהפרסומים היו דיונים למדניים גרידא וכללו רק ייחוס עקיף לשואה, ואחרים תיארו בהרחבה את הריאליה של התקופה ודנו בהיבטים התורניים הייחודיים של תקופה זו.

1. חיבורים תורניים עם ייחוס היסטורי לשואה

בחיבורים מעטים התרכז הרב אשרי בתוכן תורני, משולל זיקה, לכאורה, לשואה, אלא שהוא ציין ייחוס כלשהוא לתקופה זו בנוגע לרבנים שאמרו את הדברים או לזמן אמירתם, ובכך הוא הציב עוד נדבך זיכרון לפרק זה.

1.1 מכתבים ממקדשי השם

בשנת תשי"ט, בצמוד לספרו **שאלות ותשובות ממעמקים**, חלק א', תחת הכותרת: "מכתבים ממקדשי השם", הוא פרסם חמישה מכתבים שקיבל לפני המלחמה מגדולי תורה בליטא שנרצחו בשואה.¹ כל המכתבים נכתבו כתגובה לפניית של הרב אשרי לרבנים. שלושת המכתבים הראשונים הם פרי עטו של הרב אברהם זאב הלוי הטר, הרב של מארימפאל, אותו מתאר הרב אשרי כך:

היה גאון גדול וחידושי מסלאים הם בפז, היה כמעין המתגבר בחריפות ובקיאות... היה מחונן בהגיון וסברה ישרה... פרסם הרבה חידושי תורה... היה נואם בחסד עליון, לשונו היתה חדה חריפה וקולעת ובלהט נפשי של אש קדושה שהיתה עצורה בנשמתו היה לוחם מלחמת התורה והדת... נהרג כשהוא עטוף טלית בחודש אלול תש"א עם עדתו.²

שלושת המכתבים הם מהחודשים טבת, שבט ואדר שנת תרצ"ג, ועוסקים בסוגיות שונות: מאכלות אסורות, דיני סוכה, ועוד הערות בסוגיות בתלמוד.³

המכתב הרביעי הוא מהרב יוסף זוסמנוביץ, הרב של וילקומיר, אותו מתאר הרב אשרי:

היה חתן הגאון האמיתי מרן ר' משה מרדכי עפשטיין⁴... היה גאון נורא בתורה בחריפות ובקיאות בבבלי וירושלמי... וברוחב שכלו ועומק תבונתו היה כמעין המתגבר בפלפולי דאורייתא,⁵ להמציא שבילים חדשים ונתיבי אורח בהם הלך במישור אחרי פירוק סלעים

¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', "מכתבים ממקדשי השם", עמ' קפ"ז- רט"ז. בכל המכתבים מובאים גם צילומי המכתבים בכתב ידם של הרבנים.

² שם, עמ' קצ"ג.

³ שם, עמ' קפ"ט- ר"ח.

⁴ מראשי ישיבת כנסת ישראל בסלובודקה.

⁵ פלפולים תורניים.

ויישור הדורים. בחידושיו הראה אור חדש והם מאירים כספירים... נהרג בחודש מנחם
אב תש"א עם עדתו.⁶

במכתב דן הרב זוסמנוביץ בהגדרות שונות של אכילה, ומתייחס לשאלת הרב אשרי אודות חולה
שמאכילים אותו באמצעות צינור הזנה אם חייב לברך על המאכל.⁷

המכתב האחרון הוא מהרב שלמה הלוי פיינזילבער, עליו כותב הרב אשרי:

במשך הרבה שנים שימש כנשיא אגודת הרבנים בליטא... בקיאותו בשני התלמודים היתה
הפליא והיה מתמיד גדול ושקדן בתורה שאין כמוהו, זיכרונו היה פינמינלי ממש,⁸ צדיק
וחסיד היה בכל מעשיו ותמיד היה עסקן נלהב ופעל גדולות עבור הפרט והכלל. נהרג
בחודש מנחם אב תש"א עם עדתו.⁹

במכתב זה משנת תרצ"ח דן הרב פיינזילבער בעניינים של טומאת הגוף.¹⁰

1.2 לימוד תורה ודרשות שנאמרו בגיטו

הרב אשרי ראה חשיבות בהנצחת סוגיות שלמד ודרשות שדרש בהיותו בגיטו קובנה. בשנת תש"ט,
בצמוד לספרו **דברי אפרים**, הוא פרסם פלפולי תורה שדן בהם יחד עם הרב שטערענפעלד
מקופישוק. וכפי שכתב שם בהצגת הדברים:

למען שתהיינה שפתותיו דובבות בקבר.

אמרתי להציג כאן גרגרים אחדים מש"ב¹¹ הרב הגאון בקי נפלא הרב רבי עזריאל
שטערענפעלד מקופישאק השם יקום דמו שנרצח בי"ט בתמוז תש"ד בגיטו קובנה, אשר
העלה בלמדנו יחדיו בגיטו.¹²

בקטע קצר זה הביא הרב אשרי שני דיונים קצרים שדן בהם עם הרב שטערענפעלד, בנושא הופעתן
של נשים בבית דין ובנושא קדושת קורבנות של נוכרים.¹³

בשנת תשכ"ג הוא פרסם קובץ רחב של חידושים וביאורים שדרש בגיטו, שהודפסו בצמוד לחלק ב'
של **שאלות ותשובות ממעמקים**, תחת הכותרת: "קונטרס מעמק הבכא".¹⁴ כפי שכתב שם
בהקדמה:

קונטרס מעמק הבכא מכיל בתוכו חידושים וביאורים בסוגיות הש"ס מה שדרשתי
בסיומי מסכתות ובשבתות, ומה שאמרתי בלימוד התלמידים, שנות תש"א- תש"ד בגיטו
קובנה. רשמתי אז בימי הזוועה, למען יעמדו לזכרון.¹⁵

⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', "מכתבים ממקדשי השם", עמ' ר"א.

⁷ שם, עמ' ר"ט- ר"י"ב. במכתב זה לא מופיע תאריך כתיבתו.

⁸ במקור מופיע בטעות: ממש.

⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', "מכתבים ממקדשי השם", עמ' רט"ו.

¹⁰ שם, עמ' ר"ג- רט"ז.

¹¹ כנראה הכוונה: מה שביאר, ואולי הייתה ביניהם קירבה משפחתית כלשהיא והכוונה ל: משאר בשרי.

¹² אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", עמ' 103.

¹³ שם

¹⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' קע"ה- שמ"ו. יש להבחין בין פרסום זה, לבין פרסום
מוקדם תחת אותה כותרת של "קונטרס מעמק הבכא" שהופיע בצמוד לספרו **דברי אפרים** כבר בשנת תש"ט. בפרסום
הראשון הובאו חמש שאלות ותשובות הלכתיות שהיו את ה"פתיחה" לחיבורו בנושא שו"ת השואה (יידונו להלן בעמ'
151- 152), וכן פלפולי התורה שדן בהם בגיטו שהוצגו למעלה.

קונטרס זה מכיל שתי עשרה דרשות. שתי הדרשות הראשונות נאמרו בכינוסים לכבוד לימוד תורה, שהתקשרו לאירועים היסטוריים. הדרשה הראשונה¹⁶ נאמרה על ידו בהשלימו את לימוד מסכת **נידה**.¹⁷ הוא החל בלימוד המסכת בראשית ימי הגיטו, כאשר השתתף בשיעורו של הרב אלחנן ווסרמן שלימד מסכת זו בביתו של הרב גרודזינסקי. לאחר הירצחם של הרב ווסרמן ואחרים מהלומדים, קיבל על עצמו הרב אשרי להמשיך בלימוד. עם השלימו את המסכת עשה "סיום" בחבורה של בני תורה לעילוי נשמת הנרצחים.¹⁸ הדרשה השנייה¹⁹ ניתנה באירוע פתיחה של לימוד מסכת **ברכות**,²⁰ בחבורת בני ישיבה בגיטו. אותם בני חבורה קבלו על עצמם ללימוד גמרא בעיון מדי ערב עם סיום מלאכת הכפייה, לאחר שניצלו מ"האקציה הגדולה".²¹

הדרשה השלישית²² נאמרה על ידו כבר בתמוז תש"א,²³ באירוע "סיום" לימוד המשנה. את המשניות הוא לימד מידי יום בבית הכנסת קלויז אבא יחזקאל.²⁴ כיוון שלימוד כל ששת סדרי המשנה מצריך זמן לא מועט, נראה שה"סיום" בראשית ימי הגיטו היה של לימוד שהחלו בו הרבה לפני הכיבוש הנאצי.

שלוש דרשות נוספות נאמרו ב"שבת הגדול",²⁵ בשנים תש"ב,²⁶ תש"ג,²⁷ ותש"ד.²⁸ הרב אשרי לא ציין היכן הוא העביר את שתי הדרשות הראשונות ומי היו שומעי לקחו. על דרשת תש"ד הוא כתב שהיא נאמרה בבית המדרש שהוקם בבלוק C,²⁹ והיה זה בסמיכות לטבח בילדי הגיטו שנתפסו ב"אקציית הילדים".³⁰

שלוש הדרשות עוסקות בסוגיות שונות הקשורות לחג הפסח. הן מתרכזות בדיון תלמודי הלכתי מפולפל, ללא כל התייחסות לדברי אגדה או למציאות הקשה בה הם היו נתונים באותם ימים. היעדרה של הריאליה ההיסטורית בולטת בהשוואה לדרשותיהם של אחרים, כגון הרב קלונמוס קלמיש שפירא "האדמו"ר מפיסצ'נה" שדרש בגיטו ורשה בשנים ת"ש-תש"ב.³¹ הוא בדרכו החסידית שזר נופך של ריאליה בדרשות על הפסוקים השונים. למשל, בשבת פרשת "חקת" בשנת תש"ב³² הוא דרש כך:

פלא הוא איך העולם עומד אחר כל כך הרבה צעקות כאלו. בעשרה הרוגי מלכות נאמר שצעקו המלאכים זו תורה וזו שכרה? ענתה בת קול משמים אם אשמע קול אחר אהפוך את העולם למים. ועתה, ילדים תמימים מלאכים טהורים אף גדולים קדושי ישראל,

¹⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' קע"ה. על הספק בנוגע לאותנטיות רשימותיו מימי הגיטו ראה להלן בפרק שמיני, עמ' 234-237.

¹⁶ שם, עמ' קע"ז-קצ"ז.

¹⁷ המסכת החותמת את **תלמוד הבבלי**.

¹⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' קע"ז, בהערות שוליים.

¹⁹ שם, עמ' קצ"ח-ר"י.

²⁰ המסכת הפותחת את התלמוד הבבלי.

²¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' קצ"ח, בהערות שוליים.

²² שם, עמ' רי"א-רכ"ה.

²³ כ"ב בתמוז תש"א, 17 ביולי 1941.

²⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' רי"א, בהערות שוליים.

²⁵ השבת לפני חג הפסח מכונה "שבת הגדול". מקובל בתפוצות ישראל שבשבת זו דורש הרב בפני הקהל בענייני הפסח בהלכה ובדברי אגדה.

²⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' רכ"ו-רל"ט.

²⁷ שם, עמ' ר"מ-רנ"ג.

²⁸ שם, עמ' רנ"ד-רס"ג.

²⁹ בבלוק C היו בני מלאכה קטנים ובית המרחץ שניהל הרב אשרי, וראה עוד לעיל עמ' 22.

³⁰ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' רנ"ד, בהערות שוליים. בשנת תש"ד חלה "שבת הגדול"

ביום ח' בניסן, בסמוך ל"אקציית הילדים" שאירעה בימים ג'ד' בניסן תש"ד, 27-28 במרץ 1944.

³¹ ראה: קלונמוס קלמיש שפירא, **אש קודש**, ירושלים תש"ד.

³² 20 ביוני 1942.

הנהרגים ונשחטים רק בשביל שהם ישראל, שהם יותר גדולים מן מלאכים, ממלאים את כל חלל העולם צעקות אלו, ואין העולם נהפך למים, רק עומד על עומדו כאילו לא נגע לו הדבר.³³

גם הרב אברהם גרודזינסקי בגיטו קובנה התייחס לענייני השעה בדרשותיו. בדרשת פרשת "במדבר" תש"ג,³⁴ בסמיכות לחג השבועות בו קבלו בני ישראל את התורה, דרש כך:

היהודים קיבלו את התורה, ועוד לפני שידעו מה נאמר בה, הזדרזו ואמרו: נעשה ונשמע...³⁵ שלוש מידות יסוד קיימות אצל עם ישראל: יראה, רחמים וגמילות חסדים... בכוחן של כל המידות האלו יכול היה עם ישראל לשאת בכל הצרות שפקדו אותו במשך דורות רבים. הצרות שהן מנת חלקו עתה- כבר ידע העם בימי עברו.³⁶

בשש הדרשות האחרונות של הרב אשרי מובא הפלפול הלמדני בסוגיות שונות בתלמוד שלימד בפני התלמידים בתפארת בחורים בגיטו.³⁷ חמש הדרשות הראשונות הן בסוגיות במסכת **בבא מציעא**,³⁸ והסוגיה האחרונה היא ממסכת **גיטין**.³⁹ אף כאן חסרה הריאליה ההיסטורית וההתייחסות לבעיות השעה.

התעלמות זו של הרב אשרי מצרות ההווה בדרשותיו בתקופת הגיטו הייתה ודאי מכוונת, ונראה שהיא נועדה להביע זלזול וביטול כלפי הצורך. הוא חפץ להפגין שעם הנצח ממשיך לעסוק בתורה הנצחית שנתן לו הא-ל על אפו ועל חמתו של השלטון הנאצי הזמני והחולף, והגרמנים לא משפיעים במאומה על תכני הלימוד. לאחר השחרור לא היה עוד צורך בהתעלמות כביטוי של מחאה, ואז הרב אשרי הפך את סגנונו והתבלט בכתיבה ששזרה ריאליה היסטורית של השואה בדיונים התורניים.⁴⁰

1.3 אוצר הפסח

חיבור נוסף יצא לאור תחת ידיו של הרב אשרי, הספר **אוצר הפסח**.⁴¹ ספר זה הוא לקט של פסקי רבנים שהם או כתביהם אבדו בשואה, והוא לוקט וסודר על ידי הרבנים אשרי ואיזראעל כחלק מפעילותם באיגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית.⁴² כפי שמסופר במבוא:

זה כשבע שנים שישבו ביום סגריר אחד בבית המדרש התחתון של הבית המדרש הגדול בניו יארק, קבוצת רבנים סבלי התלאות קרבנות חורבן הגרמנים... לטכס עצה להעמיד מזכרת נצח לאותם ארזי הלבנון גדולי התורה וההוראה שנכרתו בעוונותינו הרבים תחת גרזן... אומה הרשעה שהשמידה... כששת מיליון מאחינו...

³³ קלונמוס קלמיש שפירא, **אש קודש**, ירושלים תש"ד, עמ' קפ"ז.
³⁴ 5 ביוני 1943.

³⁵ **שמות**, פרק כ"ד, פסוק ז'.

³⁶ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 306. וראה ציטוט מורחב של הדרשה לעיל בעמ' 36-37.

³⁷ על פעילותו בארגון תפארת בחורים בגיטו ראה לעיל עמ' 24-33.

³⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "קונטרס מעמק הבכא", עמ' רס"ד- של"ט. תאריך השמעת שיעורים אלו לא מופיע.

³⁹ שם, עמ' ש"מ- ש"ו. על פי המופיע שם, סוגיה זו נלמדה בשנת תשי"ג. ראה: שם, עמ' ש"מ, בהערת שוליים.

⁴⁰ ראה להלן בהמשך הפרק מעמ' 151.

⁴¹ הרב אברהם מאיר איזראעל והרב אפרים אשרי (עורכים), **אוצר הפסח**, כרך א', ברוקלין תשכ"ו.

⁴² עוד על פעילותו באיגוד זה ראה לעיל עמ' 103-104.

נדברו יראי השם איש אל רעהו, כדת מה לעשות להציל תורתם תורת חיים ופסקי הלכות הללו... שקבעו בספריהם ספרי התשובות שהופיעו בזמן האחרון, שרובם ככולם נאבדו באש המהפכה...

הקבוצה הקטנה של הרבנים חברי ה"רבנים קאצעטלער פארבאנד"⁴³ החליטה אז להעמיד מפעל הצלה ענקי לזיכרוןם ולתורתם של רבותינו הקדושים של הדור הקודם⁴⁴... בליקוט פסקי הלכה שבספרי התשובות שלהם...

הצעד הראשון של מפעל ענקי זה היה לסדר מתחילה קובץ הלכות על המועדים, תחת שם הכולל "אוצר המועדים" על הלכות פסח, ראש השנה ויום הכיפורים...

הרבנים שהשתתפו בעבודת המפעל:

הלכות פסח: הרב אפרים אשרי, הרב אברהם מאיר איזראעל, מנהלי המפעל.⁴⁵

בספר מצוטטים למעלה משלוש מאות חיבורים של רבנים שונים. עיון ברשימת הספרים מלמד שמצוטטים לא רק חיבורים שנדפסו לקראת השואה, אלא אפילו ספרים בודדים שנדפסו במאה השבע עשרה.⁴⁶ ממילא, חיבור זה אינו הנצחה רק לדברי התורה של רבנים שנספו בשואה, אלא גם ניסיון הצלה של כתבים שכמעט ואבדו בתקופה זו, וכפי שכתבו העורכים:

אמנם הפסד נוסף גרם החורבן, שכמעט שאין לו תקנה, והוא איבוד וכליון המון הספרים, בכל מקצועות התורה, שהיו נמצאים בבתי ישראל, ובבתי עקד הספרים של קהילות ישראל בארצות הדמים באירופה, וביחוד פגע הפסד נורא זה באותם הספרים שנדפסו בזמן האחרון לפני החורבן, שטרם הגיעו לארץ ישראל ואמריקה וארצות החופשיות... וזו היא אבידה שכמעט אין לה תמורה.⁴⁷

כעבור שנים אחדות נדפס כרך שני הכולל הלכות נוספות בעניין חג הפסח.⁴⁸

2. חיבורים תורניים הכוללים ריאליה היסטורית

מפעל האדירים שנראה והקנה לרב אשרי את עיקר פרסומו הוא חיבורו **שאלות ותשובות ממעמקים**, הכולל את תשובותיו לשאלות שנשאל עליהן סביב תקופת השואה. להבדיל מהמקורות שהוצגו בראש פרק זה הנוגעים לסוגיות כלליות בתורת הנצח היהודית וקשורים לשואה רק בעקיפין, ברבות משאלות אלו הריאליה ההיסטורית היא שהצמיחה את הדיון התורני והיא מהווה נדבך מרכזי בו.

2.1 דברי אפרים, "קונטרס מעמק הבכא"

⁴³ איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית.

⁴⁴ במקור מופיע בטעות 'הדור הקדום'.

⁴⁵ הרב אברהם מאיר איזראעל והרב אפרים אשרי (עורכים), **אוצר הפסח**, כרך א', ברוקלין תשכ"ו, ב"מבוא" (ללא ציון מספרי עמ'). בהמשך שם נכתב שקבצים נוספים נערכו על ידי אחרים, בנושאים: ראש השנה ויום הכיפורים, סוכות ולולב, וחנוכה ופורים. בנימה אישית אביא את המופיע שם בסיום המבוא בענין סבי זכרונו לברכה: "זכרו לטוב: מנהלי הקרן התרבותית של הועידה לתביעות יהודיות מגרמניה, מר מרק יובילר, ור' שלמה טרשנסקי, חכם נעלה ואיש האשכולות, אוהב תורה ומוקיר רבן, שתמכו ביד נדיבה עבודת מפעל **אוצר המועדים** והוצאתו לאור".

⁴⁶ שם, "רשימת שמות הספרים שהובאו בספר" (בסוף הכרך, ללא ציון מספרי עמ').

⁴⁷ שם, ב"הקדמה".

⁴⁸ הרב אברהם מאיר איזראעל והרב אפרים אשרי (עורכים), **אוצר הפסח**, כרך ב', ברוקלין תשכ"ט.

הפרסום הראשוני של חומר זה היה ב"קונטרס מעמק הבכא" שהודפס בצמוד לספר **דברי אפרים**.⁴⁹ בהקדמה שם נכתב:

קונטרס מעמק הבכא מכיל בתוכו שאלות ועניינים שעמדו על הפרק בימי הרג ואבדן... של שנות תש"א- תש"ד בגיטו קובנה על ידי חיל המרצחים של היטלר יימח שמו. רשמתי אז בימי הזעזוע⁵⁰ ראשי דברים אלה למען יעמדו לזיכרון והשם יראה בעני עמו ולא נוסף לדאבה עוד.⁵¹

קונטרס זה כולל חמש שאלות ותשובות בנושאים שונים, המתפרסים על כל תקופת הגיטו. שתי השאלות הראשונות התעוררו מתוך המציאות החדשה שנכפתה עליהם בחודשים הראשונים של הכיבוש. השאלה הראשונה נשאלה בספטמבר 1941 לאחר שהמפקד הגרמני יארדאן דרש לחלק חמשת אלפים תעודות של בעלי מלאכה לעובדים ולבני משפחותיהם, והחלה בהלה גדולה לזכות בתעודות אלו שנחשבו לתעודות מצילות חיים. כיון שהיו אז כעשרת אלפים בעלי מלאכה בגיטו, עלתה השאלה האם מותר לחלקם לכמחצית מבעלי המלאכה ובכך לסכן את הנותרים שלא יזכו בתעודה הנכספת?⁵² השאלה השנייה נשאלה באמצע אוקטובר, משהימים מתקצרים, ועסקה בעובדי הכפייה הנדרשים לצאת לעבודתם קודם זריחת החמה ושבים מעבודתם לאחר חשכה. כיצד עליהם לנהוג בעניין הנחת תפילין, שהרי מניחים תפילין ביום ולא בלילה ובמשמרת עבודתם ביום נמנע מהם להניחן?⁵³

שתי השאלות האמצעיות לא נושאות תאריך מדויק, ועוסקות בהיבטים שונים של איסור עבודה זרה. האם מותר להסתתר תחת זהות בדויה של גוי? האם מותר להתנהג כמנהגי דתם?⁵⁴ השאלה החמישית קשורה באותו נושא ונשאלה סביב "אקציית הילדים" בסוף ימי הגיטו במרץ 1944: האם מותרת הסתרתם של ילדים אצל נוכרים?⁵⁵

2.2 שאלות ותשובות ממעמקים

בהמשך לפרסומן של שאלות אלו פרסם הרב אשרי את חיבורו **שאלות ותשובות ממעמקים**, המתפרס על פני חמישה כרכים לפי החלוקה הבאה:

- כרך א'- התפרסם בניו יורק בשנת תשי"ט, וכולל בתוכו שלושים ואחת שאלות ותשובות.⁵⁶
- כרך ב'- התפרסם בניו יורק בשנת תשכ"ג, וכולל בתוכו עשרים ושבע שאלות ותשובות.⁵⁷
- כרך ג'- התפרסם בנוא יארק⁵⁸ בשנת תשכ"ט, וכולל בתוכו ארבע עשרה שאלות ותשובות.⁵⁹
- כרך ד'- התפרסם בנוא יארק בשנת תשל"ו, וכולל בתוכו עשרים וארבע שאלות ותשובות.⁶⁰
- כרך ה'- התפרסם בנוא יארק בשנת תשל"ט, וכולל בתוכו שש עשרה שאלות ותשובות.⁶¹

⁴⁹ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", עמ' 93-102.
⁵⁰ כך במקור, וכלשון הכתוב **בדברים**, פרק כ"ח, פסוק כ"ה. בשער חמשת כרכי **שאלות ותשובות ממעמקים** מופיע נוסח דומה, ושם נרשם "הזעזוע".
⁵¹ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", עמ' 93.
⁵² שם, עמ' 95-96. שאלה זו המגדירה תנאים להיתר הצלת חיים, תידון להלן בעמ' 183-184.
⁵³ שם, עמ' 97-98.
⁵⁴ שם, עמ' 99-101.
⁵⁵ שם, עמ' 101-102. שאלות אלו העוסקות באיסור עבודה זרה, ידונו להלן בהרחבה בעמ' 173-177.
⁵⁶ מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22097>
⁵⁷ מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22145>
⁵⁸ האיות על פי המופיע בשער הספרים.
⁵⁹ מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22143>
⁶⁰ מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22144>. יש לציין, ששאלה כ"ב מחלק זה התפרסמה כעשר שנים קודם לכן. ראה: הרב אפרים אשרי, "ניתוח כדי להסיר המספרים שהגרמנים האוררים שרטו על זרועי בני אדם", **הפרדס**, שנה ל"ט חוברת ו' (אדר א' תשכ"ה מרץ 1965), ברוקלין תשכ"ה, עמ' 10-12 (מופיע באתר: <http://www.hebrewbooks.org/12383>).
⁶¹ מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22293>

קובץ זה כולל אם כן מאה ושתיים עשרה שאלות ותשובות. אלא שבחלק ה' כלולה תשובה אחת חריגה שהיא אינה מפרי עטו של הרב אשרי והיא גם מהתקופה שלפני השואה.⁶² בחלק זה מובאות גם חמש השאלות ותשובות שהופיעו ב"קונטרס מעמק הבכא" בספר **דברי אפרים**.⁶³ ממילא, הרב אשרי פרסם בסך הכול מאה ואחת עשרה שאלות ותשובות מתקופת השואה ולאחריה, שהתפרסמו מארבע שנים לאחר השואה,⁶⁴ ועד שלושים וארבע שנים לאחריה.

סביב השאלות ותשובות נספחו עניינים נוספים :

שׁו"ת ממעמקים חלק א' נספחו חמישה מכתבים מגדולי תורה מקדשי השם שנשלחו לרב אשרי לפני השואה,⁶⁵ וכן "רשימה של מרנן ראשי הישיבות ותלמידי הישיבות הקדושות הקדושים והטהורים ממדינת ליטא שנהרגו על קידוש השם".⁶⁶

חלק ב' נספחו חידושים וביאורים בסוגיות הש"ס ודרשות שדרש הרב אשרי בגיטו קובנה בשנים תש"א-תש"ד.⁶⁷

חלק ג' נספח הקונטרס **אמרי אפרים**, חידושים וביאורים בסוגיות ממסכתות **בבא קמא**, **בבא מציעא** ו**בבא בתרא** שדרש הרב אשרי בפני תלמידים לאחר השואה.⁶⁸

חלק ד' נספח הקונטרס **חסדי אפרים**, חידושים וביאורים בסוגיות ממסכתות שונות שדרש הרב אשרי בפני תלמידים לאחר השואה.⁶⁹

חלק ה' נספחה רשימת "שמות הרבנים הגאונים רועי ומנהיגי ישראל וראשי הישיבות הקדושים והטהורים ממדינת ליטא שנהרגו על קדוש השם",⁷⁰ וכן נספח הספר **דברי אפרים** חידושי הלכות וביאורי סוגיות הש"ס, מהדורה שניה עם הוספות.⁷¹

החיבור **שׁו"ת ממעמקים** הופיע בשנת 1983 במהדורה מקוצרת ומתורגמת לאנגלית, הכוללת את תרגום כל אחת מהשאלות עם תמצית התשובה ההלכתית שניתנה, וללא הדיון הלמדני שהוביל להכרעה. השאלות אינן מובאות על פי סדר הופעתן המקורי, כי אם לפי סידור כרונולוגי כללי: חודשי הכיבוש הראשונים, השנים 1942-1944 בגיטו, ושאלות מלאחר השחרור.⁷²

2.2.1 מבנה השׁו"ת: שאלה, תשובה, תוספת, סיומת

המבנה הבסיסי של כל ספר שאלות ותשובות, כולל שאלה תורנית ואת התשובה שניתנה לה. בחיבור זה כלולים החלקים הבאים :

2.2.1.1 שאלה

ב**שׁו"ת ממעמקים** יש לשים לב לצורה המיוחדת של השאלה, הכוללת בתוכה לא רק את התיאור ההלכתי "היבש" של המקרה, אלא גם את הריאליה ההיסטורית הייחודית העומדת בבסיס המקרה הנדון. השאלה כוללת רקע היסטורי ופרטים רבים המתארים את המצוקה בה נמצאו, שעבוד, רעב וכדומה. לדוגמה :

⁶² אפרים אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט"ז. שאלה זו העוסקת בדיני אבלות, נשאלה על ידי הבחור ראובן סאלאקער תלמיד ישיבת סלבודקה. התשובה ניתנה על ידי הרב יעקב קמינצקי בשנת תרצ"ו, ינואר 1936. ראה : שם, עמ' ק"מ.

⁶³ שם, סימנים א'-ג', ט', ט"ו. ראוי לציין שלא מדובר בציטוט מדויק. השאלות מנוסחות בשינויים קלים, וגם התשובות מופיעות בנוסח מורחב בהשוואה למופיע ב**דברי אפרים**.

⁶⁴ השאלות הראשונות שהתפרסמו בשנת תש"ט בספר **דברי אפרים**.

⁶⁵ נדון לעיל בעמ' 147-148.

⁶⁶ נדון לעיל בעמ' 140-146.

⁶⁷ נדון לעיל בעמ' 148-150.

⁶⁸ נדון לעיל בעמ' 117.

⁶⁹ שם

⁷⁰ רשימה זהה לרשימה שהופיעה בספר **דברי אפרים**, ותוארה לעיל בעמ' 140-143.

⁷¹ נדון לעיל בעמ' 114-117.

⁷² Rabbi Ephraim Oshry, **Responsa from the Holocaust**, Translated by Y. Leiman, Judaica Press, New York 1983. על תרגומים לשפות נוספות ראה להלן בפרק תשיעי עמ' 262-263.

ביום כ"ז אלול תשי"א ... ניתן הצו על ידי הגרמנים הזדים... שעל יהודי הגיטו לשלוח מדי יום ביומו מכסה של אלף איש שיעבדו בשדה התעופה, לכל אחד ואחד מעובדי הכפייה ניתן בתור מזון צלחת של מרק פיגול.⁷³

ביום מר ונמהר ... י"ג לחודש מרחשון של שנת תש"ב, בעת העברת הפעולה הגדולה "אקציע"... של הובלת למעלה מעשרת אלפים איש כצאן טבחה לשחיטה ובהם נער וזקן טף ונשים עוללים ויונקים, וכולם הושמדו ונהרגו בכל מיני מיתות.⁷⁴

בנוסף לפרטים הכלליים כדוגמת העבודה בשדה התעופה וה"אקציה הגדולה", מקופלים בתוך השאלה גם ריבוי של "סיפורים מקומיים" המתארים את מאורעות הגיטו.⁷⁵

עוד יש לציין שבמקרים רבים השאלה מנוסחת בלשון מאוד פיוטית. הלשון הפיוטית נשענת על מקורות שונים, בעיקר מספר התנ"ך וממאמרי חכמים. דוגמאות לכך:

כלו בדמעות עיני חמרמרו מעי נשפך לארץ כבדי על שבר בת עמי הגדול כים, אין אונים בידי ועוז בימיני לתאר את כל מנת היגון והיסורים שסבלנו מידי אויבינו.⁷⁶

בנפול האויב לאחר שמוגר ונחל תבוסה ומפלה מוחלטת, ובדבר אשר זדו על העולם כולו להכניעו ולתתו למס עובד בה נזודו, ובקדרה אשר בשלו, לטבוח טבח והכן לאחר שינצחו במלחמה, בה נתבשלו, זרוע עוזם נשבר.⁷⁷

אור עולמנו חשך בעדנו וצהרי חיינו האפילו עלינו עת התגברו עלינו חרב ורעב דבר ויגון, עת יגורנו מפני האף והחמה והיינו מוכשלים לפניו בעת אפו עשה בנו, ושלח בנו חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים.⁷⁸

אילו כל הימים דיו, וכל האגמים קולמוסים, וכל הרקיעים גוילים, וכל הנבראים לבלרים, אינם מספיקים לספר אפילו קצת מן הקצת ממה שעוללו לנו שונאינו ומנדינו.⁷⁹

ויהי כדברם אליה יום יום ולא שמעה אליהם, ויהי כהיום הזה ותבוא הביתה לעשות מלאכתה ואין איש מאנשי הבית שם בבית, ויתפשיה בן הגוי הזה ויקח אותה ויענה עד שהרתה לזוננים... משנוכחתי לדעת שנערה קשת רוח לפני ברוב שיחה וכעסה דיברה עד הנה, ניחמתיה.⁸⁰

הלשון הפיוטית מלמדת על יכולותיו הספרותיות של המחבר, ועל שליטתו המרשימה בשפה העברית ובמקורות חז"ל. ברם, ניסוח זה מחייב גם זהירות, כי לשון פיוטית יכולה לגרור את הכותב לכדי גוזמאות ואי-דיוקים.⁸¹

2.2.1.2 תשובה

התשובה כוללת התדיינות הלכתית מקובלת הנשענת על מקורות חז"ל, מסוגיות היסוד בדברי תנאים ואמוראים, דרך דברי הראשונים, ועד הפוסקים האחרונים.

2.2.1.3 תוספת

בתשובות רבות מופיעות תוספות המאירות זוויות שונות.

⁷³ אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן ב', עמ' י"ג.

⁷⁴ שם, סימן ז', עמ' נ"ג.

⁷⁵ דוגמאות לכך יוצגו להלן בעמ' 159 - 161.

⁷⁶ אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן י"ח, עמ' קי"א. הניסוח מבוסס על: איכה, פרק ב', פסוק י"א.

⁷⁷ שם, חלק ב', סימן כ"ג, עמ' קל"ד. הניסוח מבוסס על: שמות, פרק י"ח, פסוק י"א, ורש"י שם.

⁷⁸ שם, חלק ג', סימן ב', עמ' כ"ח. הניסוח מבוסס על: תהלים, פרק ע"ח, פסוק מ"ט.

⁷⁹ שם, סימן ט', עמ' ע"ג. הניסוח מבוסס על אבות דרבי נתן, פרק כ"ה.

⁸⁰ שם, חלק ה', סימן י"ב, עמ' קי"ב. הניסוח מבוסס על: בראשית, פרק ל"ט, פסוק י"א, ועל, שמואל א', פרק א', פסוקים ט"ו - ט"ז.

⁸¹ ראה עוד להלן בפרק שמיני עמ' 210.

לעיתים מובאת תגובת השואל לתשובה: "יצא מלפני שמח וטוב לב כששמע..."⁸² תגובה מעניינת אחרת נרשמה במקרה בו נמנע הרב אשרי מלפסוק באופן ברור אם מותר בתנאים המתוארים ליטול לולב בחג הסוכות,⁸³ וכיון שלא אסר זאת היו שהזדרזו וקיימו את המצווה:

וגדולה במיוחד הייתה השמחה אצל בני הישיבה ובני תורה אחרים... ואחד מחסידי ליובאוויץ ר' פייבל זיסמאן... אמר לי, אני מקיים את המצווה הזאת מבלי לשאול כל שאלות, ומוכן אני לקבל גיהינום על קיומה של מצווה זו, כי כל ימי פיזרתי הון רב בכדי לקנות אתרוג מהודר, ועכשיו אולי לפני מותי בטוח אני שקיומה של מצווה זו, זכותה תעמוד לי ליום הדין.⁸⁴

לחלק מתשובותיו צירף הרב אשרי תגובה הלכתית לפסק ההלכה. למשל, בהמשך אותה שאלה בעניין נטילת לולב נכתב:

הגאון ר'... שפירא... היה אז חולה גדול... אי אפשר היה בגלל מחלתו אפילו לספר לו על כך... וכשהבריא נכנסתי אליו וספרתי לו מה שקרה... והוא שאל איך פסקתי את הדין, אמרתי לו שלא הוריתי לא לאיסור ולא להיתר, ואמר לי שמותר היה... לברך לכתחילה על האתרוג.⁸⁵

לעיתים מובא סוף המעשה, כגון, בנדון אישה מעוברת שנרצחה בידי הגרמנים ובניתוח חירום הצליחו הרופאים להציל את בנה:

לצערנו הרב לא זכינו לקיים את מחשבתנו הטובה לפועל, כי הרוצחים האכזרים שניהלו בדייקנות גרמנית ספרי חיים ומתים... באו לגמור את מלאכתם האכזרית, היינו לרשום את שמה של האשה הזאת ולהכניסה בספר המתים כמנהגם, וכשבאו לבית החולים לשם מטרה זו, ומצאו את הולד שהוצא מבטן האשה המתה, כשראו זאת בערה בהם חמתם ואחד מהמרצחים תפס את הולד הרך הזה ונפץ את ראשו באבני הקיר של חדר בית החולים.⁸⁶

במקרים אחדים מוצגת אחרית דבר מה עלה בגורלם של דמויות מתקופת המלחמה. למשל, על ילדים שהוסתרו בידי נוכרים ושבנו לחיק היהדות לאחר המלחמה, הוא סיפר, שהאחד הוא הרב יהודה בניו יורק,⁸⁷ האחר הוא תלמיד מצטיין בישיבה בלונדון,⁸⁸ וילד נוסף לומד בהתמדה רבה ועושה חיל בלימודו בישיבה בארץ ישראל.⁸⁹

ולעיתים צורפו תוספות מאוחרות לדיון, למשל: "כשסדרתי את הספר לדפוס הראה לי ידידי הנכבד הרב המופלג ומושלם החכם הכולל... שלמה טרשנסקי⁹⁰ שליטי"א... והקשה הרב הנ"ל...".⁹¹

2.2.1.4 סיומת

בתשובות רבות מצורפת סיומת של שורות אחדות, מסוגים שונים.

⁸² שם, חלק ד', סימן ח', עמ' ס"ז.

⁸³ שם, חלק ד', סימן ה'. השאלה עסקה בנטילת לולב ביום טוב ראשון של חג סוכות תש"ג שחל בשבת. חכמים גזרו לא ליטול לולב בשבת, אך ההערכה הייתה שלא תהיה להם אפשרות ליטול בהמשך ימי החג, ועל כן התלבטו אם ליטול בדיעבד ביום זה.

⁸⁴ שם, עמ' מ"ז.

⁸⁵ שם

⁸⁶ שם, חלק ב', סימן י', עמ' נ"ח.

⁸⁷ שם, חלק ד', שאלה ט"ז, עמ' צ"ט.

⁸⁸ שם, חלק ב', סימן כ"ד, עמ' קל"ט.

⁸⁹ שם, סימן כ"ה, עמ' קס"ד.

⁹⁰ סבי ז"ל (מ.ט.).

⁹¹ אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן ד', עמ' ל"ז.

לעיתים מופיעה סיומת כללית: "וה' הטוב יראה את עניינו ואת לחצנו וינקום לעינינו נקמת דם עבדיו השפוך".⁹²

במקרים אחרים מופיעה סיומת מעניין השאלה והתשובה, ודוגמאות רבות לכך: תשובה בה הוזכרה שריפת בית החולים בגיטו, מסתיימת במילים: "ויהי רצון שיקויים בנו המקרא כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה".⁹³ דיון הנוגע לכהן, מסתיים בנוסח המבוסס על הבקשה הנאמרת לאחר ברכת כוהנים: "השם יתברך יברך את עמו ישראל בשלום לשים עלינו חיים וברכה למשמרת שלום".⁹⁴ בדיון בנוגע לפסח הסיומת היא: "ויהי רצון... לשמחנו בבנין עיר קדשנו וקימום בית מקדשינו ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים אשר יגיע דמם על קיר מזבחך לרצון".⁹⁵ ודיון במצוות תפילין מסתיים במילים: "והעוטר ישראל בתפארה, פאר המצוות, מצות תפילין, יאזור אותם בגבורה להתגבר על כל הקמים עליהם".⁹⁶

התאמה זו בין הסיומת לבין התשובה, מעוררת שאלה בעניין הסיומת הבאה: "וה' הטוב יצילנו משגיאות".⁹⁷ סיומת זו המופיעה בניסוחים דומים לפחות תשע פעמים בשו"ת,⁹⁸ מה משמעותה? נראה שזו לא רק תפילה כללית של הפוסק שיצליח הבורא דרכו, אלא היא מעידה על כך שהרב אשרי הסתפק בנוגע לנכונות פסיקתו בתשובות אלו, וברוב יושרו הוא חשף זאת אף בשלב העריכה המאוחרת של ספרו.⁹⁹

2.2.2 פרטים היסטוריים בשו"ת

חיבור זה מכיל פרטים היסטוריים רבים הנוגעים לתיקוף השאלות, לאירועים מרכזיים בחיי הגיטו, דמויות שונות בגיטו, ועוד.¹⁰⁰

2.2.2.1 מועד שאילת השאלות

שו"ת ממעמקים הכולל מאה ואחת עשרה שאלות, תופס "מקום של כבוד" בקבוצת השאלות ותשובות אותן מקובל לכתוב "שו"ת השואה". אולם, בדיקה של השו"ת¹⁰¹ מגלה את הנתונים הבאים:

רק כשישים ושתיים שאלות שייכות לתקופת הגיטו (כ-57%), ואילו כארבעים ושבע שאלות (כ-43%) שייכות לתקופה שלאחר השחרור.¹⁰² מכאן, שאין לראות בחיבור זה שו"ת השייך רק לפרק הזמן הטראגי של הכיבוש הנאצי.

את שישים ושתיים השאלות מתקופת הכיבוש הנאצי ניתן לפלח לפי תקופות המשנה של הגיטו, וזה מאפשר להסיק מסקנות אחדות.

⁹² שם, חלק א', סימן ג', עמ' כ"א.

⁹³ שם, חלק ג', סימן א', עמ' כ"ז. הניסוח מבוסס על ברכת "נחם" הנאמרת בתפילת העמידה במנחה בתשעה באב.

⁹⁴ שם, סימן י"ג, עמ' צ"ט.

⁹⁵ שם, חלק ה', סימן ו', עמ' ס"ט. הניסוח מבוסס על נוסח הברכה הנאמרת על הכוס השני בליל הסדר.

⁹⁶ שם, חלק ד', סימן ח', עמ' ס"ז. הציטוט מתבסס על לשון הברכה "עוטר ישראל בתפארה", הנאמרת "בברכות השחר" ומכוונת לציווי להניח תפילין.

⁹⁷ שם, חלק א', סימן ה', עמ' מ"ד.

⁹⁸ שם, סימן י', עמ' ע"ד. חלק ב', סימן כ"ו, עמ' קס"ט. חלק ג', סימן ב', עמ' ל"ה. וגם, סימן י"ד, עמ' ק"ד. חלק ד', סימן י"ז, עמ' ק"ה. חלק ה', סימן ג', עמ' נ"ו. וגם, סימן י"ב, עמ' ק"כ. וגם, סימן י"ג, עמ' קכ"ח.

⁹⁹ על העריכה המאוחרת ראה להלן בעמ' 157-158. עוד יש לציין שבספרות השו"ת העניפה הסיומת "וה' יצילנו משגיאות" אינה חריגה לחלוטין, והיא מופיעה למעלה ממאתיים פעמים. ראה: **תקליטור פרויקט השו"ת**, גרסה 22, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן (ללא ציון שנת הוצאה).

¹⁰⁰ לטבלאות סיכום של חומר זה, ראה: נספח פ 1.

¹⁰¹ לטבלת סיכום של תיקוף השאלות, ראה: נספח פ 1א.

¹⁰² ישנן שתי שאלות כלליות שלא ניתן לקבוע בוודאות את מועדן, אם מתקופת הכיבוש או לאחריו. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ו; וגם, חלק ג', סימן י"ב. ישנה גם שאלה אחת מלאחר המלחמה, בה נשאל הרב אשרי על פרט הנוגע לתקופת גיטו קובנה. ראה: שם, חלק ד', שאלה כ"ג.

כשמונה עשרה שאלות עוסקות בתקופה קצרה של ארבעה וחצי חודשים בלבד, מראשית ימי הכיבוש הנאצי ועד "האקציה הגדולה" תקופה המכונה "רצח המונים",¹⁰³ וזה מעיד על האינטנסיביות של תקופה זו.

בשנת תש"ב כולה נשאלו כעשרים ותשע שאלות, למול שנת תש"ג בה נשאלו ארבע שאלות בלבד. זה מלמד שחיי הכלואים בגיטו נכנסו לתוך שגרה כלשהיא, ולא התעוררו בדרך כלל מצבים חדשים אשר הצריכו התייחסות הלכתית מיוחדת. השאלות בשנת תש"ג נגעו למציאויות ספציפיות שנכפו עליהם באותה שנה בחגים: ראש השנה, סוכות ופסח.

בשנת תש"ד¹⁰⁴ נשאלו שלוש שאלות בנוגע ל"אקציית הילדים" שהתרחשה בחודש ניסן. מכאן שההסבה של הגיטו למחנה ריכוז באותה תקופה לא עוררה שאלות חדשות.

ישנן עוד שלוש עשרה שאלות שהן ודאי מתקופת הגיטו, אך כיון שהן משקפות את מציאות החיים הכללית ולא קשורות למאורע מסוים, לא ניתן לקבוע את תאריך שאילת השאלות.

השאלות מלאחר השחרור הן ברובן המוחלט מהשנה הראשונה בה שימש הרב אשרי כרב קהילת השורדים הקטנה שהתקיימה בקובנה. אולם ישנן גם שתי שאלות מאוחרות הרבה יותר. האחת נוגעת לילד שנולד בזמן המלחמה והגיע לגיל שלוש עשרה, גיל מצוות, היינו כעשר שנים לאחר המלחמה.¹⁰⁵ השנייה מאוחרת עוד יותר ונוגעת לילד שנולד אף הוא בזמן המלחמה, ובינתיים זכה להינשא ולשמש כרב קהילה, היינו כעשרים שנה מתום המלחמה.¹⁰⁶ זה מלמד על כך שהרב אשרי עמד במידה מסוימת של קשר עם הניצולים והיווה סמכות הלכתית כלפיהם, אף שנים רבות לאחר המלחמה.

עיון במועד שאילת השאלות יכול גם להסביר את סדר הבאתן בכל אחד מחמשת כרכי השו"ת. תחילה מובאות השאלות מתקופת המלחמה בהן ניתן לזהות מגמת סידור כרונולוגי, ולאחריהן השאלות מלאחר השחרור. אלא שאין חלוקה זו נשמרת בקפידה, ולמשל, שאלה מלאחר השחרור השתרבה לחלק הדין בתקופת המלחמה,¹⁰⁷ ושאלה מחודש אב תש"ב מופיעה לאחר שאלה מחודש ניסן תש"ד.¹⁰⁸ אי הקפדה זו מונעת בעדנו מלקבוע את מועדי אותן שאלות שלגביהן יש ספק מתי נשאלו.

2.2.2.2 מועד כתיבת התשובות ועריכתן

הרב אשרי כותב שהדברים נרשמו על ידו בתקופת הגיטו על בתרי ניר, "ולא הוספתי עליהן כלום אלא שהרחבתי את הדברים זעיר פה זעיר שם".¹⁰⁹ לעיתים אותה הרחבה כוללת התייחסויות הלכתיות מלאחר השחרור, והרב אשרי מציין במפורש שהן שולבו בשלב מאוחר.¹¹⁰ אך לעיתים מדובר בתוספת מתקופה מאוחרת יותר בגיטו המשתלבת ברוח הדברים, ויש לדייק ולשים לב שמדובר בנתונים מאוחרים שלא היו ידועים לרב אשרי בזמן בו נשאל והשיב תחילה. תוספות אלו הן עדות ברורה לעריכה מאוחרת של גוף התשובות. כדוגמה לכך ניתן להביא את אותה שאלה שנשאל הרב אשרי בספטמבר 1941, ובתשובתו הוא משלב את דברי הרב שפירא שנאמרו רק כעבור חודש, בסוף אוקטובר, בנוגע להוראה להתייבב ל"אקציה הגדולה".¹¹¹ הרחבות נוספות

¹⁰³ לוח זמנים כללי של הגיטו ראה לעיל עמ' 18-19.

¹⁰⁴ הגיטו התקיים עד יולי 1944 תמוז תש"ד.

¹⁰⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', שאלה י"א.

¹⁰⁶ שם, חלק ג', סימן ט'.

¹⁰⁷ שם, חלק ב', סימנים א'-י"ג. שאלות אלו הן מתקופת הגיטו, למעט סימן ח' שהוא מלאחר השחרור.

¹⁰⁸ שם, חלק א', סימנים ט"ז, כ'.

¹⁰⁹ שם, בהקדמה. וראה עוד להלן בפרק שמיני עמ' 234-237.

¹¹⁰ למשל: שם, סימנים ב', ג', ד', י"א, י"ג.

¹¹¹ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה א'. ושוב ב: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן א', עמ' י"ט.

בתוכן התשובות לאו דווקא ניתנות לזיהוי, ועל כן קשה לקבוע בוודאות אלו שיקולים הלכתיים הם "מקוריים" ועמדו לנגד עיניו בזמן הפסיקה, ואלו הוספו בהמשך.

כיון שהתשובות ניתנו על פה לשואלים, גם לא ניתן לדעת איזה חלק מההתדיינות ההלכתית המקורית הוא שטח לפנייהם. ייתכן ואמר להם רק את הפסק הסופי, מותר או אסור וכדומה, מבלי להעמיק עימם במכלול הסוגיה ההלכתית. וייתכן ולפעמים שטח בפני השואל את יסודות הדיון ההלכתי, בהתאם לאפשרויות שעמדו לפניו באותה שעה ובהתאם למידת למדנותו של השואל.

2.2.2.3 זהות השואלים

מקובל בספרי השאלות ותשובות להימנע מהבאת פרטים מזהים של האנשים הקשורים לדיון, ולעיתים נעשה שימוש בשמות "ראובן" ו"שמעון" כתחליף ל"פלונני" ו"אלמוני".¹¹² ההימנעות מחשיפת הדמויות נובעת כנראה מחוסר ייחוס חשיבות לפרטים ההיסטוריים ומהתרכזות בהנחלת הידע התורני ופסיקה ההלכה, וכן מחשש לאיסור "לשון הרע" ביחס לאלו שכשלו בהתנהגותם. לא כן בשו"ת ממעמקים.¹¹³ בחיבור זה חושף בפנינו הרב אשרי את שם השואל בעשרים ושבע מהשאלות, ובשאלה נוספת שם השואל מופיע בראשי תיבות.¹¹⁴ בשאלות אחרות הוא מביא פרטים כלליים של זהות השואלים מבלי לציין את שמם, כגון: בן משפחה מכובדת נין ונכד לגר"א,¹¹⁵ תלמידי תפארת בחורים,¹¹⁶ אחד מנכבדי העיר,¹¹⁷ ובת לאחת המשפחות הנכבדות.¹¹⁸ הבאת השמות והפרטים המזהים מלמדת שהרב אשרי ראה לנגד עיניו בכתיבת חיבורו גם מטרה היסטורית של הנצחת סיפור המאורעות. אי הבאת השמות בחלק מהשאלות יכולה לנבוע ממספר סיבות: אי זכירת השם ואולי אף אי ידיעתו, חשש לאיסור "לשון הרע", ולעיתים חשש לשלומו של השואל, כגון במקרה של השואל "החפץ בעילום שמו" שנקם את דם משפחתו ורצח את הליטאי שהרגם.¹¹⁹

בחינת פרטיהם של השואלים מלמדת את הדברים הבאים:

שתי שאלות הופנו על ידי הרב שפירא רב העיר קובנה,¹²⁰ וזה בהתאם לדברים שכתב הרב אשרי בהקדמה:

הגאון ר' אברהם כהנא שפירא רבה של קובנו עדיין בחיים...כבר היה חולה אנוש... רבים היו הפונים אליו לבקש תורה מפיהו שיוורם כדת מה לעשות... ומכיון שהייתי מבאי ביתו תמיד ממש כבן בית, היה מבקש ממני לעיין בשאלות הללו ולחוות עליהן את דעתי.¹²¹

ייתכן לפיכך ששאלות נוספות הופנו במקורן לרב שפירא, ורק הועברו לרב אשרי, אף שהוא לא ציין זאת בפירושו. מכל מקום, הפניית השאלות מאת הרב שפירא מלמדת על ההערכה האישית של רב העיר כלפיו.

כאחת עשרה שאלות הופנו על ידי תלמידיו, אם מבית מדרש קלויז אבא יחזקאל, אם מתפארת בחורים, ואם מבית מדרש גאפאנאוויץ.¹²² שאלות אחרות הופנו על ידי מכרים אישיים, כדוגמת

¹¹² למגוון מקרים לדוגמה, ראה: חיים סולוביצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, ירושלים תשנ"א 1990, עמ' 34.

¹¹³ לטבלה המסכמת את זהות השואלים, ראה: נספח 79 ב.

¹¹⁴ אשרי, ממעמקים, חלק ד', שאלה י"ב.

¹¹⁵ שם, חלק ד', סימן כ"א.

¹¹⁶ שם, חלק ג', סימן ה'; וגם, חלק ד', סימן ד'.

¹¹⁷ שם, חלק א', סימנים ו', ט'; חלק ג', סימן ד'; ובווריאציות נוספות, חלק ב', סימנים י"ט, כ"ב.

¹¹⁸ שם, חלק א', סימן כ"ז; חלק ב', סימן כ"ה; חלק ד', סימן כ"ב.

¹¹⁹ שם, חלק ד', סימן י"ד.

¹²⁰ שם, חלק א', סימנים א', ד'.

¹²¹ שם, חלק א', ב"הקדמה".

¹²² שם, חלק א', סימנים ה', י"ב; חלק ב', סימנים ג', י"א; חלק ג', סימנים ב', ה'; חלק ד', סימנים ג', ד'; וחלק ה', סימנים ז', י, י"ד.

שלוש שאלות שהפנה "ידידי ר' מרדכי יפה"¹²³. שאלות נוספות הופנו על ידי אנשים שנקלעו יחד עם הרב אשרי לסיטואציה מסוימת, כגון בעבודת הכפיה.¹²⁴

בדיקה זו של זהות השואלים היא חשובה ביותר בבואנו לנסות ולברר את מעמדו של הרב אשרי בגיטו. האם הוא שימש סמכות הלכתית רשמית לכלל תושבי הגיטו, או שמא היווה רק פוסק לאותם אנשים יחידים שהכירוהו או שבאו עימו במגע? מרוב התשובות לא ניתן להסיק שהרב אשרי שימש פוסק רשמי ומוכר לכלל הכלואים.¹²⁵

2.2.2.4 זהות המשיב

המשיב לכל השאלות הוא הרב אשרי, למעט השאלה האחרונה.¹²⁶ בשלוש שאלות מופיע שהרב שפירא אב בית דין דקובנה הסכים עם התשובה.¹²⁷ בשתיים משאלות אלה מופיע שהן הופנו אל הרב שפירא, והוא שהעבירן לעיונו של הרב אשרי.¹²⁸ השאלה הנוספת¹²⁹ מעידה שאף בשאלות שלא הופנו על ידי הרב שפירא, נהג הרב אשרי לעיתים להתייעץ עמו ולבקש את הסכמתו. כך גם עולה בבירור משאלה שהתלבט בה הרב אשרי ועל כן נמנע מלהורות איסור או היתר, ובהמשך התייעץ אודותיה עם הרב שפירא אשר אמר לו כיצד ניתן היה לפסוק ברורות.¹³⁰ בשאלה אחרת מביא הרב אשרי את פסיקתו של הרב שפירא באותו עניין, פסק אותו ציווה לפרסם ברבים.¹³¹

מכל הנוכח מוכח הקשר האיתן שהיה לרב אשרי עם הרב שפירא, וייתכן כאמור שהרב אשרי התייעץ עימו אף בשאלות בהן הוא לא ציין זאת. עם זאת, בהתחשב במצבו הרפואי הרופף של הרב שפירא יש להניח כי אפשרויות הדיון עימו היו מוגבלות, ועל כן ברובן המוחלט של המקרים נאלץ הרב אשרי לפסוק על פי שיקול דעתו בלבד.

2.2.2.5 מקום ההתרחשות

השאלות מתקופת הכיבוש הנאצי נוגעות כולן לגיטו קובנה ולסביבתה, שדה התעופה,¹³² מחנה השבויים,¹³³ ומחנה ההסגר 'קאשעדארער לאגער'.¹³⁴ שאלה אחת חריגה הגיעה מבלגיה דרך קרוב משפחה של השואל שהיה בקובנה, והוא העבירה לרב אשרי.¹³⁵ אולם השאלות לאחר השחרור עלו גם מאזורים אחרים בהם ביקר הרב אשרי: עירת הולדתו קופישוק,¹³⁶ כפר ליד ז'וסלה,¹³⁷ כפר סמוך לפרן,¹³⁸ כפר ליד שדובה,¹³⁹ ועניינו של ילד שמוצאו מטווריג ונמצא בין הנוכרים.¹⁴⁰ ביקורים אלו בכפרים השונים מעידים על תחושת האחריות שגילה הרב אשרי לא רק כלפי בני הקהילה בקובנה, אלא כלפי כלל הציבור היהודי בליטא שרבנות קובנה הייתה באופן מסורתי מעמודי התווך שלה.¹⁴¹

2.2.2.6 נושאים היסטוריים מרכזיים בתולדות גיטו קובנה

¹²³ שם, חלק ב', סימנים י"ב, י"ג; חלק ג', סימן ג'.
¹²⁴ שם, חלק ה', סימנים ה', ח'.
¹²⁵ עוד בנושא זה ראה להלן בפרק שמיני עמ' 225-227.
¹²⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט"ז. בסימן זה מובאת שאלה ששאל הרב אשרי את הרב קמינצקי לפני המלחמה.
¹²⁷ שם, חלק א', סימנים א', ב', ד'.
¹²⁸ שם, סימנים א', ד'.
¹²⁹ שם, סימן ב'.
¹³⁰ שם, חלק ד', סימן ה', עמ' מ"ז.
¹³¹ שם, חלק א', סימן י"ז, עמ' ק"י.
¹³² למשל, שם, חלק ה', סימן ח'.
¹³³ שם, חלק א', סימן י"ט.
¹³⁴ שם, סימן כ"א.
¹³⁵ שם, חלק ג', סימן ג'.
¹³⁶ שם, חלק ב', סימן ט"ז.
¹³⁷ שם, סימן כ"ה.
¹³⁸ שם, חלק ד', סימן י"ג.
¹³⁹ שם, חלק ה', סימן י"ב.
¹⁴⁰ שם, סימן י"א.
¹⁴¹ על פעילותו ברחבי ליטא בתקופה זו, ראה לעיל עמ' 49-52.

מתוך עיון בשאלות ובתשובות הנוגעות לנושאים הלכתיים שונים, ניתן לעמוד על אירועים היסטוריים בגיטו. ריבוי שאלות בנוגע לאירוע היסטורי בודד או למציאות היסטורית מתמשכת, מלמד שאירועים אלה תפסו מקום מרכזי בחיי הכלואים. בחינת החומר,¹⁴² מלמדת את הדברים הבאים:

עבודת הכפייה מוזכרת בלא פחות מתשע עשרה מתוך שישים ושתיים (כ- 30%) השאלות ותשובות מתקופת הגיטו. העבודה בשדה התעופה מתוארת כעבודה הקשה ביותר, ועבדו בה כאלף איש ביום,¹⁴³ ומשלב מסוים נדרשו להכפיל את כוח העבודה ולעבוד בשתי משמרות, יום ולילה.¹⁴⁴ הרעב, מנות האוכל הזעומות הניתנות להם, וניסיונות הברחת מזון לגיטו, מוזכרים בלא פחות משבע עשרה שאלות.

התעללות פיזית ביהודים מוזכרת בשבע שאלות. מתוארת התעללות מיוחדת בבעלי זקנים,¹⁴⁵ ושני מקרים של גברים שהוכו עד כדי סירוס, האחד מהם נתפס בנסותו להבריח לחם לגיטו על ידי הסתרתו במקום הבושת.¹⁴⁶ יהודי אחר הוכה בראשו עד שנעשה חרש אילם,¹⁴⁷ וליהודי מברלין קטעו את יד שמאל בתואנה של גניבת מזון.¹⁴⁸ בן יחיד לאימו ניסה להבריח בשבילה לחם בצמוד לצווארו, ומשנתפס הוכה שם עד כדי פגיעה במיתרי הקול.¹⁴⁹ למבריח אחר שברו את כל שיניו.¹⁵⁰ "האקציה הגדולה" מוזכרת בשש שאלות, ו"אקציית הילדים" בארבע.

חילול בתי כנסת, בתי מדרש, ספרי תורה וספרי קודש מופיעים באחת עשרה שאלות. באחת השאלות מוזכר כי הגרמנים שרפו בקובנה כחמש מאות ספרי תורה.¹⁵¹

בעשרים וארבע שאלות מתוארת הסתרתות יהודים בין גויים, ורובן עוסקות בהסתרת ילדים. הרב אשרי כותב שהמניע העיקרי של הנוכרים בהסתרתם היה להביא להמרת דתם,¹⁵² או למען לקיחת הבנות היהודיות.¹⁵³ אמנם היו גם "יחידי סגולה... מתי מספר, שבתוך לבם לא כבה לגמרי הזיק האנושי",¹⁵⁴ והם תוך סיכון עצמי רב פעלו לשם הצלת יהודים. אישה אחת כזו הסתירה במרתף ביתה את ר' משה סגל יחד עם עוד כעשרה יהודים, "והיא כלכלה אותם שם בלחם ומים והשתדלה להמציא להם מחיה ומזון".¹⁵⁵ ברבות משאלות אלו מתוארת פעילותו של הרב אשרי לאחר השחרור להצלת הילדים ולהוצאתם מידי הגויים,¹⁵⁶ דבר שהיה כרוך לא פעם בסיכון רב ובשודד ממוני.¹⁵⁷

2.2.2.7 אירועים אזוטריים בגיטו המתוארים בשו"ת

פרטים היסטוריים נוספים מופיעים בשאלות, ולצד נושאים מרכזיים בתולדות הגיטו מתוארים גם אירועים אזוטריים מחיי המקום. חלקם אירועים מוכרים המוצגים מזוויות מבט ייחודיות,

¹⁴² לטבלה המסכמת את האירועים ההיסטוריים המוזכרים בשו"ת, ראה נספח 79 ג.

¹⁴³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ט', עמ' ס"ח.

¹⁴⁴ שם, חלק ה', סימן ח'.

¹⁴⁵ שם, חלק א', סימן י"ט, עמ' קט"ו.

¹⁴⁶ שם, חלק ב', סימן ז', עמ' ל"ח-ל"ט. ומקרה נוסף ראה: שם, חלק ג', סימן י', עמ' פ"ב.

¹⁴⁷ שם, חלק ג', סימן ב', עמ' כ"ח-כ"ט.

¹⁴⁸ שם, חלק ד', סימן ח', עמ' ס"ב-ס"ג. הגרמנים הסבירו לו כי מן הדין היה שיקטעו את שתי ידיו, אך הותירו לו את

ידו הימנית על מנת שיתאפשר להעבידו בפרך.

¹⁴⁹ שם, סימן ט', עמ' ס"ח-ס"ט.

¹⁵⁰ שם, חלק ה', סימן ו', עמ' ס"ו.

¹⁵¹ שם, חלק ב', סימן י"ד, עמ' פ"ד. נראה שכוונתו לשריפה שהציתו הגרמנים בבתי הגיטו עם נסיגתם ביולי 1944,

ובמסגרתו נשרפו הספרים המוסתרים.

¹⁵² שם, סימן כ"ה, עמ' קמ"ג.

¹⁵³ שם, סימן כ"ז, עמ' קי"ע.

¹⁵⁴ שם, חלק ג', סימן ח', עמ' ס"ט.

¹⁵⁵ שם, עמ' ע'.

¹⁵⁶ עוד על פעילותו בתחום זה ראה לעיל בעמ' 47-49.

¹⁵⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן כ"ה, עמ' קמ"ג-קמ"ד.

כגון הבורחים מהפורט התשיעי שהתרחצו בגיטו בבית המרחץ בניהולו של הרב אשרי,¹⁵⁸ וחלקם בלתי מוכרים וספק אם נמצאים במקור אחר, כגון גניבת צמר מהגרמנים לשם מצות ציצית.¹⁵⁹ למקרים המוכרים פחות ניתן להביא דוגמאות אחדות, כגון: יוצאי הדופן ששמרו על הדרת הזקן. הנאצים ברצותם לפגוע בסמלים היהודיים וברבנים התעללו במיוחד ביהודים עבדקנים, ובעקבות כך גילחו רבים את זקנם. הרב אשרי כותב אודות קובנה:

רק שניים היו בין כל יושבי הגיטו ששמרו על הדרת פניהם ולא הורידו את זקנם, האחד היה הגאון אב בית דין דקובנה מרן ר' אברהם דובר שפירא זצ"ל... שהיה ידוע... לפריצי הגיסטאפו... ולזאת לא היתה בהורדת הזקן אף משום הצלה פורתא¹⁶⁰ בשבילו, ומלבד זאת שמר על כבודו כבוד ישראל... והשני היה אחד מבעלי הבתים החשובים בקובנה מחסידי חב"ד ר' פיבל זוסמן היה שמו, שסיכן את עצמו למרות שהוזהר על הסכנה הכרוכה בדבר ולא הוריד את זקנו.¹⁶¹

בדוגמה אחרת מתוארים יהודים אחדים ששיתפו פעולה עם הנאצים, אותם הרב אשרי מזכיר מבלי לציין את שמותיהם. הוא כותב שהיו שפעלו מתוך אונס, ואחרים שפעלו מרצון מתוך מחשבה שכך יצליחו להציל עצמם, ואלה כאלה, מרה הייתה בדרך כלל אחריתם ונחשבו בעיני אחיהם לבוגדים.¹⁶² שניים מתוארים על ידו ביתר הרחבה. האחד התוודה על עוונותיו לפני הוצאתו להורג וביקש מחילה, ואותו האיש גם עשה טובות ליהודים ואף הציל אחדים מהם ממוות.¹⁶³ האחר שרד את המלחמה ואמר שהוא מתחרט על מעשיו, אך ידוע ומפורסם ברבים "איך שהיה מתעלל באחיו היהודים בחרפות וגידופים בהרמת יד והכאות".¹⁶⁴

גם על התקופה שלאחר השחרור ניתן ללמוד פרטים רבים: מסוכן לנוע בדרכים,¹⁶⁵ המצב הכלכלי קשה,¹⁶⁶ ויהודים שנטמעו בין הגויים בזמן המלחמה חוששים במשך זמן רב לשוב לדתם.¹⁶⁷ משולבים גם לא מעט סיפורים אישיים, כגון: יהודי המאיים באקדח על שודד ליטאי שגנב רכוש מאלמנה יהודייה, ובמאבק המתפתח ביניהם נפלט כדור והורג את הליטאי.¹⁶⁸ שפע הפרטים ההיסטוריים מאפשרים לנו "הצצה" אל הוויית החיים הטראגית בזמן המלחמה, תחת עול הנאצים ולאחר נסיגתם. פרטים אלו הפכו ספר זה מחיבור הלכתי ממוקד נחלתם הבלעדית של חובשי בית המדרש, לספר עיון לכל החפץ ללמוד אודות השואה בקובנה, ואודות חיי הדת בשואה.

2.2.3 נושאים תורניים בשו"ת

נושאים תורניים מגוונים מופיעים בשו"ת ממעמקים.¹⁶⁹ עיון בנושאים אלו מלמד אילו עניינים הלכתיים תפסו מקום מרכזי בחיי הכלואים ששאפו לשמור תורה ומצוות. בין אותם נושאים מרכזיים המופיעים שוב ושוב: תפילה וברכות, שבת ומועדים, יחס למתים, ועוד. הרב אשרי לא

¹⁵⁸ שם, חלק ה', סימן י"ד, עמי קל"א.

¹⁵⁹ שם, חלק א', סימן י"ב, עמי ע"ז- ע"ח.

¹⁶⁰ הצלה קטנה.

¹⁶¹ אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן י"ט, עמי קט"ו- קט"ז.

¹⁶² שם, חלק ג', סימן י"ב, עמי צ'.

¹⁶³ שם, עמי צ', צ"ב.

¹⁶⁴ שם, סימן י"ד, עמי ק"א, ק"ג. הרב אשרי פסק שאין למנותו לשליח ציבור למרות שהביע דברי חרטה.

¹⁶⁵ שם, חלק ב', סימן כ"ה, עמי קמ"ד.

¹⁶⁶ שם, חלק א', סימן ל', עמי קע"ו.

¹⁶⁷ שם, חלק ג', סימן י"ג, עמי צ"ח.

¹⁶⁸ שם, חלק ד', סימן כ"ד, עמי קכ"ט- קל"א.

¹⁶⁹ לטבלה המסכמת את הנושאים התורניים בשו"ת, ראה: נספח 79 ד.

יחד את כל אחד מחמשת חלקי השו"ת לנושא מסוים,¹⁷⁰ וכל אחד מנושאים אלה יכול להופיע בכל אחד מהחלקים. זה אולי מלמד שהרב אשרי לא נערך מראש להוציא חמישה חלקים לחיבורו, אלא, מידי כמה שנים הוא צבר וערך חומרים שונים, ואותם הביא לדפוס. זה גם מסביר את טווח השנים הרחב בו הודפסו חמשת החלקים.

2.2.3.1 שמירת מצוות

הרב שמעון הוברבאנד שהיה חבר בצוות ארכיון "עונג שבת" בגיטו וורשה, ושרטט בהרחבה את קורות חיי הדת שם, כתב:

"שאלות" כמעט ואינן. ראשית, בימי מלחמה אדם מתיר לעצמו הרבה דברים שבעת שלום שואל הוא עליהם את הרב. אבל בעצם, אין כמעט בימים אלה על מה לשאול. שחיטת בהמות ועופות אינה קיימת; בשר וחלב כמעט ואינם בבתי יהודים יושבי הגיטו. לעומת זה מצויות שאלות לימי-מלחמה ספציפיות. שבעת ימי אבל על קרובים שמתו או נהרגו, אמירת קדיש, יום זיכרון וקבורה, אם יש לערוך סדר בליל פסח באין ארבע כוסות, באין מצות; אם מותר להשתמש ביינ ענבים ללא סוכר; על היתר אכילה לחולים וחלשים ביום הכיפורים.¹⁷¹

על רקע דברים אלו של הרב הוברבאנד, מעניין לבחון את תשובותיו של הרב אשרי. טענת הפתיחה של הרב הוברבאנד בדבר העדר שאלות, וודאי אינה מתיישבת עם כתיבתו המקיפה של הרב אשרי. אך האם נושאי השאלות זהים בשני הגיטאות? האם מדובר כדברי הרב הוברבאנד רק בשאלות ספציפיות למציאות הבלתי-נורמלית שנכפתה עליהם?

בבואנו לבחון את השאלות ניתן לזהות נושאים מרכזיים שעלו לדיון הלכתי שוב ושוב, למול נושאים אחרים שנדחו לקרן זוית.

בנושא שבת ומועדי השנה ישנן שבע עשרה שאלות. על שבת התעוררה השאלה למשל, האם אפשר לצאת ידי חובת נר שבת בנורה חשמלית כיון שקשה להשיג נרות.¹⁷² בנושא איסור מלאכה בשבת שזוכה בדרך כלל להתייחסות מורחבת בספרי ההלכה, נשאלה רק שאלה אחת, וזה מלמד שברור היה לכול כי במציאות שנכפתה עליהם וודאי שהם חייבים לעבוד ביום הקדוש. השאלה הבודדת נשאלה על ידי מי שהייתה לו אפשרות חריגה להחליף עבודה קשה בעבודה קלה יותר, אלא שבעבודה הקלה היה נדרש לחלל שבת באיסור חמור מהתורה, והוא שאל אם במציאות זו מותר לו להתחלף?¹⁷³

גם על מועדי השנה נשאלו שאלות המשקפות את מציאות החיים הקשה בה היו שרויים בגיטו. מה הדין בעניינים הבאים: אכילת קטניות בפסח;¹⁷⁴ אמירת ברכת "נחם" בברכת המזון לנאלצים

¹⁷⁰ אצל חלק ממחברי ספרי השו"ת מוקדש כל חלק לתחום אחר. החלוקה המקובלת היא לארבעה חלקים, על פי החלוקה הבסיסית המופיעה בספר **הטור ובשולחן ערוך**: אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט.

¹⁷¹ הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969, עמ' 94.

¹⁷² אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"א.

¹⁷³ שם, סימן ה'. העבודה הקשה הייתה בשדה התעופה, והעבודה הקלה יותר הייתה במטבח. הרב אשרי התיר את ההחלפה כיון שבשתי העבודות הוא נאלץ מתוך אונס לחלל שבת באיסורי תורה. נראה שאף השואל הבין שהוא נאלץ לבצע גם בשדה התעופה מלאכות חמורות האסורות מהתורה. כוונתו הייתה אולי לשאול האם ביוזמתו להחליף ולעבוד במטבח הוא נחשב לעובד מרצונו, ולא מוגדר עוד כאנוס כפי שנחשב בשדה התעופה. על כך ענה הרב אשרי שהגרמנים דורשים בלאו הכי שיעבוד במלאכות האסורות מהתורה, ואין זה משנה היכן יעבוד, ומותר לו להחליף לעבודה הקלה. נשאלו עוד שתי שאלות על מילה בשבת, הקשורות אף הן לאיסור מלאכה. ראה: שם, חלק ב', סימן כ"ז; ובחלק ה', סימן י"ב.

¹⁷⁴ שם, חלק א', סימן י"ז.

לאכול בתשעה באב;¹⁷⁵ שימוש בשופר סדוק לתקיעת שופר בראש השנה;¹⁷⁶ ביטול חמץ לפני הפסח והנאה ממנו לאחר החג;¹⁷⁷ ועוד.

בדומה לאיסור מלאכה בשבת גם נושא כשרות המאכלים מהווה כר נרחב לשאלות בספרי שו"ת אחרים, ואילו בשו"ת ממעמקים נמצאות רק שתי שאלות בעניין זה. האחת עוסקת בשאלת ההיתר לאכול ממרק הפיגולים הניתן להם,¹⁷⁸ והאחרת בהכשרת בשר לאכילה בהעדר מלח.¹⁷⁹ גם זה מצביע על כך שלא היה מקום לשאלות בנושא זה, והם נאלצו לאכול את מה שניתן להם. אמנם היו שהקפידו גם בתנאי הגיטו על כשרות המזון, אך הם היו יחידי סגולה, כדוגמת האברך הברלינאי שהתקרב ליהדות בגיטו.¹⁸⁰

בנושא ברכות ותפילה ישנן כשלושים ואחת שאלות. חלקן שאלות טיפוסיות בתחום זה, כגון, כיצד ינהגו פועלים הצריכים להשכים קום לעבודתם בימות החורף הקצרים בשעה שחושך בחוץ ולא ניתן עדיין להתפלל?¹⁸¹ וחלקן ייחודיות למציאות החיים בה היו שרויים, למשל, האם מותר, ואולי אף חייבים, להסתכן למען תפילה בציבור?¹⁸² האם נערים המסתתרים במחבוא יכולים להצטרף לתפילה בציבור אותה הם שומעים ממקום מחבואם?¹⁸³ האם יברכו כלואי הגיטו ברכת 'שלא עשני עבד'?¹⁸⁴ האם אלו ששרדו את 'האקציה הגדולה' יברכו ברכת 'הגומל' אף שהם עדיין כלואים ומשועבדים?¹⁸⁵

שאלות הקשורות בטיפול במת תופסות מקום מרכזי בשו"ת, כעשרים שאלות נשאלו בנושא. למשל, האם מותר ליהנות מבגדי הנפטרים?¹⁸⁶ ומשיני הזהב שלהם?¹⁸⁷ האם מותר לפתוח קבר להוציא ממנו שהוסתר בכיס הנפטר?¹⁸⁸ לאחר השחרור התעוררו שאלות על סידורי הקבורה, כגון, האם לקבור בין קברי ישראל יהודים שהתחפשו לנוצרים?¹⁸⁹ וכיצד להקים מצבה כאשר לא ידוע במדויק מיקום הקבר?¹⁹⁰

ארבע שאלות נשאלו בנושא תיקון לשבים המבקשים כפרה על מעשיהם הרעים, אנשים שנאלצו לחלל ספרי תורה,¹⁹¹ או להתנהג כמומרים.¹⁹²

מכל זה עולה תמונה ברורה, שבדומה לדברי הרב הוברבאנד בגיטו וורשה,¹⁹³ כך גם בגיטו קובנה רובן של השאלות ההלכתיות נולדו מתוך המצוקה הייחודית בה הם היו נתונים. תנאי החיים הבלתי-נורמליים הצמיחו שאלות הלכתיות בהתאם.

ראוי עוד להשוות בין הנושאים הנזכרים לעיל, לבין הנושאים התורניים שהוצגו בכתבים ההיסטוריים של הרב אשרי, במאמרים ובספרו **חורבן ליטע**.¹⁹⁴ ההשוואה מלמדת, כי לצד נושאים

¹⁷⁵ שם, חלק ה', סימן ח'.
¹⁷⁶ שם, חלק א', סימן כ"א.
¹⁷⁷ שם, סימן כ"ב. וחלק ב', סימן ט'.
¹⁷⁸ שם, חלק א', סימן ב'.
¹⁷⁹ שם, סימן י'.
¹⁸⁰ שם, חלק ד', סימן ח', עמ' ס"ב.
¹⁸¹ שם, סימן ב'; וחלק ה', סימן ב'.
¹⁸² שם, חלק ב', סימן י"א.
¹⁸³ שם, חלק ד', סימן ד'.
¹⁸⁴ שם, חלק ג', סימן ו'.
¹⁸⁵ שם, חלק א', סימן ז'.
¹⁸⁶ שם, סימן ג'.
¹⁸⁷ שם, חלק ב', סימן י"ח.
¹⁸⁸ שם, סימן י"ב.
¹⁸⁹ שם, חלק א', סימן כ"ה.
¹⁹⁰ שם, חלק א', סימן כ"ח.
¹⁹¹ שם, סימן א'; וחלק ב', סימן י"ט.
¹⁹² שם, חלק ד', סימן י"ב; וחלק ה', סימן ט"ו.
¹⁹³ ראה לעיל עמ' 162.
¹⁹⁴ ראה למשל לעיל עמ' 132 - 133.

זהים כדוגמת מסירות נפש לשמירת מצוות, ישנם נושאים שונים הנמצאים בספרות השו"ת ולא בספרות ההיסטורית, וכן ההיפך. חילוק זה אינו מפתיע והוא נובע מהאופי השונה של החיבורים. ספר שו"ת מתמקד בשאלות הלכתיות, ולא בסיפורים. לדוגמה, הלווייתו של הרב שפירא¹⁹⁵ ומותו על קידוש השם של הרב אלחנן ווסרמן,¹⁹⁶ התופסים מקום בולט במאמרים ובחורבן ליטע, לא מופיעים כלל בשאלות ובתשובות. לעומת זאת בחיבור השו"ת ישנו חומר הלכתי עשיר מאוד במגוון תחומים שלא קיים במאמרים. חשוב להדגיש נושא מסוים החסר בשאלות ובתשובות, עליו מספר מזכיר האלטסטנראט תורי את הדברים הבאים:

באחד מביקורי אצל הרב שפירא בדירתו בגיטו מצאתיו במיטתו בתנוחה של ישיבה. הוא כתב... שאלתיו: "רבי, מותר לשאול מה הוא כותב?" והרב ענה לי: "בני, אלפי נשים בגיטו עגונות ועוד אלפים תהיינה בתום המלחמה. לפי דיני העגינות הקיימים נידונו רבבות נשים לעגינות עד סוף ימיהן כי לא היה אסון מחריד כל כך של השמדה בתולדותינו". הרב כתב אפוא ספר הלכה על שחרור עגונות... וכבר אז צבר 300 עמודים. לא הרהבתי עוז לבקש רשות להעתיק את עבודתו העצומה, וחבל חבל שלא נשאר זכר הימנה.¹⁹⁷

עוד מתאר תורי את החשיבות הגדולה שראה הרב אשרי בעניין זה:

אשרי סיפר לי על הבעיות המעסיקות, בימים אלה, את הציבור הדתי. אחת מהן היא בעיית העגונות... אשרי רואה בעיה זו כאחד מן התפקידים החשובים של הרבנים בסלובודקה.¹⁹⁸

למעשה, נושא העגונות מופיע בשאלות ובתשובות של רבנים אחרים אחרי השחרור,¹⁹⁹ ואילו בשו"ת ממעמקים אינו עולה אף לא פעם אחת. יש להסיק מכך שהרב אשרי לא ישב בהרכבים השונים של בתי הדין שדנו בסוגיות אלו. הסיבה נעוצה כנראה בכך שבדיני עגונות מקובל להושיב את גדולי הדיינים בלבד, שהרי היתר נישואי אשת איש שלא ידוע היכן בעלה כרוך באיסורים חמורים ביותר. נראה שהרב אשרי באותו שלב לא זכה להימנות על חבורת העילית של הדיינים.

2.2.3.2 ההכרעה ההלכתית

אף שאין עניינו של מחקר זה לבחון את "איכותה" של הפסיקה ההלכתית של הרב אשרי ואת ביסוסה במקורות חז"ל, מכל מקום, במסגרת הדיון בפוסק העומד מאחורי ההכרעות ראוי לבחון היבטים שונים של פסיקתו. כגון: האם הכרעותיו הן חד-משמעיות? האם ניתן לזהות מגמה בפסיקה שלו? האם הוא מתמקד רק בהיבט הצר של הנתונים שהוצגו לו או שהוא מתייחס גם להשלכות רחבות של העניין? וכדומה.

2.2.3.2.1 הכרעה ברורה ולא "צריך עיון"

בספרי עיון תלמודיים מופיעים לא פעם ראשי התיבות: צ"ע, צריך עיון, כי בהם המוקד הוא ניתוח תיאורטי של הסוגיות, תוך התפלפלות והעלאת סברות וללא מסקנה מחייבת. בספרי הלכה לעומת זאת נדרשת הכרעה. אלא, שגם בהם מופיע לעיתים "יעשה שאלת חכם" וכדומה, במקרים בהם קשה להגיע להכרעה גורפת. לפעמים הפוסק גם מתנה את פסיקתו בהסכמתם של פוסקים נוספים.

¹⁹⁵ ראה לעיל עמ' 124.

¹⁹⁶ יידון להלן בעמ' 229-234.

¹⁹⁷ תורי, גיטו יום יום, עמ' 203, הערת הכותב.

¹⁹⁸ שם, עמ' 304-305.

¹⁹⁹ ראה למשל: הרב יצחק יעקב וייס, שו"ת מנחת יצחק, חלק א', סימנים א'-ה'; וגם הרב מרדכי יעקב ברייש, שו"ת חלקת יעקב, אבן העזר, סימנים מ"ט-נ"א.

בספר **שו"ת ממעמקים** בולט הדבר שלמרות התנאים הקשים שלא אפשרו רוחב דעת לפוסק, ולמרות המחסור בספרים לעיון,²⁰⁰ נתן הרב אשרי הכרעה ברורה. אף אם נעשתה עריכה מסוימת של השקלא וטריא²⁰¹ בתשובות,²⁰² יש להניח שההכרעה עצמה ניתנה לשואל מיד, והיא כאמור חדה והחלטית.

מתוך מאה ואחת עשרה השאלות, נראה שמוצג רק מקרה אחד בו נמנע הרב אשרי מלפסוק. היה זה בשנת תש"ג, בשאלה שהתעוררה בדבר נטילת לולב ביום טוב ראשון של חג סוכות שחל בשבת. כתב על כך הרב אשרי: "לא רציתי להורות בזה לא איסור ולא היתר".²⁰³ במקרה נוסף ההכרעה שניתנה אינה לגמרי החלטית, כאשר נשאל הרב אשרי אם מותר להתאבד בתנאי הגיטו.²⁰⁴ ההכרעה החדה מעידה על אומץ ליבו של הרב אשרי, ועל נכונותו ליטול אחריות ולדון בתנאים לא תנאים בסוגיות סבוכות וחמורות, אף בעת היותו פוסק צעיר.

2.2.3.2.2 דקדוקים הלכתיים

התשובות נכתבו בהתדיינות הלכתית מעמיקה, וחלקן משתרעות על עמודים רבים. הן פותחות במקורות המקובלים בדיונים מעין אלה, בדברי היסוד מהתורה ומדברי תנאים ואמוראים, וממשיכות בדברי פוסקים ראשונים ואחרונים. השקלא וטריא מציגה את כל צדדי הנושא, ובחלק מהמקרים נדרשת התייחסות למספר שאלות משנה המרכיבות את העניין השלם. בכל דיון מוצג מגוון הדעות של האוסרים ושל המתירים, ובסופו של הדיון מוצגת הכרעתו של הרב אשרי.

כדוגמה לדבר ניתן להביא את השאלה בדבר פועלים הנאלצים להשכים קום לעבודתם לפני שהאיר היום, כיצד ינהגו לעניין הנחת תפילין ותפילה? הדיון ההלכתי כולל מספר נושאים: האם על פי דין תורה לילה זמן ראוי להנחת תפילין? האם גזירת חכמים שאין להניח תפילין בלילה מחשש שמא יישן בהן, רלוונטית רק בתחילת הלילה למי שעדיין לא ישן, או גם למשכים קום?²⁰⁵ כיצד יש לנהוג לעניין ברכה על התפילין? וכיצד יעשו לעניין קריאת שמע ותפילה?²⁰⁶

המקורות הרבים לצד הדיוקים הלמדניים מלמדים על שליטתו של הרב אשרי במקורות חז"ל, ועל יכולותיו ללמוד ולהסיק דבר מתוך דבר. שהרי נראה ולא הייתה כתקופה אפילה זו בתולדות עמנו, וממילא גם הבקי בפסקי העבר, צריך היה להעריך את המציאות בהווה ולהתאמץ להסיק אודותיה מחומר שנגע לזמנים ולמצבים אחרים.

2.2.3.2.3 מגמת הפסיקה: כוח דהיתרא עדיף

ישנם בהלכה כללים מוסכמים ומחייבים בפסיקה. למשל, הבחנה בין מקורות שונים: "ספיקא דאורייתא לחומרא, ספיקא דרבנן לקולא",²⁰⁷ והבחנה בין מצבים שונים, בין מצב נורמטיבי לבין מצב המוגדר סכנה ופיקוח נפש בו נדחית חובת קיום המצוות.²⁰⁸ ישנן גם מגמות בפסיקה, כדוגמת אמירת חז"ל "כוח דהיתרא עדיף",²⁰⁹ שבמקרה של מחלוקת יש להעדיף את השיטה המקלה.

²⁰⁰ אמנם תקופה קצרה שימש הרב אשרי כאחראי על מחסן הספרים המוחרמים (ראה לעיל בעמ' 20-21), אך גם אז אין לשער שהייתה לו אפשרות לשבת על המדוכה ולעיין בסוגיות בנחת.

²⁰¹ המשא ומתן בדיון התלמודי-הלכתי.

²⁰² בעניין העריכה המאוחרת ראה לעיל בעמ' 157-158.

²⁰³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ה', עמ' מ"ז. ראה לעיל בעמ' 155 את תגובת הציבור לפסק זה ואת דברי הרב שפירא בנדון.

²⁰⁴ שם, חלק א', סימן ו', עמ' נ"ב. וראה עוד להלן בעמ' 169-170.

²⁰⁵ אם חכמים גזרו לא להניח תפילין בלילה מחשש שמא יירדם בשעה שהתפילין עליו ויהיה בכך משום פחיתות כבוד,

חשש זה לא נראה רלוונטי למי שישן בלילה והשכים קום.

²⁰⁶ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ב'. וגם, אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ב'.

²⁰⁷ בספק איסור תורה יש להחמיר, ובספק איסור מדברי חכמים יש להקל. ראה למשל: **תלמוד בבלי**, ביצה, דף ג', עמ' ב'.

²⁰⁸ ראה עוד להלן בעמ' 168.

²⁰⁹ **תלמוד בבלי**, ביצה, דף ב', עמ' ב'.

עיון בשאלות ותשובות ממעמקים מלמד כי בתקופת השואה הרב אשרי חיפש תמיד את האפשרות להקל ולהתיר, והכריע שוב ושוב כשיטה המקילה. הוא התבסס על כך שמדובר במציאות של פיקוח נפש, והקפדה מחמירה היא בלתי אפשרית בתנאי הגיטו ואף עלולה לעלות בחיי אדם. פסיקתו המקילה אפשרה את המשך הקיום הפיסי וממילא את המשך קיום המצוות, והביאה גם עידוד מוראלי חשוב לבריות. הדוגמאות לכך הן רבות, והן כמעט כמספר התשובות העוסקות בתקופה זו. מותר לאכול בפסח קטניות,²¹⁰ וגם מצה שרויה.²¹¹ אפשר לצאת ידי חובת סעודת פורים בלי פת,²¹² ומותר לאכול בתשעה באב.²¹³ מותר ליהנות מבגדי הנפטרים,²¹⁴ ומותר לפתוח קבר להוציא ממון שנקבר עם המת,²¹⁵ וכך הלאה.

בחלק מהשאלות מציין הרב אשרי במפורש את הצורך להקל. לעיתים היא מוצגת כבקשה מאת השואל, כדוגמת כהן שהתעללו בו הצוררים וסרסוהו והפכוהו לבעל מום, ובא ואומר "שטוחה בקשתי לפני כבודו אולי יש בשבילי מזור ותרופה, אולי יש עצה ותושיה מצד הדין כדי שאוכל לעלות לתורה כדרכו של כהן, לברך ראשון".²¹⁶ ולעיתים היא מתבססת על שיקול הדעת שלו כפוסק, למשל, כהן שהתעללו בו הגרמנים ונעשה קולו צרוד שואל אם מותר לו לעלות לדוכן ולשאת כפיו?²¹⁷ כותב הרב אשרי בתשובה:

לאסור עליו את העליה לדוכן... חס וחלילה לנו לעשות כדבר הזה, כי מאז שהגרמנים הארורים שלחו בו את ידיהם הטמאות התמוטטו עצביו וחלומות בהלות יבהלוהו מדי לילה בלילה... ועכשיו אם נאסור עליו לקיים את מצות נשיא²¹⁸ כפיס נביא על ידי זה להתמוטטות גמורה של עצביו ולא יבוד שיווי משקלון²¹⁹ הרוחני.²²⁰

כך גם בעניינו של האברך הברלינאי שהתקרב למצוות בגיטו, והרשעים קטעו את ידו השמאלית ועל כן לא יכול היה להניח תפילין בשמאל כמקובל. "בא לפני כשהוא בוכה בדמעות שליש ונפשו בשאלתו, אם יכול הוא מן הדין לקיים את מצות הנחת תפילין בהנחת של יד על ידו הימנית על ידי אחרים?"²²¹ הרב אשרי בתשובה הביא: "מצוה גדולה לחזק את השואל ולאמצו בעבודת השם, מאחר שבמצבו האומלל הוא בוודאי בדיעבד גדול ויש לעודד וביותר לקיום המצוות".²²² חשוב לציין כי גם במקרים אלו מביא הרב אשרי התדיינות הלכתית מפורטת עליה הוא מבסס את פסיקתו, ואין הוא מסתמך רק על הצורך לעודד את השואלים.

ברם, אין זאת אומרת שהכול הותר בתקופה זו. שימוש בתעודות התנצרות, ומסירת ילדים לידי כמרים, נאסרו.²²³ יהודי שעבר התעללות וכתוצאה מהמכות נעשה כחרש אילם, יכול להצטרף למניין, אך קשה להתיר לו לעלות לתורה ולהחשיבו במניין הקרואים.²²⁴ אמנם יש לשים לב לכך שהשואל במקרה זה היה הנכבד ר' משה ב' אריה ממתפללי בית מדרשו של הרב אשרי, ואולי

²¹⁰ אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן י"ז.

²¹¹ שם, חלק ה', סימן ו'. השאלה עלתה ממני שנהג כל ימיו לא לאכול מצה שרויה בפסח.

²¹² שם, סימן ה'.

²¹³ שם, סימן ח'.

²¹⁴ שם, חלק א', סימן ג'.

²¹⁵ שם, חלק ב', סימן י"ב.

²¹⁶ שם, סימן ז', עמ' ל"ט.

²¹⁷ שם, חלק ד', סימן ט'.

²¹⁸ כך במקור, ונראה שצריך להיות נשיאת.

²¹⁹ כך במקור, ונראה שצריך להיות משקלו.

²²⁰ אשרי, ממעמקים, חלק ד', סימן ט', עמ' ע"א.

²²¹ שם, סימן ח', עמ' ס"ג.

²²² שם, עמ' ס"ז.

²²³ ראה להלן דיון מורחב בדיון "עבודה זרה" בעמ' 173-177.

²²⁴ אשרי, ממעמקים, חלק ג', סימן ב'.

הרב הכיר את חוסנו הנפשי ואת דקדקנותו במצוות וידע כי ראוי הוא שידקדק בדבר זה. ועוד, שגם שם מצא הרב אשרי פתרון מעשי:

להפיס את דעתו ולהרגיע את רוחו, הוריתי שהוא יכול לעלות לתורה ביחד עם הבעל קורא ושניהם יאמרו את הברכות ביחד... כששמע את פסק דיני אורו עיניו וכתב לי על הנייר רבי, ניחמתני והחייטני, כן ינחמך ויחייך ה'.²²⁵

נראה כי פעם אחת בלבד המליץ הרב אשרי לצאת ידי הדעה המחמירה, וזה היה בעניין "קריאת שמע של שחרית" ליוצאים לעבודת הכפייה קודם עלות השחר. הוראתו הייתה לקרוא את "שמע" בזמן העבודה, והוא הוסיף שאף אם הגרמנים יפסיקו באמצע, מעיקר הדין אין הם חייבים לחזור לראש אלא ימשיכו ממקום שפסקו. "מיהו כדי לצאת את דעת אותן השיטות... אם אפשר להם יתאמצו לקרוא עוד הפעם... את כל סדר קריאת שמע בלי הפסק".²²⁶

ברם, לאחר השחרור, עם שינוי תנאי החיים, ניתן לזהות בבירור שינוי מגמה ופסיקה מחמירה. ליהנות משינוי זהב שנמצאו בין עצמות המתים, אסור.²²⁷ ללכת ברחובות שרוצפו באבני מצבות שנלקחו מקברי יהודים, אסור.²²⁸ יהודי החשוד בהמרת דתו כיון שנמצא לצווארו צורת שתי וערב של הנוכרים, אסור לקוברו בין יהודים, אלא יש לקוברו בריחוק מקום.²²⁹ לעשות ממעיל ספר תורה שנשרף שקית לתפילין, אסור, כיון שזו הורדה בקדושה.²³⁰ יהודי שאין לו בנים אשר הציל ילד ואימץ אותו כבן, אסור להעלות את הילד לתורה על שם המציל.²³¹ יהודי ששימש כשוטר וידוע ומפורסם כיצד התעלל באחיו היהודים בחרפות ובגידופים ובהרמת יד, אסור למנותו לשליח ציבור אף על פי שהוא טוען שהוא מתחרט על מעשיו.²³²

עם זאת, אף לאחר השחרור מצאנו מקרים של פסיקה להקל, כל מקרה והשיקול המיוחד לו. למשל, אדם שנטמע בגויים היקל עליו הרב אשרי את שיבתו אל חיק היהדות, מחשש שמא ישאר בין הנוכרים.²³³ כך גם במקרה של ילד כבן עשר אשר נמצא בין הגויים וחשש מהכאב הכרוך בברית המילה, התיר הרב למול אותו תחת השפעת סם שינה.²³⁴ בשאלה אחרת השיקול להקל היה צורך הרבים לאתר חזן מתאים להוביל את התפילות בימים הנוראים של שנת תש"ה. הרב אשרי התיר לאדם שסייע בהמתת חסד בתקופת השואה לשמש בתפקיד זה.²³⁵

העולה מכאן, שהרב אשרי גילה התחשבות רבה בדמות השואלים ובמצבם, ונכון היה לקחת אחריות ולפסוק להקל אף בדינים חמורים, וזאת תוך הישענות על יסודות איתנים של גדולי הפוסקים. כמנהיג רוחני אחראי לבני קהילתו הוא פעל לכוון את חייהם ולרומם אותם לאביהם שבשמים.

2.2.3.2.4 התייחסות מעשית ושינוי המציאות

ניתן לראות כיצד הרב אשרי לא מסתפק בהכרעה נקודתית של מותר או אסור בנתונים שלפניו, אלא הוא מתייחס למציאות הרחבה ולהשלכות האפשריות, וגם להן הוא נותן מענה. ההתייחסות היא גם להשלכות הלכתיות, כגון ילד בגיטו הרוצה להתחיל להניח תפילין לפני גיל בר מצווה כי

²²⁵ שם, עמי ל"ה.

²²⁶ שם, חלק ד', סימן ב', עמי כ"ז.

²²⁷ שם, חלק ב', סימן י"ח.

²²⁸ שם, סימן כ'.

²²⁹ שם, סימן כ"א.

²³⁰ שם, סימן כ"ב.

²³¹ שם, חלק ג', סימן י"א. אין לקרוא לו פלוני בן אלמוני המציל, אלא יש להזכיר את שם אביו הביולוגי.

²³² שם, סימן י"ד.

²³³ שם, חלק ה', סימן ט"ו. וראה עוד להלן בעמי 177.

²³⁴ שם, חלק ב', סימן ט"ו.

²³⁵ שם, חלק ג', סימן ז', עמי ס"ח. על מקרה זה ראה בהרחבה לעיל עמי 45-46.

מי יודע מה ילד יום, מזהירו הרב אשרי שאם אין מניין בלעדיו יודיע לרבים שעדיין קטן הוא ושעל כן אינו מצטרף למניין.²³⁶ וגם להשלכות כלליות, למשל יהודי שנוקם את דם משפחתו והורג את הרוצח הליטאי שפגע בהם, מאיץ בו הרב אשרי לברוח מליטא.²³⁷ לעיתים, במקום להכריע במציאות הנתונה הרב אשרי חותר לשנות את המציאות המערימה מכשול. ילד שצריך להיות נימול אך ישנו ספק בדבר מצבו הבריאותי, משכנע הרב אשרי את המוהל להאריך את שהותו בליטא על מנת שיוכל למול אותו ללא חשש.²³⁸ עורך דין יהודי המייצג תמורת הון רב זוג רוצחים ליטאים שרצחו כעשרים יהודים, הרב אשרי משכנעו לפרוש מתפקידו.²³⁹ יהודי שנטמע בין הגויים וחושש שייקבר ביניהם, מבקש לדעת האם מותר לו לצוות את שכניו שישרפו את גופתו וכך יינצל מקבורה לא ראויה? משיב הרב שחש וחלילה לצוות על כך ולגרום באופן יזום רעה לנפשו. והוא מצרף פתרון מעשי, שיבקש משכניו לקבור אותו בריחוק מקום מהנוכרים, ואף ישלם להם כסף לצורך כך.²⁴⁰

מכאן עולה דמות של פוסק בעל יוזמה ותושייה שאינו מסתפק בלהשיב תשובות ממוקדות על שאלות שנשאל, ולעיתים הוא פועל לתקן את המציאות.

2.2.4 סוגיות יסוד הלכתיות

במסגרת הדיון בשאלות השונות עסק הרב אשרי במספר סוגיות יסודיות בהלכה, לאורך הוא דן את המציאות המיוחדת שהתרגשה עליהם, ובהתאם לכך הוא פסק הלכה.

2.2.4.1 פיקוח נפש ומאכלות אסורות

הדין הבסיסי הוא, שפיקוח נפש, ואפילו ספק פיקוח נפש, דוחה שבת.²⁴¹ דהיינו, במצב בו שמירת השבת מסכנת חיי אדם, יש לדחות את שמירת השבת ולא לסכן את הבריות. כך הדין גם ברוב המצוות, והמקור לכך הוא הפסוק: "ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם",²⁴² וכפי שדרשו חז"ל: "וחי בהם, ולא שימות בהם".²⁴³ אולם יש לשאול מהו הדין במקרה בו שמירת המצוות לא מסכנת חיי אדם באופן מיידי, אלא היא תוביל בהמשך להתפתחות סכנה. האם מותר לדחות את המצוות כבר עתה, על מנת למנוע התפתחות סכנה עתידית?

הרב אשרי נדרש לשאלה זו אותה הוא מכנה "פיקוח נפש לאחר זמן", בשאלה הבאה:

הוטל על יהודי גיטו קובנה לעבוד בבניין שדה תעופה על יד העיר... לכל אחד ואחד מעובדי הכפייה ניתן בתור מזון צלחת של מרק פיגול ורבים מהם לא רצו כמובן לטמא את עצמם... ולטעום ממרק זה. אולם מכיוון שהם נחלשו מרעב... באו אלי... מספר אנשים ונפשם לשאול הגיעה, אם מותר להם לאכול את המרק, היות כי יש בזה משום סכנת נפשות באם ימשיכו ברעבונם.

ותוכן שאלתם הוא: מכיוון שעכשיו אין כאן משום פקוח נפש שידחה את האיסור אף שלאחר זמן יוחלשו ויבואו לידי סכנת נפשות מכל מקום בטר השתא אזלינן,²⁴⁴ או

²³⁶ שם, חלק ה', סימן י', עמ' צ"ח. פסיקה דומה ניתנה לילד שהסתתר בין הגויים ולאחר השחרור חזר לעמו, אלא שלא ידע את גילו המדויק, וכאשר היה נראה שהתקרב לגיל מצוות הורה הרב אשרי שיניח תפילין אך לא יצרפוהו למניין. ראה: שם, חלק ד', סימן י"ז.

²³⁷ שם, חלק ד', סימן י"ד.

²³⁸ שם, סימן י"ח.

²³⁹ שם, סימן ט"ו, עמ' צ"ג, צ"ח. עוד על מקרה זה ראה לעיל עמ' 46-47.

²⁴⁰ שם, חלק ג', סימן ג'.

²⁴¹ יומא, פרק ח', משנה ו'.

²⁴² ויקרא, י"ח, ה'.

²⁴³ תלמוד בבלי, יומא, דף פ"ה, עמ' ב'.

²⁴⁴ פוסקים כמציאות הקיימת עתה, שאם יימנעו היום מלאכול לא יהיה בכך סיכון נפשות.

דילמא אף שעכשיו אין כאן משום סכנת נפשות אבל מכיוון שבוודאי לאחר זמן יבואו לכלל סכנת נפש מחמת חולשה, מותר להם כבר עכשיו לטעום ולאכול מן המרק כדי להינצל מסכנת נפשות שתבוא אליהם לאחר זמן.²⁴⁵

הרב אשרי פסק שיש לחשוש לפיקוח נפש לאחר זמן ולאכול מיד, ולא להמתין שיבואו לכלל סכנה.²⁴⁶

שאלה אחרת הוצגה לרב אשרי שנים לאחר השואה, לדיון בלבד, האם במצב של רעב ופיקוח נפש מותר לאכול בשר אדם, והאם קרה כדבר הזה בגיטו?²⁴⁷

הרב אשרי פסק שבמצב של פיקוח נפש מותר לאכול בשר אדם, ואולם, לא קרה בגיטו קובנה וכן במחנות הסמוכים שיאכלו בשר אדם. רק... על יד המקום שעבדו עובדי הכפייה היהודים היה מחנה של חיילים רוסים שבויים... ראו איך החיילים השבויים הללו צלו במדורות אש שעשו, בשר חייל שמת ואכלו אותו... ועל ישראל גאותו, ובצדק, שהרי אין לשער ואין לתאר את גודל הרעב ששרר במחנות ההסגר של היהודים, ורעב קשה מכולן,²⁴⁸ ואף על פי כן לא ירדו ישראל מקדושתם, קדושת אנוש, ולא אכלו אף פעם בשר אדם.²⁴⁹

2.2.4.2 התאבדות

אדם הנוטל את חייו בשעה שדעתו מיושבת עליו, עובר איסור מהתורה הנלמד מהפסוק: "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש".²⁵⁰ במציאות הקשה של השואה היו שנשברה רוחם וביקשו לשלוח יד בנפשם. הרב אשרי סיפר על אחד שביקש מחברו להכותו כיון שטוב לו מותו מחייו.²⁵¹ אחר פנה אל הרב אשרי בסמוך לפרסום חובת ההתייצבות למה שהתברר כ"אקציה הגדולה", בשאלה הבאה:

בא אלי בעל הבית אחד מנכבדי העיר... ודמעתי על לחיו, וברוב שיחו אמר... נפשו היא בשאלתו, כי איככה יוכל לראות ברעה אשר תמצא את משפחתו... מכיון שאין בכוחו לעמוד בפני ייסורי הנפשות האהובות והיקרות לו מכל... לזאת שאלתו היא אם מותר לו לקרב את קצו ולשלוח יד בנפשו... ובלבד שלא יראה בעיניו באבדן בני ביתו. ונוסף לזה הוא עצמו לא יומת במיתה משונה תוך ייסורים גדולים... וגם יזכה לבוא לקבר ישראל.²⁵²

הרב אשרי מביא דוגמאות היסטוריות שונות וביניהן שאול המלך שנפל על חניתו, וגם דעות שונות בפוסקים, וכותב:

יתכן שבנידון דידן מותר לו לאבד את עצמו ואין מונעין ממנו שום דבר. ובכל זאת נראה לי שלפרסם ברבים כפסק הלכה שבנידון דידן מותר לו לאדם לאבד עצמו לדעת, בוודאי אסור, כי בזה היינו נותנים יד לפושעים... ודבר זה יש בו משום חילול השם, מפני שזה היה מראה כאילו אין ליהודים ביטחון בחסדי השם שיצילם...

²⁴⁵ אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן ב', עמ' י"ג.

²⁴⁶ שם, עמ' י"ד-ט"ז.

²⁴⁷ שם, חלק ד', סימן כ"ג, עמ' קכ"ד. השאלה הוצגה על רקע תאונת מטוס בהרי האנדים בדרום אמריקה, בה הניצולים שרדו במשך שבועות באמצעות אכילת בשר חבריהם שנהרגו.

²⁴⁸ על פי דברי חז"ל, הרב קשה ממוות, רעב קשה מחרב, ושבי קשה מכולם כיון שהוא כולל את הכול. ואכן שילוב זה היה בגיטו. ראה: תלמוד בבלי, בבא בתרא, דף ח', עמ' ב'.

²⁴⁹ אשרי, ממעמקים, חלק ד', סימן כ"ג, עמ' קכ"ז-קכ"ח.

²⁵⁰ בראשית, פרק ט', פסוק ה'. וראה: אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן ו', עמ' מ"ה.

²⁵¹ שם, חלק ג', סימן ז', עמ' ס'.

²⁵² שם, חלק א', סימן ו', עמ' מ"ה.

ואמנם יש לציין כאן בגאון כי לא היו בגיטו קובנה מקרי איבוד לדעת, זולת שלושה אנשים שרוחם נפלה בקרבם,²⁵³ אבל יתר יושבי הגיטו האמינו באמונה שלמה כי לא יטוש השם את עמו.²⁵⁴

2.2.4.3 קידוש השם

יהודי המאויים על ידי גוי שיעבור עבירה או שיהרג, כיצד עליו לנהוג? האם עליו למסור את נפשו ולמות? האם עדיף שיעבור עבירה ויציל את נפשו, כדין פיקוח נפש שדוחה את המצוות? ההלכה מבחינה בין מצוות שונות, ומגדירה שלוש עברות חמורות עליהן יש למסור את הנפש. וכפי שמסכם זאת הרמב"ם:

כל בית ישראל מצווין על קדוש השם הגדול הזה שנאמר: "ונקדשתי בתוך בני ישראל", ומוזהרין שלא לחללו, שנאמר: "ולא תחללו את שם קדשי". כיצד? כשיעמוד עובד כוכבים ומזלות ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה או יהרגו, יעבור ואל יהרג, שנאמר במצוות "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם", וחי בהם ולא שימות בהם. ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו. במה דברים אמורים? בשאר מצוות חוץ מעבודת כוכבים, וגילוי עריות ושפיכת דמים. אבל שלוש עבירות אלו אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תיהרג, יהרג ואל יעבור.²⁵⁵

הרב אשרי דן בשאלה האם גם קטנים חייבים במצווה זו של קידוש השם, שהרי באופן בסיסי קטנים פטורים מחובת שמירת המצוות.²⁵⁶ הוא חידש שישנה מצווה אחת שקטנים אינם מופקעים ממנה והם יכולים לקיים אותה ברובד של חיוב מהתורה, וזו מצוות קידוש השם. אמנם, גם במצווה זו קטן לא חייב למסור את נפשו, אך אם הקטן חפץ בכך הוא יכול למסור נפשו וזה ייחשב לו שקיים מצווה מהתורה.²⁵⁷ הרב אשרי הוכיח זאת משני מקרים המתוארים בדברי חכמים כמעשים הרואיים של גבורת נפש, בהם קטנים התנהגו כמרטירים. המקרה האחד, בו ארבע מאות ילדים וילדות שנשבו לקלון וידעו שהנוכרים יטמאו גופם, קפצו מספינת שביים למצולות ים.²⁵⁸ והמקרה הנוסף של "אישה ושבעת בניה" שסירבו לעבוד עבודה זרה, וגם הקטן שבהם מסר נפשו.²⁵⁹ הרב אשרי הסביר שאם קטנים מופקעים ממצוות קידוש השם מהתורה ולא יכולים לקיימו, כיצד יכולים היו אותם קטנים למסור נפשם ולא להיחשב למאבדים עצמם לדעת העוברים איסור מהתורה?²⁶⁰ מכך שחכמים ראו את מעשיהם באור חיובי, למד הרב אשרי שקטנים יכולים לקיים מצווה זו ברובד של חיוב מהתורה.²⁶¹

²⁵³ גם גרפונקל כותב: "כמעט לא היו התאבדות בגיטו... בכל ימי קיומו... להוציא את הימים האחרונים בלבד - בכל התקופה הזאת היו רק 2-3 התאבדות של יהודים בעיר ובגיטו". ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 248.

²⁵⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ו', עמ' נ"ב.

²⁵⁵ רמב"ם, **משנה תורה, ספר המדע**, הלכות יסודי התורה, פרק ה', הלכות א'- ב'.

²⁵⁶ ראה: **תלמוד בבלי, חגיגה**, דף ב', עמ' ב'.

²⁵⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט', עמ' פ"ה- פ"ז.

²⁵⁸ **תלמוד בבלי, גיטין**, דף נ"ז, עמ' ב'.

²⁵⁹ שם. הרב אשרי מתבסס על הגרסה ב**מדרש איכה** שהקטן מבין הבנים עוד ינק מאמו, וממילא אין ספק שהיה קטן מגיל מצוות. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט', עמ' פ"ה- פ"ו.

²⁶⁰ ראה לעיל עמ' 169.

²⁶¹ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ה', עמ' 101-102. וגם, אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט', עמ' פ"ה- פ"ז. נראה להוסיף שאמנם במצוות אחרות קיים דין חינוך מדברי חכמים, שמחנכים את הקטנים לשמירת מצוות על מנת שיהיו מורגלים בהן לכשיגדלו. אך במצוות קידוש השם הדורשת את מסירת הנפש, התוצאה היא בלתי הפיכה ולא שייך תרגול. במצווה זו, או שמקיימים מצווה מהתורה של קידוש השם, או שעוברים על איסור מאבד עצמו לדעת, אין מצב ביניים של חינוך.

גם יהודי שלא נדרש לעבור עבירה ונרצח בידי גויים רק על שום היותו יהודי, נחשב כמקדש שם שמים.²⁶² בהקשר זה עלתה ביום "האקציה הגדולה" השאלה "מהו נוסח הברכה שעל מקדשי שמו יתברך לברך?".²⁶³

בתשובתו הביא הרב אשרי נוסח המופיע בשם הרב אשר מפרנקפורט שקידש את השם: ברוך אתה השם א-לוקינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לאהוב שם הנכבד והנורא ההיה וההוה והעתיד להיות בכל לבנו ובכל נפשנו, ולקדש שמו ברבים, ברוך אתה השם מקדש שמך ברבים.²⁶⁴

אך למעשה פסק הרב אשרי לברך כנוסח המקובל המופיע בדברי השל"ה:²⁶⁵ "ברוך אתה השם א-לוקינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לקדש שמו ברבים".²⁶⁶ מששמע השואל את תשובתו "שנה ושילש את הנוסח הזה של הברכה, ולימד גם ליהודים אחרים שתהא ברכה זו משוננת ומחודדת בפייהם כדי שידעו איך לברך לכשתגיע שעתם חס ושלום למות מות קדושים".²⁶⁷

2.2.4.4 אמונה בבורא עולם למול המרות דת

הרב אשרי ראה חשיבות גדולה בחיזוק הציבור ובעידודו. בכל המקומות בהם לימד, הוא התאמץ לעודד את רוחם של תלמידיו וללמדם שכשם שמברכים על הטובה כך מברכים גם על הרעה, ושיש להמשיך ולהאמין ולבטוח בבורא עולם.²⁶⁸ ברם, שאלת הצדק בהנהגת העולם, שאלת "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" הקיימת מדורי דורות, התחדדה מאוד במציאות הטראגית של השואה. בשו"ת **ממעמקים** השאלה בוקעת בין השיטין. פעם היא מושמת בפיו של שליח הציבור ר' אברהם יוסף שבזמן אמירת ברכות השחר,

משהגיע לברכת "שלא עשני עבד" קרא בקול מר לאדון האדונים, איך אוכל לומר ברכה זו בשעה שנמצאים אנחנו בעוצר ושבי... איך יוכל עבד לברך ברכת בן חורין בשעה שמוט עבדות נתון על צוארו... הלא לצחוק ולעג יהיה... ככה דיבר האיש מדי יום ביומו בעת ברכת השחר, ורבים מתפללים מרוב שיחם וכעסם סייעו על ידו.²⁶⁹

פעם אחרת היא מתפרצת ועולה ממעמקי ליבו של הרב אשרי עצמו: "על מה ה' עוללת לנו, למה ועל מה נמסרנו לטבח כצאן?".²⁷⁰ היה זה לאחר השחרור, בשעה שהניצולים המעטים יצאו ממחבואיהם וראו גולגולות ועצמות, ידיים ורגליים, חרוכות באש, בעקבות שריפת הנאצים את בתי הגיטו עם נסיגתם. נמצאה בין שרידי העצמות גופת אישה, "אם רחמניה החובקת בזרועותיה את שני עולליה, הנאהבים והנעימים עליה שבחייה ובמותה לא נפרדה מהם".²⁷¹ הרב שהיה מבצר של ביטחון ושידר אמונה לכל הסובבים אותו בשנות הגיטו, נשבר למול מראה הזוועה שחזה עם השחרור. פעם נוספת עלתה הזעקה: "על מה עוללת לנו ככה?",²⁷² כאשר הם ראו שהנאצים שלחו

²⁶² ראה: הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969, עמ' 23.

²⁶³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן ד', עמ' כ"ט.

²⁶⁴ שם

²⁶⁵ הרב ישעיה הלוי הורוויץ, שנקרא כך על שם ספרו **שני לוחות הברית**.

²⁶⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן ד', עמ' ל'. עוד הוא כתב שם, שהרב ישראל מאיר הכהן מראדין, ה"חפץ חיים", הורה ליהודים ברוסיה לברך כך בתקופת מלחמת העולם הראשונה, וגם הרב אלחנן ווסרמן לימד נוסח זה לבנו.

²⁶⁷ שם

²⁶⁸ שם, סימן י"א, עמ' נ"ט-ס'.

²⁶⁹ שם, חלק ג', סימן ו', עמ' נ"ו-נ"ז.

²⁷⁰ שם, חלק ב', סימן כ"א, עמ' קכ"א.

²⁷¹ שם, עמ' ק"כ-קכ"א.

²⁷² שם, חלק א', סימן ל', עמ' קע"ב.

ידם גם בקודשי ישראל, ולא ניתן היה להשיג לאחר השחרור גמרא, סידור או חומש, בכל העיר קובנה.²⁷³

הרב אשרי מתאר יהודים אשר בעת המצוקה המירו את דתם: "רבים לא עמדו בניסיון בעוונותינו הרבים בחשבם שיצילו על ידי כך את נפשם מרדת שחת".²⁷⁴ ושוב הוא כותב:

אז פנו רבים אל אורחות מוקשים ונתיבות עקלקלות, ובחפשים מפלט לנפשם כפפו כאגמון ראשם לפני זרם מים... מי שמד וכליה, מי טמיעה מי גיעול וטומאה... להכחיש מקור מחצבתם ולהשכיח ברית אבות... הם ביקשו מפלט אצל הגויים בהמירם את דתם.²⁷⁵ במקור אחר הוא לא מייחס המרת דת ל"רבים", אלא כותב: "היו אז כאלה מישראל שהתחפשו לגויים שלא יכירו הרוצחים... הם עשו כמעשיהם, הלכו לבתי יראתם וענדו על צווארם שתי וערב".²⁷⁶

קשה להעריך כמה יהודים נהגו כך, וגם לא ברור אם כוונתו לקביעה כללית על המרות דת בשואה או שהוא מתייחס ספציפית לקובנה.²⁷⁷ גם אין לדעת כמה מהם נהגו כן בגלל שכפרו בבורא עולם ומאסו בו, וכמה עשו זאת רק כלפי חוץ בניסיון נואש להציל עצמם. מכל מקום, רק בשאלות בודדות הוא מתאר יהודים שהתנהגו כנוכרים לכל דבר.²⁷⁸ מנגד, הרב אשרי מתאר גם תהליך הפוך של התקרבות לדת בגיטו.

שמעתי מכמה אנשים שהיו בעלי דעות חופשיות שהעריצו את דרכי הגויים ורצו בכל להידמות להם, שכעת לאחר כל מה שעבר עליהם הם יודעים ומבינים מה זה "גוי", הם הצטערו על שלא שמעו קודם לקול מורים ומוכיחים שעוררו למוסר... ובתוך עומק ליבם התעוררו אצלם רגשי תשובה וחרטה ורצון לשוב לחיק עמם.²⁷⁹

הוא מזכיר מספר יהודים שהיו רחוקים ממצוות הדת, ואירועי המלחמה קרבו למסורת אבותיהם. בחור בן עשרים ושבע מקובנה שמשפחתו התבוללה, לא נימול בילדותו, ומשנכלא בגיטו כגורל אחיו החליט לקיים בגופו ברית מילה.²⁸⁰ בחור מברלין בשנות העשרים, משפטן בהשכלתו ורוחק מיהדות, התקרב לדת והקפיד מאוד במצוות.²⁸¹ ובבית החולים בגיטו אושפזו מספר חולים שכל ימיהם לא שמרו מצוות, ודווקא בתנאי הגיטו הקשים הם רצו לצום ביום הכיפורים.²⁸² בלטה באופן מיוחד תפילת הימים הנוראים של שנת תש"ג:

נערכו בגיטו מנינים אין מספר, ואפילו תועי לבב... מאז ומתמיד דרכם שלא להתפלל, הצטרפו לאחיהם המאמינים בתפילה... ואפילו בבית החולים שבגיטו סידר מנהל בית החולים דר' זאכארין מנין לראש השנה ויום כפור, אם כי היה מתמיד מתבולל ורחוק מענייני יהדות.²⁸³

עוד סיפור מיוחד מביא הרב אשרי:

שנת תש"א, הופיעו קלגסי הגרמנים על אדמת ליטא...

²⁷³ שם

²⁷⁴ שם, חלק ב', סימן כ"א, עמ' ק"ל.

²⁷⁵ שם, חלק ג', סימן י"ג, עמ' צ"ג.

²⁷⁶ שם, חלק ה', סימן ט"ו, עמ' קל"ה. צורת שתי וערב, היינו צלב.

²⁷⁷ ראוי לציין, שהרב דוד כהנא יושב ראש וועד הקהילות בפולין לאחר המלחמה, אמד בחמישה עשר אלף את מספר היהודים שהמשיכו לחיות בפולין לאחר השחרור בזהות נוכרית. ראה: הרב דוד כהנא, **אחרי המבול חיי הקהילות**

²⁷⁸ **בפולין לאחר השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א, עמ' 118.

²⁷⁹ ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ה, עמ' קל"ט-קמ"ה. חלק ג', סימן י"ג, עמ' צ"ד-צ"ט. וחלק ד', סימן כ', עמ' קט"ו-קט"ז.

²⁷⁹ שם, חלק ד', סימן ז', עמ' ס'.

²⁸⁰ שם, חלק א', סימן ח', עמ' נ"ט-ס'.

²⁸¹ שם, חלק ד', סימן ח', עמ' ס"ב.

²⁸² שם, חלק ה', סימן ד', עמ' נ"ב, נ"ח.

²⁸³ שם, חלק ג', סימן י', עמ' פ"ב.

בין אלה שנפגעו בראשונה הייתה משפחה אחת, איש ואשה שנספו ביום אחד... ורק בנם יחידם... נשאר לפליטה בחיים, כי שפחתם הנכרית שעבדה אצלם הצליחה להחביאו ולהצילו... והבן הוא נער כבן ט"ז... ועתה נשאר... גלמוד ובודד... ויהי כי רבו הימים ולא יכלה עוד השפחה להצפינו כי פחדה פן תכלה גם אליה הרעה... ותקח את הנער ותביאהו אל בית יראתה ותמסרהו אל הכומר למען יציל את גופו... על ידי זריקת מי טומאת השמד עליו להמיר את דתו... הכומר נענה לבקשת השפחה... העביר את הנער על דתו והטמיעו בין הגויים עד שאיש מהם לא ידע כי מזרע ישראל הוא... הוא חי בין הגויים... ולא ידע כל מחסור... אולם הנער לא ידע מרגוע בנפשו... נפשו עגמה עליו... כי איככה יוכל לראות ברעה אשר מצאה את עמו...

ובאחד הימים אזור הנער עוז בנפשו, עזב את מקום מגוריו בין הגויים ובא לגיטו קובנו לחיות עם אחיו היהודים... ולקבוע את גורלו יחד אתם... ואכן שב הנער אל השם בכל לבו... ומאוד דאבה עליו נפשו על שניאות בראשונה להיות בין הגויים להיות כאחד מהם.²⁸⁴

אחרית דבר, הרב אשרי מתאר שאותו נער נרצח על ידי הגרמנים בתקופת חיסול הגיטו,²⁸⁵ ושאלת הצדק ממשיכה להדהד.

2.2.4.5 שאלות בנושא עבודה זרה ותעודות מזויפות

מקרב אנשים שהאמינו בבורא עולם ורצו להמשיך ולשמור מצוות, עלו שאלות שנגעו בהיבטים שונים של איסור עבודה זרה. בתקופת הכיבוש הנאצי השאלות התמקדו באפשרויות שונות של התחזות לנכרים. שתיים מהשאלות עסקו בהשגת תעודות של גויים. השאלה האחת נשאלה בניסן תש"ב: "אם מותר לו לאדם להציל את עצמו על ידי קניית תעודת התנצרות (טויפ-שיין)?"²⁸⁶ והשאלה השנייה הוצגה כך:

בגיטו קובנה... היה יהודי אחד בעל שם לועזי ביותר עד שלפי השם אי אפשר היה להכיר שהוא יהודי, שם זה היה רשום בפספורט שלו שהוציא בגרמניה עוד מלפני פרוץ המלחמה.

והנה עם גבור קושי השעבוד בגיטו... החליט היהודי הזה לברוח מהגיטו מתוך תקוה שיצליח להסתתר בין הגויים, מכיוון שלפי מראהו ולפי שמו לא היה ניכר עליו שהוא יהודי... אלא שלשם זה היה לו צורך לזייף את הפספורט שלו ולהוסיף בו... את האותיות ר.ק. להורות שבעל הפספורט אמונתו היא רומית קתולית...

ונשאלתי אז... כיון שעל ידי הוספת שתי אותיות הללו יהא נראה כמודה בעבודת כוכבים ומזלות, אם יש בזה איסור או לא?²⁸⁷

בנוגע לקניית תעודת התנצרות אומר הרב אשרי דברים נחרצים:

משמעות אחת יש לתעודת ההתנצרות, והיא שבעל התעודה עזב חס ושלום את צור מחצבתו והתכחש לעמו... דבר זה בוודאי אסור אף שבלבו הוא מאמין באמונה שלימה בצור ישראל וגואלו, מכל מקום מצווה הוא על קידוש השם... ומצווה למסור עצמו למיתה ולא להתעות את הגויים שהוא כפר חס ושלום...

²⁸⁴ שם, חלק ב', סימן ב', עמ' ט"ז-י"ז. הרב אשרי התיר לאותו נער שהיה כהן, לשאת כפיו ולעלות לתורה ראשון כאחיו הכוהנים. ראה: שם, עמ' כ"ג.

²⁸⁵ שם, עמ' כ"ד.

²⁸⁶ שם, חלק א', סימן ט"ו, עמ' ק"ב-ק"ג.

²⁸⁷ שם, חלק ה', סימן ג', עמ' ל"ו. ובאופן דומה גם: אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ד', עמ' 101.

אין שום היתר כלל בנידון דידן לרכוש תעודת התנצרות ושמד אף שהוא חושב שעל ידי זה יצליח להינצל.²⁸⁸

ואילו בנוגע להוספת האותיות ר.ק. בפספורט, ציטט הרב אשרי את רבי יוסף קארו שכתב: "אסור לאדם לומר שהוא עובד כוכבים כדי שלא יהרגוהו, אבל אם כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי משנה מלבשו... מותר".²⁸⁹ הרב משה איסרליש הוסיף, שאף שאסור ליהודי להצהיר על עצמו שהוא עובד כוכבים, מותר לו לומר לגויים לשון המשתמעת לשני פנים הגורמת להם לחשוב שהוא נוכרי.²⁹⁰ על בסיס דברים אלו פסק הרב אשרי שמותר להוסיף את האותיות לפספורט. הוא הוסיף והציע שבעת הוספת אותן האותיות: "ר.ק.", יחשוב בליבו על הפסוק המבטא מחויבות לאמונה בבורא עולם וכולל בתוכו את אותן האותיות: "רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים".²⁹¹

כיצד ניתן ליישב את הסתירה, לכאורה, בפסקים, תעודת התנצרות מזויפת אסורה, ופספורט מזויף מותר?

ניתן היה להציע, שהרב אשרי שולל לחלוטין את השימוש בתעודת ההתנצרות בגלל שבתעודה זו האדם מצהיר על עצמו שהוא נולד יהודי והחליט להמיר את דתו, ואילו בפספורט המזויף הוא מטעה את הנוכרים לחשוב שהוא נוכרי מבטן ומלידה.²⁹² אולם, קשה לקבל הסבר זה מכמה סיבות: תורת הגזע הנאצית לא הכירה באפשרות המרת הדת היהודית, וממילא תעודה כזו לא היה בכוחה להציל יהודי מגורלו המר.²⁹³ ועוד, בדיקה מעלה שבתעודות ההתנצרות המצויות בידינו מתקופת השואה לא מופיע שנושא התעודה הוא יהודי מלידה שהתנצר. תעודות אלה הינן תעודות הטבלה שמשמעותן היא שנוצרי מלידה עבר תהליך הטבלה בידי כומר.²⁹⁴ הרב Males גם הצביע על כך שהמונח שהרב אשרי השתמש בו ביחס לתעודת ההתנצרות: "טויפ-שיין",²⁹⁵ משמעותו המילולית היא תעודת הטבלה.²⁹⁶

הרב Males הציע ליישב את הסתירה בכך שהרב אשרי שינה את דעתו במשך השנים. תחילה סבר ששימוש במסמכים מזויפים הגורמים לחשוב שמדובר בנוכרי מלידה, אסור, ועל כן אסר את תעודת הטבלה, וכפי שפרסם בשנת 1959 בחלק א' של **שו"ת ממעמקים**. אך במהלך השנים חזר בו מפסיקתו, ועל כן בתשובה המאוחרת שהתפרסמה בשנת 1979²⁹⁷ התיר להוסיף את האותיות

²⁸⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ט"ו, עמ' ק"ג. ראוי לציין, שבמאמר עיתונאי שכתב Steve Lipman מופיע שהשואל שאלה זו שרד, ונפטר בלוס אנג'לס בראשית שנות השמונים. המאמר: "Holocaust Questions and Rabbi's Answers Preserved" מופיע תחת הכותרת FOCUS, מעיתון או חוברת לא ידועים לי, והוא מציג את תקציר **שו"ת ממעמקים** שתורגם לאנגלית והתפרסם בשנת 1983. באדיבות אר"א.

²⁸⁹ רבי יוסף קארו, **שולחן ערוך, יורה דעה**, סימן קנ"ז, סעיף ב'.

²⁹⁰ שם, הגהת הרמ"א.

²⁹¹ **דברים**, פרק ד', פסוק ט'. וראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ג', עמ' מ"ה, מ"ט.

²⁹² כך הצעתי בעבר, ראה: משה טרשנסקי, **כתביהם של הרב אפרים אשרי ושל מחבריהם נוספים אודות חיי הדת בגיטו קובנה**, עבודה שוות ערך למ.א. במחלקה לתולדות ישראל על שם ישראל וגולדה קושיצקי באוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע, עמ' 55.

²⁹³ אמנם, ייתכן ובמצבים מסוימים יהודים האמינו שבאמצעות המרת דת יזכו להגנת הכנסייה ויצליחו להינצל, ומכל מקום, מהסיבות הנוספות המופיעות למעלה יש להסיק שמדובר בתעודת הטבלה ולא בתעודת המרת דת.

²⁹⁴ ראה למשל: נספח 7 פ 2א, 2ב. תעודות התנצרות אלה הן מארכיון יד ושם: YVA O.11/72, ותודה לגברת לאה טייכטל מהנהלת הארכיון על עזרתה באיתור המסמכים.

²⁹⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ט"ו, עמ' ק"ב.

²⁹⁶ Akiva Males, "Passing for Christian During the Holocaust: A New Look at Rabbi Ephraim Oshry's Responsa", **Tradition**, vol. 46, no. 3 (Fall 2013), U.S.A. 2013, p. 69.

²⁹⁷ התשובה בעניין הפספורט הופיעה ב: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ג'. ספר זה הודפס בשנת 1979.

בפספורט.²⁹⁸ לטענתו, בהמשך לפסיקה המתירה את הוספת האותיות, צריך היה הרב אשרי לשנות את דעתו ולהתיר גם את תעודת ההטבלה.²⁹⁹

ברם, לא ניתן לקבל הסבר זה כיון שתשובה הנוטה להתיר את הוספת האותיות בפספורט הודפסה לראשונה כבר בשנת 1949, בצמוד לספר **דברי אפרים**.³⁰⁰ הרב Males תירץ שבתשובה משנת 1949 הוא לא התיר את הוספת האותיות, אלא רק כתב: "אפשר לומר דמותר".³⁰¹ לטענתו, ניסוח זה הוא עמום והרב אשרי לא התכוון להתיר את הוספת האותיות באותן שנים. רק בשנת 1979 הוא פסק באותו עניין להתיר,³⁰² וכתב: "ודאי מותר לו ליהודי זה להכניס בפספורט שלו שתי אותיות הללו".³⁰³

דברים אלו דחוקים. אמנם, התשובה המאוחרת משנת 1979 היא מאוד מורחבת בהשוואה לתשובה הראשונית שהודפסה בשנת 1949,³⁰⁴ וכפי שהרב אשרי בעצמו כתב בהקדמה לחלק ה':

מכיון שהקונטרס "מעמק הבכא" הנספח לספר **דברי אפרים**, אזל אפס מן השוק וחזקו עלי דברי רבים ושלימים שיש להדפיסו שנית... לזאת נאותי לאשר נדרשתי והנני מפרסם חלק חמישי מספר **שאלות ותשובות ממעמקים** הכולל בתוכו כאמור את קונטרס "מעמק הבכא". מסודר הפעם בסדר ראוי ונכון.³⁰⁵

הרב אשרי הרשה לעצמו בפרסום המאוחר, לסדר, לערוך, ואף להרחיב את הדברים, אך מכאן ועד לתלות ברב אשרי שהוא חזר בו לחלוטין מפסיקתו הראשונית, המרחק הוא רב. קשה מאוד גם לקבל שהמילים: "אפשר לומר דמותר"³⁰⁶ משמעותן איסור ולא היתר. ועוד, כפי שכבר הוצג לעיל,³⁰⁷ מגמת הפסיקה הכללית של הרב אשרי הייתה להקל בזמן השואה עקב הנסיבות הקשות, ולאחר השחרור הוא הרשה לעצמו להחמיר. דחוק לפיכך לקבל את טענת הרב Males שבזמן השואה הרב אשרי החמיר, ולאחר שנים שינה דעתו להקל.

נראה לתרץ שההבדל בין התשובות נעוץ באופי השונה של המסמכים. תעודות ההטבלה הינן תעודות דתיות עטורות בסמלי הכנסייה,³⁰⁸ ואותן הרב אשרי אסר לחלוטין,³⁰⁹ והוא לא זז מפסק זה. לעומת זאת, בפספורט שהוא מסמך מדיני-אזרחי חסר זהות דתית, הרב אשרי התיר שימושים מוגבלים. ליהודי בעל שם נוכרי עם פספורט מקורי, הוא התיר את הוספת האותיות ר.ק. שמשמעותן אינה חד משמעית. לפי הסבר זה ישנה התאמה מלאה בין שתי התשובות בנדון.³¹⁰ בשאלה נוספת הוא הסתפק אם להתיר שימוש בפספורט מזויף לחלוטין עם שם נוכרי.³¹¹ שאלה אחרת בנושא עבודה זרה עסקה בהסתרת ילדים אצל נוכרים :

Akiva Males, "Passing for Christian During the Holocaust: A New Look at Rabbi Ephraim Oshry's Responsa", **Tradition**, vol. 46, no. 3 (Fall 2013), U.S.A. 2013, pp. 69-74.²⁹⁸
Ibid., p. 73.²⁹⁹ הרב Males שם מגביל את היתר השימוש בתעודת ההטבלה בשני תנאים: שהדבר לא נעשה בפרהסיא בפני עשרה יהודים, ושהגויים אינם מודעים לכך שהוא יהודי.
אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ד', עמ' 101.³⁰⁰

שם.³⁰¹
Akiva Males, "Passing for Christian During the Holocaust: A New Look at Rabbi Ephraim Oshry's Responsa", **Tradition**, vol. 46, no. 3 (Fall 2013), U.S.A. 2013, pp. 71-72.³⁰²
אשרי, **מעמקים**, חלק ה', סימן ג', עמ' מ"ט.³⁰³
התשובה המובאת בספר **דברי אפרים** היא בת שתי פסקאות בלבד, ואילו התשובה המורחבת בחלק ה' של **שו"ת ממעמקים** מתפרסת על כחמישה עשר עמודים.³⁰⁴
אשרי, **מעמקים**, חלק ה', ב"הקדמה" (ללא ציון מספרי עמודים). הדברים מופיעים בעמוד השני של "הקדמה".³⁰⁵
אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ד', עמ' 101.³⁰⁶
ראה לעיל עמ' 165-167.³⁰⁷
ראה: נספח פ' 2א, ב2. תעודות התנצרות אלה הן מארכיון יד ושם: YVA O.11/72.³⁰⁸
אשרי, **מעמקים**, חלק א', סימן ט"ו.³⁰⁹

אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ג', עמ' 101. וגם, אשרי, **מעמקים**, חלק ה', שאלה ג'.³¹⁰
אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ג', עמ' 99. הרב אשרי שם כתב שאין שום איסור בעצם קניית פספורט על שם נוכרי, כיון שהמוכר יודע שהקנייה נועדה רק לשמש תחבולה להסתתר והיא לא מעידה על כוונה להמיר את הדת. אך הרב אשרי אסר לנופף בתעודה ולטעון בפה מלא שהמחזיק בה נוצרי. הוא הסתפק שם אם מותר להציג את התעודה מבלי להזדהות בפה כגוי.³¹¹

חדשים אחדים לפני שהגרמנים... הוציאו לפועל את הרג הילדים היהודיים הידוע בשם "קינדער אקציאן" בגיטו קובנה ביום ג' וד' ניסן תש"ד, כבר נפוצה השמועה הלא טובה בגיטו על פעולת זוועה זו³¹²...

ההורים האומללים חיפשו עצות ותחבולות איך להבריח את ילדיהם...

אחת העצות הייתה לקנות תעודות לידה מגויים שבהן היה כתוב שם נוכרי, ולשים תעודה כזאת בתוך העטיפות של העוללים... שהיו נזרקות על יד בתי יתומים של גויים, ועל יד בתי יראתם, כדי שהגויים יחשבו על סמך התעודות הללו שתינוק זה הוא תינוק של נוכרים...

היו כאלה שמסרו את תינוקותיהם מדעת לכמרים למען יגדלו אותם באמונתם כדי להצילם, מתוך תקווה שאם יישארו בחיים הם יצליחו להוציא את ילדיהם מידי הנוכרים.

והיו כאלה שמסרו את ילדיהם למכיריהם הנוכרים שיחביאום עד לאחרי המלחמה ואז יחזירו להוריהם...

ונשאלתי אם מותר לעשות כן מצד הדין, מאחר שספק גדול הוא אם ההורים יישארו בחיים והתינוקות הללו ייטמעו בין הגויים ולא ידעו את עמם ומולדתם.³¹³

סימוכין לכך ששאלה זו הטרידה את ציבור שומרי המצוות, ניתן למצוא בספר **ילדי המסתור**³¹⁴ המספר את סיפורם של חמישים ילדים שהוברחו מגיטו קובנה והוסתרו על ידי האוכלוסייה הנוכרית. המכנה המשותף של חמישים הסיפורים הוא שרובם המוחלט היו ילדים למשפחות שלא שמרו תורה ומצוות. בחלק מאותם סיפורים מצוטטים ההורים כאומרים במפורש: "אנחנו לא דתיים וזה לא משנה לנו באיזו דת יחונכו ילדינו".³¹⁵ במצב בו הם היו נתונים, הורים שומרי מצוות התלבטו קשות מה עדיף, שהילד יינצל ויגדל כנוכרי או שגורלו יהיה כגורל הוריו? נראה שרבים מהם החליטו שעדיף לקשור את גורל ילדיהם בגורלם.³¹⁶ בתשובתו מבדיל הרב אשרי באופן ברור בין שני מצבים. למסור ילדים לכמרים ולמנזרים אסור בגלל כוונתם הברורה להעבירם על דתם,³¹⁷ אולם למכירים נוכרים המבטיחים להחזיר את הילדים לאחר המלחמה, מותר. וכפי שנימק זאת:

אפילו אם נניח שהורי התינוקות תדבקם הרעה וימותו... מכל מקום הלא כלל גדול הוא בידינו שאין לך ישראל שאין לו גואלים, ומאוד יתכן שאחד מבני משפחתם יבוא אחרי המלחמה לדרוש ולבקש את התינוקות... ואפילו אם לא יישאר בחיים שום אחד

³¹² הכוונה כנראה לידיעות על חיסול גיטו וילנה בספטמבר 1943, ראה: יצחק ארד, "וילנה", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך שני, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 409. וגם ידיעות על "אקציית ילדים" שנערכה בגיטו שוול (שאוול) בנובמבר 1943, ראה: יוסף רוזין, "שוול", בתוך: לוי, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 670. מכל מקום, אף אם פשטו שמועות על אקציה מתקרבת, העיתוי שבחרו הגרמנים לביצוע "אקציית הילדים" בקובנה וודאי הפתיע את היהודים. וכפי שכתב גרפונקל: "הפעם עלה בידי הגרמנים להסוות את הכנותיהם ולהרדים את עירנותו של הגיטו... לא עלה על דעתו של אדם... כי שני הימים הבאים - 27-28 במאוס 1944 - ייעשו לימים האיומים והקודרים ביותר בתולדות הגיטו". ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 176.

³¹³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט', עמ' פ"ד-פ"ה.

³¹⁴ סולומון אברמוביץ ויעקב זילברג (עורכים), **ילדי המסתור חמישים סיפורים של ילדי גיטו קובנה**, תל אביב 2013.

³¹⁵ שם, עמ' 188. ובניסוחים דומים, ראה: שם, עמ' 259, 294.

³¹⁶ עם זאת, ידוע גם על משפחות שומרי מצוות שהעבירו את ילדיהם לידי נוכרים. לדוגמה, הרב אשרי מתאר את המאמצים הגדולים שהושקעו לאחר המלחמה בהשבתן של הילדות: עדינה שער נכדתו של הרב אייזיק שער ראש ישיבת כנסת ישראל בסלובודקה, ושולמית פרידמן בת הרב מלכיאל פרידמן. ראה: Oshry, **The Annihilation**, p. 166.

³¹⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט', עמ' צ"א.

ממשפחת התינוקות הלא כל ישראל קרוביהם וגואליהם, כפי שראינו אחרי המלחמה שהרבה אנשים משארית הפליטה... עסקו בהצלת ילדים כאלו.³¹⁸ גם לאחר השואה נדרש הרב אשרי לשאלות בתחום זה. שאלה אחת הייתה קשורה לילדים שהוסתרו:

מיד לאחר השחרור שמנו את לבנו לעוללנו וטפינו, והתאמצנו לגאול אותם מיד הנוכרים כדי להשיבם לדת... אבל מכיון שרבים מהילדים האלה נמצאו בידי הכומרים... נשאלתי אם מותר ללכת ולהיכנס לבית יראתם... שהרי אסור להיכנס לבית פולחנם ויראתם... אם מותר להיכנס שם מפני הספק אולי אפשר יהיה להציל ילדי ישראל מכיליון השמד.³¹⁹

הרב אשרי פסק שהכניסה למנזרים מותרת לצורך זה, והוא עצמו השתתף בפעילות זו של הצלת ילדים.³²⁰

שאלות אחרות נגעו ליחס שיש לגלות כלפי אלו שמתוך ניסיון להציל עצמם התנהגו כנוצרים, ועתה שבו לכור מחצבתם. הוא נשאל האם הם צריכים לעבור תהליך מחודש של קבלת עול מצוות, וכפי שכותב הרב משה איסרליש: "ישראל מומר שעשה תשובה... מדרבנן יש לו לטבול ולקבל עליו דברי חבירות בפני שלושה".³²¹ בתשובתו כותב הרב אשרי שכיון שנהגו כן מתוך אונס בניסיון להציל עצמם, וגם לא עשו מעשיהם בפרהסיא בפני עשרה ישראלים, על כן ייתכן ואין צורך לדרוש מהם תהליך של טבילה וקבלת נזיפה. ואדרבה, ישנו חשש שאם נחמיר עליהם בדרישות שונות הם יישארו בין הגויים, ועל כן "יש לנו לעשות הכול כדי לקרבם ולגאול אותם מחלאת טומאת הגויים שנדבקה בהם",³²² ולקבלם חזרה לחיק היהדות ולצרפם למניין עשרה ללא תנאי. אך מי מהם שיחפוץ בכך, טוב וישר שיטבול ויקבל דברי נזיפה.³²³

דיון נוסף עסק בכהן שהמיר דתו על מנת להציל עצמו, ולאחר תום המלחמה שב ליהדות, ושאל האם הוא יכול לעלות לדוכן ולשאת כפיו כאחיו הכוהנים? הרב אשרי פסק שכיון שנהג כפי שנהג רק מתוך אונס, וכעת שב בכל ליבו, מותר לו לעלות לדוכן.³²⁴ לסופר סת"ם שקנה תעודת התנצרות וענד צלב והלך לכנסייה, התיר הרב אשרי לחזור לעסוק במלאכת כתיבת והגהת ספרי הקודש.³²⁵ שאלות אחרות עסקו בשאלת קבורתם של אותם יהודים. אישה יהודייה שבימי השואה התחזתה לנוצרייה ונקברה בין גויים, פסק הרב אשרי שחובה להביאה לקבר ישראל כיון שוודאי התנהגה כן מאונס.³²⁶ ואילו גופת יהודי מברלין שענד צלב לצווארו ציווה הרב אשרי לקבור בריחוק קצת מקברי הקדושים, מחשש שמא המיר דתו מרצון עוד קודם המלחמה.³²⁷

2.2.4.6 שעת שמד

ההלכה מבדילה בין מצבים שונים, שלכל אחד מערכת כללים וחובים משלו. במצב המוגדר כפיקוח נפש נדחות המצוות, ואין חיוב למסור את הנפש אלא על שלוש עברות חמורות: עבודה

³¹⁸ שם, עמ' צ"ג.

³¹⁹ שם, חלק א', סימן ל"א, עמ' קע"ז-קע"ח.

³²⁰ שם, עמ' קפ"ה. על פעילותו בתחום זה, ראה לעיל עמ' 47-49.

³²¹ רבי משה איסרליש, **שולחן ערוך, יורה דעה**, סימן רס"ח, סעיף י"ב בהגהה.

³²² אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט"ו, עמ' קל"ט.

³²³ שם, עמ' קל"ה-קל"ט. וראה גם: שם, חלק ד', סימן י"ב. וגם: אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא",

שאלה ג', עמ' 100.

³²⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן י"ג, עמ' צ"ג-צ"ט. מכהן זה דרש הרב אשרי שיטבול ויקבל דברי נזיפה (שם, עמ' צ"ט), כדין מומר השב ליהדות. נראה שהרב אשרי למד להכיר אדם זה וידע שהדרישה הנ"ל לא תמנע בעדו מלשוב למסורת אבותיו, ועל כן דרש זאת. להבדיל מהפסיקה שהובאה למעלה בה הוא וויתר על דרישה זו, מחשש שזה יגרום להם להישאר בין הגויים.

³²⁵ שם, חלק ד', סימן כ', עמ' קט"ו-קט"ז.

³²⁶ שם, חלק א', סימן כ"ה, עמ' קל"ט-קמ"ה.

³²⁷ שם, חלק ב', סימן כ"א, עמ' ק"כ-ק"ל.

זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים. אולם, במצב מיוחד המוגדר שעת שמד, היינו שעה בה גזרה המלכות לבטל את אחת מן מהמצוות, חייבים לנהוג במסירות נפש אפילו על מצווה קלה. הדוגמה המובאת למצווה קלה היא "ערכתא דמסאנא", היינו שגזרה המלכות על ישראל לשנות את צורת קשירת הנעליים בה נבדלו מהגויים.³²⁸

לפי זה מובן כי כל הפסיקה ההלכתית בתקופת השואה תלויה בשאלה מקדימה, והיא, האם להגדיר תקופה זו כשעת שמד? במהלך התקופה הלך והתברר כי מדובר בשעת השמדה בה זוממים הנאצים להביא לכיליון פיסי של היהודים, אך האם מדובר בשעת שמד רוחני בה נאבכת ה"מלכות" הנאצית ביהדות? תשובה חיובית וקביעה כי זוהי שעת גזרה, מחייבת הקפדה בלתי-מתפשרת בכל מצוות התורה, ואילו תשובה שלילית משמעותה חיוב מסירת הנפש רק בשלוש העברות החמורות. מפאת חשיבותה של שאלת יסוד זו, התייחסו אליה חוקרים שונים במחקריהם.³²⁹

הקושי לענות על שאלה זו נובע מהמאבק הכפול של הנאצים, הן ביהדות והן בסמלים היהודיים. להבדיל מתקופות קודרות אחרות בהיסטוריה היהודית בה נאבקו ביהדות והמרת דת הוצעה ליהודים כאמצעי להינצל, הנאצים זממו להשמיד את הגזע היהודי ובכללו גם יהודים מומרים. מכאן, שלא הייתה זו מלחמה דתית. מאידך, הם פגעו באופן בולט בסמלים היהודיים, בפאות ובזקנים, בטליתות ובתפילין, בבתי הכנסת ובספרי התורה, ובכך הוסיפו נופך דתי למלחמה. מתחייבת בדיקה האם פגיעה זו בסמלים היהודיים כוונה כנגד היהדות, או שמא היא רק הייתה אמצעי אחד מני רבים של פגיעה והתעללות ביהודים, ללא מניע דתי הנצרך להגדרת שעת שמד.³³⁰

בבואנו לבחון את כתבי הרבנים בני התקופה עלינו לנסות ולהבין כיצד הם הגדירו את השעה הנדונה. ייתכן ויימצא הבדל בין רבנים שונים, וייתכן גם כי דעתם של רבנים מסוימים השתנתה בשלבים שונים של השואה. פרבשטין כותבת על כך "אין תשובה חד משמעית כוללת לשאלת ההגדרה ההלכתית של ימי השואה".³³¹

עיון בשו"ת ממעמקים נותן לכאורה תשובה ברורה וחד משמעית לשאלת דעתו האישית של הרב אשרי בנדון זה. הפסיקה המקילה שלו במגוון שאלות בתקופת הכיבוש³³² מובילה למסקנה החלטית כי אין מדובר לדעתו בשעת שמד, שהרי אם הייתה זו שעת שמד הייתה מתחייבת הקפדה יתרה והחמרה בכל אחת מהשאלות.

ברם, בניגוד למסקנה העולה מפסקיו הרבים, הרב אשרי כותב מפורשות באחת התשובות את הדברים הבאים:

בנדון דידן שכל עיקר כוונת הגרמנים הרשעים הייתה לגזור על היהודים שיתבטלו ממצות תפלה כדי שעל ידי כך יועבר מעל פניהם צלם א-לקים, והייתה שעת גזרה ושמד³³³ שגזרו לא רק על גופם ונפשם של כלואי הגיטו אלא שגזרו גם על אמונתם ודתם.³³⁴

³²⁸ תלמוד בבלי, סנהדרין, דף ע"ד, ורש"י שם. וברמב"ם, משנה תורה, ספר מדע, הלכות יסודי התורה, פרק ה', הלכות א'-ג'.

³²⁹ ראה למשל צימלס שהקדיש לכך פרק בספרו: H. J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature*, Ktav, U.S.A. 1977, pp. 244-250. וגם: אסתר פרבשטין, *בסתר רעם*, ירושלים תשס"ב, עמ' 134-139. וגם: קימי קפלן, "האומנם" נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות! השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל", *יד ושם קובץ מחקרים*, כ"ט, ירושלים תשס"א, עמ' 283-288.

³³⁰ ראוי לציין את מחקרו של אלון קונפינו המציג את הרצון הנאצי ליצור עולם חדש ממנו יימחקו היהודים והיהדות כאחד. ראה: Alon Confino, *A World Without Jews*, Yale University Press, New Haven and London 2014.

³³¹ אסתר פרבשטין, *בסתר רעם*, ירושלים תשס"ב, עמ' 136.

³³² ראה לעיל עמ' 165-167.

³³³ ההדגשה שלי (מ.ט.).

³³⁴ אשרי, *ממעמקים*, חלק ב', סימן י"א, עמ' ס"ה.

כיצד ניתן להסביר את הסתירה בין רצף פסקי ההלכה לבין ניסוח התשובה הבודדת?
יש להתאמץ ולהבין את ייחודיותה של שאלה זו. השאלה הוצגה על ידי ר' נפתלי וויינטרויב, גבאי
בית הכנסת של גפינוביץ, אשר שאל את הרב אשרי:

כדינה של תורה, אם מחויב הוא להסתכן בסכנת גוף ונפש לילך להתפלל בציבור בקלוז
שהיה רגיל בו להשכים ולהעריב? האם מחוייב הוא למסור את נפשו על תורה ותפלה או
לא?³³⁵

ברקע של השאלה מובאים הדברים הבאים:

ביום י"ג אלול תש"ב הוציא הצר הצורר הנאצי יימח שמו את הצו שאסור ליהודים כלואי
הגיטו לברך את השם במקהלות ולהתאסף בבתי כנסיות ובתי מדרשות לתורה ולתפלה
ולזעוק להשם בצר להם.³³⁶

הכוונה היא להוראת השטאדטקומיסר³³⁷ בקובנה, מיום 25 באוגוסט 1942: "מתן שיעורים, קיום
תפילות וטכסים דתיים- אסורים מרגע זה".³³⁸

עיון בנוסח המקור של הגזרה, כמו גם בנתוני הרקע שהרב אשרי הציג לדיון, מלמד שהגזרה
הגרמנית הייתה מאוד ממוקדת ואסרה רק טכסים דתיים של לימוד תורה ותפילה המתקיימים
בהתכנסות ציבורית, ולא את קיומן של מצוות אחרות.³³⁹ לפי זה מובן היטב מדוע בתחומים
אחרים שלא נאסרו על ידי הגרמנים הרב אשרי לא הזכיר את המושג של שעת שמד, ופסק להקל.
רק בשאלה הבודדת שעסקה בסיכון עצמי לשם תפילה בציבור, מצווה ייחודית שנאסרה בגזרת
הגרמנים, הרב אשרי הגדיר את השעה כשעת גזרה.³⁴⁰ הרב אשרי לימד בכך שדין שעת שמד אינו
חל באופן אוטומטי על כל מרחב הדינים, אלא הוא תקף אך ורק בתחומים שנאסרו בגזרת
המלכות. ניתן להדגים עיקרון זה בשאלה אשר התעוררה בנוגע לאכילת מרק הפיגולים.³⁴¹ מעט
המזון אשר סיפקו הנאצים לגיטו הורכב מאוכל טרף, וממילא נוצר מצב של פיקוח נפש והרב
אשרי התיר לאכול מאכלים אסורים.³⁴² אולם, אם מתוך כוונה דתית הנאצים היו גוזרים גזרה
לפיה על כל היהודים מוטלת החובה לאכול טרפות, אזי לעניין זה הייתה זו שעת שמד, והייתה
חובה למסור את הנפש על כך ולהימנע מאכילה אסורה.³⁴³

עולה מכאן, שהצגת השאלה בניסוח הבסיסי: "האם השואה הייתה שעת שמד, כן או לא?", הינה
הצגה לוקה בחסר של הנדון. חייבים להבחין היטב בין תקופות שונות במשטר הנאצי, בין מקומות
שונים,³⁴⁴ ואפילו בין מצוות שונות, תוך היצמדות לתוכן הגזרות הנאציות בנושאי דת. על כל

³³⁵ שם, עמ' ס'.

³³⁶ שם, עמ' נ"ט.

³³⁷ ראש הממשל העירוני הגרמני ששלט בגיטו. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, "לוח מונחים", עמ' 24.

³³⁸ שם, עמ' 525 (הוראה מספר 2 של השטאדטקומיסר בקובנה מיום 25 באוגוסט 1942, סעיף 4).

³³⁹ אמנם, הרב אשרי כותב באותה שאלה: "ראינו שהזדים הארורים דקדקו להטיל את עבודת הכפייה על היהודים
ביתר שאת וביתר כובד דווקא בימי שבת חג ומועד", ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י"א, עמ' ס"ה. אך נראה
שאין כוונתו לומר כי גם לעניין השבת זו שעת שמד, אלא רק להביא חיזוק כללי לכך שישנו גם היבט דתי למלחמת
הצורר הנאצי. כך משמע גם מפסיקותיו השונות המקילות בעניין איסורי השבת.

³⁴⁰ יש לציין שאותה גזרה נאצית דרשה גם את סגירתם של כל בתי הספר בגיטו, כך שנאסרו התכנסויות ציבוריות
מסוימות אף לענייני חולין (ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 524-525). על כן יש מקום לטעון שהאיסור הנאצי להתכנס
לתפילה ולתורה לא לבש אופי דתי מובהק, ולערער בכך על קביעתו של הרב אשרי שהגדיר זאת כשעת שמד.

³⁴¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ב'.

³⁴² ראה לעיל עמ' 168-169.

³⁴³ הרב יחיאל יעקב וינברג מביא חילוק דומה בעניין גזרת איסור השחיטה מלפני המלחמה. הוא כותב שאין להגדיר
זאת שעת שמד, כיון ש"הם אינם מכריחים אותנו לאכול בשר. יכולים אנחנו להזיר את עצמנו מן הבשר, ובאופן כזה
אין זה העברה על דת... ועוד... שהעברה על דת היא רק כשהגזירה היא... על ישראל, ולא כשהיא גם על אומות
אחרות, וחוקי השחיטה כוללים כל בני המדינה". ראה: יחיאל יעקב וינברג, **שו"ת שרידי אש**, חלק ב', סימן ו', מכתב
ט"ז.

³⁴⁴ צימלס מבחין בין אזורי גרמניה ואוסטריה שם לטענתו לא חוקקו הנאצים חוקים אנטי-דתיים (הוא מתאמץ
להסביר מדוע שריפת בתי כנסיות וספרים ואיסור השחיטה לא לבשו אופי דתי), לבין השטחים הכבושים שם נחקקו

העוסקים בהיבט הרוחני-הלכתי של המקורות הדתיים בני התקופה מוטלת החובה להיות מעורים גם בנתוני הרקע ההיסטוריים, כי רק בעזרתם ניתן לעמוד על שורשי הפסיקה ההלכתית ולהבינה כיאות.

באותה שאלה בעניין מסירות נפש לתפילה בציבור יש לבחון גם את הכרעתו של הרב אשרי: לא מלאני לבי להורות לשואל שילך לסכן את עצמו ולהתמסר על קדושת השם לשם תורה ותפלה בצבור, כי מי יודע אם מחשבתו טהורה וזכה מכל שמץ וסיג... אבל מאידך גיסא לא אסרתי עליו לעשות כן... מצד הדין יש להשאיר את הדבר הזה להכרעת כל אחד ואחד כפי גודל הרגשתו ומעלתו אהבתו ויראתו.³⁴⁵

פסיקה זו תמוהה מאוד, שהרי אם לעניין מסוים זה הגדיר הרב אשרי את השעה כשעת שמד, אזי המסקנה המתבקשת היא כי על כל אחד ואחד מוטלת החובה למסור את הנפש על מצווה זו. כיצד הוא משאיר זאת להכרעת כל אחד לפי גודל אהבתו ויראתו? ומדוע הוא תולה זאת במחשבה טהורה וזכה?

התשובה לשאלה זאת דורשת התפלפלות למדנית, ואפשר בקצרה לנסות ולסכם כך:³⁴⁶ הרמב"ן אומר שאף בשעת גזרה חייב אדם למסור את נפשו רק על איסורים, היינו מצוות "לא תעשה", ואילו על מצוות "עשה" שגזרו לבטלן ולא לקיימן, עדיף לבטל ולא להיהרג.³⁴⁷ אודות אדם הרוצה "להחמיר" על עצמו ולמסור נפשו במצב בו הוא איננו מחויב לכך, נחלקו ראשונים. שיטת הרמב"ם היא "כל מי שנאמר בו יעבור ואל ייהרג, ונהרג ולא עבר, הרי זה מתחייב בנפשו".³⁴⁸ הרמב"ן, לעומת זאת, סבור, כי רשאי אדם למסור את נפשו גם במצבים בהם הוא לא חייב בכך, ובמצבים אלו "כל מצווה... נוטלין עליה שכר הרבה".³⁴⁹ רבי יוסף קארו כותב על כך "שלמים וכן רבים סוברים דאם נהרג ולא עבר צדקה תחשב לו".³⁵⁰ הוא גם מוסיף בשם הנימוקי יוסף ששיטת הרמב"ם נאמרה רק על אדם רגיל, ואילו אדם גדול וחסיד וירא שמים הרואה כי הדור פרוץ, אף לדעת הרמב"ם "רשאי לקדש את השם ולמסור עצמו אפילו על מצווה קלה כדי שיראו העם ולמדו ליראה את השם ולאהבו בכל לבם".³⁵¹

לפי זה מובנת דעת הרב אשרי שאף בשעת שמד אין חובה למסור את הנפש על תורה ותפילה, שהרי אלו הן מצוות "עשה", וכשיטת הרמב"ן שאין חייבים למסור את הנפש במצוות אלו. אולם, אם רוצה לנהוג כן רשאי, וכל שמחשבתו זכה וטהורה גם ראוי שינהג כן, וכשיטת הרמב"ן ורבי יוסף קארו.

בצורה דומה הסביר הרב אשרי את התנהלותו בבית המרחץ שניהל בגיטו,³⁵² אותו היה נועל בשבתות ללא רשות הגרמנים, ובכך סיכן את נפשו. אמנם איסור מלאכה בשבת היא מצוות "לא תעשה", אך על שבת לא נגזרה גזרת שמד, ולכן לא הייתה חובת מסירת נפש. אלא שהרב אשרי

חוקים שונים נגד הדת שלהבנתו כוונו בעיקר כהתעללות ביהודים ולא נגד היהדות. ראה: H. J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature*, Ktav, U.S.A. 1977, pp. 244- 250.

³⁴⁵ אשרי, *ממעמקים*, חלק ב', סימן י"א, עמ' ס"ז.

³⁴⁶ הרב אשרי מצרף שיקולים שונים לכל אחת מפסיקותיו. המוצג למעלה מתבסס על דבריו ומסביר את פסיקותו.

³⁴⁷ רמב"ן, *חידושי הרמב"ן*, שבת דף מ"ט, עמ' א', ד"ה "מאי טעמא".

³⁴⁸ רמב"ם, *משנה תורה*, ספר מדע, הלכות יסודי התורה, פרק ה', הלכה ד'.

³⁴⁹ רמב"ן, *חידושי הרמב"ן*, שבת דף מ"ט, עמ' א', ד"ה "מאי טעמא".

³⁵⁰ רבי יוסף קארו, *כסף משנה*, הלכות יסודי התורה, פרק ה', הלכה ד'.

³⁵¹ שם

³⁵² ראה לעיל עמ' 22.

ראה כי "נתחלל השבת בגיטו עד בלי הכיר... במשך הזמן עלול השבת להישכח בגיטו, לזאת מן הראוי להסתכן על שמירת שבת ולהזכיר את יום השבת לקדשו".³⁵³

אפשר לפיכך לסכם ולומר כי לדעת הרב אשרי השואה בכללותה לא הייתה שעת גזרה ושמד, ולכן לעניין איסורים רבים ראוי היה להקל ולא לדרוש מהבריות למסור את נפשם. אמנם, בשלב מסוים נגזרה בקובנה גזרה ממוקדת על תורה ותפילה בציבור ולגביהן השעה הפכה להיות שעת שמד, אך כיוון שהן מצוות "עשה" גם עליהן לא חלה החובה למסור את הנפש. ברם, מי שרצה במצבים אלו לסכן את עצמו ועשה כן מתוך כוונה טהורה וזכה, ראוי היה לנהוג כן, וכך נהג גם הרב אשרי עצמו.

2.2.4.7 סיכון נפשות תוך ניסיונות הצלה, נידונים למוות, ובריחה לפרטיזנים

נראה שמכל השאלות המתוארות בשו"ת ממעמקים, השאלה הראשונה שנשאלה עסקה בסוגיית סיכון עצמי למען הצלת אחרים. כפי שמתאר הרב אשרי:

בימים הראשונים לכניסת הגרמנים לליטא... הרבו הליטאים... לעשות צרות ליהודים ולגאל את ידיהם בשוד ורצח... מאות יהודים נחטפו בימים ההם... וביניהם גם מספר רב של בני ישיבה.

ואז בימים טרופים אלה נתבקשתי על ידי מרן... ר' אברהם גרודזינסקי... שאלך אל ר' דוד איצקוביץ... מזכיר אגודת הרבנים ולבקשו שהוא ילך אל הליטאים שהיו ממונים על ציד היהודים שהוא הכיר אותם עוד מלפני המלחמה, שישתדל אצלם שישחררו את בני הישיבה שנחטפו...

ועלתה... השאלה אם מותר לו ללכת... אל הליטאים הללו בדבר שחרור בני הישיבה, הואיל ויש בזה משום סכנת נפש בשבילו... שהרי הם יכולים לחטוף גם אותו... אם מותר לו לסכן את נפשו בכדי להציל את חבריו?³⁵⁴

המסקנה הייתה שאף ומצד הדין אין לחייב אדם להסתכן למען אחרים, בעל נפש יעשה כן ולא ישמור עצמו יותר מדי, וישתדל לקיים את דברי חכמים: "כל המקיים נפש אחת מישראל... כאילו קיים עולם מלא".³⁵⁵ ואכן הרב איצקוביץ פנה לליטאים והצליח להביא לשחרורם של אותם בני ישיבה.³⁵⁶

סוגיה זו של סיכון נפשות תוך ניסיונות הצלה, התעוררה בגיטאות שונים בהקשר לדרישה שהוצגה ליוזנראטים להרכיב רשימות לשילוחים ולמסור יהודים לשם "יישובם מחדש". הפקודה נענתה בצורות שונות, היו שהעדיפו לשתף פעולה בהאמינם שהקרבת החלק האחד תציל את הנשארים, וכלשונו של רומקובסקי מלודז': "אני מוכרח לקטוע איברים, בכדי להציל את הגוף".³⁵⁷ אחרים התנגדו לשיתוף פעולה זה. היו גם שהתייעצו עם רבנים ואינטלקטואלים על מנת לשמוע השקפות דתיות ומוסריות בנושא, ושמעו דעות שונות.³⁵⁸

³⁵³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן י"ד, עמ' קל"ד. אמנם הוא מזכיר שם לעניין השבת את המושג של שעת שמד, אך נראה כי כוונתו היא להשוות את הפסיקה בעניין השבת אשר עליה לא הייתה גזרה, לפסיקה בנוגע למצוות "עשה" בשעת גזרה. בשני המצבים לדעתו לא חייב האדם למסור את נפשו, אבל הדבר מותר למעוניין בכך.

³⁵⁴ שם, חלק ב', סימן א', עמ' ז' - ח'.

³⁵⁵ **סנהדרין**, פרק ד', משנה ה'.

³⁵⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן א', עמ' י"ד - ט"ו.

³⁵⁷ נאום רומקובסקי מובא ב: ישעיה טרונק, **יוזנראט המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי**, ירושלים תשל"ט, עמ' 379.

³⁵⁸ לסיכום קשת רחבה של דעות ותגובות (וגם השוואה למקבילה היסטורית, גזרת הקאנטוניסטים ברוסיה בה נדרשו הקהילות למסור ילדים לגיוס לצבא הצאר), ראה: שם, עמ' 376 - 391. מובן שיש להבחין היטב בין המקרים השונים ולבחון כל מקרה לגופו: מה נאמר ליוזנראטים? ומה הם ידעו באותו שלב של השואה על הגורל הצפוי לנשלחים?

הסוגיה התעוררה שוב בקובנה במלוא עוזה כאשר הנאצים דרשו מראשי האלטסטנראט לפרסם את הצו המורה על כל היהודים להתייצב בכיכר הדמוקרטים בסוף אוקטובר 1941, למה שהתברר בהמשך כ"אקציה הגדולה". אף שלא היה ידוע מה טומנת בחובה דרישה זו, היה חשש כבד כי מדובר בסכנה גדולה. היה ברור שחוסר שיתוף פעולה עם הדרישה הגרמנית יוביל לענישה כבדה. חברי האלטסטנראט התלבטו מאוד האם ראוי לפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר. בינתיים גם הגיעו לגיטו שמועות אודות חפירת בורות גדולים בסביבת הפורט התשיעי, בידי שבויי מלחמה רוסים.³⁵⁹

חברי האלטסטנראט לא הצליחו להגיע להכרעה בשאלה גורלית זו, והחליטו לשאול בעצתו של רב העיר הרב שפירא. בשעת לילה מאוחרת יצאו לביתו דוקטור אלקס יושב ראש האלטסטנראט, סגנו גרפונקל, וגולדברג ולוין. קיימים מספר תיאורים של פגישה זו,³⁶⁰ והתיאור המפורט ביותר, הממחיש את כובד המשא שהונח על כתפי הרב, מופיע ביומנו של תורי:

הביקור הפתאומי בשעה כה מאוחרת הבהיל את הרב הישיש והחולה. הוא קם ממיטת חוליו ויצא אל אורחיו חיוור כסיד. הרב רעד מהתרגשות והיה צורך לתת לו כדורי הרגעה. חברי האלטסטנראט סיפרו לו על שתי הפגישות עם ראוקה ועל הצו, גילו לו את חששותיהם וביקשו שיפסוק בשאלה אם הם, כשליחי ציבור האחראים לגורל היהודים בגיטו, מותר להם, או שמא אף חובה עליהם, לפרסם את הצו?

הרב נאנח אנחה כבדה. הבעיה סבוכה וקשה ומצריכה עיון. הוא ביקש כי יחזרו אליו בשש בבוקר. ד"ר אלקס וחבריו הדגישו את הדחיפות שבעניין, שכן למעשה חייב היה האלטסטנראט לפרסם את הצו כבר לפני כן וכל השהיה נוספת עלולה לעורר את זעם הגסטאפו. הרב הבטיח שלא יעצום עין כל הלילה ויעיין במקורות כדי שיוכל להשיב תשובה בהקדם.

כאשר חזרו חברי האלטסטנראט בשעה שש לביתו של הרב מצאוהו שקוע בעיון בספרים שנערמו על שולחנו. בפניו ניכרו היטב אותות ליל הנדודים והמאמץ הגדול שעשה למצוא אסמכתאות לפיתרון הבעיה הנוראה שבפניה עמד האלטסטנראט. הוא הרים את ראשו עטור הזקן הלבן ואמר כי עדיין אין תשובה בפיו וביקש שישבו אליו בשעה תשע. אך גם בשעה תשע עדיין שקוע היה בעיון ודחה את תשובתו לשעה אחת-עשרה לפני הצהריים. לבסוף, בשעה אחת-עשרה, השיב כי חקר ודרש ומצא בתולדות ישראל מצבים שיש בהם דמיון לדילמה שבה נתון האלטסטנראט כעת. במקרים כאלה, אמר, כאשר נגזרת גזירה על עדה יהודית והיא כולה נתונה בסכנה, ובמעשה מסויים ניתן להציל חלק ממנה- חובה על ראשי העדה לאזור עוז וליטול על עצמם את האחריות ולהציל מה שניתן להציל. על פי עקרון זה שומה איפוא על האלטסטנראט לפרסם את הצו...

מיד לאחר הביקור אצל הרב הראשי התכנסו חברי האלטסטנראט לישיבה מיוחדת באותו בוקר [27 באוקטובר 1941] והחליטו לפרסם את הצו.³⁶¹

³⁵⁹ תורי, גיטו יום יום, עמ' 60 – 62.

³⁶⁰ ראה למשל: גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 72.

³⁶¹ תורי, גיטו יום יום, עמ' 62–63. יש לציין שהתיאור המורחב של ה"אקציה הגדולה" המופיע שם, נכתב בשנת 1944 (ראה: שם, עמוד 59), ועל כן הוא כולל גם התייחסות מאוחרת לפסיקה: "רבנים אחרים בגיטו ואישי- ציבור בודדים חלקו לאחר מכן על פסיקתו זו וטענו שאסור היה לאלטסטנראט לפרסם את הצו משום שבכך הוא למעשה משתף פעולה, הגם שלא מרצונו, עם הצורך. ויש בו בשיתוף הזה כדי לעזור להוציא לפועל מזימה הטומנת בחובה שואה לגיטו. הנואשים כליל הוסיפו לכך את הנימוק שבין כה וכה נידון הגיטו לכליה, ולפיכך על האלטסטנראט היה לנהוג לפי העיקרון "ייהרג ובל יעבור" ולהימנע מפרסום הצו". ראה: שם, עמ' 63.

הרב שפירא לא העלה על הכתב את תשובתו, ועלינו לנסות ולהבין את השיקול ההלכתי שעמד לנגד עיניו בפסיקה קשה זו. ההסבר העמום שמזכיר תורי, שבשעת גזירה על העדה כולה אם במעשה מסוים ניתן להציל חלק מהציבור יש לעשות כן, עומד לכאורה בניגוד לדיני תורה. אדם שנדרש להרוג את חברו ומאיימים עליו שאם לא יעשה כן יהרגוהו, אסור לו לפגוע בחברו. הנימוק לכך הוא: "מאי חזית דדמא זידך סומק טפיי?",³⁶² מה ראית לחשוב שדמך אדם יותר, או לחילופין, שחייך שווים יותר? פיקוח הנפש שלך לא דוחה את איסור שפיכת דמו של אחר. אפילו בסיטואציה בה מנסים להציל אנשים רבים, מופיע: "סיעה של בני אדם שאמרו להם גוים תנו לנו אחד מכם ונהרגוהו, ואם לאו הרי אנו הורגין את כולכם, יהרגו כולך ואל ימסרו להן נפש אחת מישראל".³⁶³ אין למסור אפילו אדם אחד להריגה, אף לא לשם מטרה נעלה של הצלת רבים. כיצד, אם כן, מותר היה לפרסם את הצו ולהעמיד רבים בסכנה, אף אם הדבר נעשה מתוך תקווה להציל כך חלקים מהציבור? האם אין זה מעשה פסול של שיתוף פעולה עם הצורר?

הרב אשרי מביא עניין זה אגב דיון בשאלת חלוקת "כרטיסי חיים" שהוצגה בפניו באמצע ספטמבר 1941. המפקד הגרמני דרש מהאלטסטנראט לחלק חמשת אלפים כרטיסי עובדים לבעלי המלאכה, והיה חשש שמא החלוקה תעמיד בסכנה את האחרים שלא יחזיקו בכרטיס הנכסף. הרב אשרי פסק להתיר את החלוקה,³⁶⁴ והזכיר בנימוקיו את הפסיקה של הרב שפירא אודות ההתייצבות בכיכר.³⁶⁵ הוא הסביר את דברי הרב שפירא כך:

באם יצאה גזירה רחמנא ליצלן³⁶⁶ על קהלה מישראל להשמידם ובאמצעים אפשר להציל המקצת מהעדה, מוכרחים ראשי העדה ליקח עוז בנפשם והאחריות עליהם לעשות המעשה ולהציל מה שאפשר. וכן בנדון דידך³⁶⁷ נראה שלקחת וחילוק הכרטיסים הוא גם כן ענין הצלה ולא שייך לדון בזה דין דייחדוהו.³⁶⁸

הרב אשרי נוקט שמדובר בסיטואציות אלו בפעולות הצלה, ושאינן להן שייכות לפעולה האסורה של שיתוף פעולה עם האויב הדורש למסור יהודים לידיו. ברם, יש להבין מדוע אין המקרים דומים? מדוע במקרים אלו הותר שיתוף הפעולה עם דרישת הצורר מתוך מטרה חיובית להביא להצלת חלק מהציבור, ואילו במקרה של "תנו לנו אחד מכם ונהרגוהו" נפסק ששיתוף פעולה דומה אסור? אמנם בהמשך הסוגיה של "תנו לנו אחד" מופיע שאם הצוררים ייחדו יהודי מסוים וביקשו שימסרו דווקא אותו, מותר בתנאים מסוימים למסורו,³⁶⁹ אך במקרה הנדון הנאצים לא ביקשו אדם ספציפי, וכיצד הותר לשותף פעולה עם דרישתם?

פרבשטין מכנה סוגיה זו בין "הצלה" ל"מסירה". לטענתה ההבחנה בין המושגים אינה תלויה בכוונת העושה, וגם לא בתוצאה לאחר מעשה, אלא אך ורק במעשה שנעשה בפועל. לפיכך, התעסקות ישירה בהצלת יהודי, שתגרום בעקיפין לפגיעה באחרים, מוגדרת כ"הצלה", וממילא

³⁶² תלמוד בבלי, פסחים, דף כ"ה, עמ' ב'.

³⁶³ תוספתא, תרומות, סוף פרק ז', מהדורת שאול ליברמן, נויארק תשט"ו, עמ' 148.

³⁶⁴ אשרי, ממעמקים, חלק ה', סימן א'. יש לשים לב לכך שהלבדיל מהשאלה שהופנתה לרב שפירא באופן רשמי על ידי האלטסטנראט, בשאלת הכרטיסים הם לא פנו לרב אשרי, אלא השאלה עלתה ממאן שהוא מהקהל "בתוך מהומת הבהלה" של הניסיונות להשיג כרטיסים. ראה: שם, עמ' י"ד. עוד יש לציין ששאלה זאת מופיעה גם ב: אשרי, דברי אפרים, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה א'.

³⁶⁵ הרב אשרי לא השתתף בפגישה עם האלטסטנראט, אך לטענתו הוא ביקר באותו הבוקר אצל הרב שפירא שדן עימו בדברים. ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 61. וראה גם להלן בפרק שמיני עמ' 224. מכל מקום, פסק זה שניתן בספטמבר, בו מצטט הרב אשרי את דברי הרב שפירא שנאמרו באוקטובר, הובא לעיל בעמ' 157 כדוגמה לעריכה המאוחרת של הכתבים.

³⁶⁶ הרחמן יצילנו.

³⁶⁷ שלנו.

³⁶⁸ אשרי, דברי אפרים, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה א'. וראה גם: אשרי, ממעמקים, חלק ה', סימן א', עמ' כ'.

³⁶⁹ בסוגיית הירושלמי מופיע: "ייחדו להן אחד כגון שבע בן בכרי ימסרו אותו ואל ייהרגו. אמר רבי שמעון בן לקיש והוא שיהא חייב מיתה כשבע בן בכרי, ורבי יוחנן אמר אף על פי שאינו חייב מיתה כשבע בן בכרי". ראה: תלמוד ירושלמי, מסכת תרומות, פרק ח', הלכה ד'. תנאים אחרים מופיעים בתוספתא במסכת תרומות וידונו להלן.

מותרת. ואילו מסירת יהודי לגוי, אף שתגרום בעקיפין להצלתם של אחרים, מוגדרת "מסירה", ועל כן היא אסורה. לפי זה מובן היטב מדוע הרכבת רשימות לשילוחים למחנות אסורה, שהרי ההתעסקות הישירה היא בנידונים לשילוח. לעומת זאת, חלוקת כרטיסי בעלי המלאכה מותרת, כי במקרה זה ההתעסקות הישירה היא בחלוקת "כרטיסי החיים".³⁷⁰ ברם, הסבר זה לא מניח את הדעת ביחס לפרסום חובת ההתייצבות בכיכר, שהרי שם המעשה הישיר העמיד בסכנה את כל הנאספים. פרבשטין שהבחינה בקושי זה, צרפה מספר שיקולים בניסיון להסביר את הפסיקה שניתנה:

- א. השאלה שהוצגה לרב שפירא לא הייתה שאלה של "מסירה", כיון שמדובר היה במפקד כללי של כל הציבור. במפקד האכזרי התייצבו הרב וראשי האלטסטנראט עם כל הקהילה, ולא היה כאן מעשה של מסירת חלק מהציבור לידי הגרמנים.
- ב. הרב העדיף את הקריאה להתייצבות אותה העריך כספק סכנה, על פני סירוב להוראה שיתפרש כביטוי של מרי ויביא לטבח המוני.
- ג. הסכנה והחשש מפני אקציה היו ידועים לכולם, ופרסום ההודעה לא אילצה שום יהודי להתייצב למפקד בעל כורחו.³⁷¹

נראה כי ריבוי ההסברים מעיד על הקושי הקיים. הסבר א' המדגיש את ההתייצבות הקולקטיבית, פותר לחלוטין את הבעיה המוסרית של העדפת חיי פלוני על פני חיי חברו. אך עדיין קשה להבין מדוע אסור לסכן אחדים בשביל הצלה של רבים, ומותר לסכן ציבור שלם בתקווה להציל חלקים ממנו? מדוע שיתוף פעולה זה לא מוגדר "מסירה"? הסבר ב', המדגיש את כוונת הרב להציל ככל שניתן, הוא קשה, שהרי כל "מסירה" מטרתה חיובית, להציל אחרים. ופרבשטין עצמה הגדירה "מסירה" כבלתי תלויה בכוונה, אלא רק במעשה הנעשה בפועל. גם הסבר ג' אודות הסכנה הידועה והפרסום שלא אילץ שום יהודי להתייצב, אינו מניח את הדעת. התייצבותם של הרב וראשי האלטסטנראט מלמדת שלא היה כאן פרסום רק "למראית עין", אלא כוונת המפרסמים הייתה שכל היהודים ייענו לקריאה ויתייצבו בכיכר. מדוע מעשה זה לא מוגדר כשיתוף פעולה עם מסירתו של הציבור כולו? והאם לא היה ראוי במקרה זה לנקוט בדרך של "שב ואל תעשה" ולא לפרסם את הדברים?

הקושי של הרב שפירא לפסוק הלכה במקרה זה שהתבטא בהתארכות הזמן שנדרש לו לפרסם את הכרעתו, מלמד שהיה זה דין מורכב. נדרשו לו כנראה שיקולים שונים שאותם צירף אחד לאחד, ובשילובם יחדיו הורה כפי שהורה. אף מבלי להתעמק בדיונים התלמודיים, נדמה שאפשר להציע שני שיקולים הלכתיים נוספים הקשורים בהגדרת "מסירה", המחזדים את ההבדל בין "מסירה" אסורה לבין "הצלה" מותרת.

שיקול הלכתי אחד הוא שיטתו של התנא רבי יהודה המתייחס בדבריו לדין הבסיסי של "תנו לנו אחד מכם ונהרגו... יהרגו כולך ואל ימסרו להן נפש אחת מישראל. אבל אם ייחדוהו... יתנו להן ואל יהרגו כולך".³⁷² רבי יהודה מגביל זאת ואומר שהדברים אמורים רק "בזמן שהוא מבפנים והן מבחוץ, אבל בזמן שהוא מבפנים והן מבפנים הואיל והוא נהרג והן נהרגין, יתנוהו להן ואל יהרגו כולך".³⁷³ היינו שאפילו במקרה וייחדוהו, במציאות בה האויב מקיף מבחוץ את הנצורים בפנים,

³⁷⁰ אסתר פרבשטין, **בסתר רעם**, ירושלים תשס"ב, עמ' 160 – 162, 171 – 172.

³⁷¹ שם, עמ' 173 – 174.

³⁷² **תוספתא, תרומות**, סוף פרק ז', מהדורת שאול ליברמן, נויארק תשט"ו, עמ' 148 – 149.

³⁷³ שם, עמ' 149. רבי יהודה מביא סיוע לדבריו מהמקרה בו שבע בן בכרי מרד במלך דוד, ויואב שר צבא דוד צר על העיר בה התבצר. כאשר הוא עמד לפרוץ את החומה, "אישה חכמה" הצליחה לשכנע את אנשי העיר למסור את שבע וכך להציל את שאר בני העיר. ראה: **שמואל ב'**, פרק כ'.

אז חל האיסור למסור אחד ולהציל את השאר. אבל במקרה בו האויב כבר חדר לתוככי העיר ואין עוד מה שיעצור בעדו מלבצע את איומו, אז יש לעשות את הנדרש על מנת להציל את שניתן להציל ולמסור את ה"מבוקש" שדורש האויב.³⁷⁴

נראה שרבי יהודה סובר שכל איסור "מסירה" נובע מהרצון לשמור על חיי הנמסר, וממילא האיסור למסור חל בכל מקרה בו הוא מותר ל"מבוקש" סיכוי לשרוד. אבל במצב בו ברור לחלוטין שאותו פלוני שייחדוהו הצוררים יומת בכל מקרה, אם יימסר לבדו יוצא להורג ואם לא יימסר יירצח עם כולם, מותר למסור ואין הצדקה שייחרגו גם אחרים. וכלשונו של רבי יהודה: "הואיל והוא נהרג והן נהרגין, יתנוהו להן ואל יחרגו כולן".³⁷⁵ רבי יהודה מחדש אם כן חידוש גדול בדין "ייחדוהו", בו נאמר לציבור: "תנו לנו את פלוני ונהרגהו, ואם לאו הרי אנו הורגין את כולכם". לשיטתו, האיסור למסור את ה"מבוקש" יחול רק במציאות בה לא ברור שהצוררים יממשו את איומם להרוג את כולם, אם בגלל שהם לא מסוגלים לכך,³⁷⁶ או בגלל שהם אולי לא מתכוונים לבצע את זממם, ואיומם על כולם נועד רק לצורכי הרתעה.³⁷⁷ אולם, אם ברור שהצורר יחרוג את פלוני ה"מבוקש" ואת האחרים, מותר למסור את פלוני.³⁷⁸

שיטה זו היוותה כנראה בסיס לפסיקתו של הרב שפירא לפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר. היה ברור לחלוטין שהנאצים מסוגלים, וגם מתכוונים לבצע את זממם ולא ניתן לעמוד מולם. עוד היה ברור שאי פרסום הצו יגרור תגובה חריפה, והרב שפירא העריך כנראה שכולם יוצאו להורג עד האחרון שבהם. על כן הוא פסק שיש לעשות את הנדרש על מנת לחסוך בקורבנות ולהציל את שניתן, ואין לחשוש לאיסור "מסירה".

שיקול הלכתי נוסף אינו מתמקד במבט לעתיד בהערכת הסיכויים שהאויב יממש את איומו, אלא הוא מסתכל אל העבר ובוחר את הסיטואציה הכללית בה נתונים השותפים למעשה עוד קודם לכן. סיעה של יהודים המאוימים על ידי גויים, אל להם למסור ולו גם יהודי אחד, בגלל שבפעולת המסירה הם מעמידים את הנמסר בסכנה. משמעות הדבר היא שאין לקחת יהודי שהיה עד לאחרונה ב"חזקת חיים", ולהציבו בפני סכנת חיים. רק ביהודי "חיי" שייך מושג זה של "מסירה". לעומת זאת, יהודים "מתים" שעוד קודם לכן נמצאו בסכנה חמורה ואיבדו זה מכבר את "חזקת חיים", בהם אין איסור "מסירה". אותם לא ניתן "למסור" לסכנה, שהרי הם כבר מצויים בה. מובן שלצורך כך יש להגדיר את רמת הסכנה בה "חזקת החיים" מתערערת. באופן בסיסי "הגוסס הרי הוא כחי לכל דבריו",³⁷⁹ אף שהוא צפוי לחיות רק עוד פרק זמן קצר המכונה "חיי שעה". על כן אסור לעשות שום פעולה העלולה לזרז את מותו,³⁸⁰ ומחללין שבת בכל הדרוש בניסיון להצילו.³⁸¹ ואף על פי כן, בתלמוד מופיע המושג של "גברא קטילא", אדם חי החשוב כמת, ולגביו

³⁷⁴ הרב שמעון אפרתי מביא שיטה זו בתשובתו אודות מקרה נורא בו חבורת מסתתרים חששו שבכי תינוק יסגיר אותם לידי הנאצים, וסתמו את פיו להשתיקו, ותוך כך גרמו לחניקותו ולמותו הטראגי. הרב אפרתי פסק שמשתיק התינוק לא עבר איסור. נימוקו התבסס על דברי רבי יהודה, והוא הסביר שהתינוק היה בכל מקרה מת, שהרי לולא השתקתו הנאצים היו מגלים אותם ומוציאים את התינוק יחד עם האחרים להורג. ראה: הרב שמעון אפרתי, **מגיא ההריגה**, יד ושם, ירושלים תשכ"א, סימן א', עמ' כ"ג-ל'.

³⁷⁵ **תוספתא, תרומות**, סוף פרק ז', מהדורת שאול ליברמן, נויארק תשט"ו, עמ' 149.

³⁷⁶ כגון אם הנצורים יילחמו מולם ויש לשער שחלק מהם יינצלו, ואולי גם "פלוני" המבוקש יהיה בין הניצולים.

³⁷⁷ נראה לומר שגם במקרה בו האויב מאיים תנו לנו את פלוני ונהרגהו, ואם לא, נהרוג אתכם ולא את פלוני "המבוקש", גם אז יהיה אסור לציבור להציל עצמו במחיר חייו של "המבוקש".

³⁷⁸ לסיכום גרסאות שונות בנוסח התוספתא והבנות שונות במפרשים, ראה: שאול ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, סדר זרעים, חלק א', נויארק תשט"ו, עמ' 420-423. וגם, הרב יחזקאל שרגא ליכטנשטיין, **והסנה איננו אכל סוגיות מימי השואה בראי ההלכה**, יד ושם, ירושלים 2015, עמ' 276-279.

³⁷⁹ רבי יוסף קארו, **שולחן ערוך, יורה דעה**, סימן של"ט, סעיף א'.

³⁸⁰ שם

³⁸¹ שם, **אורח חיים**, סימן שכ"ט, סעיף ד'.

נאמר: "היוצא ליהרג... בא אחר והיכהו וקיללו פטור... גברא קטילא הוא".³⁸² דהיינו, שישנה מציאות חריגה בה אדם חי מוגדר כמת מתהלך, וחלים עליו דינים ייחודיים, ובדיעבד המכה אותו פטור. באופן דומה נראה לומר שעל אדם כזה לא יחול איסור "מסירה", ומותר יהיה לסכן אותו במסגרת ניסיון להציל אחרים. הלכה ייחודית זו נאמרה ביוצא ליהרג שנידון למוות בדיני ישראל,³⁸³ שעל פי אמות המידה של התורה חייב מיתה וראוי שלא יוסיף לחיות. קשה להעתיק דין זה על מי שנידון למוות אצל גויים, שעל פי דיני התורה ראוי שימשיך בחייו. ואולם, פוסקים בודדים השליכו דין זה גם על הנידון למוות בידי נוכרים, ובייחוד בתקופת השואה.³⁸⁴

נראה שזהו יסוד נוסף בפסיקה של הרב שפירא. כלואי גיטו קובנה היו כבר מתחילת הקיץ הנורא של שנת 1941 כבושים בידי האויב הנאצי, ונתונים בתקופת "רצח המונים".³⁸⁵ עוד קודם הדרישה לפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר העריכו הכלואים שאפסו סיכוייהם להיותר בחיים. הם העריכו שמנוי וגמור עם הנאצים להוציא את כולם להורג. בסיטואציה זו של נידונים למוות התערעה "חזקת חייהם", וכפי שהכלואים הגדירו את עצמם הם היו בבחינת "מתים" בחופשה".³⁸⁶ דברי הרב שפירא אודות "גזירה" שנגזרה על העדה כולה לא התייחסו לדרישה הממוקדת להתייצב בכיכר, אלא למצבם הכללי באותה תקופה. ההתייצבות בכיכר לא נתפסה כמעמידה את המתייצבים בסכנה, שהרי הם החשיבו את עצמם כבר כ"מתים". על כן סבר הרב שפירא שפרסום חובת ההתייצבות בכיכר אינה בגדר "מסירה". יתרה מכך, במצב זה טען הרב שפירא ששיתוף פעולה עם דרישת הצורך יכול רק להועיל, בתקווה שעל ידי כך יצליחו יהודים להמשיך ולשרוד ואולי לכלות את שלטון הנאצים, ועל כן זו "הצלה".

חוקרים דנו בהשלכות פסיקה זו של הרב שפירא, ויש שהסיקו מפסיקתו שמותר היה למסור רשימות של יהודים לשילוחים.³⁸⁷ נעלמו מהם כנראה דברי סגלסון, שכאשר נתבקש האלטסטנראט להכין רשימות של אנשים שישלחו למחנות עבודה בריגה, פסק הרב שפירא שאין למסור לידיהם רשימה שכזו.³⁸⁸ אם נקבל עדות זו, כיצד ניתן להבין את השינוי בפסיקה? לאור ההסברים שהוצגו, מובנים הדברים היטב. השילוחים לריגה התבצעו בחודשים פברואר ואוקטובר 1942, במהלך התקופה השנייה בגיטו המכונה "תקופת השקט היחסי".³⁸⁹ בתקופה זו תחושת ה"מתים בחופשה" התעמעמה, והיו שהאמינו שהם ימשיכו לעבוד למען הגרמנים, ויוותרו בחיים.³⁹⁰ במצב זה, בו הם חשו ב"חזקת חיים", והם גם לא האמינו שאי שיתוף פעולה יגרור את הוצאת כולם להורג, "מסירה" נאסרה, ועל כן אסר הרב שפירא את העברת הרשימות.

³⁸² **תלמוד בבלי, סנהדרין**, דף פ"ה, עמ' א'. רש"י הסביר "דאין לו דמים ועומד הוא ליחבל". ראה: רש"י, **ערכין**, דף ו', עמ' ב', ד"ה "פטורין". ולשון הרמב"ם: "כל מי שנגמר דינו הרי הוא כהרוג ואין לו דם". ראה: רמב"ם, **משנה תורה, ספר שופטים**, הלכות ממרים, פרק ז', הלכה ט'.

³⁸³ ראה: רש"י, **ערכין**, דף ו', עמ' ב', ד"ה "פטורין".
³⁸⁴ הרב יהושע גרינוואלד מהונגריה שהיה עציר באושוויץ ובמטהאוזן, פסק שמותר להבריח אחדים ממחנה כליאה נאצי ואין צורך לחשוש לענישה הקולקטיבית של הנשאר, בגלל שיקול זה שהם כולם מוגדרים על ידי הנאצים "נגמר דינם לקטלא". ראה: הרב יהושע גרינוואלד, **שו"ת חסד יהושע**, חלק א', ניו יורק (ללא ציון שנת הוצאה), סימן כ', עמ' ל"ו (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=993&st=&pgnum=58>). גם הרב אשרי השתמש בשיקול זה להקל בדינו של מי שהיכה בגיטו את חברו שביקש למות. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן ז'.

³⁸⁵ מקובל לחלק את תקופת גיטו קובנה לשלוש תקופות משנה. התקופה הראשונה מיוני ועד אוקטובר 1941 כונתה תקופת "רצח המונים". ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, ב"תוכן העניינים". וגם, לעיל בעמ' 18.

³⁸⁶ ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן י', עמ' ע"ה.

³⁸⁷ לסיכום דעות אלו, ראה: אסתר פרבשטיין, **בסתור רעם**, ירושלים תשס"ב, עמ' 174, הערה 46. ולדעות נוספות, ראה: אברהם פוקס, **השואה במקורות רבניים**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 327-332, ובהערה 27 שם.

³⁸⁸ אריה סגלסון, **בלב העופל כיליונה של קובנה היהודית מבט מבפנים**, יד ושם, ירושלים תשס"ג (להלן: סגלסון, **בלב העופל**), עמ' 121. יש לציין שדודו של סגלסון היה מנהל בתי המלאכה ומשפחתו הייתה מקורבת לאלטסטנראט, ואולי ממקורות אלו שמע את הדברים.

³⁸⁹ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 22. תקופה זו נמשכה מנובמבר 1941 ועד סתיו 1943.

³⁹⁰ סגלסון מתאר את השינוי במצב הרוח באותה התקופה. ראה: סגלסון, **בלב העופל**, עמ' 208-216.

בנוסף לכך, איני סבור שיש לבטל כליל את מבחן המעשה הישיר בהגדרת "מסירה", כפי שהגדירה פרבשטיין. אפילו בסיטואציה קשה של התערערות "חזקת החיים" וסכנה ממשית שיירצחו כולם, לא כל פעולה מותרת. אם הצוררים ייחדו יהודי מסוים אותו הם דורשים, מותר למוסרו. אך אם הם לא הגדירו את מי הם מבקשים לקבל לידיהם, לזקני העדה אסור לבצע סלקציה ולהחליט בעצמם את מי להציב בחזית. לפי זה צירוף שלושת התנאים: חשש כבד שכולם יוצאו להורג, תחושת "חזקת החיים" המעורערת, וגם התייצבות קולקטיבית, הם שעמדו ביסוד ההיתר לפרסם את חובת ההתייצבות.³⁹¹ שלושת התנאים הנזכרים חסרו בשאלת השילוחים לריגה, ועל כן שינה הרב את פסיקתו במקרה זה.

שאלת מעמדם של הכבושים תחת הנאצים, אם להחשיבם כ"חיים" או כנידונים למוות, עמדה בבסיס פסיקות נוספות. שאלה אחת מדגימה היטב כיצד הפוסק נדרש לשקול בזהירות רבה את סיכויי ההישרדות בגיטו:³⁹²

נשאלתי מהנכבד ר' יצחק גאלד...

ויהי היום ותעבור השמועה לא טובה... שהנה הגרמנים החליטו לקחת מספר רב של אנשים על מנת להעבירם למחנה אחר, זאת אומרת למחנה השמדה.

ובעקבות השמועה הזאת עשתה שמועה אחרת לה כנפיים, שהנה מספר רב של כלואי הגיטו בורחים בחשכת הלילה ליערות כדי להצטרף לחבורות הפרטיזנים...

נשאלתי... אם מותר מצד הדין לאחד מכלואי הגיטו לסכן את עצמו ולברוח ליערות, כי אולי השם יהיה בעזרו ויצליח על ידי בריחתו להישאר בחיים, כי כאן בתוך הגיטו הסכנה הנשקפת לחייו היא וודאית ואילו על ידי בריחתו הוא יכניס את עצמו רק לספק סכנה...

או דילמא³⁹³ יש מקום לשקול להיפך ולומר, שהחיים בגיטו כפי שהם עכשיו אין בהם סכנה, כי ישנה גם שמועה האומרת שאלה שנשארו בגיטו עד עכשיו לא יאונה להם כל רע אם רק יעבדו... ולעומת זאת גדולה היא מאוד הסכנה לבורחים.³⁹⁴

בשאלה זו נדרש הרב אשרי להכריע היכן הסכנה גדולה יותר, בהישארות בגיטו או בבריחה לפרטיזנים? הוא הדגיש את הסכנה הרבה בבריחה מהגיטו, בנדידה בדרכים הנתונות לשליטת הנאצים, ובהצטרפות לפרטיזנים שגם ביניהם היו אנטישמים רבים. ולמרות הסכנה הרבה, הוא פסק שהבריחה אליהם מותרת. הוא נימק זאת בכך שאת ההצטרפות לפרטיזנים הוא הגדיר רק כ"ספק סכנה", ואילו את ההישארות בגיטו הוא ראה כ"ודאי סכנה".³⁹⁵ אין ספק שהבריחה לפרטיזנים הייתה כרוכה בסכנה וודאית, ונראה שכוונתו לומר שבבריחה הייתה טמונה אפשרות ל"ספק הצלה". ההשוואה היחסית מלמדת שהוא העריך שלנשארים בגיטו לא היה סיכוי להינצל!

³⁹¹ ישנה עדות של רבקה גוטמאן, שבעת האקציות פסק הרב שפירא שאין למסור לידי הגרמנים רשימות של "מי כן, ומי לא". היא לא מזכירה את פסיקתו אודות פרסום חובת ההתייצבות בכיכר. ראה: רבקה גוטמאן, "דאס רעליגיוזעזע לעבן אין קאוונער געטא", פון לעצטען חורבן, גיליון 9 (ספטמבר 1948), מינכן 1948, עמ' 48. אם נקבל עדות זו המתייחסת כנראה לתקופת האקציות בקיץ 1941, היא מהווה הוכחה לכך שאף במצב של ערעור "חזקת החיים" וסכנת ענישה ללא גבול, לא הותרה מסירה סלקטיבית של יהודים לגרמנים. מכאן שרק בצירוף שלושת התנאים הותר לפרסם את חובת ההתייצבות. יחד עם זאת יש לציין שאיני יודע מניין שמעה גוטמאן את הדברים, ואולי היא השתמשה בביטוי "אקציות" ביחס לשילוחים לריגה.

³⁹² להשלכות נוספות של שיקול זה, ראה מאמרי: משה טרשנסקי, "מתים בחופשה" תחושת כלואי גיטו קובנה כנידונים למוות והשתקפותה בפסיקת ההלכה", בתוך: מיכל בן יעקב, גרשון גרינברג, וסיגלית רוזמרין (עורכים), הקיץ הנורא הוא... 70 שנה להשמדת הקהילות היהודיות בערי השדה בליטא, מכללת אפרתה, ירושלים תשע"ג, עמ' 53-65.

³⁹³ שמא

³⁹⁴ אשרי, ממעמקים, חלק ד', סימן י', עמ' ע"ג-ע"ה.

³⁹⁵ שם, עמ' ע"ז-ע"ט.

הוא האמין שמנוי וגמור עם הנאצים לכולתם, ושנחתם דינם למות. לא בכדי הכינוי "מתים בחופשה" הוזכר בשאלה זו.³⁹⁶

חשוב לציין שמועד הצגת השאלה לא מופיע. אולם, כיון שהבריחות לפרטיזנים החלו בנובמבר 1943³⁹⁷ יש להניח שהשאלה שייכת לתקופה זו, התקופה השלישית בחיי הגיטו שהפך אז ל"מתנה ריכוז קובנה" בניהול הס.ס.³⁹⁸ מכאן, שתחושת הנידונים למוות חסרי התקווה שפשטה בתקופה הראשונה של "רצח המונים" והתעממה ב"תקופת השקט", חזרה וכבשה את ליבותיהם של כלואי הגיטו בתקופה השלישית, והיא שעמדה בבסיס הפסיקה של הרב אשרי. יש לשער שאם שאלה זו הייתה מוצגת לו ב"תקופת השקט" הכרעתו הייתה שונה.

מעניין להשוות את תחושת הנידונים למוות שהשתקפה בחלק מתקופת הגיטו, עם ההערכות שעלו לאחר השחרור. העובדות הטראגיות נגלו לעין כל ורק בודדים שרדו, אולם נראה שרוח הדברים בפסיקה השתנתה. אם בתקופות מסוימות בגיטו הדגיש הרב אשרי את הסכנה הרבה ואת גזר דין המוות שהוטל על כל אחד, לאחר השחרור, משניצלו אחדים, הוא הדגיש את אפשרויות ההצלה. תחושת טבעת החנק שסגרה עליהם מכל עבר והוצאתם הקרובה להורג בתקופת השואה, התחלפה עם השחרור בתחושת מנצחים שהצליחו לגבור על הרצון הנאצי להשמידם. באחת השאלות הוא כתב:

נראה דאין לדמות גזירת הרשעים הארורים להיכא דנגמר דינו ליהרג, דמי שנגמר דינו ליהרג הרי קרוב לודאי שהמלכות תקיים פסק הדין, מה שאין כן בנידון דידן אף שהרשעים הארורים הללו גזרו גזירת השמד על ישראל, מכל מקום הרי אנן סהדי³⁹⁹ שרבים ניצלו וכל אחד ואחד חיפש ריוח הצלה וכל מיני טצדקי⁴⁰⁰ להינצל.⁴⁰¹

דהיינו, שמחת השחרור של המועטים ששרדו, הוכיחה למפרע שזה לא היה נכון להגדירם בתקופת הגיטו כנידונים למוות העומדים להיות מוצאים להורג. ברם, ההוכחה למפרע בזמן השחרור לא שינתה את שנפסק כבר בזמן הכיבוש. הכרעות הפוסקים בגיטו התבססו בהכרח על המציאות שנגלתה לעיניהם באותו הזמן ועל התחושות שאחזו בהם, ולא על התקוות הקלושות לשחרור שהוצנעו עמוק בבתר ליבותיהם. את ההכרעות האלה ואת השיקולים שעמדו מאחוריהם עלינו ללמוד ולהבין.

סיכום

הרב אשרי פרש בפנינו יריעה רחבה ביותר של פסיקות הלכה המתארות את חיי הדת בגיטו קובנה. נראה שתיאורים אלה משקפים במידה רבה את השאלות שהעסיקו את כלל היהודים שומרי המצוות תחת הכיבוש הנאצי. השאלות הן מגוונות, חלקן בנושאים מקובלים בספרות השו"ת כגון: דיני תפילה, מועד, כשרות וכדומה, וחלקן בתחומים יחודיים המשקפים את מציאות החיים הטראגית שנכפתה עליהם כדוגמת הסתרת ילדים אצל נוכרים. מספר פסיקות של הרב אשרי עוסקות בסוגיות יסוד המגדירות את מערכת החיובים כלפי בורא עולם באותה תקופה אפלה. שאלת הגדרת השואה כ"שעת שמד" היא דוגמה מובהקת לכך.

ההכרעה ההלכתית תלויה במידה רבה בניתוח המציאות כפי שהפוסק חווה ומבין אותה, ומושגים הלכתיים מוכרים מעידים על כך, כגון: פיקוח נפש, שעת הדחק, וכדומה. ממילא, הפסיקה

³⁹⁶ שם, עמ' ע"ה.

³⁹⁷ רוזין, "קובנה", פנקס הקהילות, עמ' 552.

³⁹⁸ ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 23.

³⁹⁹ אנו עדים, הכוונה היא לעובדה הנראית לעין כל.

⁴⁰⁰ תחבולות

⁴⁰¹ אשרי, ממעמקים, חלק ג', סימן ז', עמ' ס"ה.

ההלכתית משקפת את הריאליה ההיסטורית וצועדת יד ביד עימה, וצפויה להימצא קורלציה בין ההדרכות ההלכתיות לבין התיאורים ההיסטוריים. קורלציה זו הודגמה לעיל באותה תשובה חריגה ותמוהה בה הוגדרה השואה כ"שעת שמד", ומקורות הרקע ההיסטוריים "לימדו הלכה" וסיפקו הסבר לדבר. בסוגיה האחרונה הודגמה אפשרות הפוכה, ומתוך עיון בשיח ההלכתי נלמדו תובנות היסטוריות. מתוך התשובות התורניות עלו ונחשפו הלכי הרוח בגיטו ובאיזו מידה העריכו הכלואים ורבניהם את סיכוייהם לשרוד, ונמצא הבדל ברור בעניין זה בין התקופות הקשות ביותר: "רצח המונים" ו"מחנה ריכוז קובנה", לבין "תקופת השקט היחסי". בנוסף לכך, רקע היסטורי עשיר ששזר הרב אשרי בתשובות הפך אותן למקור ללימוד כללי של תולדות גיטו קובנה, לצד היותן מקור חשוב ללימוד אודות חיי הדת בשואה.

שער שלישי

הערכת מורשתו הספרותית של הרב אשרי

בפתח השער

בהמשך לשער השני שהציג את מורשתו הספרותית הענפה של הרב אשרי, שער זה בוחן את "איכות" כתביו. הדיון מחולק לשני חלקים. החלק הראשון (פרק שמיני) בוחן את זהות המחבר ואת רמת הדיוק של הכתבים, ובדק את אורגינליות החיבורים שיצאו תחת ידיו של הרב אשרי, וגם את אותנטיות הדברים והתאמתם לעובדות ההיסטוריות. החלק השני (פרק תשיעי) בדק את התקבלות כתבי הרב אשרי בציבורים שונים: בקרב חוקרים, רבנים והציבור הרחב, וכן את השפעתם הציבורית.

פרק שמיני

”היה, או לא היה?”

שאלת האותנטיות והאורגינליות

של כתבי הרב אשרי

1. הצגת סימני השאלה: אותנטיות ואורגינליות הכתבים

יפה אליאך כתבה אודות הכתבים התורניים-הלכתיים הנוגעים לשואה את הדברים הבאים:

המאמצים שעשה חלק מן האוכלוסייה בזמן השואה לנהוג לפי דיני ההלכה והמסורת הם גורם חשוב נוסף בהבנת התגובה היהודית לאסון... ספרי הלכה וספרים אחרים, כאשר מנתחים ומבררים אותם כראוי, הם חומר מקורות ראשוני בעל חשיבות מרובה ביותר.¹

לעומתה, יש שהטילו סימן שאלה כללי על אמינות הכתבים בעלי האופי התורני-היסטורי שתיארו את חיי הדת בשואה. למשל, לואי דוידוביץ' כתבה ביחס ל**ספר קדושים** של אונגר:²

ספר זה, כמו כל התיאורים על חיי הדת בתקופת השואה, אינו מהימן כמקור תיעודי. יצירות רבות כדוגמת זו אינן יותר מאשר ניסיונות מודרניים ביצירת מיתוס ובהאגיוגרפיה. אל המאמצים לשחזר שיחות זמן רב לאחר קרות המאורעות יש להתייחס בספקנות רבה. ספרות זו, ככלל, היא מפוקפקת.³

איילי הציב סימן שאלה ממוקד על אמינות ספרות השו"ת מתקופת השואה:

בקשר לכמה תשובות הוטלו ספק באותנטיות שלהן: האמנם כך נשאלו שאלות אלה, ואולי אין כאן אלא רקונסטרוקציה של שאלות פיקטיביות במצבים אפשריים.⁴

את סימן השאלה הוא מבסס על דבריהם של: "אנשים מהימנים שהיו בעידן ההוא יחד עם אחד המשיבים".⁵ לצד הצגת הטענה הוא מביע גם הסתייגות ממנה:

ברובן של התשובות ניכר בעליל, לפי תיאור מפורט של בני האדם הנוגעים בדבר ושמותיהם, וכן מתיאור הסיטואציה, שאכן התרחשו הדברים, וכך נשאלו השאלות.⁶

בקטע זה אין הוא מייחס את הספק לכתבי הרב אשרי, אך בהמשך הוא רומז לכך, וגם מביא את מסקנתו האישית בנדון:

¹ יפה אליאך, "תגובה לאסון השואה במסגרת יהודית מסורתית", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 601.

² מנשה אונגער, **ספר קדושים רביים אויף קידוש השם**, ניו-יארק 1967.

³ לואי ס. דוידוביץ', **המלחמה נגד היהודים 1933-1945**, תורגם מאנגלית על ידי עדית זרטל, תל אביב תשמ"ב 1982, עמ' 456, הערה 52.

⁴ מאיר איילי, "ספרות השו"ת מתקופת השואה", **בצרון**, כרך י"א (סידרה חדשה), 49-51 (379-381) (תשרי-סיון תשנ"ב), ניו יורק 1992, עמ' 132.

⁵ שם, עמ' 140, הערה 3.

⁶ שם, עמ' 132.

חיבוריו של ר' אפרים אשרי, "קונטרס מעמק הבכא" הנספח לספרו **דברי אפרים**... וספרו **שו"ת ממעמקים**... הם האוסף הגדול ביותר של שאלות ותשובות מימי השואה ולאחריה. אינני חושב, שיש להטיל ספק באותנטיות המעשים והמאורעות המתוארים בהן, אם גם יתכן שלא דייק בכל הפרטים שהעלם על הכתב שנים אחדות לאחר מעשה.⁷

גם פרבשטין הצביעה על כך שהרב אשרי שיחזר את חיבורו **שו"ת ממעמקים** לאחר השואה, "ומבחינה זו קיימת סכנה שכלל בהן גם תפישות מאוחרות יותר".⁸ ואף היא לא ראתה מקום להטיל דופי באמינות הדברים:

פרסומו המוקדם של הספר בגירסתו הראשונה (תשט"ו),⁹ אישיותו של הכותב, עדויות מגטו קובנה, ובעיקר הקבלה בין פסקים שנכתבו בספרו לשאלות הלכתיות שעלו במקומות אחרים- מחזקים את אמינות המקור.¹⁰

גולדברג כתב בזהירות שייכתן והחיבור **שו"ת ממעמקים** כולל שאלות שהתחברו על ידי המחבר ולא נשאלו במציאות.¹¹ כדוגמה לכך הוא הביא שאלה אודות אישה יהודייה שנתפסה לזנות ממוסדת בידי הנאצים, דבר שאמינותו ההיסטורית מוטלת בספק.¹²

את סימן השאלה אודות אותנטיות כתבי הרב אשרי ניתן לפצל, אם כן, לשני ענפים. הענף האחד עוסק בשאלת ההיצמדות לעובדות. האם התיאורים ההיסטוריים המפורטים משקפים את המציאות? האם המקרים השונים אכן אירעו? נראה שזו השאלה המרכזית הצריכה להישאל בניסיון להכריע האם אפשר לראות בכתביו של הרב אשרי מקור תיעודי מהימן, ודוידוביץ' התמקדה בספק זה.

הענף האחר עוסק בסגנון הספרותי ובהצגת הדברים כשאלות הלכתיות שעלו מן הקהל. אף אם התיאורים ההיסטוריים מדויקים והאירועים אירעו במציאות, האם הציבור הציג את כל השאלות המוזכרות? האם ייתכן וחלקן, ואולי אף כולן, נוסחו בידי המחבר כשאלות תיאורטיות שראוי היה שישאלו באותם מצבים? איילי מתייחס לאפשרות שסגנון זה הוא פיקטיבי ושהשאלות הומצאו על ידי המחבר, וכותב: "מבחינה ספרותית- הלכתית אין בכך פגם. רבות מן התשובות הקלסיות נוצרו כך".¹³

המסקנות הביקורתיות ביותר אודות אותנטיות כתבי הרב אשרי הוסקו על ידי טרייטל. לדבריו,

הבדיקה הראשונית שנערכה במחקר זה מלמדת שלפחות לגבי ערכה של יצירת אשרי הדין עם המפקקים. המחקר שלפנינו מטה את הכף לטובת ההכרעה שכל המפעל הגדול הזה של **שאלות ותשובות ממעמקים** אינו אלא 'רקונסטרוקציה של שאלות פיקטיביות

⁷ שם, עמ' 137.

⁸ אסתר פרבשטין, **בסתר רעם**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ב (להלן: פרבשטין, **בסתר רעם**), עמ' 50, הערה 98.

⁹ הכוונה כנראה "לקונטרס מעמק הבכא" שפרסם הרב אשרי בצמוד לספרו **דברי אפרים** בשנת תש"ט.

¹⁰ פרבשטין, **בסתר רעם**, עמ' 50-51, הערה 98.

¹¹ Amos Goldberg, "Oshry Ephraim", in: Gershon David Hundert (ed.), **The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe**, published by Yale Univ. Press, vol. 2, U.S.A. 2008, p. 1298

(מובא באתר: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Oshry_Ephraim).

¹² שם, עמ' 1298-1299. שאלה זו תידון בהרחבה להלן בעמ' 212-214.

¹³ מאיר איילי, "ספרות השו"ת מתקופת השואה", **בצרון**, כרך י"א (סידרה חדשה), 49-51 (379-381) (תשרי-סיון תשנ"ב), ניו יורק 1992, עמ' 132. הדוגמה המפורסמת לחיבור שו"ת שנכתב כמשנה שיטתית של המחבר ורק הוצג בצורה ספרותית של שאלות ותשובות, היא חיבורו של הרב ישראל איסרליין **תרומת הדשן**. הרב איסרליין היה מגדולי חכמי אשכנז במאה החמש עשרה. גם איילי הביא דוגמה זו, ראה: שם, עמ' 140, הערה 4.

במצבים אפשריים' וערכו התייעודי בכל הנוגע לחיי הדת שהתקיימו בגטו קובנה באותם ימים קשים מועט. עבודתו של אשרי אינה אלא יצירה ספרותית המבקשת להנציח את יהדות ליטא כיהדות הממשיכה לשאול את שאלותיה בענייני הלכה גם כשהיא עומדת בשערי מות...

מי שיבוא לחקור את נושא הנצחת השואה בחברה החרדית יכול למצוא כאן חומר רב ערך – אבל תיעוד היסטורי אמין של חיי הדת בגיטו קובנה אין כאן.¹⁴

טרייטל התבסס על מחקר מצומצם, בו הוא ערך השוואה פנימית של כתבי הרב אשרי. הוא התמקד בעיקר בנוסח נאומו של הרב אלחנן ווסרמן,¹⁵ ועקב חילופי גרסאות שמצא בתיאורים השונים, הוא הסיק את שהסיק. איני סבור שעל סמך המחקר המצומצם שערך, והממצאים שהעלה, ניתן להגיע למסקנות כה חד משמעיות, וכפי שיידון להלן בהרחבה.¹⁶

הפקפוקים אודות כתבי הרב אשרי התעוררו אם כן בעוצמות שונות, ובעקבות השוואות שונות: השוואה עם עדויותיהם של יוצאי גיטו קובנה,¹⁷ השוואה עם נתונים היסטוריים כלליים של השואה,¹⁸ והשוואת נוסחאות שונות בדברי הרב אשרי עצמו.¹⁹

הציבור הרחב שנחשף לכתבי הרב אשרי יגיב מן הסתם לטענות אלו בפליאה ובתימהון, ובחוסר אמון. כפי שכתב איילי, התיאורים ההיסטוריים המפורטים הכוללים את שמות הדמויות, תאריכים, ועוד, בהחלט יוצרים רושם של מקור מדויק ואמין. אולם בקרב חוקרי גיטו קובנה הטענות מוכרות ועולות לא פעם. בשני כנסים מחקרניים בהם הרציתי בשנים האחרונות,²⁰ הוצגו לי בפומבי שאלות בנדון.

שאלה נפרדת לחלוטין היא שאלת האורגניזציה של החיבור. אף אם התיאורים כולם אמת והשאלות עלו מן הקהל, האם הרב אשרי שימש ככתובת אליה הופנו הדברים? האם הוא שכתב את התשובות? האם אולי הדברים נכתבו בידי רב אחר ומדובר בגזלה ספרותית?

לאה לנגלבו, שראיינה במסגרת מחקרה למעלה מעשרה מכלואי גיטו קובנה, כתבה את הדברים הבאים:

הרב אפרים אשרי כותב בזיכרונותיו שנתבקש על ידי רבה של קובנה וגטו סלובודקה הרב אברהם דב שפירא "לכנס בתוך ספר את כל הדינים של פקוח נפש. זה חשוב שישאר מסמך כזה" [חורבן ליטע, עמ' 43]. בספרי ממעמקים, מקדים הרב אפרים אשרי

¹⁴ אליעזר טרייטל, "כתבי הרב אפרים אשרי וערכם ההיסטורי בדיקה ראשונית", עבודה סמינריונית מוגשת לד"ר חוי דרייפוס בן-ששון, במסגרת הקורס: דת וכפירה בתקופת השואה, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015, עמ' 22-23. אציין שהעבודה נעשתה בסיוע מקורות שונים שמסרתי לו, ראה: שם, עמ' 7, הערה 16.

¹⁵ ראה: שם, עמ' 17-22, 26-28.

¹⁶ בעיקר יש לשאול האם הרב אשרי התבסס בתיאוריו אודות הרב ווסרמן על ידיעותיו האישיות, או שמא הוא נשען על שמועות ועל עדויות מפי אחרים היכולות להוות תירוץ לחילופי הגרסאות. ראה: עמ' 229-234. עוד ציין טרייטל, שהרב אשרי תיאר שהרב ווסרמן לימד באותה שעה "דף יומי" במסכת נידה, ואילו המחזור העולמי של "הדף היומי" לא עסק אז במסכת זו (ראה: שם, עמ' 19). איני סבור שבמושג זה של "דף יומי", בהכרח התכוון הרב אשרי למחזור העולמי הידוע שהנהיג הרב מאיר שפירא מלובלין. ייתכן והתכוון למושג כללי של לימוד תלמוד בקביעות ובהתמדה. הוא עשה שימוש דומה במושג זה בשיחה עם תורי, המצוטטת ביומנו. ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 304.

¹⁷ איילי שהתבסס על "אנשים מהימנים", כפי שהובא לעיל בעמ' 191.

¹⁸ גולדברג שהצביע על נושא הזנות.

¹⁹ טרייטל שהתבסס על השוואה פנימית.

²⁰ כנס בנושא: "הקיץ הנורא ההוא...", בשנת 2011 במכללת אפרתה בירושלים; וכנס בנושא: סולידריות יהודית בשואה, בשנת 2014 ביד ושם בירושלים.

לשותי"ם תאריך השאלה ומדגיש בזו הלשון: "אני נשאלתי". כל העדים שאני ראינתי, שהכירו את האיש מקרוב, שהתגוררו יחד אתו, שלמדו אתו, שחיו אתו בעיר קובנה לאחר השחרור מעריכים את הרב אשרי כתלמיד חכם. לעומת זאת, כולם מסתייגים ממנו בהקשר לקביעתו ושייכותו כפוסק בשאלות הלכתיות. בגטו קובנה חיו רבנים בעלי שם... הרב הראשי של קובנה הרב א.ד. שפירא, הרב אברהם גרודזנסקי, המשגיח האחרון של ישיבת סלבודקה כנסת ישראל, הרב שמואל מארוק רבה של תפארת בחורים ועוד רבים כמותם. אלה היו הכתובות של תושבי גטו קובנה לשאלות הלכה. הרשומות של הפסקים של הרב אברהם גרודזנסקי נטמנו באחת החצרות בגטו, ונעלמו עקבותם. ויש אף השערה [של המרואיינים, ל.ל.] שיד כלשהי השתלטה עליהם. התגובות [של העדים בראיונות, ל.ל.] על אודות מקור השותי"ם של הרב א. אשרי נעות בין שתיקה מוחלטת ואין תגובה לבין התבטאות גלויה שיש כאן תורה גנובה.²¹

בהתבסס על מעמדו של הרב אשרי בגיטו בהשוואה לרבנים "נחשבים" ממנו, ובהתבסס על דברי המרואיינים, לנגלבן העלתה את החשד שתורתו גנובה. יש לציין שלא לנגלבן לבדה הכירה טענות אלו, אלא, שמפאת רגישותם של הדברים הם נשמרו בקרב החוקרים שנחשפו לכך כ"תורה שבעל פה".²² נראה שרק לנגלבן העזה להעלותם על הכתב. אולם, למרות החשד אודות זהות המחבר ואורגינליות הכתבים, לנגלבן בחרה לא להטיל ספק ב"איכות" החומר ובאותנטיות שלו.

פרט זה²³ אינו מעכב לשאוב מהשותי"ם מידע ודרכי התמודדות במציאות הגורלית של שעבוד פיזי ורוחני - וזה מה שחשוב לדיונינו.²⁴

אין אלא לבדוק טענות אלו שהועלו, בדיקה מקיפה ומעמיקה.²⁵

2. אורגינליות כתבי הרב אשרי

בראשית מחקר זה ראינתי גם אני מספר עדים שהיו עם הרב אשרי בגיטו ובשחרור, ומפיהם שמעתי את הטענה שהוא מצא כתב יד של רב אחר ופרסם אותו תחת שמו. הדברים נאמרו על ידי מספר עדים, בירושלים ובמקומות אחרים.²⁶ אחד העלה את הטענה וסירב לחלוטין לדבר על הנושא. אחר גילה טפח והתעקש לכסות טפחיים. השלישי היה מאוד נחרץ, וכינה את הרב אשרי "גנב" בשל הגניבה הספרותית. שאלתי אותו, איזה חיבור של הרב אשרי הוא הגנוב, שהרי הוא פרסם שלושה ספרים: **דברי אפרים**,²⁷ **חורבן ליטע**,²⁸ ו**שו"ת ממעמקים**?²⁹ ואולי החיבורים כולם?

²¹ לאה לנגלבן, "חיים של קיום מצוות ולימוד תורה בגטו קובנה - 1941-1944", עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' יהודה באואר במסגרת לימודים לקבלת תואר מ.א. במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, הערה ב"הקדמה". בציטוטים ששילבה במחקרה בנושא זה מפי מרואיינים שונים היא נמנעה מלהזכיר את שמותיהם, עקב תחושת חוסר הנוחות שחשו לדבר בנושא ובקשתם לא להיות מצוטטים בשמותיהם.
²² מספר חוקרים הציגו בפניי את הטענה בדבר גזלה ספרותית. אף שהדברים נאמרו בשיחות אישיות, אפשר היה לחוש בחוסר הנוחות שהם חשו בהשמעת הדברים.

²³ החשד אודות זהות המחבר.
²⁴ לאה לנגלבן, "חיים של קיום מצוות ולימוד תורה בגטו קובנה - 1941-1944", עבודה סמינריונית במסגרת לימודים לקבלת תואר מ.א. במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, הערה ב"הקדמה".

²⁵ בנימה אישית אציין שמשמעתי בראשית מחקרי את הספקות אודות אותנטיות ואורגינליות כתבי הרב אשרי, התלבטתי אם להמשיך במחקר. שקלתי לפרוש על מנת לא להידרש לנקודה רגישה זו. פניתי למורי ורבי הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין זצ"ל, והוא, כדרכו, הנחה אותי לחתור לאמת. לטענתו, מי שלא רוצה להיחשף לביקורת, אל לו לפרסם ספרים. הוא אמר שיש להציג את הדברים הנפלאים שידוע שהרב אשרי עשה בגיטו ובתחנות שונות בחייו, ויחד עם זאת לברר את השמועות הביקורתיות. לפרוש את כל הנתונים, ולצידם את האפשרויות השונות בהבנתם.

²⁶ הראיונות נערכו בשנת 2008, ואצל כל העדים הייתה ניכרת תחושת אי נוחות גדולה לשוחח על נושא רגיש זה. בהיסוס רב הם פתחו בפניי את סגור ליבם ושיתפו אותי בדברים, ועל כן אין אני מציין אותם בשמותיהם.
²⁷ אודות ספר זה ראה בהרחבה לעיל בעמ' 114-117.

תשובתו הייתה כנה וברורה: "לא קראתי שום ספר של הרב אשרי ואין אני יודע לומר באיזה ספר מדובר".³⁰ הסקתי שהשמועה אינה לגמרי מבוססת ושהדברים מחייבים בדיקה.

אם אכן יש לייחס את הכתבים לרב אחר, מיהו הרב המחבר, ובאיזה חיבור מדובר?

בכתובים מופיע ששניים מגדולי הרבנים שהיו בגיטו חיברו כתבי יד שאבדו עקבותיהם: הרב שפירא רב העיר, והרב גרודזינסקי המנהל הרוחני של ישיבת כנסת ישראל. כפי שנכתב בהקדמה לספר **תורת אברהם** המקבץ מאמרים ושיחות של הרב גרודזינסקי:

לו זכינו, היו כל שיחות אלו בידנו היום, כי רשם אותם תמיד. בעת חיסול הגיטו נטמנו יחד עם כתבי הגאון אב בית דין דקובנה... למרבה הצער, כאשר חפשו התלמידים שהטמינו אותם, אחרי עזיבת הגרמנים את הגיטו- לא מצאום עוד, ולא נודע גורלם.³¹

לא מופנית שם אצבע מאשימה כלפי הרב אשרי בטענה שהוא לקח את רשימות הרב גרודזינסקי, אך לנגלבו שמעה טענה זו מפי מרואיינים, וכפי שציינה במחקרה.³²

אני מתקשה לקבל את האפשרות שהרב גרודזינסקי הוא מקור כתבי הרב אשרי. הכתבים התורניים שפרסם הרב אשרי מתמקדים בדיונים הלכתיים ובסוגיות למדניות בתלמוד, ואילו ספרו של הרב גרודזינסקי מתמקד בדרשות ובדברי מוסר.³³ גם מאמריו שהתפרסמו בביטאון **כנסת ישראל** עסקו בתחום זה.³⁴ אמנם הוא נחשב גאון בתורה והשיב לשאלות הלכתיות,³⁵ אך ספק בעיניי אם הוא העלה שאלות אלו על הכתב, שעה שעיקר מאמציו הופנו להוראת מוסר ומידות לתלמידיו הרבים. אוסיף ואציין ששוחחתי בעניין זה עם בת משפחתו של הרב גרודזינסקי, אישה אצילה שהתנהלה כל הריאיון ברוך ובעדינות, ורק על שאלה זו השיבה בתקיפות. היא תמחה כיצד אני מעז להציג טענה מופרכת זו ולייחס את הכתבים לרב גרודזינסקי, שלטענתה היה דרשן ודרש הכול בעל פה. לדבריה, הוא נמנע מלכתוב בגיטו את רוב דרשותיו, ועל כן אין שום יסוד לשמועה זו.³⁶ היא הוסיפה ודיברה בשבחו של הרב אשרי, שבאמצעות קשריו הקרובים עם האלטסטנראט³⁷ סייע לה ולמשפחתה פעמים אחדות בתקופת הגיטו. האם היא כיסתה על האמת מתוך רצון להימנע מלדבר "לשון הרע"? ייתכן! אך הלהט בו דיברה, בצירוף סגנון המאמרים המוכרים של הרב גרודזינסקי, מחזקים את התחושה שהוא אינו המחבר העומד מאחורי הכתבים שפרסם הרב אשרי.

ייתכן, לכאורה, לחשוד, שהדברים יצאו מתחת ידו של הרב אברהם שפירא, שללא ספק עסק בעניינים הלכתיים וגם ידוע שהעלה דברים על הכתב. כפי שמספר תורי, שנכנס פעם לבקרו ומצא

²⁸ אודות ספר זה ראה בהרחבה לעיל מעמ' 125.

²⁹ אודות ספר זה ראה בהרחבה לעיל מעמ' 152.

³⁰ ראיון עם אחד משורדי גיטו קובנה בשנת 2008.

³¹ הרב אברהם גרודזינסקי, **תורת אברהם מאמרים ושיחות מכתבי ידו**, ירושלים תשכ"ג, עמ' ט"ו, בהערה (מובא באתר <http://www.otzar.org/wotzar/book.aspx?103789>). בהערה אחרת נרשם שרוב הדברים המצוטטים מתקופת הגיטו נמסרו על ידי הרב מרדכי צוקרמן, ראה: שם, עמ' ט"ז.

³² כפי שהובא לעיל בעמ' 194, וגם בשיחה עימי אמרה כך.

³³ ראה: הרב אברהם גרודזינסקי, **תורת אברהם מאמרים ושיחות מכתבי ידו**, ירושלים תשכ"ג, בתוכן. גם הציטוט שמביא תורי ביומנו הוא מתחום זה. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 305-307.

³⁴ ראה למשל: הרב אברהם גרודזינסקי, "לימוד המוסר וחכמת המוסר", **ירחון כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ב' חוברת י' (תמוז תרצ"ט), קובנה 1939, עמ' כ"ז- ל"ב (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12844>).

הרב אשרי פרסם מאמר באותו גיליון, ובו עסק בסוגיה בתחום טומאה וטהרה. ראה: שם, עמ' י"ז- כ'.

³⁵ הרב אברהם גרודזינסקי, **תורת אברהם מאמרים ושיחות מכתבי ידו**, ירושלים תשכ"ג, עמ' ט"ז.

³⁶ לנגלבו אמרה לי שהיא שמעה מאותה ניצולה דברים קצת שונים.

³⁷ על תפקידו בוועדת התברואה בגיטו ראה לעיל עמ' 22.

אותו במיטתו בתנוחה של ישיבה, יושב וכותב. הוא היה עסוק אז בכתיבת ספר הלכה על התרת עגונות שכבר צבר שלוש מאות עמודים.³⁸ אולם, בהתחשב במחלתו של הרב שפירא שהגבילה אותו מאוד, ספק אם ניתן לייחס אליו תשובות בנושאים מגוונים יום-יומיים כדוגמת המופיע ב**שו"ת ממעמקים**. תורי כותב אודותיו: "הרב שפירא היה חולה במשך שנים רבות, ולא עסק עוד בענייני עדתו. הוא השאיר את הדבר לאחרים".³⁹ אף אם שאלות "שוטפות" הונחו מידי פעם לפתחו, ספק אם הוא טרח להעלותם על הכתב. סביר יותר שהוא השקיע את כוחותיו המוגבלים בכתיבת חיבורי הלכה ייחודיים, כדוגמת החיבור על התרת עגונות שהזכיר תורי. מכל מקום, הרב שפירא נפטר בפברואר 1943,⁴⁰ וממילא, וודאי שאין לייחס לו את השאלות הרבות הנוגעות למחצית השנייה של ימי הגיטו ולתקופת השחרור.⁴¹

אחד החוקרים עימו שוחחתי אמר, ששמע שהכתבים חוברו בידי הרב שרגא פייבל הורביץ. רב זה שכיהן כר"מ בישיבת כנסת ישראל, מן הסתם יכול היה בלמדנותו לכתוב את הדברים. אולם, הוא נרצח מיד בראשית הכיבוש הנאצי ביוני 1941, בראש חודש תמוז תש"א.⁴² ממילא, זה מופרך לחלוטין לייחס לו את החיבור **שו"ת ממעמקים** המנציח שאלות הלכתיות מתקופת הגיטו ולאחריו.

מאדם אחר שמעתי, שבשיחה אישית שלו עם הרב מרדכי צוקרמן משורדי גיטו קובנה, ייחס הרב צוקרמן את כתבי הרב אשרי לעצמו. בידיעותיו המפליגות בתורה, וכמי שחווה את מוראות הגיטו כמו גם את שמחת השחרור בקובנה, יכול היה הרב צוקרמן לכתוב את הדברים. אולם, יש להתחשב בכך שהוא האריך ימים ונפטר בשיבה טובה בחשון תשס"ד,⁴³ כחודש וחצי לאחר פטירת הרב אשרי,⁴⁴ ולמעלה מיובל שנים מפרסומם הראשוני של הכתבים. האם סביר שהרב אשרי העז לגזול כתב יד של רב אחר ולפרסמו בעודו בחיים? האם סביר שרב זה לא מחה על הגזלה ולא השמיע קול זעקה במשך עשרות שנים?

יש לתת את הדעת גם על זהות החיבור החשוד כגזול. הספר **חורבן ליטע** הנותן תיאור היסטורי של מאורעות גיטו קובנה ועיירות בליטא, מתבסס על מאמרי הרב אשרי בעיתון **דער מארגען זשורנאל**.⁴⁵ וכיון שכתובה באוריינטציה היסטורית איננה סגנון מקובל בין רבנים,⁴⁶ נראה שאין מקום לפקפק בייחוסו של חיבור זה לרב אשרי.

הספר הראשון שפרסם הרב אשרי היה **דברי אפרים**, שהתפרסם בשנת תש"ט. האם כתב היד של ספר זה נגזל על ידו והוא מיהר לפרסמו ליהנות מפרי הגזלה?

³⁸ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 203, ב"הערת הכותב".

³⁹ שם, עמ' 203.

⁴⁰ שם, עמ' 200, 203.

⁴¹ בנושא תיקוף השאלות ראה לעיל עמ' 156-157, וגם נספח פ' 7א.

⁴² אשרי, **דברי אפרים**, "שמות הרבנים הגאונים ראשי הישיבות הקדושים והטהורים ממדינת ליטא שנהרגו על קידוש השם", עמ' 116. גם וגשל המתאר את הרב הורביץ כאחד מראשי ישיבת כנסת ישראל, כותב שהוא נרצח בתאריך זה.

ראה: אהרן וגשל, **יחיד ודורו**, חלק א', ירושלים תשע"א, עמ' 205.

⁴³ אהרן וגשל, **יחיד ודורו**, חלק ב', ירושלים תשע"א, עמ' 824.

⁴⁴ ראה תמונת חזית קברו בנספח פ' 4ב.

⁴⁵ ראה לעיל עמ' 120-122.

⁴⁶ רבנים רבים העלו על הכתב תיאור היסטורי של הקורות אותם בתקופת השואה, אך הדברים הובאו רק במבואות לספריהם שעסקו בתחומים תורניים מקובלים. הרבנית פרבשטין ליקטה מבואות אלו בתקליטור. ראה: אסתר פרבשטין (עורכת), **תקליטור קורות השואה במבואות לספרות הרבנית**, מכללה ירושלים, ירושלים (לא מופיעה שנת הוצאה).

ספר זה כולל שני חלקים עיקריים: החלק המרכזי הוא "ביאורי סוגיות בש"ס" שלטענת הרב אשרי נכתבו על ידו קודם המלחמה, ולו נוספה תוספת קצרה בנוגע לשואה "קונטרס מעמק הבכא".⁴⁷

בנוגע לריכוזו של החומר הכלול בביאורי הסוגיות, מתאר הרב אשרי שהספר הוכן על ידו ונשלח לדפוס בפולין עוד בשנת תרצ"ט, אולם בפרוץ המלחמה שם אבדו הדברים. הוא נאלץ להסתפק בהעתק שהיה שמור אצלו, ואותו מסר למשמרת לכומר נוצרי בתאריך י"ז בסיון תש"א, 12 ביוני 1941.⁴⁸ טרייטל מצביע על תאריך זה שהוא עשרה ימים קודם פרוץ "מבצע ברברוסה", ושואל, מה גרם לו לרב אשרי לחשוש לגורל כתב היד למעלה משבוע קודם לפלישה הנאצית לליטא? הוא מוסיף ומעיר: "גם התיאור הסתום של ההפקדה אצל 'כומר נוצרי' עלום שם אינו מעורר אמון ויש אולי לשאול מה המניעים לתיאור זה".⁴⁹

ייתכן וסימן השאלה שמעלה טרייטל קשור בלא יותר מחוסר דיוק תמים בתאריך הנקוב.⁵⁰ עוד אפשר, ושורת מאסרים והגליות של אלמנטים "בלתי לויאליים" שהשלטון הסובייטי ביצע באותם ימים בקובנה,⁵¹ יצרה פחד, וגרמה לו למסור את החומר למשמרת. אי אזכור שמו של הכומר ודאי לא יכול להוות הוכחה למניע פסול. עם זאת, אין לשלול את האפשרות שאולי הוא בדה תיאור זה מליבו כדי לחזק את ייחוס החיבור אליו. בידעו שהאנשים שהיו עימו באותן שנים לאחר השואה לא ראוהו עוסק בכתיבת הסוגיות, ובגיטו מן הסתם לא הייתה לו אפשרות לכך, הוא התאמץ לתלות את מקור החומר בתקופה שלפני המלחמה, וטען שהפרסום המוקדם נמנע רק בלחץ המאורעות. לכאורה, יכול מאן דהוא לטעון שכל זה נועד לשמש "כיסוי" לאמת כלשהיא אותה רצה להסתיר, ואולי הוא התבסס על כתב יד של אחר.

ברם, תחום הדיון של הסוגיות הנדונות בספר מחזק את התחושה, שהרב אשרי, ולא אחר, הוא המחבר. עיון ברשימת הנושאים מלמד שרבות מהסוגיות הן בענייני קורבנות, וטומאה וטהרה, נושאים שפחות מקובלים בלימוד בקרב רבים מבני הישיבות. דווקא הרב אשרי בלט בהתעסקותו בתחומים אלו, ושלושת המאמרים שפרסם בעלון **כנסת ישראל** התמקדו בהם.⁵²

עוד חשוב להדגיש, שאף ופרסומם המוקדם של הסוגיות הלמדניות הקנה לרב אשרי שם בעולם הרבנות, הם לא עוררו כלל וכלל את התעניינותם של החוקרים והציבור הרחב. החשד האפשרי אודות זהות מחבר סוגיות אלו, הוא לא רלוונטי לדיון אודות הכתבים התורניים-היסטוריים של הרב אשרי שהקנו לו את פרסומו הרב.

לא כן ביחס לחלקו השני של הספר, "קונטרס מעמק הבכא". קונטרס זה כולל חמש תשובות שניתנו בגיטו, וודאי לא נכלל בחומר שהרב אשרי רצה לפרסם לפני המלחמה. התשובה המאוחרת

⁴⁷ הקונטרס כולל חמש תשובות שהשיב בגיטו, ורשימה של רבני ליטא שנרצחו בשואה, וראה לעיל עמ' 140-146, 152. אשרי, **דברי אפרים**, בהקדמה: "ראשית דבר".

⁴⁹ אליעזר טרייטל, "כתבי הרב אפרים אשרי וערכם ההיסטורי בדיקה ראשונית", עבודה סמינריונית מוגשת לד"ר חוי דרייפוס בן-ששון, במסגרת הקורס: דת וכפירה בתקופת השואה, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015, עמ' 25. יש לציין שטרייטל במחקרו מתרכז רק בשאלת האותנטיות, ולא מעלה את הספק אודות זהות המחבר.

⁵⁰ על חוסר הדיוק של הרב אשרי בתאריכים שונים, ראה להלן עמ' 206-209.

⁵¹ רוזין מתאר מאסרים והגליות בייחוד בימים 14-17 ביוני 1941. ראה: רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**, עמ' 543. גם גרפונקל מתאר את המתח שהתפתח בין ליטאים ליהודים באותה תקופה, ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 26.

⁵² ראה לעיל עמ' 112. יש לציין שבספר מובא המאמר "בענין טומאת גולל" בתוספת הערה שהמאמר הודפס קודם לכן בירחון **כנסת ישראל**. ראה: אשרי, **דברי אפרים**, סימן י"ג, עמ' 38-39.

ביותר מתייחסת ל"אקציית הילדים" שהתרחשה בחודש מרץ 1944.⁵³ ממילא הדברים צריכים היו להיכתב בידי מי מהרבנים ששרדו בגיטו עד שלב זה, וזה מאוד מצמצם את רשימת המחברים הפוטנציאליים. רבנים שונים וביניהם הרבנים גרודזינסקי וצוקרמן התהלכו אז בגיטו, ואין זה מן הנמנע שאחד מהם כתב את הדברים, אך יש גם סיבות להסתייג מכך וכפי שהובא לעיל. עוד כולל הקונטרס רשימה של "שמות הרבנים הגאונים ראשי הישיבות הקדושים והטהורים ממדינת ליטא שנהרגו על קידוש השם".⁵⁴ רשימה זו ודאי נערכה לאחר השואה ובעמל רב, ולא יכולה הייתה להיכתב אלא בידי אדם מקורב לעולם הישיבות שהוא גם בעל תודעה היסטורית. אין שום סיבה לפקפק בייחוסה לרב אשרי, וגם התשובות נראה שנכתבו על ידו.

החיבור המפורסם ביותר של הרב אשרי הוא **שׁוׁת ממעמקים**. בכל אחד מכרכי חיבור זה מתוארות שאלות הלכתיות מהגיטו ומקהילת השורדים שהתקיימה בקובנה לאחר השחרור,⁵⁵ ועל כן אין ליחסם אלא לרב שזכה להשתחרר בקובנה מאימת הנאצים. רשימת רבני הגיטו שזכו לכך מצומצמת לכשלוש דמויות, הרבנים: אשרי, פגרמנסקי וצוקרמן.⁵⁶ על הרב פגרמנסקי ידוע ששקע בלימוד בהתמדה עצומה בגיטו ואף דרש ברבים,⁵⁷ אך לא נשמעה טענה שהוא העלה דברים על הכתב באותן שנים ושתורתו היא שנגזלה. האפשרות שהרב צוקרמן כתב את הדברים נדחתה לעיל. נותר רק הרב אשרי מרשימת המחברים הפוטנציאליים. עוד יש להתחשב בכך שחיבור זה התפרסם בחמישה חלקים, הכרך הראשון התפרסם כחמש עשרה שנה לאחר תום המלחמה בשנת תשי"ט, והחלק החמישי התפרסם בשנת תשל"ט.⁵⁸ האם סביר שהרב אשרי החזיק תחת ידו כתב יד מוכן של מחבר אחר והתעכב כחמש עשרה שנה מלפרסמו? ואף אם היה מניע כלשהוא להתעכב בפרסום, האם משהוסר מניע זה סביר שאת כתב היד השלם הוא לא פרסם בבת אחת, כי אם חלקים- חלקים במשך עשרים שנה? טענות אלו מחזקות את התחושה שהרב אשרי הוא המחבר.

גם את ההוכחה שהביאה לנגלבו מכך שהרב אשרי לא נחשב לפוסק הלכה מוכר בגיטו⁵⁹ יש לדחות. אף ואין חולק על כך שהיו בגיטו רבנים מבוגרים ו"ברי סמכא"⁶⁰ גדולים ממנו, אין זו הוכחה שהשאלות הוצגו לרב אחר. הציבור לא בוחר לאיזה רב להפנות שאלות רק על פי גדלותו התורנית של המשיב. מידת הזמינות של הרב והאפשרות לגשת אליו ולהרגיש בנוח בשיחה עימו, הם שיקולים חשובים בקבלת ההחלטה לאיזה רב לפנות. הרב אשרי היה פעיל בקרב לומדי התורה וגם מחובר לציבור הרחב בגיטו,⁶¹ וסביר בהחלט שהיו שהעדיפו לפנות אליו בשאלותיהם.

מאידך, יש שימצאו חיזוק לחשד אודות אורגינליות התשובות שפרסם הרב אשרי בדברים שהוא עצמו כתב. מטעמו התפרסם המכתב הבא:

ב"ה, רומא, י' אדר א' תש"ו.

למערכת שערים תל אביב

⁵³ אשרי, **דברי אפרים**, שאלה ה', עמ' 101. השאלה המוקדמת ביותר היא מחודש ספטמבר 1941, ראה: שם, עמ' 95.
⁵⁴ שם, עמ' 105-116.
⁵⁵ למעלה משליש מהשאלות הן מלאחר השחרור, ראה לעיל עמ' 156.
⁵⁶ ראה לעיל עמ' 42-43.
⁵⁷ ראה למשל: הרב מיכאל יעקב ביטון, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, ירושלים תשע"ג, עמ' 123-125.
⁵⁸ ראה לעיל עמ' 152.
⁵⁹ ראה לעיל עמ' 194.
⁶⁰ בעלי סמכות להורות הלכות לרבים.
⁶¹ ראה לעיל עמ' 35-36.

שלום וברכה,

היות ובדעתי לעשות זכר עולם לכל גדולי עולם מליטא ומפולין שנהרגו על קידוש השם על ידי הרוצחים ויש **בידי כארבעים שו"ת מהגאונים**⁶² הנ"ל, לכן אבקש, שכל מי שיש ת"י⁶³ שו"ת וחיידושים מהגאונים הנ"ל, שיואיל בטובו לשלוח אלי העתקות מהם, כדי **שאוכל להדפיס בשם אומרים**,⁶⁴ ולדובב שפתותיהם.

קובץ שו"ת זה ייקרא "עם מקדשי השם".

בברכת התורה...

אפרים אשרי

ר"מ⁶⁵ מאור הגולה ברומא⁶⁶

בפרסום נוסף כעבור כעשר שנים, המתאר את מסירתו לדפוס של חלק א' של החיבור **שו"ת ממעמקים**, מופיעה שוב הבקשה:

אלו שיש להם מכתבים מרבני ליטא (שאלות ותשובות או חידושי תורה) שמתו על קידוש השם (בספר יופיע חלק של "מכתבים ממקדשי השם"), שישלחו אותם לכתובת הבאה:
וועדת הספר **חורבן ליטע**...⁶⁷

עם זאת, ברור שהבקשה לקבל חומרים שכתבו אחרים לאו דווקא נענתה בחיוב. ואם נשלחו אליו חומרים, אין זה סביר שהוא העז לפרסמם על שמו לאחר שהתחייב לשלוחים להביא דברים בשם אומרים. ובעניין ארבעים התשובות ההלכתיות של רבנים שנרצחו בשואה שטען שהחזיק בידיו, יש לשער שהם נכתבו קודם הכיבוש הנאצי, שהרי במהלך השואה בדרך כלל לא התקיימו התנאים הדרושים להעלות דברים על הכתב ולשומרם. ואמנם, ספר **שאלות ותשובות מקדשי השם** שיצא לאור בעריכתו של הרב מייזליש, כולל תשובות פרי קולמוסם של רבנים שנרצחו בשואה, ורובן המוחלט נכתבו לפני המלחמה.⁶⁸ ייתכן גם והרב אשרי מסר לרב מייזליש⁶⁹ את התשובות שהיו

⁶² ההדגשה שלי (מ.ט.).

⁶³ תחת ידו

⁶⁴ ההדגשה שלי (מ.ט.).

⁶⁵ רב מחנך

⁶⁶ אפרים אשרי, מכתב ללא כותרת, בעמוד עיתון לא ידוע המצוי בידי באדיבות אר"א. באותו עמוד עיתון מופיע טור שכתב הרב אשרי על ישיבת קלם תחת הכותרת "מקדשי השם". כיון שהמכתב נשלח למערכת עיתון **שערים** באדר א' תש"ו, יש להניח שהוא הודפס בעיתון **שערים** בסביבות תאריך זה. לא ניתן לאמת זאת כיוון שבמיקרופילם המתאים המצוי בבית הספרים הלאומי ישנו דילוג על רוב שנת תש"ו, וגם בבדיקה בארכיון תנועת פועלי אגודת ישראל (המוציא לאור של העיתון) לא אותרו גיליונות תקופה זו. מכל מקום, ברשימות של פייקאז' מופיע שהטור פורסם ב: **שערים**, גיליון ס"ג, ב' בניסן תש"ו 3 באפריל 1946, עמ' 2. ראה: מ. פייקאז' (עורך), **השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית ביבליוגרפיה**, כרך ראשון, יד ושם וייווא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 42.

⁶⁷ "שאלות ותשובות פון געטא, וויכטיג ווערק פון הרב ר' אפרים אשרי", **דער טאג מארגען זשורנאל**, 8 בנובמבר 1957, עמ' 12. לבקשה בניסוח דומה ראה: **הפרדס**, שנה ל"ב חוברת ב' (חשון תשי"ח נובמבר 1957), ברוקלין 1957, עמ' 49 (מובא ב: <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12426&st=&pgnum=51&hilite>).

⁶⁸ הרב צבי הירש מייזליש, **שאלות ותשובות מקדשי השם**, שיקאגא תשט"ו. יש לציין, שבפתיחה לספר, ב"שער מחמדים", מביא הרב מייזליש נושאים תורניים שנסק בהם באופן אישי בזמן השואה, וביניהן תשובות הלכתיות בודדות שהשיב לשואלים.

⁶⁹ הייתה ביניהם היכרות מוקדמת כי בשנת 1945 הם ביקרו יחדיו באנגליה, וכפי שמתואר בכתבה עיתונאית: "א שיבה אין רויס", **די צייט The Jewish Times**, לונדון, 16 בדצמבר 1945, עמ' 2. באדיבות אר"א.

בידו על מנת שיצרף אותם לספרו,⁷⁰ וכך נוצרה ההבחנה בין ספרו של הרב מייזליש המתמקד בשו"ת מלפני המלחמה שהשיבו רבנים שנרצחו בשואה, לבין ספרי הרב אשרי השזורים תשובות מתקופת השואה ולאחריה. למעשה, בכתבי הרב אשרי התפרסמו רק חמישה מכתבים שנכתבו על ידי רבנים שנרצחו בשואה, מכתבים שנשלחו כולם לפני השואה לרב אשרי עצמו, והם פורסמו תחת כותרת בולטת: "מכתבים ממקדשי השם".⁷¹ הרב אשרי הקפיד להביא את הדברים בשם אומרם, והמכתבים הובאו בצירוף תצלום מלא של כתב היד המקורי, כולל חתימות הכותבים. על כן נראה שהתשובות שפרסם הרב אשרי בשמו לשאלות שנשאל בשואה ולאחריה, יש בהחלט לייחס אליו.

ישנה רק תשובה אחת שנראה לחשוד שהרב אשרי שינה בה פרט קטן, אולי בעקבות תשובתו של רב אחר שנחשפה בפניו. כבר בספר **דברי אפרים** התפרסמה שאלה בעניין הוספת ראשי התיבות ר"ק, רומי קתולי, לדרכון גרמני מקורי של אחד היהודים.⁷² הרב אשרי השיב שנראה להתיר זאת. תשובה זו התפרסמה שנית בחלק ה' של **שו"ת ממעמקים**,⁷³ בהרחבה גדולה, עם אותה מסקנה המתירה את הוספת האותיות.⁷⁴ ברם, ישנו הבדל קל בין התשובות הנזכרות, בנוגע למחשבה הראויה שיחשוב האדם בשעה שהוא מוסיף את האותיות בדרכונו. בתשובה המקורית הופיע שיכוון בעת כתיבת אותיות אלו ל"קייין רוימער", שאינני רומי,⁷⁵ ואילו בתשובה המורחבת נכתב שיכוון לפסוק בו מופיעה המילה "רק" (הכוללת את אותן האותיות): "רק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך והודעתם לבניך ולבני בניך".⁷⁶ מובן שכחולף שנים הרב אשרי הרשה לעצמו להרחיב בדיון ההלכתי ובמקורות שהביא לתשובה זו, אך מה גרם לו לשנות את הכוונה המתלווה להוספת האותיות?

ייתכן ובתקופת שלושים השנים שחלפו מפרסום הספר **דברי אפרים** בשנת תש"ט, ועד לפרסום חלק ה' של **שו"ת ממעמקים** בשנת תשל"ט, הרב אשרי נחשף לתשובה בנושא מאת הרב טייכטאל. כתב ידו של הרב טייכטאל הכיל תשובות שונות ולימים התפרסם על ידי בנו בספר **שו"ת משנה שכיר**,⁷⁷ אך תשובה בודדת זו התפרסמה כבר בשנת תש"ו בספר **ירושת פליטה** הכולל תשובות של רבני הונגריה שנרצחו בשואה.⁷⁸ נכתב שם כך:

נשאלתי מרב גדול אחד במעשה... באחד שהיה לפני ענין נחוץ ליסע למדינת הגר⁷⁹ אבל ישראל⁸⁰ לא קיבל וויזות רק בעלי דת אחר, ונשאל אם רשאי ליקח תעודה כזה אשר נרשם בראשי תיבות שהוא בן דת R.K. שהוא ראשי תיבות ראמיש-קאטויליש, וצדדתי להקל...

⁷⁰ בספרו של הרב מייזליש מופיעה בקשה דומה, שכל מי שיש בידו חידושי תורה וכדומה מהרבנים שנהרגו על קידוש השם שיואל לשולחם לו על מנת שידפיסם. ראה: הרב צבי הירש מייזליש, **שאלות ותשובות מקדשי השם**, שיקאגו תשט"ו, ב"הקדמת המסדר ומחבר", עמ' 6.

⁷¹ ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמ' קפ"ז-ר"י. וראה תיאור מכתבים אלו לעיל עמ' 147-148.

⁷² אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ד', עמ' 101.

⁷³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ג', עמ' ל"ו-נ'.

⁷⁴ ראה בהרחבה לעיל עמ' 173-175.

⁷⁵ אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 101.

⁷⁶ **דברים**, פרק ד', פסוק ט'. הפסוק מתייחס לזיכרון מעמד הר סיני. וראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', שאלה ג', עמ' מ"ה.

⁷⁷ הרב ישכר שלמה טייכטאל, **שאלות ותשובות משנה שכיר**, יורה דעה, ירושלים תשנ"א. הרב טייכטאל, מחשובי רבני סלובקיה שנרצח בשואה, התפרסם בספרו הפילוסופי **אם הבנים שמחה** בה שטח את דעותיו החיוביות אודות הציונות והעלייה לארץ. ראה: הרב ישכר שלמה טייכטאל, **אם הבנים שמחה**, מכון פרי הארץ, ירושלים תשמ"ג.

⁷⁸ בשער הספר מופיע שהוחל בהדפסתו עוד קודם השואה אך הוא נשאר קטוע וחסר, ולבסוף יצא לאור בשנת תש"ו. הספר כולל בעיקר תשובות מלפני השואה. ראה: (ללא שם עורך), **ירושת פליטה**, יצא לאור על ידי החברת ש"ס דקהל יראים פעסט, בודאפעסט תש"ו.

⁷⁹ כינוי יהודי להונגריה.

⁸⁰ יהודי

כיון דלא נכתב רק בראשי תיבות אותיות ר"ק אם כן יכוין הוא על הקרא רק השמר
ושמור נפשך מאוד.⁸¹

החשד בנוגע לפרט זה, מטיל ספק על האורגניליות של שאלה נוספת. בראשית אותה תשובה פסק הרב טייכטאל שאסור לקנות תעודת התנצרות בניסיון להינצל בזמן גזירה.⁸² גם הרב אשרי עסק בשאלה זהה בחלק א' של **שו"ת ממעמקים** שהתפרסם בשנת תשי"ט, ואף הוא פסק לאסור זאת.⁸³ מדוע הרב אשרי לא הביא שאלה זו כבר בשנת תשי"ט בספרו **דברי אפרים**, שם הוא דן בשתי שאלות בנושא הסתתרות בין נוכרים?⁸⁴ האם לא מתאים היה לשלב שם בדיון גם את סוגיית תעודת ההתנצרות? ייתכן, וסיבות "טכניות" בלבד הגבילו את היקף הספר **דברי אפרים** ואילצו את הרב אשרי להימנע מלצרף תשובה זו. ואולי, הרב אשרי נחשף לשאלתו של הרב טייכטאל בין השנים תשי"ט-תשי"ט, וממנו "שאב" את הדברים? זה מסביר את הדיון ש"צץ" לפתע בנושא תעודת ההתנצרות, וגם את השינוי המאוחר במחשבה שיכוון האדם בעת הוספת האותיות בדרכון. בסיכום סוגיה זו חשוב להדגיש שהרב אשרי היה ער לחלוטין לזכויות היוצרים ביצירות ספרותיות, ומטעמו התפרסמה בשנת 1948 בעיתון **South African Jewish Times** האזהרה הבאה:

מאמרי הרב אשרי: אזהרה

פרסומים מסוימים עשו שימוש בלתי מורשה בסדרת מאמרים על חורבן יהדות ליטא שהרב אשרי תרם לאחרונה לעיתון **S.A. Jewish Times**. כל האנשים והפרסומים המעורבים מוזהרים שמאמרים אלה הם רכושו הבלעדי של הרב אשרי, ושהוא מתכוון לנקוט צעדים כפי שמאפשר החוק כנגד כל פרסום או שימוש בלתי מורשה של מאמרים אלו. נאסר פרסום כלשהוא ללא רשות מראש של הרב אשרי וללא ציון המקור.⁸⁵

גם כעבור למעלה מעשר שנים מפרסום ספרו **דברי אפרים** הוא הקפיד על זכויות היוצרים שלו, ומתח ביקורת על מי שלא ציטט אותו בשמו. וכפי שעולה ממכתב תגובה שקיבל לפנייתו:

לכבוד הרב אפרים אשרי...

ולעצם טענתו, שהשתמשתי בספרו **דברי אפרים**- כלום אסור היה לי להשתמש בתאריכים ובפרטים אחרים שמצאתי בספרו על רבני ליטא? הרי להפך: זכות היא לו, שכל המעוניין בפרטים על רבני ליטא מוכרח לפנות אל ספרו, שחשיבותו רבה. ולא מספרו בלבד שאבתי פרטים, אלא גם מעשרות- עשרות ספרים אחרים. וכלום היה עלי להזכיר כל ספר שהשתמשתי בו?...

⁸¹ הרב ישכר שלמה טייכטאל, **שאלות ותשובות משנה שכיר**, יורה דעה, ירושלים תשנ"א, סימן קי"א, עמ' קצ"ג. תאריך הצגת השאלה לא מופיע. התפרסם גם ב: **ירושת פליטה**, יצא לאור על ידי החברת ש"ס דקהל יראים פעסט, בודאפעסט תשי"ו, סימן כ"ז, עמ' 77.

⁸² שם, עמ' קצ"ב. הוא משתמש שם במושג "טויפשיין", תעודת הטבלה לנצרות. גם חלק זה של השאלה התפרסם ב: **ירושת פליטה**, יצא לאור על ידי החברת ש"ס דקהל יראים פעסט, בודאפעסט תשי"ו, סימן כ"ז, עמ' 75-76.

⁸³ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ט"ו, עמ' ק"ב-ק"ג.

⁸⁴ השאלות שם עוסקות בהוספת האותיות לדרכון כפי שהוצג למעלה, ובצורות שונות של התנהגות כנוצרים. ראה: אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלות ג'-ד', עמ' 99-101.

⁸⁵ **South African Jewish Times**, 23 January 1948. באדיבות אר"א. וראה נספח פ 1.

התפרסם גם מכתב מאת מזכיר ועדת הספר **חורבן ליטע** בירחון **בית יעקב**, בו הוא ביקש להעיר "למען השם והאמת" שדברים שפורסמו בגיליון קודם של אותו ירחון אודות הרב ווסרמן, מקורם **בחורבן ליטע** של הרב אשרי.⁸⁷

אף שאין זו ראייה מוכרחת, סביר לומר שאדם שכה הקפיד בזכויות היוצרים של עצמו היה נזהר מלזלזל באופן בוטה בזכויותיהם של אחרים.

על סמך הבדיקה שהוצגה, ניתן לומר בהחלטיות שלא נמצאו כל סימוכין לטענה שהיצירה השלמה **שאלות ותשובות ממעמקים**, או כל חיבור אחר שפרסם הרב אשרי, היא פרי ידו של רב אחר. עם זאת, לא ניתן לשלול את האפשרות ששולבו בכתביו שאלות בודדות שנכתבו על ידי רבנים אחרים או בהשראת כתביהם.

3. אותנטיות כתבי הרב אשרי

שאלת אותנטיות כתבי הרב אשרי מתחלקת כאמור לשני ענפים. השאלה הבסיסית היא האם התיאורים ההיסטוריים המופיעים בכתביו תואמים את המציאות?

בתיאורים ההיסטוריים הכלליים של גיטו קובנה נראה להניח שהרב אשרי דייק בדברים, שהרי אם הוא היה משנה מהאמת באופן בולט, דבריו היו נדחים מיד ושאלת אמיתותם לא הייתה מוצגת רק בגדר ספק. ראוי לציין גם את השקפתו של יאן טומש גרוס: "באשר לעדויותיהם של הניצולים ראוי שנשנה את עמדת המוצא שלנו מעמדה של ספק מראש לקבלה עקרונית... עד שיוכח אחרת".⁸⁸ ואמנם, פרטים רבים שכתב הרב אשרי הם בהתאמה מלאה לכתבים היסטוריים. דוגמאות רבות לכך, כגון, הרב אשרי מציין מקרה חריג בו בהמה הוברחה לגיטו ונשחטה,⁸⁹ וגם תורי מזכיר מקרה שכזה.⁹⁰ בנושא התאבדויות הוא ציין: "לא היו בגיטו קובנה מקרי איבוד לדעת זולת שלושה אנשים שרוחם נפלה בקרבם".⁹¹ דברים דומים כתב גרפונקל:

כמעט לא היו התאבדויות בגיטו. מבחינה נפשית וגם "הגיונית" היו בגיטו די סיבות כדי לגרום לצורה איומה זאת של שימת קץ לעינויים ולייסורים. והנה יש לציין שבכל ימי הפורענויות... וכן בכל ימי קיומו של הגיטו, להוציא את הימים האחרונים בלבד - בכל התקופה הזאת היו רק 2-3 התאבדויות של יהודים בעיר ובגיטו.⁹²

בדיקה של כתביו מלמדת שיש לנקוט במשנה זהירות ולא לפסול בחופזה אפילו תיאורים הנראים בלתי-סבירים, כי במקרים לא מעטים בדיקה מעמיקה דיה תמצא להם ביסוס במקורות

⁸⁶ המכתב הוא מתאריך ט' בחשוון תש"ד, והוא נרשם על נייר מכתבים של מוסד הרב קוק, משמע שהכותב היה קשור במוסד זה. באדיבות אר"א. התכתובת היא בהמשך לפרסום הספר: נפתלי בן מנחם, **חכמי ליטא ציונים לתולדות חייהם ורשימת ספריהם**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט.

⁸⁷ "הידים, תגובות וביירוטים", **בית יעקב**, גיליון 20, שנה ב' קובץ ז' (טבת תשכ"א), ירושלים תשכ"א, עמ' 19 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/27745>).

⁸⁸ יאן טומש גרוס, **שכנים השמדתה של הקהילה היהודית ביזובונה שבפולין**, תורגם מפולנית על ידי יזי מיכאלוביץ', ירושלים ותל אביב 2001, עמ' 110.

⁸⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י', עמ' ס"ח.

⁹⁰ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 175. יש לציין שהרב אשרי מתאר מקרה שאירע לטענתו בשנת תשי"ב (ראה: שם), ותורי כותב שזה אירע בפברואר 1943, וראה להלן עמ' 206-209 על רמת הדיוק שלו בתאריכים.

⁹¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ו', עמ' נ"ב.

⁹² גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 248. על התאבדויות בימי חיסול הגיטו, ראה: שם, וגם בעמ' 192.

היסטוריים. למשל, הנתון שמציג הרב אשרי שהנשים יכולות היו לטבול בנהר, "שהגרמנים... היו מרשים לעובדי הכפייה להתרחץ בנהר הניעמאן אחרי העבודה".⁹³ לאור הגזרות הקשות שניתכו על כלואי הגיטו, האם סביר לקבל אפשרות זו של טבילה בנהר המתאימה לאווירת קיץ שלווה השייכת לזמנים אחרים? מתעוררת גם סתירה פנימית ולא מובן מדוע הרב אשרי מדגיש במקורות אחרים מאמצים רבים שהושקעו בבניית מקווה טהרה, מאמצים שלא צלחו ולא עלה מבוקשם בידם, ואין הוא מציין כלל את אפשרות הטבילה בנהר.⁹⁴ אולם, עיון בחומר ההיסטורי מלמד שישנה אמת מאחורי תיאור זה, אף אם היא מוגבלת. תורי מזכיר ביומנו בספטמבר 1942 ביקורת של אנשי משרד העבודה ליד חוף הרחצה בגיטו.⁹⁵ גם סגלסון מזכיר את הרחצה בנהר ואת חשיבותה לניקיון הגוף ולמצב הרוח של הנפש.⁹⁶ אלא, שאפשרות זו של רחצה הייתה קיימת במשך שבועות ספורים בלבד בקיץ 1942. בעקבות ניסיון בריחה של כמה מתרחצים, הגרמנים אסרו על כלואי הגיטו את הרחצה בנהר.⁹⁷ לפי זה, מובן מדוע, מחד, הרב אשרי מזכיר אפשרות זו של טבילה בנהר במסגרת השיקולים ההלכתיים בסוגיה,⁹⁸ מאידך, הוא נזקק לנימוקים נוספים להיתר, ולעיתים מתעלם מאפשרות הטבילה בנהר.

יש לציין, שלצד הבחינה המדוקדקת הנדרשת ביחס לכתבי הרב אשרי, גם מקורות היסטוריים "קלאסיים" אינם פטורים מחובת הבדיקה. גם בהם מתגלים לעיתים הבדלים, ונדרשת הצלבת נתונים כמקובל במחקר. לדוגמה, הרב אשרי מזכיר מספר פעמים את איסור ההריונות בגיטו שפרסמו הנאצים ביום כ' באייר תש"ב, מאי 1942.⁹⁹ במקור אחד הוא נוקט בתאריך אחר, יולי 1942.¹⁰⁰ בדיקת מקורות היסטוריים מעלה שלדברי רוזין ב 7 במאי 1942 פורסמה הוראה לפיה אסור לנשים בגיטו ללדת.¹⁰¹ ואילו תורי מביא את הפקודה כלשונה: "הריונות ולידות בגיטו-אסורים. הריונות חייבים להפסיק. נשים הרות – תיירנה",¹⁰² וכותב שהיא נגזרה ביולי 1942.¹⁰³ הסתירה הפנימית הקיימת אצל הרב אשרי, קיימת אם כן גם במקורות אחרים. במקרה זה גרפונקל פותח פתח ליישב את הדברים, וכותב, כי רשמית נאסרו הריונות חדשים כבר לאחר "האקציה הגדולה" בסוף 1941. לידות הותרו אז רק לנשים שהיו כבר בחודשי הריון מתקדמים. מיולי 1942 החלו הגרמנים להקפיד על איסור מוחלט ללדת בגיטו.¹⁰⁴

3.1 אי דיוקים, סתירות, ותמיהות, בכתבי הרב אשרי

⁹³ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ד', עמ' ל"ב. נתון זה מופיע במסגרת דיון הלכתי בשאלה האם ראוי לערוך חופה וקידושין בגיטו, בהתחשב בכך שאין מקווה טהרה ועל כן לא ניתן לקיים יחסי אישות בהיתר.

⁹⁴ ראה: אשרי, "החיים הרוחניים", **ברקאי**, עמ' 13. וגם, אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 111. יש להעיר שעל פי עדותו של שמואל בן מנחם היה מקווה טהרה בגיטו, מובא ב: הרב מיכאל יעקב ביטון, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, ירושלים תשע"ג, עמ' 136. וגם גיברלטר כתב כך, ראה: גיברלטר, **יסור יסרני**, חלק ב', עמ' 429. וייתכן שבדומה לאפשרות הטבילה בנהר גם המקווה פעל רק בתקופה מוגבלת בגיטו, ועל כן הרב אשרי לא הזכיר זאת שם.

⁹⁵ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 110.

⁹⁶ סגלסון, **בלב העופל**, עמ' 214-216.

⁹⁷ שם, וראה גם: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 564, בהערה ליום 6 בספטמבר 1942.

⁹⁸ בשאלה שמתאר הרב אשרי מופיע שהדחף של נשים רבות להתחתן נולד כתוצאה משמועה שפשטה בגיטו באוקטובר 1941 לפיה נשים בודדות תוצאנה להורג. לא מופיע מתי בדיוק נשאלה השאלה ההלכתית הכרוכה בכך, וייתכן שהשאלה התעוררה מאוחר יותר, באותם שבועות שהותרה הרחיצה. וראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ד', עמ' כ"ב.

⁹⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ח, עמ' קי"א, וכן בחלק ב', סימן י', עמ' נ"ג. וכן ב: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 98.

¹⁰⁰ Oshry, **The Annihilation**, p. 92.

¹⁰¹ רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**, עמ' 549.

¹⁰² תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 52.

¹⁰³ שם, ובניסוח מורחב בעמ' 100. האיסור פורסם שוב בחודש ספטמבר, ראה: שם, עמ' 110.

¹⁰⁴ גרפונקל, **קובנה היהודית**, עמ' 130. יש לציין כי ד"ר אהרן פרץ, רופא נשים בגיטו, כתב שהפקודה הוצאה ביולי 1942, אך הודות להשתדלותו הותר לנשים בחודשים שמיני ותשיעי להמשיך בהריון. ראה: אהרן פרץ, **במחנות לא בכזו רשימות של רופא**, תל אביב 1960, עמ' 36.

בדיקת כתבי הרב אשרי מעלה שלצד ריבוי הנתונים ההיסטוריים הכלליים הנראים מדויקים, ישנם גם לא מעט נתונים כלליים ופרטניים שיש להתייחס אליהם בחשדנות רבה. לעיתים מדובר בנתון שלא תואם את הידוע לנו על תקופת השואה, כגון השאלה בה כותב הרב אשרי:

ביום ו' מרחשון שנת תש"ב יומיים לפני החורבן הנורא¹⁰⁵ של גיטו קובנה... בשעה טרופה זו בא אלי... אחד מנכבדי העיר... ודמעתו על לחיו... אמר לי כי נפשו היא בשאלתו, כי איככה יוכל לראות ברעה אשר ימצא את משפחתו, אשתו ובניו ובני בניו, שיתכן מאוד שיוטבחו לנגד עיניו כדי להגדיל את צערו וייסוריו, שהרי הרוצחים הגרמנים מנהגם היה להתענג על הייסורים והצער של קורבנותיהם ולכן היו נוהגים להרוג את הבנים לעיני אבותיהם ואת הנשים לעיני בעליהם... רק אז היו שולחים יד בראשי המשפחה¹⁰⁶... לזאת שאלתו היא אם מותר לו לקרב את קצו ולשלוח יד בנפשו?¹⁰⁷

אף ובסך הזוועות שעשו הנאצים היו מן הסתם גם מקרים בהם הרגו בנים לעיני אבותיהם ונשים לעיני בעליהם ורק לאחר מכן רצחו את אבי המשפחה, נראה שאין זה נכון לטעון שהיה זה "מנהגם" של הגרמנים. במקומות בהם נערכה סלקציה הנלקחים לעבודה הופרדו מהנלקחים להורג, ובתאי הגזים הופרדו בדרך כלל הגברים מהנשים.¹⁰⁸ במקומות בהם נלקחו כולם לבורות הריגה כגון בזמן חיסול הקהילות היהודיות בערי השדה בליטא, נראה שדווקא הגברים נרצחו בדרך כלל לפני הנשים והילדים.¹⁰⁹ ייתכן וזה נבע ממגמה למנוע מהגברים להתמרד משיראו את ההתעללות בנשותיהם ובילדיהם.

הרב אשרי משלב אם כן בשאלה נתון שגוי. אולם, במקרה זה לא ניתן לייחס את הטעות לרב אשרי, כיון שהוא מביא את הדברים בשם השואל. ייתכן ושמועות שונות פשטו אודות התעללויות הגרמנים, והם שגרמו לשואל להציג כך את שאלתו.

לעיתים מדובר בתמיהה רבתי בנוגע למציאות, כגון אותה שאלה שמתאר הרב אשרי שנשאלה על ידי יהודי שהתחזה לנוצרי והסתתר בבליגיה. הוא רשם את שאלתו במכתב אותו שלח בשנת תש"ב לקרוב משפחתו בגיטו קובנה, והלה העביר זאת לעיונו של הרב אשרי.¹¹⁰ האם הצליחו להעביר בשנת 1942 מכתב מבליגיה הכבושה אל תוך גיטו קובנה? האם יהודי שהסתתר אז בזהות בדויה בבליגיה יכול היה לצפות שמכתבו יגיע לקובנה, והוא גם יזכה לקבל תשובה?¹¹¹

לעיתים, תיאורו של הרב אשרי אודות אירוע מסוים עומד בסתירה למקורות היסטוריים בנושא. לדוגמה, הוא מזכיר את הבחור היהודי מעק שנתפס בידי הגרמנים בעת ניסיון בריחה, ונתלה

¹⁰⁵ "האקציה הגדולה" אירעה ב-28 באוקטובר 1941 ז' בחשוון תש"ב, ולמחרת בח' בחשוון נרצחו עשרת אלפים מיהודי הגיטו. וראה לעיל עמ' 19.

¹⁰⁶ ההדגשה שלי (מ.ט.).

¹⁰⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ו', עמ' מ"ה.

¹⁰⁸ ראה למשל: יצחק ארד, "טרבלינקה", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך שלישי, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 524. וגם: יצחק ארד, "סוביבור", שם, כרך רביעי, עמ' 846.

¹⁰⁹ ראה למשל: לוי, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 190, 240, 311-312, 328, ועוד. גם הרב אשרי עצמו מציג מציאות זו,

ראה לדוגמה: Oshry, **The Annihilation**, pp. 181, 183-184, 188, 195-196, 198.

¹¹⁰ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן ג', עמ' ל"ו.

¹¹¹ אין זה מן הנמנע שהתקיימו שירותי דואר בגיטאות, ידוע כי בגיטו לודז' למשל התקיימו שירותים כאלה. ברם, גם

שם זה היה במגבלות קשות. כבר ביולי 1941 לא התאפשר לשלוח מכתבים למדינות: הולנד, בלגיה, צרפת, שבדיה

וארצות הברית, ובראשית ינואר 1942 הופסקה לחלוטין תנועת הדואר לגיטו וממנו (למעט קבלת כסף מהחוץ). רק

במאי 1944 חזרו הגרמנים והתירו קשרי דואר מסוימים עם גיטו לודז'. ראה: שלומית בן ישי, **אורחות החיים**

והשתקפותם בגלויות הדואר של גיטו לודז' בשנים 1940-1944, עבודת גמר מחקרית לקבלת התואר "מוסמך"

במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל, ינואר 2015, עמ' 17-19. לאור מגבלות אלו שהודגמו בגיטו לודז', יש

הסתפק אם התאפשר בשנת 1942 לשלוח מכתב מבליגיה לגיטו קובנה ולצפות לתשובה.

בגיטו. הרב אשרי כותב שאמו ואחותו נרצחו בידי הגרמנים עוד קודם הוצאתו להורג,¹¹² ואילו גרפונקל כותב שהן נרצחו למחרת תלייתו.¹¹³ במקור אחר כותב הרב אשרי שבחג סוכות תש"ג לא נמצאו ארבעת המינים בגיטו והם ייחלו ל"נס מן השמים" שיאפשר להם לקיים את מצות החג.¹¹⁴ ואילו תורי כותב בתיאורו את חג סוכות תש"ד שנמצאו אתרוג ולולב בגיטו.¹¹⁵ אף שאין זו סתירה מפורשת שהרי מדובר בשנים שונות, האם זה לא מעלה פקפק הכיצד ארבעת המינים שכה חסרו בגיטו בתש"ג נתגלו פתאום כעבור שנה?

ולעיתים, הרב אשרי נראה כסותר עצמו בתיאורים שונים של מה שנתפס כאירוע אחד. לדוגמה, הרב אשרי כותב:

אני הייתי הממונה על מחסן הספרים שבגיטו. פנה אלי ד"ר בנקרד... ביחד עם מפקד הגיטו יארדאן... שאמציא להם גמרא ישנה של ש"ס ישן... הגמרא שנתתי להם הייתה זאת מסכת זבחים.¹¹⁶

ואילו במקום אחר הוא מתאר שהגרמנים ביקשו לראות את הספר העתיק ביותר במקום, והוא הציג בפניהם קונקורדנציה בת כשלוש מאות שנה וספרים עתיקים אחרים.¹¹⁷

אף אם מדובר ב"דקדוקי עניות" שניתן להמעיט בחשיבותם, או, לחילופין, לספק להם תירוץ, הם מלמדים על מידה של חוסר הקפדה ברמת הדיוק בהבאת הדברים.

גם נתונים הנוגעים לתקופה שלאחר המלחמה מחייבים בדיקה. ישנם דברים שאינם בגדר בלתי אפשריים, אך מידי ספק לא יצאו. למשל, הרב אשרי מספר על ילדים שהוסתרו אצל נוכרים ולאחר המלחמה הושבו לחיק העם היהודי, וביניהם נער המתקרב לגיל שלוש עשרה שהתעוררה השאלה אודותיו מתי יתחיל להניח תפילין כיון שאינו יודע את גילו המדויק.¹¹⁸ אם השאלה התעוררה בשנה בה כיהן הרב אשרי כרב קהילת השורדים בקובנה, מדובר בילד שבזמן הפלישה הגרמנית לליטא היה בן תשע לערך. האם סביר שילד בגיל זה לא ידע את יום הולדתו המדויק? ואולי השאלה נשאלה רק כעבור מספר שנים וממילא הילד הוסתר בעודו צעיר יותר?

שאלה אחרת וודאי נשאלה כעבור שנים רבות, והתפרסמה בשנת 1969 בחלק ג' של **שו"ת ממעמקים**. הרב אשרי מתאר אישה שבעלה נלקח על ידי הגרמנים בראשית ימי הגיטו, והיא חשבה שהוא מת. בעקבות שמועה שהנאצים עומדים להוציא להורג את הנשים הלא נשואות, היא מיהרה להתחתן עם גבר אחר,¹¹⁹ ונולד להם בן. הם שרדו את השואה, בנם התחנך בישיבה והוסמך לרבנות, והתקבל כרב באחת הקהילות. אמו נפטרה, ולפתע הגיח אדם שהציג עצמו כבעלה הראשון, ולטענתו, רק עתה כעבור שנים הוא הצליח לאתר את בני המשפחה. לדבריו

¹¹² Oshry, *The Annihilation*, p. 98.

¹¹³ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 137-138.

¹¹⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ה', עמ' ל"ה. הנס הופיע בדמותו של יהודי מוילנה שהגיע לביקור קצר בקובנה ביום טוב ראשון של החג והיה מצויד בארבעת המינים. שאלה הלכתית התעוררה בעקבות כך: האם מותר ליטול לולב ביום טוב ראשון שחל בשבת, כפי שחל באותה שנה? ראה: שם, עמ' ל"ה-ל"ז.

¹¹⁵ תורי, גיטו יום יום, עמ' 419.

¹¹⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ד, עמ' צ"ג.

¹¹⁷ Oshry, *The Annihilation*, p. 73.

¹¹⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן י"ז, עמ' ק"א-ק"ב.

¹¹⁹ גרפונקל מתאר את הקשיים של הנשים הבודדות ואת רצונן להתחבר לגברים. ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 255.

האישה נישאה באיסור, והבן, רב הקהילה, הוא ממזר.¹²⁰ האם שאלה זו נשאלה במציאות? האם סביר שאישה שחינכה את בנה ללמוד בישיבה מיהרה להינשא שנית ללא עדות ראויה על מות בעלה? האם סביר שלבעל הראשון ששרד לקח למעלה מעשרים שנה לאתר את בני המשפחה? האם סביר שהבן שנולד לא לפני 1942, שימש בשנת פרסום השאלה כרב קהילה בהיותו בגיל עשרים ושבע לכל היותר? על כל אחת מהתמיהות הנפרדות ניתן בהחלט לענות תשובה חיובית, אך האם צירוף התמיהות לא מעלה פקפוק? אמנם, יש לנקוט במידת הזהירות ואין להסיק מסקנות מוחלטות על סמך מבחן הסבירות, וכפי שכתבה באומל בתקופת השואה המקרים הבלתי-סבירים אירעו כמציאות יום-יומית.¹²¹ מכל מקום, הספק וודאי מתעורר אודות מקרה זה, כמו גם אודות המקרים הנוספים בדיון שלפנינו.

3.1.1 תאריכים

תשומת לב מיוחדת יש להפנות לתאריכים ולמספרים המופיעים אצל הרב אשרי. בתחום התאריכים ישנן טעויות שללא ספק הן פליטות קולמוס, ומספר דוגמאות לכך. הרב אשרי כתב: "וגם על כלואי גיטו קובנה לא פסחה הרעה הזאת, גם שם הוציאו הגרמנים לפועל את הרצח ההמוני של ילדי ישראל בימים של ג' וד' תשרי¹²² של שנת תש"ד".¹²³ זאת לעומת שלל מקומות בהם הוא הזכיר את התאריך הנכון של "אקציית הילדים", ניסן תש"ד.¹²⁴ ברשימת הרבנים הליטאיים שנרצחו בידי הנאצים נרשם שהרב שניידער נרצח בתשרי תש"א,¹²⁵ היינו אוקטובר 1940, קודם לפלישה הנאצית לליטא. נראה שהכוונה לתשרי תש"ב. במקום אחר נזכר שהרב אשרי הלך להתפלל בציבור ב"שבת מברכין"¹²⁶ בתאריך 28 ביוני 1941.¹²⁷ אולם, באותה שנה, יום שבת ה-28 ביוני חל בתאריך ג' בתמוז ולפיכך לא היה "שבת מברכין". גם המתרגם לאנגלית של הספר **חורבן ליטע** שגה, וציין את חג סוכות תש"ג,¹²⁸ כחג סוכות בשנה הלועזית 1943, במקום 1942.¹²⁹

עוד יש לפקפק בתאריך כ"ב בתשרי תש"ב, בה לטענתו נשאל שאלה בעניין הנחת תפילין.¹³⁰ בימים כ"ב- כ"ג בתשרי חלים בחוץ לארץ ימים טובים "שמיני עצרת" ו"שמחת תורה" בהם אין מניחים תפילין, להבדיל מימי חול המועד בהם מניחים תפילין בחוץ לארץ.¹³¹ יש להסתפק, האם השאלה

¹²⁰ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן ט', עמ' ע"ג- ע"ו.

¹²¹ ראה: Judith Tydor Baumel and Jacob J. Schacter, "The Ninety-three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology?", in: Jacob j. Schacter (Ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, New Jersey- London 1992, p. 127.

¹²² ההדגשה שלי (מ.ט.).

¹²³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', סימן י"א, עמ' פ"ז.

¹²⁴ ראה למשל: שם, חלק א', סימן ט"ז, עמ' ק"ד. וגם, חלק ה', סימנים ט"ו- י"ב, עמ' פ"ד, צ"ח. וראה גם: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 23.

¹²⁵ אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 115.

¹²⁶ "שבת מברכין" היא השבת שלפני תחילתו של חודש עברי ובה מכריזים בתפילה באיזה יום בשבוע חל ראש חודש.

¹²⁷ Oshry, **The Annihilation**, p. 21.

¹²⁸ Oshry, **The Annihilation**, p. 52. התיאור שם עוסק בנטילת ארבעת המינים ביום טוב ראשון שחל בשבת.

¹²⁹ שאלה זו הוצגה גם ב: אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ה', עמ' ל"ה- ל"ז. Ibid.

¹³⁰ נראה שהטעות נובעת מכך שרוב חודשי שנת תש"ג מקבילים לשנת 1943, אך חג סוכות הנחוג בתחילת השנה העברית חל בסוף ספטמבר 1942.

¹³¹ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ב', עמ' 97.

¹³¹ מנהג ארץ ישראל הוא לא להניח תפילין בחול המועד, ואילו בחוץ לארץ נוהגים להניח תפילין בימים אלה. ראה: רבי יוסף קארו ורמ"א, **שולחן ערוך**, **אורח חיים**, סימן ל"א, סעיף ב'.

שהייתה רלוונטית למעשה בכ"א בתשרי, ושוב בכ"ד בתשרי, נשאלה דווקא ביום בו לא הניחו תפילין?¹³²

במקרים אחרים יש להטיל ספק האם התאריך המופיע הוא מדויק, עקב חוסר התאמה עם מקורות היסטוריים בנושא. למשל בתיאור הבא:

נשאלתי בגיטו קובנה בימי הרג ואבדן וגזירות נוראות על... עוללים ויונקים וילדי ישראל בג' וד' ניסן תש"ד.

ההורים ברצונם להציל את ילדיהם המציאו עצה, שקנו תעודת לידה מעובדי כוכבים ומזלות וזרקו הילדים תחת בית היתומים... שיחשבו... שהילד המושלך הוא גם כן עובד כוכבים ומזלות.¹³³

בעיצומה של "אקציית הילדים" היה זה מאוחר מדי לשקול את אפשרות מסירתם לידי נכרים,¹³⁴ והשאלה הייתה חייבת להתעורר קודם לכן. פרץ מתאר שהחיפושים אחר אפשרויות להסתרת ילדים מחוץ לגיטו החלו משהגיעה ידיעה אודות "אקציית ילדים" שבוצעה בגיטו סמוך.¹³⁵ נראה שהכוונה לפעולה שבוצעה נגד הילדים בגיטו שאוולי, בנובמבר 1943.¹³⁶ הרב אשרי עצמו תיקן זאת בפרסום חוזר של הדברים, וכתב: "חודשים אחדים לפני שהגרמנים... הוציאו לפועל את הרג הילדים היהודיים הידוע בשם "קינדער אקציאן"... ההורים האומללים חיפשו עצות ותחבולות איך להבריא את ילדיהם".¹³⁷

ישנו מאורע נוסף שיש לשים לב לתאריך שלו, חנוכת בית מדרש תפארת בחורים. הרב אשרי מתאר כיצד התלמידים שיפצו מבנה בלתי גמור, וקבעוהו למקום לימודם. בתאריך ט"ו במנחם אב התקיימה חנוכת בית המדרש, ו"דומה שלא ראינו שמחה כזאת ברגעים כאלו".¹³⁸ גם הרב פרסון מתאר: "הפגנה לכבוד התורה... עד שעת לילה מאוחרת נמשכה חנוכת הבית... שימשה מקור חיים ותקווה בגיטו וקירבה רבים לתורה".¹³⁹ הוא מוסיף שהאירוע התקיים בליווי מוסיקלי של בעלי גנינה.¹⁴⁰ התאריך בו נערך האירוע, ט"ו באב, נחקק בלב המשתתפים, כיון שהנאמנים השונים וביניהם הרב אשרי התייחסו לתאריך זה בו פסקו אנשי דור המדבר למות,¹⁴¹ והובעה התקווה שיום זה יביא מפנה גם בחיי כלואי הגיטו.¹⁴²

¹³² גם טרייטל הצביע על שאלה זו. ראה: אליעזר טרייטל, "כתבי הרב אפרים אשרי וערכם ההיסטורי בדיקה ראשונית", עבודה סמינריונית מוגשת לד"ר חוי דרייפוס בן-ששון, במסגרת הקורס: דת וכפירה בתקופת השואה, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015, עמ' 16.

¹³³ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ה', עמ' 101.

¹³⁴ לתיאור ה"הפתעה" מהאקציה הפתאומית והחיפזון בו ניסו להסתיר את הילדים, ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 176-181.

¹³⁵ אהרן פרץ, **במחנות לא בכו רשימות של רופא**, תל אביב 1960, עמ' 37.

¹³⁶ כך כותב גם רוזין. ראה: רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**, עמ' 553.

¹³⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ט', עמ' פ"ד.

¹³⁸ אפרים אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", **קול ישראל**, ב' בשבט תש"ז 23 בינואר 1947.

¹³⁹ פרסון, "חיי הדת", עמ' 142. לתיאור מורחב של חנוכת בית המדרש ראה לעיל עמ' 29.

¹⁴⁰ הרב אלחנן פערסאן, "דאס רעליגייעזע לעבן אין קאוונער געטא", **פון לעצטן חורבן**, גיליון 9 (ספטמבר 1948), מיכך 1948, עמ' 42.

¹⁴¹ ראה: **תלמוד בבלי, תענית**, דף ל', עמ' ב'.

¹⁴² פרסון, "חיי הדת", עמ' 142, וגם, אפרים אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", **קול ישראל**, ב' בשבט תש"ז 23 בינואר 1947.

אולם, לא קיימת הסכמה בנוגע לשנה בה התקיימה חנוכת הבית. פרסון כותב שזה היה בשנת 1943,¹⁴³ וגם גרפונקל נוקט בשנת תש"ג,¹⁴⁴ ואילו הרב אשרי כותב שזה היה בט"ו באב תש"ב.¹⁴⁵ על אף שפרסון וגרפונקל הם כרבים מול יחיד, נראה להעדיף את דברי הרב אשרי בנדון בגלל קרבתו האישית לאירוע.

ברם, שמורה הזמנה עליה נכתב כך:

הרינו מתכבדים להזמין את כבודו לחגיגת "תפארת בחורים" שתתקיים ביום י"ד מנחם אב זונטיק 15 באוגוסט **43**¹⁴⁶ בשעה 6 בערב¹⁴⁷ רחוב Kokliu 8.

בכבוד גמור

חברה תפארת בחורים¹⁴⁸

האם התקיימו שני אירועים שונים של חבורת תפארת בחורים באותו מועד של ט"ו במנחם אב, בשנת תש"ב "חנוכת בית מדרש", ובשנת תש"ג "חגיגה"? ואולי אירוע אחד לפנינו והרב אשרי טעה בייחוסו לשנת תש"ב, והאמת היא כגורסים שהאירוע התקיים בשנת תש"ג?

חשוב לציין כי דיון זה חורג מגבולות הדקדקנות ההיסטורית גרידא, ויש לו השלכה ברורה על המסקנות אותן ניתן להסיק מקיומו של האירוע. יש לשים לב לפקודת ראש הממשל העירוני הגרמני של קובנה שהתפרסמה באוגוסט 1942: "את כל בתי הספר הקיימים יש לסגור מיד... מתן שיעורים, קיום תפילות וטכסים דתיים- אסורים מרגע זה".¹⁴⁹

אם חנוכת הבית התקיימה בקיץ 1943 ובאופן פומבי, היה זה בניגוד גמור להוראה הגרמנית, וניתן להסיק מכך שהגרמנים לא היו עקביים באכיפת פקודותיהם.¹⁵⁰ לחילופין, ניתן להסיק שהיהודים סיכנו עצמם ומסרו נפשם לחנוכת בית מדרש. אולם, אם מועד האירוע היה בט"ו במנחם אב תש"ב סוף יולי 1942, ניתן להציע שהאירוע התקיים ללא ידיעת הגרמנים. יתרה מכך, ניתן להעלות ספקולציה שלאחר ימים אחדים נודע לגרמנים אודותיו, והגזרה שהתפרסמה כעבור פחות מחודש ימים באה בתגובה לאירוע זה. ייתכן והגרמנים חשו שהיהודים שואבים כוח נפשי רב מטקסים מעין אלה הקשורים לעולם הרוח היהודי, ובמסגרת ההתעללות ביהודים הם החליטו לאסור כל פעילות כזו.

¹⁴³ הרב אלחנן פערסאן, "דאס רעליגייעזע לעבן אין קאוונער געטא", פון לעצטן חורבן, גיליון 9 (ספטמבר 1948), מינכן 1948, עמ' 41. וראה גם: פרסון, "חיי הדת", עמ' 142 (שם מופיע לצד שנת 1943 תש"ג, וזו וודאי טעות והכוונה לט"ו באב תש"ג).

¹⁴⁴ גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 258.

¹⁴⁵ אפרים אשרי, "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", קול ישראל, ב' בשבת תש"ז 23 בינואר 1947. וגם, אשרי, חורבן ליטע, עמ' 109, וגם, Oshry, *The Annihilation*, p. 88.

¹⁴⁶ ההדגשה שלי (מ.ט.). יש לציין, שבשנת 1943 התאריך י"ד באב חל ביום ראשון 15 באוגוסט וכמופיע בהזמנה, ואילו בשנת 1942 תאריך זה חל בחודש יולי וביום שלישי בשבוע.

¹⁴⁷ י"ד בערב, היינו ליל ט"ו בחודש.

¹⁴⁸ העתק ההזמנה מצוי בארכיון בית לוחמי הגיטאות, מדור אוספים, תיק מספר 211, וראה נספח 89.

¹⁴⁹ הוראה מספר 2, סעיף 4, של השטאדטקומיסר בקובנה אל האלטסטנראט היהודי, מתאריך 25 באוגוסט 1942. ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 524-525. יש להעיר שגרפונקל כותב פעם אחת בפליטת קולמוס שפקודה זו הוצאה באוגוסט 1943, ראה: גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 257. במקום אחר הוא עצמו כותב שהגזרה היא משנת 1942, ראה: שם, עמ' 131.

¹⁵⁰ כך הסיק מכמן. ראה: דן מכמן, השואה וחקרה, המשגה, מינוח וסוגיות יסוד, הוצאת מורשת בשיתוף בית לוחמי הגיטאות ויד ושם, תל אביב 1998, עמ' 204.

יש להעיר שבמקום אחד נראה והרב אשרי עצמו ייחס את תאריך חנוכת הבית לשנת תשי"ג. בשו"ת ממעמקים הוא דן בשאלה, האם מותר להסתכן ולהתקהל לתפילה בציבור לאחר פרסום הגזרה הגרמנית האוסרת זאת? הוא הסיק שמותר להסתכן לשם כך.¹⁵¹ הוא הוסיף ותיאר את מסירות הנפש שגילו יהודים רבים בגיטו, שלמרות הגזרה, נאספו לתפילה בציבור בראש השנה תשי"ג.¹⁵² אגב דברים אלו הוא ציין :

וגם אני המשכתי את שיעורי הקבועים ברבים מדי יום ביומו למרות הגזירה האיומה הזאת, ולא עוד אלא שחברי תפארת בחורים שיכללו וגמרו את בניינו... ברחוב קאקלו מספר 8, סידוהו ושיפצוהו... ולא נתקררה דעתם עד שעשו חג של חנוכת הבית בשעה שכלתה כל מלאכת שיכלול הבניין הזה.¹⁵³

משמע מכאן שחנוכת הבית הייתה לאחר פרסום הגזרה, וממילא לא ייתכן שהיא התקיימה בט"ו באב תשי"ב.¹⁵⁴

3.1.2 מספרים

בנוגע למספרים, יש להשוות בין המספרים המופיעים בכתבי הרב אשרי למספרים המופיעים במקורות אחרים, ויש לבחון גם סתירות פנימיות בכתביו. ביחס למספר הנרצחים בפורט התשיעי כותב הרב אשרי: "המגרש הידוע לשמחה במבצר התשיעי... מקום שנהרגו בו ונקברו כארבעים אלף יהודים מליטא, גרמניה, אוסטריה וצרפת".¹⁵⁵ ואילו בחיבור אחר הוא נוקט במספר של תשעים אלף נרצחים במקום.¹⁵⁶ אולם, יש לציין שגם בקרב ההיסטוריונים יש חוסר בהירות בעניין זה. לויין כותב שנרצחו במקום למעלה מחמישים אלף נפש,¹⁵⁷ ורוזין כותב שעל האנדרטה שנבנתה שם נחרט תחילה שמספר הנרצחים היה שמונים אלף, ושונה במשך השנים לשלושים אלף.¹⁵⁸ יש לשים לב גם למספר היהודים שנלקחו למחנות בגרמניה עם חיסול הגיטו בקיץ 1944. הרב אשרי נוקט במספר של עשרת אלפים איש,¹⁵⁹ ואילו פורת כותבת כשמונת אלפים.¹⁶⁰

בנוגע ל"אקציית הילדים" כותב הרב אשרי שנרצחו בה אלפיים ילדים וזקנים.¹⁶¹ ואילו גרפונקל נוקט במספר של כאלף ושלוש מאות נרצחים,¹⁶² ורוזין כותב שנרצחו כאלף ומאתיים.¹⁶³

¹⁵¹ אשרי, ממעמקים, חלק ב', סימן י"א, עמ' נ"ט-ס"ח. נידון בהרחבה לעיל בפרק שביעי, עמ' 178-181.

¹⁵² שם, עמ' ס"ח.

¹⁵³ שם

¹⁵⁴ אין לחשוב שהרב אשרי התכוון במקור זה לחזור בו מדבריו הקודמים ולתקן את תאריך האירוע, כיון שבפרסום מאוחר יותר, בתרגום האנגלי של חורבן ליטע, הוא שב וטען שחנוכת הבית התקיימה בשנת תשי"ב ביולי 1942. ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. 88.

¹⁵⁵ אשרי, ממעמקים, חלק א', סימן כ"ט, עמ' ק"ע-קע"א. בסימן כ"ג שם הוא כותב: "המבצר התשיעי שבו הושמדו כארבע עשר אלף יהודים... מכל פינות אירופה", ראה: שם, עמ' קל"א. במקור שם מופיע ארבע עשר (ולא ארבעה עשר), ונראה שזו פליטת קולמוס הנובעת אולי מבלבול בין ארבע עשר לארבעים.

¹⁵⁶ Oshry, *The Annihilation*, p. 163.

¹⁵⁷ דב לויין, "(ה)פורט התשיעי בקובנה", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), *האנציקלופדיה של השואה*, כרך רביעי, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 964.

¹⁵⁸ רוזין, "קובנה", *פנקס הקהילות*, עמ' 555.

¹⁵⁹ Oshry, *The Annihilation*, p. 140.

¹⁶⁰ תורי, *גיטו יום יום*, עמ' 23.

¹⁶¹ אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 154. וגם: Oshry, *The Annihilation*, p. 125.

¹⁶² גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 181.

¹⁶³ רוזין, "קובנה", *פנקס הקהילות*, עמ' 553. גם בנוגע למקום הירצחם ישנה אי הסכמה. הרב אשרי כותב שהם נשלחו לאושוויץ ולמיידנק, ואילו גרפונקל ורוזין כותבים שהנתפסים ביום הראשון של האקציה נשלחו לאושוויץ, ואלו שנחטפו ביום השני נשלחו לפורט התשיעי הסמוך לקובנה. ראה: אשרי, *חורבן ליטע*, עמ' 154; Oshry, *The Annihilation*, p. 125; גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 181; רוזין, "קובנה", *פנקס הקהילות*, עמ' 553.

הרב אשרי כותב: "כלואי הגיטו... עיפה נפשם להורגים ומדי יום ביומו מוציאים הרשעים הארורים אנשים לעשרות ולמאות להורג".¹⁶⁴ אף שאימת המוות ריחפה על הכלואים בכל עת ובכל שעה, קשה להצביע אפילו בתקופת האקציות על רצף ממושך של ימים בהם הוצאו להורג מאות, וודאי שלא ניתן להציג זאת כמציאות יום-יומית המשקפת את כל תקופת הגיטו. נראה כי במקרה זה מדובר בלשון גוזמה. כך נראה להתייחס גם למשפטים נוספים, כגון המשפט המתאר את השמירה ההדוקה סביב הגיטו, שכללה חיילים גרמנים או ליטאים במרחק של שני מטר זה מזה.¹⁶⁵ ואולי הוא מתכוון לתאר שם רק את שלב הכניסה לגיטו, או את השמירה ההדוקה שהוצבה בסמוך לשער הכניסה לגיטו ולא סביב כל היקף הגדרות.

פעם מזכיר הרב אשרי שהוכנסו לגיטו כשלוש מאות ספרי תורה,¹⁶⁶ ופעם הוא מתאר שהגרמנים שרפו כחמש מאות ספרי תורה בגיטו.¹⁶⁷ פעם הוא כותב שלאחר השחרור "הצלחנו אז על ידי מאמצים מרובים למול כשמונים ילדי ישראל",¹⁶⁸ ופעם הוא כותב: "בקושי רב מצאנו יהודי מוהל... כדי שימול את הילד הזה שהצלתי מבין הגויים, יחד עם עוד חמישה עשר ילדים שניצלו באופן דומה".¹⁶⁹ גם **בחורבן ליטע**, בתיאור הכולל של הפעילות לאחר השחרור, הוא נוקט במספר של חמישה עשר ילדים שנימולו.¹⁷⁰

ברור אם כן שהרב אשרי לא תמיד דקדק במספרים, ונראה שלעיתים הוא הפליג בהם.

3.1.3 ניסוחים כוללניים

יש לשים לב גם לניסוחים כוללניים. הרב אשרי מתאר שלאחר השחרור הוא פנה לראשי הכמורה הקתולית בליטא, בבקשה שיפעילו את השפעתם ויקראו למאמיניהם להשיב את הילדים היהודים שהוסתרו אצלם. אולם, הוא כותב, פנייתו נפלה על אוזניים אטומות. רק כמרים בודדים העבירו את הבקשה בכנסיותיהם, ואף לא נוצרי אחד, פרטי או מוסד, מסר ידיעות לקהילה היהודית אודות ילדים המצויים בחזקתם.¹⁷¹ במקרה זה ניתן להאמין שהדברים נכונים, אך חובה להיזהר מהננימה הכוללנית ומהניסוח המוחלט המופיע, שהרי הרב אשרי עצמו מתאר שני מקרים של נשים נוכריות שהשיבו ילדים שהוסתרו אצל נוכרים.¹⁷² אף אם מדובר במקרים יוצאי דופן, הם עומדים בסתירה לטענה ששום נוכרי לא מסר ידיעות על ילד יהודי המצוי בחזקתו.

3.2 גורמים לחוסר דיוק בכתבים

משהתברר שכתבי הרב אשרי כוללים דברים שחלקם לא מדויקים, יש לבחון היטב את הכתבים השונים ואת הגורמים שהיו יכולים להביא לחוסר הדיוק בכתביבתם. מרחק הזמן בו נכתבו הדברים מן הסתם גבה מחיר ברמת הדיוק, ובייחוד בחיבור **שו"ת ממעמקים** שהתפרסם מחמש עשרה שנה ועד שלושים וחמש שנים מתום המלחמה.¹⁷³ כפי שהעיר מכמן: "ניסוח הדברים בספרו של הרב אשרי אינו אותנטי (כלומר, מתקופת השואה), אלא משוחזר בעיקר על פי הזיכרון.

¹⁶⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ג, עמ' צ"ב.

¹⁶⁵ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 55.

¹⁶⁶ Oshry, *The Annihilation*, p. 75.

¹⁶⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י"ד, עמ' פ"ד.

¹⁶⁸ שם, סימן ט"ו, עמ' צ"א.

¹⁶⁹ שם, חלק ד', סימן י"ח, עמ' ק"ז.

¹⁷⁰ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 177.

¹⁷¹ Oshry, *The Annihilation*, p. 164.

¹⁷² ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן כ"ד, עמ' קל"ז, וגם, חלק ד', סימן ט"ז, עמ' צ"ט.

¹⁷³ אשרי, **ממעמקים**, חלק א' התפרסם בשנת תשי"ט, וחלק ה' התפרסם בשנת תשל"ט.

מבחינת האמינות ההיסטורית יש אפוא מקום לתהות מדי פעם על הדיוק.¹⁷⁴ אך ייתכן והיו גורמים נוספים שהובילו לכתיבה לא מדויקת, ולעיתים אף מגמתית, אם באופן מודע יותר ואם באופן פחות מודע.

3.2.1 שיקוף כללי של מוראות השואה

ייתכן והרב אשרי ראה עצמו כ"נתן הנובר"¹⁷⁵ של דור השואה, והוא שאף לחבר כרוניקה כללית שתנציח את מוראותיה. אולי גם תפקידו בהנהלת איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית¹⁷⁶ פיתח אצלו רצון להיות שופר לכלל הרבנים, ולתת ביטוי למכלול הזוועות שהעם היהודי ומנהיגיו הרבנים נאלצו להתמודד עימן בתקופת השואה. מסיבה זו הוא שילב נתונים שונים בתיאוריו שאכן אירעו במציאות הרחבה של השואה, אף שהם לא אירעו במסגרות הזמן והמקום התוחמים את חיבוריו. דוגמאות אפשריות אחדות לכך.

הרב אשרי מתאר בלשון פיוטית את השמירה ההיקפית סביב הגיטו, שכללה לדבריו גדר חשמלית:

יושבים הם כאסירי עני וברזל סגורים ומסוגרים בתוך חומות הגיטו המוקף מלבד זאת בגדר של תיל מחושמל, ואין יוצא ואין בא, כי מלבד כל זאת השכין האויב בכל שערי ומבואי הגיטו שומרים מזוינים במכונות יריה לשמור את דרך הגיטו.¹⁷⁷

הגדר החשמלית מוזכרת עוד מספר פעמים, גם בחלק הצגת השאלות,¹⁷⁸ וגם אגב הדיון ההלכתי המוצג באחת התשובות.¹⁷⁹ גם בתרגום האנגלי לספר **חורבן ליטע** מוזכרת פעם אחת¹⁸⁰ גדר תיל חשמלית.¹⁸¹ ואילו ממקורות אחרים נראה שלא הייתה גדר חשמלית סביב הגיטו.¹⁸² פרופ' דב לוי, מכלואי הגיטו ומחוקריה, הדגיש בפניי שלא הייתה גדר חשמלית בשום שלב של גיטו קובנה ובשום קטע של הגדר.¹⁸³ במקרה זה מדובר בפרט מופרך לחלוטין. נראה שהרב אשרי "שאב" פרט זה מהתיאורים של מחנות הריכוז שהוקפו בגדר חשמלית, על מנת שחיבורו ישקף את המציאות הכללית בתקופת השואה. עם זאת, יש לציין כי אין בפרט מופרך זה בכדי לשנות את תמונת מציאות הגיטו באופן משמעותי, שהרי הגיטו היה באמת סגור ומסוגר אין יוצא ואין בא.

פרט נוסף שנועד אולי לשקף את אוירת השואה הכללית מופיע בתרגום האנגלי של **חורבן ליטע**. הרב אשרי כתב שהציבור היהודי האמין שהעובדים הפרודוקטיביים יישארו בחיים. הוא הוסיף ותיאר שבשער הגיטו היה מקל שכל מי שעבר את גובהו צורף לפלוגות העבודה, והילדים ניסו להגביה עצמם באמצעות תחיבת סמרטוטים ואבנים לנעליהם, על מנת שייחשבו אף הם

¹⁷⁴ דן מכמן, **בימי שואה ופקודה** קורס בתולדות עם ישראל בתקופת השואה, יחידה 10 ההנהגה היהודית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1987, עמ' 159.

¹⁷⁵ עד ראייה לפרעות ת"ח-ת"ט, שחיבר את הספר **יון מצולה** המתאר את המאורעות. ראה: נתן הנובר, **יון מצולה** (גזירת ת"ח ות"ט), הוצאת כלל, ברלין תרפ"ג.

¹⁷⁶ על פועלו בארגון זה ראה לעיל עמ' 103-104.

¹⁷⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ז', עמ' נ"ג.

¹⁷⁸ שם, סימן י"ג, עמ' פ"ח. וחלק ד', סימן י', עמ' ע"ד.

¹⁷⁹ שם, חלק ד', סימן ה', עמ' מ"ו.

¹⁸⁰ יש לציין שפעמים אחדות מוזכרת גדר התיל שהקיפה את הגיטו, ולא מצויין שהיא הייתה מחושמלת. ראה:

Oshry, **The Annihilation**, pp. 34, 42, 103, 122.

¹⁸¹ Oshry, **The Annihilation**, p. 31. בפרק המקביל במקור ביידיש, מופיעה גדר תיל ולא מצויין שהיא הייתה

חשמלית. ראה: **חורבן ליטע**, פרק 6, עמ' 56.

¹⁸² ראה למשל: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 115.

¹⁸³ בשיחה עימי בשנת תשס"ט.

לעובדים.¹⁸⁴ גרפונקל, לעומת זאת, כתב שהעובדים נשלחו על פי גילם, תחילה חויבו בני שבע עשרה ומעלה בעבודה, ובהמשך נשלחו לעבוד מגיל חמש עשרה.¹⁸⁵ האם מקל שהוצב בשער הגיטו קבע רף גובה שהיווה קריטריון נוסף לצירוף לעבודה? ייתכן ובהזדמנות מסוימת כך אירע, וייתכן, שהרב אשרי "שאב" פרט זה מעדויות הנוגעות למחנה ריכוז אושוויץ. בעדויות שם מתואר כיצד בערב יום הכיפורים תש"ה ד"ר מנגלה הציב מקל בגובה מסוים, ובעזרתו ערך סלקציה לקבוצה של אלפיים נערים יהודים מהונגריה ששהו במחנה. כל הנערים הנמוכים שלא הגיעו לגובה הדרוש נשלחו אל מותם. מתוארים ניסיונותיהם של נערים נמוכים להגביה עצמם באמצעים שונים, על מנת לעמוד בגובה הדרוש.¹⁸⁶ אולי זהו המקור לתיאור של הרב אשרי.

יש שהציבו את הספק הבולט ביותר בנוגע לאותנטיות כתבי הרב אשרי, בשאלה הבאה:

מיד לאחר השחרור... נשאלתי שאלה גדולה ונוראה שהייתה נוגעת לא רק לנידון... אלא גם למספר רב של בנות ישראל...

אישה אחת צעירה לימים ובת טובים מאחת המשפחות הנכבדות שבקובנה באה לפני... היות שגם היא כרבות מאחיותיה האומללות נתפסה על ידי הגרמנים הארורים ונמסרה לבושת ומלבד שהזדים התעללו בגופה הטהור עוד חקקו על זרועה בכתובת קעקע את המילים: "זונה בשביל חיילי היטלר".

והנה לאחר השחרור הצליחה למצוא גם את בעלה בחיים ושניהם התכוונו להקים מחדש את ביתם ההרוס... אולם כשבעלה ראה את הכתובת האיומה החקוקה בגופה נרתע לאחוריו באמרו כי עליהם לברר מקודם אם מותרת היא לו עדיין מן הדין.¹⁸⁷

הרב אשרי פסק שבנות ישראל הללו מותרות לבעליהן, אלא אם כן הבעלים הם כוהנים.¹⁸⁸ והוא הוסיף וכתב:

לדעתי אין להן שום צורך כלל להתאמץ להרחיק... את הכתובת המנאצת... מעל גופיהן, אלא אדרבה יש לשמור על כתובת זו ולראותה לא כאות קלון ובושת אלא כסמל של כבוד וגבורה להראות שעל קדושת שמו יתברך הורגנו כל היום.¹⁸⁹

גולדברג מביא שאלה זו כדוגמה לטענה שהחיבור **שו"ת ממעמקים** כולל אולי שאלות שהומצאו על ידי המחבר ולא נשאלו במציאות, שהרי השימוש הממוסד של נאצים בנשים יהודיות לזנות מוטל בספק.¹⁹⁰ גם חוקרים אחרים הציגו בפניי את השאלה הזו כהוכחה לריחוק של כתבי הרב אשרי מהמציאות.¹⁹¹ טענותיהם של חוקרים אלה נשענות על ההנחה הרווחת שהנאצים התנהלו

¹⁸⁴ Oshry, *The Annihilation*, p. 87. בפרק המקביל ב**חורבן ליטע** נראה שזה לא מופיע.

¹⁸⁵ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 85.

¹⁸⁶ יוסף קליינמן סיפר על כך בעדותו במשפט אייכמן, ראה: <https://www.youtube.com/watch?v=IUf9fPxOi70>.
¹⁸⁷ וראה גם: אסתר פרבשטיין, **בסתר המזרקה היהדות האורתודוקסית בהונגריה נוכח השואה**, ירושלים תשע"ג, עמ' 505-506.

¹⁸⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ז, עמ' קנ"א.

¹⁸⁹ אשת כהן נאסרת לבעלה אפילו אם נבעלה באונס. ראה: שם, עמ' קנ"ה.

¹⁹⁰ שם, עמ' קנ"ו.

¹⁹¹ Amos Goldberg, "Oshry Ephraim", in: Gershon David Hundert (ed.), *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 2, published by Yale Univ. Press, U.S.A. 2008, pp. 1298-1299. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Oshry_Ephraim).

בעקביות ושמרו באדיקות על חוקי טוהר הגזע, ועל כן אין אפשרות לפגיעה בגופן של בנות ישראל בידי הנאצים.

הנחה רווחת זו מחייבת בחינה. אף בדיקה מצומצמת לגיטו קובנה וסביבתה חושפת מקרים בהם לא שמרו הנאצים על חוקי הגזע.¹⁹² גרפונקל מספר על המנהל הגרמני של מחנה העבודה שאנץ, איש ס"ס, שברח עם מאהבתו היהודייה מהמחנה.¹⁹³ הוא מספר גם על הרוזנת פון-ראוונסברג, סגנית מנהל בתי המלאכה בהם הועסקו עובדי הכפייה היהודים, שאף היא לא שמרה על חוקי הגזע.¹⁹⁴ גם סגלסון מספר על אשת מפקד נאצי שלא שמרה על טוהר הגזע.¹⁹⁵ תורי רומז אף הוא למקרה כזה.¹⁹⁶

על אף מקרים פרטיקולרים אלה, נראה לקבל את דברי גולדברג שלא התקיימה מערכת ממוסדת במסגרתה נטלו הנאצים נשים יהודיות לזנות. כיצד אם כן ניתן להבין את דברי הרב אשרי אודות אישה שחקקו הנאצים בזרועה כתובת קעקע המצביעה על זנות מאורגנת ושיטתית?

ניתן להעלות על הדעת שמקרה זה אירע במציאות, ולתלות זאת בחיילים רוסים שנשבו בידי הגרמנים או שערקו לשורותיהם ששירתו כחיל משמר בגיטו קובנה.¹⁹⁷ לרוסים אלה לא הייתה שום מחויבות לחוקי טוהר הגזע והם יכולים היו לפגוע בנשים היהודיות. ראוי לציין, שבאומל מזכירה תשובה זו של הרב אשרי והיא מניחה שהמקרה אמיתי. יתרה מכך, היא מביאה מכאן הוכחה שהיו מקרים בהם חיילים גרמנים, או לפחות קבוצות של מיעוטים שונים ששירתו בצבא הגרמני, דרשו נשים יהודיות לזנות.¹⁹⁸

לחילופין, ייתכן והשאלה לא נשאלה במציאות והיא דוגמה נוספת למגמה לשלב בחיבור את מכלול זוועות השואה. התפרסמו ידיעות שונות לפיהן היו מקרים של נשים יהודיות שנדרשו לזנות בידי הנאצים,¹⁹⁹ ומקרי אונס בידי בעלי בריתם ודאי אירעו.²⁰⁰ נראה שהרב אשרי רצה בשאלה זו לתת ביטוי לטרגדיה של כל הנשים היהודיות שנאנסו בתקופת השואה על ידי נאצים או משתפי פעולה עימם.

חיזוק אפשרי לאפשרות זו שהשאלה לא נשאלה במציאות, ניתן אולי למצוא בשאלה דומה שפרסם הרב אשרי כחלוף שבע עשרה שנה.

כשנשברו מוטות עולנו ונשתחררנו... נשאלתי על ידי אישה אחת צעירה לימים ובת טובים מאחת המשפחות הנכבדות, היות שהגרמנים הארורים חקקו על זרועה בכתובת קעקע...

¹⁹² הוברבאנד מתאר מקרים דומים ממקומות אחרים. ראה: הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969, עמ' 116.

¹⁹³ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 192.

¹⁹⁴ שם, עמ' 220.

¹⁹⁵ אריה סגלסון, **בלב העופל**, יד ושם, ירושלים תשס"ג, עמ' 244-255.

¹⁹⁶ תורי מספר על איש הס"א מילר ששימש בתפקיד הממונה הגרמני על הגיטו (ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 216) שעמד ליד שער הגיטו ונעץ עיניו באישה יהודיה שמצאה כנראה חן בעיניו. הוא ניהל איתה שיחה ארוכה, ובערב ביקר בביתה. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 202.

¹⁹⁷ רוזין מזכיר חיילים רוסים אלה שפעלו בגיטו קובנה. ראה: רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**, עמ' 553. וגם: Oshry, **The Annihilation**, pp. 105, 122.

¹⁹⁸ באומל מביאה את הדברים אגב דיון בסיפור צ"ג בנות בית יעקב בקרקוב שנדרשו לזנות ובחרו למסור נפשו למיתה. ראה: Judith Tydor Baumel and Jacob J. Schacter, "The Ninety-three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology?", In: Jacob J. Schacter (Ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, New Jersey- London 1992, p. 107.

¹⁹⁹ שגב מתאר תמונות וכתבים שהתפרסמו מאז שנת 1945 המנציחים נשים יהודיות שאולצו לשרת כזונות תחת הנאצים. הוא מטיל ספק בנכונות הדברים. ראה: תום שגב, "שיעור היסטוריה", **מוסף הארץ**, 20 ביולי 2007, עמ' 22.

מספר... ועכשיו לאחר השחרור ברצונה להעביר על ידי ניתוח פלאסטי את המספר הזה המעלה לפנייה את זכרון האימים.²⁰¹

גם בשאלה זו פסק הרב אשרי שלא להסיר את הקעקוע.

המספר הזה שהגרמנים... חקקו... כאות קלון... אדרבה, מספר זה הוא לנו לאות כבוד ולתפארת, ולהם, לרוצחים המתועבים... הוא למזכרת עוון...

וחובה כפולה ומכופלת מוטלת עלינו לעת הזאת דווקא לזכור את כל רשעתם... לזאת חס ושלום לאישה הזאת להעביר מזרועה המספר הזה, כי בזה היא נותנת יד לפושעים הגרמנים... עוזרת להם להשכיח את מעשי הזוועה... אדרבה עליה לשאת את האות הזה בגאווה וגאון.²⁰²

האם הרב אשרי נשאל שתי שאלות בנוגע לקעקוע שקעקעו הגרמנים בגופה של "צעירה לימים ובת טובים מאחת המשפחות הנכבדות",²⁰³ האחת כתובת בדבר זנות, והשנייה מספר? האם אולי הרב אשרי הציג את השאלה השנייה כדי לבטא חזרה מהצורה בה הציג את השאלה הראשונה? האם ייתכן והוא ניסה לרמוז לנו בכך שהתפאורה ששרטט על בנות ישראל שנתפסו לזנות בידי הגרמנים אינה מדויקת ולא נשאלה למעשה, ואל לנו לחפש תירוצים דחוקים לקיים מציאות זו?

3.2.2 הילד יהודה אדלמן- חוסר ידיעה, ו"שיפוץ" נתונים היסטוריים להתאימם לדיון התורני

הרב אשרי מתאר בשו"ת ממעמקים אישה נוכרית שהסתירה ילד יהודי בזמן הכיבוש, ולאחר השחרור פעלה להשיבו לחיק עמו.

הילד יהודה שנכרית אחת הביאה אותו לקהילה בקובנה שהוריו... החביאו אותו אצל הנוכרית הזאת ובידה מכתב כתוב על ידם ובו כתובת קרוביהם בארצות הברית, וביקשה שיעזרו בכל יכולתם להשיב את הילד הזה לחיק עמו, ואכן השתדלה הקהילה בדבר הזה למצוא את קרובי הילד שקיבלו אותו בזרועות פתוחות והריקו עליו אהבה ורחמים לגדלו ברוח אבותיו, הלא הוא הרב... יהודה הנמצא כיום בניו יורק.²⁰⁴

האישה מתוארת כחסידת אומות העולם, שכעבור זמן חלתה וביקשה שהיהודים יתפללו עבורה שתבריא.²⁰⁵ ופסק הרב אשרי:

ודאי דמותר להתפלל עבור הנוכרית הזאת... הואיל ועשתה מעשה חסד גדול כזה להציל נפש מישראל ממוות וחילצה אותו מידיהם הטמאות של הגרמנים הארורים... וכן הוריתי לעשות.²⁰⁶

מיהו אותו יהודה אין לנו יודעים, שם משפחתו לא מופיע. גם שם קרובי משפחתו בארצות הברית אינו מוזכר. צוין רק שהוא כיום רב בניו יורק.

²⁰¹ אשרי, ממעמקים, חלק ד', סימן כ"ב, עמ' קכ"א.

²⁰² שם, עמ' קכ"ב-קכ"ג.

²⁰³ ניסוח זה מופיע בשתי השאלות, וכפי שצוטט לעיל בעמ' 212, 213.

²⁰⁴ אשרי, ממעמקים, חלק ד', סימן ט"ז, עמ' צ"ט.

²⁰⁵ שם

²⁰⁶ שם, עמ' ק'.

בחורבן ליטע מופיע תיאור אחר לחלוטין, בנוגע לילד בשם יהודה אדלמן שנודע לרב אשרי שהוסתר אצל נוכרית. משפנה הרב אל "אימו" הנוכרית, הילד החל לבכות ולומר שהוא רוצה לשוב אל היהודים. המצב היה "עדין" והיה צורך לטפל ב"אם" ב"זהירות". מדי יום היא פנתה לקהילה וביקשה דברים שונים בשביל הילד, והקהילה השתדלה לספק את הדרוש. בעזרת המסירות של דודתו הרבנית סולובייציק מספרינג ואל, ²⁰⁷ הילד הועבר לחזקת הדודה בניו יורק. ²⁰⁸ במקרה זה הנוכרית לא פנתה מיוזמתה להשיב את הילד, ואף לאחר שפנו אליה היא הערימה קשיים קודם להשבתו.

על הילד יהודה אדלמן ששהה אצל נוכרית שלא מיהרה להשיבו לאחר השואה, ניתן ללמוד עוד, ממקור אחר. הילד פסח יוסלביץ' שהוצא אף הוא מגיטו קובנה והוסתר אצל נוכרים, מספר על אימו לאה ששרדה את השואה, את הדברים הבאים:

אימא לקחה אלינו את יהודה אדלמן שהתייתם מהוריו. אמי פגשה קרובה רחוקה שלה בשטוטהוף, והן הבטיחו זו לזו שהאחת שתשרוד תדאג לילדי חברתה. יהודה, שנולד ב-1939, הוסתר מהנאצים אצל סנדלר... אמי מצאה את יהודה והביאה אותו לביתנו אחרי ששילמה ל... אשתו של הסנדלר, 8000 רובל- סכום עתק באותם ימים, בתמורה להוצאות האחזקה שלו בזמן הכיבוש. ²⁰⁹ כדי שתוכל לשלם זאת, אימא שלנו מכרה את הבית שהיה בבעלותה בעיירה וקשנה...

אימא ידעה שליהודה היו קרובים בארצות הברית. היא הצליחה למצוא את דודו המפורסם, רבי סולובייציק. ב-1946 שילמה אימא כסף לאישה פולניה, וזו התחייבה לקחת את יהודה לפולין ולשלוח אותו משם לארצות הברית... לא שמענו ממנו דבר עד שאימא קיבלה מכתב מבית ילדים בפראג, שמסיבה כלשהי יהודה הגיע לשם. אמי הצליחה להתקשר לכמה אנשים בישראל ודרכם להעביר מסר לרבי סולובייציק על מקום הימצאו של יהודה. בסופו של דבר, יהודה הגיע לדודו באותה השנה. ²¹⁰

את הפער, בין התיאור של הרב אשרי בנוגע ליהודה אדלמן לבין התיאור של יוסלביץ' אפשר לתרץ. ייתכן מאוד והאישה הנוכרית פנתה לקהילה וביקשה דברים שונים, ונהגו בה בזהירות רבה, וכפי שמתאר הרב אשרי. את סיפור המעשה השלם והתשלום שהביא למסירתו לידי גברת יוסלביץ' נראה שהוא כלל לא ידע, ועל כן התיאור שלו חסר.

ברם, כיצד יש להסביר את הפער בין שני התיאורים שמתאר הרב אשרי עצמו? בשו"ת ממעמקים הוא מתאר אישה חסידת אומות העולם שהצילה את יהודה ויזמה את השבתו, ואילו **בחורבן ליטע** הוא מתאר אישה נוכרית שהיה צריך לנהוג עימה בזהירות רבה על מנת שתשיב את יהודה לחיק הקהילה. האם זה סביר שהפער נובע מכך שאלו הם שני מקרים שונים, ובשניהם ילדים בשם יהודה הוצאו מגיטו קובנה והוסתרו אצל נוכריות, והועברו לאחר השואה לקרוביהם בניו יורק? האם לא נראה יותר לומר שמקרה של ילד אחד כאן לפנינו? אם כך הוא הדבר, אין ספק

²⁰⁷ יש להבחין בין הרב סולובייציק מספרינג ואל, לבין קרוב משפחתו המפורסם יותר הרב סולובייציק מבוסטון. הרב סולובייציק מספרינג ואל פנה לרב אשרי במכתב מתאריך כ"ב בטבת תש"ו (דצמבר 1945), וביקש את עזרתו באיתורו של הילד יהודה. באדיבות אר"א, וראה: נספח 89.

²⁰⁸ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 174-175. וגם: Oshry, *The Annihilation*, pp. 165-166.

²⁰⁹ לתיאור מצורף צילום קבלה המאשרת את התשלום, וראה: נספח 89.

²¹⁰ פסח (פטיה) יוסלביץ', "8000 רובל עבור יהודה", בתוך: סולומון אברמוביץ' ויעקב זילברג (עורכים), **ילדי המסתור חמישים סיפורים של ילדי גיטו קובנה**, תל אביב 2013, עמ' 190-192.

שהתיאור המדויק יותר הוא המופיע ב**חורבן ליטע**, המתאר ילד שהוחזר לקרוביו רק לאחר הערמת קשיים מרובים, וכפי שמוכח מתיאורו של יוסלביץ'. ממילא, מתעוררת השאלה, מדוע הרב אשרי תיאר ביודעין בחיבור השו"ת תיאור רחוק מהמציאות של חסידת אומות העולם שביקשה להשיב את הילד? מה גרם לו לנהוג כך?

ייתכן והתיאורים השונים נובעים מאופי אחר של החיבורים. **חורבן ליטע** מתמקד בתיאור ההיסטורי, ועל כן מקרה יהודה אדלמן תואר שם בצורה קרובה למה שהרב אשרי הכיר במציאות. לעומת זאת, **שאלות ותשובות ממעמקים** מתמקד בדיון ההלכתי, והתיאורים ההיסטוריים אינם אלא "פלטפורמה" ו"תפאורת רקע" לחומר התורני שלדידו של הרב אשרי הוא העיקר. במישור הדיון ההלכתי אפשר בהחלט להבין את פסיקתו של הרב אשרי במקרה זה. אף אם אותה אישה אינה עונה לקריטריונים של "חסידת אומות העולם" כיון שהערימה קשיים ודרשה כסף על מעשה ההצלה,²¹¹ היא בהחלט סיכנה את עצמה ואת חיי משפחתה על מנת להציל ילד יהודי, וראוי שיתפללו לרפואתה. במקרה זה ניתן להניח שהשאלה אותנטית והיא אכן חלתה וביקשה שיתפללו עליה, והרב אשרי רק "ייפה" את הנתונים אודותיה והציגה כחסידת אומות העולם על מנת לסבר את אוזן הקוראים את הדיון התורני.

3.2.3 שאלות אותנטיות או המצאת המשיב כפלטפורמה לדיון תורני

כפי שהוצג לעיל, שאלת האותנטיות כוללת את בדיקת אמיתות האירועים המתוארים, וגם את בחינת צורת הצגתם כשאלות שעלו מן הקהל. במקרים בהם האירוע לא אירע במציאות, וודאי שלא עלתה מן הקהל שאלה מעשית המצריכה דיון ותשובה. אך ישנם מקרים בהם מתעורר החשד, שהרב אשרי עשה שימוש בנתונים היסטוריים עובדתיים כפלטפורמה לדיון תורני בשאלות תיאורטיות שראוי היה שיישאלו.

הרב אשרי מתאר ב**חורבן ליטע** שנפטר יהודי בגיטו, ובגלל תנאי הצפיפות והקור נאלצו המתגוררים עימו לאכול בינתיים בחדרם בנוכחות הגופה.²¹² בשו"ת **ממעמקים** מקרה זה לובש דיון תורני:

בזמן ההוא בא אלי אחד מידידי הנכבד ר' אפרים מרדכי יפה... ושאל אותי... היות שבבית אחד מת יהודי בלילה וזמן הלוויה נקבע למחרת היום... והיות שאתו בחדר גרו עוד אנשים... לכן הוא שואל אם מותר להם לאכול לאחר קומם משנתם באותו החדר שהמת מוטל שם.²¹³

מדוע במקרה שלפנינו השאלה ההלכתית הושמטה כליל מ**חורבן ליטע**? ראוי לציין שלמרות אופיו ההיסטורי של החיבור **חורבן ליטע**, שולבו בו בתרגום האנגלי שאלות הלכתיות שונות בניסוח מתומצת,²¹⁴ ועל כן היה מקום להציג שם גם את המקרה הזה כשאלה הלכתית. ייתכן, ורמז יש

²¹¹ על פי "חוק זיכרון השואה והגבורה- יד ושם, תשי"ג 1953", אחד הקריטריונים להגדרת "חסיד אומות העולם" הוא שהמציל לא קיבל תמורה בעד מעשה ההצלה. ראה: משה בייסקי, "חסידי אומות העולם", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך ג', יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 505-506. Oshry, *The Annihilation*, p. 39.

²¹² אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י"ג, עמ' פ'.
²¹³ ראה למשל: Oshry, *The Annihilation*, pp. 81-83, 89-90. יש לציין שבדיונים המקבילים במקור ביידיש נראה ששאלות אלו לא מופיעות, ראה: אשרי, **חורבן ליטע**, פרקים 15, 22. עוד על הבחנות בין המקור ביידיש של **חורבן ליטע** לבין התרגום האנגלי, ראה לעיל עמ' 126-127, וגם להלן עמ' 239-242.

כאן לכך שהשאלה לא נשאלה במציאות, והרב אשרי "בחש" במציאות ההיסטורית שהכיר ואותה תיאר ב**חורבן ליטע**, והפך אותה בחיבור השו"ת לשאלה הלכתית שכביכול הוצגה מהקהל.

ספק דומה מתעורר בתיאור המובא ב**חורבן ליטע** לפיו יהודי ניסה להבריח אוכל לגיטו על ידי הסתרתו בין רגליו. בחיפוש גופני בכניסה לגיטו הוא נתפס, ובעטו בו בין רגליו עד שנוצר לו נזק גופני קבוע.²¹⁵ גם במקרה זה, התיאור ההיסטורי לבש בחיבור השו"ת צורה חדשה הכוללת שאלה הלכתית:

בשנת תש"ב נשאלתי מהקדוש ר' יחיאל... הכהן... עולליו שאלו לחם... ולכן פרס מלחם עניו פרוסה ושם אותה במבושיו בחשבו שבאופן זה יצליח להעבירה לביתו מבלי שעין הצוררים... תרגיש בדבר... הגרמנים... תפשוהו... הם הכוהו פצעוהו... עד שעשאוהו כעץ יבש בסרסם אותו... בא אלי בשאלתו... מזרעו של אהרן הכהן אני... אולי יש עצה ותושיה מצד הדין כדי שאוכל לעלות לתורה כדרכו של כהן לברך ראשון.²¹⁶

שוב יש לשאול, מדוע ב**חורבן ליטע** הרב אשרי לא מזכיר מקרה זה בין השאלות והדיונים ההלכתיים המובאים שם? מדוע הוא מציג זאת כמקרה היסטורי משולל זיקה לדיון הלכתי? האם בגלל שבחיבור ההיסטורי הוא הסתפק במדגם של שאלות תורניות? ואולי, השאלה לא נשאלה והרב אשרי השתמש במציאות ההיסטורית כפלטפורמה לדיון תורני תיאורטי?²¹⁷

3.2.4 מגמה - לתאר את קורות הרבנים ולפאר את דמותם

הרב שפירא, רב העיר קובנה, זכה לכבוד מכל שכבות הציבור. תורי כותב אודותיו:

נציג מכובד של הרבנות הליטאית... היה סמל יותר משהיה דמות מעשית... היה חולה במשך שנים רבות... בגיטו כמעט לא הרגישו בקיומו. אולם כאשר נחוצה היתה הכרעתו, הוא התעלה והתחזק והשמיע... את פסק דינו. לאחר מכן, שקע שוב בבדידותו.²¹⁸

נראה שהרב אשרי משתדל להדגיש דווקא את הרלוונטיות של הרב שפירא לציבור בגיטו. הוא מתאר את ראשית בחירת האלטסטנראט שייצג את היהודים בפני הגרמנים, כמהלך בו מילא הרב שפירא תפקיד של מקבל החלטות:

כמו שסיפר לי הגאון בעצמו, בעת שכבשו הגרמנים... את קובנה, באו הגסטפו אצלו, ונתנו לו צו לסדר מהיהודים באי כוח, ובביתו הייתה תיכף אספה, והנקראים היו רוב יהודים ממחנה השמאל, ומהאנשים האלו יסד²¹⁹ את ה"אספת זקנים" "עלטעסטן-ראט" הם היו הבאי כח מהיהודים.²²⁰

²¹⁵ Ibid., p. 39.

²¹⁶ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן ז', עמ' ל"ח-ל"ט. השאלה התמקדה בכהן שהפך להיות בעל מוס, האם הוא נפסל לכהונה ומאבד את הזכויות הייחודיות של הכהנים, לעלות ראשון לתורה וכדומה?

²¹⁷ להבדיל מדוגמאות אלו בהן נראה שהרב אשרי התבסס על מציאות היסטורית עובדתית, בהמשך הפרק יוצגו דוגמאות בהן יש לחשוד שהרב אשרי שרטט מציאות היסטורית מדומה כפלטפורמה לדיון תורני. ראה להלן עמ' 239-242.

²¹⁸ תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 203.

²¹⁹ ההדגשה שלי (מ.ט.).

²²⁰ הרב אפרים אשרי, "רבה של קובנה זצ"ל", **ברקאי**, השנה השש עשרה גיליון קל"א (שבט תש"ח ינואר 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 10. ושוב ב: הרב אפרים אשרי, "הגאון רבי אברהם דובער כהנא שפירא רבה האחרון של קובנה", בתוך: הרב שמחה עלברג (עורך), **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א, עמ' 334.

ואילו גרפונקל בתיאורו מצמצם את חלקו של הרב שפירא במעשה, והוא גם מבחין בין וועד זמני שהיה אחראי להעברת יהודי קובנה לשטח הגיטו בסלובודקה, לבין האלטסטנראט.

באפקיד אחד של הגיסטאפו אל רבה הראשי של קובנה, הרב שפירא... ודרש ממנו לנסוע אתו לגיסטאפו. הרב שפירא היה איש זקן וחולה מאוד ולא היה יכול לנסוע. לכן דרש ממנו הפקיד הגרמני שינקוב בשמות של יהודים אחרים, הראויים לקבל הודעה חשובה מאוד הנוגעת לכל יהודי העיר. הרב שפירא נקב בשמות הרופא ד"ר רבינוביץ, העורך דין י' גולדברג והעורך דין ל' גרפונקל. מיד באפקיד הגיסטאפו לבתייהם של אלה השלושה, ציווים ללכת אחריו והביאם למפקדת הגיסטאפו...

נערכה... אספה בביתו של הרב שפירא... נבחר ועד להעברת יהודי קובנה לגיטו בסלובודקה.²²¹

בהמשך מתאר גרפונקל שהיהודים נצטוו לבחור אלטסטנראט ולהעמיד בראשו "ראש היהודים",²²² ואספה בנדון נערכה במשרד הוועד הזמני שהיה אחראי להעברת היהודים לגיטו. באספה השתתפו כשלושים איש, עסקני ציבורי מכל החוגים. גרפונקל לא מונה את רשימת כל המשתתפים בשמותיהם, אך הוא מציין אחדים. הוא מבליט את נוכחותו של הרב שמוקלר, שבדבריו המרגשים ובבכיו המרסחף עימו את ציבור הנוכחים והוביל להסכמתו של דוקטור אלקס לקבל על עצמו את תפקיד "ראש היהודים".²²³ לא מוזכרת נוכחותו של הרב שפירא באספה גורלית זו, ונראה שעקב בריאותו הרופפת הוא נעדר ממנה.

במקרה נוסף, הרב אשרי מציג את חלקו של הרב שפירא במעשה, ואילו גרפונקל מתייחס לדברים מנקודת המבט של האלטסטנראט. הרב גינזבורג, רבה של יאנובה, הובא על ידי ליטאים לקובנה לבקש את עזרת יהודי הגיטו באיסוף דמי כופר שהושת על יהודי יאנובה. המראה שלו היה נורא וזקנו היה מרוט. הרב אשרי מתאר שהוא הובא לבית הרב שפירא והרב שפירא בכה עימו והשתתף בצערו, אך לא היה יכול להושיעו ממצבו.²²⁴ גרפונקל, לעומת זאת, מתאר, שהוא הובא למשרדי האלטסטנראט אשר "על אף רצונו העז לעזור... נאלץ להשיב פניהם ריקם, כי בקופתו לא הייתה אפילו מחצית הסכום הנדרש".²²⁵ במקרה זה אין סתירה בין הדברים, וייתכן שהליטאים הובילו את הרב גינזבורג הן לבית הרב שפירא והן למשרדי האלטסטנראט, בניסיון לגייס את כספי הכופר.

הרב אשרי מעלה על נס גם את דמותו של רבו, הרב אברהם גרודזינסקי, המנהל הרוחני של ישיבת כנסת ישראל. הוא מתאר כיצד שרד את האקציות השונות בגיטו במשך שלוש שנים, למרות מום ברגלו, והמשיך במשך כל תקופה זו להרביץ תורה ברבים. מידי שבת התקבצו אליו בני תורה לשמוע דברי מוסר. הוא מספר כיצד הרב גרודזינסקי נתפס בימים האחרונים לקיום הגיטו,

²²¹ גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 37, 42.

²²² תורי מביא את הכינוי: "אבער-יודע". ראה: תורי, *גיטו יום יום*, עמ' 51.

²²³ גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 47-48. לתיאור דומה ראה גם: תורי, *גיטו יום יום*, עמ' 51-53.

²²⁴ Oshry, *The Annihilation*, p. 117.

²²⁵ גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, עמ' 63.

ואושפז בבית החולים. היה ברור שהגרמנים בנסיגתם לא ייקחו עימם את החולים, והחשש היה שהם ישרפו את המקום.²²⁶ השעות האחרונות של הרב גרודזינסקי מתוארות על ידו כך :

אחד מבחורי הישיבה, שמואל יעקב רוז... היה במחיצתו של אותו גאון וצדיק ברגעיו האחרונים....

רוז מסר דבריו האחרונים בזה הלשון: "לא אכפת לי מה שיעשה בגופי, אבל על שום מה דיני במיתה משונה איומה כזו?... לא ייסורי גופי יענו את נשמת, אלא ייסורי אחי היהודים. לשכב ולשמוע אנחותיהם ואנקותיהם של אחי ואחיותי, שיתפתלו בייסורי חניקה על ערש דווי בתוך השריפה."²²⁷

אף שהרב אשרי וודאי התכוון לפאר את דמות רבו, היו שראו בדברים אלה משום הטלת ספק במשפט הצדק של ההשגחה העליונה. הם התקשו לשים את המילים "על שום מה דיני במיתה משונה איומה כזו?" בפי הרב הצדיק. נראה שאף והם שינו במקצת את ניסוח הדברים וגם השמיטו את שמו של הרב אשרי, הם התכוונו אליו בכותבם :

בניגוד לשמועות חסרות מקור... כאילו... רבי אברהם... באומרו לאחד מתלמידיו, כי הוא מקבל על עצמו דין שמים באהבה, אך לבו הומה על צלם א-לוקים שיתחלל על ידי הרשעים. באחד המקורות לשמועה זו (כפי הנראה המקור הראשון), שם הכותב את הדברים בפי תלמידו רבי שמואל יעקב רוז, אולם רבי שלמה וולבה (חתנו של רבי אברהם)... כותב: "שמענו, כי מורי חותני... אמר לאחד מהאחרונים שביקרוהו בבית החולים, כי הוא מקבל על עצמו את הדין באהבה, אך קשה לו הרעיון שהצלם א-לוקים יתחלל בידי הרשעים. שאלתי את הרב... רוז... והוא לא אישר מימרא זאת."²²⁸

ייתכן והרב אשרי הבחין בבעייתיות אליה עלולים להוביל דבריו, ועל כן כעבור שנים אחדות, **בחורבן ליטע**, הוא צנזר את הדברים והשמיט את המילים בהן תמה הרב גרודזינסקי מדוע הוא נידון במיתה משונה ואיומה, והותיר בפיו רק את צערו מלשמוע את אנקת אחיו ואחיותיו.²²⁹ השמטה זו הסירה את סימן השאלה התיאולוגי שעלול היה להשתמע מהדברים והותירה את דמותו של הרב גרודזינסקי בתפארתה.

3.2.5 לפאר את גבורתם הפיסית והרוחנית של יהודים

במסגרת התיאורים המופיעים בכתבי הרב אשרי שיש לחשוד במידת אמינותם, ישנם מספר מקרים שייתכן ושולבו על מנת לפאר ולהעלות על נס את גבורתם של יהודים "מן השורה". הוזכר לעיל²³⁰ המקרה שאירע בימים הראשונים של הכיבוש הנאצי, בו הרב אשרי ואחרים התאספו לתפילה במניין בשבת בקלויז הסנדלרים. בזמן קריאת התורה נכנסו ארבעה לאומנים ליטאים, והעמידו אותם בשורה לצעוד אל הלא נודע. מיד עם צאתם מהקלויז החל אחד המתפללים, ירחמיאל הסבל, להכות בליטאים, תוך שהוא צועק לאחיו לברוח. המתפללים הצליחו כולם

²²⁶ אפרים אשרי, "על המוקד", **הצפה**, ח' בשבט תש"ז 29 בינואר 1947, עמ' 2. וגם: Oshry, **The Annihilation**, pp. 126-127. יש לציין שהנאצים שרפו את בית החולים למחלות מדבקות כבר בראשית ימי הגיטו. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 22.

²²⁷ אפרים אשרי, "על המוקד", **הצפה**, ח' בשבט תש"ז 29 בינואר 1947, עמ' 2.

²²⁸ אהרן וגשל, **יחיד ודורו**, חלק ראשון, ירושלים תשע"א, עמ' 292, הערה 45.

²²⁹ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 160.

²³⁰ ראה לעיל עמ' 126.

לברוח, אך את ירחמיאל קרעו הליטאים לגזרים.²³¹ תיאור מרגש זה חסר בפרקים המקבילים **בחורבן ליטע**.²³² מדוע הוא הושמט מהמהדורה המקורית בידיש? הרב אשרי היה עד ראייה למעשה, ולא מדובר במידע שהתחדש לו עם השנים. מה יכול היה לגרום לו להשמיט מקרה הרואי זה? האם המקרה אירע במציאות? האם ייתכן והרב אשרי "המציא" את המקרה עם השנים ושילב אותו במהדורה האנגלית המאוחרת,²³³ על מנת להעצים את המיתוס היהודי המתנגד לנאצים ולעוזריהם? האם אולי היה לו עניין מיוחד להציג מעשה גבורה של יהודי שומר מצוות?

באחת השאלות מתאר הרב אשרי כך:

ביום א' ניסן תש"ב נשאלתי בגיטו קובנה אם מותר לו לאדם להציל את עצמו על ידי קניית תעודת התנצרות (טויפשיין) ועל ידי זה תהיה לו האפשרות לברוח ליערות ולצטרף²³⁴ לפרטיזנים?²³⁵

קשה לקבל בתאריך זה, אביב 1942, את המחשבה לברוח ליערות ולהצטרף לפרטיזנים, משום שכפי שכותב גרפונקל:

הידיעה על פלוגות פרטיזנים הנלחמים בגרמנים בנשק הגיעה בסוף קיץ 1943 גם לגיטו קובנה. הידיעה הלהיבה תושבים רבים בגיטו, בעיקר את הנוער... והניעה אותם לצאת מן הגיטו ולהצטרף לפלוגות הפרטיזנים.²³⁶

למעשה, רק בנובמבר 1943 יצאה מהגיטו הקבוצה הראשונה בדרכה לפרטיזנים.²³⁷ האם כבר שנה וחצי קודם לכן פנה אדם בגיטו לרב אשרי והעלה את הרעיון להצטרף אליהם? האם במקרה זה התיאור מדויק ואכן השואל רצה להיעזר בתעודת התנצרות על מנת לברוח לפרטיזנים, ורק התאריך שגוי? ואולי תמצית שאלה זו בעניין שימוש במסמכים מזויפים נשאלה בתאריך הנקוב, בניסן תש"ב, והרב אשרי הוסיף מעצמו את הרצון להצטרף לפרטיזנים במסגרת מגמתו לפאר את גבורתם של יהודים דתיים בשואה?

הרב אשרי מדגיש תיאורים שונים של סיכון עצמי לשם שמירת מצוות. הרב אשרי מספר **בחורבן ליטע** על אימו של מאיר אבעלאוו מתלמידי תפארת בחורים שטווחה חוטים לציצית לכל הבחורים.²³⁸ בשו"ת **ממעמקים** התיאור הופך לשאלה הלכתית, ונוסף הפרט המרשים שהצמר ממנו נטוו הציציות נגנב מידי הגרמנים. השאלה מתוארת כך:

חברת תפארת בחורים הגבירה... ללמוד תורה... בא לפני אחד מתלמידי חברה זו מר מאיר אבעלאוו... ושאל... מה לעשות כדי... לקיים מצות ציצית... כי אפסו אזלו תשמישי הקדושה בגיטו ואלה שהיו בלו מרוב שימוש ויושן...

²³¹ Oshry, *The Annihilation*, pp. 21-22.

²³² אשרי, **חורבן ליטע**, פרקים 2, 4. שמו של ירחמיאל הסבל נפקד גם ממפתח שמות האישים המופיעים בספר, הכוללת דמויות כגון: "בערשטיק דער גלעזער", "יאסל דער שוחט", ו"מאטל דער וויינמאכער". ראה: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 374-384.

²³³ לתיאור המהדורות השונות של חיבור זה ראה לעיל עמ' 125.
²³⁴ כך במקור.

²³⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ט"ו, עמ' ק"ב. שאלה זו נידונה לעיל בהרחבה בעמ' 173-175.

²³⁶ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 167.

²³⁷ רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**, עמ' 552.

²³⁸ Oshry, *The Annihilation*, p. 90.

אבל הוא מצא עצה ותחבולה איך להשיג ציצית... בשביל חבריו... שהיות שהוא עובד במקום שעובדי הכפייה של הגרמנים עובדים שם... ובמקום הזה נמצא צמר למכיר, אם כי הדבר כרוך בסכנת נפש בכל זאת באפשרותו לשלוח יד בקצת מהצמר... נפשו בשאלתו...

אם אפשר יהיה לקיים מצות ציצית... מהצמר הזה... מצד החשש של מצוה הבאה בעבירה...²³⁹

ומכיון שצעירי תפארת בחורים לא רק שנפשם לוהטת... באש קודש לקיים מצות ציצית... חביבה עליהם מצוה זו ביותר כי הם אינם יודעים את עתם... איוותה נפשם להיות גופם עטוף ציצית בכל עת... כדי שאם חס ושלום יוצאו להורג שיזכו להיקבר כשהם עטופים ציצית כמנהג ישראל מדור דור.²⁴⁰

האם בגיטו, להבדיל מבמחנות ההשמדה, היה מחסור כה חמור בבדים ובצמר עד כדי הצורך לגנוב מהגרמנים?²⁴¹ ואם כן, מדוע הרב אשרי לא ציין פרט זה כאשר הזכיר את העניין ב**חורבן ליטע**?²⁴² האם, אולי, הרב אשרי "הלביש" על טוויית חוטי הציצית את סיפור גניבת הצמר על מנת ליצור שאלה תיאורטית, ותוך כך גם להעצים את מסירות הנפש של היהודים לקיום מצוות? ואולי, שאלה זו המתאימה יותר למציאות מחנות ההשמדה, גם היא חלק ממגמה שהוצגה לעיל ליצור חיבור הנותן שיקוף כללי למוראות השואה?

הרב אשרי מספר על אותו ילד יהודי יהודה אדלמן, שהוסתר אצל נוכרים.²⁴³ מתואר, שבשעה שהאם מסרה אותו לידי האישה הנוכרייה היא גם מסרה פתק בו כתבה: "ילדי! אני עוזבת אותך לנצח. יהודי אתה ויהודי הישאר. טוב למות כיהודי מאשר לחיות כנוכרי".²⁴⁴ שוחחתי עם הרב יהודה אדלמן, והוא אמר שהוא היה ילד קטן ואין הוא יודע דבר על תקופה זו.²⁴⁵ סביר מאוד שלא יזכור את פרטי המעשה, אך אם אמו מסרה לו מכתב כה מרגש מדוע אין הוא יודע מכך? האם זו תולדה של תגובת הדחקה ורצון להשכיח את העבר הטראגי? ואולי הרב אשרי "המציא" מכתב ובו צוואה רוחנית של אם מישראל המעדיפה שבנה ימות כיהודי ולא יחיה כגוי, כביטוי של מסירות נפש יהודית?²⁴⁶

הרב אשרי מתאר באופן דרמטי את גבורת נפשו ואת מסירותו למצוות של פליט מפולין בשם גאלדקארן.

בחורף שנת תש"ב, כמה חודשים לפני חג הפסח...לא הרפתה המחשבה על דבר מצות פסח...

²³⁹ השאלה ההלכתית נוגעת בסוגיית "מצוה הבאה בעבירה", דהיינו, האם אפשר לקיים מצוה באמצעים אסורים? דוגמה קלאסית לכך היא נטילת לולב גזול בחג הסוכות, וראה: **תלמוד בבלי, סוכה**, דף ל'.
²⁴⁰ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ב, עמ' ע"ז-ע"ח. הרב אשרי התיר את השימוש בצמר זה, ראה: שם, עמ' פ"ד.
²⁴¹ גיברלטר מתאר שהיה קושי להשיג חוטים בגיטו, אך תמורת סכום הגון היה ניתן לקנותם. ראה: הרב יצחק אלחנן גיברלטר, **יסור יסרני**, חלק ב', בני ברק תשע"ג, עמ' 377.
²⁴² לשם השוואה, בשאלה דומה שהתעוררה בנוגע לשימוש בקרשים שנלקחו מהגרמנים ללא רשות לשם מצות סוכה, הרב אשרי מציין ב**חורבן ליטע** בהבלטה את הסיכון בלקיחת הקרשים. ראה: Oshry, **The Annihilation**, p. 52.
וגם: אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ו', עמ' מ"ט.
²⁴³ הסיפור אודותיו הובא בהרחבה לעיל בעמ' 214-216.
²⁴⁴ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 174-175. וגם: Oshry, **The Annihilation**, pp. 165-166.
²⁴⁵ בשיחה עימי באוגוסט 2013.
²⁴⁶ מעניין שהרב אשרי בחר לשייך צוואה רוחנית זו, לאם שבחרה למסור את בנה לידי נוכרים והסתכנה בכך שהוא יגדל כגוי.

משה גאלדקארן... מפולין... במקום עבודתו היה יכול לבוא במגע עם... ליטאים ולהשיג מהם קמח... האיש הזה קיבל על עצמו במסירות נפש ממש להשיג קמח... ולהכניסו לגיטו ולמרות הסכנה העצומה... הצליח מדי פעם... להגניב מעט קמח שהשיג...

הקמח הזה שהוא הגניב לגיטו הוסתר במקום סתר... וכך עלה בידו להביא קמעה קמעה, קמח שהספיק לאפית מצה בעד קרוב למאה איש שיוכלו לקיים מצות אכילת כזית²⁴⁷ מצה...

אולם למרבה הצער יומיים לפני חג הפסח בשוב האיש מעבודתו בערב, הוא נעצר על ידי השומרים הגרמנים... הם חיפשו חיפוש מדוקדק בבגדיו ומצאו אצלו שקיק קטן של קמח... מיד התחילו להפליא לו מכות, הם היכוהו ופצעוהו... שיברו לו את כל שיניו, למען יראו וייראו... אבל האיש קיבל את ייסוריו באהבה...

ואז בא האיש לפני... איך יוכל לקיים מצות אכילת כזית מצה כששיניו שבורות ואינו יכול ללעוס בהן... ולשרות את המצה איננו רוצה כי הוא מהחסידיים... שאינם אוכלים מצה שרויה²⁴⁸ בפסח?²⁴⁹

הפרטים המצוינים בשאלה, שם השואל, מוצאו הפולני, והתיאור הרחב, מחזקים מאוד את תחושת האותנטיות של הדברים. אולם השואל לספר **חורבן ליטע** מעוררת תמיהה. גם שם מתאר הרב אשרי את ההתארגנות לקראת חג הפסח בשנים 1942-1943. הוא מזכיר שיהודים שעבדו מחוץ לגיטו התבקשו להבריח קמח פנימה. הוא מזכיר גם גוי שהעביר לגיטו למעלה משלושה עשר קילוגרם קמח, וועדת "מעוה חטים" שקמה במטרה לדאוג לנזקקים.²⁵⁰ הוא כלל לא מזכיר את סיפור המעשה עם משה גאלדקארן.²⁵¹ האם המקרה אירע במציאות והוא פשוט צמצם את דבריו ב**חורבן ליטע** ונמנע מלהזכירו? האם אין מקום לפקפק שמא הרב אשרי לקח את בסיס המעשה של הברחת קמח לגיטו לאפיית מצות, ו"הלביש" עליו את סיפור היהודי שנתפס ושברו את שיניו? בכך הוא הרוויח רווח כפול, גם את העצמת מסירות הנפש היהודית למצוות, וגם יצירת פלטפורמה היסטורית לדיון בסוגיה הלכתית בהלכות פסח.

במקרה אחר, מתאר הרב אשרי את עוצמת הנפש היהודית ואת רצונו של יהודי למות מות קדושים. בשנת תשכ"ג הוא פרסם את השאלה שהציג לפניו בזמן "האקציה הגדולה" ר' אליהו, פליט מורשה שברח בתחילת המלחמה לליטא.²⁵² שאלתו הייתה:

מהו נוסח הברכה שעל מקדשי שמו יתברך מוטל לברך... הוא אמר לי, כי הוא רוצה לדעת בעצמו איך לברך... ומלבד זאת הוא רוצה לקיים מצוה, אולי האחרונה בימי חייו... לעבור בין הפקודים למות וללמד... ולזכותם שיברכו את הברכה כפי הדין.²⁵³

²⁴⁷ 'כזית' הוא שיעור המינימום הדרוש לקיום מצות אכילת מצה. ראה: רבי יוסף קארו, **שולחן ערוך, אורח חיים**, סימן תע"ה, סעיף ז'.

²⁴⁸ מעיקר הדין, מותר לשרות מצה אפויה במים, כיון שלאחר תהליך האפייה אין עוד חשש החמצה. אך מנהג החסידים להחמיר ולאסור "מצה שרויה". לפירוט השיטות ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ו', עמ' ס"ז-ס"ח.

²⁴⁹ שם, עמ' ס"ד-ס"ו. הרב אשרי הורה שיעשה "התרת נדרים" לפני שלושה, וישרה את המצה במים ויאכל. ראה: שם, עמ' ס"ט.

²⁵⁰ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 154-156, וגם: Oshry, **The Annihilation**, pp. 80-82.

²⁵¹ שם. גם במפתח השמות שמו לא מופיע. ראה: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 375.

²⁵² אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן ד', עמ' כ"ח-כ"ט.

²⁵³ שם, עמ' כ"ט.

גם במקרה זה, הפרטים ההיסטוריים: שם השואל ועיר מוצאו, מחזקים מאוד את תחושת האותנטיות. מאידך, גם כאן יש לתמוה מדוע בתיאור הארוך של "האקציה הגדולה" בחורבן ליטע²⁵⁴ הדבר לא מוזכר? יש שיחשדו שמא הרב אשרי המציא את הדיון. הטוענים כך, יכולים אפילו להציע מקור ששימש אולי כ"טריגר" לרב אשרי לשרטט את המקרה,²⁵⁵ והוא מאמרו של טוביה פרשל "ברכת קידוש השם" שהתפרסם בהמודיע בשנת תשי"ד.²⁵⁶ אגב הדיון בנוסחים שונים של הברכה, פרשל תיאר כיצד בדורות קודמים ראו היהודים הנרדפים יעוד בקידוש השם בעלותם למוקד. הוא קונן על כך שבדור השואה רבים היו מנותקים מצור מחצבתם, ו"לא הרגישו עוד בדמם את יחוד עמם מאז מעמד הר סיני".²⁵⁷ ייתכן ובתגובה לטענה זו הרב אשרי כתב את הדברים, על מנת להעלות על נס את כל אותם יהודים שקידשו שם שמים בשואה.

3.2.6 התהדרות עצמית

ישנם תיאורים שונים בכתבי הרב אשרי שיש לחשוד באמיתותם, שנועדו אולי לפאר את דמותו. חלק מהאירועים יש להניח שאירעו במציאות והספק הוא רק בדבר ייחוסם לרב אשרי, ובחלקם יש להסתפק אם כלל התרחשו.

בתיאור "אקציית הילדים" מופיע שהרב גרודזינסקי הסתתר אז במחבוא בשטח בית המרחץ²⁵⁸ אותו ניהל הרב אשרי.²⁵⁹ מתואר כיצד הנאצים התקרבו למקום והרב אשרי חשש שהרב גרודזינסקי יתגלה. בהמשך נשמע פיצוץ מכיוון המסתור, והוא חרד מאוד לגורלו של רבו. הוא חיכה בקוצר רוח שהגרמנים ימשיכו בדרכם, ומשעזבו, ניגש וראה שהרב בחיים וסובל רק מחרדה.²⁶⁰

הרבנית רבקה וולבה, בתו של הרב גרודזינסקי, מתארת את הדברים בצורה שונה:

עשינו דרכנו אל דירתנו ה"חדשה", ששכנה בקצה הגיטו... צריף עץ... פשוט ועלוב...

בעת שעברנו ל"דירתנו"... החלטנו להכין... מחבוא קטן, לשעת הדחק.

... מקום המסתור היה בחדרון השירותים הקטן, מתחת לריצוף, וכל גודלו לא עלה על מטר על מטר וחצי. באותו יום שבו פרצו הגרמנים לגיטו וחטפו את הילדים והזקנים, מיהרו אבא ו... אחי הקטן... להסתתר במחבוא, ובחסידי השם הם ניצלו.²⁶¹

כיצד ניתן ליישב את הפער בין התיאורים: המחבוא היה בבית הרב או בבית המרחץ? האם בתו של הרב התבלבלה בפרטים? האם באחד מימי האקציה הסתתר בבית המרחץ וביום השני במסתור בביתו?²⁶² ואולי הרב אשרי בדה תיאור זה מליבו ו"מיקם" את עצמו בצמוד להצללת רבו?

²⁵⁴ אשרי, חורבן ליטע, עמ' 77-80. וגם, Oshry, *The Annihilation*, pp. 62-63.
²⁵⁵ יש לציין שברכה על "קידוש השם" אינה מוסכמת על כל הפוסקים, וברמב"ם ובשולחן ערוך ברכה זו אינה מופיעה.

²⁵⁶ טוביה פרשל, "ברכת קידוש השם", המודיע, ד' באייר תשי"ד (מובא ב: <http://www.toviapreschel.com/he/%D7%90%D7%9C-%D7%93%D7%9E%D7%99-%D7%9C%D7%A0%D7%95-2/>).

²⁵⁷ שם.
²⁵⁸ Oshry, *The Annihilation*, p. 124.
²⁵⁹ על תפקידו של הרב אשרי בבית המרחץ ראה לעיל עמ' 22.

²⁶⁰ Oshry, *The Annihilation*, pp. 124-125. וגם: אשרי, חורבן ליטע, עמ' 153.
²⁶¹ רבקה וולבה, ואמונתך בלילות, ירושלים תשנ"ז (להלן: רבקה וולבה, ואמונתך בלילות), עמ' 89, 92.

אין ספק שהרב אשרי פעל במסירות רבה בהרבצת תורה בגיטו לחברי תפארת בחורים,²⁶³ אך האם הוא, כטענתו, ארגן את חבורת הלומדים?²⁶⁴ האם הוא שארגן בחשאי חבורה קטנה של אנשים והטיל עליהם "לחפש עצות ותחבולות בכדי להשיג קמח לאפית מצות"?²⁶⁵ האם הוא תמיד היה במוקד העשייה באירועי הגיטו הרבים?

הרב אשרי כותב שהוא היה מבאי ביתו של הרב שפירא, "ממש כבן בית".²⁶⁶ הוא היה מבקר אצלו מידי יום.²⁶⁷ בהתחשב במצבו הרפואי המורכב של הרב שפירא,²⁶⁸ האם אפשר היה לבקר אצלו בקביעות? האם אין זו לשון גוזמה? הרב אשרי עצמו כותב שהוא היה "חולה אנוש ומוטל על ערש דוויו",²⁶⁹ ושבחג סוכות תש"ג, חודשים אחדים לפני מותו של הרב שפירא,²⁷⁰ הוא היה חולה מאוד ואי אפשר היה לדבר איתו.²⁷¹

בעת שנדרש הרב שפירא להכריע בשאלה כנראה הקשה ביותר שהוצבה לפתחו, אם להישמע להוראות הגרמנים לפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר למה שהתברר כ"אקציה הגדולה", הוא התעכב בהכרעתו חצי יממה. נציגי האלטסטנראט פנו אליו בשאלה באחת עשרה בלילה והוא הבטיח תשובה בשש בבוקר, ואז דחה את הכרעתו לתשע, ושוב לאחת עשרה.²⁷² תורי מתאר:

הרב הבטיח שלא יעצום עין כל הלילה... בשעה שש... מצאוהו שקוע בעיון בספרים שנערמו על שולחנו. בפניו ניכרו היטב אותות ליל הנדודים והמאמץ הגדול שעשה למצוא אסמכתאות לפיתרון הבעיה הנוראה.²⁷³

הרב אשרי מתאר שבאותו בוקר גורלי הוא ביקר בבית הרב שפירא, והרב עיין בסוגיות תוך שגופו רועד, והוא הראה לרב אשרי דיונים בפוסקים במצבים דומים.²⁷⁴ האם בלחץ הגדול של הכרעה גורלית דחופה הרב שפירא היה פנוי לקבל אורחים ולדון עימם בסוגיות? האם אולי הרב אשרי בדה פרט זה ו"מיקם" עצמו במרכז ההתרחשות?

עוד מדגיש הרב אשרי את קשריו המיוחדים עם הרב שפירא, וכותב ביחס לשאלות הרבות שהופנו לרב העיר: "היה מבקש ממני לעיין בשאלות הללו ולחוות עליהן את דעתי".²⁷⁵ ולטענתו, הרב שפירא גם עודד אותו לכתוב ספר על הלכות פיקוח נפש במציאות המיוחדת של הגיטו.²⁷⁶ אף בהנחה שהדברים נכונים, אין להיחפז ולהסיק מכך שהרב שפירא ראה בו את ממלא מקומו

²⁶² "אקציית הילדים" נמשכה יומיים, והתקיימה בימים ג'ד' בניסן תש"ד 27-28 במרץ 1944. ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 23.

²⁶³ ראה בהרחבה לעיל עמ' 24-33.

²⁶⁴ הרב אשרי כותב: "ארגנתי לזאת תפארת בחורים ואספתי בחורי חמד גדולים וקטנים". ראה: אשרי, ממעמקים, חלק ה', סימן י', עמ' צ"ד. על טענות בדבר אחרים שארגנו את החבורה, ראה לעיל עמ' 25.

²⁶⁵ אשרי, ממעמקים, חלק ה', סימן ו', עמ' ס"ה.

²⁶⁶ שם, חלק א', ב"הקדמת המחבר".

²⁶⁷ Oshry, *The Annihilation*, p. 117.

²⁶⁸ ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 203. וגם: אהרן וגשל, יחיד ודורו, ירושלים תשע"א, עמ' 306-307, 310-311.

²⁶⁹ אשרי, ממעמקים, חלק א', ב"הקדמת המחבר".

²⁷⁰ הרב שפירא נפטר באדר א' תש"ג. ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 200-203.

²⁷¹ אשרי, ממעמקים, חלק ד', סימן ה', עמ' מ"ז.

²⁷² ראה: תורי, גיטו יום יום, עמ' 62-63.

²⁷³ שם, עמ' 63.

²⁷⁴ Oshry, *The Annihilation*, p. 61. וראה גם: אשרי, חורבן ליטע, עמ' 142.

²⁷⁵ אשרי, ממעמקים, חלק א', ב"הקדמת המחבר".

²⁷⁶ אפרים אשרי, "רבה של קובנה הי"ד", קול ישראל, שנה כ"ו, גיליון כ"ד, כ"א באדר תש"ז 13 במרץ 1947, עמ' ד'. המאמר הופיע עוד מספר פעמים, ראה פירוט לעיל בעמ' 124, הע' 91.

ברבנות העיר, ייתכן וזה היה מעין קשר של רב ו"שמש" העורך לפני הרב את הדברים ומביא אותם לאישורו.²⁷⁷

בהמשך לכך, יש לבחון גם את מעמדו כפוסק מוכר בגיטו. סביר מאוד שתלמידיו בתפארת בחורים שאלו אותו שאלות שונות, ועוד אנשים עימם בא במגע. אך האם היה לו מעמד מוכר כפוסק לרבים? הרב אשרי מזכיר את פנייתו של ד"ר זאכארין, שביקש ממנו לבוא ולשכנע חולים מאושפזים בבית החולים שאסור להם לצום ביום הכיפורים עקב מצבם המסוכן.²⁷⁸ נראה שאין להסיק מכך על מעמדו של הרב אשרי, כיון שד"ר זאכארין היה "מתבולל ורחוק מענייני הדות",²⁷⁹ ופנייתו אליו לא בהכרח נבעה מהכרה בגדלותו התורנית. ייתכן ופנה אליו רק מתוך היכרות אישית שצמחה מפעילותו של הרב אשרי בוועדת התברואה.²⁸⁰

האם האלטסטנראט פנו אליו בשאלות? הרב אשרי מתאר את השאלה הבאה:

נשאלתי בגיטו קובנה... 15 בספטמבר 1941... המפקד על... הגיטו קובנה... נתן אז לאלטסטנראט 5000 כרטיסים לבנים ("יאראדאן שייך") לחלק בין בעלי מלאכה ומשפחותיהם... ואז בגיטו נמצאו קרוב לשלושים אלף נפשות... ובתוכם בעלי מלאכה ומשפחותיהם כעשרת אלפים ונעשה מהומה גדולה...

השאלה... אם מותר לאלטסטנראט ליקח הכרטיסים ולחלקם להבעלי מלאכה?²⁸¹

האם חברי האלטסטנראט פנו אליו בשאלה זו? גרפונקל מתאר את המצוקה בה נמצאו חברי האלטסטנראט:

אלפי אנשים ונשים, אחוזי בהלת פחד, בכו, התחננו, צעקו, איימו, התקוטטו ביניהם וקיללו את מחלקי התעודות. לא קשה להבין את רוחם של אלה שהוטל עליהם התפקיד המר לחלק את התעודות... כלומר להכריע מי לחיים ומי למוות... בכל רגע צצו שאלות של מצפון איומות וטראגיות...

בחוגי ה"אלטסטנראט" עלתה הצעה ראדיקאלית- להחזיר את כל ה"יאראדאן שייך" לגרמנים ולהודיע להם שאין ה"אלטסטנראט" רואה כל אפשרות לחלק אותן. היו גם כאלה שהרחיקו לכת יותר והציעו לשרוף את כל התעודות... הנימוקים היו שאם נגזרה גזרה על כל עדת קובנה אין זה מוסרי שחלק... יופלה לטובה.²⁸²

גרפונקל מתאר את ההכרעה שהתקבלה:

²⁷⁷ יש שהגדירו את הרב אשרי בזהירות כ"יד ימינו" של הרב שפירא בגיטו. הגדרה זו היא עמומה ויכולה לתאר טווח רחב של מערכות יחסים, ממשנה המופקד על תחומי אחריות ועד עוזר ומזכיר. ראה: טובה יוסקוביץ ורבקה פרבשטיין, **ממעמקים קראתיך יהודי גטו קובנה שואלים - ערכת תמונות ומדריך למורה**, גנזך קידוש השם, בני ברק תשס"ד 2004, עמ' 11, 32.

²⁷⁸ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ד', עמ' נ"א- נ"ב.

²⁷⁹ שם, חלק ג', סימן י', עמ' פ"ב.

²⁸⁰ על פעילותו זו ראה לעיל עמ' 22.

²⁸¹ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה א', עמ' 95.

²⁸² גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 65.

אחרי דיונים רבים ומייגעים גברה בחברי ה"אלטסטנראט" הדעה שאין להם זכות מוסרית לדון לכליה גם את 5000 היהודים שלעת עתה עדיין יש האפשרות להציל אותם.²⁸³

גרפונקל מזכיר דיונים מייגעים, אך אין הוא מזכיר פנייה לרב שפירא, לרב אשרי, או לכל רב אחר במטרה לקבל חוות דעת הלכתית-מוסרית. האם הייתה פנייה כזו וגרפונקל לא מתאר אותה? יש לדייק ולשים לב לתיאורו של הרב אשרי. אמנם, במרוצת הקריאה ניתן להבין שהשאלה התעוררה מדרגי האלטסטנראט, אך אין זה מופיע בפירושו. יתרה מכך, בנוסח מקביל מופיע: "בתוך המולת הבהלה נשאלתי שאלה גורלית...".²⁸⁴ ייתכן מאוד ולא מחוגי האלטסטנראט עלתה השאלה, כי אם מקרב הציבור הרב שהצטופף וניסה להשיג כרטיסים. ייתכן מאוד ובשעות גורליות אלה מי מהקהל פנה לרב אשרי ופתח בדיון תיאורטי בנוגע לאלטסטנראט בסוגיית חלוקת הכרטיסים. והוא המשיך ושאל, האם מותר לחטוף מאותם הכרטיסים המיועדים לבעלי המלאכה?²⁸⁵

בשאלה אחרת מתאר הרב אשרי:

בפרוס הפסח של שנת תשי"ג שלחו הגרמנים... לגיטו קובנה את מכסת הלחם שהיו נוהגים לחלק ליהודים באמצעות האלטסטנראט, מכסה זו הייתה למשך של שבועיים. ונשאלתי כדת מה לעשות בנדון האיסור של חמץ שעבר עליו הפסח, כי... אי אפשר היה למכור את החמץ לפני הפסח לעובדי כוכבים ומזלות...

הוריתי להם למעשה שיבטלו לפני הפסח את החמץ שלא הספיקו לאוכלו... ולאחר הפסח מותר להם חמץ זה שהרי אנוסים היו.²⁸⁶

משאלה זו, הנוגעת לכאורה להתנהלות פנימית של האלטסטנראט, משתמע, שהיא הוצגה על ידי מנהיגי הציבור. התאריך המופיע, פסח תשי"ג, הוא זמן קצר לאחר פטירתו של הרב שפירא.²⁸⁷ האם לאחר פטירתו של רב העיר הפך הרב אשרי להיות הכתובת הראשית לשאלות הקהל?²⁸⁸ יש לזכור שבין החיים בגיטו בשלב זה היו מספר רבנים בולטים, ובראשם הרב אברהם גרודזינסקי, המנהל הרוחני של ישיבת כנסת ישראל. עוד היה בחיים הרב מרדכי פגרמנסקי,²⁸⁹ שהיה מבוגר מהרב אשרי ונודע כגאון מבריק וקפדן עצום במצוות, וכבר הספיק לשמש כראש ישיבה לפני המלחמה.²⁹⁰ האם למרות גדלותם התורנית הבולטת של הרבנים האחרים העדיפו מנהיגי הקהל לפנות לרב אשרי, בגלל היכרות אישית וכדומה?²⁹¹ יש לציין שגרפונקל לא מזכיר שאלה כזו שעלתה בחוגי האלטסטנראט והועברה להכרעה רבנית. עוד יש להעיר, שבהתחשב בכך שהאלטסטנראט היה מופקד על ציבור גדול ומגוון שכלל רבים שלא היו שומרי מצוות, ציבור

²⁸³ שם, עמ' 65-66.

²⁸⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן א', עמ' י"ד.

²⁸⁵ שם. הרב אשרי פסק שמותר לאלטסטנראט לחלק את הכרטיסים, ומותר לרבים לנסות ולחטוף מהם. ראה: שם, עמ' כ"ד.

²⁸⁶ שם, חלק א', סימן כ"ב, עמ' קכ"ט-ק"ל.

²⁸⁷ הרב שפירא נפטר בכ"ב באדר א' תשי"ג. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 200, 203.

²⁸⁸ יש הטוענים כך, ראה: **Torah Café, Voices of the Past: Rabbi Ephraim Oshry**, by The Rohr Jewish Learning Institute, Source (downloaded Feb. 24 2016): http://www.torahcafe.com/jewishvideo/voices-of-the-past-rabbi-ephraim-oshry-video_00aebd176.html. הדברים נאמרים בדקה ה-01:40 של הסרט. שורדים

²⁸⁹ שונים עימם שוחחתי דחו טענה זאת מכל וכל.

²⁸⁹ על הרב פגרמנסקי, ראה: הרב מיכאל יעקב ביטון, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, ירושלים תשע"ג.

²⁹⁰ שם, עמ' 87.

²⁹¹ הרב אשרי היה קשור לאלטסטנראט במסגרת פעילותו כחבר בוועדת התברואה של הגיטו. על פעילותו זו ראה לעיל עמ' 22.

שסבל ממצוקת רעב, נראה שאין זה סביר שהאלטסטנראט הקפיד על הלכות חמץ ונמנע מלחלק את מכסת הלחם לכלואים. נראה לומר שהרב אשרי נקט בניסוח מעורפל, וגם שאלה זו עלתה ממי מהציבור שחפץ להקפיד באיסור חמץ, ולא מהאלטסטנראט, ועל כן אין כאן ראייה למעמד ציבורי מוכר על ידי הנהגת הגיטו. ייתכן גם והשאלה כלל לא נשאלה במציאות, והרב אשרי יצר שאלה מדומה לשם דיון הלכתי.²⁹²

אם בתקופת הגיטו יש לתהות על מעמדו הציבורי של הרב אשרי כפוסק הלכה, שונה הדבר לאחר השחרור. אז אין ספק בדבר מעמדו, עת הוא שימש כרב הקהילה הקטנה שהתפתחה בקובנה.²⁹³ יש לציין ששתי שאלות נשאל הרב בתקופה זו על ידי נשים נוכריות, שהן וודאי לא בחנו את גדולתו בתורה, ונראה שפנו אליו רק עקב תפקידו הרשמי כרב הקהילה.²⁹⁴

אולם גם בנוגע לפעילותו לאחר השחרור, יש לבדוק היטב את תיאוריו השונים. הרב אשרי מתאר כיצד פעל להשבתם של ילדים יהודים. הוא מזכיר שתי בנות, עדינה שער, נכדת הרב שער ראש ישיבת סלבודקה, ושולמית פרידמן, בת הרב מלכיאל פרידמן, שהוותרו אצל נוכרים. הרב אשרי פנה לכומר שהיה אמור לדעת את מקום הימצאם, והכומר דחה אותו שוב ושוב. לבסוף הכומר מסר כתובת של בית יתומים מחוץ לקובנה, שם הבנות נמצאות. הרב אשרי שלח את בת שבע ברקמן ואת רחל דייטש למשימת החזרת הבנות, ובעזרת הבורא הן הצליחו במשימתן.²⁹⁵

שוחחתי עם אחת הבנות, הרבנית שולמית פרידמן-וולפא, והיא אישרה באוזניי ששתי הנשים באו והוציאו אותה מידי הנוכרים. אך היא הוסיפה ואמרה שלמיטב ידיעתה לרב אשרי לא היה כל קשר לעניין.²⁹⁶ האם כילדה קטנה היא לא ידעה על פעילותו מאחורי הקלעים? ואולי הרב אשרי הוסיף פרט זה על מנת להפוך עצמו לפעיל מרכזי בהצלתן? ייתכן גם, והרב אשרי כרב קהילת השורדים חש עצמו כאחראי ומנהל של כל פעילות הקהילה, ועל כן ניסח כך את הדברים. מכל מקום, בהקשר הרחב של פעילות בתחום זה, ראוי לציין שדב לוין מונה את נציגי ועד הקהילה בקובנה שעסקו בגאולתם של ילדים, וראשון ברשימה מופיע הרב אשרי. אחריו מוזכרים: הרבנית שולמן, בת שבע ברקמן, רחל דייטש, ואחרים.²⁹⁷

במקור אחר הוא מתאר מציאת ארגזים רבים מלאים בספרי קודש, חלקם יקרי המציאות. פעם הוא נוקט בלשון רבים "מצאנו",²⁹⁸ ופעם בגוף ראשון "הצלחתי למצוא".²⁹⁹ ייתכן ומצא את

²⁹² עוד יש להעיר, שבמקרה זה גם הנתון הכללי שמביא הרב אשרי, שאספקת המזון הייתה לשבועיים, מחייב בדיקה. תורי מציין שהאספקה הגרמנית הייתה על בסיס שבועי (תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 523-524). ייתכן וכחלק מיצירת שאלה מדומה, הרב אשרי שינה את הנתון ההיסטורי וציין אספקה לשבועיים, על מנת ליצור מציאות של מזון המצוי בידיהם קודם חג הפסח שצריך להספיק להם עד לאחר החג, ואותו ניתן למכור לגוי או "לבטל". כיון שאם האספקה הייתה שבועית, את האספקה מלפני פסח היו נאלצים לחלק בחג, ובאספקה שהגיעה בימי החג, לא ניתן היה מבחינה הלכתית ליישם את הפתרון של "ביטול חמץ" שהציע הרב אשרי (ראה: רבי יוסף קארו, **שולחן ערוך, אורח חיים**, סימן תמ"ו).

²⁹³ ראה בהרחבה לעיל מעמ' 42.

²⁹⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן כ"ד, עמ' קל"ז, וגם, חלק ד', סימן ט"ז, עמ' צ"ט.

²⁹⁵ Oshry, **The Annihilation**, p. 166. וגם: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 175-176.

²⁹⁶ בשיחה עימי בחודש מאי 2013.

²⁹⁷ עוד מופיעים שם ברשימה: ד"ר פרומה גורביץ וד"ר אברמוביץ, ושניים נוספים שנרצחו במהלך פעילות זו, פופול ויוניסקי. לוין מתבסס על עדויות של אחרים. ראה: דב לוין, "שרידי היהודים בארצות הבלטיות בין התבססות לציאה (1944-1946)", בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), **שארית הפליטה 1944-1948 השיקום והמאבק הפוליטי הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"א, עמ' 21, הערה 17.

²⁹⁸ Oshry, **The Annihilation**, p. 158.

²⁹⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ל', עמ' קע"ב.

הספרים יחד עם אנשים נוספים, וייתכן גם שאחרים הם שמצאו, ובגלל מעמדו כרב הקהילה הוא ראה עצמו כמופקד על כל האירועים.

בנוגע למידת מרכזיותו של הרב אשרי בפעילות בקרב השורדים, ראוי להביא את דבריה של הדסה לוי³⁰⁰ שתיארה את החיים בקובנה לאחר השחרור במילים הבאות:

העילוי הטלזאי הגאון ר' מרדכי פגרמנסקי... ניצול מן הגיטו הקובנאי יחד עם שני מרעיו ר' מרדכי צוקרמן ור' אברהם יצחק וינקלשטיין... "הבעל תשובה"...

אלה השלושה היו עמודי התווך, אשר עליהם התבסס בנין הקהילה העברית בקובנה, שעדיין הייתה בהיווצרה. הם שפתחו את בתי התפילה, הם שתקנו את בית הקברות, הם שיסדו מסעדה של מאכלים כשרים וייסדו את המקוה, הם שניהלו את כל העדה הרצוצה והכואבת בחומר וברוח. הם שאספו את עצמות המתים בחפירות שבגיטו וביאום לקבר ישראל.³⁰¹

אמנם, הגברת הדסה לוי סבלה מבריאות מאוד רופפת, ועקב מחלתה, הפריזמה דרכה ראתה את המציאות הייתה מוגבלת למידות חדר אשפוז הצר.³⁰² ייתכן גם והרב אשרי היה עסוק באותה עת בבדיקת מצב היהודים בעיירות ליטא מחוץ לקובנה.³⁰³ ומכל מקום, נראה שזה מעניק פרופורציה לדברים. הרב אשרי היה בהחלט פעיל מרכזי בקהילת השורדים, אך ספק אם ניתן לייחס אליו את כל הפעילויות.

3.2.7 התבססות על שמועות³⁰⁴ ועל עדויותיהם של אחרים

הספר **חורבן ליטע** בנוי משני חלקים. חלקו הראשון מספר את סיפורו של גיטו קובנה, והחלק השני מתאר את חורבן עיירות ליטא השונות.³⁰⁵ הרב אשרי שהיה כלוא בגיטו קובנה, ודאי אינו יכול להעיד על האירועים שאירעו בשאר עיירות ליטא, והוא נשען בחלק השני על עדויותיהם של אחרים. כפי שהוא בעצמו כותב בהקדמה לתרגום האנגלי, הוא החליט לספר לעולם את מה שראה בעצמו ואת מה ששמע מעדים אחרים.³⁰⁶ אך האם גם במידע שהוא מביא על גיטו קובנה, משולבים אולי דברים ששמע מאחרים או משמועות כלליות?

הרב אשרי מתאר, למשל, כיצד הסתתר בבונקר בזמן "האקציה האסטונית הראשונה" באוקטובר 1943,³⁰⁷ עם קרוב לתשעים איש. היה מי שהצביע בפניו על שק ואמר שמוסתר שם נשק, ושאל הגרמנים יתפסו אותם הם יילחמו כנגדם ולא ילכו עוד כצאן לטבח. אמרו עוד לרב אשרי שראוי

³⁰⁰ גברת הדסה לוי הייתה מורה בבית ספר יבנה בקובנה לפני המלחמה. ראה: הרב יצחק אלחנן גיברלטר, **יסור יסרני**, חלק א', בני ברק תשס"ז, עמ' 223-224.

³⁰¹ הדסה לוי, **בת-עמי**, בני ברק תשנ"ו, עמ' 337.

³⁰² שם, עמ' 336, 338.

³⁰³ על פעילותו בשטח זה, בתקופה זו, ראה לעיל עמ' 49-52.

³⁰⁴ על שמועות בגיטאות, ראה: Amos Goldberg, "Rumor Culture among Warsaw Jews under Nazi Occupation: A World of Catastrophe Reenchanted", **Jewish Social Studies**, Vol. 21, No. 3 (Spring-Summer 2016), pp. 91-125 [appears at: (Downloaded Sept. 25 2016) http://www.jstor.org/stable/10.2979/jewisocistud.21.3.04?seq=1#page_scan_tab_contents].

וגם, Isaiah Kuperstein, "Rumors: A Socio-Historical Phenomenon in the Ghetto of Lodz", **The Polish Review**, vol. 18(4), New York 1973, pp. 63-83.

³⁰⁵ תיאור מורחב של ספר זה ראה לעיל בפרק שיש, מעמ' 125.

³⁰⁶ Oshry, **The Annihilation**, "Author's Introduction", p. ii.

³⁰⁷ באקציה זו נתפסו קרוב לשלושת אלפים יהודים, הצעירים נשלחו לעבודה באסטוניה והקשישים והילדים נלקחו אל מותם. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 23.

שהוא עצמו ילמד להשתמש בנשק.³⁰⁸ על מה שנאמר יכול הרב אשרי להעיד באופן אישי, אך מה בפועל הכיל השק נראה שהרב אשרי לא ידע. במקרה זה הוא מציין בפירושו ששמע את הדברים מאחרים. האם ישנם מקרים נוספים בהם הוא נשען על דברי אחרים, ומבלי שציין זאת?

3.2.8 סיפור שלושה עשר הקדושים- התבססות על שמועות? יצירת מיתוס³⁰⁹ לשם חיזוק אמוני?

אחד התיאורים המוכרים ביותר שפרסם הרב אשרי, נוגע להתנהגותו של הרב אלחנן ווסרמן, ראש ישיבת ברנוביץ', על סף השמדתו.

כבר במכתב הראשון ששלח הרב אשרי מיד לאחר השחרור באוגוסט 1944, הוא הזכיר שהרב אלחנן ווסרמן נאסר עם רבנים נוספים בתחילת הכיבוש הנאצי. מכתב זה התפרסם בעיתון **אייניקייט** של הוועד היהודי האנטי פשיסטי במוסקבה.³¹⁰ משם הגיעה הידיעה לארצות הברית, ופורסמה בשינויים קלים בעיתון **דער מארגען זשורנאל**,³¹¹ וגם בארץ ישראל בעיתון **הארץ**. בעיתון **הארץ** הופיע כך:

לאחר הטבח בסלובודקה³¹² נאספו שרידי רבני קובנו ברחוב פאניארה. היו שם ר' יוחנן³¹³ וואסרמן ובנו מלומז'ה, ר' משה רייס, ראש ישיבת סלונים, הרב טאדר, ר' משה חיים זאכס, ר' אברהם גרודזינסקי ובני ביתו. בצהריים התחילו הפאשיסטים לערוך טבח בפורטים מספר 7-8. ב 13³¹⁴ ביוני באו הרוצחים אל בית הרבנות הראשית ברחוב פאניארה ואסרו 13 איש, בהם הרבנים וואסרמן, זאכס, ווערניקובסקי ורייס. אותו יום ניצלו ממאסר רק הרב אושרה,³¹⁵ ר' אברהם גרודזינסקי ורבה הראשי של קובנו ר' אברהם... שפירא.³¹⁶

פרסום ראשוני זה בקיץ 1944 סיפק רק את הפרטים "היבשים" אודות המאסר והרצח של אותם רבנים. אולם, כעבור כמעט שנתיים, לבש מקרה זה צורה חדשה ומורחבת במסגרת סדרת המאמרים שכתב הרב אשרי בעיתון **דער מארגען זשורנאל** בשנת 1946.³¹⁷ משם הגיעו הדברים לארץ ישראל ופורסמו בעיתון **הצפה**³¹⁸ בנוסח הבא:

שימשה דירתו של הרב גרודזינסקי בית וועד לחכמים. הנה מסב הגאון ר' אלחנן ווסרמן... ולומד בעיון ובהתעמקות... מסבים הרב ר' יוסף חיים זאקס... הרב ר' משה רייז, הרב ר'

³⁰⁸ Oshry, *The Annihilation*, p. 105. וגם: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 121-122.
³⁰⁹ להגדרת מיתוס, ראה: דוד אוהנה ורוברט ס. ויסטריך, "מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות", בתוך: הנ"ל (עורכים), **מיתוס וזיכרון גלגוליה של התודעה הישראלית**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 17. לתיאור מיתוסים נוספים ותפקידם בשיקום החברה החרדית אחרי השואה, ראה: מיכל שאול, **פאר תחת אפר החברה החרדית בישראל בצל השואה 1945-1961**, ירושלים 2014, עמ' 200-254.
³¹⁰ "דער אומקומ פונ די ליטווישע ראבאנים", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2.
³¹¹ "שילדערט ווי נאצי חיות האבען געמארדעט רבנים אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 8 בספטמבר 1944, עמ' 1, והמשך בעמ' 10.
³¹² בראשית הכתבה מתואר הטבח שביצעו לאומנים ליטאיים ביהודי קובנה כבר ב-26 ביוני, מיד לאחר פלישת הגרמנים.
³¹³ הטעות במקור, והכוונה היא לרב אלחנן.
³¹⁴ התאריך וודאי שגוי שהרי הגרמנים פלשו לליטא רק ב-22 ביוני.
³¹⁵ הטעות במקור, והכוונה היא לרב אשרי.
³¹⁶ "איכה נרצחו רבני ליטא", **הארץ**, כ"ד באלול תש"ד 12 בספטמבר 1944, עמ' 1.
³¹⁷ הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6.
³¹⁸ בראשית הכתבה בעיתון **הצפה**, הדברים מיוחסים ל: "מסמך ראשון על חורבן יהדות ליטא הם מאמריו של הרב אפרים אשרי במארגען זשורנאל של ניו יורק". ראה: "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז באלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2.

שבתי ווערניקובסקי... הרב ר' דוד גודר, הרב ר' יצחק גפן ועוד... הם עסקו בהלכות טומאה וטהרה. בעולם טמא זה מצאו עניין להתעמק בסוגיות אלו. בשעה שישבו ולמדו התפרצו לבית שלושה "שאווליסטים", פאשיסטים ליטאים, שהתחילו לצרוח בקולותיהם הטמאים. בהיות הלומדים שקועים בלימודם לא שמעו את הקולות והמשיכו במשא ומתן של הלכה. הטמאים נכנסו לחדר וירו מאקדוחיהם. לשמע היריות בתוך ארבע אמותיהם נתעוררו הלומדים וראו לעיניהם את אבי אבות הטומאה, את הרוצחים. שצחקו את צחוקם המרושע, ואחד מהם פנה ואמר:

רציתם לארגן התקוממות כנגד שלטון הכיבוש. אבל נתפסתם בידינו. לא תתחמקו. מורדים!

והשני פקד על שארית התורה בארץ ליטא: "להסתדר בתור ולילך אחרינו!". הרבנים וראשי הישיבות קמו ממקומותיהם ופנו לילך. ה"שאווליסטים" העמידו את ר' אלחנן ווסרמן בראש. ר' אברהם גרודזינסקי לא היה מסוגל לילך מחמת רגלו החולה והם הרגוהו במקום.³¹⁹ תוך כדי התכוננות לילך בדרך שממנה אינם חוזרים, קם ר' אלחנן והתחיל לדבר את³²⁰ תלמידיו וחבריו. במתינות חיצונית סח את שיחתו. קולו לא נשתנה. הוא דיבר כפי שחש בלבבו. הוא לא השתמש בנימה אישית, לא נפרד מבנו ר' נפתלי. אל³²¹ מכוונים היו דבריו. אל כלל ישראל. הוא אמר:

במרומים הרינו מוחזקים, כנראה, לצדיקים ועלינו לכפר בגופותינו על כלל ישראל...³²² נשוב, איפוא, בתשובה שלימה במקום הזה. הזמן קצר, "המצודה התשיעית"³²³ קרובה, ונחזור תיכף ומיד בתשובה להשם יתברך... עתה נלך למות בנפש תמימה ואל יתערבו הרהורים רעים במחשבותינו, שמחללים את הקרבן, קרבן האדם מישראל על קדושת השם... באש הצת ובאש אתה עתיד לבנות... האש אשר תבער בגופותינו היא תבנה את בית ישראל...

שלושה עשר גאוני ליטא ור' אלחנן בראשם צעדו ל"מצודה התשיעית", מקום הירצחם של יהודי סלובודקה. פניהם היו נסוכים שמחה של קדושה. צעדיהם היו אמיצים, זריזים. וכעבור שעה האזינו יהודי סלובודקה להדהוד היריות ולשאגת "שמע ישראל" מפי שלושה עשר גאוני ליטא בעמדם מול פני הטומאה היורקת אש וכיליון.³²⁴

בכתבה המקורית בעיתון **דער מארגען זשורנאל** הדברים מורחבים אף יותר. שם מצוטט הרב ווסרמן כאומר שיש להזדרז ולחזור בתשובה על מנת שניחשב לקורבנות ראויים, וכך נציל את חייהם של אחינו ואחיותינו באמריקה.³²⁵ ניסוח מורחב זה מובא על ידי בנו של הרב אלחנן ווסרמן

³¹⁹ פרט זה שגוי, הרב אברהם גרודזינסקי נרצח על ידי הגרמנים בזמן חיסול הגיטו. ראה למשל: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 258, הערה 19.

³²⁰ כך במקור.

³²¹ חסרה המילה: כולם. במקור בעיתון **דער מארגען זשורנאל** מופיע: צו אלעמען.

³²² בכל המקרים בהן מופיעות בפסקה זו (...), הן נמצאות במקור.

³²³ הפרוט התשיעי, מקום חיסולם של רבים מיהודי גיטו קובנה.

³²⁴ "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז באלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2.

³²⁵ הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6. המילים: "אמעריקאנער ברידער און שוועסטער" מופיעות שם בהדגשה, וראה להלן בעמ' 233.

בהקדמה לספר **קובץ שיעורים**, בו מקובצים שיעורי התורה של אביו.³²⁶ הרב אשרי שב ופרסם את הנוסח המורחב של הדברים בספרו **חורבן ליטע**,³²⁷ וגם במהדורת התרגום לאנגלית.³²⁸

תיאור זה מצוטט רבות בקרב האוכלוסייה הדתית והחרדית, כסמל למארטיריזם בתקופת השואה. הרב נויגרשל, מהמרצים המפורסמים בציבור החרדי, ציטט את נאומו של הרב ווסרמן וחתם במילים: "כך הלכו גדולי ישראל אל מותם".³²⁹ אייבשיץ כתב: "במותו ההרואי נתן דוגמה אישית ומופת, איך ניתן להפוך את המוות המשפיל שגזרו הנאצים... לאקט של גבורה נורא הודי".³³⁰ התיאור מוזכר גם ב**האנציקלופדיה של השואה** כדוגמה יחידה בערך "קדוש השם". שם מופיע:

עדי ראייה רבים תיארו מראות של קדוש השם שבהם נאמרו בפומבי הווידי וקריאת 'שמע ישראל' אחרונה, ונוכח המוות עמדו הקורבנות בכבוד, באהבה ואף בשמחה...

בין תיאוריהם המרשימים ביותר של עדי ראייה מצוייה התחינה האחרונה של תלמיד חכם נשוא פנים, הרב אלחנן ווסרמן.³³¹

האם תיאור זה, המרטיט לבבות, פורש לפנינו את העובדות ההיסטוריות כפי שאירעו במציאות?

השוואת הנוסחאות במקורות השונים, מלמדת שהתיאור עבר שינויים. בפרסומים המוקדמים פרצו שלושה ליטאים לבית,³³² בפרסומים המאוחרים עלה מספרם לארבעה.³³³ בפרסומים המוקדמים האשימו אותם הליטאים בניסיון ארגון מרד נגד השלטון,³³⁴ בפרסומים המאוחרים ההאשמה התרחבה לכדי ניסיון בריחה לפלשתינה.³³⁵ בפרסומים המוקדמים מוזכרת נוכחותו של בנו של הרב ווסרמן, ר' נפתלי, שאביו לא נפרד ממנו בנימה אישית,³³⁶ ובפרסומים המאוחרים התווסף הנתון שנפתלי שכב עם רגל שבורה.³³⁷ בתיאורים השונים משתמע שהרבנים ישבו ולמדו בתוך ביתו של הרב גרודזינסקי,³³⁸ ואילו בפרסום המאוחר ביותר מתואר יום חם והרבנים ישבו בחצר הבית ולמדו.³³⁹

כיצד נדע מה אירע במציאות? ניתן לנסות ולחתור ל"אמת", באופן המקובל של הצלבה עם עדויות נוספות. בתו של הרב גרודזינסקי, הרבנית וולבה, שנכחה בבית באותו הזמן, העלתה על הכתב תיאור שלה לאירוע. היא מחזקת פרטים מסוימים בפרסומים המוקדמים של הרב אשרי. לדבריה, שלושה ליטאים פרצו לבית ורצו בפראות מחדר לחדר, ואף עלו לקומה השנייה. הם אספו את כל

³²⁶ הרב אלחנן ווסרמן, **קובץ שיעורים**, חלק א', הוצאת בן המחבר, תל אביב תשכ"ד, ב"הקדמה".

³²⁷ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 45-50.

³²⁸ Oshry, **The Annihilation**, pp. 22-26.

³²⁹ מובא ב: <https://www.youtube.com/watch?v=7nPJbGV0z2k>.

³³⁰ יהושע אייבשיץ, **בקרובי אקדש**, ירושלים תשס"ה, עמ' 78.

³³¹ פסח שינדלר, "קדוש השם", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך חמישי, יד ושם וספריה פועלים, תל אביב 1990, עמ' 1069. בהמשך שם מובאים ציטוטים מנאומו של הרב ווסרמן.

³³² הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6. ובכתבה בעיתון **הצפה** שצוטטה לעיל בעמ' 230.

³³³ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 47. וגם, אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', עמ' קע"ז. וגם, Oshry, **The Annihilation**, p. 25.

³³⁴ הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6. ובכתבה בעיתון **הצפה** שצוטטה לעיל בעמ' 230.

³³⁵ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 48. וגם, Oshry, **The Annihilation**, p. 25.

³³⁶ הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6. ובכתבה בעיתון **הצפה** שצוטטה לעיל בעמ' 230.

³³⁷ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 49. וגם, Oshry, **The Annihilation**, p. 25.

³³⁸ לדוגמה, בכתבה בעיתון **הצפה** שצוטטה לעיל בעמ' 230, מופיע שהליטאים "התפרצו לבית... נכנסו לחדר".

³³⁹ Oshry, **The Annihilation**, p. 24.

הגברים, אך חלקם הצליח להסתתר. התירוץ הרשמי שלהם לפגרום היה שהוא נערך נגד קומוניסטים,³⁴⁰ שנחשבו למתנגדי השלטון. גם התאריך שהיא נוקטת בו י"ב בתמוז תש"א,³⁴¹ כמעט זהה לתאריך שנקב בו הרב אשרי בכל הפרסומים החתומים על שמו, י"א בתמוז תש"א 6 ביולי 1941.³⁴² זאת בניגוד לפרסומים הראשוניים בהם הופיעו תאריכים אחרים.³⁴³

אולם, מתגלים גם הבדלים מסוימים בין העדויות. מעניין לשים לב להדגשה המופיעה אצל הרבנית וולבה: "בפרוזדור עמד (ולא ישב!) ולמד ר' אלחנן ווסרמן... עם חברותא".³⁴⁴ מה פשר הדגשה זו: "עמד (ולא ישב!)?" האם היא התכוונה לומר בכך שהרבנים חשו שבעת צרה אין זה מן הראוי לשבת, וכמשה רבינו שבמלחמת עמלק לא ישב אלא על אבן?³⁴⁵ ואולי ההדגשה כוונה לרמז לדברים של הרב אשרי, שלטענתו הרבנים ישבו,³⁴⁶ ולערער על תיאורו? היא גם סותרת את תיאורו של הרב אשרי אודות לימוד בחבורה גדולה בראשותו של הרב ווסרמן,³⁴⁷ ולטענתה, הרב למד עם חברותא בלבד והרבנים האחרים היו מפוזרים בכל חדר מחדרי הבית.³⁴⁸

שאלות שונות מתעוררות בעקבות כך: מנין נובעים חילופי הגרסאות הפנימיים שנתגלו אצל הרב אשרי, וההבדלים בינו לבין הרבנית וולבה? איזו גרסה אמינה יותר? האם יש לנסות ולהציע תירוץ לוקלי לכל חילוק, או שמא יש לחפש שורש אחד לדברים כולם? האם יש לראות בשינויים "דקדוקי עניות", או שמא יש להם משמעות, כגון לרגלו השבורה של ר' נפתלי?

במסגרת הניסיון להשיב על שאלות אלו, יש לבחון נקודות אחדות.

מי הם הרבנים שהיו לצידו של הרב ווסרמן? כבר בתיאורים המוקדמים נרשם ששלושה עשר איש נאסרו.³⁴⁹ בעיתון **הצפה** הכותרת שניתנה לכתבה היא: "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים".³⁵⁰ גם הרבנית וולבה מציינת מספר זה.³⁵¹ מי הם אותם שלושה עשר איש? בפרסום המוקדם ביותר מוזכרים כנוכחים במקום לצד הרב ווסרמן, גם הרבנים: שבתי וורניקובסקי, רייז, זאקס, גודר, ובנו של הרב ווסרמן.³⁵² בפרסום בשנת 1946 בעיתון **דער מארגען זשורנאל** מוזכרת גם נוכחותו של הרב יצחק גפן.³⁵³ בספר **חורבן ליטע** מוזכר גם הרב לובטשאנסקי.³⁵⁴

³⁴⁰ רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, עמ' 40-41.

³⁴¹ שם, עמ' 43.

³⁴² הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6. וגם: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 47. וגם, Oshry, *The Annihilation*, p. 24. גם ברשימת הרבנים שנרצחו בליטא שהרכיב הרב אשרי, הוא ציין את תאריך הרצח של הרב ווסרמן "יחד עם י"ב רבנים ובני הישיבה" בי"א בתמוז תש"א. ראה: אשרי, **דברי אפרים**, "שמות הרבנים... שנהרגו על קידוש השם", עמ' 107.

³⁴³ **באייניקייט** הופיע התאריך 30 ביוני (ראה: "דער אומקומ פונ די ליטווישע ראבאנימ", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2). בעיתון **דער מארגען זשורנאל**, בפרסום המוקדם בשנת 1944, נרשם 13 ביוני (ראה: "שילדערט ווי נאצי חיות האבען געמארדעט רבנים אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 8 בספטמבר 1944, עמ' 1, והמשך בעמ' 10), ובהמשך לפרסום זה גם בעיתון **הארץ** הופיע 13 ביוני (ראה: "איכה נרצחו רבני ליטא", **הארץ**, כ"ד באלול תש"ד 12 בספטמבר 1944, עמ' 1). התאריך 13 ביוני ודאי שגוי, שהרי הפלישה הגרמנית לליטא החלה רק ב-22 בחודש.

³⁴⁴ רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, עמ' 40.

³⁴⁵ **שמות**, פרק י"ז, פסוק י"ב.

³⁴⁶ ראה למשל: "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז באלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2. וגם, Oshry, *The Annihilation*, p. 24.

³⁴⁷ שם

³⁴⁸ רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, עמ' 40.

³⁴⁹ "שילדערט ווי נאצי חיות האבען געמארדעט רבנים אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 8 בספטמבר 1944, עמ' 1, והמשך בעמ' 10.

³⁵⁰ "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז באלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2.

³⁵¹ רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, עמ' 40.

³⁵² "דער אומקומ פונ די ליטווישע ראבאנימ", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2.

³⁵³ הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6.

³⁵⁴ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 47.

הרבנית וולבה מזכירה לצד הרב שבת וורניקובסקי את בנו מרדכי, ואת אחיה זאב גרודזינסקי.³⁵⁵ סך הכול, אם כן, ידועים לנו בשמותיהם עשרה מן הנרצחים. נראה והאחרים היו בחורי ישיבה שנכחו במקום.³⁵⁶ ברשימה החלקית של הרבנים הנרצחים שהרכיב הרב אשרי, אכן מופיע שהרבנים ווסרמן וזאקס נרצחו שניהם ביי"א בתמוז תש"א.³⁵⁷ אולם, במקורות אחרים כותב הרב אשרי שהבן נפתלי ווסרמן נרצח רק כעבור חודשים אחדים, בחשון תש"ב, ב"אקציה הגדולה".³⁵⁸ מכאן, שאותו בן ר' נפתלי, שהרב ווסרמן על סף המוות נמנע מלפנות אליו אישית ותחת זאת התרכז בפנייה לרבים, לא נרצח אז עם כולם. הכיכד? הרב ווסרמן פנה אל כולם לטהר מחשבותיהם בבואם למות על קידוש השם, והם כולם הוצעדו אל מותם, והרב נפתלי שרד? האם אין זה מטיל ספק באמינות פרטי הסיפור? האם אולי ספק זה שהתעורר הוביל לשינוי בתיאורים המאוחרים, ובחורבן ליטע התווסף הפרט שר' נפתלי סבל מרגל שבורה כתירוץ לכך שלא נלקח עם האחרים?³⁵⁹

נוסח הנאום שנשא הרב ווסרמן, מצוטט, לראשונה, בעיתון **דער מארגען זשורנאל** בשנת 1946. מופיע שם שהוא קרא לצעוד אל המוות בכוונה טהורה על מנת שישמשו קורבן ראוי ויהוו כפרה, וכך יצילו את אחיהם ואחיותיהם באמריקה.³⁶⁰ המילים "אמעריקאנער ברידער און שוועסטער" מופיעות שם באותיות מודגשות. גם **בחורבן ליטע** מוזכרת יהדות ארצות הברית, לצד הערה, שהרב ווסרמן חזר לא מכבר מביקור באמריקה.³⁶¹ אולם, בפרסום המאוחר ביותר, בתרגום האנגלי של **חורבן ליטע**, כותב הרב אשרי שהיושבים באמריקה לא הוזכרו בפירוש, אלא שהיה ברור שאליהם הוא התכוון כשדיבר על הצלת "שארית ישראל".³⁶² מה פשר השינוי בעניין זה? אם הרב אשרי ידע שלא הוזכרו יהודי אמריקה מפורשות, כיצד הם השתרבו לפרסומים המוקדמים? האם אולי נוספו הדברים אודות יהדות אמריקה מקולמוסו של ש. בערסאן, עורך סדרת המאמרים בעיתון **דער מארגען זשורנאל**?³⁶³ האם העורך אולי חשב שקהל הקוראים באמריקה יתרגש לקריאת הדברים, וכך יקדם את היקף מכירות העיתון? האם משפורסמו הדברים הרב אשרי החליט "לזרום" עם התיאור ולשלב בספרו **חורבן ליטע** בשנת 1951, ורק בפרסום המאוחר בתרגום האנגלי בשנת 1995 הוא אזר עוז לקרב את הדברים לדיוקם?

היכן ומתי נאמרו הדברים? הרבנית וולבה לא מזכירה כל נאום של הרב ווסרמן. אולם, היא כותבת שהגברים רוכזו בחוץ והיא בשלב מסוים נכנסה לבית,³⁶⁴ וייתכן ובאותם רגעים נאמרו

³⁵⁵ רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, עמ' 40.

³⁵⁶ נוכחותם של בחורי ישיבה נוספים מוזכרת כבר בפרסום הראשון באייניקייט, ראה: "דער אומקומ פונ די ליטווישע ראבאנימ", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2. שם משתמע שגם הרב גרודזינסקי נלקח בהזדמנות זו, אך שגיא זה תוקנה בפרסומים הבאים.

³⁵⁷ אשרי, **דברי אפרים**, "שמות הרבנים... שנהרגו על קידוש השם", עמ' 107, 111.

³⁵⁸ אשרי, "ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה", בתוך: שמואל ק. מירסקי (עורך), **מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם**, ניו יורק תשט"ז 1956, עמ' 165 (שם מופיע שגם הרב לובטשאנסקי נרצח ב"אקציה הגדולה"). וגם, אשרי, **ממעמקים**, חלק א', "שמות... ראשי הישיבות ותלמידי הישיבות... שנהרגו", עמ' רפ"א.

³⁵⁹ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 49. ושוב: Oshry, **The Annihilation**, p. 25.

³⁶⁰ הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6.

³⁶¹ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 49.

³⁶² Oshry, **The Annihilation**, pp. 25-26. שם מופיע לראשונה שהוא התכוון גם ליהודי אנגליה. ופלא הוא, האם בקיץ 1941 היה ברור לרב ווסרמן שיהודי אנגליה יהוו חלק מ"שארית ישראל" ולא ייכבשו בידי הנאצים?

³⁶³ ש. בערסאן ערך את כל סדרת המאמרים של הרב אשרי שהתפרסמה בעיתון **דער מארגען זשורנאל** בשנת 1946, וראה עוד לעיל בעמ' 122.

³⁶⁴ רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, עמ' 41.

הדברים בחצר. כך גם משמע מהרב אשרי הכותב שהרב ווסרמן פתח בדברים "תוך כדי התכוננות לילך".³⁶⁵

ברם, נראה שהשאלה המרכזית אותה יש לשאול בנוגע לתיאור זה, אינה נוגעת לפרט זה או אחר כי אם לעצם נוכחותו של הרב אשרי. כיצד, לטענתו, הוא נכח במקום³⁶⁶ ושמע את הדברים שנאמרו, ועם זאת שרד כדי לספר? כבר בפרסום הראשוני באייניקייט הופיע שהוא הסתתר.³⁶⁷ בחורבן ליטע נכתב ש"סיפור הצלתו ראוי לפרק בפני עצמו",³⁶⁸ "סתם, ולא פירש". בתרגום האנגלי הופיע שהוא הועמד אחרון בשורת האסורים והצליח לחמוק.³⁶⁹ הרבנית וולבה אכן הזכירה שחלק מהגברים הצליחו להסתתר.³⁷⁰ אולם, שמעתי מפי אחת מבנות המשפחה שנכחו במקום, שהרב אשרי כלל לא היה בביתם באותה העת.³⁷¹ האם כעבור למעלה משישים שנה זיכרונה בגד בה והיא לא היטיבה לזכור את הנוכחים הרבים? ואולי דבריה נאמנים ויש להטיל ספק בדברי הרב אשרי?

האם בצירוף שלל חילופי הגרסאות בתיאורו, אין אלא לפקפק ולחשוך שהרב אשרי כלל לא נכח באירוע? אם כן, מנין הוא "שאב" את הדברים? האם הוא נסמך על עדויותיהם של אחרים ששמעו? האם הוא נשען על שמועות שונות שהילכו בגיטו אודות המקרה? הוא ציין בפירוש שזמן רב דיברו יהודי ליטא על האירוע,³⁷² וייתכן ועל דיבורים אלה הוא הסתמך. ואולי, לא עדות ולא שמועה שמע, אלא, מתוך היכרותו עם דמותו של הרב ווסרמן שפיאר שם שמים בחייו, הרב אשרי העריך שהוא השתדל לקדש שם שמים בצורה הנעלה ביותר במותו. בהמשך לכך, ייתכן והרב אשרי, ביד אומן, שם את הדברים בפיו, כסמל חינוכי לדורות של מסירות נפש וקדוש השם.

אם נכונים דברים אלה והרב אשרי לא כתב את התיאור כעדות ראייה, אין עוד צורך בחיזור אחר תירוצים נפרדים להסביר בכל מקום את חילופי הגרסאות. התבססות על שמועות ועל עדויות מפי אחרים שזה אומר בכה וזה אומר בכה, היא פתח לגרסאות שונות. ויצירה ספרותית שנועדה ליצור מיתוס, מעניקה דרור למחבר ולא כובלת אותו לעובדות ההיסטוריות. ייתכן ותיאור זה הוא דוגמה בולטת לכך שגם הרב אשרי נמנה על רושמי המיתוסים.³⁷³

3.3 ניסיונות הרב אשרי ואחרים לספק תימוכין לכתביו

בקרב האחראים על פרסום כתבי הרב אשרי, ניכר רצון להציג סימוכין לדברים ולבסס את האותנטיות שלהם. כבר בראשית סדרת המאמרים הגדולה בעיתון **דער מארגען זשורנאל**, הופיע

³⁶⁵ ראה: "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז באלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2. וגם, אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 49. יש לציין, שבמקור אחד הרב אשרי לא מצטט את הנאום, והוא רק מזכיר "בקרב... המבצר התשיעי... מקום הרג ורצח שמעו קולותיהם של הקדושים שקידשו שם שמים ויחדו את שמו יתברך בקול ענות גבורה של "שמע ישראל" שגבר על טרטור קול מכוונת הירייה" (אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', עמ' קע"ז). במילים "קידשו שם שמים" הוא פותח פתח להבין שאולי כוונתו גם לנאום הרב ווסרמן, ולפי זה ייתכן והדברים נאמרו בסמוך למקום ההריגה.

³⁶⁶ ראה: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 47. וגם, Oshry, **The Annihilation**, p. 24. יש לציין, שבפרסומים המוקדמים נוכחותו לא מוזכרת בפירוש, אף שכך ודאי משמע מצורת הצגת הדברים. ראה: הרב אפרים אשרי, "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", **דער מארגען זשורנאל**, 21 ביולי 1946, עמ' 6. וגם, "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז באלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2.

³⁶⁷ "דער אומקום פונ די ליטווישע ראבאנימ", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2.

³⁶⁸ "ווי אזוי איך בין דאן לעבן געבליבן, איז א קאפיטל פאר זיך". ראה: אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 50.

³⁶⁹ Oshry, **The Annihilation**, p. 25.

³⁷⁰ רבקה וולבה, **ואמונתך בלילות**, עמ' 40.

³⁷¹ בשיחה עימי בשנת תשס"ט. אינני מציינ את שמה כיון שלא ביקשתי את רשותה לכך.

³⁷² אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 44. וגם: Oshry, **The Annihilation**, p. 22.

³⁷³ עוד על האפשרות שהרב אשרי שאף ליצור מיתוסים, ראה להלן בפרק "אחרית דבר ומסקנות" עמ' 273-276.

בהערת עורך שהמאמרים המתפרסמים מבוססים על יומן שכתב הרב אשרי במהלך המלחמה, "יומן נורא, אך חומר היסטורי אמיתי שצריך להיות מוכר לכל יהודי".³⁷⁴ בדברי הרב אשרי במאמרים השונים ובספר **חורבן ליטע** שיצא בעקבותיהם, נראה שאין הוא מזכיר יומן כזה.³⁷⁵ האם היה יומן? ואולי העורך הקדים הערה זו מטעמו כדי להעלות את רמת האמינות של הדברים וגם להגדיל את היקף מכירות העיתון?

הרב אשרי לא מזכיר כתיבת יומן, אך הוא בהחלט מזכיר רישום בגיטו של תשובות הלכתיות לשאלות שנשאל. ביחס לתשובות הראשונות שפרסם בספרו **דברי אפרים** בשנת 1949 הוא כתב: "תשובות אחדות... שנכתבו בזמן קשה וימי הזעם בעניינים מעשיים שנתעוררו אז".³⁷⁶ ובהמשך שם: "שאלות... רשמתי אז בימי הזערה"³⁷⁷ ראשי דברים אלה למען יעמדו לזכרון".³⁷⁸ כעבור עשר שנים, עם פרסום החלק הראשון של **שו"ת ממעמקים** בשנת 1959, הוא הרחיב בתיאור וכתב:

הצטברו אצלי תשובות על שאלות משאלות שונות... ורשמתי אותן אז להיות לי למשמרת... והנה עכשיו... עברתי בין הבתרים, בתרי פיסות הניר שהזמן נתן בהן את שניו... תשובות הללו הניתנות כאן הן רק מעט מזעיר מהנמצאות תחת ידי שנשאלתי עליהן ורשמתי אז בימי הזערה בראשי פרקים.³⁷⁹

בפרסום מקדים להדפסת חלק א' של השו"ת, התווסף הנתון שהרשימות הוטמנו באדמה והרב אשרי חשף אותן לאחר המלחמה.³⁸⁰ בחלק ד' התברר שהרשימות נכתבו על "נייר עטיפה שאינו עשוי לכתיבה",³⁸¹ ולא ניתן להציג אפילו צילום של הדברים כיון ש"הכתוב כמעט שלא היה ניתן לקריאה עד שאפילו פקסימיליה אי אפשר היה לעשות".³⁸² אלא, שכעבור שנים נוספות, בהקדמת המחבר למהדורה האנגלית של **שו"ת ממעמקים**, ניירות העטיפה הפכו להיות פיסות נייר שנקרעו משקי מלט. הן הושמו במיכלי מתכת והוסתרו באדמת הגיטו, ולאחר השחרור הרב אשרי חזר וחשף אותן.³⁸³ בהספד עיתונאי נכתב שהרב אשרי רשם את הדברים על קרעי שקי מלט אותם נאלץ לסחוב במסגרת עבודת הכפייה.³⁸⁴ מה משמעות נתונים אלה ההולכים ומתרבים?

המונח "בתרי נייר" יוצר אצל הקורא את הרושם שאפילו את הבסיס לכתוב עליו קשה היה להשיג בגיטו, וזה מעצים את מסירות הנפש שנדרשה בכתיבתם. תורי, לעומת זאת, כותב ש"נייר כתיבה לא חסר בגיטו".³⁸⁵ ייתכן, אמנם, שלתורי ששימש מזכיר האלטסטנראט לא חסר נייר, ואילו לרשות הרב אשרי עמדו לא יותר מ"בתרי נייר". אולם, בעקבות דברי תורי והגרסאות השונות של

³⁷⁴ אפרים אשרי, "חורבן ליטע", דער מארגען זשורנאל, 26 במאי 1946, עמ' 5, בהקדמת עורך למאמר.

³⁷⁵ אמנם, הוא מזכיר בחורבן ליטע עיון ברישומים כלשהם מתקופת הגיטו, אך לא משמע שם שמדובר ביומן וגם לא ברור מהו היקף אותו הרישום. ראה: אשרי, חורבן ליטע, עמ' 26.

³⁷⁶ אשרי, דברי אפרים, בהקדמה "ראשית דבר".

³⁷⁷ כך במקור.

³⁷⁸ אשרי, דברי אפרים, עמ' 93, בפתחה ל"קונטרס מעמק הבכא".

³⁷⁹ אשרי, ממעמקים, חלק א', "הקדמת המחבר".

³⁸⁰ ראה: הפרודס, שנה ל"ב חוברת ב' (חשון תשי"ח נובמבר 1957), ברוקלין 1957, עמ' 49 (מובא ב:

<http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12426&st=&pgnum=51&hilite>). גם בהקדמות לחלקים ב'

וג' של חיבור השו"ת הרב אשרי ציין את הטמנת הכתבים באדמה.

³⁸¹ אשרי, ממעמקים, חלק ד', בהקדמת המחבר. אותם דברים הופיעו שוב בהקדמת המחבר לחלק ה'.

³⁸² שם

³⁸³ Rabbi Ephraim Oshry, **Responsa From The Holocaust**, Translated by Y. Leiman, Judaica Press, New York 1983, p. xii, "foreword".

³⁸⁴ Douglas Martin, "Ephraim Oshry, 89, a Scholar in Secret During the Holocaust, Dies", **New York Times**, October 5 2003 [Source (downloaded Sept. 5 2007):

<http://www.nytimes.com/2003/10/05/nyregion/050SHR.html>].

³⁸⁵ תורי, גיטו יום-יום, עמ' 31.

הרב אשרי, יש גם מקום לעורר ספק שמא כלל לא נרשמו הדברים בזמן השואה. אוסיף ואציין, שניסיונותי לאתר בארכיון האישי של הרב אשרי בתרי נייר מקוריים עליהם נכתבו התשובות, העלו חרס.

ייתכן וסיפור הטמנת הכתבים במיכלי מתכת והסתרתם באדמת הגיטו נועד רק לשכנע את הקוראים באותנטיות של הדברים. ניתן גם להציע שפרטים אלו נלקחו ב"השאלה" מסיפוריהם של אחרים בשואה,³⁸⁶ וכחלק מיצירת חיבור רחב הנותן שיקוף כללי לאירועים, וכפי שהוצע לעיל.³⁸⁷ תורי, למשל, כותב על יומנו: "חמישה ארגזים הוטמנו באדמה. לאחר השחרור הוצאו שלושה מהם".³⁸⁸ גם ביחס לדרשות האדמו"ר מפאסעצאנא בגיטו ורשה נכתב: "הכתבים האלה היו טמונים במעמקי האדמה בתוך כד ונמצאו על ידי פועל מתחת לחפירות בעת הנחת יסוד לבניין חדש".³⁸⁹ עוד יש לחשוף, שמא "בתרי הנייר" הפכו להיות "קרעי שקי מלט", ב"השאלה" מסיפורים של שורדי מחנות הכפייה שם כל בדל נייר היה מצרך יקר. מתואר, למשל, שהחזן נפתלי שטרן מסאטמער שנשלח עם בני משפחתו לאושוויץ, "את תפילות ראש השנה כתב מתוך הזיכרון בבדל עיפרון על קרעי שק מלט שאותם רכש בתמורה למנות לחם יקרות ערך".³⁹⁰ בקרעי שקי המלט של שטרן ניתן לקרוא את הכתוב,³⁹¹ וזה מעצים את החשד ביחס לטענת הרב אשרי.

אף שספקות אלו נוגעות רק ל"תפאורה" של הכתיבה, ולכאורה לא מערערות את תוכן התשובות, הן מטילות סימן שאלה על רמת ההקפדה והדיוק של המחבר.

בהקשר זה ראוי עוד לציין מקור אחד המתיימר להציג את הרישומים האורגינליים של התשובות מתקופת הגיטו, וזהו אתר האינטרנט TORAH CAFE, המציע Jewish Inspiration, Anytime, Anywhere.³⁹² בסרט קצר,³⁹³ מתוארת פעילותו של הרב אשרי בגיטו, תוך הדגשת הוראת התורה לבחורים ופסיקת הלכה לשואלים.³⁹⁴ במהלך הסרט מוקרנת תמונה של שילוב ניירות שונים רשומים בכתב יד, היוצרים רושם אצל הצופה שאלו הם הרישומים המקוריים של התשובות.³⁹⁵

בחינה מקרוב של הניירות מלמדת שמדובר בנייר אחד המצולם מזוויות שונות. בחינה נוספת מלמדת שהניירות מכילים שלוש שורות החוזרות על עצמן שוב ושוב. הנוסח החוזר על עצמו כלל לא קריא בעברית, והוא:

סדעב אלא די"ב תושרב אלש ול רוזחל תרתומ תושרב אלש תאשנ אפיס ינתקדמ

תיהל וקזוחה ימנ ונתו נמאנ דחא דע אמלא דחא דעבו די"ב תושרב

די"ב תושרב אלש ול רוזחל תרתומ תושרב אלש תאשנ אפיס ינתקדמ

³⁸⁶ שאלת הלגיטימיות של סגנון כתיבה זה תידון להלן בפרק "אחרית דבר ומסקנות" עמ' 275-276.

³⁸⁷ ראה לעיל עמ' 211-214.

³⁸⁸ תורי, גיטו יום-יום, עמ' 12.

³⁸⁹ הרב קלונמוס קלמיש שפירא, **אש קודש**, ירושלים תש"ך, בהקדמת ברוך דובדבני: "על חשיפת הכתבים".

³⁹⁰ ראה: http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/live_with_honor/wolfsburg_machzor.asp (הורד

בתאריך 24 בפברואר 2016).

³⁹¹ ראה צילום פקסימיליה שם.

³⁹² מייסודו של The Rohr Jewish Learning Institute.

³⁹³ אורך הסרט כארבע וחצי דקות.

³⁹⁴ Torah Café, Voices of the Past: Rabbi Ephraim Oshry, by The Rohr Jewish Learning Institute, Source

(downloaded Feb. 24 2016): http://www.torahcafe.com/jewishvideo/voices-of-the-past-rabbi-ephraim-oshry-video_00aebd176.html.

³⁹⁵ התמונה מוקרנת פעמיים, בדקה 02:45, ושוב בדקה 02:53. וראה: נספח 89.5.

על מנת לפתור את "כתב החידה" אפשר לנסות ולהפוך את סדר המילים ולקרוא כל שורה מהסוף להתחלה. וכך לקרוא:

מדקתני סיפא נשאת שלא ברשות מותרת לחזור לו שלא ברשות ביי"ד אלא בעדים

ברשות ביי"ד ובעד אחד אלמא עד אחד נאמן ותנן נמי הוחזקו להית

מדקתני סיפא נשאת שלא ברשות מותרת לחזור לו שלא ברשות ביי"ד

בדיקה מעלה שנוסח זה כלל לא מופיע בשו"ת ממעמקים של הרב אשרי.³⁹⁶ אמנם, נוסח קרוב לזה מופיע בשו"ת נודע ביהודה.³⁹⁷ מדובר, אם כן, בלא יותר מניסיון של במאי סרטים להוסיף נופך של דרמה ליצירתו הקולנועית, ולשם כך הוא העתיק באופן לא מדויק, תשובה של רב אחר מתקופה אחרת.

3.4 בחינת מקורות שונים: מאמרים עיתונאיים, חורבן ליטע, שו"ת ממעמקים

הבדיקה לעיל התייחסה לכתבי הרב אשרי כמקשה אחת. אולם, יש גם לבחון כל פרסום באופן פרטני. ייתכן וניתן יהיה להבחין בין פרסומים שונים, ולזהות חיבורים אמניים יותר ואמניים פחות, ואולי בפרסומים מסוימים יתבררו גם סיבות "מקומיות" לאי דיוקים. ראשית הפרסום של הרב אשרי היה בראיונות עיתונאיים עימו בביקורו הראשון בארצות הברית בשנת 1946. בהמשך אותה שנה הוא פרסם שם את סדרת המאמרים "חורבן ליטע" בעיתון **זעיר מארגען זשורנאל**, ומשנת 1949 והלאה פרסם את ספריו: **דברי אפרים, חורבן ליטע, ושאלות ותשובות ממעמקים**.

ניתן לזהות באופן ברור שהראיונות העיתונאיים הראשונים רחוקים מדיוק. הם עמוסים בגילויי גבורה שונים שיש לפקפק באמינותם. בכתבה עיתונאית המתארת הרצאה של הרב אשרי בשיקגו בשנת 1946, מובא שהוא סיפר על הרוח הנפלאה של הילדים. כדוגמה לכך, הוא ציטט אותם אומרים שהם מוכנים להמשיך ולהסתכן בלימוד התורה ושאלם הם יובלו לקרמטוריומים הם יעטפו עצמם בספרי הקודש בהם למדו עם הרב אשרי.³⁹⁸ ייתכן מאוד והילדים גילו תעצומות נפש עצומות ומוכנים היו להסתכן למען הספר היהודי והלימוד בו, אך האם זה סביר שבגיטו קובנה הם ידעו על קיומם של קרמטוריומים?³⁹⁹ בכתבה עיתונאית בדרום אפריקה, מובא בשמו של הרב אשרי שהוא ראה אישה יהודייה שתינוקה נלקח ממנה, שבתגובה לכך נשכה בצווארו של התוקף עד שמת מהפציעה.⁴⁰⁰ בספרי הרב אשרי נראה שחסר סיפור הרואי זה, ועל כן יש לפקפק בו.

³⁹⁶ על פי תוכנת חיפוש במחשב.

³⁹⁷ בשו"ת נודע ביהודה של הרב יחזקאל לנדא שכיהן ברבנות בפראג באמצע המאה השמונה עשרה, מופיע טקסט דומה: "מדקתני סיפא נשאת שלא ברשות מותרת לחזור לו שלא ברשות בית דין אלא בעדים מכלל דרישא ברשות בית דין ובעד אחד אלמא עד אחד נאמן ותנן נמי הוחזקו להיות". ראה: הרב יחזקאל לנדא, שו"ת נודע ביהודה, מהדורה קמא, אבן העזר, סימן ל"ג.

³⁹⁸ "גרויסער עולם באוויינט חורבן ליטע ביי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן-געבליבענעם ליטווישען רב", פארווערטס, 28 ביוני 1946, עמ' 7. באדיבות אר"א. בבדיקה בעיתון מתאריך זה לא נמצאה הכתבה, וראה נספח 19.2.³⁹⁹ ראוי לציין שבניסוח מקביל מאוחר יותר לא מוזכרים הקרמטוריומים, והילדים מצוטטים כאומרים שיירו בהם עם הגמרות. ראה: אשרי, חורבן ליטע, עמ' 96.

⁴⁰⁰ מקרה דומה בו יהודי בשם אברהם אקרמן הסתער על אחד הרוצחים הליטאים שטבח ביהודי ז'גר, ונשכו בגרונו. ראה: דב לוי, "ז'גרי", בתוך: לוי, פנקס הקהילות ליטא, עמ' 281.

גם הרב אשרי עצמו מתואר במידת הגבורה. מופיע שהוא הצטרף בשלב מסוים לפרטיזנים,⁴⁰¹ וזאת בניגוד למידע הידוע שהוא שהה בגיטו קובנה עד השחרור בידי הצבא האדום.⁴⁰² בכתבה אחרת נכתב שבזמן "אקציית הילדים" הסתתרו בבית המרחץ אותו ניהל הרב אשרי עשרים ושלושה ילדים. המפקד הגרמני קייטל סרק במקום אחר ילדים, ואיים על הרב אשרי שיירה בו אם הם לא יוסגרו. "אבל הרב אשרי לא נורה והילדים נותרו בחיים".⁴⁰³ ואילו בתיאור של הרב אשרי בספרו **חורבן ליטע** מופיע שילדים הוסתרו במחבוא בבית המרחץ, אך לא מוזכר כלל ביקורו של קייטל במקום.⁴⁰⁴

מנין צמחו סיפורי הגבורה המפוקפקים?

חשוב להדגיש שבמאמרים אלו בהם מצוטט הרב אשרי, אין לדעת מה נאמר על ידו למעשה, ומה נכתב על דעת המראיין והעורך. גם סדרת המאמרים שנכתבו על ידו ופורסמו בעיתון **דער מארגען זשורנאל**, כולם עברו עריכה של ש. בערסאן. אם נפלו פגמים בראיונות ובמאמרים, לא ברור עד כמה ניתן לייחס אותם לרב אשרי ועד כמה הוא אחראי להם. ייתכן ועריכה עיתונאית מגמתית החפצה בסיפוק רצון הקוראים ובעידוד תפוצת העיתון, היא שיצרה את הדמויות של "גיבורי-על" המחריפים נפשם במעשי גבורה.

שונה הדבר בנוגע לספריו בהן הוא לקח על עצמו אחריות מלאה לאמיתות הדברים בעצם פרסומם, וכל שינוי מהמציאות יש לזקוף לחובתו. ברם, גם בספריו יש לעשות הבחנה בסיסית בין התיאורים אודות קובנה בהן הוא נסמך על ידיעותיו הוא, לבין התיאורים של עיירות ליטא בהן הוא בהכרח נסמך על עדויותיהם של אחרים.⁴⁰⁵

ניתן לבחון את "איכות" כתיבתו בנוגע לעיירות ליטא, באמצעות השוואה לכתבים אחרים. על שירווינט למשל הוא כותב שהרב המקומי הרב גראסבארד נשרף בבית הכנסת במקום בתאריך כ"ז בסיון תש"א.⁴⁰⁶ נראה שהתאריך כ"ז בסיון תש"א, המקביל ל-22 ביוני 1941 יום פרוץ "מבצע ברברוסה", שגוי,⁴⁰⁷ כיון ששירווינט ממוקמת במזרח ליטא והגרמנים הגיעו אליה רק כעבור ימים אחדים מהפלישה.⁴⁰⁸ ואולי לאומנים ליטאים הקדימו וביצעו את המעשה עוד קודם בואם של הגרמנים.

אולם, לעצם הידיעה ניתן למצוא חיזוק בגירסה המובאת ב**פנקס הקהילות**:

הגיעו חיילי הצבא הגרמני לשירווינט. עם כניסתם הם הציתו את שלושת בתי התפילה שהיו בעיירה... אישה יהודייה ובנה, שגרו בבניין בית המדרש, נשרפו חיים. על פי גירסה אחת הושלכו גם הרב וחתנו לתוך הלהבות.⁴⁰⁹

⁴⁰¹ ש. בערסאן, "איינציגער לעבענגעבליבענער רב אין ליטע גיט איבער שוידערליכע פאקטען", **דער מארגען זשורנאל**, 10 במאי 1946, עמ' 7.
⁴⁰² ראה לעיל בסוף פרק ראשון, עמ' 39.
⁴⁰³ ח. וויטאל, "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", **פארווערטס**, 18 במאי 1946, עמ' 3.
⁴⁰⁴ Oshry, **The Annihilation**, pp. 123-125.
⁴⁰⁵ בחלק מהתיאורים צוינו במפורש המקורות ושמות העדים עליהם הוא נסמך, וראה לעיל עמ' 133-134.
⁴⁰⁶ אשרי, **דברי אפרים**, "שמות הרבנים... ממדינת ליטא שנהרגו", עמ' 108.
⁴⁰⁷ במקור אחר מביא הרב אשרי את תיאור שריפת הרב בבית הכנסת המקומי, אך ללא ציון תאריך. ראה: Oshry, **The Annihilation**, pp. 249-250.
⁴⁰⁸ יוסף רוזין, "שירווינט", בתוך: לוי, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 687, 689.
⁴⁰⁹ שם, עמ' 689.

ראוי לבחון את התיאור המופיע ב**חורבן ליטע** אודות ערי השדה של ליטא, למול מחקרו של בנקיר⁴¹⁰ שבחן עדויות בנושא. השוואת התיאורים של כמה עיירות המופיעות בשני המקורות מלמדת שקיים בהחלט דמיון. כגון, תיאור של יהודים באליטע שנכלאו בבית הכנסת שהועלה באש,⁴¹¹ ויהודים בטלו שנדרשו לרקוד באופן משפיל ותוך אלימות מידי הליטאים.⁴¹² אולם נמצאים גם הבדלים שונים. לעיתים הרב אשרי מרחיב, ובייחוד בתיאורים של קידוש השם, כגון בתיאור התנהלותו של הרב בלוך מטלו שהצדיק דין שמים על סף הרצח.⁴¹³ ולעיתים העדויות שהביא בנקיר מרחיבים את היריעה.⁴¹⁴ לעיתים הרב אשרי מתאר מעשי גבורה של יהודים החסרים אצל בנקיר, כגון, יהודים מטלו שנדרשו למסור את רכושם לליטאים וחיבלו בשעוני הזהב ובחפצי הערך,⁴¹⁵ וגם היהודי יוסל ציחר מווילקאווישק שהיכה ליטאי שתקף אותו.⁴¹⁶ פעמים שהרב אשרי מתאר השפלת רבנים החסרה אצל בנקיר, כגון הרב ריף מזאגער שיהודי העיירה נדרשו לירק בפניו.⁴¹⁷ ופעמים שבנקיר מביא תיאור החסר אצל הרב אשרי, כגון ליטאי שגזז את זקנו של הרב קלמן מגיד, רבה של ווקשנה, וחתך את שערות ראשו במספריים באופן שיצר צורה של צלב.⁴¹⁸

חשוב לציין שההבדלים שהוצגו אינם מהווים הוכחה לחוסר אותנטיות של איזה מהכתבים, כיון שכל אחד מהמחברים נשען אולי על עדים אחרים. גם דגשים שונים בכתובת כל אחד מהמחברים יכולים היו להוביל להבדלים מסוימים. מכל מקום, סימן השאלה אודות אמינות כתבי הרב אשרי ודאי רובץ גם על חלק זה בכתביו בו הוא תלוי בעדויותיהם של אחרים. האם, למשל, התיאורים של גבורה ומסירות נפש למצוות, שלא נמצא להם חיזוק במקורות אחרים, התקיימו במציאות?

בהשוואה פנימית של החומר המצוי בספריו, ראוי להצביע על פערים הקיימים ב**חורבן ליטע**, בין המקור ביידיש לבין התרגום האנגלי. נראה שהמקור ביידיש מדויק יותר באופן יחסי, כיון שהתרגום האנגלי כולל את כל אותם המקרים המפוקפקים שהופיעו במקור, בתוספת מקרים מסופקים שמוצאם ב**שאלות ותשובות ממעמקים**.⁴¹⁹ ניתן להדגים זאת בשתי דוגמאות בהן התרגום האנגלי כולל סיפור היסטורי שחסר במקור ביידיש, סיפור המובא בשו"ת כפלטפורמה

David Bankier, **Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania**, Yad Vashem, Jerusalem 2011 (hereinafter: David Bankier, **Expulsion and Extermination**).

Ibid., p. 44. השווה ל: Oshry, **The Annihilation**, p. 181.

Ibid., pp. 192-193. השווה ל: Oshry, **The Annihilation**, pp. 260, 263.

Oshry, **The Annihilation**, p. 264.

ראה למשל התיאור המופיע אצלו אודות העיירה ווקשנה: David Bankier, **Expulsion and Extermination**, pp. 67-68, 79-80, 129-132, 175-176.

Oshry, **The Annihilation**, p. 263. השווה למול: David Bankier, **Expulsion and Extermination**, pp. 193-194. יש לציין שגם ב**פנקס הקהילות** פרט זה לא מופיע, ראה: יוסף רוזין, "טלז", בתוך: לוי, **פנקס הקהילות**.

עמ' 311.

Oshry, **The Annihilation**, p. 277. יש לציין שגם ב**פנקס הקהילות** פרט זה חסר, ראה: יוסף רוזין, "וילקובישק", בתוך: לוי, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 239-240. מאידך, בתיאור אודות "ערי השדה" בעריכת ברק, מופיע חיזוק לתיאור של הרב אשרי את נסיבות הירצחו של ציחר. מתואר שהיהודים עברו בין שתי שורות של ליטאים וספגו מכות, אך מבלי לציין שציחר היכה את הליטאי. ראה: צבי ברק (עורך), "ערי השדה", בתוך: לייב גרפונקל (עורך), **יהדות ליטא**, כרך ד', תל אביב תשמ"ד 1984, עמ' 272.

Oshry, **The Annihilation**, p. 291. יש לציין שפרט זה מובא גם ברשימות שערך ברק, ראה: צבי ברק (עורך), "ערי השדה", בתוך: לייב גרפונקל (עורך), **יהדות ליטא**, כרך ד', תל אביב תשמ"ד 1984, עמ' 284. ושוב ב**פנקס הקהילות**: ראה: דב לוי, "זיגר", בתוך: לוי, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 281. וייתכן שלוי נשען בפרט זה על הרב אשרי כיון שהוא מזכיר אותו ברשימת המקורות, ראה: שם, עמ' 282.

David Bankier, **Expulsion and Extermination**, p. 175. יש לציין, שברשימות של ברק וגם ב**פנקס הקהילות** מופיע שזקנו של הרב נגזז, אך לא מוזכרת ה"תספורת" שיצרה צלב. ראה: צבי ברק (עורך), "ערי השדה", בתוך: לייב גרפונקל (עורך), **יהדות ליטא**, כרך ד', תל אביב תשמ"ד 1984, עמ' 281. וגם, דב לוי, "וקשנה", בתוך: לוי, **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 273.

יש להזכיר את סדר הופעת החיבורים: **חורבן ליטע** התפרסם בשנת 1951, **שו"ת ממעמקים** התפרסם בשנים 1959-1979, והתרגום האנגלי **לחורבן ליטע** התפרסם בשנת 1995. וראה לעיל עמ' 125, 152.

לדיון ההלכתי. היעדר המקרה **מחורבן ליטע**, וסיבות נוספות, מובילות לחשד שבמקרים אלו הרב אשרי שרטט בשו"ת מציאות היסטורית מדומה, כבסיס לדיון תורני תיאורטי. נראה כי משם "נשאבו" הדברים לתרגום האנגלי המאוחר.

בתרגום האנגלי של **חורבן ליטע**, מתואר כיצד הגרמנים ירו באישה מעוברת שהמשיכה את הריונה לאחר מועד איסור ההריונות בגיטו. הרצח בוצע בסמיכות לבית החולים, והרופאים היהודים ביצעו מיד ניתוח קיסרי והצליחו להציל את העובר. הגרמנים באו לאחר מכן לבית החולים וראו את התינוק, ואחד מהם רוצץ את גולגולתו אל הקיר.⁴²⁰ בחיבור השו"ת האירוע לבש גם שאלה הלכתית:

הובהל אליה רופא יהודי... בתקוה שאולי אפשר יהיה עדיין להציל את הולד ואמנם הרופא אמר שלא אפסה תקוה להצלת הולד אבל לזאת יש הכרח לנתח מיד את ההרוגה ולפתוח את בטנה... והיות שגם אני נמצאתי אז במעמד זה והייתי עד ראייה לזוועת רצח זה, נשאלתי אם מותר לעשות כן, ואם אין כאן חשש של ניוול המת... ועוד... יתכן שעדיין יש רוח חיים בתוכה פנימה... אם ינתחוה... אולי על ידי זה יקרבו את מיתתה.⁴²¹

ייתכן והדיון התורני הוא תיאורטי בלבד, כיון שאין זה סביר שהרופאים שאצו לטפל באישה ובעובר השתהו ודנו עם הרב בשאלה ההלכתית. אך האם המקרה אירע במציאות או שמא הרב אשרי יצר מציאות מדומה? גרפונקל מזכיר את איסור ההריונות ולא מביא את המקרה,⁴²² וגם אצל פרץ, רופא נשים המתאר בספרו לידות וניתוחים שביצע בגיטו, זה לא מופיע.⁴²³ גם במקור ביידיש של **חורבן ליטע** מוזכרת הגזרה האוסרת הריונות בגיטו, אך לא מופיע שם התיאור של האישה שנרצחה ועובריה ניצל.⁴²⁴

על כן יש לחשוד, שהרב אשרי המציא מקרה זה כפלטפורמה לדיון בסוגיה למדנית של ניתוח גוססת להצלת עובריה, ולאחר מכן הסיפור שולב בתרגום האנגלי המאוחר. יש לציין שבמקרה זה ייתכן וקיים בחומר ההיסטורי מקור שיכול היה להוות "גרעין" לשמועה בעניין, ואולי על השמועה נסמך הרב אשרי. בתקופה המדוברת תורי מתאר ביומנו ביקור בגיטו של המפקד הגרמני ראוקה. בדרכו ראה ראוקה אישה הרה בחודש השביעי להריונה, והוא פלט: "העובר צריך להתפגר, אם לא- יקחו אותו מאמו לאחר מכך".⁴²⁵ גם אצל פרץ מופיע תיאור דומה בו אישה הרה פגשה ברחוב איש גסטפו, "והלה רשם את שמה ואת כתובתה תוך איום, שאם תצא הלידה לפועל, היא תיענש כחוק".⁴²⁶ אולי על בסיס מקרה זה התפשטה שמועה בגיטו אודות רצח אישה ותינוקה, וכפי שתיאר הרב אשרי.

ודוגמה נוספת בנוגע לבניית סוכה לחג סוכות:

בפרוס חג הסוכות הקימו כלואי הגיטו... סוכה... את הקרשים להקמת הסוכה לקחו היהודים מבתי המלאכה הסמוכים שעובדי הכפייה עבדו בהם, וכמה קרשים היה הכרח

⁴²⁰ Oshry, *The Annihilation*, p. 92.
⁴²¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', סימן י', עמ' נ"ג. בהמשך מתואר כיצד הרוצח הגרמני ניפץ את ראשו של התינוק, ראה: שם, עמ' נ"ח.
⁴²² גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 130-131.
⁴²³ אהרן פרץ, **במחנות לא בכו רשימות של רופא**, תל אביב 1960. ראה בעיקר בפרק: "אשה ואם", שם, עמ' 32-45.
⁴²⁴ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 98.
⁴²⁵ הרישום ביומן מתאריך 7 באוגוסט 1942. ראה: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 105-106.
⁴²⁶ אהרן פרץ, **במחנות לא בכו רשימות של רופא**, תל אביב 1960, עמ' 36.

לקצר כדי שיתאימו לבניית הסוכה, ואין צריך לומר שלא הייתה ליהודים מאת הגרמנים הרשות לקחת את הקרשים ועל אחת כמה וכמה לקצר אותם, ואם היו תופסים אותם הייתה אחת דתם להמית, אבל היהודים הללו מסרו את נפשם על קיומה של מצוה גדולה זו...

נתעוררה השאלה האם אפשר לקיים את המצווה בסוכה זו, האם אין בזה משום סוכה גזולה?⁴²⁷

בתרגום האנגלי של **חורבן ליטע** מובא תיאור דומה של גניבת קרשים מבתי המלאכה לצורך סוכה.⁴²⁸ תאריך הצגת השאלה לא מופיע בשו"ת **ממעמקים**, אך בתרגום האנגלי של **חורבן ליטע** משמע שזה היה בסוכות תש"ב אוקטובר 1941, חג סוכות ראשון בגיטו.⁴²⁹ האם תיאור זה תואם את המציאות? במקור **בחורבן ליטע** הדברים לא מופיעים. מתוארת שם סוכה גדולה שרבים קיימו בה מצות סוכה, והיו שאפילו ישנו בה, אך לא מתואר שנגנבו קרשים מידי הגרמנים.⁴³⁰

יתרה מכך, בשנת 1952 הרב אשרי פרסם בעיתון **דער מארגען זשורנאל** מאמר רחב בו סיפר על חג סוכות בגיטו. במאמר זה הוא תיאר בפרוטרוט מנין נלקחו החומרים לבניית הסוכות: אחד פירק ארון, אחר פירק חלקים מהגג, ועוד. גם שם אין הוא מזכיר גניבת חומרים מרשות הגרמנים.⁴³¹ האם במקרה הרב אשרי השמיט פרט הרואי זה מהתיאורים המוקדמים?

מעניין גם לראות מה כותב גרפונקל על החודשים הבאים:

לא פחות חריפה מבעיית הדיור הייתה בעיית ההסקה בגיטו. זמן רב לא נתנו הגרמנים בכלל שום חומר הסקה לגיטו, אף לא בחורף של שנת 1941-1942, כאשר הקור היה מגיע עד לשלושים מעלות מתחת לאפס. תושבי הגיטו כילו במשך זמן קצר את כל המלאי הקטן של עצי הסקה שהביאו אתם מן העיר, וכן כמעט את כל הרהיטים המעטים שעוד היו ברשותם. לאחר זאת כבר לא היה להם שום דלק להסיק את התנורים... הדרך היחידה להשגת חומר דלק כלשהו הייתה הריסת גדרות העץ, שהקיפו כמעט כל בית בגיטו... העירייה... אסרה להרוס אותם... שומרי הגיטו קיבלו פקודה להשגיח בקפידה רבה על קיום האיסור הזה, אבל המצוקה והעוני חזקים היו מן האיסור הזה. ובלילות האפלים אפשר היה לשמוע את גניחתם של קרשי הגדרות... לא פעם... נפל "פורץ הגדר" חלל... בכדור שנורה בידי הזקיף הקרוב.⁴³²

האם צריך היה להסתכן ולשלוח יד בקרשים בבתי המלאכה, בשעה שהיו עדיין עצי הסקה וגדרות עץ?

⁴²⁷ אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ו', עמ' מ"ט. הרב אשרי פסק שאפשר לקיים מצות סוכה בסוכה זו כיון שקרקע אינה נגזלת, ואת הקרשים הגרמנים גזלו מאחרים. ראה: שם, עמ' נ"ב-נ"א.

⁴²⁸ Oshry, **The Annihilation**, pp. 51-52.

⁴²⁹ הרב אשרי כותב ששנתיים לאחר מקרה גניבת הקרשים חל סוכות תש"ג. אין ספק שהוא דייק בציון שנת תש"ג, כיון שהדיון שם עוסק ביום טוב ראשון של חג שחל בשבת, וכפי שחל באותה שנה. השאלה בדבר קרשים גזולים לא יכולה הייתה להישאל שנתיים לפני תש"ג, שהרי סוכות תש"א אוקטובר 1940 חל לפני הפלישה הנאצית לליטא. על כן יש להבין ששאלת הקרשים נשאלה בשנת תש"ב. ראה: Oshry, **The Annihilation**, pp. 51-52.

⁴³⁰ אשרי, **חורבן ליטע**, עמ' 107. אין ספק שכל התיאורים נוגעים לאותה סוכה, כיון שמתואר שזלמן העיוור הסתתר בה בזמן אחת האקציות. ראה: שם, וגם: אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן ו', עמ' נ"ב. וגם, Oshry, **The Annihilation**, p. 52.

⁴³¹ הרב אפרים אשרי, "סוכות אין דער קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 3 באוקטובר 1952, עמ' 9. מאמר זה לא היה חלק מסדרת המאמרים "חורבן ליטע" שפרסם באותו עיתון כבר בשנת 1946.

⁴³² גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 106.

ייתכן ובעת כתיבת חיבור השו"ת הרב אשרי "המציא" את המקרה, על מנת ליצור בסיס לדיון בסוגיה של סוכה גזולה, ואגב כך גם לפאר את מסירות הנפש היהודית למצוות. בהמשך לכך, הובא הסיפור בתרגום האנגלי של **חורבן ליטע**.

כיצד "נשאבו" תוספות אלו מחיבור השו"ת לתרגום האנגלי של **חורבן ליטע**? ניתן להציע שהיוזמה לא באה מאת הרב אשרי. כיון שהמהדורה האנגלית של **חורבן ליטע** תורגמה על ידי Y. Leiman, והוא גם שתרגם קודם לכן את **שו"ת ממעמקים**,⁴³³ ייתכן שעל סמך היכרותו את החומר המופיע בשו"ת הוא ששילב את התוספות במהדורה המתורגמת של **חורבן ליטע**. אמנם, הרב אשרי נתן את הסכמתו למהדורה זו ועל כן אין לפוטרו מאחריות לדבר.

3.5 פסקי ההלכה של הרב אשרי משקפים את התנהגות שומרי המצוות בגיטו קובנה?

גם החומר התורני מחייב בדיקה. אף שאין זה מעניינו של מחקר זה לדון בהיבטים התורניים של פסיקות הרב אשרי, יש מקום לברר במבט היסטורי עד כמה פסיקותיו משקפות את שנהגו שומרי המצוות בגיטו. לדוגמה, הרב אשרי פסק שבימי החורף הקצרים מותר להניח תפילין בברכה קודם היציאה לעבודת הכפייה, אף שעדיין חשכה.⁴³⁴ על פי עדות אחת גם הרב שפירא התיר הנחת תפילין בלילה.⁴³⁵ אולם, הרב אשרי עצמו ציין שהיו יהודים אדוקים שסיכנו עצמם והניחו תפילין ביום בשעת עבודתם.⁴³⁶ ישנן עדויות נוספות על כך. שמואל בן מנחם, מכלואי הגיטו, העיד שהם יצאו לעבודה עטורים בתפילין שהוסתרו על גופם, והם בירכו רק משהאיר היום.⁴³⁷ גם הרב גיברלטר סיפר שהוא הניח תפילין לראשונה בחייו ביום "האקציה הגדולה", והוא התעכב לצאת למגרש בו התאספו כיון שחיכה לזמן הראוי להנחת תפילין בברכה.⁴³⁸ העדויות מתארות, אם כן, סיכון אישי לפחות של בודדים, בשביל לזכות להניח תפילין ביום בברכה, ולא נשענו על פסק הרב אשרי שהתיר להניח בלילה.

במקור אחר מתאר הרב אשרי את שאלת העובדים בשדה התעופה, האם מותר להם לאכול ממנת הפיגולים המוגשת להם?⁴³⁹ ותשובתו:

יש להתיר להם לאכול את המרק משום פיקוח נפש... ובפרט שלפי דעת רופאים מומחים אי אפשר לו לאדם לחיות ולהתקיים בתנאים כאלה שחיו בהם היהודים אז...

וגם... הגאון ר' אברהם דובער כהנא שפירא... הסכים על זה להיתר.⁴⁴⁰

ואילו הרב גיברלטר תיאר שאחיו נחלש בעבודתו בשדה התעופה ופנה לשאול את הרב שפירא האם מותר לו לאכול מהאוכל המוגש להם, והוא שמע תשובה אישית שונה:

⁴³³ תקציר השו"ת בתרגום לאנגלית התפרסם בשנת 1983, והתרגום האנגלי **חורבן ליטע** התפרסם בשנת 1995.
⁴³⁴ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", שאלה ב', עמ' 97-98. וכן ב: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה', סימן ב', עמ' ל"ב.

⁴³⁵ כך מסרו בשמו בגיטו שאולי. ראה: עדותו של הרב בן פורת, מדור לתיעוד בעל פה, מכון ליהדות זמננו שעל יד האוניברסיטה העברית בירושלים, מס' 7(99). מובא ב: סימה איציקס, "קורות גיטו שאולי (1941-1944)", בתוך: לייב גרפונקל (עורך), **יהדות ליטא**, כרך ד', תל אביב תשמ"ד, עמ' 217.

⁴³⁶ Oshry, **The Annihilation**, p. 90. הוא גם סיפר על יהודי שסיכן עצמו והניח תפילין בלכתו לעבודה, ונתפס בידי הגרמנים והתעללו בו בשל כך. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ו, עמ' קמ"ו.

⁴³⁷ עדותו של שמואל בן מנחם מובאת ב: הרב מיכאל יעקב ביטון, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, ירושלים תשע"ג, עמ' 136.

⁴³⁸ הרב יצחק אלחנן גיברלטר, **יסוד יסרני**, חלק ב', בני ברק תשע"ג, עמ' 220-221.

⁴³⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן ב', עמ' י"ג.

⁴⁴⁰ שם, עמ' י"ד, ט"ז. נזכר גם ב: Oshry, **The Annihilation**, p. 118, וגם במאמרים שונים שפרסם הרב אשרי אודות הרב שפירא. כגון: אפרים אשרי, "רבה של קובנה הי"ד", **קול ישראל**, שנה כ"ו, גיליון כ"ד, כ"א באדר תש"ז 13 במרץ 1947, עמ' ג'-ד'.

שמע הדבר אברהם⁴⁴¹ את השאלה, המתין קמעא ושאל: "היכן למדת לפני המלחמה, יקירי?", אחי ענה שלמד ארבע שנים בישיבת וילקומיר. לאחר מכן נשאל לשם משפחתו. מששמע זאת אמר: "אכן, יקירי, היו מקרים שבהם התרתי אף אכילת בשר סוס, אבל לא לבני עלייה שכמוך התכוונתי. אמנם חלש אתה, ניצב על סף התמוטטות ועובד בפרך, אבל מבחור שלמד בוילקומיר ואשר נמנה על משפחה כה מיוחסת ומכובדת, אני דורש יותר מסירות נפש".⁴⁴²

הרב אשרי עצמו ציין שהיהודים שעבדו בכפייה בשדה התעופה עשו כל מאמץ לא לאכול מסיר האוכל שסופק בידי הגרמנים,⁴⁴³ למרות פסיקתו המתירה את האכילה.

גם בנושא קטניות בפסח, ישנו הבדל בין פסק הרב אשרי לבין המובא על ידי גיברלטר. הרב אשרי כותב:

נראה שבמצב הקשה והנורא שנמצאו בו היהודים בגיטו, מותר להם לאכול קטניות בפסח על ידי חליטה, ואם אי אפשר להם בחליטה מותרים הם לאכול גם בלי זה.⁴⁴⁴

אף שהרב אשרי לא הביא פסק זה בשם הרב שפירא, אין ספק שהוא לא היה מעז לפסוק בניגוד לדעת רב העיר. ואילו הרב גיברלטר כתב שהרב שפירא אסר באופן גורף קטניות בפסח בגיטו.⁴⁴⁵

בשלוש הדוגמאות שהובאו, הרב אשרי פסק להקל והרב גיברלטר הביא עדויות להתנהגות מחמירה. הרב גיברלטר היה נער צעיר כבן שתים עשרה בלבד בזמן הכניסה לגיטו,⁴⁴⁶ ויש לפקפק בזיכרונו ובדברים שפרסם שבעים שנה לאחר השואה. ניתן גם לתלות בו כתיבה מגמתית השואפת לתאר יתר הקפדה במצוות. עם זאת, מדבריו ומדברי בן מנחם עולה התמונה שפסקי הרב אשרי לא היו מוסכמים על כולם בגיטו. האם החולקים היו בגדר יחידי סגולה שהחמירו על עצמם, או שמא הם משקפים מידה של אי קבלת הפסקים המקילים של הרב אשרי?⁴⁴⁷ ספק זה משליך על בחינת מעמדו כפוסק מוכר ו"בר סמכא" בגיטו.⁴⁴⁸

מסקנות

מהדיון שהוצג לעיל עולה שיש להבחין היטב בין שאלת האורגינליות של הכתבים, לבין שאלת האותנטיות. בנושא האורגינליות, ניתן לומר בפסקנות, שלא נמצאו כל תימוכין לטענה לפיה הרב אשרי לקח כתבים של רב אחר ופרסם אותם על שמו. קשה אפילו להעריך באיזה מחיבורי הרב אשרי ניתן להטיל חשד, ומיהו הרב המחבר. אמנם, לא ניתן לשלול את הספק שמא תשובות בודדות נכתבו על ידי רבנים אחרים או בהשראת כתביהם, אך אין בכך כדי לצייר תמונה של גזלת

⁴⁴¹ כינויו של הרב שפירא, שנקרא כך על שם ספרו.

⁴⁴² הרב יצחק אלחנן גיברלטר, **יסור יסרני**, חלק ב', בני ברק תשע"ג, עמ' 215-216.

⁴⁴³ Oshry, *The Annihilation*, p. 90.

⁴⁴⁴ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן י"ז, עמ' ק"י.

⁴⁴⁵ הרב יצחק אלחנן גיברלטר, **יסור יסרני**, חלק ב', בני ברק תשע"ג, עמ' 380-382.

⁴⁴⁶ שם, עמ' 45.

⁴⁴⁷ לדיון בפער בין הפסיקה הרבנית המקילה בשואה לבין תיאורים של מסירות נפש וסיכון אישי לשמירת מצוות באותו הזמן, ראה: קימי קפלן, "האומנם" נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות? השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל", **יד ושם קובץ מחקרים**, כ"ט, ירושלים תשס"א, עמ' 283-288.

⁴⁴⁸ באותם פסקים מקילים שזכו להסכמתו של הרב שפירא, ברור שאלו שלא נהגו על פיהם עשו זאת מתוך רצון אישי להחמיר, ולא משום הטלת ספק בסמכותו של רב העיר.

חיבורו של מחבר אחר. מלאכת הפרחת שמועות לעולם קלה יותר מניסיון הפרכתן. נראה כי זה אך ראוי שעל מפריחי השמועות תוטל חובת הבאת הראיה.

לעומת זאת, בשאלת האותנטיות, הודגמו תיאורים שיש להסתפק באמינותם. אמנם, לפרטים מרובים בחיבורים אלו נמצא חיזוק במקורות היסטוריים, וייתכן ובהעמקה במחקר יימצאו סימוכין לפרטים נוספים. אולם, צפו ועלו סימני שאלה רבים, כתוצאה מסתירות פנימיות ומחוסר התאמה עם עדויותיהם של אחרים. ראיות מוצקות לכך שהדברים לא אירעו במציאות קשה להביא, ובמרבית המקרים הוצעו תירוצים שונים, אף ולעיתים הם נראים דחוקים. ומכל מקום, אין לבטלם כליל.⁴⁴⁹ רק בעניינים בודדים, כדוגמת גדר חשמלית לגיטו, ניתן לומר בוודאות שמדובר בתיאור שגוי. ברם, מצבור הספקות שהוצגו, מצטרף לכדי תמונה בעייתית המטילה צל כבד על אמינותם של כתבי הרב אשרי.

סיבות מגוונות אפשר להציע להתרחקות מהאמת. מראייה חינוכית החפצה להציג מיתוסים של מסירות נפש למצוות כסמל לדורות, ועד להתהדרות עצמית. מהישענות על שמועות שהילכו בגיטו, ועד לכתובה מודעת של פרטים תלושים ממרחב הזמן והמקום מתוך מגמה לשרטט חיבור המשקף את מכלול זוועות השואה.

יש מקום לטעון שבאופן יחסי החיבור **חורבן ליטע** מדויק יותר מאשר החיבור **שו"ת ממעמקים**. ניתן לתלות זאת במגמה שונה של החיבורים. נראה ש**חורבן ליטע** נכתב במגמה היסטורית של הנצחת האירועים, להבדיל **משאלות ותשובות ממעמקים** שם המוקד הוא הדיון הלמדני-תורני והתיאור ההיסטורי משמש לו רק "תפאורה". הודגמו מקרים בשו"ת בהם יש לחשוד שהרב אשרי נטל מציאות היסטורית עובדתית, ו"הלביש" עליה שאלה הלכתית תיאורטית במסווה של שאלה שעלתה מהקהל. במקרים אחרים נראה שהוא נטל לעצמו דרור לשרטט מציאות היסטורית מדומה, כפלטפורמה לדיון תורני.

המקור ביידיש של **חורבן ליטע** נראה אמין יותר מהתרגום האנגלי המאוחר. בתרגום משולבים לא מעט נתונים שיש להסתפק אודותיהם, שנראה ו"נשאבו" משו"ת **ממעמקים**. ברם, אף **בחורבן ליטע** המקורי נתגלו פקפוקים משמעותיים, כגון נאומו של הרב ווסרמן, ועל כן גם אמינותו של חיבור זה מוטל בספק.

כל הניגש לכתבי הרב אשרי, ייגש בזהירות ובמידה של חשדנות. כל הנשען עליו כעל מקור היסטורי, יסמוך עצמו בתימוכין ממקורות מקבילים.

⁴⁴⁹ השקפה זהירה זו מזכירה את דעתה של באומל בעניין סיפור צ"ג בנות בית יעקב בקרקוב שמסרו נפשן למיתה ובלבד שלא ייטמא גופן בידי הנאצים. היסטוריונים שונים ביטלו לחלוטין את האפשרות שאירוע זה אירע במציאות. פייקאז' למשל כתב: "נתברר בלי צל צלו של ספק שכל הסיפור הנשגב הזה לא היה ולא נברא אלא במשאלות לבם של ממציאיו". באומל, לעומת זאת, בחנה את טענותיהם של השוללים את האירוע, ולמסקנתה, אף ויש פקפוקים משמעותיים בנוגע לסיפור השוללים את קיומו לא הביאו ראיות מוחלטות כנדרש. ראה: מנדל פייקאז', **ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי ושלוש תגובות חסידיות בארצות השואה**, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ג, עמ' 27-28. וגם, Judith Tydor Baumel and Jacob J. Schacter, "The Ninety-three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology?", in: Jacob J. Schacter (Ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, New Jersey-London 1992, pp. 101-106, 126-127.

פרק תשיעי

התקבלות כתבי הרב אשרי

בבואנו לבחון את מידת התקבלותם של כתבי הרב אשרי, יש להבחין בין הכתבים השונים, ולא פחות מכך יש להבחין ביו ציבורים שונים: חוקרי גיטו קובנה ויהדות ליטא בשואה, חוקרי חי הדת בשואה, רבנים, והקהל הרחב. הספר **חורבן ליטע** כתוב באוריינטציה היסטורית, ופונה לחוקרים המתעניינים באופן ממוקד בתיאור השמדת יהדות קובנה ועירות ליטא. ואילו **שו"ת ממעמקים** כתוב באוריינטציה תורנית ומיועד לקהל המתעניין בספרות זו ורגיל בטרמינולוגיה הייחודית שלה. אולם, התיאורים ההיסטוריים המשולבים ברקע השאלות ובתשובות מאפשרים גם לציבור הרחוק מספרות תורנית למצוא בו עניין. חיבור השו"ת פונה בעיקר למתעניינים בחיים הדתיים בתקופת השואה. הספר **דברי אפרים** הוא ספר תורני כללי המתאים לציבור לומדי התורה, והקונטרס "מעמק הבכא" הנספח לו דומה באופיו לחיבור **שו"ת ממעמקים**.

1. חורבן ליטע וחוקרי השמדת יהדות קובנה בפרט, וליטא בכלל

ספרו של הרב אשרי **חורבן ליטע** קנה לעצמו מקום בקרב ציבור חוקרי יהדות ליטא בשואה. הספר נתפס כמקור לתיאור גיטו קובנה, כמו גם לתיאור השמדת שאר עירות ליטא. ברשימת רושמי קורות גיטו קובנה שהדגישו את ערכו של ספר זה, יש לציין בהבלטה את סגן יו"ר האלטסטנראט לייב גרפונקל שחיבר את החיבור המקיף **קובנה היהודית בחורבנה**. גרפונקל, שחוה את האירועים על בשרו והכיר מקרוב רבים מהם, מצא לנכון בהקדמה לחיבורו לציין במיוחד שלושה ספרים. וכפי שכתב שם:

כבר עברו למעלה מתריסר שנים מאז נסתיים הסיוט הנורא... שנות השואה...

במשך הזמן הזה נכתבו לא מעט ספרים וחיבורים המתארים את חורבן יהדות אירופה... גם על חורבן קובנה היהודית נכתבו ונדפסו כמה ספרים וחיבורים. הם מתארים את החורבן כולו, או אפיזודות יחידות שבו, ורוכז בהם חומר עובדתי רב בעל ערך היסטורי גדול מאוד. ספרים אלה נכתבו בידי אנשים שעברה עליהם הטראגדיה של גיטו קובנה וחזו מבשרם את כל מוראותיו, אלא שבדרך נס ניצלו ונשארו בחיים. עלי לציין במיוחד את הספרים האלה:

יוסף גאר, **אומקום פון דער יידישער קאוונע**...¹

ד"ר אהרון פרץ (פערציקאוויץ), **דעם גורל אנטקעגן רשימות פון א דאקטאר**, חיפה 1952. הופיע בהמשך בעברית, ראה:

הרב אפרים אשרי, **חורבן ליטע**...

כמו כן יש להזכיר את המאמרים...³

¹ יוסף גאר, **אומקום פון דער יידישער קאוונע**, פארבאנד פון ליטווישע יידן, מינכן 1948.
² אהרון פרץ (פערציקאוויץ), **דעם גורל אנטקעגן רשימות פון א דאקטאר**, חיפה 1952. הופיע בהמשך בעברית, ראה:
אהרון פרץ, **במחנות לא בכורשימות של רופא**, תל אביב 1960.
³ גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 7.

גם אחרים אחזו בו כמקור. יואל אלקס, בנו של ד"ר אלקס יושב ראש האלטסטנראט, כתב ספר על אביו. בהקדמה לספר הוא מזכיר רשימה מצומצמת של מקורות עליהם התבסס, וביניהם **חורבן ליטע**.⁴

אם בנוגע לקובנה הזכיר גרפונקל שכמה ספרים נכתבו בנושא ומתוכם הוא בחר לציין רק שלושה, שונה הדבר בנוגע לערי השדה של ליטא. נשמית, שחקרה יחסי יהודים וליטאים בשואה על בסיס ההיסטוריוגרפיה הליטאית, הביאה במחקרה גם מעט מקורות שנכתבו בידי יהודים. החיבור ה"יהודי" המצוטט ביותר על ידה הוא **חורבן ליטע** המצוטט ארבע פעמים.⁵ לשם השוואה, ספרו של גרפונקל מצוטט רק פעם אחת.⁶ אך חשוב להדגיש שארבע הציטוטים נוגעים כולם לערי השדה של ליטא, ולא לקובנה. נתון זה מצביע על חשיבותו הרבה של החלק השני ב**חורבן ליטע** העוסק בתיאור חורבן העיירות. נשמית הציגה את מחקרה בכנס ביד ושם בשנת 1983,⁷ ונראה שבשלב זה לא עמדו לרשותה עוד חיבורים מסכמים על חורבן הקהילות היהודיות בערי השדה של ליטא.⁸ רק בשנת 1984, למעלה משלושים שנה מאז פרסום ספרו של הרב אשרי, פרסם איגוד יוצאי ליטא בישראל את החיבור המקיף **יהדות ליטא** הכולל תיאור שיטתי של חורבן של למעלה ממאתיים קהילות.⁹ כחלוף תריסר שנים נוספות, בשנת 1996, מוסד יד ושם פרסם את **פנקס הקהילות ליטא**, הכולל תיאור חורבן של למעלה מחמש מאות קהילות.¹⁰ ולמרות פרסומים מאוחרים אלו, בנקיר ציין בהקדמה לספרו שהתפרסם בשנת 2011, שחורבן ערי השדה בליטא זכה ליבול דל של מחקרים.¹¹ נתונים אלו מצביעים על הראשוניות ועל "פריצת הדרך" שהיווה מפעלו של הרב אשרי, שבפועלו של אדם יחיד ליקט וערך עדויות על למעלה מארבעים קהילות.

מאידך, יש מהחוקרים שהתרחקו מחיבור זה. יוסף רוזין כתב ערך מקיף אודות "קובנה" ב**פנקס הקהילות ליטא**, ורשימת המקורות שלו כוללת עשרות ספרים ומאמרים. **חורבן ליטע**, כמו גם כתביו האחרים של הרב אשרי, בולטים בהיעדרם.¹² אפילו בהתייחסותו של רוזין לשיבת כנסת ישראל בסלובודקה, הוא בחר להתבסס על מקור אחר¹³ ולא על מאמרו המקיף של הרב אשרי בנושא.¹⁴ האם רק מקרה הוא שרוזין לא מזכיר אותו?

קשה להשיב תשובה החלטית מה עומד מאחורי אי-ציטוטו של מקור, אך ניתן לנסות ולהשיב על שאלה זו תוך עיון מורחב בספר **פנקס הקהילות ליטא**. ספר זה כולל פרקים שונים בתולדות היהודים בליטא, רשימה של ביבליוגרפיה כללית בנושא, ותיאורים של למעלה מחמש מאות

⁴ Joel Elkes, *Dr. Elkhanan Elkes of the Kovno Ghetto A Son's Holocaust Memoir*, Massachusetts 1999, p. 2.

⁵ שרה נשמית, "ההיסטוריוגרפיה הליטאית על יחסי יהודים וליטאים בימי מלחמת העולם השנייה", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 232-233.

⁶ שם, עמ' 233.

⁷ הספר **השואה בהיסטוריוגרפיה** התפרסם בשנת 1987, והוא מכנס את המחקרים שהוצגו בכנס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה שהתקיים ביד ושם במרץ 1983.

⁸ ראוי להזכיר גם את הספר **ליטע**, שהתפרסם בשנת 1951 במקביל ל**חורבן ליטע** של הרב אשרי, וכולל למעלה מעשרה מאמרים על השמדת קהילות בערי השדה בליטא. ראה: מענדל סודארסקי, אוריה קאצענעלנבאגן, י. קיסין (עורכים), **ליטע**, ניו יורק 1951.

⁹ צבי ברק (עורך), "ערי השדה", בתוך: לייב גרפונקל (עורך), **יהדות ליטא**, כרך ד', תל אביב תשמ"ד 1984, עמ' 233-373.

¹⁰ לוי (עורך), **פנקס הקהילות ליטא**.

¹¹ David Bankier, *Expulsion and Extermination*, p. 8.

¹² רוזין, "קובנה", **פנקס הקהילות**, עמ' 555-556.

¹³ הוא התבסס על מאמר של יעקב אדלשטיין, ראה: שם.

¹⁴ אפרים אשרי, "ישיבת "כנסת ישראל" בסלובודקה", בתוך: שמואל ק. מירסקי (עורך), **מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם**, ניו יורק תשס"ז 1956, עמ' 133-168.

קהילות יהודיות בליטא.¹⁵ ברשימת הביבליוגרפיה הכללית לתולדות יהודי ליטא מופיע ספרו של הרב אשרי **חורבן ליטע**.¹⁶ בתיאורי הקהילות בספר, ניתן להשוותם לתיאורים שמביא הרב אשרי אודות ארבעים ושש¹⁷ עיירות המתוארות כולן ב**פנקס הקהילות**. ערכים בנוגע לעשרים ותשע מהעיירות נכתבו בידי יוסף רוזין לבדו, ובאף לא אחד מהם מופיע **חורבן ליטע** כמקור. עוד שלושה ערכים נכתבו על ידי רוזין בשיתוף עם מחבר אחר, ובשניים מהם מופיע **חורבן ליטע** ברשימת המקורות.¹⁸ שמונה ערכים נכתבו על ידי דב לוי לבדו, ובשניים מהם מופיע **חורבן ליטע** ברשימת המקורות.¹⁹ רפאל יוליוס שכתב שישה ערכים, מתבסס על **חורבן ליטע** בחמישה מהם.²⁰ **חורבן ליטע** מופיע אם כן כמקור רק בתשעה ערכים מתוך ארבעים ושישה, היינו בפחות מעשרים אחוז מהערכים. בולט הדבר, שרוזין שכתב את מרבית ערכים אלו, וודאי הכיר את החיבור "פורץ הדרך", מעדיף לא להחשיבו כמקור. לוי לעומתו רואה בו מקור בכשליש מהמקרים, ואילו יוליוס מסתמך עליו בלמעלה משמונים אחוז מהערכים שכתב.

נראה ללמוד מכאן על גישות שונות של חוקרי יהדות ליטא ביחס לכתיבה של הרב אשרי. אין אלא להציע שהתרחקותו של רוזין מכתבי הרב אשרי נובעת מהטענות אודות חוסר אותנטיות של הכתבים, כפי שנדון לעיל.²¹ נראה כי היכרותו האישית של רוזין עם העובדות, ואולי גם עם הרב אשרי עצמו, גרמה לו להתרחק מחיבוריו. לוי, שהסתמך עליו לעיתים, ודאי ראה בו מקור לגיטימי, אף אם ברשימת ההעדפות הוא העדיף חיבורים אחרים כשאלו עמדו לרשותו. ברמת האמפתיה וההערכה האישית לוי ציין בפניי את דעתו החיובית על הרב אשרי, לצד הערה שיש המותחים עליו ביקורת.²² ראוי לציין עוד את בנקיר שחקר את השמדתם של עיירות השדה בליטא, וגם בספרו **חורבן ליטע** נפקד מהרשימה הביבליוגרפית.²³

להבדיל מהיחס האמביוולנטי שגילו חוקרים אלה כלפי **חורבן ליטע**, נראה ששׁו"ת ממעמקים כלל לא מוזכר אצלם. אולם, אין בהכרח להסיק מכך על יחס מסוים שלהם כלפי הספר. נראה שאופיו התורני, ולא היסטורי, גרם לחוסר התעניינותם בחיבור זה.

2. כתבי הרב אשרי בספרות המחקר אודות חיי הדת בשואה

להבדיל מהגישות השונות שהתגלו כלפי כתבי הרב אשרי בקרב חוקרי ליטא, נראה כי בקרב חוקרי חיי הדת בשואה קיימת הסכמה רחבה בדבר החשיבות המרובה של כתביו.

אולם, קשה לגשת למחקר השוואתי "המודד" את התקבלותו של חיבור מסוים קודם שמציגים את הספרים האחרים הקיימים בתחום. לרשות החוקרים שהתמקדו בפסיקת ההלכה ובהתנהגות

¹⁵ לוי (עורך), **פנקס הקהילות ליטא**, "תוכן העניינים", עמ' ה'- ט'.

¹⁶ שם, עמ' 107.

¹⁷ במקור ביידיש של **חורבן ליטע** הוא מתאר ארבעים וארבע עיירות, ובתרגום לאנגלית ארבעים ושבע. אולם זה כולל את דווינסק הנמצאת בלטביה ועל כן היא לא מתוארת ב**פנקס הקהילות** של ליטא. עוד בנושא זה ראה לעיל עמ' 133.

¹⁸ בתיאור של אוטין שנכתב בשיתוף עם דב לוי, ובתיאור של שקוד שנכתב בשיתוף עם אסתר אטינגר. ראה: דב לוי ויוסף רוזין, "אוטין", בתוך: לוי (עורך), **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 695.

¹⁹ ראה: דב לוי, "אקמין", ו"זגר", בתוך: לוי (עורך), **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 156, 282.

²⁰ ראה: רפאל יוליוס, "בירז'ה", "גורזד", "קופישוק", "קמי", ו"רקישוק", בתוך: לוי (עורך), **פנקס הקהילות ליטא**, עמ' 178, 191, 565, 607, 653.

²¹ ראה בהרחבה לעיל בפרק שמיני, מעמ' 202.

²² בשיחה עימי בשנת 2008.

²³ David Bankier, **Expulsion and Extermination**, p. 221.

הדתית בשואה²⁴ עמדו ספרים בודדים. גוטפרשטיין שהציג בשנת תש"ל מחקר בנושא קידוש השם בשואה, ציין שלושה ספרי שו"ת שהוקדשו לנושא: **שו"ת ממעמקים** של הרב אשרי, **שו"ת מקדשי השם** של הרב מייזליש,²⁵ **ומגיא ההריגה**²⁶ של הרב אפרתי, וכן את הספר **קידוש השם**²⁷ של הרב הוברבאנד.²⁸ כיון שהרב אפרתי גלה לרוסיה בעת המלחמה, השאלות המובאות על ידו הן וודאי לא אותנטיות מתקופת הכיבוש הנאצי. אמנם, כרב בוורשה לאחר השחרור הוא התמודד ישירות עם שאלות שנגעו להשלכות השואה.

הרב מייזליש קיבץ: "תשובות מהרבנים הגאונים וצדיקים ממדינות אירופא אשר נהרגו על קדושת השם על ידי הרוצחים הנאצים".²⁹ למעשה, לא מדובר בקובץ תשובות שנכתבו תחת הכיבוש הנאצי, אלא בקובץ שרובו המוחלט הן שאלות מלפני השואה, או מזמן המלחמה קודם שכבשו הנאצים את מקומותיהם של הרבנים המשיבים. רק בהקדמה "שער מחמדים" מביא המחבר שאלות בודדות שנשאל עליהן בעיקר בזמן היותו באושוויץ,³⁰ וחשיבותן רבה בהיותן השאלות כמעט היחידות ממחנות השמדה. אין ספק, שבהשוואה לכתבים אלו, תשובותיו של הרב אשרי הן הרחבות ביותר בהיקפן, ומנציחות את שלוש שנות גיטו קובנה וגם את התקופה שלאחר השחרור שם.

ראוי לציין שרבנים נוספים כתבו תשובות הנוגעות לשואה, אך הן שולבו בספרי שו"ת כלליים שפורסמו על ידם. כיון שהתשובות לא הופיעו בספר שיוחד לנושא השואה, היה קשה מאוד למתעניינים בנושא זה לאתר אותן. תקליטור **שו"ת השואה** שהתפרסם בשנת 2006 קיבץ תשובות אלו והנגיש אותן לקהל הרחב.³¹ התקליטור מתבסס על יותר ממאה חיבורים וכלולות בו למעלה משמונה מאות תשובות,³² מהן יותר ממאה ועשר של הרב אשרי. חומר הלכתי קיים גם בספרי

²⁴ להבדיל מספרות העוסקת בפן התיאולוגי-אמוני ובשאלות פילוסופיות הקשורות לשואה, כדוגמת השאלה: "היכן היה הא-ל?". לרשימה ביבליוגרפית ראשונית של מקורות בתחום זה, ראה: מרדכי אליאב (עורך), **אני מאמין**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 225-226. ספרים שונים נכתבו בנושא מאז פרסום רשימה זו, וביניהם: אליעזר ברקוביץ, **עמו אנוכי בצרה קידוש החיים בגיטאות ובמחנות ההשמדה**, תורגם על ידי אביב מלצר, יד ושם, ירושלים תשמ"ח.

²⁵ הרב צבי הירש מייזליש, **שו"ת מקדשי השם**, חלק ראשון, שיקאגא תשט"ו (מהדורה שנייה של ספר זה מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=4283&st=&pgnum=1&hilite>). וגם, הרב צבי הירש מייזליש, **שו"ת מקדשי השם**, חלק שני, שיקאגא תשכ"ז (מהדורה שנייה של ספר זה מובאת באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=4284&st=&pgnum=1>).

²⁶ הרב שמעון אפרתי, **מגיא ההריגה**, יד ושם, ירושלים תשכ"א (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=20692&st=&pgnum=4>). ראוי לציין את ספרו הנוסף: הרב שמעון אפרתי, **מעמק הבכא**, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ח (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/43486>).

²⁷ הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969. יש להצביע על אופיו השונה של חיבור זה בהשוואה לספרי השו"ת. הוברבאנד מתאר את ההתנהגות הדתית המעשית שנהגו הבריות, להבדיל מהרבנים המציגים את הדרכותיהם לשואלים אותם. גם שאלות בודדות שהוברבאנד מתאר כנידונות בציבור, מובאות ללא התשובה הרבנית הנוגעת להן. בנוסף לכך, הוברבאנד מתאר את מכלול ההתנהגויות, "הצלחות" רוחניות כמו גם "כשלונות", להבדיל מהרבנים המתארים את הדרך הראויה לנהוג על פי הדין. ראה: שם, עמ' 94, 99, 117.

²⁸ יוסף גוטפרשטיין, "קידוש השם במהלך הדורות וייחודו בתקופת השואה", בתוך: (ללא שם עורך), **העמידה היהודית בתקופת השואה דיונים בכינוס חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ל, עמ' 384.

²⁹ הרב צבי הירש מייזליש, **שו"ת מקדשי השם**, חלק ראשון, שיקאגא תשט"ו, בעמוד השער. שם, "שער מחמדים", עמ' 7-20.

³⁰ הרב יצחק גוטמן (עורך), **שו"ת השואה**, תקליטור 1, מכון נתיבי החלכה – מאגרי מידע תורניים, אלון שבות גוש עציון תשס"ו 2006.

³¹ לדברי הרב גוטמן עורך התקליטור. תקליטור זה יצא בגרסה שנייה בשנת תשע"ב 2012, ומספר התשובות בו הוכפל לערך.

זיכרונות של רבנים שונים, כדוגמת ספרו של הרב אהרונסון,³³ ובמבואות הרבנים לספריהם השונים.³⁴

בדיקה מעלה, שמבין הספרים שהוזכרו, כתבי הרב אשרי שו"ת ממעמקים ובמידת מה גם חורבן ליטע, מצוטטים בצורה בולטת. כבר בשנת תשכ"ב, שלהב במאמרו על קידוש חיי האדם בשואה ציטט שתי תשובות של הרב אשרי.³⁵ אליאב שפרסם בשנת תשכ"ה קובץ עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה, הביא מדברי הרב אשרי בלא פחות מעשרים מתוך כמאתיים ועשרים עמודי הספר.³⁶

ספרי המחקר הראשונים שהתמקדו בחיים הדתיים בשואה התפרסמו כבר בשנות השבעים של המאה העשרים, על ידי רוזנבאום וצימלס, ושניהם עשו שימוש נרחב בכתבי הרב אשרי, ובעיקר בשו"ת ממעמקים. הם ראו בחיבור זה מדגם מייצג של השאלות שנשאלו בתקופת השואה, והתשובות עליהן. בספרו של צימלס, כתביו של הרב אשרי מצוטטים בתשעה עשר מתוך שלש מאות שבעים ושנים עמודי הספר.³⁷ בספרו של רוזנבאום חלקו של הרב אשרי בולט יותר, ושמו וכתביו מוזכרים בכשמונים מכמאה ושבעים עמודי הספר, יותר מכל רב אחר.³⁸ במכתב אישי של רוזנבאום לרב אשרי, הוא מכנה את שו"ת ממעמקים: "תשובותיו הנפלאות".³⁹ היטיב לתאר זאת נורמן לס בהקדמת העורך לספרו של רוזנבאום, שכתב ביחס לכתבי הרב אשרי שהן בעלות ההיקף הרחב ביותר, ומתייחסות למכלול השלם של ההלכה היהודית.⁴⁰

מאמצע שנות התשעים התפרסמו שני ספרים נוספים, של פוקס ושל פרבשטין. בספרו של פוקס שהוא בן כארבע מאות עמודים, מצוטט הרב אשרי בעשרים ואחד מהם, יותר מכל רב אחר.⁴¹ בספרה של פרבשטין, הרבנים: אהרונסון, הוברבאנד ואשרי, מוזכרים בספר במידה רבה מאוד עד כדי שבמפתח לא פורטו מספרי העמודים של כל מקום בו הם מופיעים.⁴² ראוי להזכיר עוד שני מחברים. ליכטנשטיין פרסם לאחרונה ספר בו הוא מתעמק בדיון התורני בכמה סוגיות הלכתיות שעלו בשואה, והרב אשרי מצוטט רבות.⁴³ וגם העיתונאי איתמר לויך שליקט עדויות מתקופת השואה בספרות ההלכתית. ספרו בן כשלוש מאות וארבעים עמודים, והרב אשרי מצוטט בתשעה עשר מהם, יותר מכל רב אחר.⁴⁴

גם במקורות נוספים שדנו בחיים הדתיים בשואה צוטט הרב אשרי. איילי שהקדיש מאמר לשאלות ותשובות מתקופה זו, כתב ביחס לכתבי הרב אשרי "הם האוסף הגדול ביותר של שאלות

³³ הרב יהושע משה אהרונסון, **עלי מורות יומנים שו"ת הגות בשואה**, מוסד הרב קוק, מהדורה שנייה, ירושלים תשע"ד 2013.

³⁴ חומר זה נאסף בתקליטור. ראה: (ללא שם עורך), **תקליטור קורות השואה במבואות לספרות הרבנית**, מכללה ירושלים (ללא ציון שנת הוצאה).

³⁵ יעקב שלהב, "קידוש חיי האדם היהודי בתקופת השואה", **זעות בטאון אקדמיים דתיים בישראל**, גיליון י"ט (אביב תשכ"ב), ירושלים תשכ"ב, עמ' 20-21, 23 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/28477>).

³⁶ מרדכי אליאב (עורך), **אני מאמין**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה.

³⁷ H. J. Zimmels, **The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature**, Ktav, U.S.A. 1977, p. 370. יש לציין שרק הרב הראשי הרצוג מצוטט יותר מהרב אשרי. ראה: שם, עמ' 368.

³⁸ Irving J. Rosenbaum, **The Holocaust and Halakhah**, Ktav, U.S.A. 1976, pp. 175-176.

³⁹ מכתב אישי של הרב צבי יוסף רוזנבאום לרב אשרי, ללא תאריך. באדיבות אר"א.

⁴⁰ Irving J. Rosenbaum, **The Holocaust and Halakhah**, Ktav, U.S.A. 1976, Norman Lamm Editor's Foreword, p. ix.

⁴¹ אברהם פוקס, **השואה במקורות רבניים (שו"ת ודרשות)**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 388.

⁴² איתמר פרבשטין, **בסתור רעם**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ב 2002, עמ' 633-644.

⁴³ יחזקאל שרגא ליכטנשטיין, **והסנה איננו אכל סוגיות מימי השואה בראי ההלכה**, יד ושם, ירושלים 2015, עמ' 94-95.

⁴⁴ איתמר לויך, **אותיות של אש עדויות מתקופת השואה בספרות ההלכתית**, ישראל 2002, עמ' 339.

ותשובות מימי השואה ולאחריה".⁴⁵ נדבה פרסם מאמר על "בעיות ההלכה בגיטאות",⁴⁶ והוא הזכיר תשובה של הרב אשרי.⁴⁷ שפרן במאמרו על שאלות הלכה בימי השואה ציטט את הרב אשרי שוב ושוב,⁴⁸ וכך גם אבנרי.⁴⁹ אייבשיץ כתב אוסף תיעודי של מעשי קידוש השם בשואה, וציטט תשובות של הרב אשרי וכן תיאורים שלו של מוות על קידוש השם.⁵⁰

מעניין לעקוב אחר ציטוטים שהובאו מהרב אשרי בחמשת הכינוסים הבינלאומיים הראשונים לחוקרי השואה ביד ושם. בכנס הראשון בשנת 1968, גוטפרשטיין שחקר את נושא קידוש השם בשואה ציטט מגוון רחב משאלות שהציג הרב אשרי,⁵¹ וגם מהתיאורים שלו אודות השמדת כמה מקהילות ליטא.⁵² דבורז'צקי שעסק בעמידה בחיי היום יום בגיטאות ובמחנות ציטט אף הוא מספר תשובות של הרב אשרי,⁵³ וגם את תיאורו את נאום הרב אלחנן ווסרמן.⁵⁴ בכנס השני, נשמית ציטטה תשובה הלכתית ממנו ופרט מהמופיע **בחורבן ליטע**.⁵⁵ בכנס השלישי ולק עסק בהנהגה הדתית בשואה וציטט מספר שאלות מתוך **שו"ת ממעמקים**.⁵⁶ גם בכנס הרביעי שעסק בנושא מחנות הריכוז, נושא שלכאורה אין לרב אשרי שייכות אליו, הזכירה אותו אליאך במסגרת הדיון הנלווה להרצאות. היא אמרה: "בעבודתי איני עוסקת במחקר על שמירת ההלכה... ספריו הידועים של אפרים אשרי וספרים אחרים עוסקים בבעיות הלכתיות בשואה".⁵⁷ נראה כי דווקא אמירה זו שלא כחלק מהרצאה מוכנה, והזכרת שמו של הרב אשרי בלבד מבין מחברי ספרות ההלכה בשואה, מעידה על התקבלותו בקרב החוקרים. בכנס החמישי שעסק בשואה בהיסטוריוגרפיה, שוב הוזכר שמו של הרב אשרי על ידי שניים מהמרצים. אליאך דיברה על התגובה לשואה במסגרת היהדות המסורתית. במאמר שפרסמה בעקבות כך היא הזכירה שמונה מחברים שפרסמו ספרים המציגים ניסיונות של יהודים לנהוג בזמן השואה על פי דיני ההלכה והמסורת. הראשון שהוזכר על ידה הוא הרב אשרי, ואחריו הזכירה את: צימלס, מייזליש,

⁴⁵ מאיר איילי, "ספרות השו"ת מתקופת השואה", **בצרון**, כרך י"א (סדרה חדשה), 49-51 (379-381) (תשרי-סיון תשנ"ב), ניו יורק 1992, עמ' 137.

⁴⁶ יוסף נדבה, "בעיות ההלכה בגיטאות", **דפים לחקר תקופת השואה**, מאסף א', ישראל תשל"ט, עמ' 44-56. וראה ביקורתו של אייבשיץ על מאמר זה: יהושע אייבשיץ, "מחקר" מדעי והאמת העובדתית", **הצפה**, כ"ד באלול תש"ס 5 בספטמבר 1980, עמ' 5.

⁴⁷ שם, עמ' 55, הערה 8. יש להעיר שלמרות הכותרת הרחבה, מאמרו של נדבה עוסק אך ורק בשאלת שיתוף הפעולה של ההנהגה היהודית עם הדרשה להסגיר יהודים לידי הגרמנים. נראה שמסיבה זו הוא לא נדרש לשאלות נוספות של הרב אשרי.

⁴⁸ יוסף שפרן, "שאלות הלכה בימי שואה וחורבן באירופה", **סיני**, שנת השלושים ושלוש, כרך ס"ד (תשרי-אדר תשכ"ט), ירושלים תשכ"ט, עמ' ק"צ-קצ"ח.

⁴⁹ יצחק אבנרי, "ספרות ההלכה בימי השואה", **סיני**, שנת הארבעים ושבע, כרך צ"ב (תשרי-אדר תשמ"ג), ירושלים תשמ"ג, עמ' קע"ב-קפ"ח.

⁵⁰ יהושע אייבשיץ, **בקרובי אקדש אסופה תיעודית על מעשים של קידוש השם ומסירות נפש בימי החורבן של ימינו**, ירושלים תשס"ה, עמ' 78-80, 357-358, 365-366.

⁵¹ יוסף גוטפרשטיין, "קידוש השם במהלך הדורות וייחודו בתקופת השואה", בתוך: (ללא שם עורך), **העמידה היהודית בתקופת השואה דיונים בכינוס חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשל"ל, עמ' 380. השאלות עסקו בתחומים שונים: כפרה על ביזוי ספרי תורה, התאבדות, תעודות נוצריות מזויפות, שבת ומועדים ועוד.

⁵² שם, עמ' 376, 378. ציטוטים אלה הובאו מהספר **חורבן ליטע**, ומאמר של הרב אשרי בספר **אלה אזכרה**, ראה: שם, עמ' 384, הערה 38.

⁵³ מאיר דבורז'צקי, "העמידה בחיי-יומיום בגיטאות ובמחנות", בתוך: (ללא שם עורך), **העמידה היהודית בתקופת השואה דיונים בכינוס חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשל"ל, עמ' 133. השאלות שצוטטו נוגעות למגוון תחומים: הסתרת ילדים אצל נוכרים, "ברכת קידוש השם", שמירת שבת, ואכילת טריפות.

⁵⁴ שם, עמ' 141, הערה 28.

⁵⁵ שרה נשמית, "הצלה בליטא בשנות הכיבוש הנאצי", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **נסינונות ופעולות הצלה בתקופת השואה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשל"ו, עמ' 272-274, הערות 52, 61.

⁵⁶ יוסף ולק, "ההנהגה הדתית בתקופת השואה", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945 הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ס, עמ' 326-328, 332, 334.

⁵⁷ יפה אליאך, "תשובות המרצים", בתוך: ישראל גוטמן ורחל מנבר (עורכים), **מחנות הריכוז הנאציים, מבנה ומגמות, דמות האסיר, היהודים במחנות, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 198.

רוזנבאום, אליאב, פראגר, אייבשיץ וברקוביץ.⁵⁸ מכמן הציג מחקר על אורח חייו של הציבור הדתי בשואה, וכתב: "מקורות חשובים בני התקופה הם הספרים של ... הוברבאנד, **קידוש השם**⁵⁹ ... אשרי, **שו"ת ממעמקים** ... אפרתי, **מגיא ההריגה** ... מייזליש, **שו"ת מקדשי השם**".⁶⁰ הרב אשרי ויצירתו הספרותית הוזכרו, אם כן, בכל אחד מכינוסים אלה, ומכאן ראייה לחשיבות ולרלוונטיות של כתביו.⁶¹ לשם השוואה, לייב גרפונקל, סגן יושב ראש האלטסטנראט ומחבר ספר מקיף על גיטו קובנה,⁶² הוזכר בכינוסים הראשון והשני יותר פעמים מהרב אשרי.⁶³ אולם, בכינוסים השלישי והחמישי הוזכר הרב אשרי יותר מגרפונקל,⁶⁴ וברביעי גרפונקל לא הוזכר כלל.⁶⁵

מכמן ציטט מהרב אשרי גם בחיבוריו. באחד מהם התייחס מכמן ל"הרבנות כמוסד של הוראה ופסיקה", והוא הביא באופן מפורט דוגמה אחת בלבד של תשובה הלכתית. התשובה שהוא בחר להביא לקוחה מהספר **דברי אפרים** של הרב אשרי.⁶⁶ בחיבור אחר ציטט מכמן מספרו של הרב אשרי **חורבן ליטע**.⁶⁷

בהאנציקלופדיה של השואה בעריכת גוטמן, בערך "קדוש החיים", מופיע:

המסורת עתיקת היומין של שאלות ותשובות בהלכה ובדיניה הניבה ספרות של שאלות ותשובות בענייני השואה. המפורסמות ביותר כלולות בעבודתם של הרב אפרים אשרי⁶⁸ ... הרב צבי הירש מייזליש⁶⁹ ... והרב יחיאל ויינברג⁷⁰ ... חיבורים אלה משקפים את ניסיונותיהם של יהודים מאמינים להמשיך ולדבוק במצוות מעשיות ובמסורת, למרות המטרות המוצהרות של גרמניה הנאצית לחסל לא רק את היהודים, אלא את היהדות

⁵⁸ יפה אליאד, "תגובה לאסון השואה במסגרת יהודית מסורתית", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 601.

⁵⁹ על אופיו השונה של חיבור זה ראה לעיל בעמ' 248, הע' 27.

⁶⁰ דן מכמן, "המחקר על אורח חייו של הציבור הדתי תחת השלטון הנאצי", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 608, הערה 13.

⁶¹ אוסיף ואציין שבכנס הבינלאומי האחרון שהתקיים ביד ושם בחורף 2014, הרציתי בנושא: סולידריות יהודית בשואה, כפי שהיא משתקפת בספרות השו"ת בת הזמן. הרצאתי התבססה על תשובות של הרב אשרי, וכן של רבנים אחרים.

⁶² גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**.

⁶³ (ללא שם עורך), **העמידה היהודית בתקופת השואה דיונים בכינוס חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשל"ל, עמ' 448-449. וגם, ישראל גוטמן (עורך), **נסינות ופעולות הצלה בתקופת השואה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשל"ו, עמ' 272, 274, 541.

⁶⁴ ישראל גוטמן (עורך), **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945 הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ם, עמ' 353-354. וגם, ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 634, 636.

⁶⁵ ישראל גוטמן ורחל מנבר (עורכים), **מחנות הריכוז הנאציים, מבנה ומגמות, דמות האסיר, היהודים במחנות, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 582, 584.

⁶⁶ דן מכמן, **בימי שואה ופקודה קורס בתולדות עם ישראל בתקופת השואה**, יחידה 10 ההנהגה היהודית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1987, עמ' 159. השאלה המצוטטת עוסקת בהסתרת ילדים אצל נוכרים והחשש שיגדלו כגויים.

⁶⁷ דן מכמן, **השואה וחקרה המשגה, מינוח וסוגיות יסוד, הוצאת מורשת בשיתוף בית לוחמי הגיטאות ויד ושם**, תל אביב 1998, עמ' 204, 208.

⁶⁸ מוזכרים הספרים: **דברי אפרים ושו"ת ממעמקים**.

⁶⁹ מוזכר הספר: הרב צבי הירש מייזליש, **מקדשי השם**, שיקאגו 1955.

⁷⁰ מוזכר הספר: הרב יחיאל ויינברג, **ספרי אש**, ירושלים 1961-1969. הרישום שגוי, והכוונה היא לסדרת הספרים **שו"ת שרידי אש** שהתפרסמו למן שנת תשכ"א. ראה: הרב יחיאל יעקב וויינברג, **שרידי אש**, חלק א', מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א.

כולה, ואולי משקפים הם נסיונות של יהודים מאמינים להמשיך ולדבוק באמונתם דווקא נגד המטרות הללו של הנאצים.⁷¹

ספרי הרב אשרי מופיעים אם כן בראש רשימת הפרסומים. בביבליוגרפיה הרשומה בסוף הערך מופיע רק הספר **שאלות ותשובות ממעמקים**.⁷² גם בערך "קדוש השם" באותה אנציקלופדיה, מצוטטת תשובה של הרב אשרי וגם נאמו של הרב ווסרמן שהרב אשרי הוא המקור לה.⁷³

גם בקרב החוקרים שעסקו בספקטרום הרחב ביותר של השואה והציגו מחקרים כוללים, היו שצינו את כתבי הרב אשרי כמקור. עק רושם את **חורבן ליטע** ברשימת החיבורים שהוזכרו בספרו.⁷⁴ דוידוביץ' במחקרה המקיף **המלחמה נגד היהודים** הביאה ברשימת המקורות רק את היצירות הנראות בעיניה "כמועילות ביותר",⁷⁵ והיא כוללת את שלושת ספרי הרב אשרי: **חורבן ליטע**, **דברי אפרים**, ו**שו"ת ממעמקים**.⁷⁶ גם בספר של יחיל מופיע **שו"ת ממעמקים** ברשימה הביבליוגרפית,⁷⁷ והוא גם מצוטט בדיון בנושא "הצלה ואמונה".⁷⁸ ארד וגוטמן בספרם **השואה בתיעוד** השתדלו להציג מגוון רחב של תעודות המשקפות את רוחב היריעה של חורבן יהדות אירופה.⁷⁹ בתחום השו"ת מוצגות שלוש תשובות, שתיים מהן של הרב אשרי.⁸⁰ גם גילברט מצטט תשובה של הרב אשרי.⁸¹

יש וכתבי הרב אשרי לא היוו רק מקור למחקר, אלא הם היוו את נושא גוף המחקר. טרייטל הקדיש עבודה סמינריונית לבדיקת: "כתבי הרב אפרים אשרי וערכם ההיסטורי".⁸² הרב Males הקדיש מאמר מחקרי לסתירה לכאורה בפסקי הרב אשרי, בנוגע לשימוש במסמכים מזויפים המעידים על המחזיק בהם שהוא גוי.⁸³

⁷¹ פסח שינדלר, "קדוש החיים", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך חמישי, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 1068.

⁷² פסח שינדלר, "קדוש השם", שם, עמ' 1069. התשובה המצוטטת עוסקת בנוסח "ברכת קדוש השם". על נאום הרב ווסרמן ראה לעיל בהרחבה בפרק שמיני עמ' 229-234. בהבאת הנאום של הרב ווסרמן מופיע כמקור ספרו של אליאב **אני מאמין**, ולא מצוין שאליאב ציטט את הדברים מספרו של הרב אשרי.

⁷³ נתן עקי, **שואת העם היהודי באירופה**, ישראל תשל"ו, עמ' 440.

⁷⁴ לואיס ס. דוידוביץ', **המלחמה נגד היהודים 1933-1945**, תורגם על ידי עדית זרטל, תל אביב תשמ"ב 1982, עמ' 494.

⁷⁵ שם, עמ' 508, 510. ספרי שו"ת אחרים נראה ולא מופיעים שם, אך כלולים שם ספרים אחרים על חיי הדת בשואה, כדוגמת ספריהם של הוברבאנד ואונגער. ראה: שם, עמ' 507, 510. יש לציין שהיא גם מצרפת אזהרה כללית אודות מהימנות התאורים על חיי הדת בשואה, ראה: שם, עמ' 456, הערה 52. וראה לעיל בפרק שמיני, עמ' 191.

⁷⁶ לני יחיל, **השואה גורל יהודי אירופה 1932-1945**, כרך שני, יד ושם והוצאת שוקן, ישראל 1987, עמ' 867. שם מופיע גם **שו"ת מקדשי השם** של הרב מייזליש.

⁷⁷ שם, עמ' 728. יחיל גם הצביעה על כך שבספרו של רוזנבאום **Holocaust and Halakhah** הרב אשרי הוא המקור הבולט ביותר. ראה: שם, עמ' 745, הערה 19.

⁷⁸ יצחק ארד ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), **השואה בתיעוד מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות**, יד ושם, ירושלים תשל"ח.

⁷⁹ שם, עמ' 322-324. שתי התשובות שם הן מתוך הספר **דברי אפרים**. תשובה נוספת, מאת רבני גרמניה, ראה: שם, עמ' 119.

⁸⁰ Martin Gilbert, **The Holocaust The Jewish Tragedy**, London 1986, p. 323.

⁸¹ אליעזר טרייטל, "כתבי הרב אפרים אשרי וערכם ההיסטורי בדיקה ראשונית", עבודה סמינריונית מוגשת לד"ר חוי דרייפוס בן-ששון, במסגרת הקורס: דת וכפירה בתקופת השואה, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015.

⁸² Akiva Males, "Passing for Christian During the Holocaust: A New Look at Rabbi Ephraim Oshry's Responsa", **Tradition**, vol. 46, no. 3 (Fall 2013), U.S.A. 2013, pp. 61-74 [Source (downloaded Sept. 28 2016): <http://www.torahmusings.com/2014/04/passing-for-christian-during-the-holocaust/>].

⁸³ ראה גם מאמרו: "Jewish GIs and their Dog- Tags", **Hakirah, the Flatbush Journal of Jewish Law and Thought**, vol. 15, pp. 271-287 [Source (Downloaded April 20 2016): <http://www.hakirah.org/Vol15Males.pdf>].

ברשימות ביבליוגרפיות שעסקו בשואה הוזכרו פרסומים של הרב אשרי. ברשימתו המוקדמת של פרידמן הוזכרו רק הספר **דברי אפרים**,⁸⁴ והמאמר אודות ישיבת כנסת ישראל בסלובודקה.⁸⁵ פייקאז' שעשה מפעל הנצחה עצום של ספרות הקשורה לשואה, הזכיר אחד עשר מאמרים של הרב אשרי,⁸⁶ ואת ספריו **דברי אפרים ושו"ת ממעמקים**.⁸⁷ הוא גם ציין חמישה מאמרים או ביקורות ספרים שהתפרסמו בנוגע לרב אשרי ולספריו.⁸⁸ במחקר אחר בעל אופי ביבליוגרפי שיוחד לספר היהודי, הוזכר הפרק אודות "אקציית הספרים" בקובנה, מתוך **חורבן ליטע**, והוא תואר כמעניין מאוד.⁸⁹

יש לציין שהרב אשרי יכול היה להיות מצוטט יותר, אך הוא הגביל זאת. הוא הקפיד מאוד שדבריו יובאו בסגנון אורתודוקסי, וחשש מציטוט לא מדויק של הדברים וממסקנות הלכתיות שגויות. קירשנר, ראש קהילת עמנו- אל הרפורמית בסן פרנסיסקו, כתב ספר על שו"ת בשואה וביקש רשות לצטט לפחות תשובה אחת של הרב אשרי. הוא נענה בסירוב.⁹⁰ גם בקשה דומה מאת איגוד הקהילות הקונסרבטיביות נענתה בשלילה.⁹¹ אף אלו שהורשו לצטט מכתביו לא קיבלו אישור זה בקלות. צימלס נדרש לפנות אליו לפחות שלוש פעמים, ומשלא נענה מיד אף הציע סכום כסף תמורת כך.⁹² אליאב שקיבל אישור לצטט רק את השאלות, פנה לרב אשרי בבקשה לאשר לו לצטט גם את תמצית התשובות. תחילה הרב אשרי סירב,⁹³ אך לבסוף הודפסו הדברים בתוספת הערה: "בכל התשובות... השמטנו את המשא והמתן ההלכתי... והסתפקנו במסקנות העיקריות. כל המעוניין יעיין במקור".⁹⁴ רוזנבאום במכתב אישי אליו ניסה להפיג את חששותיו וכתב:

אני מקווה שכבוד תורתו יהיה שבע רצון... מגישתי לעניין כולו. מובטחני שלא שרינא עורבא ולא אסרנה יונה.⁹⁵ ... אשמח מאוד לקבל... הצעותיו בנוגע לתיקונים ושיפורים.⁹⁶

חוקרים נוספים פנו לרב אשרי בבקשת רשות לצטט מכתביו, וביניהם: פרופ' לייזר יושב ראש המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת Drake,⁹⁷ ופרופ' יוסף שולץ מאוניברסיטת מיזורי.⁹⁸

⁸⁴ פיליפ פרידמן, **ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה**, יד ושם ויווא, ירושלים תש"ך, עמ' 139.

⁸⁵ שם, עמ' 177.

⁸⁶ מנדל פייקאז' (עורך), **השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית ביבליוגרפיה**, כרך ראשון, יד ושם ויווא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 40-42. ושם, כרך שלישי, עמ' 1047, 1056, 1068, 1168, 1204. ושם, כרך רביעי, עמ' 23. וגם, מנדל פייקאז' (עורך), **השואה וספיחיה בספרים העבריים שיצאו לאור בשנים 1933-1972 ביבליוגרפיה**, כרך ראשון, יד ושם, ירושלים תשל"ד, עמ' 21. כל המאמרים הנ"ל הוצגו בפרק שישי.

⁸⁷ מנדל פייקאז' (עורך), **השואה וספיחיה בספרים העבריים שיצאו לאור בשנים 1933-1972 ביבליוגרפיה**, כרך ראשון, יד ושם, ירושלים תשל"ד, עמ' 486-487.

⁸⁸ מנדל פייקאז' (עורך), **השואה וספיחיה באספקלריית כתבי עת עבריים ביבליוגרפיה**, יד ושם, ירושלים תשל"ט, עמ' 341-342, 415.

⁸⁹ Joy A. Kingsolver and Andrew B. Wertheimer, "Jewish Print Culture and the Holocaust: a Bibliographic Survey", in: Jonathan Rose (Ed.), **The Holocaust and the Book- Destruction and Preservation**, Univ. of Massachusetts Press, Massachusetts 2001, p. 299.

⁹⁰ על פי מכתב מאת רוברט קירשנר לרב אשרי, מתאריך 4 במאי 1984. באדיבות אר"א. וראה ספרו: Robert Kirschner, **Rabbinic Responsa of the Holocaust Era**, New York 1985. עוד על התנגדותו של הרב אשרי לתנועה הרפורמית והקונסרבטיבית ראה לעיל בהרחבה בפרק רביעי, עמ' 96-98.

⁹¹ מחלקת החינוך של בתי הכנסת המאוחדים באמריקה ביקשה לצטט מכתביו במקראה שיועדה לתלמידי תיכון. ראה: מכתב לרב אשרי מאת הגברת דבורה יוסף, עוזרת מחקר במחלקת החינוך, מתאריך 10 באוקטובר 1972. באדיבות אר"א. וראה הספר שהתפרסם: Jonathan D. Porath, **Jews in Russia: The Last Four Centuries**, United Synagogue Commission on Jewish Education, New York 1973.

⁹² מכתבים אישיים של הרב ד"ר צבי יעקב צימלס לרב אשרי, מהחודשים אדר וסיון תשל"א. באדיבות אר"א.

⁹³ על פי מכתב של מרדכי אליאב לרב אשרי, מתאריך 20 ביולי 1964. באדיבות אר"א.

⁹⁴ מרדכי אליאב (עורך), **אני מאמין**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 105.

⁹⁵ לא התרתי עורב (עוף אסור באכילה), ולא אסרתי יונה (עוף מותר באכילה).

⁹⁶ הרב צבי יוסף רוזנבאום במכתב לרב אשרי, ללא תאריך. באדיבות אר"א.

⁹⁷ מכתב של פרופ' בורטון לייזר לרב אשרי, מתאריך 21 ביולי 1975. באדיבות אר"א.

3. כתבי הרב אשרי בקרב הרבנים

מטבע הדברים, הרבנים התעניינו יותר בספריו הלמדניים של הרב אשרי, **דברי אפרים ושׁוׁת ממעמקים**. הספר **דברי אפרים** זכה להסכמות רבות, וחלקן התפרסמו בצמוד לספר ובצמוד לחלק ד' של **שׁוׁת ממעמקים**.⁹⁹ הסכמות וברכות נוספות נמצאו בידי הרב אשרי מרבנים שונים, ונשמרו על ידו. היו שהתייחסו לחידושים ההלכתיים הכלליים, כגון הרב הענקין מארצות הברית שכתב על הספר **דברי אפרים**: "ספרו... המלא עמקות ובינה יתרה וסברות ישרות".¹⁰⁰ הראשון לציון הרב עוזיאל כתב: "ספר **דברי אפרים** קראתי בשמחה... את הכל עשה יפה בעתו ובעטו... והנני מודה... על תרומתו היקרה זאת לספרות ההלכה".¹⁰¹ שר הדתות, הרב מימון פישמן, כתב לו דברי ברכה עם ביקורת מרומזת על רבני ארצות הברית:

ספרו החשוב **דברי אפרים**... עיינתי פה ושם... ומצאתי בו דברים חשובים והערות יקרות בדברי ההלכה... שמח אני לראות שבאמריקה ישנם עדיין רבנים המוציאים ספרים חשובים בהלכה.¹⁰²

הראשון לציון הרב נסים כתב בשנת תשי"ט על **שׁוׁת ממעמקים**:

הובאו לפני... גיליונות מספר **שׁוׁת ממעמקים**... הרב המחבר אינו פנים חדשות... כי כבר הוציא לאור מזה כעשר שנים... **דברי אפרים**... ואז שבחוהו רבנן ועטרוהו בהסכמותיהם ונתפרסם לתהילה בין באי בתי המדרש...

בהיטי באילו מתשובותיו ראיתי שבכישרונותיו הנעלים הוא חודר לעומקן של העניינים ובבהירות מרובה מסיק שמעתתא אליבא דהלכתא.¹⁰³

במכתב נוסף, בהמשך אותה שנה, התייחס הרב נסים לחשיבות המיוחדת של חיבור זה:

יישר כחו וחילו לאורייתא על שהתאמץ להוציא לאור ספרו היקר הזה שהנו בעל ערך תורני מיוחד, וראוי שילמדו את הנושאים שבו בכל שנה עם ההתייחדות לזכרם של קדושינו.¹⁰⁴

גם הרב אונטרמן¹⁰⁵ התייחס למיוחדות זו כבר ביחס ל"קונטרס מעמק הבכא" שהתפרסם בצמוד לספר **דברי אפרים**:

ספרו **דברי אפרים** קבלתי... התענגתי למצוא בו חידושים וביאורים על פי הבנה ישרה והגיון ברור. טוב עשה שצירף לספרו קונטרס תשובות הנוגעות באופן ישיר לימי האימים

⁹⁸ מכתב של פרופ' יוסף פ. שולץ לרב אשרי, מתאריך 22 בדצמבר 1974. באדיבות אר"א.

⁹⁹ ראה לעיל עמ' 114-117.

¹⁰⁰ מכתבו של הרב יוסף אליהו הענקין לרב אשרי, מתאריך א' באייר תשי"א. באדיבות אר"א.

¹⁰¹ מכתבו של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל אל הרב אשרי, מתאריך כ"ז באלול תשי"ט. באדיבות אר"א. וראה נספח פ' 1.

¹⁰² מכתבו של הרב י.ל. הכהן מימון (פישמן) אל הרב אשרי, מתאריך כ"ו באייר תשי"ט. באדיבות אר"א.

¹⁰³ מעלה שמועות לפי ההלכה, ומסיק מסקנות הלכתיות ראויות. מכתבו של הראשון לציון הרב יצחק נסים לרב אשרי, מתאריך י"ב באייר תשי"ט (במקור נרשם בטעות תשי"ה. אך כיון שמוזכר הספר **שׁוׁת ממעמקים** שהכרך הראשון שלו יצא בשנת תשי"ט, וכיון שמוזכר שחלפו עשר שנים מאז פרסום הספר **דברי אפרים** שהתפרסם בשנת תשי"ט, ממילא ברור שהמכתב נכתב בשנת תשי"ט). באדיבות אר"א. וראה נספח פ' 2.

¹⁰⁴ מכתבו של הרב יצחק נסים לרב אשרי, מתאריך י"ט במנחם אב תשי"ט. באדיבות אר"א.

¹⁰⁵ הרב הראשי של תל אביב, ולימים הרב הראשי לארץ ישראל.

שבגיטו, להראות כיצד בני ישראל מתאמצים להתאים את מעשיהם למצוות התורה...
אפילו בזמן שחרב חדה מונחת על צווארם.¹⁰⁶

רבנים רבים נוספים בירכו על ספריו. הרב ואזנר מבני ברק, הרב וויידענפעלד מטשעבין, והרב
בוצ'קו ממונטריי, ציינו את הסברות הישרות ואת המסקנות הראויות בדיונים ההלכתיים.¹⁰⁷
אחרים חזרו והדגישו את המסר הרוחני העולה מהם, שאף בנסיבות הקשות ביותר יהודים
ממשיכים לשמור מצוות ולחזר אחר הדרך הרצויה לפני הבורא. הרב וולדינברג מירושלים כתב:

ספרו היקר והנכבד... **ממעמקים**... מסמל ממש את "הקדוש ברוך הוא ישראל
ואורייתא"¹⁰⁸ חד הוא... קדושתם העליונה של אותם הקדושים והטהורים שבמצבם הכי
נורא לא הרפו בכל זאת אף לרגע היות אחוזים ודבוקים בהשם ובתורתו ובקיום המצוות
קלות כחמורות.¹⁰⁹

הרב ביק כתב:

קבלתי את ספרו **שו"ת ממעמקים**... והאמת אגיד לו כי ספרו עשה עלי רושם גדול כי ראיתי בו
גדולת וקדושת ישראל, שאף בהיותם בצרה ומצוקה הכי גדולה ובאו ממש באש ובמים, מכל
מקום לא הניחו תורת השם ועוד שאלו שאלות איך לעשות מצות השם אף במצר ודחק.¹¹⁰

היו רבנים שביטאו בפני הרב אשרי את ההתרגשות הגדולה שאחזה בהם עם קריאת כתביו. הרב
בלאך מניו יורק כתב:

קראתי היום לשבת "עונג" ועברתי על גופי ספרו הזך, ולא אכחד שעדיין לא שמתי לב
להפלפולים, רק להמאורעות. וסהדי במרומים שלא יכולתי לעצור זרם הדמעות. אין זה
ספר שכותבים על דא ועל הא, רק ספר דמעות והיסטורי גם יחד. ומדי קוראי לא פסקתי
מלחשוב: עד כמה קרוב הייתי גם אני לקרבנות הללו, וממש שומע אני צעקותיהם של
המתבוססים בדם וקולם פולח את האוויר. הספר יקר לי מאוד מאוד.¹¹¹

גם הרב קראש כתב:

ספרך **חורבן ליטא**, אי אפשר לי לקרוא את הספר בבת אחת. הלב כואב, העיניים נוזלות
דמעות מאין הפוגות על השמדת על ידי הגרמנים¹¹²... במיתות משונות היהודים מליטא.
זוכר אני אותם ולעולם לא אשכח את הנאהבים והנעימים. עם אלה למדתי בצוותא
בישיבות הגדולות סלוצק ובכנסת ישראל סלובודקה.¹¹³

היו שהביעו את התפעלותם הגדולה מכוחות הנפש שהתגלו אצל הציבור ובקרב מנהיגי הרוחניים.
הרב שטיינבערג מברוקלין כתב:

¹⁰⁶ מכתבו של הרב איסר יהודא אונטרמן לרב אשרי, מתאריך י"א בתשרי תשי"ב. באדיבות אר"א.
¹⁰⁷ מכתבים אישיים לרב אשרי מתאריכים שונים. באדיבות אר"א.
¹⁰⁸ התורה
¹⁰⁹ מכתב לרב אשרי מאת הרב אליעזר יהודה וולדינברג מירושלים, מחבר שו"ת **ציץ אליעזר**, מתאריך כ"ח בטבת
תשכ"ב. באדיבות אר"א.
¹¹⁰ מכתבו של הרב משה צבי אריה ביק מברוקלין לרב אשרי, מתאריך כ' באייר תשל"ט. באדיבות אר"א.
¹¹¹ מכתבו של הרב משה חיים אפרים בלאך משכונת ברונקס לרב אשרי, מתאריך י"ב באלול תשי"ד. באדיבות אר"א.
¹¹² כך הניסוח במקור.
¹¹³ מכתבו של הרב חיים קראש מוויסקונסין לרב אשרי, מחודש אייר תשי"ד. באדיבות אר"א.

אמנם כן, על כל שאלה ושאלה במעמקים יש לו תשובה. רק שאלה אחת יש לי לשאול שכמעט אין עליה תשובה, והיא, מאיזה מעין שאב כבוד תורתו את כוחו ואת גבורתו, גבורת ארי, להיות ביד צר ואויב ובכל רגע ורגע לסבול ייסורי מוות אין לשער, ובכל זאת הרביץ תורה וחדש חידושים נפלאים.¹¹⁴

אף שהרבנים התעניינו יותר בכתבים התורניים **דברי אפרים ושו"ת ממעמקים**, גם הספר ההיסטורי באופיו **חורבן ליטע** לא נעלם מעיניהם. הרב שטרנבוך מאנטוורפן כתב:

הנני לאשר בתודה מעומק הלב קבלת ספריו הנפלאים ומיוחדים במינם ממש **שו"ת ממעמקים** חלק ב' ו**חורבן ליטע**. כמעט שכבר הספקתי לגמור את שניהם, אם כי בהפסקות, שפשוט לא יכולתי לבלום רגשותיי ובכיתי מזמן לזמן. אם הספר **חורבן ליטע** מראה לנו החורבן האיום על כל מוראותיה, ספרו השני מראה לנו כח ישראל סבא שהיא למעלה מהשגת השכל האנושי. איני מתפעל כל כך ממה שדרש כבוד תורתו דרשות ל"שבת הגדול" באמצע ימי החורבן,¹¹⁵ ממה שהיו יהודים שהיה להם אוזן לשמוע תורה במצבים כאלו...

ספריו חשובים מאוד בזמנינו ששר השכחה עובד בכל כוחותיו שיושכח לגמרי כל הטרגדיה הנוראה, ועוד יבוא יום ויגידו שלא היה ולא נברא בכלל רק חלום היה. וספריו עדות לכל באי עולם וביחוד לישראל עצמם מה עוללו לנו העמלקים הגרמנים.¹¹⁶

ביקורות התפרסמו על ספריו השונים. הרב אמסעל כתב על **חורבן ליטע**:

הקורא מרגיש שאותן הדברים הפשוטים נכתבו בדם לבבו הפצוע של המחבר... שהצטיין בגבורת הרוח כמושיע וכמנחם גם בימים הכי מרים...

הספר **חורבן ליטע** הנהו יחיד במינו... השם הוא "חורבן" אבל תכנו הוא "בנין" להבין ולהשכיל ממנו את קדושת גיבורי אומתנו, ואפילו את מידותיהם הטהורות, אהבת השם, אהבת התורה ואהבת ישראל של היהודים הפשוטים. כי לדאבונו אנחנו כבר שכחנו את דמותו של אדם כשר...

הספר **חורבן ליטע** צריך להימצא בכל בית יהודי.¹¹⁷

אולם עיקר ביקורות הספרים בפרסומים התורניים התמקדו ב**שו"ת ממעמקים**. הביקורות הדגישו את המשמעות הרוחנית המיוחדת של חיבור זה. כבר בחוברת **הפרדס** בשנת תשי"ט, התפרסמו הדברים הבאים לרגל צאת הכרך הראשון של **שו"ת ממעמקים**:

הספר **ממעמקים**... כאן אסון העם יוצא כרוך בסיב של אמונת איתן ואהבת תורה. בעמדו על עברי פי פחת, ומתחת לחרב החדה על צווארו, היהודי המעונה והמדוכא, וגם הקהילה

¹¹⁴ מכתבו של הרב גדליה אריה שטיינבערג מברוקלין לרב אשרי, מתאריך מוצאי "שבת הגדול" תשי"ט. באדיבות אר"א.

¹¹⁵ נראה שחסרה המילה: כמו.

¹¹⁶ מכתבו של הרב אליהו שטרנבוך מאנטוורפן לרב אשרי, מתאריך ח' במרחשוון תשכ"ו. באדיבות אר"א.

¹¹⁷ הרב מ. אמסל, "חורבן ליטע", **הפוסק ירחון לענייני הלכה ואגדה**, שנה ארבע עשרה חוברת קנ"ד (שבט תשי"ג), ירושלים תשי"ג, סימן תתת"ז, עמ' שצ"ז- שצ"ח (מופיע באתר: <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=23389&st=&pgnum=770&hilite>).

הסחופה והדוויה, מעדיפים את יראת השם, לפחד הרצחנים הנבזים. הם שואלים באוריה ותומיה של תורה...

כאילו אנו שומעים את המית- הנכאים של הקורבנות העלובים כשהם אומרים מתוך אנקת- דם: "אם החיים הם באמת סחי ומאוס... תהיה נא היציאה מן העולם טהורה וקדושה. יטלו הם את הגופות הרצוצות... אבל הנשמה לנו היא! ואותה ניקח אתנו לעולם שכולו אמת וזוהר שמימי".¹¹⁸

ספרי הרב אשרי נתפסו בקרב הרבנים והחברה החרדית כתשובה לאלה שבחרו לפאר רק את הגבורה הפיסית היהודית. וכפי שהתפרסם עם צאת חלק ב' של השו"ת בשנת תשכ"ג:

בימים אלו, עם פרוס חג הפסח, כשהעולם המודרני שלנו חוגג את ההתקוממות הגיטו הוורשאי וכולם מרבים לספר על מעשי הגבורה וקידוש השם של הלוחמים. בימים אלו טוב שנכוון את מבטנו לרגע לספר הלמדני וההיסטורי **ממעמקים** ... היחידי במינו ובתכנו, אנו נפגשים בעובדות והוויות של קדושה אמיתית של כלל ישראל... שלתואר קדושים זכו על ידי חייהם המקודשים...

כל שאלה שבספר ממעמקים מבטאת את שיאה של הגבורה האמיתית, כי שאלות כאלו לא היו נדירות ומקריות. אלפים ורבבות מסרו נפשם על מצוות קלות.

ואמנם שעד הנה, לצערנו, טרם מצאה לה גבורה זו של היהודים הדתיים את ביטוייה הנאמן. גבורה, נעדרת דם ואש של חרב ואקדת, אינה לרצון של סופרינו המודרניים.

ולכן מהווה הספר **ממעמקים** מצבת זיכרון נשגבה לאלה... שחיו חיי קדושים ומתו מות קדושים.¹¹⁹

כתבי הרב אשרי נתפסו גם כמענה לצורות הנצחה הזרות לרוח היהדות החרדית. וכפי שהתפרסם **בהפרדס** בשנת תשל"ט, לרגל צאת הכרך החמישי של **שו"ת ממעמקים**:

משנה לשנה מתאמצים להפוך את יום מרד הגיטו ליום אבל לאומי... ויום זה צריך לעורר אותנו כל פעם לחשבון נפש רציני. ברם, בכל אקדמיות האבל "החגיגות" מחללים בצורה איומה את זכרם של הקדושים. לא בתפילה, לא בחשבון נפש רציני ועמוק, מתאבלים על מותם. אין אנו בוודאי שותפים ל"אסיפות חגיגות" ממין זה שבהם ניתנים ערכי יזכור שאינן אלא הצגה של דרמות תיאטרוניות.

השוואה וזיכרון קדושים... הוא נושא פילוסופי... ואינני מתכוון ... למעט ולו במלא נימה את גבורתם של המורדים...

היהדות המקורית הנאמנה תמיד ידעה האיך ובמה להנציח את כל אסון לאומי... לא בנאומים... לא באקדמיות חגיגות...

¹¹⁸ **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ז' (אייר תשי"ט מאי 1959), ברוקלין תשי"ט, עמ' 31. באדיבות אר"א. נראה שחוברת זו של הפרדס לא מופיעה באתר Hebrewbooks.
¹¹⁹ הרב ש. אהרונוזון, "ספר **שו"ת ממעמקים** - חלק ב'", **הפרדס**, שנה ל"ז חוברת ז' (ניסן תשכ"ג אפריל 1963), ברוקלין תשכ"ג, עמ' 25-26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/12221>).

היהדות הצרופה הנציחה כל טרגדיה... בספר... ונביע תודותינו הרבות לאחד מגיבורי גיטו אמיתיים, אחד שהציל לא לבד את גופו אלא גם הגוילין נשרפין, המשמשים מצבה חיה... לדורות, לזיכרון הקדושים... ספרי **ממעמקים** המשמשים בבואה שלימה של חיי היהודים בגיטו, שעל אודותם ממעטים לכתוב. מזכירים את גבורתה של ההתקוממות, אבל לא מפליאים את האנשים שחיו בגיטו חיי קודש, תוך גבורה שלמעלה מכל מושג אנושי... השאלות שנשאלו בשנים האלו בבית מדרשו של... רב... אשרי, מעידות למדי על גבורה נפלאה זו. גבורתם של היהודים האלה התבטאה בחיי הגיהנום היום יומיים שלהם, ומטרתה הייתה להציל את קדושת החיים, בעוד שגבורתם של מורדי הגיטו שאפה להציל את כבוד המת. הספר **ממעמקים** יישאר לנצח, והוא ישמש יסוד לכתר הגבורה היהודית.¹²⁰

שו"ת ממעמקים התקבל בציבור התורני כחלק ממכלול ספרות השו"ת. רבנים שונים ראו בדברי הרב אשרי מקור להסתמך עליו, וציטטו אותו כחזוק לפסקיהם.¹²¹

שיבות ומוסדות תורניים פנו לרב אשרי בבקשה לקבל את ספריו. בין הפונים היה גם מוסד אוצר הפוסקים ששם לו למטרה לכנס את כל חיבורי השאלות ותשובות ולערוך אותם על סדר ספר **השולחן ערוך**. הם ביקשו העתק של כל חמשת חלקי **שו"ת ממעמקים**.¹²²

3.1 פולמוסים רבניים והערות על כתבי הרב אשרי

היו גם רבנים שהתפלמסו עם הרב אשרי על פסקיו. הרב מנשה קליין (הקטן), אב בית דין של קהילת אוגוואר, דן בנוגע לשימוש במסמכים מזויפים המעידים שהמחזיק בהם הוא נוכרי. הרב אשרי עסק בשאלה של יהודי שהחזיק בתעודה כזאת, וניצל, מבלי שנאלץ להציג את התעודה בפני הגרמנים. לאחר השואה הוא שאל האם עצם החזקת תעודה כזו מחייבת טבילה וכדומה, כדין מומר השב ליהדות? הרב אשרי תלה את דין הטבילה בהצגת התעודה, וכיון שבמקרה זה השואל לא הוזקק להציג את התעודה הוא פטר אותו מכך.¹²³ הרב מנשה הקטן הוסיף על דבריו וכתב שאף אם הציג את התעודה, ואף אם נשאל לשמו ולשאר הפרטים המופיעים במסמך, לא עבר איסור בהזכרת אותם הפרטים. לטענתו, רק אם נשאל אם הוא יהודי, אסור לו להתכחש ליהדותו, אף שמותר לומר לשון שאינה חד משמעית. הרב מנשה הקטן הוסיף וסיפר שהוא עצמו נתקל בכך, שבוע לפני השחרור בבוכנוואלד הוא נשאל ליהדותו, והוא ענה תשובה המשתמעת לשני פנים.¹²⁴

¹²⁰ **הפרדס**, שנה נ"ג חוברת ט' (סיון תשל"ט יוני 1979), ברוקלין תשל"ט, עמ' 4 (מופיע באתר: <http://www.hebrewbooks.org/12682>).

¹²¹ דוגמאות לכך: הרב הלפרין שהתיר כניסה למקום עבודה זרה לשם הצלת נפשות. ראה: הרב מרדכי הלפרין, "על מכוון שלזינגר ושרותיו לציבור", בתוך: מרדכי הלפרין (עורך), **ספר אסיא**, כרך י"ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 467-469 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=52110&st=&pgnum=477&hilite>). וגם הרב אדלר שדן בגדרי איסור מאבד עצמו לדעת, ראה: הרב מנחם אדלר, "בגדרי מאבד עצמו לדעת", **ישורן מאסף תורני**, חלק י"ג (אלול תשס"ג), ישראל תשס"ג, עמ' תקפ"ב, הערה 21 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=46421&st=&pgnum=579>).

¹²² מכתב לרב אשרי מאת הרב קליין נציג הנהלת אוצר הפוסקים, מתאריך כ"ה בשבט תשמ"א. באדיבות אר"א. אשרי, **ממעמקים**, חלק ד', סימן י"ב, עמ' פ"ד-פ"ז. עוד בנושא זה ראה לעיל בפרק שביעי עמ' 177.

¹²⁴ מכתב לרב אשרי מאת הרב מנשה קליין (הקטן), אב בית דין אוגוואר, מתאריך כ"ד בתשרי תשל"ז. באדיבות אר"א.

וייטמן במאמרה בנושא שימוש בתעודות מזויפות, התייחסה בהרחבה לפסקים שונים של הרב אשרי ונתנה הסבר לשיטתו.¹²⁵

ראוי לציין תשובה נוספת של הרב אשרי שגררה ביקורת ומחלוקת, ועסקה בנושא שהיה רלוונטי לאחר השואה. הרב אשרי התייחס לשאלתה של צעירה שהגרמנים חקקו על זרועה מספר. היא שאלה אם מותר לה להעביר את המספר על ידי ניתוח פלסטי, וכך להשכיח ממנה במקצת את זיכרונות האימה. הרב אשרי בתשובתו כתב שאין לעשות כן, ונימוקו עימו:

המספר הזה שהגרמנים... חקקו על זרועות בני ישראל כאות קלון שישפיל אותם... כבהמות נדמו... אין בו... כדי להבאיש את רוחנו... אלא אדרבה, מספר זה הוא לנו לאות כבוד ולתפארת... מספר איום זה... משמש לנו לאות כבוד ולזיכרון, שזכור נזכור "את אשר עשה לך עמלק"... וחובה כפולה ומכופלת מוטלת עלינו לעת הזאת דווקא לזכור את כל רשעתם... כי רואים אנו איך שהם הגרמנים הארורים... אינם חוסכים כל מאמץ, ועושים את הכל כדי להשכיח מהעולם... את זיכרון מעשיהם הרעים...

לזאת חס ושלוש לאישה הזאת להעביר מזרועה המספר הזה, כי בזה היא נותנת יד לפושעים... להשכיח את מעשי הזוועה... אדרבה עליה לשאת את האות הזה בגאוה וגאון.¹²⁶

שאלה זו שהתפרסמה בשו"ת ממעמקים, בשנת תשל"ו, פורסמה עוד קודם לכן בחוברת הפרדס בשנת תשכ"ה.¹²⁷ פרט אחד התווסף בפרסום בחוברת הפרדס, והוא, שהשאלה נעשתה אקטואלית בגלל הצעת חוק שהציעה אלף דולר לכל מי שיבצע את הניתוח הפלסטי להסרת המספר מזרועו.¹²⁸

הרב מאיר אמסעל הגיב על דברים אלו של הרב אשרי, וחלק עליהם. לטענתו מחיקת המספר לא מונעת את קיום מצות זיכרון עמלק.¹²⁹ והוא המשיך וטען:

מה שכתב שלכבוד יחשב לנו לצאת בכל אותות הקלון ששונאינו תלו בנו, איני יודע מה כבוד יש בזה. ואיני חושב שימצא מי שהוא שיאות לצאת לרחוב באותם מלבושי הקלון שהרוצחים הלבשו את היהודים במחנות הריכוז... ומה כבוד יש כאן.¹³⁰

הוא התייחס גם לדברי הרב אשרי שעדיף להפסיד את הסכום המוצע של אלף דולר, וחס וחלילה לוותר על הכבוד.¹³¹ התפלא על כך הרב אמסעל ואמר שלפי סברה זו מחברי הספרים שקיבלו מענק מוועידת התביעות תמורת פרסום הכרת הטוב בשער חיבוריהם, היו צריכים אף הם לוותר

¹²⁵ מרים וייטמן, "שימוש בתעודות זהות של גוי בתקופת השואה", בתוך: הרב ישראל רוזן ואחרים (עורכים), תחומין תורה חברה ומדינה, כרך ל"א, צומ"ת, אלון שבות תשע"א, עמ' 440-453.

¹²⁶ אשרי, ממעמקים, חלק ד', סימן כ"ב, עמ' קכ"א-קכ"ג.
¹²⁷ הרב אפרים אשרי, "ניתוח כדי להסיר המספרים שהגרמנים הארורים שרטו על זרועי בני אדם", הפרדס, שנה ל"ט חוברת ו' (אדר א' תשכ"ה מרץ 1965), ברוקלין תשכ"ה, עמ' 10-12 (מופיע באתר: <http://www.hebrewbooks.org/12383>).

¹²⁸ שם, בהערה בעמ' 10. עוד מופיע באותה הערה שהשאלה לקוחה מכתב יד של שו"ת ממעמקים, חלק ג', סימן כ"ז. למעשה, שאלה זו התפרסמה בחלק ד', סימן כ"ב. שאלה דומה התפרסמה קודם לכן בחלק א', סימן כ"ז, אודות אישה שנתפסה לזנות בידי הנאצים, וראה לעיל עמ' 212-214.

¹²⁹ הרב מאיר אמסעל, "מחית עמלק ומחית הנאצים", המאור, שנה ט"ז קונטרס ד' (אדר א' תשכ"ה פברואר 1965), ברוקלין תשכ"ה, עמ' 3-5 (מובא באתר: <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27867&st=&pgnum=3&hilite>).

¹³⁰ שם, עמ' 4.
¹³¹ במאמר של הרב אשרי בהפרדס ובתשובה המקבילה בשו"ת ממעמקים טענה זו לא נמצאת. ואולי הרב אמסעל שמע את הדברים בדיון על פה עם הרב אשרי, או שהסיק כך מתשובתו.

על הכסף שהוצע להם, ולא מצאנו שיעשו כן.¹³² בכך הוא מתח ביקורת מרומזת על הרב אשרי עצמו, שבשער **שו"ת ממעמקים** הודה לנאמני קרן התרבות של וועידת התביעות על עזרתם בפרסום החיבור.¹³³

סיכום הרב אמסעל וכתב:

על כן אני אומר שכל איסורו בזה של הרב אשרי אינו אלא ביטוי רגשותיו הטהורות ומרי לבו נגד הרשעים הארורים... שאי אפשר לו לשכוח כל הצרות והשמדות שענינו ראו... אבל בהלכה אין לזה שום מקור ויסוד.

ולאשה זו... אנחנו אומרים, לכי זכי במקחך לקחת את האלף דולר מן הרשעים, כי מצוה רבה להפסיד את הרשעים... שהרי רוב הממון הוא גזל יהודים... ויש למחוק כליל את אות הקלון ולא יזכר ולא יפקד רשעת עמלק... אפילו על גמלים וחמורים, ומכל שכן על בנות ישראל...

והזיכרון הכי טוב שעלינו לעשות, הוא לפרות ולרבות ולגדל בנינו לתורה.¹³⁴

כתובת קעקע נוספת עוררה שאלה. הרב אשרי דן בנושא בת ישראל שנמסרה לבושת בידי הנאצים "וחקקו על זרועה... זונה", האם מותרת לשוב לבעלה לאחר השחרור?¹³⁵ הכרעתו הייתה שלכוהנים נשים אלו אסורות, ואילו הנשואות לישראלים מותרות לשוב לבעליהן.¹³⁶ בדברי הנימוק הוא הביא ראיה היסטורית מהמדרש האומר שרחב הזונה נישאה ליהושע בן נון.¹³⁷

הרב שמריה שולמאן מתח ביקורת על פסק זה, וכתב, שבשאלות של עגונות¹³⁸ שהן "כהררין התלויין בשערה" אין לפסוק פסק גורף ויש לדון כל מקרה לגופו. ועוד הוא העיר על הראיה מרחב הזונה, שיש מפרשים שהייתה מוכרת מזון. ואף לדעות שזינתה היא עשתה זאת בשעה שהייתה נוכרית, ואחר כך התגיירה ונישאה ליהושע, וכלל אין מכאן ראיה לשאלה שהציג הרב אשרי. "וכנראה פליטת הקולמוס הוא זה".¹³⁹

גם עיקר הפסק של הרב אשרי, שהנשים מותרות רק לישראלים ואסורות לכוהנים, אינו תואם את המאמץ של הפוסקים למצוא צדדי היתר להתיר הנשים לכוהנים.¹⁴⁰

פרסום נוסף שעורר את תשומת ליבם של הבריות, הוא רשימת בני ישיבות ליטא שנרצחו בשואה.¹⁴¹ בביקורת ספרים נכתב:

¹³² הרב מאיר אמסעל, "מחית עמלק ומחית הנאצים", **המאור**, שנה ט"ז קונטרס ד' (אדר א' תשכ"ה פברואר 1965), ברוקלין תשכ"ה, עמ' 4-5.

¹³³ אשרי, **ממעמקים**, חלקים א', ב', בצד האחורי של עמודי השער.

¹³⁴ הרב מאיר אמסעל, "מחית עמלק ומחית הנאצים", **המאור**, שנה ט"ז קונטרס ד' (אדר א' תשכ"ה פברואר 1965), ברוקלין תשכ"ה, עמ' 5.

¹³⁵ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימן כ"ז, עמ' קנ"א. וראה עוד בהרחבה אודות שאלה זו, לעיל עמ' 212-214.

¹³⁶ כוהנים אסורים בנשים שעשו מעשה זנות ואפילו אם נתפסו באונס. ראה: שם, עמ' קנ"ה.

¹³⁷ שם

¹³⁸ הרב שולמאן נקט בדבריו במושג עגונה, למרות שבדרך כלל משמעותו אישה שבעלה נעלם ולא ידוע מה מצבו.

¹³⁹ הרב שמריה שולמאן, "ספר **שאלות ותשובות ממעמקים**", **הדרום**, חוברת י"ג (ניסן תשכ"א), ניו יורק תשכ"א, עמ' 296 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/28502>).

¹⁴⁰ ראה למשל: הרב יצחק יעקב ווייס, **שו"ת מנחת יצחק**, חלק א', ירושלים תשנ"ג, סימן פ"ז (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=1597&st=&pgnum=158&hilite>). וגם, הרב מרדכי יעקב ברייש, **שו"ת חלקת יעקב**, אבן העזר, תל אביב תשנ"ב, סימן מ' (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=908&st=&pgnum=105&hilite>). יש לציין שרבנים אלו בתשובותיהם לא התייחסו לתשובתו של הרב אשרי. וייתכן וגם הרב אשרי אם היה דן למעשה בנוגע לכתן, היה מוצא צדדי היתר. כיון שעסק בשאלת גבר מישראל לא נזקק לכך, וכתב שלישראל יש ודאי להתירה ולכוהנים קיים איסור.

מעשה רב וגדול עשה... המחבר, בהקימו בספרו מצבת זיכרון לכמה מאות בחורי הישיבות הגדולות בליטא, שמותיהם, מקומות מולדתם חודש ושנה שנהרגו. במעשה הרב הזה שעלתה לו בכוחות ומאמצים יוצאים מן הכלל לא קידמהו שום אדם בעולם ואשרי חלקו שזכה וזיכה את הרבים.¹⁴²

אולם היו גם שהצביעו על אי דיוקים. הראשון שהופיע ברשימה בספר **דברי אפרים** הוא הרב שפירא רבה של קובנה.¹⁴³ תמה על כך שר הדתות הרב מימון פישמן, מדוע הרב שפירא שמת מיתה טבעית בגיטו נכלל ברשימת הנרצחים על קידוש השם?¹⁴⁴ הרב אהרנזאהן מברוקלין העיר בשנת תש"ט על מידע שגוי המופיע אודות שנות הולדתם של מספר רבנים ברשימה.¹⁴⁵ הרב אשרי שמח להערות והשתדל לתקן את הדרוש. כשלושים שנה מאוחר יותר לקראת הוצאת רשימה מעודכנת של הרבנים הנרצחים,¹⁴⁶ הוא פנה לרב אהרנזאהן וביקש ממנו שיעבור על הדברים ויעיר את הערותיו.¹⁴⁷ הרב חיים שטיין, מראשי ישיבת טעלז בקליבלנד, העיר על מאמר שהכין הרב אשרי לדפוס אודות הרב נחום ברוך גינצבורג מינובה.¹⁴⁸ במאמר שפורסם, תוקנו פרטים על פי הערות אלו.¹⁴⁹

4. התפשטות כתבי הרב אשרי והשפעתן הציבורית

בהמשך לבדיקת התקבלות כתבי הרב אשרי בקרב חוקרים ורבנים, יש לבחון את התקבלותם בקרב הציבור הרחב. יש לנסות ולברר את מידת התפשטותם בציבור, ובעיקר את השפעתם הציבורית.

4.1 כתבי הרב אשרי בידי מנהיגים ציבוריים

הרב אשרי הפיץ את ספריו בקרב מנהיגים בישראל ובעולם, כפי שמעידים מכתבי התודה שהתקבלו מהם. בשנת 1956 התקבל מכתב ממזכירתו האישית של נשיא ארצות הברית, המודה לרב אשרי בשם הנשיא על ספרו **חורבן ליטע**.¹⁵⁰ בשנים 1963 ו 1978 התקבלו מכתבי תודה מלשכת נשיא מדינת ישראל על קבלת חלקים שונים של הספר **שו"ת ממעמקים**.¹⁵¹ היו גם שחתמו על מכתביהם באופן אישי. גדעון האוזנר, היועץ המשפטי לממשלת ישראל, הודה לרב אשרי בשנת

¹⁴¹ אשרי, **ממעמקים**, חלק א', עמ' רי"ז-ש'.
¹⁴² ד. ל. וו., "ספר שו"ת ממעמקים", **המאור**, שנה י' קונטרס ה' (צ"א) (אדר א-ב' תשי"ט מרץ 1959), ברוקלין תשי"ט, עמ' 35 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/27808>).
¹⁴³ אשרי, **דברי אפרים**, "קונטרס מעמק הבכא", "שמות הרבנים... ממדינת ליטא שנהרגו על קידוש השם", עמ' 107.
¹⁴⁴ מכתב לרב אשרי מאת שר הדתות הרב י.ל. הכהן מימון פישמן, מתאריך כ"ו באייר תשי"ט. באדיבות אר"א. יש לציין, שהרב אשרי הקפיד לכתוב באותה רשימה שהרב שפירא 'נפטר', ולא כתב 'נהרג' כפי שמופיע ביחס לרבנים האחרים.
¹⁴⁵ מכתבו של הרב יוסף צבי אהרנזאהן מברוקלין לרב אשרי, מתאריך כ"ז בניסן תשי"ט. באדיבות אר"א.
¹⁴⁶ הרשימה המעודכנת התפרסמה בשנת תשל"ט בצמוד לדרך החמישי של **שו"ת ממעמקים**. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק ה' (הרשימה מופיעה אחרי עמ' קמ"ו, וללא ציון מספרי עמודים).
¹⁴⁷ על פי מכתבו של הרב אהרנזאהן לרב אשרי, מתאריך ח' באדר א' תשל"ח. באדיבות אר"א.
¹⁴⁸ מכתבו של הרב חיים שטיין לרב אשרי, מתאריך ט"ז באדר תשט"ז. באדיבות אר"א.
¹⁴⁹ אפרים אשרי, "הרב ר' נחום ברוך גינצבורג-ינובה", בתוך: **אלה אזכרה אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה**, כרך שני, הוצאת המכון לחקר בעיות היהדות החרדית, ניו יורק תשי"ז, עמ' 149-152.
¹⁵⁰ מכתב לרב אשרי בחתימת הגברת אן ויטמן מזכירתו האישית של נשיא ארצות הברית, מתאריך 30 באוקטובר 1956. באדיבות אר"א.
¹⁵¹ מכתב לרב אשרי בחתימת הגברת שולמית כהנא, מזכירה אישית לנשיא זלמן שזר, מתאריך 11 בנובמבר 1963. ומכתב בחתימת מיכאל ששר, יועץ לנשיא אפרים קציר, מתאריך 16 בפברואר 1978. באדיבות אר"א.

1961 על קבלת הספר **חורבן ליטע**.¹⁵² ראש ממשלת ישראל מנחם בגין כתב לרב אשרי בשנת 1978 את הדברים הבאים :

הריני מודה לכבודו על שהואיל לשגר לי את החלקים ג' וד' מספרו **שאלות ותשובות ממעמקים**. ספרים חשובים אלה הם עדות נאמנה לכוחה של תורת ישראל, שעמדה לבני עמנו גם בשעה החשוכה ביותר בתולדותינו.¹⁵³

שר הפנים ד"ר יוסף בורג כתב לו בקצרה בשנת 1979: "מאשר אני בתודה קבלת הספר שמעלה כאב על העבר ותפילה לעתיד".¹⁵⁴

4.2 כתבי הרב אשרי במוסדות אקדמיה ובמפעלי הנצחה

להבדיל ממנהיגים פוליטיים שהרב אשרי יזם את משלוח ספריו אליהם, מוסדות אקדמיים שונים פנו לרב אשרי וביקשו את הספרים על מנת להעשיר את ספריותיהם, כפי שעולה ממכתבי תודה על קבלת הספרים שהתקבלו ממוסדות שונים, וביניהם: אוניברסיטת YALE, Jews' College, בלונדון, מכון Brandeis בקליפורניה, הסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק, ובית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.¹⁵⁵

מוסדות הנצחה פנו בבקשה לקבל את הספרים. בשנת 1952 פנו ממשרד הדתות וביקשו העתק של הספר **חורבן ליטע**, על מנת להעבירו למשמרת ב"מרתף השואה" בהר ציון בו רוכזו שרידי תשמישי קדושה מהקהילות החרבות.¹⁵⁶ ממוסד יד ושם פנו לרב אשרי בשנת 1959:

קראנו ושמחנו שכבודו הוציא לאור את הספר **שאלות ותשובות ממעמקים**, ספר המוקדש כולו לתקופת השואה מבחינת ההלכה...

ספר זה נראה לנו חשוב מאוד, כיון שבשטח ההלכה כה מעט פורסם, מחוץ לספרו הקודם... **דברי אפרים**, או מעט שפורסם דרך אגב בספרי שו"ת אחרים.

ספרייתנו, איפוא, מעוניינת מאוד בהשגת הספר הנ"ל.¹⁵⁷

בהמשך למכתב זה התקבלו מכתבי תודה ממוסד יד ושם על קבלת חלקים שונים של שו"ת **ממעמקים**, בשנים 1959, 1970, ו 1978.¹⁵⁸

4.3 כתבי הרב אשרי מתפרסמים בציבור הרחב

בשנים הראשונות לאחר תום המלחמה הרב אשרי פרסם סדרת מאמרים על חורבן ליטא שזכו לפרסום רב, והם היוו בסיס לספרו **חורבן ליטע**.¹⁵⁹ התרגום של ספר זה לאנגלית מלמד על ההתעניינות הכללית בו. גם שיתוף הפעולה עם אנשי הצוות המקצועי של מוזיאון השואה

¹⁵² מכתב לרב אשרי בחתימתו של היועץ המשפטי לממשלה גדעון האוזנר, מחודש יוני 1961. באדיבות אר"א.
¹⁵³ מכתב לרב אשרי בחתימתו של ראש ממשלת ישראל מנחם בגין, מתאריך 1 במרץ 1978. באדיבות אר"א. וראה נספח פ' 3.

¹⁵⁴ מכתב לרב אשרי בחתימתו של שר הפנים ד"ר יוסף בורג, מתאריך 26 ביוני 1979. באדיבות אר"א.

¹⁵⁵ מכתבים שונים לרב אשרי, מתאריכים שונים. באדיבות אר"א.

¹⁵⁶ מכתב לרב אשרי בחתימתו של אלכסנדר כהנא ממשרד הדתות, מתאריך 14 ביולי 1952. באדיבות אר"א.

¹⁵⁷ מכתב לרב אשרי בחתימתו של א. סגל מנהל ספריית יד ושם, מתאריך 20 ביולי 1959. באדיבות אר"א.

¹⁵⁸ מכתבים שונים לרב אשרי ממוסד יד ושם, מתאריכים שונים. באדיבות אר"א.

¹⁵⁹ ראה בהרחבה לעיל בפרק שישי מעמ' 125.

בושינגטון בהוצאת מהדורה זו¹⁶⁰ מעיד על חשיבותו. אולם, עם פרסום הספר **שו"ת ממעמקים** למן שנת 1959, נראה שחיבור זה חדר יותר לשכבות הציבור הרחבות. הקיצור והתרגום של **שו"ת ממעמקים** לאנגלית והדפסתו בשלוש מהדורות,¹⁶¹ ותרגומו בהמשך לאיטלקית¹⁶² ולצרפתית,¹⁶³ מלמדים שספר זה קנה את מקומו בקרב הציבור הרחב.

קשה מאוד להרכיב רשימה מלאה של כל הציטוטים הרבים **משו"ת ממעמקים** שהתפרסמו במשך השנים. אפשר רק להביא דוגמאות לכך. מיד לאחר הפרסום של חלק א' בשנת תשי"ט החלו להופיע ציטוטים של הדברים, למשל, בעיתון **הצפה**,¹⁶⁴ ובחוברת **בית יעקב**.¹⁶⁵ הפרסומים המשיכו כעבור שנים רבות ובשפות שונות, ומכאן שתכני הספר נתפסו כרלוונטיים גם כחלוף עשרות שנים מהשואה. לדוגמה, מאמר בעיתון היידישי **דער איד** בשנת 1988,¹⁶⁶ ומאמר בחוברת **Jewish Action** של ארגון Orthodox Union בשנת 2008.¹⁶⁷ גם בתוכנית הטלוויזיה של איש התקשורת ירון לונדון, ביום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"ו, הוא ראיין את העיתונאי שחר אילן ששוחח על תשובותיו של הרב אשרי וספרו **שו"ת ממעמקים**.¹⁶⁸

4.4 כתבי הרב אשרי ותכניות חינוכיות

שו"ת ממעמקים של הרב אשרי עשה רושם גדול בקרב מורים ומחנכים, וקטעים שונים מספריו שולבו בתכניות לימודים בנושא השואה. כבר מיד לאחר פרסום הכרך הראשון קיבל הרב אשרי פנייה ממר אברהם ינון, מורה מאשקלון, שכתב כך:

קראתי על אוסף השו"ת שהוצאת לאור בשם **ממעמקים**... האם כבודו מוכן לשלחני? אני בעצמי הייתי בזמן השואה באירופה, והשאלות ידועות לי מבשרי.

אני מורה והייתי רוצה להראות לתלמידי דרך השו"ת, מה גדול היה הסבל ומה תגובת היהדות עליה.¹⁶⁹

בשנת 1964 פנה מרדכי אליאב מספר פעמים לרב אשרי בבקשת רשות לצטט מספריו. כפי שהוא הסביר בפנייתו הראשונה:

עוסק אני עתה בעריכת קובץ על גילויים דתיים בתקופת השואה, המיועד למדריכים, מורים ולנוער הישראלי. מאוד הייתי רוצה לכלול בקובץ קטעים אחדים משני ספריך: **ממעמקים וחורבן ליטע**.¹⁷⁰

¹⁶⁰ ראה: Oshry, *The Annihilation*, p. xi.

¹⁶¹ Rabbi Ephraim Oshry, *Responsa from the Holocaust*, Translated by Y. Leiman, Judaica Press, New York 1983, Second Impression 1989, Revised Edition (Edited by B. Goldman) 2001.

¹⁶² Ephraim Oshry, *Responsa Dilemmi etici e religiosi nella Shoa*, a cura di Massimo Giuliani, Brescia 2004. וראה נספח פ 4.

¹⁶³ Ephraim Oshry, *La Torah au coeur des tenebres*, Traduit par Marc Meir Maslowski, France 2011. וראה נספח פ 5.

¹⁶⁴ צבי ברנשטיין, "שאלות ותשובות ממעמקים", *הצפה*, ל' בניסן תשי"ט 8 במאי 1959, עמ' 4.

¹⁶⁵ "שמירת התורה והמצוות בגיטו קובנו", *בית יעקב ירחון לענייני חינוך ספרות ומחשבה*, גיליון 4 (אלול תשי"ט), ירושלים תשי"ט, עמ' 5 (נראה שגיליון זה לא מובא באתר Hebrew Books).

¹⁶⁶ "דאס מסירת נפש פון א איד אין געטא ביי די מלחמה יארען", *דער איד*, 1 באפריל 1988, עמ' 59. באדיבות אר"א.

¹⁶⁷ "Responsa From the Holocaust", *Jewish Action*, vol. 68, no. 4 (summer 5768), New York 2008, pp. 28-31.

¹⁶⁸ תכנית הטלוויזיה "לונדון את קירשנבאום", ערוץ 10, כ"ז בניסן תשע"ו 5 במאי 2016, ראיון של כחמש דקות מהדקה ה-39 של התכנית. ראה: (הורד מהאתר בתאריך 27 בנובמבר 2016) <http://lnk.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1187932>.

¹⁶⁹ מכתב לרב אשרי מאת מר אברהם ינון מאשקלון, מתאריך 16 ביוני 1959. באדיבות אר"א.

כעבור שבועות אחדים אישר הרב אשרי לצטט מכתביו, ובמכתב תודה כתב לו אליאב כך :

זמן רב עסקתי בהכנת החומר ועברתי על מאות ספרים ומאמרים, תוך מאמץ לברור את המתאים ואת המובחר, כדי לקרב את הנוער הישראלי לאחיו הקדושים שניספו בגיא ההריגה...

לא אגזים אם אומר, שמכל הספרות המרובה שהייתה לנגד עיניי, היו ספרי כבודו מן המעולים ומרשימים ביותר, ובטוחני שתרומתם לקובץ תהא מן החשובות ביותר.¹⁷¹

הרב שמואל אביגדור פאוועלזאן כתב לו בעקבות פרסום כרך חמישי של **שו"ת ממעמקים** :

אף שכבוד תורתו אינו צריך להסכמה דידי,¹⁷² רצוני להודיעו שלדעתי דבר גדול עשה, להעלות זיכרונם של הקדושים שנהרגו ונחנקו על קדושת השם... ודבריהם הם זיכרונם בספיקתם בהלכה ששאלו מתוך שברון ליבם... הראיתי את השאלות לבני ביתי, מורות בבית יעקב דפה,¹⁷³ וכמוני נזדעזעו על המאורעות, והתפעלו על אומץ לבם וקדושתם של עם ישראל לשאול שאלות בעניינים הנוגעים לחייהם ממש. כמדומה לי שספרו... עשה עליהם רושם חזק יותר מכל מה שראו ושמעו בהיסטוריה של אותו זמן הסתר פנים.¹⁷⁴

הרב אשרי צוטט בפרסומים נוספים אודות היהדות הדתית בשואה שהתפשטו בקרב מחנכים. בספר **שנות ראינו רעה** בהוצאת בית הספר המרכזי להוראת השואה ביד ושם מצוטטות שתי תשובות של הרב אשרי,¹⁷⁵ וגם בספרה של ליכטנשטיין שהתפשט בציבור החרדי הוא מצוטט.¹⁷⁶ בחוברת לתלמידים העוסקת בנושא שו"ת השואה, בהוצאת משרד החינוך, צוטטו שאלות מרבנים שונים, והמקור המצוטט ביותר הוא **שו"ת ממעמקים** מאת הרב אשרי.¹⁷⁷

בשני מוסדות הנצחה של השואה נכתבו יחידות לימוד חינוכיות המתבססות לחלוטין על **שו"ת ממעמקים**, ביד ושם בירושלים,¹⁷⁸ ו"בגנזך קידוש השם" בבני ברק.¹⁷⁹ הופק גם סרט קצר המתאר את פעילותו התורנית של הרב אשרי בגיטו, במסגרת סדרת הסרטים Torah Café שנועד לשמש כמקור לימודי לציבור הרחב.¹⁸⁰

4.5 הכרה ציבורית לרב אשרי

¹⁷⁰ מכתב של די"ר מרדכי אליאב לרב אשרי, מתאריך 11 במאי 1964. באדיבות אר"א.
¹⁷¹ מכתב של די"ר מרדכי אליאב לרב אשרי, מתאריך 15 ביוני 1964. באדיבות אר"א.
¹⁷² שלי
¹⁷³ כאן
¹⁷⁴ מכתב לרב אשרי מאת הרב שמואל אביגדור פאוועלזאן ממונסי ניו יורק, מתאריך י"ט באייר תשל"ט. באדיבות אר"א.
¹⁷⁵ ראה: חוי בן ששון והדס גולדמן, **שנות ראינו רעה: פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה**, כרך ב' (תקופת הגטאות), יד ושם, ירושלים תשס"ג, עמ' 74-75.
¹⁷⁶ ראה: ר. (ל-ן) ליכטנשטיין, **עדות: חורבן יהדות אירופה**, מוסד הר"מ לוי, ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' 216, 222, 225.
¹⁷⁷ פרבשטיין אסתר (עורכת), **השואה בראי ההלכה עיון בשאלות ותשובות בהלכה (שו"תים) מתקופת השואה יחידת לימוד**, מכללה ירושלים ומשרד החינוך והתרבות, ירושלים 2009.
¹⁷⁸ Ephraim Kaye, Holocaust Responsa in the Kovno Ghetto 1941-44, Yad Vashem, Jerusalem 1999.
¹⁷⁹ Source (downloaded April 19 2016): <http://www.yadvashem.org/download/education/conf/KayeResponsa.pdf>.
¹⁸⁰ טובה יוסקוביץ ורבקה פרבשטיין, **ממעמקים קראתיך - יהודי גיטו קובנה שואלים ערכת תמונות ומדריך למורה**, גנזך קידוש השם, בני ברק תשס"ד 2004.
¹⁸⁰ Torah Café, Voices of the Past: Rabbi Ephraim Oshry, by The Rohr Jewish Learning Institute, at (downloaded Feb. 24 2016): http://www.torahcafe.com/jewishvideo/voices-of-the-past-rabbi-ephraim-oshry-video_00aebd176.html.

ספרי שו"ת ממעמקים זיכו את הרב אשרי בפרסים. פעמיים הוא קיבל את הפרס השנתי של המועצה למען הספר היהודי באמריקה, בשנת 1971 לאחר פרסום חלקים א'–ג',¹⁸¹ ושוב בשנת 1977 על חלק ד' של אותו חיבור.¹⁸²

לרב אשרי הוקדש ערך באנציקלופדיה בהוצאת YIVO ליהודי מזרח אירופה.¹⁸³ גם באנציקלופדיה **תולדות אנשי שם** "לתולדות הרבנים והאדמו"רים המפורסמים שנשמכו מגאוני וצדיקי אירופה" הוקדש לו ערך.¹⁸⁴

אמנם, הרב אשרי לא נמנה על המנהיגים התורניים הבולטים ביותר של יהדות ארצות הברית.¹⁸⁵ על כן נפקד שמו ממפתח העניינים במספר ספרי סיכום על היהדות האורתודוקסית והרבנות בארצות הברית, להבדיל מרבנים כדוגמת הרב סולבייציק והרב פיינשטיין.¹⁸⁶ גם באנציקלופדיה **יודאיקה**, מהדורה ראשונה, אין ערך עליו. ברם, בערך שם בנושא שו"ת "RESPONSA", בדיון המוקדש לפוסקים המתגוררים בארצות הברית, הכותב מציין לדוגמה רק את הרבנים פיינשטיין ואשרי. בדוגמאות המובאות שם, הוא כלל לא מביא דוגמאות מהחיבור המקיף **אגרות משה** פרי עטו של הרב פיינשטיין,¹⁸⁷ ואילו משו"ת **ממעמקים** הוא מביא לא פחות מתשע שאלות.¹⁸⁸ בין פוסקי ארץ ישראל הוא מזכיר את הרב אפרתי שכתב תשובות הנוגעות לשואה, וממנו הוא מביא שלוש דוגמאות.¹⁸⁹

מכאן, שהחיבור **שו"ת ממעמקים** הקנה לרב אשרי מקום של כבוד בקרב הפוסקים ומחברי הספרים. בייחוד בתחום הממוקד של חייה הדת בשואה נחשב הרב אשרי ל"בר סמכא" בולט, וקשה לתאר דיון בנושא זה ללא מובאות ממנו.

סיכום

כתביו של הרב אשרי המציגים זווית היסטוריוגרפית-דתית של השואה פרצו את חומות בית המדרש וזכו להתקבל באופן מרשים מאוד בקהילת החוקרים והציבור הרחב. בקרב חוקרי חייה הדת בשואה המתמקדים בפן ההלכתי כתביו מצוטטים שוב ושוב, יותר מכתבי רבנים אחרים. בקרב הציבור הרחב ספריו התקבלו יפה ותורגמו לשפות שונות, וגם תכניות חינוכיות מגוונות המתבססות עליהם מעידות על היקף השפעתם. ציבור הרבנים ראו בו בר-סמכא, וספריו נחשבים לחלק אינטגרלי מארון הספרים התורני ובייחוד מענף ספרות השו"ת. גם בקרב חוקרי יהדות

¹⁸¹ ראה: זבולון רביד, "ספר מיוחד מתקופה קודרת", **הדואר**, שנה נ', גיליון כ"ז (י"ט באייר תשל"א 14 במאי 1971), ניו יורק 1971, עמ' 469.

¹⁸² על פי מכתב לרב אשרי, מאת הגברת שרון שטרספלד מנכ"לית המועצה למען הספר היהודי באמריקה, מתאריך 14 ביוני 1977. על פי המופיע שם, חלק ד' של **שו"ת ממעמקים** זיכה את מחברו בפרס לאון יולסון לספר על השואה. השופטים היו פרופ' יפה אליאד, ד"ר יעקב קבקוף, והרב טוביה פרשל.

¹⁸³ Amos Goldberg, "Oshry Ephraim", in: Gershon David Hundert (Ed.), **The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe**, vol. 2, published by Yale Univ. Press, U.S.A. 2008, pp. 1298- 1299

(ניתן לראות את המאמר גם באתר: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Oshry_Ephraim).
¹⁸⁴ אשר ז. ראנד (עורך), **תולדות אנשי שם**, חלק א', ניו יורק תש"י, עמ' 6 (מופיע גם באתר <http://www.hebrewbooks.org/2714>).

¹⁸⁵ על פעילותו בשדה הרבנות בארצות הברית, ראה בהרחבה לעיל בפרק רביעי מעמ' 90.

¹⁸⁶ ראה למשל: Jeffrey S. Gurock, **Orthodox Jews in America**, Indiana University Press, IN 2009. pp. 372, 376, 378- 379
Jacob Rader Marcus and Abraham J. Peck (Ed.), **The American Rabbinate A Century of Continuity and Change 1883- 1983**, Ktav, New Jersey 1985, pp. 254, 258, 260.

¹⁸⁷ ראה למשל: הרב משה פיינשטיין, **אגרות משה**, אורח חיים, חלק א', נוא יארק תשי"ט.

¹⁸⁸ Shlomo Tal, "Responsa", in: Cecil Roth (Ed.), **Encyclopaedia Judaica**, vol. 14, Jerusalem 1971, pp. 94- 95.

¹⁸⁹ Ibid., pp. 93- 94.

ליטא בשואה הוא מצוטט, אף וניכר שבקרוב חוקרים אלו יש שהתרחקו מכתביו. נראה ששאלת
אמינות הכתבים שנדונה לעיל¹⁹⁰ היא הסיבה לכך.

¹⁹⁰ ראה בהרחבה לעיל בפרק שמיני מעמ' 202.

אחרית דבר ומסקנות¹

יערף כמטר לקחי,² חכמים אומרים: אמר להם משה לישראל שמא אין אתם יודעים כמה צער נצטערתי על התורה וכמה עמל עמלתי בה וכמה יגיעה יגעתני בה, כענין שנאמר: ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה,³ ואומר: ואשב בהר ארבעים יום וארבעים לילה,⁴ נכנסתי לבין המלאכים ונכנסתי לבין החיות ונכנסתי לבין השרפים שאחד מהם יכול לשרוף כל העולם כולו על יושביו, כענין שנאמר: שרפים עומדים ממעל לו.⁵ נפשי נתתי עליה דמי נתתי עליה. כדרך שלמדתי אותה בצער כך תהיו למדים אותה בצער, או כדרך שאתם למדים אותה בצער כך תהיו מלמדים אותה בצער? תלמוד לומר: תזל כטל אמרתי,⁶ תהו רואים אותה כאילו היא בזול אחד משלש וארבע סאים⁷ בסלע.⁸

משה רבינו מתאר שהלימוד שלו היה בקושי וביגיעה ובצער גדול בדומה למטר היורד בזעף, והוא איחל לעם ישראל שיזכו ללמוד וללמד את התורה בשלווה, ולרוכשה כדבר זול שנקנה בקלות בדומה לטל הנוזל בנחת.

במדרש זה בחר הרב אפרים אשרי לפתוח את דברי הקדמתו לספרו הראשון, **דברי אפרים**, שהתפרסם בשנת תש"ט. דברים אלו שוזרים חיבור של צער ויגיעה והתמדה בתורה גם במקום סכנה, של מסירות נפש ללימוד תורה ולמסירתה הלאה לתלמידים.

נראה שזה היה ה"מוטו" והייעוד שראה לעצמו הרב אשרי בחייו, יגיעה והתמדה בלימוד התורה אף בתנאים הקשים ביותר, וכמאמר הכתוב: "בכל נפשך",⁹ אפילו נוטל את נפשך.¹⁰ ובצמוד לעיסוק האישי בתורה ובמצוות, פעולה בעוז להנחיל אותה הלאה, ובעיקר לנוער ולדורות הבאים. הוא קיים זאת לכל אורך מסלול חייו ובכל התחנות שעבר בהן. למרות שהתייתם מאביו בהיותו כבן שלוש עשרה, התמיד לעסוק בתורה, בהשפעת אימו, וגלה ללמוד בישיבות בקלם ובסלובודקה. אפילו תחת הכיבוש הנאצי הוא המשיך ללמוד וללמד תורה, בעיקר לחבורה שהתגבשה במסגרת תפארת בחורים, וגם לאחרים, בעלי בתים להם העביר שיעורים, ובנות בית יעקב שדרש בפניהן. נס הצלתו האישית בשואה חיזקה וחיידדה את תפישת עולמו זו. השואה והשלכותיה: דאגה ל"שארית הפליטה" וזיכרון השואה והנצחתה לדורות, נשזרו והשתלבו במה שראה כמשימת חייו וייעודו.

בתנאים הקשים ששררו בקובנה לאחר השחרור באוגוסט 1944 בשעה שרעמי התותחים עדיין הדהדו על אדמת אירופה, הוא נטל על עצמו את רבנות קהילת השורדים והוביל את העשייה בתחום התורני, בקבורת המתים ובאספקת "מזון" רוחני לחיים.

לאחר כשנה בתפקיד זה ברח מליטא דרך מרכז אירופה, והגיע לרומא, שם ניאות לעמוד בראש ישיבת מאור הגולה שקמה ברומא. לישיבה זו התלקטו בחורים מ"שארית הפליטה", יתומים

¹ הפרטים המובאים בפרק זה ללא ציון מקור, לקוחים מתוך פרקי המחקר השונים לעיל.

² **דברים**, פרק ל"ב, פסוק ב'.

³ **שמות**, פרק ל"ד, פסוק כ"ח.

⁴ **דברים**, פרק ט', פסוק ט'.

⁵ **ישעיה**, פרק ו', פסוק ב'.

⁶ **דברים**, פרק ל"ב, פסוק ב'.

⁷ שער קנייה של שלוש או ארבע סאין תבואה במטבע של סלע, שזהו השער הממוצע. הכוונה היא שלימוד התורה יתאפשר בנחת כקניית תבואה בזול הגורמת לרבים להזדרז ולקנותה.

⁸ **ספרי**, **דברים**, מהדורת פינקלשטיין, ברלין ת"ש (מהדורה שנייה: בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשכ"ט), פרשת האזינו, פיסקא ש"ו, עמ' 337-338. וראה פירוש "תולדות אדם" מאת הרב אשכנזי, שם, מהדורת מוסד הרב

קוק, ירושלים תשל"ד, עמ' שלי"ד-שלי"ה.

⁹ **דברים**, פרק ו', פסוק ה'.

¹⁰ רש"י, שם.

ששרדו אחד מעיר שניים ממשפחה. כאב רחום דאג לילדיו, סיפק את צרכיהם הגשמיים ודאג שישלימו את מחסורם בתחום הרוחני. במסגרת הדאגה לשיבה כיתת רגליו בדרכים והפליג לארצות הברית ולדרום אפריקה לאסוף כספים שיבטיחו את קיומה של הישיבה. מסיבות שונות לא עלה בידם לקיים את רצונם לעבור כגוש אחד לארץ ישראל, והוחלט להעביר את הישיבה למונטריאול. עוד מספר שנים התקיימה שם הישיבה והרביצה תורה בעוז בתלמידיה.

הרב אשרי חפץ לפרוש את כנפי הוראתו על מעגלים רחבים ככל הניתן, ולא הסתפק בהרבצת תורה בקרב אלו שהגדירו עצמם כבני ישיבה. עוד בגיטו הוא הרצה לציבור הרחב בנושא: "מדעי הטבע בתלמוד". ברומא, הישיבה פעלה בין הפליטים הרבים שהתקבצו במקום ואף פרסמה חוברת תורנית-הלכתית לציבור הרחב. הרב הראשי הרצוג הדגיש ושיבח פעילות זו בקרב הפליטים. בדרום אפריקה נדד הרב אשרי בין הקהילות והרצה שוב ושוב על החורבן שהמיטו הנאצים, לצד תיאורים מרוממים של מסירות נפש למצוות שפעלו היהודים. בארצות הברית נהג באופן דומה, ואף פרסם סדרת מאמרים ברוח זו בעיתונות היהודית. בשלב מסוים במונטריאול הוא שימש ברבנות קהילה, לצד העמידה בראשות הישיבה.

עם סגירת שערי הישיבה במונטריאול בעקבות מחלוקת בין ראשיה, עקר לארצות הברית, שם נתמנה לעמוד בראש קהילה חשובה ומרכזית ב Lower East Side בניו יורק, קהילת בית המדרש הגדול. למעלה מחמישים שנה עמד בראש קהילה זו עד מותו בשנת 2003. אף בתקופה בה הנהיג את אותה קהילה מכובדת, לא וויתר על הרבצת תורה בתלמידים ובנוער, ועמד במשך שנים בראש מוסד חינוכי תורה ואמונה. בית ספר זה בשכונת הברונקס שם דגש על חינוכם של ילדים ממשפחות מעוטות יכולת, שולא קליטתם במוסד קרוב לוודאי שהיו נרשמים ללמוד בבתי ספר כלליים,¹¹ ולא היו זוכים לחינוך יהודי. הוא גם היה מראשי איגוד הרבנים באמריקה שורדי גרמניה הנאצית, ופעל לסייע לרבנים שנעקרו מקהילותיהם ונזקקו לסיוע.

בתפקידים הציבוריים שמילא, רשם הישגים מרשימים. הצלחותיו, במסגרת פעילותו בהרבצת תורה בתפארת בחורים בגיטו, ברבנות קהילת השורדים לאחר השחרור, בישיבת מאור הגולה ובבית המדרש הגדול, אינן נתונות בספק. ההכרה במעמדו הציבורי באה לידי ביטוי גם בתפקידים רבניים כלליים שמילא, בצירופו לוועד הרבנים של העיר מונטריאול, ובהמשך מינויו לחבר ולנשיא וועד הרבנים של ניו יורק, ולסגן נשיא באגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה.

אף שבעשורים האחרונים לחייו קהילת בית המדרש הגדול הלכה והידלדלה עד מאוד, נראה שזה לא היה 'בגלל' מנהיגותו של הרב אשרי, אלא 'למרות' מנהיגותו. רצונם של יהודים רבים להגר מאזור ה Lower East Side של מנהטן אל אזורים יוקרתיים יותר בעיר, הוא שהיטה את הכף.

למרות הצלחותיו המרשימות בזירות הרבנות והחינוך, נראה שהוא התפרסם ויזכר בעיקר בשל המורשת הספרותית שהותיר אחריו. ספרו **חורבן ליטע** התקבל אצל רבים מחוקרי גיטו קובנה וחורבן יהדות ליטא. הפרקים בהם תיאר את ערי השדה של ליטא היו פריצת דרך בניסיון להציג מחקר כולל המציג את הקהילות היהודיות בתפארתן ובחורבנן. ביוזמתו ובריכוזו של אדם בודד התאסף מחקר שרק כעבור למעלה משלושים שנה קמו לו "מתחרים". המחקרים המאוחרים היו מקיפים יותר, אך גם נתמכו בידי ארגונים ממוסדים, איגוד יוצאי ליטא בישראל ויד ושם. את עיקר פרסומו נראה שקנה בחיבורו המקיף **שאלות ותשובות ממעמקים**. חיבור זה שהתפרסם על חמישה כרכים וכלל למעלה ממאה תשובות, הורתו בתשובות שהשיב בגיטו לשואלים אותו, והמשכו בשאלות שנשאל בתקופת רבנותו לאחר השחרור. בחיבור השו"ת שולבו נתוני רקע

Public Schools¹¹

היסטוריים מפורטים, שאפשרו את פריצת חיבור זה אל מעבר לגבולות הצרים של בתי המדרש אל ספריות המחקר האקדמיות והספריות הציבוריות.

בביקורת ספרים ב**הפרדס** תיארו את מפעלו בחיבור השו"ת במילים הבאות:

אי אפשר לפסוח על העובדה שב**מעמקים** הרב אשרי מופיע בעת ועונה אחת כפוסק ואיש- ההלכה, כהיסטוריון חד- חושים, וכסופר רב- כישרון. ובכל שלוש התכונות הוא משתמש בחסד עליון.¹²

הרקע ההיסטורי העשיר שנשזר בשאלות ההלכתיות המבררות את הדרך הרצויה בעבודת הבורא בגיא צלמוות, יצר נרטיב היסטוריוגרפי-דתי לשואה שהיווה חידוש. הוא היה מראשוני הרבנים שפרסמו תשובות מתקופת השואה,¹³ וללא ספק בהיקף הרחב ביותר. גם תיאוריו הרבים של מסירות נפש לתורה ולמצוות, מעשים של "קידוש השם", שהופיעו בסדרת מאמריו העיתונאיים "חורבן ליטע" כבר בשנת 1946 סייעו בסלילת דרך לאחרים.¹⁴ פראגר, למשל, פרסם עוד לפניו,¹⁵ אך פרסומו הראשוני היו ניתוחים היסטוריים כלליים על השואה ולא הדגישו את הפן הדתי.¹⁶ נראה שרק בשנת 1952 פרסם פראגר ספר המקבץ תיאורים של קידוש השם.¹⁷ להבדיל מפראגר, הרב הוברבאנד הנציח את החיים הדתיים כבר בזמן השואה, אך כתביו נמצאו והתפרסמו רק בשנת תשכ"ט.¹⁸

תשובותיו ההלכתיות של הרב אשרי המשולבות ברקע היסטורי עשיר מלמדות פרקים חשובים על הריאליה של החיים בגיטו קובנה. עבודת כפייה, רעב והתעללויות שסבלו היהודים תחת יד הנאצים, והרצון היהודי להמשיך ולשמור את המסורת הישנה במציאות החדשה והבלתי נסבלת. כיון שהכרעת הפוסקים תלויה לא פעם בניתוח המציאות, מפסיקותיו עולה כיצד הוא ניתח את המציאות ההיסטורית שהקיפה אותם. פסיקות אחדות מלמדות שהם חשו כ"מתים בחופשה"

¹² **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ז' (אייר תשי"ט מאי 1959), ברוקלין תשי"ט, עמ' 31. באדיבות ארי"א. נראה שחוברת זו של הפרדס לא מופיעה באתר Hebrewbooks.

¹³ את חמש התשובות הראשונות פרסם ב"קונטרס מעמק הבכא" בצמוד לספרו **דברי אפרים** כבר בשנת תשי"ט, ראה: אשרי, **דברי אפרים**, עמ' 93-102. לשם השוואה, הרב הוברבאנד כתב בזמן השואה אך כתביו התפרסמו רק בשנת תשכ"ט, והרב מייזליש פרסם את ספרו רק בשנת תשט"ו. אמנם, הרב אפרתי פרסם את ספרו **מעמק הבכא** כבר בשנת תשי"ח, אך הוא לא היה תחת הכיבוש הנאצי ותשובותיו בספר זה מתייחסות רק להשלכות השואה (בתחומי טומאה, קבורה ועגונות). ראה: הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969. הרב צבי הירש מייזליש, **שו"ת מקדשי השם**, חלק ראשון, שיקאגו תשט"ו. הרב שמעון אפרתי, **מעמק הבכא**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ח.

¹⁴ אמנם תיאורים ספורדיים של קידוש השם בשואה התפרסמו כבר בזמן המלחמה, למשל התיאור המפורסם של צ"ג בנות בית יעקב בקרקוב שבחרו למסור נפשן למיתה ובלבד שלא ייטמו גופן בידי הנאצים שהתפרסם כבר בראשית 1943, אך פרסומים שיטתיים שהוקדשו לנושא נראה ולא היו. לתיאור מפורט של תהליך פרסום סיפור צ"ג הבנות, ראה: Judith Tydor Baumel and Jacob J. Schacter, "The Ninety-three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology?", in: Jacob j. Schacter (Ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, New Jersey- London 1992, pp. 97- 100.

¹⁵ פראגר פרסם את ספרו הראשון על השואה כבר בשנת 1941. ראה: משה פראגר, **יון מצולה החדש- יהדות פולניה בצפרי הנאצים**, מסדה, תל אביב תשי"א.

¹⁶ איזנברג הצביעה על התפנית בהתייחסותו של פראגר לשואה כבר בעבודת המוסמך שלה, ראה: מלי איזנברג, **עד, מזעיק, מתעד ומנציח- ר' משה פראגר והשואה 1940-1984**, עבודה לקבלת תואר מוסמך במחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 4-5, 76-78.

¹⁷ משה פראגר, **ניצוצי גבורה עלילות קדוש השם בימינו**, נצח, תל אביב 1952. הוא המשיך בכך במאמריו הרבים בירחון **בית יעקב** שערך בשנים תשי"ט- תש"ס. גולדברג התייחס למאמרים אלו, ראה: עמוס גולדברג, "השואה בעיתונות החרדית- בין זיכרון להדחקה", **יהדות זמננו ציונות מדינת ישראל והתפוצות**, כרך 11-12, ירושלים וחיפה תשנ"ח, עמ' 155-206. ראוי לציין בהקשר זה גם את הסופר הילל זידמן, שאף הוא היה מראשוני הכותבים החרדים על השואה. שטאובר כותב ביחס לספרו של זידמן (הלל זידמן, **יומן גיטו ורשה**, תל אביב תשי"ו): ספר זה "שימש בעבור הכותבים בעיתונות החרדית מקור השראה מרכזי הן לגבורתו הרוחנית של היהודי הדתי בשואה והן לתמיכתם של רבנים במרד ולהשתתפותם של יהודים חרדים במאבק המזוין". ראה: רוני שטאובר, **הלכה לדור שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, יד יצחק בן צבי ואוניברסיטת בן גוריון, ירושלים תשי"ס 2000, עמ' 113-114. עוד על זידמן וכתביו ראה במחקרה של ברגלס: Rebecca (Vicky) Berglas, **Hillel Seidman: A Reassessment**, M.A. Thesis submitted in Department of Jewish History, Haifa University, October 2012.

¹⁸ הרב שמעון הוברבאנד (בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), **קידוש השם כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969.

שנחתם דינם למות ורק ביצוע גזר הדין מתעכב קמעא, והם לא הלכו שבי אחר הבטחות הנאצים לעבודה כדרך הצלה. ניתוח הדברים הצביע על כך שפסיקות אלו משקפות את התקופות הקשות ביותר בגיטו המכוונות תקופת "רצח המוניים" ותקופת "מחנה ריכוז קובנה", וייתכן שאם אותן שאלות היו נשאלות ב"תקופת השקט" הפסיקה הייתה שונה.

חוקרים הציגו את שאלת הגדרת השואה כ"שעת שמד" בה הצורך מנסה להעביר את היהודי על דתו, כסוגית יסוד המכריעה את הגישה הכללית של הפוסק למצבים המתעוררים לפניו. זאת כיון שב"שעת שמד" מחייבת ההלכה למסור את הנפש על כל דבר. הם הצביעו על הקושי להגיע להכרעה ברורה בעניין עקב הסתירות בהתנהלות הנאצית, הדגשת מימד הגזע ולא הדת מחד, וההתעללות היתירה בסמלים הדתיים היהודיים מאידך.¹⁹ מכתבי הרב אשרי עולה דרך סלולה והבחנה ברורה בסוגיה. הגישה המקילה שנקט בה בפסיקותיו ההלכתיות בשואה מלמדת שהוא לא ראה את התקופה כ"שעת שמד" כללית בה נדרש היהודי למסור את חייו על כל מצוה. אולם, גזרה ספציפית שאסרה במפורש את קיום מצוות הדת נחשבה בעיניו ל"שעת שמד", ופסיקתו בעניין הייתה בהתאם. מכאן, שאין להסתפק בשאלה הכללית "האם השואה הייתה שעת שמד?", אלא יש להבחין בין מקום למקום ובין זמן לזמן, ולבדוק את תוכן הגזרות הנאציות השונות, ורק גזרות שאסרו באופן ישיר את קיום מצוות הדת יש להגדיר כ"שעת שמד".

לצד ניתוח ה"קיים" בכתביו, יש לשים לב גם למה שהרב אשרי נמנע מלהתייחס אליו. להבדיל מאחרים שמיקדו את התעסקותם בחיי הדת בשואה בשאלה התיאולוגית-אמונית: "היכן היה הא-ל, וכיצד הוא אפשר לגיהנום להתפשט עלי אדמות?", הרב אשרי התנזר לחלוטין מעיסוק בשאלות אלו. מה הוביל אותו לכך? והאם זה קשור באופן רחב יותר למגמת כתיבתו?

את מגמותיו בכתבה הציג הרב אשרי בריש-גלי בהקדמותיו לספריו. המטרות הבסיסיות היו להנציח את הקהילות היהודיות שחרבו, מחד, ולזכור ולהזכיר את מעשי הרשע שעוללו הצוררים הנאצים, מאידך.

כבר בהקדמתו לחורבן ליטע הוא שטח את מטרתו להקים מצבה לליטא היהודית החריבה ולאותם קדושים וטהורים שניספו באכזריות. את הצלתו ב"ניסי ניסים" הוא תיאר כתפקיד שהועיד לו הגורל, לכתוב ולפרסם, ובכך לתרום את חלקו בקיום צוואת הקדושים שזעקו קודם מותם: "מי שיוותר בחיים שיספר לעולם מה שעשה לנו העמלק הנאצי!". הוא ראה בכתבתו את קיום הצו שראה בעיניו כתוב בדם: "נקמה!"²⁰

גם בהקדמה לחלק א' של שו"ת מממעמקים הוא הדגיש את רצונו להביא תיאורים, שיהיו: אות ומופת עולם לחרב החדה שהיתה מונחת על צואר עם עולם ואף על פי כן הוא חי את חייו בקדושה וטהרה ומקיים את תורתו שנמסרה לו, בכל נפשך- אפילו נוטל את נפשך... ואמרתי אל לבי מאת השם היתה זאת לרשום את התשובות הללו ולהציב בהן יד ושם לישרים והתמימים שקידשו שם שמים בחייהם ובמותם.²¹

בהקדמה לחלק ב' שהתפרסם בשנת תשכ"ג, ניתן לזהות התפתחות מסוימת של המגמה שתוארה. בהקדמה זו הדגיש הרב אשרי את רצונו לקיים את הציווי של "זכור את אשר עשה לך עמלק"²² על רקע ניסיונות שונים להשכיח את השואה. הוא הזכיר את מאמציהם של מכחישי השואה מקרב

¹⁹ ראה למשל מחקרו של צימלס שהקדיש פרק לנושא: H. J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature*, Ktav, U.S.A. 1977, pp. 244- 250.

²⁰ אשרי, *חורבן ליטע*, "א ווארט פון מחבר", עמ' 15.
²¹ אשרי, *ממעמקים*, חלק א', "הקדמת המחבר", ללא ציון מספר עמוד.
²² *דברים*, פרק כ"ה, פסוק י"ז.

הגויים, וגם מתח ביקורת על הידידות שנרקמה בין המנהיגות היהודית לגרמנים "החדשים" הנבדלים כביכול מהנאצים, היוצרת השכחה של השואה.

התורה מזהירה אותנו וחוזרת ומזהירה, שחלילה לנו לשכוח את אשר עשה לנו עמלק... עלינו לספר על הדבר לבאים אחרינו...

עוד כמה חשובה אזהרה זו שהתורה חזרה והזהירה אותנו יכולים אנו לראות בזמנינו אנו, רואים אנו שזרעו של עמלק עושה את הכל כדי להשכיח מהעולם ומאתנו את אשר עשו לנו... מתאמצים אויבינו ומנדינו זרעו של עמלק בכל העולם כולו למחוק את זכר מחנות ההשמדה ובתי המשרפות... מעיזים הם להכחיש ללא כל בושה את מספר בני עמנו שהושמדו על ידם...

ומה עושים אנחנו האודים המוצלים מאש... האם מקיימים אנו עדיין את הציווי של-זכור את אשר עשה לך עמלק? האם משננים אנו לנו עדיין... את הציווי של-לא תשכח? האם אין עינינו רואות את ההתייחדות ההולכת וגוברת בין מנהיגינו ובין הגרמנים הטובים כביכול? האם לא טחו עיניהם של מנהיגינו מלראות כי גם הגרמנים הטובים החפים כביכול מפשע גם הם ידיהם דמים מלאו...?

ואני הגבר ראה עני בשבט עברתם של הרוצחים... ואומר אל לבי, האם אשב בדד ואדום למראה ההשכחה הזדונית של ימי ענינו... הימים שישבנו במחשכים בין חומות הגיטו כמתי עולם? האם אתן בעפר פי ולא אשמיע ברמה קולי... על חטאת ההשכחה של עון הגרמנים ופשע ההתייחדות עם רוצחי עמנו? הבה ואחרות בצפורן שמיר, בעט ברזל ועופרת אכתוב זאת זכרון בספר... זכור את אשר עשה לך עמלק-זכור! – אל תשכח!²³

בהקדמה לחלק ג' שאל הרב אשרי מה פשר הכפלת הציווי בתורה: "זכור את אשר עשה לך עמלק" ו"לא תשכח" והוא הסביר שהתשובה נעוצה במילים המופיעות בין הציוויים: "והיה בהניח השם... לך מכל אויביך".²⁴ בזמן של מנוחה ושלווה והתבססות הקהילות היהודיות בישראל ובתפוצות, דווקא אז עלולה להתעורר השכחה וההשכחה מצידו של עם ישראל וההבנתה בין גרמניה הנאצית לגרמניה החדשה, בין הגרמנים הטובים לרעים. כאן הרב אשרי הביע מפורשות את התנגדותו ל"הסכם השילומים",²⁵ וגלגל את האשמה והאחריות להשכחת השואה על כתפי הניצולים והציבור היהודי הרחב.

והיה בהניח השם... וכל אחד משרידי אש התופת... יתחילו להקים מחדש את הריסות חייהם... הם יתחילו לראות ברכה במעשי ידיהם ויתחילו לאכול מטובן של הארצות החדשות בהן מצאו מפלט... לשבוע מחיי המותרות שלהן...

אז... יתאמצו בכל מאמצי כוחם להעביר קו על כל מה שעבר עליהם, הם יתאמצו שלא לזכור מה שקרה... הלא עכשיו עולם חסד יבנה, עולם אחר... אם כן גם עלינו, העם היהודי, מוטלת החובה לשכוח את העבר, ולראות את עם הרוצחים הללו כעם אחר לגמרי שכיפר את חטאיו שחטאו נגדנו בכופר שילומים...

והיה בהניח השם... וגם אתה תחיה חיים נוחים וטובים, גם אתה תבוא לידי החלטה שבלי מכונית אי אפשר להתקיים ולעמוד אפילו שעה אחת בארץ מודרנית, והמכונית

²³ אשרי, **ממעמקים**, חלק ב', "הקדמת המחבר", ללא ציון מספרי עמודים.

²⁴ **דברים**, פרק כ"ה, פסוקים י"ז-י"ט.

²⁵ יש לציין שבארכיון המסמכים של הרב אשרי נמצאו מכתבים שונים משועי עולם המודים לו על קבלת ספריו ששלח להם. בין מקבלי הספרים היו נשיאי ארצות הברית וישראל, ראש הממשלה בגין ואחרים. מכתב מבן גוריון לא מצאתי שם, ואולי הרב אשרי נמנע מלשלוח לו את ספריו בגלל אחריותו ל"הסכם השילומים".

צמאה לגזולין²⁶ עד שקשה מאוד לרוות את צמאונה, והנסיעה ל"וויקענד"²⁷ עולה בהון רב, והכל בגלל המכונית הזאת השותה כשיכור את הגזולין על כל קילומטר נוסף, ומי יודע מה היה יוצא מזה בסופו של דבר אלמלי מכונית ה"פאלקס וואגען" המחוסנת מפני צמאון, ובמקום גאלון²⁸ של גזולין היא צורכת רק "רביעית"...

אומרת התורה... שלא לשכוח שאותו בית חרושת שייצר את ה"פאלקס וואגען" שלך, שימש כמקום בו הוכרחו אחיך לעבוד כעבדים עבודת כפייה, וככלות כוחם בו עד שלא היה בהם עוד כוח לשאת את נטל העבודה... מתוך בית החרושת הזה הם שולחו למחנות השמד ישר לכבשני האש...

לזאת ציוותה עלינו התורה "לא תשכח" אז... "בהניח השם... לך", אז, הזהר והשמר שלא תשכח מה שעוללו לך הגרמנים הרוצחים הללו, דווקא אז בזמן המנוחה והטוב עלול אתה לשכוח... ולכן בא הציווי הנוסף... לא תשכח.²⁹

אף שהרב אשרי לא ציין זאת בעצמו, היו שראו בכתביו מענה פולמוסי לגישה של רבים מהציבור בישראל שהעלו על נס את המרד בגיטאות. ההתנגדות הרוחנית של היהודים לניסיונות הנאצים להסיר מעליהם צלם א-לוקים ואדם כפי שהודגשה בכתבתו של הרב אשרי, נתפסה כגבורה יהודית אלטרנטיבית למרי ולאחיזה בנשק.³⁰ היו שסברו שהתנגדות זו אף גדולה מהמרי המזוין. לטענתם, המרד בגיטאות אינה גבורה יהודית אמיתית כי אם ביטוי של חולשה ורצון להידמות לגויים ולזכות בהערכתם. לעומת זאת, יהודים שהישירו מבט אל המוות ומסרו נפשם על קידוש השם, הם ביטאו גבורה יהודית אותנטית של יהודים המרגישים עצמם נעלים ומורמים מעל משפיליהם.³¹

ברם, נראה שכל מניעים אלו שהוצגו לכתבתו מהווים "צמצום" של מה שהוא ראה כעיקר חשיבות כתביו. אף שוודאי אין לזלזל בקיום הציווי הממוקד של זיכרון עמלק ובהצבת יד ושם לנרצחים, נראה שיש לקשור את כתבתו לייעוד המרכזי שהציב לעצמו בחייו, לפעול בזירת החינוך ולהנחיל תורה ושמירת מצוות בהיקף הרחב ביותר. יש לראות את כתבתו כחלק מביצוע משימה כללית זו שקיבל על עצמו.

על רקע זה יש לבחון את מגמת הנרטיב ההיסטוריוגרפי-דתי שיצר הרב אשרי בכתבתו, ואת חשיבותו בעיניו. נראה שהוא חש את הקושי האמוני הגדול שהתעורר בעקבות השואה, את אותן תמיהות תיאולוגיות שמסקנתן היא בשאלה: "כיצד אפשר להמשיך ולהאמין לאחר השואה?". ניתן לשער שרבים מתלמידיו מקרב "שארית הפליטה" בישיבת מאור הגולה, אותם יתומים שנותרו יחידים מכל משפחותיהם, שטחו בפניו את שאלותיהם האמוניות שהתעוררו בעקבות החורבן ועוררו אותו להתמודד עימן.

אחרים שהתמודדו עם השאלות האמוניות הקשות שהציבה השואה ביקשו לשמר את הקיים. הם הגבילו את רף השאיפות שלהם בלהצליח בניסיונותיהם "לנטרל" את המוקשים ואת סימני השאלה התיאולוגיים על ידי תירוצם הדחוק או ביטולם, ובכך לאפשר להמשיך ולהאמין "על אף" ו"למרות" השואה. במסגרת זו יש לכלול התייחסות שנראה והייתה מקובלת בקרב הציבור החרדי

²⁶ דלק

²⁷ סופשבוע, weekend

²⁸ מידת נפח הנהוגה בנוזלים Gallon.

²⁹ אשרי, **ממעמקים**, חלק ג', "הקדמת המחבר", עמ' חי- י'.

³⁰ ראה: הרב ש. אהרונזון, "ספר שו"ת ממעמקים- חלק ב'", הפרדס, שנה ל"ז חוברת ז' (ניסן תשכ"ג אפריל 1963), ברוקלין תשכ"ג, עמ' 25-26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/12221>).

³¹ ראה: מנחם פרידמן, "על מה עשה השם ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית- היסטוריוגרפיה תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 600.

בעשורים הראשונים שלאחר השואה, שנמנעה מלראות בשואה אירוע יוצא דופן במהותו, אף וללא ספק היה יוצא דופן בהיקפו. גישה זו שהציבה את השואה על רצף האירועים הטראגיים בתולדות העם היהודי, ביטלה למעשה את הצורך לספק לשואה הסברים ייחודיים וכך אפשרה להמשיך ולהאמין למרות השואה. בדרשתו המפורסמת על השואה בשנת 1976, התנגד הרב הוטנר לשימוש במונח "שואה" וביקש להשתמש תחתיה במושג "חורבן", כחלק מתפיסה זו המתנגדת לראיית השואה כאירוע מבודד. הוא הציג את השואה כחלק בלתי נפרד מתולדות העם היהודי הבנוי על דגם היסטורי של חורבן, גלות וגאולה.³² הוא דרש את קבלת הדין בשתיקה, והתנגד לניסיונות לזהות חטאים ספציפיים שהובילו לעונש הנורא³³ כיון שנדרשות לשם כך יכולות החוצות את גבולות היכולת האנושית. כפי שטען:

אין אנו רשאים לפרש את האירועים האלה כמין עונש ספציפי על חטאים ספציפיים. התוכחה היא היבט בל יימחה בציביונו של כלל ישראל עד לביאת המשיח. היא באה על כלל ישראל מרצון ומסיבות הידועות והמובנות לו³⁴ בלבד. צריך אדם להיות תנא או נביא כדי לטעון, שבידו הסיבה האמיתית למה שאירע לנו; כל אדם ממדרגה נמוכה מזה הטוען כך, מחלל את גופות הקדושים שמתו על קידוש השם, ועושה שימוש שלא כדין ביכולת לפרש את תולדות ישראל ולהבין אותן.³⁵

הרב קרליץ³⁶ ביטא עמדה דומה כבר בסמוך לסיום מלחמת העולם השנייה, והוא התנגד להקדשת ימי זיכרון מיוחדים לזכר הרוגי השואה. גם הרב שך התייחס לשואה במונחים המקובלים של שכר ועונש בהם דנים בכל פורענות שבאה על העם היהודי.³⁷ גישות אלו צמצמו את השאלה התיאולוגית על ידי צמצום משמעותה הייחודית של השואה, והדחיקו את הצורך בחיזור אחר תשובות בטענה שהשכל האנושי מוגבל מלהבין את החשבון הא-לוקי. ההתמודדות שלהם עם הנושא הייתה למעשה באמצעות השתקתו. וכפי שכתב פרידמן:

קביעת יום צום ותפילה מיוחדים... קשורה קשר הדוק ומהותי להבנת משמעותה וסיבותיה של השואה מנקודת מבט דתית תיאולוגית, והרי זוהי גוף השאלה הכאובה... החזון אי"ש וחבריו הבינו שמבחינה חרדית- בסוגיה כאובה זו יפה השתיקה.³⁸

אף ונראה שהרב אשרי לא ביטא את דעתו בשאלה התיאורטית כיצד יש לראות את השואה, אם כאירוע עצמאי ואם כנקודת קיצוץ ברצף תולדות העם היהודי,³⁹ הוא ביטא עמדה נחרצת בנוגע

³² הרב הוטנר ראש ישיבת חיים ברלין נשא דרשה זו ביום י"ב בסיון תשל"ו 10 ביוני 1976. הדברים התפרסמו ב: **The Jewish Observer**, Vol. xii, no. 8, October 1977, והם מצוטטים ב: יפה אליאך, "תגובה לאסון השואה במסגרת יהודית מסורתית", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 594-596.

³³ כגון הטענות שנשמעו מקרב המחנה החרדי שהציונות והחילון הם החטאים שגרמו לשואה, למול טענות התנועה הציונית שחוסר תמיכתם של הרבנים בציונות היא שמנעה את עלייתם של רבים לארץ והובילה לטרגדיה. ראה: מנחם פרידמן, "על מה עשה השם ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית- היסטוריוגרפיה תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 583-584, 591-597.

³⁴ לבורא

³⁵ יפה אליאך, "תגובה לאסון השואה במסגרת יהודית מסורתית", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 596.

³⁶ הרב אברהם ישעיהו קרליץ המכונה ה"חזון אי"ש" על שם סדרת ספריו.

³⁷ ראה: קימי קפלן, "האומנם נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות? השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל", **יד ושם קובץ מחקרים**, כ"ט, ירושלים תשס"א, עמ' 255-256.

³⁸ מנחם פרידמן, "על מה עשה השם ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית- היסטוריוגרפיה תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 606-607.

³⁹ ראוי לציין שבחיבורו **שו"ת ממעמקים** הוא עשה שימוש במונח "שואה" בחלק השאלות והתשובות לא פחות משבע פעמים. מעניין שהוא השתמש במונח זה בכל אחד מארבעת חלקי השו"ת שהתפרסמו עד שנת 1976, שנת דרשתו של הרב הוטנר, ואילו בכרך החמישי שהתפרסם בשנת 1979 לא מופיע המונח בחלק השאלות והתשובות, אמנם הוא מופיע שם בהקדמת המחבר. ראה: אשרי, **ממעמקים**, חלק א', סימנים י', כ"ה, ל' (עמ' ס"ט, קל"ט, קע"ב). חלק ב', סימן ט"ז (עמ' צ"ב). חלק ג', סימן י"ב (עמ' צ'). חלק ד', סימנים י"א, י"ג (עמ' פ', פ"ט). חלק ה', הקדמת המחבר (ללא

לאופן המעשי בו יש לזכור ולהזכיר את השואה. הוא קרא להנהיג יום תענית לחורבן הגדול ולנסח סליחות ייחודיות, וגם להחרים את אדמת גרמניה.⁴⁰ בפרסום מאוחר הוא קונן על כך שלישיבות ולמוסדות חינוך לא מזמינים ניצולי שואה שישמיעו לדורות הבאים את זיכרונותיהם.⁴¹ הוא סירב להיתלות בתקווה שהציבור יסתפק בהסבר העמום בדבר מגבלות ההבנה של השכל האנושי. אולם, כיון שהוא גם ידע שאין זה בכוחו לספק תשובה המניחה את הדעת לשאלות התיאולוגיות, הוא חיפש, ואף הצליח למצוא, "מסלול עוקף" שיסיט את הדיון הדתי-רוחני מהשאלות התיאולוגיות אל מחוזות אחרים. תיאוריו הרבים אודות יהודים שבעומק השאלה הפנו שאלות לרב בניסיון לברר את הדרך הרצויה לפני הבורא ומסרו נפשם על שמירת מצוות, העבירו מסר של התעלות רוחנית בזמן השואה. תיאורים אלו הסיטו את הדיון מסימני השאלה האמוניים ומהניסיון להבין את חשבונו של הא-ל אל עבר סימני הקריאה של התנהגות האדם. למרות שהוא נמנע מלהתמודד חזיתית עם השאלות התיאולוגיות, ואולי בזכות שהוא נמנע מכך, ה"מסלול העוקף" שהוא יצר אפשר לו להציב רף רוחני גבוה ומסר רוחני שהרחיק לכת מעבר להסתפקות ב"שימור הקיים". הוא הצליח לשרטט משנה שבכוחה לא רק "לנטרל" את האיום הרוחני שהציבה השואה, כי אם להפוך את התקופה האפלה למקור חיזוק ולמנוף רוחני. הוא שידר את המסר שאפילו בגיא צלמוות יהודים המשיכו להקפיד על תורה ותפילה ושמירת מצוות, ומכאן ידון כל אחד "קל וחומר" לעצמו עד כמה יש להתאמץ ולהתמיד ולהתגבר בכך בימים כתיקונן. המסר שהוא העביר לא קרא להמשכיות בהקפדה במצוות "למרות" השואה, כי אם, במידת מה, "בגללה". על כן יש לראות את כתיבתו כהמשך ישיר וכחלק אינטגרלי מהייעוד הכללי שראה לעצמו כאיש חינוך המופקד על הנחלת התורה. הצלתו מהשואה העצימה את מחויבותו למשימה זו וחידדה את דרכו הייחודית בביצועה.

חוקרים שונים הצביעו על היחס האמביוולנטי של הציבור החרדי לשואה. לטענת פרידמן "השואה היא הנושא **המדובר** ביותר בחברה החרדית והנושא שקיימת לגביו **שתיקה רועמת**"⁴² בעת ובעונה אחת".⁴³ קפלן כתב:

לאור העמדות הברורות של רבנים חשובים⁴⁴ ... היה אפשר להניח שהיהדות המתנגדת-ליטאית תמשוך את ידה מעיסוק בשואה, אולם לא כך פני הדברים. לדבריהם של רבנים אלה הייתה אך השפעה מועטה, אם בכלל, על תלמידיהם ועל תלמידי תלמידיהם, העסוקים מאוד בכתיבה על השואה ובהתמודדות עמה, בדומה לעמיתיהם הנמנים עם החסידויות השונות.⁴⁵

נראה שהרב אשרי בכתיבתו הקדים רבים מהרבנים בני דורו בהבנה שהציבור לא ישלים עם הדחקת נושא השואה! הפיצול וההבחנה שהוא יצר, בין אי-העיסוק בשאלות התיאולוגיות המסוכנות לבין העיסוק המתבקש בהתנהגות הבריות ובמסרים העולים ממנה, פילסה דרך לציבור

ציון מספר עמ'). גם בתרגומים של כתביו שהתפרסמו מאוחר יותר ונועדו לציבור הרחב מופיע השימוש במונח "שואה" "Holocaust". בתרגום השו"ת המונח מופיע בכותרת **Responsa from the Holocaust**, ובתרגום **חורבן ליטע** בהקדמת המחבר. ראה: Oshry, **Responsa from the Holocaust**, Judaica Press, New York 1983. וגם, Oshry, **The Annihilation**, p. ii.

⁴⁰ הרב אפרים אשרי, "זכור את אשר עשה לך עמלק", **דער איד**, כ"ט בכסלו תשס"ו 24 בדצמבר 1954, עמ' 3. באדיבות אר"א.

⁴¹ Oshry, **The Annihilation**, "Author's Introduction", p. ii.

⁴² ההדגשות במקור.

⁴³ מנחם פרידמן, "על מה עשה השם ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית-היסטוריוגרפיה תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 583.

⁴⁴ שהתנגדו לעיסוק בשואה כנושא עצמאי.

⁴⁵ קימי קפלן, "האומנם" נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות? השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל", **יד ושם קובץ מחקרים**, כ"ט, ירושלים תשס"א, עמ' 257.

התורני לעיסוק בחורבן, דרך שהוכחה כאפשרית וראויה. פרידמן וקפלן הצביעו על העיסוק המרובה בציבור החרדי בנושא השואה, עיסוק שפרידמן כינה "כמעט אובססיבי".⁴⁶ תחושתי היא, ויש עוד לחקור זאת, שהיקף העיסוק החרדי בז'אנר ששרטט הרב אשרי המתרכז בגילויי מסירות נפש למצוות וקידוש השם עולה לאין שיעור על העיסוק בשאלות התיאולוגיות. גם גולדברג טוען: "אין כל ספק שקוד "קידוש השם" הוא אחד הקודים הדומיננטיים, אם לא הדומיננטי ביותר, בזיכרון השואה החרדי".⁴⁷ ז'אנר זה נתפס כמקור לחיזוק הנפש ולהעצמת הרוח היהודית. ההתעלמות מכתבי הרב אשרי במחקרים שעסקו בהיסטוריוגרפיה החרדית לשואה אינה נובעת מאי-חשיבות כתביו. נראה שהיא נובעת בעיקר מהתמקדות המחקר בתשובות התיאולוגיות שניתנו ובכתיבה הפולמוסית החרדית שהתמקדה ביחסי התנועה הציונית והחרדים.⁴⁸ הרב אשרי התרחק ממוקדי דיון אלה הקשורים לשאלת ה"למה?" ולתשובות מטא-היסטוריות והיסטוריות, והתמקד בתכנים התורניים.

אמנם, אין ספק שהרב אשרי ראה חשיבות גם בעצם הנצחת הסיפור ההיסטורי, וספרו **חורבן ליטע** הוא דוגמה מובהקת לכך. אופיו ההיסטורי של חיבור זה אף גרם לו לפתוח בדברי התנצלות: כתיבה זה לא המקצוע שלי, אני רב וראש ישיבה, והתפקיד שלי הוא להרביץ תורה, לו היו השנים כתיקונן, לא הייתי כותב שום ספר.⁴⁹ חוץ מספרי הלכה, כפי שכבר הספקתי ברוך השם להוציא את ספר ההלכה שלי **דברי אפרים**.⁵⁰

אולם, נראה שהנצחת ההיסטוריה הייתה משנית בעיניו, וגם את ספרו ההיסטורי **חורבן ליטע** יש לראות כמשתלב במגמה הכללית של הנחלת התורה והמסורת באמצעות התיאורים הרבים של קידוש השם בשואה. דברי ההתנצלות בפתיחת החיבור אינם מעידים על שינוי כיוון ועל חריגה מיעד פעילותו, אלא נראה שנועדו להסביר רק את הדרך החדשה שצעד בה בדרכו אל אותו יעד ישן. הצבת הנחלת התורה כמטרה העיקרית לכתביו, הובילה לכך שהוא העדיף לצמצם את היקף פרסומם, והוא התנגד בתוקף לציטוטם בידי מחברים שמחויבותם הדתית-אורתודוקסית הוטלה בספק.

על רקע הבנה זו יש לנתח את ממצאי בדיקת אותנטיות כתביו. אמנם, לשפע פרטים המתוארים בחיבורו ניתן למצוא סימוכין במקורות היסטוריים. ברם, כפי שהוצג במחקר זה, סתירות פנימיות בכתביו וסתירות עם מקורות אחרים מצביעות על פרטים רבים שספק גדול אם הם אמת. נראה שנסזרו בחיבורו שאלות פיקטיביות שיכולות היו להישאל בזמן השואה, וגם מציאויות פיקטיביות שהיוו פלטפורמה לדיון תורני תיאורטי. בהגדרת תפקידו של היסטוריון תיחשב כתיבה שכזו ל"חטא" למחקר המדעי, אולם בהשקפתו של איש חינוך חרדי ניתן למצוא לכך הצדקה. כתיבה היסטוריוגרפית-חרדית מאופיינת כ"ספרות מגויסת, אשר באמצעות כתיבה דיסקרטית, מבקשת להציג בפני הקורא דמויות מופת ולקדם ערכים דתיים ברוח ישראל סבא, וכללי המחקר

⁴⁶ Menachem Friedman, "The Haredim and the Holocaust", *The Jerusalem Quarterly*, 53 (Winter 1990), Jerusalem 1990, p. 86.

⁴⁷ עמוס גולדברג, "השואה בעיתונות החרדית- בין זיכרון להדחקה", **יהדות זמננו ציונות מדינת ישראל והתפוצות**, כרך 11-12, ירושלים וחיפה תשנ"ח, עמ' 167.

⁴⁸ ראה למשל: מנחם פרידמן, "על מה עשה השם ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית- היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 579-607. מאיר סומפולניסקי, "המוסדות היהודיים בעולם וביישוב בראי ההיסטוריוגרפיה של היהודים החרדים על השואה", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 497-516. בהקשר זה ראוי לציין גם את מחקרה של פורת, ראה: דינה פורת, "שיתפיו של עמלק" האשמות החרדים בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה", **הציונות מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל**, מאסף י"ט, תל אביב 1995, עמ' 295-324.

⁴⁹ במקור ביידיש מופיע 'ביכער', להבדיל מ'ספר', המבחין בדרך כלל בין ספרות כללית לספרי קודש.
⁵⁰ אשרי, **חורבן ליטע**, "א ווארט פון מחבר", עמ' 15.

הביקורת אינם תמיד נר לרגליה".⁵¹ המטרה המרכזית של הנחלת התורה והמסורת "מקדשת" את לפחות חלק מהאמצעים.⁵² הפרטים ההיסטוריים נתפסים רק כתפאורת רקע חשובה, והמוקד הוא במסרים החינוכיים העולים מהם. המיתוס ששרטט הרב אשרי בדמות נאומו של הרב אלחנן ווסרמן הוא דוגמה מובהקת לכך.

אפשר בהחלט למתוח ביקורת ולהסתייג מדרך זו בחינוך, אך לא ניתן להטיל ספק בהצלחה שנחל הרב אשרי בדרכו. החיבור שנחשב ללא ספק ל"שיא" כתיבתו של הרב אשרי הוא **שאלות ותשובות ממעמקים**. חיבור זה, על שפתו הרבנית, סוגיותיו ההלכתיות ודיונו התורניים המפולפלים, ודאי יועד למגזר התורני המצומצם. אולם, למעשה הוא הצליח לחדור במסריו הרחוקים אל שכבות הציבור הרחב. התרגומים של **שׁו"ת ממעמקים** מעברית לאנגלית, לאיטלקית ולצרפתית, מלמדים על היקף ההתעניינות בכתביו. המסרים העולים מתשובותיו הפליגו אל מעבר לגבולות השיח הפנימי הדתי-יהודי, והיוו דוגמה ומופת לגבורת רוח האדם ולתעצמות הנפש והמוסר שהפגינו הקורבנות, למול שפלות הצוררים. הרב אשרי תרם את חלקו להרוות את הצימאון למסרים אלו שנראה והתעורר בעקבות השואה.

כהיסטוריוגרף אין לייחס לרב אשרי הצלחה יתרה, וכפי שהוצג במחקר זה אין להישען על כתביו כמקור היסטורי מבלי לסמוך את הדברים על מקורות נוספים. ברם, כאיש חינוך המופקד על מסרים חינוכיים, הצלחתו ברורה.

לצד השבחים להם זכה הרב אשרי, נשמעו גם דברי ביקורת שונים. בקרב חוקרי קובנה וליטא היו שהתרחקו מכתביו. נראה שהספק בדבר האותנטיות של הדברים הובילה אותם לכך. לעומת זאת, בתחום המחקר של חיי הדת בשואה לא נמצא מי שלא עשה שימוש בכתביו. גם חוקרים שהכירו את ספק האותנטיות, לא ויתרו על "משאב" הרחב ויקר הערך שהעמיד הרב אשרי לרשותם ונמנעו מלפסול באופן גורף את כתביו. הם ציטטו ממנו פרטים שונים שנראו בעיניהם כמהימנים. מכמן, למשל, ציטט את אחת מתשובותיו של הרב אשרי בתוספת הערה:

יש להעיר, שניסוח הדברים בספרו של הרב אשרי אינו אותנטי... אלא משוחזר בעיקר על פי הזיכרון. מבחינת האמינות ההיסטורית יש אפוא מקום לתהות מדי פעם על הדיוק.

נראה לנו שבדוגמא שלהלן אין מקום לפקפק.⁵³

מבין שורדי גיטו קובנה נשמעה ביקורת נוספת כלפי הרב אשרי. היו שטענו שחיבורו אינו אורגינלי וכי הוא פרסם תחת שמו את חיבורו של רב אחר. לא נמצא כל בסיס לטענה זו, ואין אלא להטיל את חובת הבאת הראייה על מפריחי השמועה.

בין השורדים שראיינתי היה גם עורך דין יוסף מלמד, ששימש בתפקיד יושב ראש איגוד יוצאי ליטא בישראל. הוא הציג בפניי את הטענה הכללית שיש המותחים ביקורת אישית על הרב אשרי.

⁵¹ דוד אסף, "כבוד א-לקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל, **קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה** 68 (תמוז תשנ"ג), ירושלים 1993, עמ' 58. סומפולינסקי כתב עוד בנדון: "המחבר החרדי מכריז בלוי על השקפתו ומגמתו ואינו מסתיר בקיפולי הכתובים... לדידו בא הגילוי ההיסטורי ללמד לקח, לחזק השקפה נתונה... האיש החרד לדבר השם חייב להלך במסילה הישרה המובילה מאברהם אבינו עד הלום, ומסילה זו היא בלבד לגיטימית, לפי אמונתו של המחבר החרדי, לעם ישראל". ראה: מאיר סומפולינסקי, "המוסדות היהודיים בעולם וביישוב בראי ההיסטוריוגרפיה של היהודים החרדים על השואה", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 498.

⁵² הבנה זו גם מסבירה כיצד, מחד, התנגד הרב אשרי ל"הסכם השילומים" (כפי שהוצג לעיל עמ' 271-272), ומאידך, פרסם את שני החלקים הראשונים של **שׁו"ת ממעמקים** באמצעות תמיכת וועידת התביעות. נראה שלקחת כסף מידי הגרמנים למטרות אישיות וציבוריות הייתה פסולה בעיניו, אך פרסום ספרות תורנית כאמצעי להנחלת המסורת נחשבה בעיניו ל"מטרת" על" המצדיקה את הדבר. ראה: אשרי, **מעמקים**, חלקים א'-ב', צד פנימי של עמוד השער.

⁵³ ההדגשה שלי (מ.ט.). השאלה המצוטטת עוסקת בהסתרת ילדים אצל נוכרים והחשש שיגדלו כגויים. ראה: דן מכמן, **בימי שואה ופקודה קורס בתולדות עם ישראל בתקופת השואה**, יחידה 10 ההנהגה היהודית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1987, עמ' 159.

לשאלתי אם מאחורי הביקורת עומדת טענה לפעולה שלילית שלו בתקופת הגיטו, תשובתו הייתה ברורה: לא בפעולה שלילית מדובר, אלא בתחושה שהוא אולי לא ביצע את כל אותם הדברים הנפלאים שהוא זקף לזכותו בכתביו.

נראה שגישה מאוזנת זו היא הראויה. אין ספק שהוא עשה דברים נפלאים בגיטו וכפי שהוצג במחקר זה, אולם מעמדו הציבורי היה כנראה פחות מכפי המשתמע מכתבתו. אך טבעי הוא הדבר שהכותב שם את עצמו ואת עשייתו במרכז.⁵⁴

את הטענה החריפה ביותר השמיע באוזניי אחד החוקרים. לדבריו, הוא שמע שמועה שהרב אשרי פעל להציל את עצמו ולא עשה למען הצלת אחרים. אני לא שמעתי זאת מאף לא אחד משורדי הגיטו שראיינתי. היש לה בסיס לטענה זו? ייתכן וזהו הרקע למכתב שקיבל הרב אשרי בשנת תש"ט מהרב שער ראש ישיבת סלבודקה. במכתב הגיב הרב שער לדברי ביקורת שנשמעו כלפי הרב אשרי:

רוצה אני להפיג צערך במילים אחדים. שכל מה ששמע כבודו לשון הרע הוא, ואתה ידעת כי רבו המקנאים בך ומקטרגים עליך השם יתברך יצילך מהם... אלא שעל כל הגדולים שנמצאו במצב נורא ההוא יש הרבה תובעים שהיה באפשרותם להציל **יותר**⁵⁵ ומצוה גדולה היא לדון אותם לכף זכות ולהאמת בדבריהם שעשו בכל יכולתם... וגם את התובעים והמקטרגים יש לדון לכף זכות כ... אין אדם נתפס על צערו... ואני תפלה וברכה כי יצליחך השם יתברך בתורה ובגדולה... להרביץ תורה ומוסר.⁵⁶

לרב שער הייתה קירבה לזמן ההתרחשויות וגם לכלואי גיטו קובנה ובתוכם בני משפחתו. על סמך ידיעותיו בעניין הוא הגדיר את הדברים כ"לשון הרע". הוא גילה דעתו שהרב אשרי פעל ועשה, וכפי שעלה ממחקר זה הוא פעל ועשה במרץ כמעט בלתי נלאה יותר מרבים אחרים. נראה שכגודל העשייה כך גם גודל הציפייה מהאדם, ולטענות על כך שניתן היה לעשות "יותר" אין גבול.

את כל חייו הבוגרים הקדיש הרב אשרי למען הכלל. בגיטו, כשאנשי רפואה מוסמכים התרחקו מוועדת התברואה מחשש לחייהם, הוא נטל על עצמו את התפקיד.⁵⁷ בכל התחנות בחייו הקדיש עצמו לעשייה ציבורית בזירת החינוך התורני, בהוראה, בהנהגה ובאחיזה בעט. אין אלא ללמוד ולהכיר את פועלו, ולהוקיר אותו על מסכת חייו המרשימה.

חיזוק משעשע להתקבלות הרחבה של כתבי הרב אשרי, ניתן להביא מארכיון תמונות גיטו קובנה המצוי במוסדות הנצחה שונים. שמורה תמונה של רב היושב מיד לאחר השחרור ולומד בספרי הקודש, לבוש עדיין בגד עם טלאי צהוב. בכיתוב המצורף מופיע שמדובר בתמונתו של הרב אשרי.⁵⁸ בחינה מקרוב והשוואה לתמונותיהם של דמויות תורניות אחרות בגיטו, מלמדת שהמצולם הוא הרב מרדכי צוקרמן. בדומה לרב אשרי, גם הוא שרד את שלוש שנות הכיבוש הנאצי והצליח להסתתר בזמן הנסיגה עד ששוחרר בידי הרוסים.⁵⁹ אף שקשה לדעת בוודאות את מקור הכיתוב השגוי המצורף לתמונה, אפשר לשער שההתקבלות הציבורית הרחבה של כתבי הרב

⁵⁴ לשם השוואה, גם תורי ביומנו ממלא תפקיד הרבה יותר מרכזי מכפי המתואר אצל גרפונקל, ובלט הדבר בתיאור המורחב של שנת 43. אצל גרפונקל, תורי (גולוב) מוזכר רק בארבעה מעמודי הספר, ראה: גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, עמ' 323. והשווה ל: תורי, **גיטו יום יום**, עמ' 131-421.

⁵⁵ ההדגשה שלי (מ.ט.).

⁵⁶ מכתב אישי לרב אשרי מאת הרב שער מתאריך י"א בכסלו תש"ט. באדיבות אר"א.

⁵⁷ כפי שהוצג במחקר הוא היה היחיד בוועדה זו ללא הסמכה רפואית.

⁵⁸ ראה: נספח אחרית 1 א', ב'. התמונה והכיתוב מקורן באוסף בית התפוצות, והם הורדו מארכיון התמונות באתר מוזיאון השואה בווישינגטון בתאריך 31 במרץ 2008.

⁵⁹ מסרתי את התמונה לרב אהרן וגשל שכתב ספר על הרב צוקרמן, והוא הראה אותה לבנו של הרב צוקרמן שטען בוודאות כי מדובר בתמונת אביו. הם פנו למוזיאון בית התפוצות לתיקון הכיתוב. תמונה זו מעטרת את שער ספרו של וגשל. ראה: אהרן וגשל, **יחיד ודורו**, חלקים א'-ב', ירושלים תשע"א.

אשרי הפכה אותו לדמות הבולטת ביותר מבין הרבנים ששרדו את גיטו קובנה, והיא שהובילה לכך שייחסו לו את תמונת הרב ששרד.

הרב אשרי נפטר בשיבה טובה בגיל 95, בראש השנה תשס"ד. המורשת הספרותית שהותיר אחריו עומדת לדורות כגלעד איתן המנציח את הקהילות היהודיות שחרבו בשואה ומעיד על נצחיותן של הנשמות ששריפת הגוף לא יכלה להן. מורשת זו מנציחה גם את הכותב שרשם את הדברים למען הדורות הבאים, והפכה אותו לדמות הרבנית המזוהה ביותר עם כתיבה היסטוריוגרפית-דתית של השואה.

רשימת מקורות (ביבליוגרפיה)

ארכיונים

- ארכיון אגודת ישראל (ניו יורק), אוסף רוזנהיים, ארגו E51, תיקייה איטליה 2.
- ארכיון בית לוחמי הגיטאות, מדור אוספים, תיק מספר 211.
- ארכיון גאר"ף GARF (הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית), חט' 6991, רש' S3, תיק 95.
- ארכיון הגיוינט (ירושלים), J.D.C., AR 45/54- 182, J.D.C., AR 45/54- 660.
- ארכיון בית המדרש לרבנים באמריקה [הסמינר התיאולוגי היהודי J.T.S.] (ניו יורק), אוסף רוזנברג ARC 98 4/34,62
- ארכיון הרב אשרי (בידי בני משפחתו, ניו יורק)
- ארכיון יד ושם (ירושלים), YVA O.11/72 וארכיון התצלומים 5307/12
- ארכיון ישיבה אוניברסיטה Y.U., Collection VH, Box 33, Folder 107
- ארכיון מוזיאון השואה (ווינגטון) USHMM, Photo Archives
- ארכיון מורשת (גבעת חביבה)
- ארכיון פועלי אגודת ישראל (יד בנימין)
- גנזך קידוש השם (בני ברק)

ראיונות

- אדלמן יהודה, ניו יורק 2013 (שיחה טלפונית).
- בן מנחם שמואל, חדרה 2008.
- בת משפחה של הרב גרודזינסקי, 2008.
- גיברלטר הרב יצחק אלחנן, בני ברק 2009.
- וולברשטיין משה, ירושלים 2008.
- וולפא (פרידמן) שולמית, 2013 (שיחה טלפונית).
- ולדר דוד, ירושלים 2014.
- לוי דב, ירושלים 2008.
- מלמד יוסף, תל אביב 2008.
- סגל הרב שמעון, ניו יורק 2013 (תכתובת דוא"ל).
- סידרר לוטה, השרון 2008.
- קליינמן יוסף זלמן, ירושלים 2013.
- תורי פנינה, תל אביב 2008.

ספרות יסוד תורנית

אבות דרבי נתן

ספרי דברים, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ד.

ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, ברלין ת"ש (מהדורה שנייה: בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשכ"ט).

שישה סדרי משנה

תוספתא, מהדורת ליברמן שאול, הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, נויארק תשט"ו.

תלמוד בבלי

תלמוד ירושלמי

תנ"ך

קארו רבי יוסף, כסף משנה.

קארו רבי יוסף, שולחן ערוך.

רמ"א, הגהות לשולחן ערוך.

רמב"ם, משנה תורה.

רמב"ן, חידושים על הש"ס.

ספרות השו"ת

(ללא שם עורך), ירושת פליטה: קובץ תשובות מגדולי מדינת הונגריה אשר רובם נהרגו על קדושת השם בשעת הגזרה התש"ד, יצא לאור על ידי ה"חברת ש"ס" דקהל יראים פעסט, בודאפעסט תש"ו.

אדלר הרב סיני, דבר סיני: שאלות בגיא צלמות ובארץ החיים, ירושלים תש"ס.

אהרנברג הרב יהושע מנחם, דבר יהושע, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

אהרנסון הרב יהושע משה, ישועת משה, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

איסרליין הרב ישראל, תרומת הדשן, בני ברק תשל"א (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/14655>).

אפרתי הרב שמעון, מגיא ההרגה, יד ושם, ירושלים תשכ"א (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=20692&st=&pgnum=4>).

הנ"ל, מעמק הבכא, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ח (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/43486>).

ברייש הרב מרדכי יעקב, שו"ת חלקת יעקב, תל אביב תשנ"ב (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/14714>).

גריןוואלד הרב יהושע, שו"ת חסד יהושע, חלק א', ניו יורק (ללא ציון שנת הוצאה, ומובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=993&st=&pgnum=58>).

גשטטר הרב נתן, להורות נתן, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

הורביץ הרב אברהם דוד, **קנין תורה בהלכה**, שטראסבורג תשל"ו (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/22065>).

הירצקא העניג הרב נפתלי, **תפארת נפתלי**, ברוקלין תשמ"ו (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/50013>).

הלברשטאם הרב יקותיאל יהודה, **דברי יציב**, ירושלים תשנ"ט (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/15080>).

וויינברג הרב יחיאל יעקב, **שרידי אש**, חלק א', מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א.

וולדינברג הרב אליעזר יהודה, שו"ת **ציץ אליעזר**, חלקים א'-כ"א, ירושלים תש"ה-תשנ"ו (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/14500>).

וועלץ הרב ישראל, **דברי ישראל**, חלק ג', ירושלים תשמ"ה (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/22652>).

וייס הרב יצחק יעקב, שו"ת **מנחת יצחק**, חלקים א'-י", ירושלים תשנ"ג (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/1597>).

טייטלבוים הרב יואל, **דברי יואל**, ניו יורק תשמ"ב (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/20289>).

טייכטאל הרב ישכר שלמה, **שאלות ותשובות משנה שכיר**, יורה דעה, ירושלים תשנ"א.

כ"ץ הרב אשר אנשיל, **ולאשר אמר**, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

לאנדא הרב ישראל אברהם אלטר, **שאלות ותשובות בית ישראל**, הוצאה שנייה, ברוקלין תשנ"ד (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=630&st=&pgnum=548>).

ליעבעס הרב יצחק אייזיק, שו"ת **בית אב"י**, חלק רביעי, נוא יארק תשמ"ה (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=893&st=&pgnum=369&hilite>).

לנדא הרב יחזקאל, שו"ת **נודע ביהודה**, מהדורה קמא, ניו יורק (ללא ציון שנת הוצאה, ומובא באתר <http://hebrewbooks.org/1497>).

מאזוז הרב מצליח, שו"ת **איש מצליח**, חלק א', יורה דעה, ג'רבא תשכ"ט (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/7535>).

מייזליש הרב צבי הירש, שו"ת **מקדשי השם**, חלק ראשון, שיקאגא תשט"ו (מהדורה שנייה של ספר זה מובאת באתר: <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=4283&st=&pgnum=1&hilite>).

הני"ל, שו"ת **מקדשי השם**, חלק שני, שיקאגא תשכ"ז (מהדורה שנייה של ספר זה מובאת באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=4284&st=&pgnum=1>).

סופר הרב אברהם שמואל בנימין, **חשב סופר**, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

פוגלמן הרב מרדכי, **בית מרדכי**, ירושלים תשל"א (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/21514>).

פיינשטיין הרב משה, **אגרות משה**, חלקים א'-ח', נוא יארק ירושלים תשי"ט-תשנ"ו (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/14673>).

פרידמן הרב נתן צבי, **נצר מטעי**, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

קינסטליכר הרב צבי, **באר צבי**, ירושלים תשל"א (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/21500>).

קליין (הקטן) הרב מנשה, **משנה הלכות**, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

ראטה הרב משולם, **קול מבשר**, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

ראטטענבערג הרב מרדכי, **יד מרדכי**, לייקוואוד תשמ"ג (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/1654>).

שטייף הרב יונתן, **שו"ת מהר"י שטייף**, מהדורת תקליטור שו"ת השואה, גוש עציון תשע"ב.

שטרן הרב בצלאל, **בצל החכמה**, ירושלים תש"ן (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/1808>).

עיתונות וכתבי עת

איניקייט (ס.ס.ס.ר)

אפריקאנער אידישע צייטונג

בית יעקב

ברקאי (יוהניסבורג)

דאס אידישע ווארט (ארה"ב)

די וואך (פריז)

די צייט The Jewish Times (לונדון)

דער אמריקאנער Jewish American

דער טאג

דער טאג מארגען זשורנאל

דער מארגען זשורנאל

הארץ

הדרום

המאור

הפרדס

הצפה

ירחון כנסת ישראל (קובנה)

פארווערטס

קול ישראל

קענעדער אדלער

שערים

East Side News (N.Y.)

Evening Sun (Baltimore)

Jewish Action

Reconstruction - Official Organ of the South African Jewish Appeal

S.A. Jewish Chronicle

Saturday Post (דרום אפריקה)

South African Jewish Times

The Canadian Jewish Review

The Cape Argus (Cape Town)

The Gazette (Montreal)

The Jerusalem Quarterly

The Jewish Observer

The Montreal Daily Star

The Zionist Record (דרום אפריקה)

Tradition

פרסומי הרב אפרים אשרי

ספרי הרב אשרי

אמרי אפרים, נוא יארק תשכ"ט (הודפס בצמוד לשו"ת ממעמקים, חלק ג', ומובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22143>).

דברי אפרים חדושי הלכות וביאורי סוגיות בש"ס, ניו יארק תש"ט (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/37161>). הוצאה שניה עם הוספות, נוא יארק תשל"ט (בצמוד לשו"ת ממעמקים, חלק ה').

חורבן ליטע, ארויסגעגעבן פון הרב א. אשרי בוך קאמיטעט, ניו יורק מונטריאל תשי"ב 1951 (מובא באתר: <http://archive.org/stream/nybc200833#page/n422/mode/2up>). תורגם לאנגלית: Rabbi Ephraim Oshry, **The Annihilation of Lithuanian Jewry**, Translated by Leiman Y., Judaica Press, New York 1995.

חסדי אפרים, נוא יארק תשל"ו (הודפס בצמוד לשו"ת ממעמקים, חלק ד', ומובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22144>).

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק א', ניו יורק תשי"ט (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22097>).

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב', ניו יורק תשכ"ג (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22145>).

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ג', נוא יארק תשכ"ט, מהדורה שנייה תשנ"ד (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22143>).

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ד', נוא יארק תשל"ו (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22144>).

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ה', נוא יארק תשל"ט (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/22293>).

תקצירים מתורגמים לשו"ת ממעמקים :

Oshry Rabbi Ephraim, **Responsa from the Holocaust**, Translated by Y. Leiman, Judaica Press, New York 1983.

Oshry Ephraim, **Responsa Dilemmi etici e religiosi nella Shoa**, a cura di Massimo Giuliani, Brescia 2004.

Oshry Ephraim, **La Torah au coeur des tenebres**, Traduit par Marc Meir Maslowski, France 2011.

איזראעל הרב אברהם מאיר ואשרי הרב אפרים (עורכים), **אוצר הפסח**, כרך א', ברוקלין תשכ"ו.
הנ"ל (עורכים), **אוצר הפסח**, כרך ב', ברוקלין תשכ"ט.

מאמרי הרב אשרי

"אזוי זיינען אומגעקומען די אידן אין קעלם", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 8 בספטמבר 1950.
"בדין חביתי כהן גדול", בתוך: עלבערג הרב שמחה (עורך), **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א 1951, עמ' 28-29 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/3153>).

"בדין מים שאובים", בתוך: **ירחון כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ב' חוברת י' (תמוז תרצ"ט), קובנה 1939, עמ' י"ז-כ' (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12844>).

"בדיני קרבן פסח", **המאור**, שנה שלישית חוברת א' (י"ז) (תשרי תשי"ב אוקטובר 1951), ברוקלין 1951, עמ' 5-6 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/27959>).

"בדיני תמורה", **הפוסק: ירחון לעניני הלכה ואגדה**, שנה י"ב חוברת קל"ה (תמוז תשי"א), תל אביב תשי"א, מאמר תתתרי"ג, עמ' פ"ה-פ"ו (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=23389&st=&pgnum=454&hilite>).

"במת הקורא", **המאור**, שנה שלישית חוברת ז' (ניסן תשי"ב אפריל 1952), ברוקלין תשי"ב, עמ' 10-11 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/27966>).

"בענין איסור אינה זבוחה", **הפרדס**, שנה נ"ג חוברת ד' (טבת תשל"ט ינואר 1979), ברוקלין 1979, עמ' 9-10 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12679>).

"בענין טומאת גולל", בתוך: **ירחון כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ג' חוברת ג' (כסלו ת"ש), קובנה 1940, עמ' כ"ד-כ"ה (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12943&st=&pgnum=98>).

"בענין שתי הלחם", בתוך: **ירחון כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ב' חוברת ג' (כסלו תרצ"ט), קובנה 1938, עמ' כ"א-כ"ג (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12837>).

"ברכת פסח וחגיגה", **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ה' (שבט תשי"ט פברואר 1959), ברוקלין 1959, עמ' 22-25 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12750>).

"די סלאבאדקער ישיבה און איהרע תלמידים אין אמעריקע", **דער מארגען זשורנאל**, 24 בפברואר 1952, עמ' 11.

- "דער יום טוב פון באפרייאונג", **דער איד**, 16 באפריל 1954, עמ' 4.
- "דער יום טוב פון פריהלינג און באפרייאונג", **דער מארגען זשורנאל**, 9 באפריל 1952, עמ' 9 (סיומת המאמר בעמ' 2).
- "דער לעצטער כל נדרי אין זאגער", **אפריקאנער אידישע צייטונג**, 28 בספטמבר 1951.
- "דער ערשטער ראש השנה אין קאוונער געטא", **דער איד**, 24 בספטמבר 1954, עמ' 7.
- "הגאון רבי אברהם דובער כהנא שפירא רבה האחרון של קובנה", בתוך: עלבערג הרב שמחה (עורך), **הפרדס ספר היובל**, ניו יורק תשי"א, עמ' 334-335 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=3153&st=&pgnum=342&hilite>).
- "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", בתוך: **ברקאי**, השנה השש עשרה גליון קכ"ט (כסלו תשי"ח נובמבר 1947), יוהניסבורג 1947, עמ' 12-13.
- "החיים הרוחניים בגיטו קובנה", **קול ישראל**, ב' בשבט תשי"ז 23 בינואר 1947.
- "הרב ר' אהרן באקשט- שאוולי", בתוך: **אלה אזכרה: אוסף תולדות קדושי ת"ש- תש"ה**, כרך ראשון, הוצאת המכון לחקר בעיות היהדות החרדית, ניו יורק תשט"ז, עמ' 72-76.
- "הרב ר' ישראל ריף- זאגר", שם, עמ' 318-321.
- "הרב ר' מיכל דוד שטופל- מיריטש", שם, כרך שני, ניו יורק תשי"ז, עמ' 29-31.
- "הרב ר' נחום ברוך גינצבורג- ינובה", שם, עמ' 149-152.
- "הרב ר' קלמן מגיד- ווקשנה", שם, עמ' 208-209.
- "הרב ר' שלמה פיינזילבר- קיידן", שם, עמ' 232-235.
- "זכור את אשר עשה לך עמלק", **דער איד**, 24 בדצמבר 1954, עמ' 3.
- "חורבן ליטע", **די וואך**, 22 בינואר 1947.
- "ישיבת "כנסת ישראל" בסלובודקה", בתוך: מירסקי שמואל ק. (עורך), **מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנים**, ניו יורק תשט"ז 1956, עמ' 133-168 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/2923>).
- "כיצד השמידו את ילדי ישראל בליטא", **קול ישראל**, ט"ז בשבט תשי"ז 6 בפברואר 1947.
- "מגיד" שהיה גיבור המרד", **ברקאי**, השנה השש עשרה גליון קל"ט (סיון תשי"ח יוני 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 5.
- "מיר זיינען באפרייט געווארען", **דער מארגען זשורנאל**, 13 בפברואר 1949, עמ' 5.
- "מקדשי ד", **שערים**, גליון ס"ג, ב' בניסן תשי"ו 3 באפריל 1946, עמ' 2 (תאריך הפרסום על פי המובא ב: פייקאז' מנדל (עורך), **השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית ביבליוגראפיה**, כרך ראשון, יד ושם ויווא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 42).
- "ניתוח כדי להסיר המספרים שהגרמנים הארורים שרטו על זרועי בני אדם", **הפרדס**, שנה ל"ט חוברת ו' (אדר א' תשכ"ה מרץ 1965), ברוקלין תשכ"ה, עמ' 10-12 (מופיע באתר: <http://www.hebrewbooks.org/12383>).
- "סוכות אין דער קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 3 באוקטובר 1952, עמ' 9.

- "סלאבאדקע- דער סימבאל פון תורה און קידוש השם", **דער טאג מארגען זשורנאל**, 11 פברואר 1953, עמ' 6.
- "עטופים בטליתות הלכו יהודים לעקדה בקובנה", **המודיע**, כ"ז באלול תשי"א, עמ' 5.
- "על המוקד איכה היה לשריפת אש חכם המוסר מסלבודקה הגאון ר' אברהם גרודזינסקי הי"ד", **הצפה**, ח' בשבט תשי"ז 29 בינואר 1947, עמ' 2.
- "קורות" בית יעקב" בגיטו קובנו", בתוך: **בית יעקב: ירחון לענייני חינוך, ספרות ומחשבה**, גיליון 13 (סיון תש"ד), ירושלים תש"ד, עמ' 7 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27739&st=&pgnum=7&hilite>).
- "קידוש והבדלה", **הפרדס**, שנה כ' חוברת ב' (אייר תש"ו מאי 1946), שיקאגא תש"ו, עמ' 26-28 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/12388>).
- "ראש השנה אין קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 19 בספטמבר 1952, עמ' 7.
- "רבה של קובנה הי"ד", **ברקאי**, השנה השש עשרה גיליון קל"א (שבט תש"ח ינואר 1948), יוהניסבורג 1948, עמ' 10-11.
- "רבה של קובנה הי"ד", **קול ישראל**, כ"א אדר תש"ז 13 במרץ 1947, עמ' ג'-ד'.
- "רבה של קובנה", **הצפה**, כ"ד באדר א' תש"ח 5 במרץ 1948, עמ' 6.
- "שלמים ששחטן בהיכל", **כרם: ירחון להלכה ולמדע היהדות**, אדר א' תשי"א, ניו יארק תשי"א, עמ' 55 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/28715>).
- "תרי תמיהות מדכרי אינשי", **המאור**, שנה ששית חוברת ב' (חשון תשט"ו נובמבר 1954), ברוקלין תשט"ו, עמ' 20 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/28155>).
- אשרי הרב אפרים (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע א מגיד ווערט העלד פון ווידערשטאנד", **דער מארגען זשורנאל**, 29 בספטמבר 1946, עמ' 6.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע א "רוהיגער" טאג אין קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 28 ביולי 1946, עמ' 6.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע אונטערגאנג פון ליטווישע שטעטלאך", **דער מארגען זשורנאל**, 13 באוקטובר 1946, עמ' 9.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע אידען געהען צו דער שחיטה אין טלית און תפילין", **דער מארגען זשורנאל**, 2 ביוני 1946, עמ' 5.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע די באהאלטענע ספרי תורה אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 1 בספטמבר 1946, עמ' 6.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע די ליקוידאציע פון קליינער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 14 ביולי 1946, עמ' 6.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע די מאסען שחיטה אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 4 באוגוסט 1946, עמ' 6.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע די מערדערייען אין דער קאוונער געטא", **דער מארגען זשורנאל**, 23 ביוני 1946, עמ' 6.
- הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע די פטירה פון קאוונער רב", **דער מארגען זשורנאל**, 3 בנובמבר 1946, עמ' 9.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע די ראל פון פינקע קראקאנאווסקי",
דער מארגען זשורנאל, 15 בספטמבר 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע די שחיטה אויף אידען אין
סלאבאדקע", דער מארגען זשורנאל, 26 במאי 1946, עמ' 5.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע דער אידישער קדוש השם אין געטא",
דער מארגען זשורנאל, 25 באוגוסט 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע דער געהיימער ברית אין קאוונער
געטא", דער מארגען זשורנאל, 18 באוגוסט 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע דער טראגישער טויט פון סלאבאדקער
מוסריניק", דער מארגען זשורנאל, 7 ביולי 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע דער לעצטער שיעור אין דער
סלאבאדקער ישיבה", דער מארגען זשורנאל, 30 ביוני 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע דער קידוש השם אין סלאבאדקע", דער
מארגען זשורנאל, 21 ביולי 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע דער רעוואלט געגען די נאציס", דער
מארגען זשורנאל, 22 בספטמבר 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע ווי אידען אין זאגער זיינען
אומגעקומען", דער מארגען זשורנאל, 6 באוקטובר 1946, עמ' 12.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע ווי דער שאוולער רב איז אומגעקומען",
דער מארגען זשורנאל, 20 באוקטובר 1946, עמ' 9.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע ווי מ'האט אויסגעשאכטען אידען אין
שאוועל", דער מארגען זשורנאל, 9 ביוני 1946, עמ' 5.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע ווי מ'האט אומגעבראכט אידישע
קינדער", דער מארגען זשורנאל, 27 באוקטובר 1946, עמ' 9.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע צוגרייטונג פאר אויפשטאנד געגען
נאציס", דער מארגען זשורנאל, 8 בספטמבר 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע קאוונע- שלאכט הויז פאר דייטשע
אידען", דער מארגען זשורנאל, 11 באוגוסט 1946, עמ' 6.

הנ"ל (צוגעגרייט צום דרוק פון בערסאן ש.), "חורבן ליטע קאוונער אידען ווערען פארטריבען אין
דער געטא", דער מארגען זשורנאל, 16 ביוני 1946, עמ' 5.

Oshry Ephraim, "Kovno After Liberation", *East Side News*, January 22 1955, p. 13.
Oshry Ephraim, "Last "Shiur" At Slabodka Yeshivah", *The Zionist Record*, August
29 1947.

פרסומים מוקדמים בהם הרב אשרי מצוטט כמקור וראיונות עימו

"איכה נרצחו רבני ליטא", הארץ, כ"ד באלול תש"ד 12 בספטמבר 1944, עמ' 1.

"אמעריקאנער אידישער סאלדאט באשרייבט זיינע איינדרוקען פון דער נייער ישיבה אין רויס",
פארווערטס, 17 באפריל 1946, עמ' 7.

- "בקהילות הגולה ידיעות מקובנה", **שערים**, 16 באוגוסט 1945, עמ' 1.
- "דער אומקום פון די ליטווישע ראבאנימ", **אייניקייט**, 31 באוגוסט 1944, עמ' 2.
- "קידוש השם סיפור שלושה עשר הקדושים", **הצפה**, ט"ז באלול תש"ו 12 בספטמבר 1946, עמ' 2.
- "שילדערט ווי נאצי חיות האבען געמארדעט רבנים אין קאוונע", **דער מארגען זשורנאל**, 8 בספטמבר 1944, עמ' 1, והמשך בעמ' 10.
- "שרידינו בליטא קמים לתחיה", **שערים**, כ"ד בתמוז תש"ה 5 ביולי 1945, עמ' 1.
- בערסאן ש., "איינציגער לעבענגעבליבענער רב אין ליטע גיט איבער שוידערליכע פאקטען", **דער מארגען זשורנאל**, 10 במאי 1946, עמ' 7.
- וויטאל ח., "דער איינציגער לעבען-געבליבענער ליטווישער רב איז אנגעקומען אין אמעריקע", **פארווערטס**, 18 במאי 1946, עמ' 3.
- ליבערמאן חיים, "גן עדן אינמיטען גיהנום", **פארווערטס**, 6 בדצמבר 1945, עמ' 2.

מקורות ראשוניים מודפסים

- אביגדור הרב יעקב, "בענין גלות", **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ה' (שבט תש"ט פברואר 1959), ברוקלין 1959, עמ' 15-19 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12750>).
- אברמוביץ סולומון וזילברג יעקב (עורכים), **ילדי המסתור: חמישים סיפורים של ילדי גיטו קובנה**, תל אביב 2013.
- אדלר הרב בנימין, **ספר הנישואין כהלכתם**, כרך ב', ירושלים [ללא ציון שנת ההוצאה].
- אדלר הרב מנחם, "בגדרי מאבד עצמו לדעת", **ישורון: מאסף תורני**, חלק י"ג (אלול תשס"ג), ישראל תשס"ג, עמ' תק"ע-תקפ"ז (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=46421&st=&pgnum=579>).
- אהרונסון הרב יהושע משה, **עלי מרורות: יומנים שו"ת הגות בשואה**, מוסד הרב קוק, מהדורה שנייה, ירושלים תשע"ד 2013.
- אונגער מנשה, **ספר קדושים רביים אויף קידוש השם**, ניו-יארק 1967.
- אייבשיץ יהושע, **בקרובי אקדש: אסופה תיעודית על מעשים של קידוש השם ומסירות נפש בימי החורבן של ימינו**, ירושלים תשס"ה.
- אמסעל הרב מאיר, "בירור השיטות דכהן אחר כהן", **המאור**, שנה כ"ו חוברת א' (תשרי-חשוון תשל"ד אוקטובר-נובמבר 1973), ברוקלין 1973, עמ' 21-17 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27937&st=&pgnum=17&hilite>).
- הנ"ל, "מחית עמלק ומחית הנאצים", **המאור**, שנה ט"ז קונטרס ד' (אדר א' תשכ"ה פברואר 1965), ברוקלין תשכ"ה, עמ' 3-5 (מובא באתר: <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=27867&st=&pgnum=3&hilite>).
- אנסבכר ב. מרדכי, "אמונה וביטחון בה" מקור כח בימי השואה", **דעות: בטאון האקדמאים הדתיים**, גליון כ"ג (אביב-קיץ תשכ"ג), עמ' 16-25.
- אתרוג יצחק דוד, "בדין פסול יוצא בקדשים", **הפרדס**, שנה כ"א חוברת ה' (שבט תש"ז פברואר 1947), שיקאגא 1947, עמ' 35-36 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12524>).

בערמאן שלמה, "בדין איסור בבת אחת", **ירחון כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה שנייה חוברת י" (תמוז תרצ"ט), קובנה תרצ"ט, עמ' כ"ב-כ"ג (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12844>).

גאר יוסף, **אומקום פון דער יידישער קאוונע**, פארבאנד פון ליטווישע יידן, מינכן 1948.

גוטמאן רבקה, "דאס רעליגיעזע לעבן אין קאוונער געטא", **פון לעצטען חורבן**, גיליון 9 (ספטמבר 1948), מינכן 1948, עמ' 46-51.

גיברלטר הרב יצחק אלחנן, **יסור יסרני**, חלקים א'-ג', בני ברק תשס"ז-תשע"ו.

גרודזינסקי הרב אברהם, "לימוד המוסר וחכמת המוסר", **ירחון כנסת ישראל מוקדש לתורה ולמוסר**, שנה ב' חוברת י" (תמוז תרצ"ט), קובנה 1939, עמ' כ"ז-ל"ב (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12844>).

הנ"ל, **תורת אברהם: מאמרים ושיחות מכתבי ידו**, ירושלים תשכ"ג (מובא באתר <http://www.otzar.org/wotzar/book.aspx?103789>).

גריןהויז שמואל, "דאס קולטור לעבן אין קאוונער געטא", בתוך: סודארסקי מענדל קאצענעלנבאגן אוריה וקיסין י. (עורכים), **ליטע**, ניו יורק 1951, עמ' 1743-1756.

גרפונקל לייב, **קובנה היהודית בחורבנה**, יד ושם, ירושלים תשי"ט.

דייטש חנניא יום טוב ליפא, **משניות מקוואות וטהרת יום טוב**, חלק שישי, ברוקלין תשל"ז (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=50765&st=&pgnum=4&hilite>).

הוברבאנד הרב שמעון (בעריכת: בלומנטל נחמן וקרמיש יוסף), **קידוש השם: כתבים מימי השואה**, תל אביב תשכ"ט 1969.

הורוויץ הרב זלמן לייב, "בירור הוראת רבותינו בזמן של ע"ב מינוט ונגד המתחכמים בזה", בתוך: בוכינגער הרב יונתן בנימין ואחרים (עורכים), **קובץ בית ועד לחכמים**, מבצר הכוללים קרית יואל סאטמאר, ניו יורק תש"ע, עמ' של"ח-שמ"א (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=49834&st=&pgnum=337&hilite>).

הלפרין הרב מרדכי, "על מכון שלזינגר ושרותיו לצבור", בתוך: הנ"ל (עורך), **ספר אסיא**, כרך י"ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 467-469 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=52110&st=&pgnum=477&hilite>).

וגשל אהרן, **יחיד ודורו**, חלקים א'-ב', ירושלים תשע"א.

הנובר נתן, **יון מצולה (גזירת ת"ח ות"ט)**, הוצאת כלל, ברלין תרפ"ג.

וויינברג הרב יחיאל יעקב, "שתי הערות לשני מאמרים בהפרדס", **הפרדס**, שנה ל"ג חוברת ד' (טבת תשי"ט ינואר 1959), ברוקלין 1959, עמ' 8-11 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12748>).

ווייסמאן משה יצחק, **יציאות השבת**, ברוקלין תשס"ג (מובא באתר http://www.hebrewbooks.org/pagefeed/hebrewbooks_org_48204_300.pdf).

ווייסמאנדל הרב מיכאל דוב, **מן המצר**, ניו יורק תש"ך.

וולבה רבקה, **ואמונתך בלילות**, ירושלים תשנ"ז.

ווסרמן הרב אלחנן, **קובץ שיעורים**, חלק א', הוצאת בן המחבר, תל אביב תשכ"ד.

ורפהטיג זרח, **פליט ושריד בימי השואה**, ירושלים תשמ"ד.

זידמן הלל, **יומן גיטו ורשה**, תל אביב תש"ו.

טייכטאל הרב ישכר שלמה, **אם הבנים שמחה**, מכון "פרי הארץ", ירושלים תשמ"ג.

כהנא הרב דוד, **אחרי המבול: חיי הקהילות בפולין לאחר השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א.

לב ברוך, **תחייתה העצמות האלה**, גנזך קידוש השם, ישראל תשנ"ח.

לוי איתמר, **אותיות של אש: עדויות מתקופת השואה בספרות ההלכתית**, ישראל 2002.

לוי הדסה, **בת-עמי**, בני ברק תשנ"ו.

לזרסון רוטובסקי תמר, **יומנה של תמרה**, בית לוחמי הגיטאות, ישראל תשל"ו.

ליברמן שאול, **תוספתא כפשוטה**, סדר זרעים, חלק א', נויארק תשט"ו.

מאשקאוויטש יצחק אייזיק, **בית יצחק**, חלקים א'-ב', ברוקלין תשנ"ג-תשע"א.

סגלסון אריה, **בלב העופל: כיליונה של קובנה היהודית מבט מבפנים**, יד ושם, ירושלים תשס"ג.

סודארסקי מענדל קאצענעלנבאגן אוריה וקיסין י. (עורכים), **ליטע**, ניו יורק 1951.

פוקס אברהם, **השואה במקורות רבניים (שו"ת ודרשות)**, ירושלים תשנ"ה.

פערסאן הרב אלחנן, "דאס רעליגיעזע לעבן אין קאוונער געטא", **פון לעצטען חורבן**, גליון 9 (ספטמבר 1948), מינכען 1948, עמ' 36-46.

פראגר משה, **יון מצולה החדש: יהדות פולניה בצפרי הנאצים**, מסדה, תל אביב תש"א.

הנ"ל, **ניצוצי גבורה: עלילות קדוש השם בימינו**, נצח, תל אביב 1952.

פרבשטין אסתר (עורכת), **מטלז עד טלז: יומנו של הרב חיים שטיין ת"ש-תש"ד 1939-1944**, ירושלים תשע"ה.

פרץ אהרן, **במחנות לא בכו: רשימות של רופא**, תל אביב 1960.

פרץ (פערציקאוויץ) אהרון, **דעם גורל אנטקעגן: רשימות פון א דאקטאר**, חיפה 1952.

קליין (הקטן) הרב מנשה, **מגיד משנה משנה הלכות על התורה ספר במדבר**, ניו יורק תשנ"ט (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=33666&st=&pgnum=434>).

קליינמן יוסף זלמן, **חלצת נפשי ממות**, ירושלים תשע"א.

קרויז הרב אשר אנשיל, **בירור הלכה**, וויליאמסבורג תשכ"ב, (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=40319&st=&pgnum=276&hilite>).

ראזין משה, "פסול יוצא בדם", **הפרדס**, שנה כ"א חוברת ג' (כסלו תש"ז דצמבר 1946), שיקאגא 1946, עמ' 26-27 (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/12522>).

ראנד אשר ז. (עורך), **תולדות אנשי שם**, חלק א', ניו יורק תש"י (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/2714>).

רטיין א. בר"ש, "90 שנות רבנו מרן הגז"ר בנגיס זצ"ל נשיא האיחוד", **האחוד: קובץ מוקדש לתורה, וחינוך, וכל ענייני היהדות החרדית**, יוצא לאור על ידי אחוד הישיבות בארץ ישראל, חוברת ב' (טבת תשי"ד), ירושלים תשי"ד, עמ' כ"א (מופיע באתר <http://www.hebrewbooks.org/22863>).

שפירא הרב קלונמוס קלמיש, **אש קודש**, ירושלים תש"ך.

הנ"ל, **חובת התלמידים**, תל אביב (ללא ציון שנת ההוצאה).

תורי אברהם (עריכה מדעית: דינה פורת), **גיטו יום יום: יומן ומסמכים מגיטו קובנה**, מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים תשמ"ח 1988.

Faitelson Alex, **The Truth and Nothing but the Truth: Jewish Resistance in Lithuania**, Jerusalem 2006.

מקורות משניים

(ללא ציון שם מחבר), **מסע ההצלה (שבט תש"ו-תשרי תש"ז)**, ירושלים תש"ז.

(ללא שם עורך), **העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ל.

אבנרי יצחק, "ספרות ההלכה בימי השואה", **סיני**, שנת הארבעים ושבע כרך צ"ב (תשרי-אדר תשמ"ג), ירושלים תשמ"ג, עמ' קע"ב-קפ"ח.

אהרונזון הרב ש., "ספר **שו"ת ממעמקים** - חלק ב'", **הפרדס**, שנה ל"ז חוברת ז' (ניסן תשכ"ג אפריל 1963), ברוקלין תשכ"ג, עמ' 25-26 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/12221>).

אוחנה דוד וויסטרין רוברט ס., "מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות", בתוך: הנ"ל (עורכים), **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 11-37.

אטינגר אסתר ורוזין יוסף, "שקוד", בתוך: לוי דב (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 690-695.

אידל משה וגרינולד איתמר (עורכים), **המיתוס ביהדות: היסטוריה הגות ספרות**, ירושלים תשס"ד.

איזנברג מלי, **מחוויה אישית למפעל חיים: השואה כמוטיב מכונן בדרכו הפרטית והציבורית של משה פראגר-דמות מפתח חרדית ביישוב ובישראל**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע.

הנ"ל, **עד, מזעיק, מתעז ומנציח - ר' משה פראגר והשואה 1940-1984**, עבודה לקבלת תואר מוסמך במחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה.

איבישיץ יהושע, "מחקר" מדעי והאמת העובדתית", **הצפה**, כ"ד באלול תש"ס 5 בספטמבר 1980, עמ' 5.

איילי מאיר, "ספרות השו"ת מתקופת השואה", **בצרון**, כרך י"א (סידרה חדשה), 49-51 (379-381) (תשרי-סיון תשנ"ב), ניו יורק 1992, עמ' 131-141.

איציקס סימה, "קורות גיטו שאוולי (1941-1944)", בתוך: גרפונקל לייב (עורך), **יהדות ליטא**, כרך ד', תל אביב תשמ"ד 1984, עמ' 183-231.

אלון מנחם, **המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, כרך ב', חלק ג', מהדורה שנייה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח.

אלטשולר מרדכי, **יהדות במכבש הסובייטי**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ח.

אליאב מרדכי (עורך), **אני מאמין: עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה.

אליאד יפה, "תגובה לאסון השואה במסגרת יהודית מסורתית", בתוך: גוטמן ישראל וגרייף גדעון (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 591-604.

הנ"ל, "תשובות המרצים", בתוך: גוטמן ישראל ומנבר רחל (עורכים), **מחנות הריכוז הנאציים, מבנה ומגמות, דמות האסיר, היהודים במחנות: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 195-199.

אמסל הרב מ., "חורבן ליטע", **הפוסק: ירחון לענייני הלכה ואגדה**, שנה ארבע עשרה חוברת קנ"ד (שבט תשי"ג), ירושלים תשי"ג, סימן תתתת"ז, עמ' שצ"ז-שצ"ח (מופיע באתר: <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=23389&st=&pgnum=770&hilite>).

אסף דוד, "כבוד א-לקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל", **קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה**, 68 (תמוז תשנ"ג), יד יצחק בן צבי, ירושלים 1993, עמ' 57-66.

ארד יצחק גוטמן ישראל ומרגליות אברהם (עורכים), **השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות**, יד ושם, ירושלים תשל"ח.

ארד יצחק, "וילנה", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך שני, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 406-409.

הנ"ל, "טרבלינקה", שם, כרך שלישי, עמ' 523-528.

הנ"ל, "סוביבור", שם, כרך רביעי, עמ' 843-847.

אש שאול, **עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו**, האוניברסיטה העברית יד ושם ומכון ליאו בק, ירושלים תשל"ג.

בורנשטיין שמואל (עורך), **פרקי עיון: גאולת ילדים יהודים מידי הנוצרים בפולין אחרי השואה**, בית לוחמי הגיטאות תשמ"ט.

ביטון הרב מיכאל יעקב, **רבי מרדכי פגרמנסקי**, ירושלים תשע"ג.

בייסקי משה, "חסידי אומות העולם", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך ג', יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 505-508.

בן ישי שלומית, **אורחות החיים והשתקפותם בגלויות הדואר של גטו לודז' בשנים 1940-1944**, עבודת גמר מחקרית לקבלת התואר "מוסמך" במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל, ינואר 2015.

בן מנחם נפתלי, **חכמי ליטא: ציונים לתולדות חייהם ורשימת ספריהם**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט.

בן ששון חוי וגולדמן הדס, **שנות ראינו רעה: פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה**, כרך ב' (תקופת הגטאות), יד ושם, ירושלים תשס"ג.

ברטל ישראל, "'וזכרון יעקב' לר' יעקב ליפשיץ היסטוריוגרפיה אורתודוקסית?", **מלאת**, ב', האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 409-414.

ברנשטיין צבי, **"שאלות ותשובות ממעמקים"**, הצפה, ל' בניסן תשי"ט 8 במאי 1959, עמ' 4.

ברק צבי (עורך), "ערי השדה", בתוך: גרפונקל לייב (עורך), **יהדות ליטא**, כרך ד', תל אביב תשמ"ד 1984, עמ' 233-373.

ברקוביץ אליעזר, **עמו אנוכי בצרה: קידוש החיים בגיטאות ובמחנות ההשמדה**, תורגם על ידי אביב מלצר, יד ושם, ירושלים תשמ"ח.

גוטמן ישראל (עורך), **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ס.

הנ"ל, "ורשה", בתוך: הנ"ל (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך שני, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב תש"ן 1990, עמ' 453-480.

הנ"ל (עורך), **נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשל"ו.

גוטמן ישראל וגריף גדעון (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז.

גוטמן ישראל ומנבר רחל (עורכים), **מחנות הריכוז הנאציים, מבנה ומגמות, דמות האסיר, היהודים במחנות: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ד.

גוטפרשטיין יוסף, "קידוש השם במהלך הדורות וייחודו בתקופת השואה", בתוך: (ללא שם עורך), **העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ל, עמ' 359-384.

גולדברג עמוס, "השואה בעיתונות החרדית- בין זיכרון להדחקה", **יהדות זמננו: ציונות מדינת ישראל והתפוצות**, כרך 11-12, ירושלים וחיפה תשנ"ח, עמ' 155-206.

גליק שמואל, **אשנב לספרות התשובות**, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשע"ב.

הנ"ל, **מבחר ביבליוגרפי לחקר ספרות השאלות והתשובות ממחצית המאה הי"ט ועד ראשית המאה הכ"א** (טייטה לא לפרסום), מכון שוקן למחקר היהדות ליד ביהמ"ד לרבנים באמריקה, ירושלים תש"ע.

הנ"ל, **קונטרס התשובות החדש: אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס**, כרכים א'-ב', אוניברסיטת בר אילן הפקולטה למשפטים מכון שוקן ומכון שכטר, ירושלים ורמת גן תשס"ו-תשס"ז.

גרסס יאן טומש, **שכנים: השמדתה של הקהילה היהודית ביזוונבה שבפולין**, תורגם מפולנית על ידי יזי מיכאלוביץ', ירושלים ותל אביב 2001.

ד. ל. וו., "ספר שו"ת ממעמקים", **המאור**, שנה י' קונטרס ה' (צ"א) (אדר א'-ב' תשי"ט מרץ 1959), ברוקלין תשי"ט, עמ' 33-35 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/27808>).

דבורז'צקי מאיר, "העמידה בחיי- יומיום בגיטאות ובמחנות", בתוך: (ללא ציון שם עורך), **העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ל, עמ' 121-143.

הנ"ל, "העמידה בחיי- יומיום בגיטאות ובמחנות", בתוך: גוטמן ישראל ורוטקירכן ליוויה (עורכים), **שואת יהודי אירופה: רקע- קורות- משמעות**, יד ושם, ירושלים תשל"ג, עמ' 269-293.

דווידוביץ' לואיס ס., **המלחמה נגד היהודים 1933-1945**, תורגם מאנגלית על ידי עדית זרטל, תל אביב תשמ"ב 1982.

וייטמן מרים, "שימוש בתעודת זהות של גוי בתקופת השואה", בתוך: רוזן הרב ישראל ואחרים (עורכים), **תחומין: תורה חברה ומדינה**, כרך ל"א, צומ"ת, אלון שבות תשע"א, עמ' 440-453.

וינגרטן מלכה, "נפשי בשאלתי": שו"ת בנושא מסירה והצלה בתקופת השואה", **ילקוט מורשת**, גיליון פ"ג (ניסן תשס"ז אפריל 2007), עמ' 137-173.

ולק יוסף, "ההנהגה הדתית בתקופת השואה", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תש"ס, עמ' 325-335.

טרונק ישעיה, **יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי**, יד ושם, ירושלים תשל"ט.

טרשנסקי משה, "בין 'הגומלי' להללי- בין יום הזיכרון לשואה לבין יום העצמאות", בתוך: אליאב הרב יוסי (עורך), **ימי העומר בין פסח לשבועות**, ירושלים תשע"ג, עמ' 248-254.

הנ"ל, **כתביהם של הרב אפרים אשרי ושל מחברים נוספים אודות חיי הדת בגיטו קובנה**, עבודה שוות ערך למ.א. במחלקה לתולדות ישראל על שם ישראל וגולדה קושיצקי באוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע.

הנ"ל, "מתים בחופשה" - תחושת כלואי גיטו קובנה כנידונים למוות והשתקפותה בפסיקת ההלכה", בתוך: בן יעקב מיכל גרינברג גרשון ורוזמרין סיגלית (עורכים), **הקיץ הנורא הוא... 70 שנה להשמדת הקהילות היהודיות בערי השדה בליטא**, מכללת אפרתה, ירושלים תשע"ג, עמ' 53-65.

יוליוס רפאל, "בירוז", בתוך: לוי דב (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 172-178.

הנ"ל, "גורזד", שם, עמ' 187-191.

הנ"ל, "קופישוק", שם, עמ' 561-565.

הנ"ל, "קמי", שם, עמ' 604-607.

הנ"ל, "רקישוק", שם, עמ' 647-653.

יוסקוביץ טובה ופרבשטין רבקה, **ממעמקים קראתיך: יהודי גטו קובנה שואלים - ערכת תמונות ומדריך למורה**, גנדן קידוש השם, בני ברק תשס"ד 2004.

יחיל לני, **השואה גורל יהודי אירופה 1932-1945**, כרך שני, יד ושם והוצאת שוקן, ישראל 1987.

לוי דב, "אקמין", בתוך: הנ"ל (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 155-156.

הנ"ל, "דרשונישוק", שם, עמ' 212-213.

הנ"ל, "וקשנה", שם, עמ' 270-274.

הנ"ל, "ז'גר", שם, עמ' 277-282.

הנ"ל, "הפרט התשיעי בקובנה", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך רביעי, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 964.

הנ"ל (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו.

הנ"ל, "שרידי היהודים בארצות הבלטיות בין התבססות ליציאה (1944-1946)", בתוך: גוטמן ישראל ודרכסלר עדינה (עורכים), **שארית הפליטה 1944-1948 השיקום והמאבק הפוליטי: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"א, עמ' 15-37.

הנ"ל, "תחת השלטון הסובייטי (1940-1941)", בתוך: הנ"ל (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 79-82.

לוי דב ורוזין יוסף, "אוטין", בתוך: לוי דב (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 118-126.

ליכטיג צבי מאיר, "שארית הפליטה אידן אין איטאליע", **דאס אידישע ווארט**, תמוז-אב תשמ"ה, עמ' 39-40 (מובא באתר <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=24474&st=&pgnum=39&hilite>).

ליכטנשטיין הרב יחזקאל שרגא, **והסנה איננו אכל: סוגיות מימי השואה בראי ההלכה**, יד ושם, ירושלים 2015.

ליכטנשטיין (ל-ר), **עדות: חורבן יהדות אירופה**, מוסד הר"מ לוי, ניו יורק וירושלים תש"ס.

לנגלבן לאה (עורכת), **לחיות וללמוד: החינוך היהודי בפולין ובליטא בתקופת השואה קובץ תעודות**, מכללת ירושלים, ירושלים תשע"ה.

מייזליש שאול, **רבנות בסערת הימים: חייו ומשנתו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל**, הרב הראשי לישראל, מרחב, (ללא ציון מקום ההוצאה) תשנ"א 1991.

מכמן דן, **בימי שואה ופקודה: קורס בתולדות עם ישראל בתקופת השואה**, יחידה 10 ההנהגה היהודית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1987.

הנ"ל, "האם "יורדים" הם יהודים ככל היהודים?", **גשר**, 126 (1992), ירושלים תשנ"ג, עמ' 82-89.

הנ"ל, "המחקר על אורח חייו של הציבור הדתי תחת השלטון הנאצי", בתוך: גוטמן ישראל וגרייף גדעון (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 605-613.

הנ"ל (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה.

הנ"ל, **השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, הוצאת מורשת בשיתוף בית לוחמי הגיטאות יד ושם, תל אביב 1998.

משוניס ג'ון גי', **סוציולוגיה**, תורגם על ידי יורם שדה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשנ"ט 1999.

נדבה יוסף, "בעיות ההלכה בגיטאות", **דפים לחקר תקופת השואה**, מאסף א', ישראל תשל"ט, עמ' 44-56.

נחמני גפני אמונה, **לבבות חצויים: הוצאת ילדים יהודים מבתי נוצרים בפולין לאחר השואה**, יד ושם, ירושלים תשס"ו.

נשמית שרה, "ההיסטוריוגרפיה הליטאית על יחסי יהודים וליטאים בימי מלחמת העולם השנייה", בתוך: גוטמן ישראל וגרייף גדעון (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 231-253.

הנ"ל, "הצלה בליטא בשנות הכיבוש הנאצי", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), **נסינות ופעולות הצלה בתקופת השואה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשל"ו, עמ' 238-275.

סולוביצ'יק חיים, **שו"ת כמקור היסטורי**, מרכז שזר והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"א 1990.

סומפולנסקי מאיר, "המוסדות היהודיים בעולם וביישוב בראי ההיסטוריוגרפיה של היהודים החרדים על השואה", בתוך: גוטמן ישראל וגרייף גדעון (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 497-516.

עק נתן, **שואת העם היהודי באירופה**, ישראל תשל"ו.

פורת דינה, "שוותפיו של עמלק" האשמות החרדים בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה", **הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל**, מאסף י"ט, תל אביב 1995, עמ' 295-324.

פייקאז' מנדל (עורך), **השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית ביבליוגרפיה**, כרכים א'-ד', יד ושם וייווא, ירושלים תשכ"ז.

הנ"ל (עורך), **השואה וספיחיה באספקלריית כתבי עת עבריים ביבליוגרפיה**, יד ושם, ירושלים תשל"ט.

הנ"ל (עורך), **השואה וספיחיה בספרים העבריים שיצאו לאור בשנים 1933-1972 ביבליוגרפיה**, כרך ראשון, יד ושם, ירושלים תשל"ד.

הנ"ל, **ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי ושלוש תגובות חסידיות בארצות השואה**, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ג.

פלדיאל מרדכי, "סוגיהרה, סמפון", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, כרך רביעי, יד ושם וספרית פועלים, תל אביב תש"ן 1990, עמ' 847.

פרבשטיין אסתר, **בסתר המדרגה: היהדות האורתודוקסית בהונגריה נוכח השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ג 2013.

הנ"ל, **בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ב 2002.

הנ"ל (עורכת), **השואה בראי ההלכה: עיון בשאלות ותשובות בהלכה (שו"תים) מתקופת השואה**, המרכז ללימודי השואה מכללה ירושלים, ירושלים 2009.

פרידלנדר יוסף, "ערכה ההיסטורית של ספרות השאלות ותשובות", **הצפה**, כ"ד בשבט תשנ"א 8 בפברואר 1991, עמ' 6.

פרידמאן פיליפ, "פני חקר ההיסטוריה של תקופת השואה ובעיותיו", **יד ושם קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה**, ג', ירושלים תשי"ט, עמ' 23-35.

פרידמן מנחם, "'על מה עשה השם ככה?': התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: מכמן דן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 579-607.

פרידמן פיליפ, **ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה**, יד ושם וייווא, ירושלים תש"ך.

פרסון הרב אלחנן, "חיי הדת בגיטו", בתוך: גרפונקל לייב (עורך), **יהדות ליטא**, כרך רביעי, תל אביב תשד"מ, עמ' 141-143.

פרשל טוביה, "ברכת קידוש השם", **המודיע**, ד' באייר תשי"ד (מובא ב: <http://www.toviapreschel.com/he/%D7%90%D7%9C-%D7%93%D7%9E%D7%99-%D7%9C%D7%A0%D7%95-2>).

קליבנסקי בן-ציון, **כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה**, מרכז שז"ר, ירושלים תשע"ד.

קפלן קימי, **בסוד השיח החרדי**, מרכז שזר, ירושלים תשס"ז.

הנ"ל, "האומנם נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות?" **השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל**, יד ושם קובץ מחקרים, כ"ט, ירושלים תשס"א, עמ' 249-292.

הנ"ל, "החברה החרדית בישראל ויחסה לשואה- קריאה חדשה", **אלפיים**, קובץ 17 (תשנ"ט 1999), עמ' 176-207.

רביד זבולון, "ספר מיוחד מתקופה קודרת", **הדואר**, שנה נ', גיליון כ"ז (י"ט באייר תשל"א 14 במאי 1971), ניו יורק 1971, עמ' 469.

רוזין יוסף, "ווילקובישק", בתוך: לוי דב (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 233-240.

הנ"ל, "טלז", שם, עמ' 305-313.

הנ"ל, "סרהי", שם, עמ' 444-447.

הנ"ל, "פושלוט", שם, עמ' 475-476.

הנ"ל, "ציטוויין", שם, עמ' 508-509.

הנ"ל, "קובנה", שם, עמ' 512-556.

הנ"ל, "שוול", שם, עמ' 658-672.

הנ"ל, "שירווינט", שם, עמ' 687-689.

שאול מיכל, **פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה 1945-1961**, יד יצחק בן צבי ויד ושם, ירושלים תשע"ד 2014.

הנ"ל, "פאר תחת אפר": ניצולי השואה, זיכרונה וההתמודדות עם השלכותיה - פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית ב'שוב' ובמדינת ישראל, 1945-1961, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", המחלקה לתולדות ישראל, הוגש לסנט של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, אדר התשס"ט.

שארפשטיין צבי (עורך), החנוך והתרבות העברית באירופה בין שתי מלחמות העולם, ניו יורק 1957.

שגב תום, "שיעור היסטוריה", מוסף הארץ, 20 ביולי 2007, עמ' 22.

שולמאן הרב שמריה, "ספר שאלות ותשובות ממעמקים", הדרום, חוברת י"ג (ניסן תשכ"א), ניו יורק תשכ"א, עמ' 296 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/28502>).

שטאובר רוני, הלכה לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, יד יצחק בן צבי ואוניברסיטת בן גוריון, ירושלים תש"ס 2000.

שינדלר פסח, "קדוש החיים", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך חמישי, יד ושם וספריית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 1068.

הנ"ל, "קדוש השם", שם, עמ' 1069.

שלהב יעקב, "קידוש חיי האדם היהודי בתקופת השואה", דעות: בטאון אקדמאים דתיים בישראל, גיליון י"ט (אביב תשכ"ב), ירושלים תשכ"ב, עמ' 19-25 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/28477>).

שלם חיים, אי של אפשר: סיפור חייו של בנימין מינץ, ירושלים תשע"ג 2012.

הנ"ל, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה 1942-1945, מכון בן גוריון, ירושלים 2009.

שפרן יוסף, "שאלות הלכה בימי שואה וחורבן באירופה", סיני, שנת השלושים ושלוש כרך ס"ד (תשרי- אדר תשכ"ט), ירושלים תשכ"ט, עמ' ק"צ-קצ"ח.

שרייבער א., "הגאון ר' אפרים אשרי זצ"ל", דאס אידישע ווארט, חשון-כסלו תשס"ד, עמ' 14-16 (מובא באתר <http://www.hebrewbooks.org/50187>).

Alpert Jason (Yosl), "Biography- Some of My Recollections of Rabbi Ephraim Oshry, zt"l", Source (downloaded March 12 2008. העתק מודפס. הדברים לא מופיעים עוד באתר, הנתק מודפס. (מתאריך ההורדה מצוי בידי <http://www.chelseashul.org/Oshry/OshryBio.htm>).

Amateau Albert, "Rabbi Ephraim Oshry, 89, religious scholar, dies", Source (downloaded July 12 2013): http://www.downtownexpress.com/de_24/rabbiephraim.html.

Bankier David, **Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania**, Yad Vashem, Jerusalem 2011.

Baumel Judith Tydor and Schacter Jacob J., "The Ninety-three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology?", in: Schacter Jacob j. (Ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, New Jersey- London 1992, pp. 93- 130.

Berglas Rebecca (Vicky), **Hillel Seidman: A Reassessment**, M.A. Thesis submitted to Department of Jewish History, Haifa University, October 2012.

Caplan Kimmy, "In God We Trust: Salaries and Income of American Orthodox Rabbis, 1881- 1924", **American Jewish History**, 86(1) (1998), pp. 77- 106.

Confino Alon, **A World Without Jews**, Yale University Press, New Haven and London 2014.

Elkes Joel, **Dr. Elkhanan Elkes of the Kovno Ghetto: A Son's Holocaust Memoir**, Massachusetts 1999.

Friedman Menachem, "The Haredim and the Holocaust", **The Jerusalem Quarterly**, 53 (Winter 1990), Jerusalem 1990, p. 86.

Gilbert Martin, **The Holocaust The Jewish Tragedy**, London 1986.

Goldberg Amos, "Oshry, Ephraim", in: Hundert Gershon David (Ed.), **The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe**, vol. 2, Yale Univ. Press, U.S.A. 2008, pp. 1298-1299. מובא המאמר
http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Oshry_Ephraim : גם באתר

Goldberg Amos, "Rumor Culture among Warsaw Jews under Nazi Occupation: A World of Catastrophe Reenchanted", **Jewish Social Studies**, Vol. 21, No. 3 (Spring-Summer 2016), pp. 91-125 [at: (Downloaded Sept. 25 2016) http://www.jstor.org/stable/10.2979/jewisocistud.21.3.04?seq=1#page_scan_tab_contents].

Gurock Jeffrey S., **American Jewish Orthodoxy in Historical Perspective**, Ktav, N.J. 1996.

Gurock Jeffrey S., **Orthodox Jews in America**, Indiana University Press, IN 2009.

Gurock Jeffrey S., **The Men and Women of Yeshiva**, Columbia University Press, New York 1988.

Kaye Ephraim, Holocaust Responsa in the Kovno Ghetto 1941-44, Yad Vashem, Jerusalem 1999. Source (downloaded April 19 2016): <http://www.yadvashem.org/download/education/conf/KayeResponsa.pdf>.

Kingsolver Joy A. and Wertheimer Andrew B., "Jewish Print Culture and the Holocaust: a Bibliographic Survey", in: Rose Jonathan (Ed.), **The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation**, Univ. of Massachusetts Press, Massachusetts 2001.

Kirschner Robert, **Rabbinic Responsa of the Holocaust Era**, New York 1985.

Klein Dennis B. (Ed.), **Hidden History of the Kovno Ghetto**, United States Holocaust Memorial Museum, Bulfinch Press, Boston New York Toronto London 1997.

Kuperstein Isaiah, "Rumors: A Socio-Historical Phenomenon in the Ghetto of Lodz", **The Polish Review**, vol. 18(4), New York 1973, pp. 63-83.

Males Akiva, "Jewish GIs and their Dog- Tags", **Hakirah: the Flatbush Journal of Jewish Law and Thought**, vol. 15, pp. 271-287 [Source (Downloaded April 20 2016): <http://www.hakirah.org/Vol15Males.pdf>].

Males Akiva, "Passing for Christian During the Holocaust: A New Look at Rabbi Ephraim Oshry's Responsa", **Tradition**, vol. 46, no. 3 (Fall 2013), U.S.A. 2013, pp. 61-74 [Source (downloaded Sept. 28 2016): <http://www.torahmusings.com/2014/04/passing-for-christian-during-the-holocaust/>].

Marcus Jacob Rader and Peck Abraham J. (Ed.), **The American Rabbinate: A Century of Continuity and Change 1883- 1983**, Ktav, New Jersey 1985.

Martin Douglas, "Ephraim Oshry, 89, a Scholar in Secret During the Holocaust Dies", Source (downloaded May 9 2007): <http://www.nytimes.com/2003/10/05/nyregion/ephrain-oshry-89-a-scholar-in-secret-during-the-holocaust.html>.

Mendelsohn Joyce, **The Lower East Side Remembered and Revisited**, revised edition 2009 (first edition 2001), Columbia University Press, New York 2009.

Porath Jonathan D., **Jews in Russia: The Last Four Centuries**, United Synagogue Commission on Jewish Education, New York 1973.

Rakeffet- Rothkoff Aaron, **The Silver Era**, Jerusalem New York 1981.

Rose Jonathan (Ed.), **The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation**, Univ. of Massachusetts Press, Massachusetts 2001.

Rosenbaum Irving J., **The Holocaust and Halakhah**, Ktav, U.S.A. 1976.

Schindler Peter, **Responses of Hassidic Leaders and Hassidim During the Holocaust in Europe, 1939- 1945, and a Correlation Between Such Responses and Selected Concepts in Hassidic Thought**, Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the School of Education of New York University, New York 1972.

Szonyi David M. (Ed.), **The Holocaust An Annotated Bibliography and Resource Guide**, New York 1985.

Tal Shlomo, "Responsa", in: Cecil Roth (Ed.), **Encyclopaedia Judaica**, vol. 14, Jerusalem 1971, pp. 83- 95.

Zimmels H. J., **The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature**, Ktav, U.S.A. 1977.

Ben-Sasson Havi, "L'historiographie orthodoxe et la Shoah: ses repercussions dans le monde universitaire", **Revue d' histoire de la Shoah**, 188 (2008), pp. 453- 477 (Hebrew translation provided by author).

Dieckmann Christoph, **Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941- 1944**, Wallstein, Gottingen 2011.

הרצאות ומחקרים שלא פורסמו

טרייטל אליעזר, "כתבי הרב אפרים אשרי וערכם ההיסטורי בדיקה ראשונית", עבודה סמינריונית מוגשת לד"ר חוי דרייפוס בן-ששון, במסגרת הקורס: דת וכפירה בתקופת השואה, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015.

טרשנסקי משה, "גבולות" כל ישראל ערבים זה לזה" בימי השואה, כפי שהם משתקפים בספרות השו"ת בת הזמן", הרצאה בכנס הבינלאומי ביד ושם (דצמבר 2014), ירושלים תשע"ה.

לנגלן לאה, "חיים של קיום מצוות ולימוד תורה בגטו קובנה - 1941 - 1944", עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' יהודה באואר במסגרת לימודים לקבלת תואר מ.א. במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה.

תקליטורים

תקליטור פרויקט השו"ת, גירסא 22, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן (ללא ציון שנת הוצאה).

תקליטור קורות השואה במבואות לספרות הרבנית, מכללה ירושלים (המרכז לחקר השואה), ירושלים (ללא ציון שנת הוצאה).

גוטמן הרב יצחק (עורך), תקליטור שו"ת השואה, גרסה 2, מכון נתיבי ההלכה - מאגרי מידע תורניים, אלון שבות, גוש עציון, תשע"ב 2012.

סרטים

"לונדון את קירשנבאום", ערוץ 10, כ"ז בניסן תשע"ו 5 במאי 2016, ראיון של כחמש דקות מהדקה ה-39 של התכנית. ראה: (הורד מהאתר בתאריך 27 בנובמבר 2016) <http://lnk.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1187932>

<https://www.youtube.com/watch?v=7nPJbGV0z2k>, נויגרשל מרדכי, הרצאה,

<http://www.ganzach.org.il/?CategoryID=237&ArticleID=203>, פינק צבי, עדות,

<https://www.youtube.com/watch?v=lUf9fPxOi70>, קליינמן יוסף, עדות במשפט אייכמן,

קן- תור איתי, "גטו קובנה- חיי הדת בסלובודקה", סרטי מוזיאון יד ושם, 2008.

http://reshet.tv/Shows/Documentary_Films/videomarklist,238755, "רכבת ההצלה",

Torah Café, Voices of the Past: Rabbi Ephraim Oshry, by The Rohr Jewish Learning Institute, at (downloaded Feb. 24 2016): http://www.torahcafe.com/jewishvideo/voices-of-the-past-rabbi-ephraim-oshry-video_00aebd176.html

אתרי אינטרנט

<http://www.hebrewbooks.org>

<http://www.jewishgen.org>

<http://www.jta.org>

<http://www.nonprofitfacts.com/NY/Yeshivah-Torah-Vemunah-Of-East-Bronx-Inc.html> (הורד באוגוסט 2016).

Particulars
Particulars

LIETUVOS TARYBŲ SOCIALISTINĖ RESPUBLIKA
ЛИТОВСКАЯ СОВЕТСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА

Respublikinis Civilinės Metrikacijos Archyvas
Республиканский архив записей актов гражданского состояния

Miestas Vilnius
Город

GIMIMO LIUDIJIMAS
СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

Serija TL № 002172
Серия ТЛ

Piliet Oszi
Граждан (pavardė — фамилия)

Efzaim - Reiba, Berko
vardas ir tėvavardis — имя и отчество)

gimė 1908. VII. 1 d. Kupistiškis m.
родился (нась) (gimimo data žodžiais ir skaitmenimis — дата рождения — цифрами и прописью)
(1908. VII. 1 d.)

Tėvai — Родители:

Tėvas Oszi Berk, Morso
Отец (pavardė vardas ir tėvo vardas — фамилия, имя и отчество)

tautybė
национальность

Motina Oszi Chaja - Blima, Abram
Мать (pavardė vardas ir tėvo vardas — фамилия, имя и отчество)

tautybė
национальность

apie tai civilinės metrikacijos gimimo aktų įrašų knygoje
о чем в книге записей актов гражданского состояния

mėn. 2 dieną įrašytas atitinkamas įrašas. Kupistiškis m.
мес. 2 дня произведена соответствующая запись.

įdavimo data 1965 m. mėn. IV d.
дата выдачи г. мес. д.

Civilinės metrikacijos archyvo vedėjas
Заведующий архивом ЗАГСа

Raštvėdys
Делопроизводитель

Geoffroy

RABBI A. SHER
CHIEF OF
YESHIVAT SLABODKA
"KNESSETH ISRAEL"

היום יצחק אייזיק שר
ראש
ישיבת סלבודקה
"כנסת ישראל"

ב"ה ירושלים יום כז' לחש תשרי שנת ה'ת"ז

אני מאשר בזה, שידידי הרב אפרים אשרי גמר חק
למודיו בישיבתנו בסלבודקה - ליטא, וקבל תעודת סמיכה
לרבנות מאתנו, שהוא ראוי להיות רב בכל קהלות ישראל.

התעודה נתנה לו בחודש ~~אדר~~ חשוון שנת תרצ"ט.

יצחק אייזיק שר

ח' יצחק אייזיק שר

ראש הישיבה

נספחים פרק ראשון

נספח פא 1א : חזית תעודת הרב אשרי ממשטרת הגיטו (אר"א)

נספח פא 1ב : גב תעודת הרב אשרי ממשטרת הגיטו (אר"א)

גרויסער עולם באזייגט חורבן-ליטא כיי קבלת פנים פאר איינציגען לעבן געבליבענעם ליטווישען רב

600 אידען אין מידלאנד האמעל זאגען קדיש נאך די איי- דישע קדושים פון דער ליטא. - רבנים און טוער פון ליטווישען פארבאנד גיבען ריהרענדע אויפנאהמע הרב אפרים אשרי. - צוויי טויזענד דאלאר געשאפען פאר הילף פון ליטווישע אידען.

מעהר ווי זעקס הונדערט שיקאנער אידען וועמעס שמערט אין דער ליטא זיינען פארברענט געווארען און ווער מעס קרובים זיינען אומגעקומען אין די שחיתות וואס די נאציס און ליט ווינער האבען געמאכט אויף די ליט ווישע אידען, האבען געוויינט און גע קלאגט אויף חורבן ליטא און געזאגט קדיש נאך די קדושים כיי דעם ריהר רענדען קבלת פנים וואס דער פארבאנד פון די ליטווישע אידען האט אראנזשירט לכבוד דעם איינציגען לעבען - געבליבענעם ליטווישען רב אפרים אשרי, וועלכער איז 19 מאל נייצול געווארען פון טויט און האט גע ראטעוועט עטליכע הונדערט אידישע קינדער פון קייסעריכע היימען און אנשטאלטען וועלכע געפינען זיך אויפן צוזאמען מיט איהם אין רויס, אויטא ריי, פון וואנעט זיי וועלען אריבער געפיהרט ווערען קיין ארץ ישראל.

אויף דער ביהנע האבען זיך געפיר גען אנגעזעהענע רבנים וועלכע האבן מיטגעוויינט מיט דעם ענף בווען זון שלונסקי מיט דעם ענף בווען זון איידער דער רב געלכער שטעלט מיט זיך פאר דעם סימבאל פון אידישער העלדשיקייט האט אנגעפאנגען זיין רעדע וואס האט אלעמען צוטרעיסעלט,

האבען די פארוואמעלטע, אויפן אפיל פון ראביי ראלף סיימאן פון רודפי צדק, וואס האט געמאכט א נוואלדי- נען איינדרוק, געענטפערט מיט א ביי- טראג פון צוויי טויזענד דאלאר פאר הילף פון די לעבען - געבליבענע ליט ווישע אידען און פאר דער ישיבה וואס דער רב האט עטאבלירט אין איטאליע פאר די קינדער וועלכע ער האט גע ראטעוועט.

דער ווידרינגער רב האט אנגעפאנגען זיין רעדע מיט דער ערקלעהרונג אז אין דעם קדיש וואס און געזאגט גע- ווארען און דער הזכרה וואס און גע- מאכט געווארען האבען אפגעקלונגען די ילקות פון די אידען וועלכע זיינען געפיהרט געווארען צו דער שחיטה, פאר זיינע אויגען, האט עס געזאגט, שוועבט דאָס שוידערליכע בילד פון דעמועלכען טאג מיט פינה יאהר צו ריט ווען 834 אידען אין סלאבאדקע זיינען אויסגעשאַכטען געווארען. ער האט געשילדערט די מסירת נפש וואס אידען האבען ארויסגעוויזען באשיר צענדיג זייערע שוועסטער און ברודער, אויף דער העלדשיקייט זייערער און אויף דעם מערקווירדיגען גייסט פון אידישע יתומים וועלכע האבען איהם, דעם רב, געזאגט, אז אויב מען וועט

זיי פיהרען צו די קרעכטאריעס ווער לען זיי ארומוויקלען ארום זיך די ספרים פון וועלכע ער האט מיט זיי געלערענט. הרב אשרי האט געשרי- דערט די ברומאלטע פון די ליטווי- שע מערדער וועלכע האבען מיט זייער אכזריות אריבערגעשטיגען די נאצישע רוצחים. ער האט דערצעהלט זיי אזוי די מערדער האבען געריסען הענט און פיס פון אירישע קינדער, זיי אזוי זיי האבען געפוינט פוויש און גייסטען די אידען איידער זיי האבען זיי אומ- געבראכט. דער עולם איז געוועסען גע- שפאנט און האט זיך צוגעהערט צו דער שילדערונג פון דעם רב ווי אזוי ער האט געראטעוועט אידישע קינדער פון קריסטליכע היימען און פון מא- גאסטירען און ווי אזוי, ווען קאוונע איז באשריט געווארען און עס האט איהם און די קינדער געפעהלט א שטי- קעל ברויט, איז געקומען דער טישע פאר טויזענד דאלאר וואס דער פאר- באנד פון די ליטווישע אידען פון שיר קאנא האט איהם געשיקט. דער רב האט פארענדיגט מיט אן אפיעל צו די ליטווישע לאנדסלייט פון שיקאגא אן זיי זאלען קומען צו הילף זייערע שוועסטער און ברודער.

ד. ס. לעווין, דער גענעראל סעקר עטמאר פון ליטווישען פארבאנד, וועל- כער איז געווען טשערמאן, האט אין זיין ערעפערונגס - רעדע ציטירט וואס ביאלויק האט געשריבען וועגען א גע- שאַכטענער אידישער עופה'לע און האט געפרעגט וואו נעהמט מען דעם מקונו, וועלכער זאל קענען באקלאגען דעם חורבן - ליטא.

מיט קורצע אבער ריהרענדע באגרי- סונגס - רעדעס זיינען ארויסגעטרא- טען א. נאלדמאן, דער פרעזידענט פון ליטווישען פארבאנד, ז. ב. קאמייקא, דער עהרען וויצע - פארזיצער פון דעם פארבאנד; מרס. מערי קאוויטץ, די טשערליידי פון דער פארבאנד אקזיר- לערי; הרב אברהם מרדכי הערשבערג האט געשילדערט זיין פרוינטשאפט מיט הרב אשרי ווען זיי זיינען ביודע

געווען אין דער ליטא און ווי אזוי הרב אשרי האט איהם, הרב הערשבערג, גע- האלפען מיט אלע מעגליכקייטען. הרב אשרי איז פארגעשטעלט געווא- רען פון אלבערט מארגאווסקי, פרעזי- דענט פון מאריאפאליער פעראיי- און טשערמאן פון דער קבלת - פנים קאמיטע אונטער וועמעס פורעדרשאפט עס איז דורכגעפיהרט געווארען פארטראַטישע פאָהן - צערעמאני- מיט דער באטייליגונג פון מארוס פא- פאווסקי, סעס דריבען פאוסט 238 פון די אידישע מלחמה - וועטעראנען, רב ביי א. איינגעשטיין האט געזאגט פא- סיגע תפלות און ס. א. בראודי א. ד. קאק, צוויי טוער פון ליטווישע פארבאנד, האבען אנגעצונדען ליכט פאר דער חזכרה.

הרב אשרי, וועלכער איז דעם טאג פון ליטווישען פארבאנד, פארברייט נאך עטליכע טעג אין שיקאגא. ווישע ארגאניזאציעס וועלכע זיינען איהם איינלאדען זיינען געבעסען מעלעפאָנערען צו מר. נאלדמאן, א דעיל 6059 אדער צו מר. לעווין, דעם 1007.

104

נספח 3 : אישור מרבנות מחנה העקורים (לנדסברג) לחופה של בני הזוג סידרר

שערך הרב אשרי בגיטו (באדיבות גברת לוטה סידרר)

(הפרטים בדבר לידה בפולין אינם אמת)

RABBINICAL COUNCIL
JEWISH CENTER, LANDSBERG-LECH.
CERTIFICATE OF MARRIAGE

Nr. 283

We hereby affirm that

Mr. Sidrer Liowa born on October 3 rd 1923
at Grodno - Poland
son of Fajwel and Chaja Kamionska
now residing at Landsberg/Lech Germany

and

Miss (Mrs.) Santocki Zlata born on February 5th, 1925
at Grodno - Poland
daughter of Jakow and Eta Ziwow
now residing at Landsberg/Lech Germany

have contracted their religious marriage June 4th, 1944

The undersigned has acted in the ceremony.

Landsberg-Lech, March 3rd 1949
Sch. Halpern.

 Sch. Halpern

Printed in Landsberg/Lech

2

13 6 5
6718

האי גדימא דבא דהרז פגאן דהג' אסמ' פק
 פאלום למנה אוהבא קמסורא נבל אמג'ג
 אוב אובל אל. גאן הוחיבי האינופ'ר ה"ה
 אונ' ורנ' אפרים אל'י למט' פג'ק'ג
 בק' קאל'א ובל ה'פ'ק.
 האו האו צור נאמן ל'ק'ה'ג'ג' ו'ו'ג'ג'ג'
 ד'א'ג'ג' ו'ק'ג'א'ג', האו האו ד'ק'א'ג'ג' ו'בל
 ג'ג' קאל'ג'ג' ו'ה'פ'ק.
 א'ג'ג'ג'ג' א' א'ג'ג'ג'ג' א'ג'ג'ג'ג'ג'ג'
 א'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'g'
 א'ג'ג'ג'ג'ג'ג'ג'g'
 א'ג'ג'ג'g'

AGUDAT JISZRAEL
 ORSZÁGOS KÖZPONTI IRODÁJA
 Budapest, VI., Király-utca 26.

אגודת ישראל
 בהונגריה
 בודפשט, VI, רחוב קירלי 26.

חברים נכבדים הייך.

נוסף אל מרבכתם הרה"ג מהור' ר' אפרים אשרי שלי"טא והוא ציר
 נאמן נשלח מאיתנו לארנן ולחזק את אגודת ישראל שם ולהיות
 ממנהלי הסדרותיכו שם.
 ע"כ אנו מבקשים את כל חברי הא"י שם להיות לו לסיוע שיוכל למלא
 תפקודו לטובת הכלל ולטובת הסדרותיכו.
 ואנו נותנים לו רשות לבא בקשר אל הסדרותיות היהודיות בשם א"י ו
 בהסמכתם.

בברכת צלח וכל טוב כוחסיו

[Handwritten signature]
 Zsigmond ...
 ...

נספח 2 פ 4 : אישור (מזויף) שהרב אשרי היה אסיר מספר 33567 במאוטהאוזן (אר"א)

Betreuungsstelle für ehem. pol. Häftlinge in Salzburg, Haydnstr. 2 (Tel. 4840)

Salzburg, 1945

Beschreibung

Herrn O s c h r y Efraim
 geb. 2.5.1915 wohnhaft in Salzburg, Lager Riedenburg
 war vom 5.11.1941 bis 6.5.1945 im Konzentrationslager Mauthausen
 als pol. Häftling (Nr. 33567)

Es wird gebeten obgenannten (e) ungehindert passieren zu lassen
 ihm (ihr) gegebenenfalls Hilfe und Unterstützung zu gewähren.

Der Leiter der Betreuungsstelle für ehem. pol. Häftlinge
 The Manager of the Austrians Committee of former political prisoners in Salzburg

Betreuungsstelle für ehemalige politische Häftlinge
 Salzburg, Haydnstr. 2 (Tel. 4840)

Mr. O s c h r y Efraim
 born 2.5.1915 living in Salzburg, Lager Riedenburg
 from 5.11.1941 to 6.5.1945 as political prisoner in the Mauthausen concentration camp
 of noted with the number 33567

American authorities are hereby requested to help above mentioned
 to give him any necessary assistance.

The Manager of the Austrians Committee of former political prisoners in Salzburg.

Betreuungsstelle für ehemalige politische Häftlinge
 Salzburg, Haydnstr. 2 (Tel. 4840)

STAMP: BETREUUNGSSTELLE FÜR EHEMALIGE POLITISCHE HÄFTLINGS
 SALZBURG, HAYDNSTR. 2 (TEL. 4840)

נספח 2 פ 5 : אסיר מספר 33567 במאוטהאוזן (ארכיון יד ושם 1.1.26.5, MAU, I.T.S.)

Häftl. Nr. 33 567 SV Polé

Name: S W I E R C Z Y N S K I, Wenzel

ED: 22.4.17 BP: Kamocka Wola Nat: poln.

Häftl. Pers.-Karte:	KL. Mauthausen (Karte)
Schreibstubenkarte: x	
Blockkarte:	
Totenkarte - Meldung:	
Verstorben:	
(Näheres siehe Original).	

I.T.S., Mau (Number Index) - 1.1.26.5

YAD VASHEM
 ארכיון יד ושם

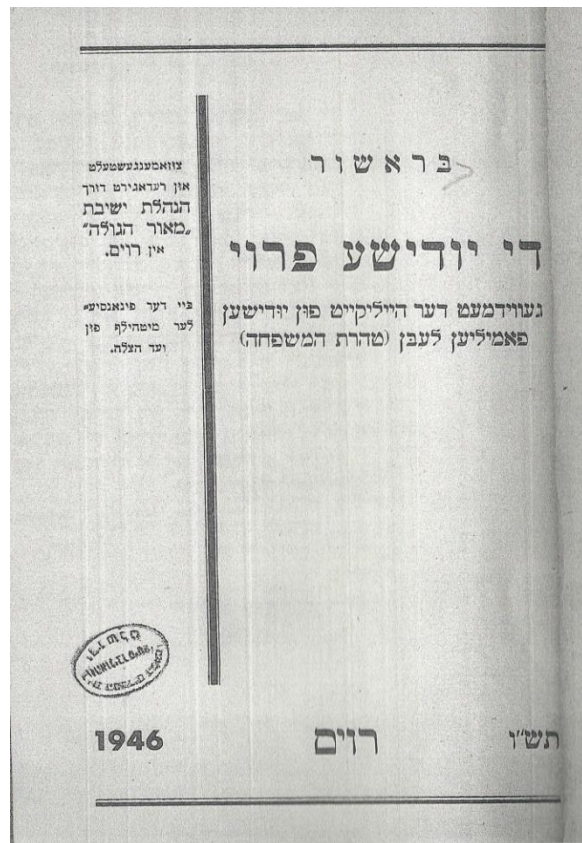
נספחים פרק שלישי

נספח 39 1 : מאור הגולה - בחזית הישיבה ברומא (הרב אשרי יושב במרכז השורה השנייה).

התמונה התפרסמה בעיתון פארווערטס, 26 בינואר 1947, עמ' 17.

נספח 39 2 : שער חוברת בנושא טהרת המשפחה בהוצאת ישיבת מאור הגולה (הספרייה הלאומית)

נספח פ 3 : תמונת מחזור של תלמידי מאור הגולה תש"ו

התמונה התפרסמה בעיתון דער מארגען זשורנאל, 21 ביוני 1946, עמ' 4.

נספח פ 4 : תלמידי מאור הגולה שעלו לארץ ישראל (אר"א)

21

Wizy-Visas

ADMITTED AT BALTIMORE, MARYLAND
on April 13 1946 under
Section 8, Paragraph 2
Immigration Act of 1924, for
Ten-months
S. Mahony
Immigrant Inspector.

EMBASSY CONSULAR SECTION
ROME - ITALY
(Country)

No. 139
American EMBASSY CONSULAR SECTION
at ROME - ITALY
(Country)

SEEN
For the journey to the United States
of EFROIM OSCHBY
(SEAL)
(Fee Stamp) Byron B. Snyder
vice Consul
Date MARCH 21 1946

Visa valid for presentation at United States
ports at any time during twelve months from date
provided passport continues to be valid for
such period.

Visa granted as nonimmigrant under
Section 8 (2) of the Immigration Act of 1924
TEMPORARY VISITOR
(Classification)

Service No. 1143
Fee \$4.00

TRAVEL BUREAU
-1 AVR 1946
VALLOBRE
SUISSE
5-1 AVR 47
BRIGGLE

נספח 37 א: התחייבות הרב אשרי לקונגרס היהודי הקנדי (אר"א)

July 28, 1949

Canadian Jewish Congress,
493 Sherbrooke St. W.,
Montreal, Que.

Dear Sirs:

This is to confirm the following arrangements in regard to the Yeshivah Maor Hagolah, which is now being established in Montreal with the arrival of the yeshivah students and rabbis from Rome, Italy, for whom Canadian Jewish Congress obtained entry permits to Canada:

- 1) I reiterate my undertaking that the yeshivah will not become a charge on Canadian Jewish Congress, and all funds necessary for the upkeep and maintenance of the group will be provided for by myself from sources at my disposal.
- 2) I deposit herewith, with the Canadian Jewish Congress the amount of \$ 3,000.00 in cash, which is to be repaid to me in monthly instalments of \$ 1,000.00 each, beginning October 1st, 1949. This fund will be used by me for the maintenance of the yeshivah.
- 3) I shall deposit with the Canadian Jewish Congress a further amount of \$ 6,000.00. I am now arranging for a mortgage of \$ 6,000.00 on the newly purchased house for the yeshivah on St. Urbain Street in Montreal, and I am promised the money within 30 days. Immediately on receipt of the mortgage I shall deposit the money in full with the Canadian Jewish Congress, which money will be refundable to me in monthly instalments of \$ 1,200.00 each, payable every first of the month after the \$ 3,000.00 referred to in number 2 of this letter will have been exhausted.

Sincerely yours,

Rabbi E. Oshry

/SR

נספח 39 : כרטיס ברכה לשנה החדשה שנשלח מישיבת מאור הגולה ברומא בשנת 1948. רבים מתלמידי הישיבה היו ניצולי שואה. על הכרטיס מופיעה תמונתו של ישראל מילקוב, תלמיד בישיבה, שמוצאו מסלונים, פולין. במהלך השואה היה ישראל בבית יתומים רוסי בסמרקנד שבאוזבקיסטן.

מתוך : ארכיון התצלומים של יד ושם 5307/12

Congregation Tifereth Israel

5390 ST. URBAIN STREET

TALON 0028

באַנקעט - איינלאדונג

מיר האָבען דעם כבוד איך איינגולאָדען צו אַ

צאתכם לשלום באַנקעט

שבת פ' לך לך, 1טען נאוועמבער, 1952

אין "תפארת ישראל" שוהל האַל, 5388 סט. אורביין סט. 8.30 אין אָוענט

פאַר אונזער חשוב'ן רב, הרב הגאון

ר' אפרים אשרי שליט"א

צום אָפּפאַרען קיין ניויאָרק מיט זיין פאַמיליע

עס וועלען אַנטוילגעמען חשוב'ע פּערזאָנען פון אלע שיכטען פון

אונזער שטאָט. מען וועט פאַרברענגען אַ גויסטרייכען אָוענעך.

רעפרעשמענטס און ענטערטעינמענט איינגעשלאָסען.

די קאָמיטע

נספחים פרק רביעי

נספח פא 1א: חוזה ההעסקה של הרב אשרי בבית המדרש הגדול 1 (אר"א)

AGREEMENT, made this 11th day of August, 1952, corresponding to the Hebrew date of the 20th day of Ab 5712, by and between Congregation BETH HAMEDRASH HAGODOL, a religious corporation duly organized and existing under the Laws of the State of New York, having its principal place of worship at 60 Norfolk Street, in the Borough of Manhattan, City of New York, hereafter called the "Congregation", and RABBI EPHRAIM OSHRY (הרב'ל אפרים זאלי), at present residing at 5468 St. Urbain Street, Montreal, Canada, a duly ordained Rabbi, having received his "Smicha" from European Rabbis after studying ^{at} Yeshivos in Europe as a Rabbi of the Orthodox Hebrew faith, hereinafter called the "Rabbi", in which it is hereby mutually agreed as follows:

1. The Congregation engages the Rabbi as Rabbi of the Congregation to render the services hereinbelow enumerated, for a period of one year only, commencing on *the 14th* of *Septemb^r*, 1952, and ending on the *13th* day of *Septemb^r*, 1953, at an annual salary of Two Thousand and Eighty (\$2,080.00) Dollars, payable in equal weekly installments of Forty (\$40.00) Dollars each on Sunday of each and every week during said term.

2. The services to be rendered by the said Rabbi are as follows:

(a) To preach a sermon on each Saturday during the year at 3 P.M. during the winter season and at 6 P.M. when the days grow longer, during the spring or summer season, all in the upstairs synagog, and to allow sufficient time for afternoon prayers.

(b) To preach a sermon on each Sunday evening of the year in the downstairs synagog, between the afternoon

and evening prayers.

(c) To speak at all Memorial Services during the Holidays.

(d) To deliver a sermon in the upstairs synagog either on the first or second days of each Holiday, and at Kol Nidre Services and before Neilah services if requested by the President.

(e) To make any and all necessary appeals to raise funds for the synagog when requested by the President or other officer of same.

(f) To answer any and all ritual questions or religious inquiries requested of him by persons coming to the synagog for said purpose, and not to demand compensation from such person or persons for answering such ritual questions. However, he may receive gratuities from such persons if given voluntarily.

(g) To be present at services, if possible, daily, once in the morning and once in the evening.

(h) To be present at services on Saturday and Jewish holidays, unless prevented by illness, or other causes beyond his control, and to be punctual.

(i) To attend at Kiddush and speak if necessary on special occasions.

(j) To render his sermons and speeches only in accordance with the strict orthodox Hebrew Faith.

(k) To eulogize a member when a death occurs, if requested by the President to do so without additional compensation, where the family is truly unable to pay for same.

3. The Rabbi is to be accorded the proper respect due him as Rabbi, all in accordance with the provisions of our Hebrew Orthodox Faith and the Rabbi's duties.

respect to any officer and member of the Congregation and to any other visiting Rabbi or person attending the Synagog, providing those persons do not antagonize or abuse the respect due the Rabbi.

4. At the end of the term of this agreement a new written agreement of hiring shall be executed between the parties ^{at their option} but if no such agreement shall be executed prior to the expiration term of this agreement, or on the date of its expiration, ^{if the Rabb. continues to render services at the request of the Cong.} then the hiring is at will and shall not be construed as an extension of the period of hiring the Rabbi for an additional term of one year.

5. The Rabbi agrees to be governed by the Constitution by-laws and rules and regulations of the Congregation.

6. All of the above terms have been mutually agreed upon and there are no other oral agreements.

IN WITNESS WHEREOF, both parties have hereunto duly set their hands and seals this 11th day of August, 1952.

Congregation BETH HAMEDRASH HAGODOL

By Abraham Greenwald
President

E. Ashby (L.S.)
Rabbi

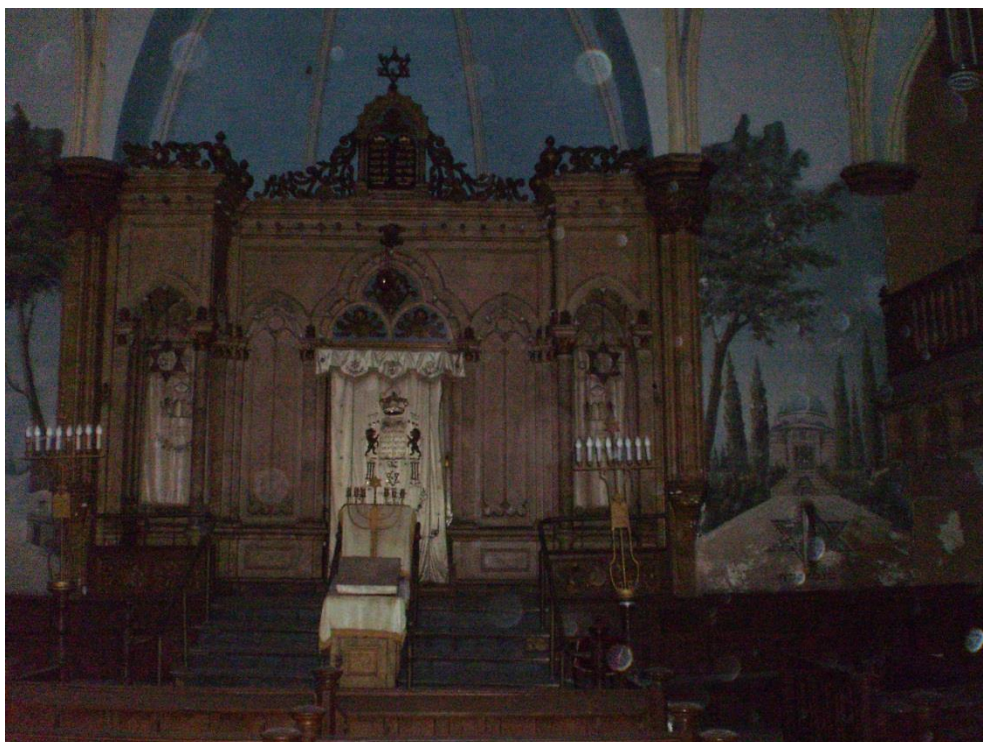
נספח 2 49 : הזמנה להכתרת הרב אשרי לרבנות בית המדרש הגדול (אר"א)

נספח 3 49 א : חלל בית המדרש הגדול וכותל המזרח בתפארתם (תמונה תלויה על קיר בית הכנסת)

נספח פ 43 ב: ארון הקודש (צילום אישי 2009, מ.ט.)

נספח פ 43 ג: תקריב צד שמאל של ארון הקודש, ציור תל אביב (צילום אישי 2009, מ.ט.)

נספח פ 4 : מכתב סגן נשיא ארה"ב הומפרי לרב אשרי (אר"א)

THE VICE PRESIDENT
WASHINGTON

November 24, 1967

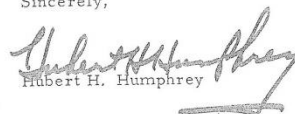
Dear Rabbi Oshry:

I wish to express to you my profound appreciation for your telegram of protest concerning the plight of your unfortunate brothers and sisters in the United Arab Republic and other Arab lands.

We have heard your appeal and assure you that we are taking every diplomatic step we can in their behalf to alleviate their condition.

Best wishes.

Sincerely,

Hubert H. Humphrey

Rabbi Ephraim Oshry
Association of American Rabbis
Survivors of Nazi Persecution
212 East Broadway
New York, New York 10002

נספח פ 5 : מכתב הנשיא ניקסון לרב אשרי (אר"א)

THE WHITE HOUSE
WASHINGTON

November 28, 1973

Dear Rabbi Oshry:

In these challenging times, America's clergy and the institutions they represent form a bulwark of strength for all in our Nation. I am grateful to you and each member of the Congregation Beth HaMedrash HaGodol for your kindness in regularly remembering me in prayer during your Saturday services, and I want you to know that your thoughtfulness in writing meant a great deal to me.

With my warm best wishes,

Sincerely,

Rabbi Ephraim Oshry
Congregation Beth HaMedrash HaGodol
60-64 Norfolk Street
New York, New York 10002

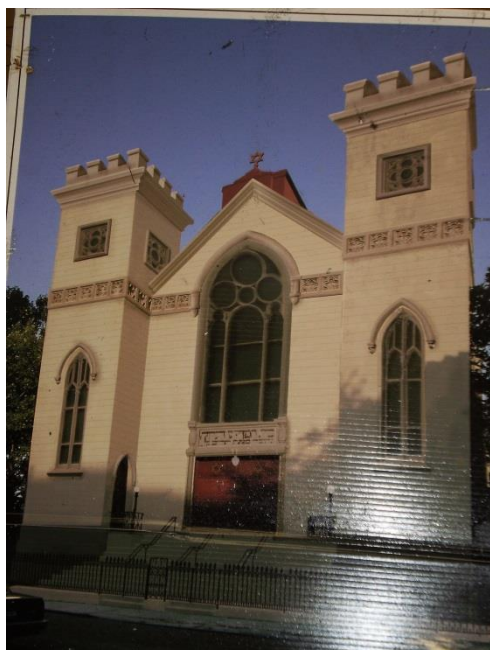
נספח 49 א6 : מצבת קברו של הרב אשרי בחלקת הרבנים בהר המנוחות (צילום אישי 2009, מ.ט.).

נספח 49 ב: חזית מצבת קברו של הרב אשרי בהר המנוחות (צילום אישי 2009, מ.ט.).

נספח 49 ג: חזית בית המדרש הגדול- תכנית שיפוץ (תלוי על קיר בית הכנסת)

נספחים פרק שישי

נספח פ' 1 : בבית הישיבה¹

את בית הישיבה, שם שולי א-לוקים מלאים,
שם בחורי ישיבה עשו לילותיהם כימים,
הפכתם אתם לאולם קונצרטים טמאים.
הכבר לא תזכורו : ביום הפרעות וההרג,
עת כלבים מרצחים השתוללו בזעם פרא,
עת דם יהודים בחוצות נגר,
בחור הישיבה מעמדתו לא נעדר!
בית הישיבה היה אז מקום המחסה.
ואת הבית הזה הפכתם לבוז ומשסה.
קישטתם הקירות בניירות ירוקים ובעלים,
אך לא הצלחתם את עקבות הדם להעלים.
ואת ראשי הגיטו הבאתם אל הבית המקושט,
ואתם
את בני השטן,
שבפקודתם התליין רצח ושחט.
לשעשע את בני השטן
בדגלי כחול ולובן,
במוסיקה של בטהובן.
אך לשאת לא יכלו זאת הקדושים,
שמכל פינה זועקים דמיהם הקרושים.
מן הקירות המשופצים, ראו והביטו!
מגיחות ידי קדושים וטהורים
ומורות לכם בקול ענות גבורה:
"צאו מבית א-לוקים, צאו,
מבית הישיבה הטהורה,
בה מסרנו את נפשנו
באהבה ובאמונה..."²
לא נוכל לשאת את הנגינה!
אל תפריעו את שלום עפרנו!"

¹ המחבר : דיסקאנט, המתרגם : יהושע טן פי. מובא ב : גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 296-299.
² (...) - כך במקור.

נספחים פרק שביעי

נספח 79 א-ד : טבלאות סיכום לשו"ת ממעמקים (ערוכות בידי- מ.ט.).

תיקוף

סימן/ חלק	חלק א'	חלק ב'	חלק ג'	חלק ד'	חלק ה'
א'	ד' אלול תשי"א	ראשית הכיבוש	לפני ג' תשרי תשי"ב	תשי"א	ספטמבר 41
ב'	ר"ה- יוה"כ תשי"ב	ראשית הכיבוש ואח"כ	תשי"ב	חורף תשי"ב	כ"ב תשרי תשי"ב
ג'	ערה"ש תשי"ב	כ"ה אב תשי"א	תשי"ב	כ"ח תשרי תשי"ב	בגטו
ד'	י"ב תשרי תשי"ב	ח' (טעות- ז') חשון תשי"ב	י' חשון תשי"ב	לאחר פתיחת בית "תפארת בחורים"	ערב יום הכיפורים תשי"ב
ה'	בגטו	אחר ח' חשון תשי"ב	לקראת פסח	סוכות תשי"ג יום א' בשבת	פורים תשי"ב
ו'	ו' חשון תשי"ב	י"א חשון תשי"ב	בגטו	חג סוכות	לפני פסח תשי"ב
ז'	י"ג חשון תשי"ב	תשי"ב	לאחר השחרור לקראת ר"ה תשי"ה	בגטו	בגטו
ח'	בגטו	לאחר השחרור	לאחר השחרור תשי"ה	בגטו	ט' באב תשי"ב
ט'	כ"ה טבת תשי"ב	לקראת פסח תשי"ב	שנים רבות לאחר השחרור	בגטו	חודשים אחדים לפני ניסן תשי"ד
י'	תשי"ב	כ' אייר תשי"ב	לקראת ר"ה תשי"ג	בגטו	תוך ג' חודשים לפני ניסן תשי"ד
י"א	תשי"ב	י"ג אלול תשי"ב	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור (הרבה)
י"ב	בגטו	בגטו	? (כנראה לאחר השחרור)	לאחר השחרור	לאחר השחרור
י"ג	בגטו	בגטו	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור
י"ד	א' אדר תשי"ב	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	בגטו
ט"ו	א' ניסן תשי"ב	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור
ט"ז	אחר ג'- ד' ניסן תשי"ד	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לפני המלחמה נשלח לרב אשרי
י"ז	לקראת פסח בחיי הרב שפירא	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
י"ח	אחר כ' אייר תשי"ב	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
י"ט	אחר שהוצאו למחנות שבויים	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ'	כ"ז אב תשי"ב	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"א	ערה"ש תשי"ג	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"ב	פרוס פסח תשי"ג	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"ג	כחודשיים לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור, על תקופת הגטו	
כ"ד	שבועות מהשחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"ה	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"ו	?	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"ז	מיד לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"ח	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
כ"ט	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
ל'	שבועות מהשחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	
ל"א	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	לאחר השחרור	

שואלים

סימן/ חלק	חלק א'	חלק ב'	חלק ג'	חלק ד'	חלק ה'
א'	הופנה ע"י גאב"ד דקובנה	הרב איצקוביץ והרב אשרי	-	-	-
ב'	עובדי שדה התעופה	-	ר' משה בר' אריה ממתפללי קלויז אבא יחזקאל	-	-
ג'	הקוברים	הרב קאפלאן גבאי ה"חברה קדישא"	ידידי ר' מרדכי יפה, בשם קרוב בלגי ששלח מכתב	גאפאנאוויץ החייט שבביתו בימ"ד	-
ד'	הגאב"ד דקובנה	הפליט מוורשא ר' אליהו	בעה"ב אחד מנכבדי העיר	תלמידי תפארת בחורים	דר' זאכארין
ה'	תלמידי יעקב הי"ד	ר' אליהו צ'דיקוב	תלמידי תפארת בחורים	-	עובדי הכפייה
ו'	אחד מנכבדי העיר	בערציק דער גלעזער גבאי חברת "יעקב"	-	-	משה גאלדקארן הי"ד פליט פולני
ז'	מהשורדים האומללים	ר' יחיאל בר' מאיר הכהן	-	-	מאיר אבעלאוו הי"ד מתפארת בחורים
ח'	-	שני בעלי דין	ר' משה סגל	אברך בעל תשובה שקטעו ידו	עובדי הכפייה בשדה התעופה
ט'	אחד מנכבדי העיר	-	רב צעיר ממזר	-	-
י'	-	-	-	הנכבד ר' יצחק גאלד	בן למשפחת שערעשעווסקי ממצטייני תפארת בחורים
י"א	-	ר' נפתלי ווינטרויב גבאי בביכ"נ גפינוביץ הילדים"	איש שהציל ילד מ"אקציית הילדים"	-	-
י"ב	מאיר אבעלאוו ותפארת בחורים	ידידי ר' מרדכי יפה	-	הנכבד והיקר ר' ש.א. נ"י	-
י"ג	-	ידידי ר' אפרים מרדכי יפה	-	-	-
י"ד	הרב גערשטיין	-	-	איש החפץ בעילום שמו	תלמידים בגאפאנאוויץ
ט"ו	-	- (הנער הנימול)	-	-	-
ט"ז	ההורים האומללים	-	-	נוכריה	הרב אשרי בעניין חברו
י"ז	-	-	-	מחנכי הילד	-
י"ח	-	-	-	-	-
י"ט	אחד ממוחנה השבויים	אחד מנכבדי היהודים מיקירי ליטא	-	-	-
כ'	-	-	-	-	-
כ"א	-	-	-	בן משפחה מכובדת נין ונכד לגר"א	-
כ"ב	האלטסטנראט?	אחד מנכבדי העדה	-	צעירה בת טובים מאחת הנכבדות	ר' א. גאלדשטיין
כ"ג	-	-	-	יהודי מהשבים מרוסיה	-
כ"ד	-	נוכריה	-	-	-
כ"ה	מרת גולדברג מווילקובישק	נערה בת למשפחה מכובדת בקובנה עשירים ולמדנים	-	-	-
כ"ו	-	-	-	-	-
כ"ז	אשה בת טובים מהמשפחות הנכבדות בקובנה	-	-	-	-

				מר סגל	כ"ח
				-	כ"ט
				ר' ראובן השמש בהויסמאן	ל'
				-	ל"א

סוגיות היסטוריות

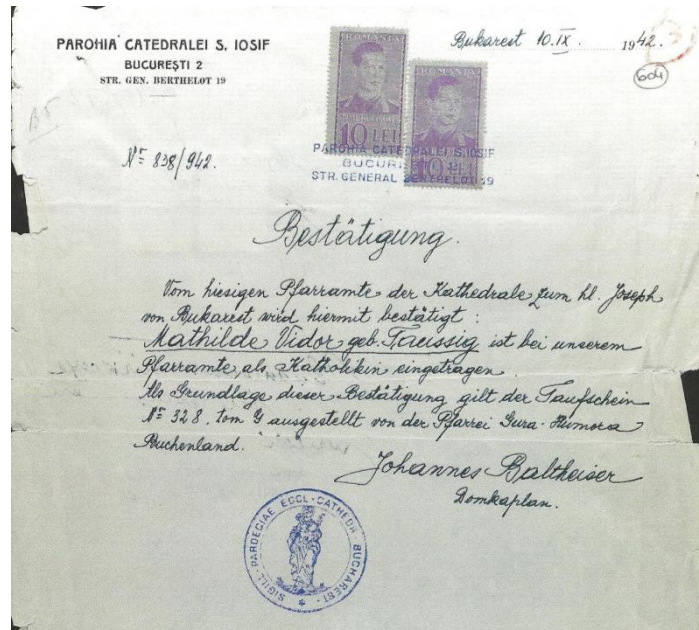
סימן/ חלק	חלק א'	חלק ב'	חלק ג'	חלק ד'	חלק ה'
א'	חילול בתיכ"נ וספרי תורה	חטיפות יהודים	שריפת בית החולים בגיטו הקטן	עבודה בשדה התעופה בשבת	חלוקת "כרטיסי יארדאן", והריכוז בכיכר הדמוקרטים
ב'	עבודה בשדה התעופה	יהודי שנטמע	הכאת עובד יהודי, רעב	עבודה בשדה התעופה	עבודה בשדה התעופה
ג'	עבודה בשדה התעופה	רצח יהודים	יהודי שנטמע בין הגויים	עבודה בשדה התעופה + 15 עובדים לניקוי שרותי גיסטפו	יהודי גרמני בגיטו, בריחה לגויים, וזיוף פספורט
ד'	שמועת חיסול נשים פנויות + רישום נישואין במשטרה	"האקציה הגדולה"	רעב ו"האקציה הגדולה", צפיפות	חטיפות לעבודה ושיפוץ בית תפארת בחורים	מנות האוכל המסופקות, בית החולים (ד"ר איפ)
ה'	שדה התעופה + רעב + האוכל הניתן	חיסול היהודים ב"אקציה הגדולה" והקור	אין יין ופטרייזל יש תה ממותק בסכרין	מעבר בעלי מלאכה מוילנה לקובנה וההיפך וגדר חשמלית	עבודה בשדה התעופה, והאוכל המסופק לעובדים
ו'	"האקציה הגדולה"	חיסול היהודים ב"אקציה הגדולה"	עבודות, תפילה בציבור	"אקציית עסטלאנד", וגם הגויים נתונים תחת הגרמנים	"יארדאן בריגדה", הברחת קמח ואפיית מצות, וחיפוש קפדני אחר מבריחי אוכל
ז'	"האקציה הגדולה" + גדר חשמלית	רעב ובדיקה בכניסה לגיטו בחיפוש אחר הברחות	סיוע לרוצה להתאבד	הגרמנים מחייבים קבורת יהודים במקום המוזבלה, ואוסרים זריקות הרדמה	מפקד "אפיל" לפני יציאה לעבודה, עמידה בלי כובע ובלי בוקר טוב, תפארת בחורים
ח'	משפחה מתבוללת שבנם שב + מדי יום נרצחים מאות	א' אדר תש"ב "אקציית הספרים"	נוכרייה שהסתירה את ר' משה סגל ועוד כעשרה יהודים	עבודה במטבח תחת מנהל גרמני רשע שקטע יד לעובד	גאפאנאוויץ, עבודה בשדה התעופה בשתי משמרות, האוכל, וחטיפת עובדים
ט'	יהודיה שהרתה לזנונים	רעב	חשש לחייהן של נשים פנויות בגיטו	שדה התעופה העבודה הכי קשה, בבריגדות אחרות גם קל יותר להבריח מזון, והכאת מבריח	הסתרת ילדים אצל גויים, ושמועות על "הקינדער אקציאן"
י'	רעב + שחיטת בהמה + האוכל שחולק	איסור הריון	איסור תפילה בציבור וכדו', תפילות ימים נוראים בביה"ח	גדר חשמלית, "מתים בחופשה", ובריחה לפרטיזנים	"קינדער אקציאן" לעיתים קרובות?
יא'	יש חשמל אין נרות	איסור לימוד תורה וטקסים דתיים	"קינדער אקציאן"	ילדים שהוותרו אצל גויים (גויה ילדה "תאומים")	ילד שהוותר אצל גוי, נימול אך לא נפדה

י"ב	גניבת צמר מהגרמנים	רעב, עובדי הכפייה סוחרים עם גויים	יהודי נוגש בשרות הגרמנים שגם עזר לאחיו	יהודי שהסתתר אצל גוי וקנה תעודת זהויה נוצרית	נערה שהוטרדה אצל גוי ונאנסה על ידי בנו, שוחד שישחררה
י"ג	צפיפות דיור+ רצח מאות ביום + גדר חשמלית	צמצום הגיטו למקום שלא גרו בו יהודים, וצפיפות, קור, יוצאים לעבוד טרם האיר היום	המרת דת בניסיון להינצל	הסתרת ילד אצל גוי	ליבערמאן מקובנה היה בוילנה והקשר עימו נותק, אשתו הסתתרה אצל גוי
י"ד	"אקציית הספרים"	הגרמנים שרפו 500 ספרי תורה	יהודי נוגש רשע בשרות הגרמנים ומלשינים	שומר הבית הליטאי רצח את בני הבית, ונקמת דם	צפיפות, 30,000 בית כלואים, מרחץ בורחים מהמבצר ה-9
ט"ו	בריחה ליער	הסתרת ילדים אצל גויים		העמדה לדין של ליטאים רוצחים ועו"ד יהודי להם	יהודים שהתנהגו כגויים עם שתי וערב וכו' (לפני השואה)
ט"ז	"אקציית הילדים"	קבורת הנרצחים בין גויים		נוכרייה שהסתירה ילד יהודי	
י"ז	רעב + אוכל שחולק	השחתת ישיבת כנסת ישראל ובתיכ"כ		הסתרת ילד יהודי	
י"ח	איסור הריון	הצתת הגיטו ושריפת המסתתרים		ילד יהודי שהוטרד + רבים לא נימולו	
י"ט	התעללות בבעלי זקנים	שריפת ספרי תורה		גויים שדדו חפצי קדושה	
כ'	איסור הריון	חילול קברים וריצוף רחובות במצבות יהודיות		יהודי שהתחפש לגוי וענד שתי וערב	
כ"א	מחנה "קאשעדארער לאגער"	רבים שהמירו דתם, וגופות מפוזרות		השחתת ספר תורה שהיה של הגר"א	
כ"ב	אספקת לחם לשבועיים	שריפת ספר תורה		חקיקת מספרים בזרוע	
כ"ג	ערמות גופות שלא הספיקו לשרוף + מחנה ריכוז קובנה	חילול בתי כנסת		רעב במחנות	
כ"ד	חילול בתי כנסת	הסתרת ילדים, וגויי יהודייה שהסתיר		יהודי מאיים על ליטאי שדדו ובאונס הורגו	
כ"ה	יהודים שנטמעו בין הגויים	נערה שהסתתרה בין הגויים ונבעלה לבן הגוי שהסתירה			
כ"ו	עבודת כפייה מלפני עלות השחר ועד הלילה, ותפילין תוך הליכה לעבודה	יהודי שהמיר דתו מאונס			
כ"ז	גרמנים אונסים יהודיות	נערה שהרתה לגוי שהסתירה			
כ"ח	חילול בתי קברות				
כ"ט	קברי אחים בשדות				
ל'	חילול ספרים והחרמתם לבית המכס				
ל"א	מסירת ילדים לגויים				

סוגיות הלכתיות מרכזיות

סימן/ חלק	חלק א'	חלק ב'	חלק ג'	חלק ד'	חלק ה'
א'	תיקון למחללי ספרי תורה	כניסה לספק סכנה לנסות ולהציל אחרים	הבאת תפילין למקום בו ספק יחוללו	קריאת התורה בשבת לעובדי הכפיה מתי?!	חלוקת "כרטיסי יארדאן" וחטיפתם, וההודעה להתייצב בכיכר
ב'	אכילת מרק פיגולים	כהן שנטמע ושב, לשאת כפים וכו'	דין חרש אילם לעלות לתורה ולצירוף למניין	מתי עובדי הכפיה יקראו שמע של שחרית בחורף?!	הנחת תפילין בלילה וברכה עליהן
ג'	איסור הנאה מבגדי נפטרים	להקדים טהרה לקבורה	שריפת גופה למנוע קבורה בין גויים	השלמת ברכות התורה בערבית	הוספת האותיות ר.ק. לפספורט
ד'	סידור קידושין+ אין מקווה	נוסח ברכת קידוש השם	הנאה מחפצי הנרצחים	צרוף מסתתרים לתפילה בציבור	חולים הרוצים להתענות ביוה"כ
ה'	בישול בשבת	הנאה מבגדי הנרצחים	דין כרפס וארבע כוסות	נטילת לולב ביו"ט א' שנפל בשבת	סעודת פורים בלי פת
ו'	התאבדות	אמירת קדיש על הקדושים	ברכת "שלא עשני עבד" לכלואים	סוכה מקרשים, גזולים, לגרמנים דין רודף	"מצה שרויה" למי שהקפיד אך שברו לו שיניו
ז'	"הגומל" לשורדי האקציה + "חזקת מתים"?	כהו שסורס לעלות ראשון	מסייע למתאבד- להיות ש"ץ	קבורת חופשי בדעותיו שאולי שב בתשובה בין שומרי שבת	אמירת שלום בגילוי ראש
ח'	מילה ע"י מחלל שבת	בעלות על ספרים שהוחרמו ונמצאו	אמירת קדיש על נוכרייה	הנחת תפילין בימין, מי שנוהר מאכילת איסור	אמירת נחם בברכת המזון בט' באב
ט'	פדיון הבן כשהאב איננו	ביטול חמץ והנאה ממנו אחר הפסח	אישה שנישאה שנית בחושה מת, ונולד ממזר	כהן שהגרמנים הכהו והצרידוהו היעלה לדוכן?	הסתרת ילדים אצל גויים בחשש שייטמעו, וקידוש השם בקטנים
י'	העדר מלח למליחת בשר	ניתוח גוססת/ נרצחת להוצאת ולדה	מי שסירסוהו, לעניין להיות ש"ץ בימים נוראים	היתר בריחה לפרטיזנים (ספק / וודאי סכנה)	הנחת תפילין קודם גיל י"ג
י"א	שבת- נר חשמל	סיכון עצמי למען תפילה בציבור+ "שעת שמד"	איש שהציל ילד ורוצה שיעלוהו לתורה על שמו	מילה ופדיון הבן מה קודם?	נער שיפדה עצמו בלא הביא ב' שערות
י"ב	צמר גזול לציצית	פתיחת קבר והוצאת ממנו מהנפטר	לקרוא לבן לתורה על שם אביו שהיה נוגש בשרות הגרמנים	יהודי שקנה תעודת זהויה נוצרית והתנהג כיהודי החייב תיקון כמומר ?	למול בשבת תינוק של יהודייה שנאנסה על ידי גוי
י"ג	מזוזה בגיטו+ "חזקת מתים"	לאכול בפני מת	כהן שהמיר דתו בניסיון להינצל, ושב בתשובה, עלייתו לדוכן	לצאת ידי ק"ש בשמיעה מאחר	ילד שקראו לו על שם אביו והתברר שאביו חי

י"ד	לימוד תורה עם גוים	דין ספר תורה שנפגע מלחות	נוגש רשע בשרות הגרמנים, ושב, להיות ש"ץ	החובה / היתר לנקום דם	סיכון עצמי שלא למען ג' עברות חמורות
ט"ו	תעודת התנצרות	מילה עם סם שינה		הרחקת עו"ד המייצג רוצחים מלהיות ש"ץ	יהודי שהתנהג כגוי אם חייב בנזיפה טבילה...
ט"ז	קדיש על קטן	העברת נרצחים שנקברו בין גויים אל לבין יהודים		תפילה לרפואת נוכרית	הנחת תפילין בשמועה קרובה
י"ז	קטניות בפסח	גניזת חלקי ארון וכדו'		הנחת תפילין לילד ספק בן י"ג	
י"ח	שימוש במוך	איסור הנאה משיני זהב של המתים		מילה לילד ספק בריא (מראה ירוק)	
י"ט	גילוח בתער	כפרה למי שזרק ספר תורה לנהר		הנחת תפילין שנמצאו אצל גויים	
כ'	הפלה מלאכותית	איסור לדרוך על ריצוף ממצבות		סופר יהודי שהתחפש לגוי, לתיקון ספרים	
כ"א	שופר סדוק	קבורת מי שאולי המיר דתו		גניזת ס"ת שחולל כזיכרון בבית	
כ"ב	ביטול חמץ ולחזור וליהנות ממנו	קדושת מעיל ספר תורה		מחיקת מספר שקועקע	
כ"ג	קבורת גופות	פרוכת שהייתה בידי גוי		אכילת בשר אדם	
כ"ד	שימוש בפרוכת כחופה	ילד שנולד מיהודייה וגוי		כהן שהרג מהו שיעלה לדוכן	
כ"ה	קבר ליהודייה שנטמעה	ילד שנולד מיהודייה וגוי			
כ"ו	חציצה בתפילין	מחיקת צלב ממצבה ושימוש בה			
כ"ז	אישה שנאנסה היתר לבעלה +הסרת קעקוע	מילה בשבת לילד שנולד ליהודייה מגוי			
כ"ח	הקמת מצבה שלא במקום הקבר במדויק				
כ"ט	שימוש בעצי בית הקברות לגידור קברי אחים				
ל'	חיוב לפדות דפי קודש שלא יחוללו וגניזתן				
ל"א	כניסה לבתי גויים להצלת ילדים				

37 (603)

Dieceza rom. cat. Jassiensis ROMANIA ARHIEPISCOPIA BUCUREȘTI
Rm. kath. Bistum Bucușina

Parohia rom. cat. Gurahimorensis No. 768 Pro autenticitate huius actus
Rm. kath. Pfarre

Præfectura Kimpolung, Buc. ARHIEPISCOPIA CATHOLICA BUCUREȘTI

Extract din registrul nașcutilor
TESTIMONIUM ORTUS ET BAPTISMI
Geburts- und Taufschein

In registrul nașcutilor a parohiei rom. cat. se află: precum amosare
In libro actuum parohie rom. cat. reperitur sequens
In -eberts- und Taufregister des röm. kath. Pfarr- amtes ist nachstehende Eintragung zu finden:

Locul nasterii Locus natiuitatis Taufort	Kronstadt	Nr-ul casei Nrus domus Hausnummer	
Anul, luna și ziua nasterii Annus, mensis et dies natiuitatis Jahr, Monat u. Tag der Geburt	1. Junii, 1906		
Anul, luna și ziua botezului Annus, mensis et dies baptisimi Jahr, Monat u. Tag der Taufe	20. Septembris, 1913 ad fidem cath. conversus est		
Numele de botez Nomen bapismi Taufname	Ladislau Gulielmus (bin)		
Religionea Religio Religion	rom. cath.		
Sexul Sexus Geschlecht	masculini		
Legitimitatea Legimitas Legitimität	legitimi		
Numele, starea și domiciliul părinților Nomen, conditio et domicilius parentum Name, Stand und Wohnort der Eltern	Philippus Vidor Kathildis Taussig		
Numele și starea neptor Patris, nomen et conditio Name und Beruf der Taufpaten	Ferdinandus Jekal & Stefania		
Moșea Obolatus Hahnemann	Elisabetha Varga		
Numele protelui botezător Nomen sacerdotis baptisantis Name des taufenden Priesters	Carolus Morosiewicz, Parohus		
Observațiile Observatio Anmerkung			

Spre adevăre urmează subscrierea mea proprie și întipărirea sigilului bisericesc.
Quas testimoniales manu propria subscribo et sigillo Ecclesie parochialis
Urkund dessen unsere Unterschrift und die Beidruckung des Pfarramtsstempels

Datum Gurahimora, die 28. Octobris, 1942.

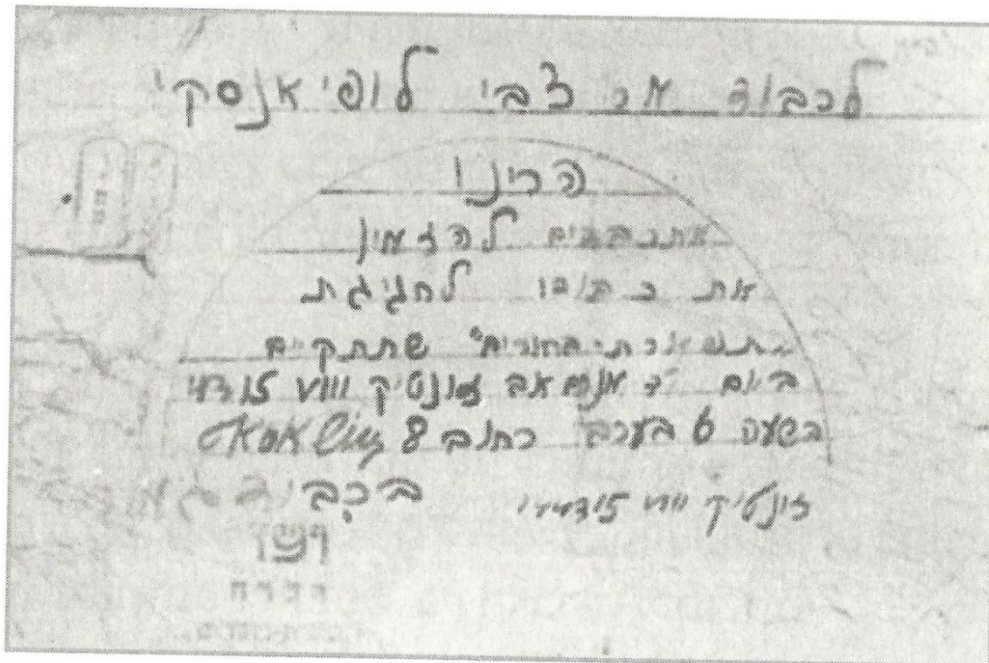
נספחים פרק שמיני

נספח 89 : אזהרה בדבר זכויות היוצרים של הרב אשרי (אר"א)

נספח 89 : הזמנה לחגיגת תפארת בחורים בגיטו

(בית לוחמי הגיטאות, מדור אוספים, תיק מספר 211)

נספח 3 : מכתב הרב סולובייציק לרב אשרי בנוגע לילד יהודה אדלמן (אר"א)

יוסף דובער הלוי סאלאווייציק
רב דמתא ספרינג וואלי, נ. י.
RABBI J. SOLOVEITCHIK
104 LAKE STREET
SPRING VALLEY, N. Y.
TEL. SPRING VALLEY 1054

כ"ה כ"ב טבת, חש"ו

כבוד הרב הגאון המפורסם לשם ולתהלה איש חי זרב פעלים י. אשרי שליט"א.

אחדשכה"ר.

היום שלחתי מברק אל כה"ר בענין בן משפחה זוגתי תחי' ילד בן שבע שנים שנמצא בקובנה בידי משפחה ליבאית אי-יהודית. שם הילד יהודה איידעלמאן. שם אביו מאיר איידעלמאן. יחזיר שכה"ר הכיר את דודי הילד מנשה ושמאל איידעלמאן שלמדו בסלבודקא וטעלז. כפי ידיעה שנתקבלה מאחד חאסמאן-כתבתו באקטאבער 31, 1944 היה נמצא אבי הילד אחו' יחד במחנה הסגר בסלבודקא ומני אז לא שמענו ממנו כלום. כמו כן לא שמענו מיתר המשפחה. ההורים: שרגא וביילע איידעלמאן, כחם חנה איידעלמאן, יוסף (כריסקער) ואשתו חשה איידעלמאן.

הילד יהודה איידעלמאן בן שבע או שמונה כעת, נמסר ע"י אביו למשפחה קובנאית אי-יהודית וזוהי כחובתם:

4 אקט 14 מ'אויגן 1946 KIBARTAS, KAVANAS VILIA M'קאלע וינעזאנסקא

משאת נפשנו היא להציל את האחד, שארית הפליטה, ולהשיבו למקור ממנו חוצב.

מכת"ר אבקש שיואיל נא להודיעני בפרוטרום על כל האפשרויות בענין זה, איך אפשר להגיע אליו ושאר הפרטים הנחוצים להצלחה.

תודתי למפרע, ואי"ה נכיר טובה עבור השתלותו.

בברכה התורה,

יוסף דובער הלוי סאלאווייציק

ואם יש לכה"ר איזו ידיעה מבני משפחתנו הנרשמים לעיל אבקש להודיעני.

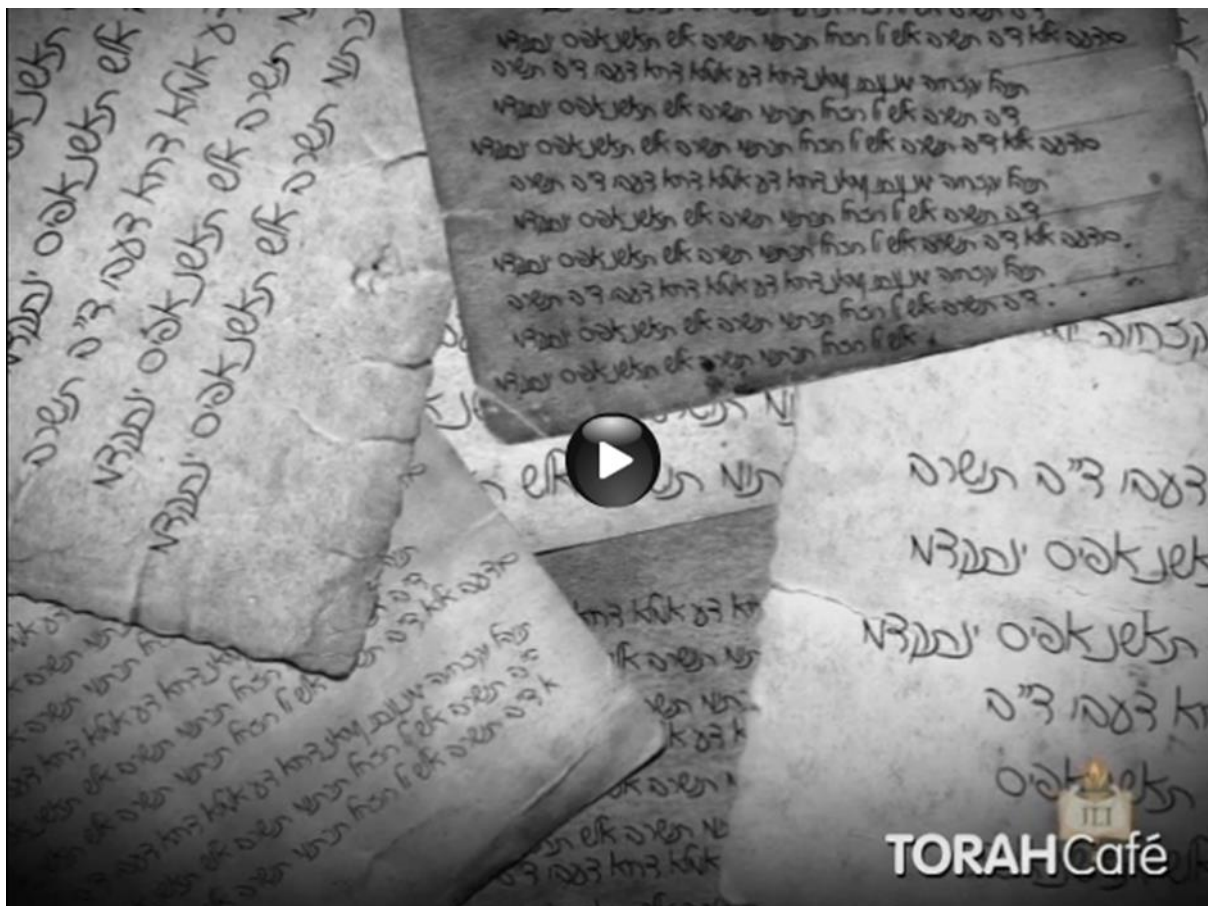
נספח 4 : קבלה על תשלום לאישה ליטאית עבור השבתו של הילד יהודה אדלמן

(מובא ב: פסח (פטיה) יוסלביץ', "8000 רובל עבור יהודה", בתוך: סולומון אברמוביץ' ויעקב זילברג (עורכים), ילדי המסתור חמישים סיפורים של ילדי גיטו קובנה, תל אביב 2013, עמ' 190).

Ms Dybartiene Lida d. Kazis
"Tvirtinu, kad gavau iš pil. Juselevičiaus
lejos d. Reisacho 8000 (astuoni tūkstančiai)
rublių, su išlaikymu, rašyk Eidelman
Jehuda s. Rejsas, kurį išlaikiau nuo
1944 m. I mėn iki 1946 m. I mėn 3d.
Atidaviam rašyk savo rašyk ir jokius
pretenzijas neturim ir pareikšti negalim.
Kibartas
Laukas 3/1-46

נספח 58 : תמונה מתוך הסרט: "Voices of the Past: Rabbi Ephraim Oshry"

Torah Café, by The Rohr Jewish Learning Institute,
http://www.torahcafe.com/jewishvideo/voices-of-the-past-rabbi-ephraim-oshry-video_00aebd176.html

נספחים פרק תשיעי

נספח 19 : מכתב הרב עוזיאל לרב אשרי (אר"א)

BEN ZION MEIR HAY OUZIEL
RISHON LEZION, CHIEF RABBI OF THE HOLY LAND
JERUSALEM

TEL. 5040 - P.O.B. 673

בן ציון מאיר חי עוזיאל
ראשון לציון, הרב הראשי לארץ ישראל
י ר ו ש ל ם

הלפון 5040 - ת.ד. 673

בתשובה נא להזכיר
IN REPLY PLEASE QUOTE
NO. בספר

ב"ה ירושלים כ"ז אלול תש"ט Jerusalem

ישיב ה' הכתיבה והחתימה
לכבוד הרב הגאון המפורסם
הו"ב סויעה כמנהג ר"ר אפרים אשרי יצ"ו
ר"מ ישיבת מאור הגולה ברומא,
נ י ו - י ו ר ק .

שלום וברכה,

מנחתו היקרה מפז ומפנינים תזובת פרי עטו ספר "דברי אפרים"
קראתי בשמחה והתבשמתי מדבריו הנחמדים בבקיאות רחבה בים התלמוד ודברי
הפוסקים ראסונים ואחרונים ובמלפולא דאורייתא לעומקה של הלכה. ואליו
נלוה ספר יקר קונטרסים מעמק הנכא שאלות בהלכה בדברים שעמדו על הפרק
בימי גזרת השמד האחרונה לא תקום פעמים צרה, ודם עבדיו יקום וגמול
ישיב לצריו שבעתים אל היקם.

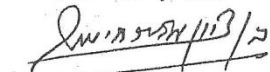
את הכל עשה יפה בעתו ובעטו כיד ה' הטובה עליו.

והנני מודה למעכ"ת ועומקא דלבא על תרומתו היקרה זאת
לספרות ההלכה ועל מנחתו הטובה שכבדני בה.

ותיכף לנטילה ברכה:

יהא רעוא מן קדם שמיא להרבות חילו באוריתא ועוד יוסוף
לשקוד באהלה של תורה ויפוצו מעינותיו חוצה להגדיל תורה ולהאדירה.

בברכת כתיבה וחתימה טובה לאלתר
לחיים טובים ולשלום ולשגת גאולה
ובנין אריאל.

בן ציון מאיר חי עוזיאל
ראשון לציון הרב הראשי
לא"י.

ISAAC NISSIM
RISHON LE-ZION
CHIEF RABBI OF THE HOLY LAND

יצחק נסים
ראשון לציון
הרב הראשי לישראל

בית ירושלים, ל"ב באייר התשנ"ה Jerusalem,

הרבאנו לפני מספר גליונות מספר "שו"ת ממעמקים"
מאת הא"י גבורא רבה ויקירת הרב המאזני"ג וכו' כש"ת
ר' אפרים אשרי זצ"ל.

הרב המהבר אינו פנים חדשות בספרו זה כי כבר
הוציא לאור מזה כעשר שנים ספר בשם "דבר אפרים"
הידושי הלכות וביאורי סוגיות ואז שבחוהו רבנן
ועשרוהו בהסכמותיהם ונתפרסם לתהלה בין באי בתי-
המדרש.

ותן עתה הוסיף שנית ידו להוציא לאור חלק
תשובותיו אשר הטיב לשואליו הלכה למעשה.

בהביטי באילו מתשובותיו ראיתי שבכשרונותיו
הנעלים הוא חודר לעומקן של העניינים וכבהירות
מרובה מסיק שמעתה אליבא דהלכתא. ייסר כחו וחילו
לאורייתא.

והריני לברכו שיזכהו השי"ת להוסיף עוד לזכות
את הרבים מפרי תכונתו, יפוצו מעינותיו ויהנו רבים
מאור תורתו, ויקויים בו נוצר תאנה יאכל פריה.

יצחק נסים
ראשון לציון
הרב הראשי לישראל

נספח פ 3 : מכתב ראש הממשלה מנחם בגין לרב אשרי (אר"א)

ראש הממשלה

ירושלים, כ"ב באדר א' תשל"ח
1 במרץ 1978

112-1-4

לכבוד
הרב אפרים אשרי
ניו-יורק

הרב אשרי היקר,

הריני מודה לכבודו על שהואיל לשגר לי את החלקים
ג' רד' מספרו: "שאלות ותשובות ממעמקים".

ספרים חשובים אלה הם עדות נאמנה לכוחה של תורת
ישראל, שעמדה לבני עמנו גם בשעה החשוכה ביותר בתולדותינו.

אמצא לי פנאי לעיין בדברים.

בברכה נאמנה,

מ. בגין

נספח פ 4 : שו"ת ממעמקים מהדורה איטלקית (הספרייה הלאומית)

Ephraim Oshry

Responsa

**Dilemmi etici e religiosi
nella Shoà**

a cura di Massimo Giuliani

נספח פ 5 : שו"ת ממעמקים מהדורה צרפתית (הספרייה הלאומית)

נספחים אחרית דבר ומסקנות

נספח אחרית 1א, ב: תמונת הרב אשרי [הרב צוקרמן?!] עם הכיתוב המצורף

מארכיון התמונות של מוזיאון השואה בווינגטון USHMM

USHMM Photo Archives

Desig #445.914

w/s #15505
CD # 0213

| This image is for reference purposes only!

FOR REPRODUCTIONS AND RIGHTS CONTACT:

Beth Hatefutsoth

The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, P.O. Box

39359, Klausner St., 61392, Tel Aviv Israel

Tel: 011-972-3-7457851 Fax: 011-972-3-7457831 Zippi

Rosenne, Director, Visual Documentation Center

Portrait of Rabbi Ephraim Oshry studying a tractate of the Talmud, after the liberation.

Rabbi Ephraim Oshry was born in August, 1914 in Kupiskis, near Ponevezh. As a young man he came to Kaunas to study at the famed Slobodke Yeshiva. He became a leading religious authority in the Kovno ghetto, and one of the few rabbis to survive the war. In the ghetto he offered clandestine classes in Talmud to the youth and young adults; he took care of Kovno's library of religious works until the book confiscation of February 1942; and he wrote responsa to religious queries posed by members of the ghetto's religious community, which he later published as *Mi Maamakim* [From the Depths]. He wrote his rulings on bits of paper torn from cement stacks which he buried underground in metal cans. In addition, Rabbi Oshry served in the Sanitation Service of the Kovno ghetto Health Office, where he was put in charge of delousing facilities. He survived the burning of the ghetto by hiding for a week in an underground shelter under the firestorm with 34 people. Following liberation he worked as rabbi ministering to surviving Kovno Jews: burying those murdered, leading religious services and bringing back Jewish orphans hidden by Christian Lithuanians. He escorted 65 children to Italy where he established a yeshiva. He later moved to Montreal before settling in New York where he became rabbi of the Beth Hamedrash Hagadol on the Lower East Side.

Restriction: NOT FOR RELEASE without the permission of Beth Hatefutsoth

Date: 1944

Place: Locale: Kaunas

[variants: Kauen; Kovno; Kowno]

Country: Lithuania

Photographer: George Kadish/Zvi Kadushin

details, that he rose above this limited group and found his place in the general community of chroniclers of history.

to the claim that Rabbi Oshry published works by others under his name. Regarding authenticity, alongside of many items for which corroboration has been found in historical sources, there are items which seem unreasonable and doubtful. However, other researchers have already raised the point that many unreasonable events took place during the Holocaust, therefore the test of reasonableness is not applicable and testimony must be sought to deny the events, and generally, such testimony has not been found. But contradictions between Rabbi Oshry's writings and descriptions and testimony of others in the Kovno Ghetto, as well as internal contradictions within Rabbi Oshry's writings, have raised major doubts. There are explanations for most of these contradictions, but many of them seem far-fetched. It seems that the accumulation of doubts that has been presented casts substantial doubt on the historical accuracy of Rabbi Oshry's writings.

The summary chapter "Summary and Conclusions" presents the central theme in Rabbi Oshry's public activity, which is education. The findings of the research emphasize the great importance that Rabbi Oshry attached to educational activity. It appears that education was the motto which spurred him on all of his life, starting with teaching the members of Tiferet Bachurim in the Ghetto, continuing with his students in the yeshiva Meor Hagolah, and the members of his congregation Beth Hamedrash Hagadol. Also his writings have the character of an educational project to instill the values of devotion to commandments and the tradition of Lithuanian Jewry.

It seems that the emphasis on the religious-educational theme, rather than the historical one, is the main explanation for the conclusions of the examination of the authenticity of his writings. His main purpose was educational-religious: to prepare the way for many to overcome difficult theological questions and doubts caused by the tragedy of the Holocaust: Where was the Almighty, and how did he let the tragedy take place? The religious guidance and the descriptions of self-sacrifice and devotion to the commandments which he publicized enabled him to shift the discussion from the question marks regarding matters of faith to exclamation points emphasizing observance of commandments under hellish conditions. By doing so he shifted the Holocaust from a possible source of distancing from the Creator to a cause for observance of the commandments. This purpose was important enough in his eyes to warrant lack of accuracy regarding historical details which he viewed mainly as background decor.

Thus, although he was a pioneer of the broad religious-historiographical narrative of the Holocaust, his writing fits the definition of the narrow ultra-orthodox-historiographical writing and should be considered part of it. But he wrote his writings with such an artistic pen and in such a convincing manner including extensive historic

among various groups: researchers of the Holocaust in Lithuania, researchers on religious life during the Holocaust, the community of rabbis, and the general public.

The findings of this research lead to the following conclusions:

Rabbi Oshry achieved an important position in the rabbinate at all stages of his life. In the Ghetto, he filled an important position in Torah teaching and in rendering halachic decisions to people around him. As presented, he also served as a bridge between the religious public and the general public. After the liberation, he was formally appointed by the government to serve as the rabbi of Lithuania. Later, his rabbinic stature was expressed by the major positions which he filled: as the head of a yeshiva for boys who survived the Holocaust, as rabbi of a major congregation in New York, as a member of the Rabbinical Council of Montreal, as a member and as president of the New York Council of Rabbis, and as a member and vice-president of the Union of Orthodox Rabbis of the United States and Canada.

The Holocaust which he experienced continued to be a central point of his life's activities after liberation. As rabbi of the survivors, he took care of burial of the dead and providing for the living. Among his major activities: saving of children who had been hidden by Christians, and making contact with the "free world". In the Meor Hagolah yeshiva he provided for the needs of Holocaust orphan survivors and for their education and counselling. In the United States he played a major role in the Association of Rabbis in America Survivors of Nazi Germany. However, his major activity which gained him fame was in the literary sphere.

His varied publications were found to be an important source for Holocaust studies in general and religious life in particular. The test of acceptance has shown that his writings have spread past the narrow walls of religious houses of study, and have been widely accepted in academic institutions, the field of research, and by the general public. Furthermore, Rabbi Oshry in his writings has shown the way to others. He was ahead of other rabbis in publishing responsa from the Holocaust period which include the historical background. His descriptions of self-sacrifice and devotion to keeping the commandments in Kovno and other towns which appeared in his various articles and in the book **Khurbn Lite** were among the first publications in this field which has developed and widened and is known as "sanctification of the Divine Name during the Holocaust". Therefore Rabbi Oshry should be recognized for being among the founding fathers of the religious-historiographical narrative of the Holocaust which combines descriptions of religious life with historical reality.

As part of the analysis of his writings, claims of critics who cast doubt on their originality and authenticity were examined. Regarding originality, no basis was found

survivors in Kovno and the rest of Lithuania after liberation by the Russians in the summer of 1944. The third chapter presents his activity at the head of the Yeshiva Meor Hagolah for boys who survived the Holocaust, located first in Rome and then in Montreal. His extended visits to the United States and South Africa in order to raise money for the yeshiva are also described, as is internal dissension between him and other rabbis in the Yeshiva which led to its dissolution in the early 1950's. From there, Rabbi Oshry continued to the last station on his wanderings: Congregation Beth Hamedrash Hagadol in New York where he served as rabbi for over fifty years until his death, as described in chapter four. The research presents his different activities during this period as well as the opinions he made public regarding various current subjects on the public agenda.

The second section reviews and examines the literary legacy that he left. This section is divided by subject. The fifth chapter reviews writings dealing with classic Torah scholarship unrelated to the Holocaust. His early publications are presented dating from when he was a student at the Slobodka Yeshiva, by way of his articles in various Torah journals, and his book **Divrei Ephraim** which he published in 1949. Chapters 6 and 7 deal with writings related to the Holocaust. The sixth chapter deals with historical writings with connection to Torah subjects, his description of the Torah world in Lithuania destroyed in the Holocaust, and the destruction that the Nazis rained down on Kovno and other parts of Lithuania, with emphasis on revelations of devotion to the commandments. These were published in various articles and mainly in his book **Khurbn Lite** which was published in 1951. Described is the series of 24 articles which he published in the New York Yiddish newspaper **Morning Journal (Der Morgen Zhurnal)** during the second half of the year 1946 under the title "Khurbn Lite", which formed the basis for his book. Chapter 7 focuses on Torah writings related to the Holocaust, and mainly on his work **Responsa Mimaamakim** (five volumes published during the years 1959 – 1979) which includes extensive historical realia within the halachic discussions. Also mentioned are the first five questions which he previously published along with his book **Divrei Ephraim**. Presented are various historical topics arising from halachic discussions and basic religious dilemmas arising during this tragic period, such as: suicide, use of forged Christian identification documents, and the like.

The third section deals with the quality of his writings. The eighth chapter deals with two central questions: is the writing original, or, as some rumors had it, he published another rabbi's writings under his name? And is the writing authentic, and does it conform to known facts regarding the Kovno Ghetto? Alongside of instances where historical accuracy is doubtful are presented possible reasons which may have led to a lack of accuracy in writing. The ninth chapter deals with the acceptance of the writings

**The Communal Activity of Rabbi Ephraim Oshry
and the Importance of His *Responsa Mimaamakim* for the Development of a
Religious Historiographical Narrative of the Holocaust**

Abstract

Rabbi Ephraim Oshry (1908-2003) is the author of **Responsa Mimaamakim** (from the Depths) in which he presented a comprehensive collection of Halachic questions posed to him while he was imprisoned in the Kovno Ghetto. Readers of the Responsa book probably picture the author as a venerable rabbi, and find it difficult to believe that at the time he was a young rabbi in his early thirties. To many, his postwar life and activity are shrouded in fog. This dissertation fills this void and describes his public activities throughout his life.

A major axis in his life was his literary activity. Rabbi Oshry left a profusion of writings: articles and books, religious and historical. His two best known books describe the Holocaust: **Responsa Mimaamakim** which focuses on Halachic discussions, and **Khurbn Lite** (The Annihilation of Lithuanian Jewry) which focuses on a historical account of the events. This research reviews his numerous publications, and examines central themes in his books.

Since the research centers on Rabbi Oshry, the two major sources for the research were: his many publications, and his personal archive held by his family in the United States (which other researchers were not familiar with). The archive contains a wide range of personal documents from various stages of his life, from the Holocaust onward. The many documents shed much light on his life and his activities.

This work is divided into three sections. The first section, "Public activities of Rabbi Oshry", presents his activity at various stages of his life, from the Holocaust until his death. The second section, "The literary legacy of Rabbi Oshry", reviews and examines his many publications. The third section, "Evaluation of the literary legacy of Rabbi Oshry", examines the authenticity, originality and the degree of acceptance of his writings.

The first section, "Public activity of Rabbi Oshry", is set out in chronological order. The introduction presents the first decades of his life, from his birth in Kupishok, Lithuania, through the Torah institutions in which he studied, until his imprisonment in the Kovno Ghetto. The first chapter describes his activity in the Ghetto from the Study House where he taught to the bathhouse which he managed in the framework of forced labor he was subject to. The second chapter describes his activities among the group of

4. Spreading of Rabbi Oshry's Writings and their Public Influence	261
4.1 Rabbi Oshry's Writings in the Hands of Public Leaders	261
4.2 Rabbi Oshry's Writings in Academic and Memorial Institutions	262
4.3 Rabbi Oshry's Writings Spreading Among the Public	262
4.4 Rabbi Oshry's Writings and Educational Programs	263
4.5 Public Recognition of Rabbi Oshry	264
Summary	265
Epilogue and Conclusions	267
Bibliography	279
Appendices	301
1. Introduction	301
2. Chapter One	303
3. Chapter Two	306
4. Chapter Three	309
5. Chapter Four	317
6. Chapter Six	325
7. Chapter Seven	326
8. Chapter Eight	333
9. Chapter nine	336
10. Epilogue	340
English Abstract	I-V

Summary	188
Section Three: Evaluation of the Literary Legacy of Rabbi Oshry	190
Chapter Eight: "Was, or Wasn't?" - Question of Authenticity and Originality of Rabbi Oshry's Writings	191
1. Presentation of Question Marks Regarding Authenticity and Originality of the Writings	191
2. Originality of Rabbi Oshry's Writings	194
3. Authenticity of Rabbi Oshry's Writings	202
3.1 Inaccuracies, Contradictions, and Enigmas in Rabbi Oshry's Writings	203
3.1.1 Dates	206
3.1.2 Numbers	209
3.1.3 Generalized Definitions	210
3.2 Causes for Inaccuracies in the Writings	210
3.2.1 General Description of Holocaust Events	211
3.2.2 The Child Yehuda Edelman- Lack of Knowledge, and Altering Historical Data to Fit Rabbinical Discourse	214
3.2.3 Authentic Questions or Invention of Responder to Create a Platform for Rabbinic Discourse	216
3.2.4 Aim – To tell the Story of the Rabbis and Enhance Their Image	217
3.2.5 To Hail the Physical and Spiritual Heroism of Jews	219
3.2.6 Self Praise	223
3.2.7 Dependence on Rumors and Testimonies of Others	228
3.2.8 Story of Thirteen Martyrs – Based on Rumors? A Myth Created to Strengthen Faith?	229
3.3 Attempts by Rabbi Oshry and Others to Provide Backing for His Writings	234
3.4 Examination of Various Sources: Newspaper Articles, Khurbn Lite , Responsa Mimaamakim	237
3.5 Do Rabbi Oshry's Halachic Decisions Reflect the Conduct of Observant Jews in Kovno Ghetto?	242
Conclusions	243
Chapter Nine: Acceptance of Rabbi Oshry's Writings	245
1. Khurbn Lite and Researchers of the Destruction of Kovno Jewry in Particular and Lithuanian Jewry in General	245
2. Rabbi Oshry's Writings in Research Literature Regarding Religious Life during the Holocaust	247
3. Rabbi Oshry's writings Among Rabbis	254
3.1 Rabbinical Disputes and Comments on the Writings of Rabbi Oshry	258

1.3 Otzar Hapesach	150
2. Torah Publications Containing Historical Data	151
2.1 Divrei Ephraim, Appendix "Me'emek Habacha"	151
2.2 Responsa Mimaamakim	152
2.2.1 Structure of Responsa: Question, Response, Addition, Conclusion	153
2.2.1.1 Question	153
2.2.1.2 Response	154
2.2.1.3 Addition	154
2.2.1.4 Conclusion	155
2.2.2 Historical Data in Responsa	156
2.2.2.1 Time Questions Were Asked	156
2.2.2.2 Time Response Was Written and Edited	157
2.2.2.3 Identity of Those Who Asked	158
2.2.2.4 Identity of the Responder	159
2.2.2.5 Place of Occurrence	159
2.2.2.6 Central Historical Subjects in Kovno Ghetto	159
2.2.2.7 Esoteric Historical Events in Ghetto Described in Responsa	160
2.2.3 Torah Subjects in the Responsa	161
2.2.3.1 Observance of the Commandments	162
2.2.3.2 Halachic Decision	164
2.2.3.2.1 Firm Decision and Not "Requires Further Study"	164
2.2.3.2.2 Halachic Exactitude	165
2.2.3.2.3 Approach to Decision: Permissiveness is Preferable	165
2.2.3.2.4 Practical Approach and Altering the Situation	167
2.2.4 Basic Halachic Subjects	168
2.2.4.1 Danger to Life and Forbidden Food	168
2.2.4.2 Suicide	169
2.2.4.3 Sanctification of Divine Name	170
2.2.4.4 Faith in the Creator as Opposed to Apostasy	171
2.2.4.5 Questions on Idolatry and Forged Identification	173
2.2.4.6 Time of Apostasy	177
2.2.4.7 Risking Lives While Attempting to Save, Condemned to Death, and Escape to Partisans	181

1.7 Students from Rome Immigrate to Israel	66
2. Visit to the United States	67
3. Visit to South Africa	74
4. Additional Visit to the United States and Relocation of the Yeshiva	76
5. Yeshiva Meor Hagola in Montreal	80
5.1 Discord	86
Chapter Four: Rabbi of Beth Hamedrash Hagadol in New York	90
1. At the Head of Beth Hamedrash Hagadol	90
2. Wide Rabbinical Activity	94
3. The Public Agenda	95
3.1 Opposition to Reform and Conservative Movements	96
3.2 State of Israel	98
3.3 Respect of the Rabbinite	100
3.4 Education and Torah Study	101
4. Association of Rabbis in America Survivors of Nazi Germany	103
5. Preservation of the Structure and the Congregation	105
6. Contact with Politicians	105
7. Family Matters Connected with Public Status	106
8. Death of Rabbi Oshry	107
9. End of Beth Hamedrash Hagadol	110
Section Two: Literary Legacy of Rabbi Oshry	111
Chapter Five: Rabbi Oshry – Author of Torah Writings	112
1. Torah Articles and Halachic Decisions	112
2. Divrei Ephraim	114
3. Summaries of Lectures and Sermons	117
Chapter Six: Memorialization of History of Religious life	118
1. The Torah World before the War	118
2. Religious Life in Lithuania under the Nazi Conquest	120
2.1 First Memorial Publications	120
2.2 The Book Khurbn Lite	125
2.2.1 Kovno Ghetto	129
2.2.2 Cities and Towns	133
2.3 Additional Memorial Publications	139
2.4 List of the Murdered Rabbis	140
Chapter Seven: Religious Historic Memorialization and the Book Responsa	
Mimaamakim	147
1. Torah Publications with Historical Relationship to the Holocaust	147
1.1 Letters from Sanctifiers of the Divine Name	147
1.2 Study of Torah and Sermons Given in the Ghetto	148

Table of Contents

Abstract (Hebrew)	א-ח
Forward and Methodological Preface	1
Section One: Public Activity of Rabbi Ephraim Oshry	9
Introduction: Rabbi Ephraim Oshry - First Decades, from Birth in Kupishok to the Kovno Ghetto	10
1. Childhood	10
2. Studies	12
3. Join with Scholars	14
4. Rabbinic Ordination	15
5. In the Rabbinate	15
6. Personal Status	17
Chapter One: In Kovno Ghetto – "Between the Bathhouse and the House of Study"	18
Historical Forward	18
1. Rabbi Oshry Imprisoned in the Ghetto	19
2. Forced Labor	20
3. Tiferet Bachurim	24
4. Varied Rabbinical Activities	33
5. Hiding in the Bunker	38
Chapter Two: Rabbi of Kovno Survivor Community	41
Introduction: Community of survivors	41
1. Community Rabbi	42
2. Burial of the Dead	43
3. Synagogue Housman Kloyz	44
4. Saving Children	47
5. In the Lithuanian Hinterland	49
6. Contact with the "Free World"	52
7. Spiritual Life of the Kovno Survivor Community	53
8. Departure from Lithuania	55
Chapter Three: Yeshiva Meor Hagola	57
Introduction: Rabbi Oshry reaches Rome	57
1. Yeshiva Meor Hagola in Rome	57
1.1 Founding the Yeshiva	58
1.2 First Visitors – Jewish Soldiers	59
1.3 Aid to the Yeshiva	61
1.4 Yeshiva Program and Activity	62
1.5 Visits by Rabbis	63
1.6 Branch in Saint Caesaria	64

This work was carried out under the supervision of

Prof. Gershon Bacon

Israel and Golda Koschitzky Department of Jewish History and
Contemporary Jewry

Bar-Ilan University

**The Communal Activity of Rabbi Ephraim Oshry and
the Importance of His *Responsa Mimaamakim* for the
Development of a Religious Historiographical
Narrative of the Holocaust**

Moshe (Moss) Tarshansky

Israel and Golda Koschitzky

Department of Jewish History and Contemporary Jewry

Ph.D Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat Gan, Israel

December 2016